

КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ 3/4'2017

КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у квітні 1927 року Українським комітетом краєзнавства
Репресований у 1930 році
Відроджений 1993 року з ініціативи Національної спілки краєзнавців України

3/4(100/101)'2017

З М І С Т

Головний редактор
Олександр Реєнт

Редакційна колегія:
Олег Бажан
(перший заступник
головного редактора)

Олександр Удоа
(заступник
головного редактора)

Лев Баженов
Віль Бакіров
Геннадій Бондаренко
Володимир Великочий
Сергій Гальчак

Микола Головка
Олександр Гончаров
Олександр Гуржій
Віктор Даниленко
Володимир Дмитрук
Олександр Добржанський
Олександр Завальнюк

Михайло Косило
Віктор Коцур
Олександр Лисенко
Руслана Маньковська
Володимир Милько
Олексій Нестуля
Олександр Рубльов
Григорій Савченко
Валерій Смолій

Засновники:
Національна спілка
краєзнавців України
Інститут історії України
НАН України

Виходить
щоквартально
ISSN 2222-5250

До 90-річчя журналу «Краєзнавство»

- Олександр Реєнт (м. Київ)*. Журнал «Краєзнавство»: історія та сучасні напрями діяльності 5
- Олег Бажан (м. Київ), Валерій Левченко, Галина Левченко (м. Одеса)*. До 90-ї річниці часопису «Краєзнавство» (1927–2017): історія, статистика, особливості 8
- Олександр Гончаров (м. Київ)*. Бібліографічні та історіографічні огляди на шпальтах часопису «Краєзнавство» (1927–2017) 22
- Світлана Смілянець (м. Київ)*. Історія міст і сіл України на сторінках часопису «Краєзнавство» 2012–2016 роки 38
- Володимир Милько (м. Київ)*. Журнал «Краєзнавство» у веб-просторі: статистика та форми репрезентації 42

До 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років

- Михайло Гаухман (м. Уфа)*. Формування «малоросійської позиції» газети «Киевлянин» у 1917 р.: причинки до краху «малоросійського проекту» 49
- Олександр Шишко (м. Одеса)*. Пролетаріат Одеси та утвердження економічної диктатури у 1920 році 68

Історія міст і сіл України: історико-теоретичні проблеми вивчення

- Надія Савчук (м. Івано-Франківськ)*. Спеціалізовані видання у путівниковому дискурсі Києва кінця XIX – початку XX ст. 83
- Стефан Машкевич (м. Київ)*. Історія приміських трамвайних ліній Києва. IV. Дарницький (Слобідський) трамвай 93
- Сергій Добржанський (м. Чернівці)*. Міста Буковини другої половини XIX – початку XX ст.: управління, демографія, інфраструктура 108
- Світлана Закірова (м. Київ)*. Підприємницькі стратегії щодо формування житлового фонду Донбасу у XIX – на початку XX століття .. 115

Краєзнавство в особах

Вадим Ільїн (м. Харків). Шляхами медичного краєзнавства (до 60-річчя професора І. Ю. Робака) 125

Ольга Вільховик, Дмитро Стаценко, Вікторія Сергієнко (м. Полтава). Підкорюючи вершини високих наукових та педагогічних щаблів (до 60-річчя доктора історичних наук Людмили Бабенко) 133

Джерела та біографічні студії

Володимир Кудлач (м. Одеса). Родовід одеського скульптора Бориса Едуардса 137

Віталій Криворучко (м. Київ). 1969 рік: реакція українського населення на резонансні події зовнішньої та внутрішньої політики СРСР 143

Теоретико-методологічні засади освітянського краєзнавства

Олена Она (с. Каланчак, Херсонська обл.). Науково-дослідницька діяльність з географічного краєзнавства у Каланчацькій ЗОШ І-ІІІ ст. № 2 153

Регіональні аспекти історичної демографії

Ігор Сердюк (м. Полтава). Фертильність населення Гетьманщини XVIII ст. 161

Андрій Сапронов (м. Полтава). Спільнота «мешканців» секвестрів Гетьманщини у світлі історико-демографічних характеристик 168

Українське пам'яткознавство: традиції, досвід, перспективи

Євгеній Калашиник (м. Київ). Старосанжарська фортеця Полтавського полку як об'єкт культурної спадщини 179

Марина Чиркова (м. Полтава). Доля пам'яток нерухомої культурної спадщини Полтавщини 192

До 200-річчя історика Миколи Костомарова

Ольга Гончар (м. Київ). Покликаний служити Україні (Микола Костомаров) 211

Олена Прищепя (м. Рівне). «Місця пам'яті» М. І. Костомарова у Рівному 218

Музейництво в Україні: історія та проблеми сучасного розвитку

Файна Рябчикова (м. Луцьк). Музейний предмет: правова дефініція та новітні тенденції розвитку музейної справи 229

Руслана Маньковська (м. Київ). Деформаційні процеси в музейництві: західноукраїнські області в радянський період 239

Церковно-історичне краєзнавство: витоки та сучасний дискурс

Ігор Козак, Ганна Козак, Адам Степень (м. Люблін). Аналіз сакрального ландшафту на прикладі церкви у селі Дахнув із використанням тривимірної вузалізації 257

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України (протокол № 11 від 21.12.2017 р.)

Журнал зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 1722 від 06.12.1995 р.)

Наказом МОН України № 1604

від 22.12.2016 р.

журнал внесено до переліку наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями «Історичні науки»

Журнал включено до бази даних Google Scholar, Slavic Humanities Index, Україніка наукова, РИНЦ

Усі права застережені.

Передрук дозволено тільки за згодою редколегії.

Адреса редакції:

01001, м. Київ-1,
вул. М. Грушевського, 4,
кім. 212
тел.: 278-02-38, 279-13-88

E-mail:

bazhanclio@ukr.net

Електронна версія:

www.history.org.ua
www.nbu.gov.ua
www.nsku.org.ua

© Національна спілка краєзнавців України, 2017

© Інститут історії України НАН України, 2017

До 80-річчя «Великого терору»

- Сергій Гула (м. Вінниця)*. Відповідальність працівників Вінницького обласного УНКВС за правопорушення: динаміка і статистика (1935-1938 рр.) 265
- Олег Бажан (м. Київ), Вадим Золотарьов (м. Харків)*. «Особисто я розстріляв 702 контрреволюціонера...» (реконструкція біографії чекіста Михайла Віхмана) 281

Національна спілка краєзнавців України: панорама сучасного життя

- Руслана Маньковська (м. Київ)*. Всеукраїнський музейний форум про діалог із суспільством 307
- Дзеркало краєзнавчого руху: репортаж із засідання Правління НСКУ, присвячене 90-річчю наукового журналу «Краєзнавство» та врученню Премії імені академіка Петра Тронька 309
- На порядку денному... (Засідання Президії Національної спілки краєзнавців України 28 вересня 2017 р.) 312
- Тарас Нагайко (м. Переяслав-Хмельницький)*. VI «Сікорські читання» 314
- Світлана Смілянець (м. Київ)*. Краєзнавчий форум в Національній історичній бібліотеці України 318
- Науково-краєзнавча експедиція «Історико-культурна спадщина Хмельниччини: проблеми збереження» 322

Наукова інформація

- Галина Войцехівська, Дмитро Мироненко (м. Київ)*. Презентація серії бібліографічних покажчиків про малі міста України у рамках форуму-фестивалю «Малі міста України» 327
- Лариса Федорова (м. Київ)*. 2017 рік – рік родини Щербаківських на Ружинщині 334
- Ірина Тюрменко (м. Київ)*. «Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання». II Міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 23-24 листопада 2017) 340
- Наталія Мех (м. Київ)*. Любов як головний принцип життя... (до ювілею С. Я. Єрмоленко) 344

Огляди

- Любомира Федунішин (м. Буриштин)*. Суспільно-політична та соціально-економічна історія Галичини у краєзнавчих студіях Івана Кривецького 357
- Наталія Самойленко (м. Полтава)*. На перетині наукових пошуків 367

In memoriam

- Петро Вольвач (м. Київ)*. Патріот української землі (Володимир Іванович Різник) 371

**До 90-річчя
журналу
«Краєзнавство»**

Журнал «Краєзнавство»: історія та сучасні напрями діяльності

2017 року виповнюється 90 років журналу «Краєзнавство». Історія часопису бере витoki з 1925 р., що ознаменувався важливою подією для розвитку краєзнавчого руху в Україні – Всеукраїнською конференцією з краєзнавства, яка відбулася 28–31 травня 1925 р. в Харкові. З цією датою пов'язане й відзначення вперше з 2017 р. Всеукраїнського дня краєзнавства.

На конференцію зібралися представники з усіх областей України, фахівці різноманітних галузей науки, причетні до справи дослідження рідного краю. В роботі конференції брали участь музейні та архівні працівники, педагоги, географи, геологи, ботаніки, зоологи, етнографи, археологи, статистики, економісти, агрономи, метеорологи, діалектологи, пам'яткоохоронці з усіх куточків України і, звичайно ж, численні представники Всеукраїнської академії наук та її комісій і товариств.

Створеному під час конференції Українському комітету краєзнавства було добре зрозумілим, що для повноцінної роботи недостатньо юридично зареєструвати краєзнавчі осередки, налагодити інститут кореспондентів. Для цього був потрібен постійний зв'язок із краєзнавчими товариствами, гуртками, зацікавленими представниками громадськості, аматорами. Такий зв'язок ставав можливим, органічним і нерозривним завдяки друкованому органу Українського комітету краєзнавства. Саме він мав стати друкованим органом, в якому краєзнавчі організації мали б змогу оприлюднювати результати своєї роботи, концентрувати та систематизувати краєзнавчий матеріал.

Поява журналу «Краєзнавство» була продиктована необхідністю вплинути на краєзнавчий рух як з боку УКК, який перетворився в методичний і організаційний центр, так і з боку влади.

Право на видання журналу колегія Наркомату освіти надала УКК 6 січня 1926 р. Вже 8 січня 1927 р. УКК ухвалив: «Пристаупити до видання періодичного органу в розмірі 2 друкованих аркушів, накладом в 2000 примірників». Було утворено «... видавничо-редакційну комісію

в складі Дубняка, Криворотченка, Левицького, Немоловського, Янати».

Перший номер журналу «Краєзнавство» побачив світ у квітні 1927 р. на друкарських верстатах найбільшого Харківського виробництва «Пролетарій». Отже, Комітет почав видавничу справу і спромігся випустити в 1927 р. три номери; у 1928 р. – десять; у 1929 р. – десять номерів у трьох випусках; у 1930 р. – п'ять номерів часопису. Всього світ побачило 16000 екземплярів періодичного органу УКК.

Журнал «Краєзнавство» є цінним джерелом інформації про форму і зміст краєзнавчої роботи. Текстологічний аналіз текстуальної частини часопису, її внутрішньої структури, змісту, можливих еволюційних змін дає підстави стверджувати, що на сторінках «Краєзнавства» висвітлювалися теоретичні засади загальних питань краєзнавчої справи, її методика, публікувалися матеріали, що ілюструють досягнення в справі вивчення окремих регіонів ученими й аматорами; подавалася спеціальна бібліографія; здійснювалося літописання історії краєзнавчих організацій, які співпрацювали з Українським комітетом краєзнавства.

Журнал «Краєзнавство» виходив українською мовою, проте був розрахований не лише на україномовного читача, адже значна частина його матеріалів присвячувалася національним меншинам, які, до речі, не мали власних фахових краєзнавчих журналів.

Часопис складався з семи розділів. На сторінках загального розділу друкувались настановчі статті вченого секретаря УКК, головного редактора Михайла Криворотченка, Костя Дубняка, висвітлювалися загальні питання, державні завдання, теоретичні основи, напрями роботи на місцях.

У другому розділі містилися матеріали, присвячені методиці краєзнавчої роботи. Дописувачі розділу вимагали надати краєзнавству науковості, системності, плановості, вважаючи це запорукою успіху. Вони робили спроби відшукати шляхи популяризації краєзнавчої роботи, упорядкувати організаційно неоформлені і навіть стихійні краєзнавчі дослідження.

Рубрика «Шкільне краєзнавство» формувалася за принципом чергування матеріалів або дописів науково-методичного та практичного характеру, вироблення досконалих програм, форм, методів краєзнавчої роботи в школі.

Редакція часопису намагалася уникнути поверховості в своїй роботі, тому надавала всебічну допомогу краєзнавцям-аматорам. Важливою була спроба ознайомити останніх із новинками тематичної літератури. З цією метою в журналі виокремили рубрику «Бібліографія». На її шпальтах наводилися рекомендовані списки краєзнавчої літератури та робився огляд нових надходжень.

З 1928 року було започатковано рубрику «Наш край», де друкувалися цікаві відомості про окремі регіони України. Тематика статей була різноманітною, але перевага віддавалася історії, етнографії, географії. Особливо цінну інформацію редакція вміщувала в рубриці «Життя краєзнавчих організацій», що справді слугувала об'єднанню сил на основі обміну досвідом організаційної і творчої роботи на місцях.

Редколегія журналу ставила перед собою головне завдання – згуртувати краєзнавчі сили, поширити різноманітні форми роботи, зміцнити зв'язки між організаціями, популяризувати досягнення краєзнавчої діяльності.

Останні номери харківського періоду часопису «Краєзнавство» датуються 1930 роком, хоча у Постанові Колегії НКО від 30 травня 1931 р. є припис про забезпечення безперебійного видання періодичного органу УКК, який так і не було виконано. Тривала боротьба за продовження випуску часопису «Краєзнавство», який після неодноразових критичних зауваг, звинувачень в «українском націонализме и давно отжившей старине», мав стати на «платформу советского краеведения», «марксистско-ленинської методології». Репресивні заходи проти членів УКК, а отже, й редакційної колегії, вирішили це питання не на користь центрального періодичного органу краєзнавців України.

Вивчення періодичного видання УКК підтверджує його важливість як носія інформації про загальні тенденції розвитку української краєзнавчої справи у другій половині 1920-х – на початку 1930-х рр., її науково-методичні, теоретико-методологічні засади, термінологічний аспект буття, практичні здобутки. Використання його матеріалів є необхідною умовою вичерпного пізнання розвитку науки і суспільства у вказаний проміжок часу. «Краєзнавство» є

таким історичним джерелом, яке здатне збагатити історіографічне, історичне відтворення функціонування структур організації, зміст категорій і форм історичної науки, простежити входження нових наукових пріоритетів у краєзнавство.

Даниною поваги до журналу УКК, репресованого у 1930-і рр., стало відродження однойменного видання у 1993 р. Його новими засновниками, на чолі з головним редактором, академіком НАН України Петром Тимофійовичем Троньком, стали Всеукраїнська спілка краєзнавців і редакція журналу «Пам'ятки України».

Від 2000 року співзасновником журналу є Інститут історії України НАН України. Журнал «Краєзнавство» із науково-популярного перетворився на наукове видання. Значно поліпшилися обсяги, наклад і вагомість журналу після 2008 року, коли Всеукраїнська спілка краєзнавців отримала статус національної.

Видання безкоштовно надходить до усіх центральних і обласних бібліотек, наукових бібліотек провідних вищих навчальних закладів України та авторам, крім того його pdf-версія усіх 97 номерів доступна для завантаження на сайтах НСКУ, Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України та Інституту історії України НАН України, у вільній мережевій бібліотеці «Вікісховище».

Постановою Президії ВАК України від 27 травня 2009 року журнал внесено до переліку наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями «Історичні науки». Журнал включено до бази даних Google Scholar, Slavic Humanities Index, Україніка наукова, РІНЦ.

У журналі публікуються статті, присвячені історико-краєзнавчому рухові в Україні в ХІХ–ХХІ століттях, збереженню, використанню, популяризації пам'яток історії та культури, витокам і сьогоденню українського музейництва. На сторінках журналу друкуються статті, в яких розкриваються теоретико-методологічні засади освітянського краєзнавства, висвітлюється краєзнавча робота у вищих, загальноосвітніх, позашкільних навчальних закладах.

Журнал має, крім ювілейних, постійні рубрики: «Літопис українського краєзнавства», «Історія міст і сіл України: історико-теоретичні проблеми вивчення», «Церковно-історичне кра-

езнавство: витоки та сучасний дискурс», «Краєзнавство в особах», «Музейництво в Україні: історія та проблеми сучасного розвитку», «Регіональні аспекти історичної демографії», «Історія України у світлі регіональних досліджень», «Теоретико-методологічні засади освітянського краєзнавства», «Джерела та біографічні студії», «Національна спілка краєзнавців України: панорама сучасного життя» та інші.

90-річному ювілею журналу Спілка та її регіональні організації присвятили й провели протягом року низку наукових і культурно-просвітницьких заходів. Крім того, відповідне питання обговорювалося на двох щорічних засіданнях Президії Спілки (16 лютого, 29 травня), неодноразово ставало предметом розмови на радіо та телебаченні. Зокрема, перший заступник головного редактора журналу О.Г. Бажан 7 квітня 2017 р. узяв участь у програмі «Ранок на каналі «Культура», присвяченій 90-річчю журналу та сучасним краєзнавчим дослідженням на його сторінках. 6 травня 2017 р. за участю Р.В. Маньковської та О.Г. Бажана відбулася трансляція програми «Літопис. Відлуння епох» на телеканалі «Глас», присвяченій 90-річчю журналу «Краєзнавство».

За підтримки Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди видано «Національна спілка краєзнавців України в інформаційному просторі. До 90-річчя журналу «Краєзнавство». Крім того, в цьому ж університеті у жовтні 2017 року проведено читання «Журнал «Краєзнавство» як соціокультурний феномен ХХ–ХХІ ст.». Тематичні круглі столи з ініціативи обласних організацій проведено і в ряді інших вищих навчальних закладів України.

2 листопада 2017 р. в Національній історичній бібліотеці України відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція «Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України» в рамках Четвертих краєзнавчих читань, присвячених пам'яті українського державного і громадського діяча, вченого-історика, академіка НАН України Петра Тимофійовича Тронька. На пленарному та секційних засіданнях було обгово-

рено проблему: «Провідне друковане джерело краєзнавчої спільноти України: до 90-річчя наукового журналу «Краєзнавство». За результатами роботи конференції видано збірник доповідей і повідомлень «Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України: Зб. матеріалів Всеукраїнської наук. практик. конф., м. Київ, 2 листопада. 2017 р. – (IV Краєзнавчі читання пам'яті Петра Тронька)» (К., 2017. – 248 с.) Також спільно з Національною історичною бібліотекою України Президія Спілки планує в 2018 році підготувати і видати бібліографічний покажчик журналу «Краєзнавство».

З ініціативи Харківської обласної організації НСКУ заплановано видання буклету: «Журнал «Краєзнавство» (до 90-річчя заснування)».

Окремим напрямом відзначення 90-річчя журналу «Краєзнавство» стала діяльність щодо посилення рівня його присутності у веб-просторі, підвищення наукового статусу.

Ще 29 лютого 2012 р. Національна спілка краєзнавців України та громадська організація «Вікімедіа Україна» уклали «Меморандум про співпрацю», за яким Спілка зобов'язалася «дозволити використовувати інформацію, розміщену на сайті НСКУ та сайтах її регіональних підрозділів на умовах ліцензії». З цього часу всі випуски журналу «Краєзнавство» з'явилися у «Вікісховищі» та можуть вільно розповсюджуватися, за винятком комерційної мети. Цього ж року було видано диск pdf-версій усіх номерів журналу за 1927–2011 роки. Нещодавно було створено окремий бібліометричний профіль видання в системі Google Scholar.

Збільшення читацької аудиторії часопису великою мірою сприяє його безкоштовна розсилка до понад 140 найбільших фондосховищ України (університети, бібліотеки, архіви, музеї тощо)

Президія НСКУ щиро вітає редакційний колектив, авторів і читачів журналу зі славним ювілеєм – 90-річчям з часу виходу першого номера і сподівається, що і надалі авторитетне видання користуватиметься попитом серед наукової спільноти, буде вагомим підмогою наукового забезпечення краєзнавчих досліджень в Україні.

Олег Бажан (м. Київ), Валерій Левченко, Галина Левченко (м. Одеса)

До 90-ї річниці часопису «Краєзнавство» (1927–2017): історія, статистика, особливості

У статті проаналізовано структуру і рубрики, редакційний та авторський склади, основні напрями проблематики публікацій та пріоритетні тенденції розвитку часопису «Краєзнавство».

Ключові слова: часопис «Краєзнавство», журнал, періодичне видання, краєзнавство.

Oleg Bazhan, Valerii Levchenko, Halyna Levchenko

On the 90th anniversary of the magazine «Krayeznavstvo» (1927–2017): history, statistics, features

The article analyses the structure and headings drafting and architectural compositions, the main directions of perspective publications and priority development trends of the journal «Krayeznavstvo». Until the journal receives articles from many educational institutions and research institutions of Ukraine. In the selection of articles for publication in the journal, the editorial Board tries to hold the balance between articles from experts from different regions of the country, the intelligence of young scientists (students and post-graduates) and works of famous scientists. Demonstrated that the magazine occupies a worthy place in the vast array of diverse species and typological features of Ukrainian historical scientific serial publications as an important element of scientific communication and effective means of integration for researchers in the field of local history to world scientific space. Thanks to an interesting and topical subject and an authoritative editorial Board and a high level of publications, printing performance, skilled work of the editors and the entire editorial team of the journal is recognized by authors and readers as one of the leading scientific serials periodicals. With the revival of the journal «Krayeznavstvo» 1993, he became a tribune for discussion and publication of factual and theoretical research local history direction. A distinctive feature of the magazine was a print function on the network of local history institutions in the country, horn of local history to the public.

Key words: journal «Krayeznavstvo», magazine, periodical, krayeznavstvo.

Олег Бажан, Валерій Левченко, Галина Левченко

К 90-й годовщине журнала «Краеведение» (1927–2017): история, статистика, особенности

В статье проанализирована структура и рубрики, редакционный и авторский составы основные направления проблематики публикаций и пріоритетные тенденции развития журнала «Краеведение».

Ключевые слова: журнал «Краеведение», журнал, периодическое издание, краеведение.

Назва часопису «Краєзнавство», одного з найстаріших і авторитетних наукових видань України, знайома, без перебільшення, усім вітчизняним науковцям і краєзнавцям та усім тим, хто захоплюється краєзнавчою історією країни. Про народження часопису, про його довгу і складну історію¹, про його роль у розвитку історичного краєзнавства² можна прочитати у багатьох наукових публікаціях. Однак, нагадати про деякі віхи цієї історії буде не зайвим.

Часопис «Краєзнавство», який відмічає 2017 р. своє 90-річчя, був заснований і почав виходити у Харкові 1927 р. як друкований орган Українського комітету краєзнавства (УКК) і видавався до 1930 р. Рішення про створення УКК було ухвалено наприкінці травня 1925 р. на Першій Всеукраїнській конференції краєзнавства, що відбулася у Харкові за участі 22 регіональних краєзнавчих осередків, на яку зібралися спеціа-

лісти різних галузей науки, причетні до справи дослідження рідного краю. 8 січня 1927 р. УКК ухвалив: «Приступити до видання періодичного органу в розмірі 2 друкованих аркушів, накладом в 2 000 примірників» (з 1928 р. часопис виходив накладом в 1 000 примірників). Перший номер часопису «Краєзнавство» вийшов у квітні 1927 р. на друкарських верстатах найбільшого Харківського виробництва «Пролетарій».

У 1927–1930 рр. головним редактором журналу був М. Г. Криворотченко. Часопис був започаткований як «журнал для масового краєзнавця», одним з головних завдань якого вважалося забезпечення координації в українсько-му краєзнавчому русі.

¹ Див.: Данилюк Ю., Юренко О. Біля початків журналу // Краєзнавство: науково-популярний журнал. – 1993. – Ч. 1. – С. 3; Тронько П. Родовід українського краєзнавства // Краєзнавство: науково-популярний журнал. – 1993. – Ч. 1. – С. 4–7; Тронько П. 70-річчя Українського комітету краєзнавства // Краєзнавство: науково-популярний журнал. – 1995. – Ч. 1–4. – С. 5–8; Тронько П. Т. Українське краєзнавство в ХХ столітті: до 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців. – К.: 2002. – 85 с.; Прокопчук В. С. Український комітет краєзнавства на етапі становлення (1925–1929 рр. ХХ ст.) // Краєзнавство: науковий журнал. – 2005. – № 1–4. – С. 51–57; Бездрабко В. В. Історико-соціологічний аналіз діяльності Українського комітету краєзнавства та часопису «Краєзнавство» // Краєзнавство: науковий журнал. – 2006. – № 1–4. – С. 19–36; Дем'янюк Г. С. Українське краєзнавство: сторінки історії. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2006. – 296 с.; Тронько П., Прокопчук В. Український комітет краєзнавства: історія становлення й наслідки діяльності // Краєзнавство: науковий журнал. – 2010. – № 1–2. – С. 76–96; Бажан О. Видання, що пройшло крізь репресії // Слово Просвіти: Всеукраїнський культурологічний тижневик. – 2011. – Ч. 50. – С. 6; Реснт О. Хронограф краєзнавчого руху // Краєзнавство: науковий журнал. – 2012. – № 2. – С. 5; Бездрабко В. Часопис «Краєзнавство» 1920–1930-х рр.: ювілейні роздуми // Краєзнавство: науковий журнал. – 2012. – № 2. – С. 6–22; Реснт О., Бажанов Л., Бажан О. Часопис «Краєзнавство» на шляху оновлення // Краєзнавство: науковий журнал. – 2013. – № 4. – С. 5–7; Реснт О., Дмитрук В. Поступ українського краєзнавства // Краєзнавство: науковий журнал. – 2015. – № 1–2. – С. 8–27 та ін.

² Бездрабко В. Журнал «Краєзнавство» як джерело інформації з історико-краєзнавчих питань // Матеріали і тези науц. конф., посвященної 30-літтю кафедри історіографії, источниковедения и археологии ХГУ (II Астаховские чтения), 1–2 ноября 1994 г. – Х., 1994. – С. 114–115; Бездрабко В. Методико-теоретичні проблеми на сторінках часопису «Краєзнавство» (1927–1930 рр.) // Краєзнавство: науково-популярний журнал. – 1995. – Ч. 1–4. – С. 16–18; Бездрабко В. ХІНО та журнал «Краєзнавство» // Українська періодика: матеріали ювіл. наук. конф., присвяч. 70-річчю багатотиражної газети «Харківський університет». – Х., 1998. – С. 31–38; Бездрабко В. В. Журнал «Краєзнавство» та його роль у розвитку історичних регіональних досліджень 1920–1930-х рр.: Автор. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2000. – 19 с.; Бездрабко В. В. Історіографічні спостереження за розвитком краєзнавства в Україні (1920–1930) // Краєзнавство: науковий журнал. – 2002. – № 1–4. – С. 16–21; Рябокобила О. О. Проблема краєзнавства в журналі «Краєзнавство» (20–30-ті роки) // Краєзнавство. – 2002. – № 1/4. – С. 22–24; Савчук В. О. Журнал «Краєзнавство» як феномен краєзнавчого руху в Україні // Краєзнавство. – 2002. – № 1/4. – С. 25–26; Бездрабко В. В. Часопис «Краєзнавство» та краєзнавча справа в Україні (кінець 1920-х – початок 1930-х рр.). – К.: Кам'янець-Подільський, 2005. – 224 с.; Кашаба О. Часопис «Краєзнавство» як популяризатор краєзнавчого руху в Україні (1927–1930 рр.) // Краєзнавство: науковий журнал. – 2012. – № 2. – С. 22–27; Бровендер Д. Часопис «Краєзнавство» у розбудові історичного краєзнавства в Україні: до 20-ї річниці діяльності (1993–2013 рр.) // Краєзнавство: науковий журнал. – 2013. – № 4. – С. 8–21 та ін.

Чотири роки, достатньо малий термін для будь-якої справи (за роками виходу журнал не дотягнув до п'ятирічки – популярної у СРСР концепції централізованого державного перспективного плану, який було спрямовано на розвиток різних сфер економіки, техніки і культури на 5 років), були прожиті часописом «Краєзнавство» не у безповітряному просторі, а разом з країною і людьми, з усіма складнощами і суперечностями епохи 1920–1930-х рр., з усіма позитивними і негативними моментами, які у тій чи іншій мірі відображені на його шпальтах. Видання журналу тривало до 1930 р., коли його видавництво було припинено. На зламі 1920–1930-х рр. в умовах браку фінансування, встановлення ідеологічного контролю над краєзнавчим рухом в УСРР, розпочатих політичних репресій проти членів УКК, журнал припинив існування. Впродовж 1930-х рр. члени редакції та велика кількість його авторів були репресовані, згодом під час «хрущовської відлиги» 1950–1960-х рр. – реабілітовані.

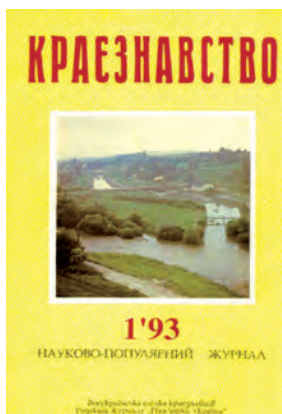
Відродження видання часопису «Краєзнавство» відбулося 1993 р. (свідоцтво про реєстрацію від 24 липня 1992 р.) у Києві Всеукраїнською спілкою краєзнавців України (2008 р. отримала статус Національної – НСКУ) як науково-популярного видання. Всеукраїнська спілка краєзнавців з 1990 р. стала правонаступником і продовжувачем важливої дослідницької діяльності УКК та символічно разом з редакцією журналу «Пам'ятки України» продовжила випуск журналу з 29 номера. Від 2000 р. співзасновником часопису є Інститут історії України НАН України. З того часу «Краєзнавство» із науково-популярного видання перетворилося на науковий журнал, який має унікальну спеціалізацію у галузі різних аспектів наукових історико-краєзнавчих досліджень. Він посів гідне місце у величезному масиві різноманітних за видовими і типологічними рисами українських історичних наукових серіальних видань як важливий елемент наукової комунікації й ефективний засіб інтеграції дослідників у царині краєзнавства до світового наукового простору. З 2009 р. часопис

отримав фахову реєстрацію у ВАК України і був включений до Переліку наукових видань, в яких повинні бути опубліковані основні наукові результати дисертацій на здобуття вчених ступенів кандидата і доктора наук.

На сучасному етапі «Краєзнавство» вже інше видання – не таке, яке було у 1920-х рр. і не таке, як у 1990-х рр. Змінюються світ і Україна, змінюються члени редколегії і співробітники журналу, автори і читачі, еволюціонують теоретичні засади наукових досліджень, що у цілому сприяє позитивним змінам часопису у його вигляді і змісті. На сьогодні це щоквартальний науковий часопис, видання якого є наслідком відродження краєзнавчого руху в Україні та який є провідним осередком наукових досліджень у царині історії рідного краю – кожного куточку країни, що представляє спадкову лінію розвитку історико-краєзнавчих досліджень, яка була сформована ще у 1920-х рр. провідними українськими краєзнавцями О. В. Ветуховим, В. О. Гериновичем, К. В. Дубняком, А. П. Ковалівським, Ф. А. Козубовським, В. Г. Кравченком, М. Г. Криворотченком, М. П. Левицьким, С. Л. Рудницьким, О. А. Янатою та ін.

Завдяки Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» від 16 листопада 1992 р., внесеним у наступні роки до нього змінам та взагалі демократичним пріоритетам у розбудові України, в якому прописано, що «Друковані засоби масової інформації є вільними. Забороняється створення та фінансування державних органів, установ, організацій або посад для цензури масової інформації», часопис «Краєзнавство» (zareєстровано Міністерством юстиції України, свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 1722 від 6 грудня 1995 р.) став незалежним виданням, не пов'язаним безпосередньо з жодною з політичних сил або громадською організацією та спрямованого на співпрацю з науковими і творчими спілками, що дає можливість редакції залучати кращі сили української науки і краєзнавчого руху.

На момент відродження 1993 р. й до сьогодні часопису подібної спрямованості як «Краєзнавство» в Україні не було і не існує. Буквально з перших кроків журнал був визнаний авторами та читачами завдяки цікавій і актуальній тематиці та авторитетній редколегії, високому рівню публікацій, поліграфічного

виконання, кваліфікованої роботи редакторів і всього редакторського колективу.

З відродженням часопис «Краєзнавство» розвивається як трибуна для дискусії і публікації фактологічних і теоретичних досліджень історико-краєзнавчого напрямку. Відмінною особливістю журналу стала функція друкованого органу мережі краєзнавчих установ країни, рупора краєзнавчої громадськості. Ці завдання успішно реалізуються вже понад 20 років.

Весь час видання часопису «Краєзнавство» умовно можна розділити на два періоди – «радянський» і «сучасний», в які за 23 роки вийшло 97 номерів у 46 випусках. Станом на кінець 2016 р. загальна кількість років його виходу складає 23 – 4 роки у період 1927–1930 рр. і 19 років від 1993 до 2017 рр. (1993–1995, 1999–2003, 2005–2006, 2008–2016). «Чорними» роками для «життя» часопису були періоди 1931–1992 рр., 1996–1998 рр. та 2004 і 2007 рр., коли не було здійснено видання жодного номеру. Отже, безумовно, при подальшій позитивній ситуації видання журналу 2018 р. буде 25 роком його «життя», що стане для нього своєрідним «напівювілеєм».

У «радянський» період за чотири роки світ побачили 28 номерів журналу «Краєзнавство» в 11 випусках (1927 р. – три номери вийшли трьома окремими випусками, 1928 р. – десять номерів у п'яти випусках (три номери вийшли окремими випусками, № 2–3 і № 6–10 одним випуском), 1929 р. – десять номерів у двох випусках (№ 1–2 і № 3–10 одним випуском), 1930 р. – № 1–5 одним випуском). Всього у 1920-х рр. світ побачило 16 000 примірників часопису. До складу редколегії часопису «Краєзнавство» входили науковці, громадські діячі, журналісти, зокрема мовознавець і фольклорист О. В. Ветухов, історик і географ В. О. Геринович, географ і економіст К. В. Дубняк, географ і картограф С. Л. Рудницький, агроном і ботанік О. А. Яната та ін.

Система рубрикації під час першого періоду існування журналу включала сім розділів, які редколегія зазначала на останніх сторінках обкладинки семи номерів³: «Загальний», у якому

висвітлювалися теоретичні основи і загальні питання краєзнавства; «Методика краєзнавчої роботи», де вміщувалися матеріали, в яких були практичні вказівки з краєзнавчої роботи; «Шкільне краєзнавство», де обговорювали проблеми методики і висвітлювали результати краєзнавчої роботи в освітніх установах; «Наш край», де друкувалися матеріали, що ілюстрували практичні досягнення у справі вивчення окремих регіонів України краєзнавчими організаціями або окремими краєзнавцями; «Життя краєзнавчих організацій», де публікувалися відомості про роботу первинних краєзнавчих осередків; «Бібліографія» – містив списки рекомендованої краєзнавчої літератури, огляд нової краєзнавчої літератури та матеріали «з питань організації краєзнавчої бібліографії по наших українських краєзнавчих об'єднаннях, огляди та рецензії на книжки та статті з поля краєзнавства взагалі, його методики зокрема та краєзнавчих праць, розроблених в прикладанні до певного краю»⁴; «Керуючі матеріали», в якому подавалися інструкції та методичні рекомендації УКК.

Упродовж перших чотирьох років існування часопису на його шпальтах було надруковано 158 публікацій, з яких 77 наукових статей і 81 повідомлення. Загальний обсяг 11 випусків склав 574 сторінки. Авторами публікацій стали 65 осіб. Дев'ять статей підписані криптонімами, три публікації були подані без підпису⁵, дві за підписом «Редакції»⁶, низка повідомлень і звітів була подана від УКК. За статевим розподілом однозначну більшість авторів склали чоловіки – 62 персони, при участі тільки 3 жінок (Г. Закревська, Н. Занфірова, Н. Ніколіна). Найактивнішими дописувачами стали М. Г. Криворотченко (7 статей), В. О. Геринович (5 статей, 2 повідомлення), Д. Зайцев і С. Ялі (по 5 статей і 1 повідомлення), М. С. Косовський, Д. Ф. Соловей і М. Г. Устенко (по 4 статті), П. П. Молоков-Журський (2 статті, 2 повідомлення), К. В. Дубняк, В. Г. Кравченко, Н. Занфірова і А. Фещенко (по 3 статті), Ф. А. Козубовський і І. П. Курило-Кримчак (по 1 статті і 2 повідомлення) та ін.

³ Див.: Краєзнавство. – 1927. – № 2, 3; 1928. – № 4, 5; 1929. – № 1–2, 3–10; 1930. – № 1–5.

⁴ Козаченко А. Краєзнавча бібліографія // Краєзнавство. – 1927. – № 1. – С. 32.

⁵ Вивчення села // Краєзнавство. – 1927. – № 1. – С. 14–16; Вивчення села // Краєзнавство. – 1927. – № 2. – С. 9; Програм опису села // Краєзнавство. – 1927. – № 3. – С. 16.

⁶ Дослідження кустарних промислів // Краєзнавство. – 1927. – № 1. – С. 10–11; До роботи гуртків юних натуралістів // Краєзнавство. – 1928. – № 4. – С. 11–12.

Під час виходу часопису «Краєзнавство» у 1920–1930 рр. на його шпальтах була представлена достатньо активна діяльність членів УКК і деяких місцевих краєзнавчих організацій (бюро, громад, гуртків, кабінетів, музеїв, спілок, товариств тощо) різного підпорядкування. На сторінках журналу не рівномірно було представлено інформацію щодо краєзнавчої діяльності у багатьох округах⁷ УСРР. З наявних 53 округів були подані дані по 29 округам (≈55 %), тоді як діяльність іншої, майже половини, частини округів не була висвітлена. Лідерами за повідомленнями про роботу первинних краєзнавчих осередків були Дніпропетровська (Катеринославська), Коростенська і Лубенська округи (по 5). Інші 26 округів мали такі показники: Криворізька і Мелітопольська (по 4 повідомлення); Кам'янецька, Кременчуцька, Маріупольська, Ніжинська, Тульчинська (по 3); Білоцерківська, Глухівська, Ізюмська, Конотопська, Лисаветградська (Зинов'ївська), Полтавська, Уманська, Харківська, Чернігівська, Черкаська (Шевченківська) (по 2); Артемівська, Бердичівська, Вінницька, Житомирська, Запорізька, Корсунська, Луганська, Одеська, Роменська (по 1). За чисельністю округів, що надали 8 відомостей щодо краєзнавчої діяльності, на першому місці була Київська губернія – 5 округів (Бердичівський, Білоцерківський, Корсунський, Уманський, Черкаський) із 7 загальних. За кількістю опублікованих даних на шпальтах «Краєзнавство» одноосібним лідером стала Катеринославська губернія, 4 округи якої (Запорізька, Катеринославська, Криворізька, Мелітопольська) разом подали 14 повідомлень. Найгірша ситуація склалася з представництвом інформації з південних округів. З 6 округів Одеської губернії за чотири роки видання журналу

на його сторінках про діяльність південних краєзнавчих осередків було повідомлено лише тільки тричі – два рази з Єлисаветградської округи⁸ і один раз з Одеської⁹. Хоча у царині краєзнавства в Одесі плідну діяльність здійснювали декілька науково-дослідних установ. Серед них провідним і потужним осередком виступала Одеська комісія краєзнавства при Українській академії наук (1923–1930)¹⁰, до складу якої входили десятки відомих науковців у різних галузях знання. Пояснення причин обмеженості комунікативних зв'язків між одеськими краєзнавцями і членами УКК заслуговує на окреме дослідження.

Незважаючи на певні недоліки та швидку зміну пріоритетів у різних сферах культури в країні, у зазначений період часопис «Краєзнавство» у цілому достатньо оперативно й повно відображав процес становлення і поступового розвитку мережі краєзнавчого руху в УСРР. Подальший ґрунтовний і різноаспектний аналіз публікацій на шпальтах журналу надасть можливість визначити його роль у формуванні пріоритетів напрямів наукових розвідок та їх теоретичну і фактологічну складову на зорі розвитку краєзнавчих досліджень в Україні.

На сучасному етапі від 1993 до 2016 рр. було видано 35 випусків, на шпальтах яких було надруковано 1 195 публікацій, з яких 922 наукових статей і 273 повідомлення. Загальний обсяг 35 випусків склав 7 788 сторінки. Першим головним редактором часопису «Краєзнавство» за часів незалежності України став академік НАНУ П. Т. Тронько (1993–2011), якому як Голові правління НСКУ (1990–2011) належить ініціатива і безпосередня участь у відновленні видання журналу. Він керував журналом понад 18 років аж до своєї смерті. Завдяки досвіду і наполегливій

⁷ Округа – одиниця територіально-адміністративного поділу УСРР, що існувала від квітня 1923 р. до липня 1930 р. та була перехідною системою від губерній до областей. 12 квітня 1923 р. друга сесія ВУЦВК прийняла постанову «Про новий адміністративно-територіальний поділ України», згідно з якою в УСРР 9 губерній були поділені на 53 округи.

⁸ Шевченко Е. Зинов'ївська округа // Краєзнавство. – 1928. – № 6–10. – С. 69–70; Шевченко С. Зинов'ївщина // Краєзнавство. – 1929. – № 1–2. – С. 59.

⁹ Одеська округа // Краєзнавство. – 1927. – № 1. – С. 30.

¹⁰ Див.: Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській академії наук. – 1924. – Ч. 1. – 24 с.; 1925. – Ч. 2–3. – 274 с.; Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській академії наук. – 1925. – Ч. 2–3. Секція археологічна. – 70 с.; 1925. – Ч. 2–3. Секція вивчення природних багатств. – 39 с.; 1925. – Ч. 2–3. Секція етнографічно-лінгвістична. – 106 с.; 1925. – Ч. 2–3. Секція соціально-історична. – 53 с.; 1929. – Ч. 4–5. Секція вивчення природних багатств. – 112 с.; 1929. – Ч. 4–5. Секція німецька, вип. I. – 44 с.; 1929. – Ч. 4–5. Секція соціально-історична. – 156 с.; 1930. – Ч. 4–5. Секція археологічна. – 186 с.; 1930. – Ч. 4–5 (Секція для вивчення грецької нацменшості, вип. I). – 48 с.

праці П. Т. Тронько зібрав команду талановитих колег-однодумців навколо ідеї видання і поширення журналу, який став одним з найавторитетніших і найпопулярніших історичних наукових серіальних видань України. З 2012 р. головним редактором журналу є член-кореспондент НАНУ О. П. Реєнт, який продовжує втілювати у життя ідеї свого попередника та реалізовувати нові прогресивні плани щодо перспективного розвитку часопису.

На початку сучасного періоду у 1993–1994 рр. «Краєзнавство» мало два керівних органи: редакційну раду (сприяла редакції у визначенні актуальної тематики для журналу) і редакцію. До складу редакційної ради входили 30 осіб: П. Арсенич, Н. Берегова, Н. Булаєвська, В. Врублевська, Ю. Гаврилюк, Ю. Данилюк, Ф. Двірник, Г. Дем'ян, В. Звагельський, М. Іщенко, І. Кардаш, А. Карнабіда, П. Лаврів, В. Лакизюк, І. Лоб'юк, Т. Максим'юк, О. Маринич, Г. Мокрицький, А. Моргун, А. Непокупний, М. Поно-

маренко, В. Прокопчук, С. Пушик, П. Ротач, А. Сериков, В. Смолій, М. Сополіга, Б. Ткаченко, С. Щербань, Б. Якимович. Визначення поточної редакційної політики часопису, розгляд і затвердження чергових випусків та контроль діяльності журналу здійснювала редакція. Під час підготовки першого випуску (1993) до її складу входило п'ять осіб: П. Тронько (головний редактор), Г. Гайовий, А. Ситник, М. Кириченко, І. Стариковська. При роботі над другим випуском (1994) до її складу входили: П. Тронько (головний редактор), В. Лакизюк (заступник головного ректора), А. Ситник (відповідальний секретар), М. Кириченко (художній редактор). За видання третього випуску (1995, № 1–4) відповідала редакція у складі П. Тронька (головний редактор), Г. Гайового (заступник головного редактора), А. Ситника (відповідальний секретар). Починаючи з 1999 р. керівним органом «Краєзнавство» є редакційна колегія, до складу якої у різні часи входило 48 осіб (див. табл. А).

Таблиця А

Склад редакційної колегії журналу «Краєзнавство» у 1999–2016 рр.

№	Прізвище	1999	2000	2001	2002	2003	2005	2006	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016, 1–2	2016, 3–4
1	Адамовський В.	–	–	–	–	–	ч ¹¹	ч	в с ¹²	ч	ч	–	–	–	–	–	–	–
2	Андрусишин Б.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	з ¹³	з	з	з	з	–
3	Бажан О.	ч	з	з	з	з	з	з	з	з	з	з	п з ¹⁴	п з	п з	п з	п з	п з
4	Баженов Л.	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч
5	Бакіров В.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	ч	ч	ч	ч	ч
6	Бондаренко Г.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	ч
7	Великочий В.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	ч
8	Винокур І.	ч	ч	ч	ч	ч	ч	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
9	Врублевська В.	ч	ч	ч	ч	ч	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
10	Гальчак С.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	ч
11	Головко М.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	ч
12	Гончаров О.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	ч	ч	ч	ч	ч	ч
13	Горбик В.	–	–	–	–	–	ч	ч	ч	ч	ч	ч	–	–	–	–	–	–
14	Гуржій О.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	ч
15	Даниленко В.	–	–	–	–	–	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч
16	Данилюк Ю.	ч	ч	ч	ч	ч	ч	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
17	Дмитрук В.	–	–	–	–	–	–	–	–	в с	в с	в с	ч	ч	ч	ч	ч	ч
18	Добржанський О.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	ч
19	Завальнюк О.	–	–	–	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч
20	Звагельський В.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	–
21	Зінченко В.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	ч	–	–	–	–	–

¹¹ Член редакційної колегії.

¹² Відповідальний секретар редакційної колегії.

¹³ Заступник головного редактора.

¹⁴ Перший заступник головного редактора.

Закінчення таблиці А

№	Прізвище	1999	2000	2001	2002	2003	2005	2006	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016, 1-2	2016, 3-4
22	Клепак Г.	-	-	-	-	-	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	-
23	Копилов А.	ч	ч	ч	ч	ч	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
24	Копилов С.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	ч	ч	ч	ч	-
25	Косило М.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	ч
26	Коцур В.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	ч
27	Лисенко О.	-	-	-	-	-	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч
28	Литвин М.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	ч	ч	ч	ч	-
29	Маньковська Р.	-	-	-	-	-	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч
30	Милько В.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	ч
31	Місінкевич Л.	-	-	ч	ч	ч	ч	ч	ч	-	-	-	-	-	-	-	-	-
32	Непомнящий А.	-	-	-	-	-	-	-	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	-
33	Нестуля О.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	ч
34	Ничкало Н.	-	-	-	ч	ч	ч	ч	ч	-	-	-	-	-	-	-	-	-
35	Панченко П.	ч	ч	ч	ч	ч	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
36	Пінчук Ю.	-	-	-	-	-	ч	ч	ч	-	-	-	-	-	-	-	-	-
37	Прокопчук В.	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	-	-	-	-	-	-
38	Рафальський О.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	ч	ч	ч	ч	ч	-
39	Реєнт О.	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	гр	гр	гр	гр	гр	гр
40	Рубльов О.	-	-	-	-	-	-	-	-	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч
41	Савченко Г.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	ч	ч	ч	ч	ч	ч
42	Савчук В.	з	з	з	з	з	пз	пз	пз	з	з	з	з	з	з	з	з	-
43	Ситник А.	пз	пз	пз	пз	пз	з	з	з	ч	ч	ч	-	-	-	-	-	-
44	Склярєнко Є.	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	-	-	-	-	-	-	-	-	-
45	Смолій В.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	ч	ч	ч	ч	ч	ч
46	Удод О.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	з
47	Чухліб Т.	-	-	-	-	-	-	-	-	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	-
48	Швидько Г.	ч	ч	ч	ч	ч	вс	вс	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч	-

За часів сучасного періоду членами редакційної колегії журналу «Краєзнавство» були і залишаються відомі українські науковці. Члени редколегії постійно публікують результати своїх наукових досліджень у часопису, виступають в якості рецензентів, редакторів випусків і спецвипусків. Багато з них мають високі індекси цитування наукових праць. Починаючи з 1999 р. журнал має постійну редакційну колегію, яка визначає функціональне призначення й узгоджує програму видання.

Єдиною «болючою» проблемою усіх часів у виданні часопису були економічні негаразди, брак фінансування, через що перші номери журналу видавали незначними накладками, були вони не такого обсягу, як хотіли того його видавці. Перші два номери часопису «Краєзнавство» мали доволі скромне поліграфічне оформлення. Якість паперу і друку потребували суттєвого покращення. При цьому незначними були обсяги журналу, тоді як накладки журналу

іноді досягали неповторної кількості примірників, як, наприклад, 1995 р. – 3 600 примірників. Не сталий обсяг і наклад часопису впродовж всього сучасного періоду у першу чергу залежав від нестабільної економічної ситуації в країні та загального суспільно-політичного становища, особливо у 2014–2016 рр. (див. табл. Б та діаграму).

Нестабільна ситуація з обсягом, накладом і регулярністю виходу часопису була пов'язана із постійною матеріальною скрутою. Неймовірні ускладнення доводилося долати зусиллями членів редакційної ради, аби забезпечити вихід випусків журналу «Краєзнавство». У перші роки видання часопису «трималося на плаву» лише завдяки ентузіазмові ініціатора його відродження – П. Т. Тронька, який взяв на себе роль модератора ідей, головного редактора і менеджера. Комплектування портфелю журналу, наукове редагування статей, їх коректуру виконують члени редакції часопису.

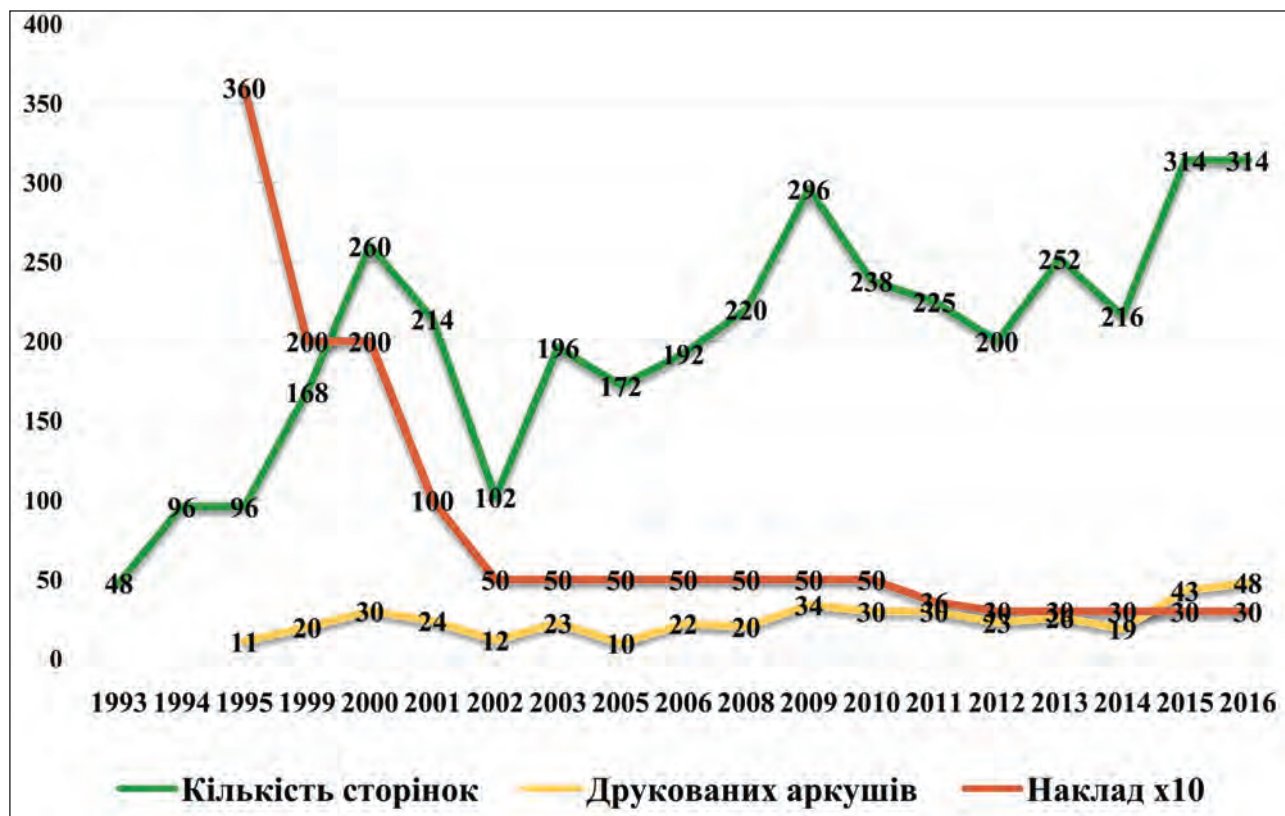
Таблиця Б

Показники кількості сторінок, друкованих аркушів та накладу
часопису «Краєзнавство» за 1993–2016 рр.

Показники	Рік видання і номер											
	1993, 1	1994, 1–2	1995, 1–4	1999, 1–4	2000, 1–2	2001, 1–4	2002, 1–4	2003, 1–4	2005, 1–4	2006, 1–4	2008, 1–4	2009, 1–2
Кількість сторінок	48	96	96	168	260	214	102	196	172	192	220	248
Друкованих аркушів	–	–	11,2	–	30,23	24,9	11,85	22,78	9,91	22,32	20,32	28,83
Наклад	–	–	3600	–	2000	1000	500	500	–	–	500	500
Показники	Рік видання і номер											
	2009, 3–4	2010, 1–2	2010, 3	2010, 4	2011, 1	2011, 2	2011, 3	2011, 4	2012, 1	2012, 2	2012, 3	2012, 4
Кількість сторінок	344	282	238	196	220	342	136	304	184	180	224	212
Друкованих аркушів	39,06	33,01	27,90	–	–	40,44	15,81	35,34	21,39	20,93	26,04	25,35
Наклад	500	500	500	500	500	300	300	300	300	300	300	300
Показники	Рік видання і номер											
	2013, 1	2013, 2	2013, 3	2013, 4	2014, 1	2014, 2	2014, 3–4	2015, 1–2	2015, 3–4	2016, 1–2	2016, 3–4	2017
Кількість сторінок	238	254	218	298	236	218	196	294	334	292	336	
Друкованих аркушів	27,67	27,67	26,04	26,04	19,25	16,9	23	47,45	38,83	47,45	47,45	
Наклад	300	300	300	300	300	300	300	300	300	300	300	

Діаграма

Динаміка показників кількості сторінок, друкованих аркушів та накладу
часопису «Краєзнавство» у 1993–2016 рр.

Попри успіхи «Краєзнавство» на ниві наукового життя на сучасному етапі, стикається з низкою проблем. У першу чергу це стосується економічної ситуації, зокрема в поліграфічній сфері, яка з року в рік залишається однією з болючих проблем редколегії. Дефіцит і дорожнеча паперу, відсутність власних поліграфічних можливостей, брак державного фінансування – все це об'єктивно ускладнює процес видання часопису. Однак безперечний успіх кожного випуску журналу, проявлення організаторських здібностей членів редколегії – підштовхують їх до пошуку шляхів подолання усіх перешкод, що врешті зумовило перетворення часопису на авторитетне і престижне серіальне наукове видання.

Безперечно, вихід часопису «Краєзнавство» був би неможливим без благодійної підтримки. Складання та макетування перших двох випусків (1993 і 1994) було здійснено на комп'ютерній системі, наданій Фондом кафедр українознавства (ФКУ) при Гарвардському університеті США¹⁵. Ці випуски журналу віддруковано було у друкарні, також наданій ФКУ. Матеріальну підтримку видання спеціального випуску, присвяченого 70-річчю УКК надала Харківська обласна державна адміністрація¹⁶. Фінансову підтримку видання випуску 1999 р. надав голова Хмельницької обласної організації О. В. Мазурчак¹⁷, випуску 2000 р. – ректор Інституту туризму Федерації профспілок України П. М. Слободян¹⁸. Перший випуск журналу 2015 р. видано за підтримки С. Р. Гриневецького¹⁹, а другий випуск 2016 р. – за підтримки директора приватного сільськогосподарського підприємства «Плешкані», депутата Золотоніської районної ради Черкаської області Л. І. Лисун²⁰.

На початку 1990-х рр. з відродженням журналу «Краєзнавство» його редакція проводила процес пошуку тематики рубрик, які впродовж всього часу зазнавали уточнень і замін. На сучасному етапі у 35 випусках видання було презентовано 90 рубрик. У першому випуску 1993 р.

було представлено 4 рубрики, вже у наступному (1994) – 9 рубрик. У наступні роки кількість розділів варіювалася, що призвело до того, що в останні роки у сучасному вигляді часопис наповнюють у середньому 10–11 постійних рубрик. Рубрикою-«старожилом» журналу, яка від 1993 р. й до сьогодні без зміни зберігає свою назву і актуальність та залишається однією з центральних, є «Літопис українського краєзнавства» (з'являлась у 23 випусках). Ще дві рубрики, не зважаючи на незначну зміну їх назв у порівнянні з варіацією 1993 р. («Краєзнавці» і «Історія міст і сіл України») можна вважати «найстарішими» та одними з постійних розділів часопису – відповідно «Краєзнавство в особах» (28) та «Історія міст і сіл України: історико-теоретичні проблеми вивчення» (21). Одними з постійних рубрик журналу також є «Історія України у світлі регіональних досліджень» (з урахуванням розділу «Регіональні дослідження в Україні» з'являлась у 24 випусках), «Огляди» (23), «Церковно-історичне краєзнавство: витoki та сучасний ракурс» (17), «Музейництво в Україні: історія та проблеми сучасного розвитку» (14), «Теоретично-методологічні засади освітянського краєзнавства» (з урахуванням рубрики «Педагогіка і краєзнавство» зустрічається у 13 випусках), «Джерелознавчі та біографічні студії» (11), «Вітчизняне пам'яткознавство: традиції, досвід, перспективи» (9), «Регіональні аспекти історичної демографії» (8) тощо. На окрему увагу заслуговує розділ журналу «Національна спілка краєзнавців України: панорама сучасного життя», який містить інформаційні повідомлення щодо різних форматів наукових, науково-методичних і науково-популярних форумів з різноманітних питань краєзнавства проведених у різних куточках України, що демонструє активну роботу краєзнавчих осередків усіх рівнів.

Багато місця на шпальтах часопису «Краєзнавство» приділяється новим дослідженням щодо раніше невідомих або призабутих подій в історії України, наслідком чого стає вихід тема-

¹⁵ Див.: Краєзнавство: науково-популярний журнал. – 1993. – № 1. – С. 48; 1994. – № 1–2. – С. 2.

¹⁶ Див.: Краєзнавство: науково-популярний журнал. – 1995. – № 1–4. – С. 1.

¹⁷ Див.: Краєзнавство: науково-популярний журнал. – 1999. – № 1–4. – С. 5.

¹⁸ Див.: Краєзнавство: науковий журнал. – 2000. – № 1–2. – С. 6.

¹⁹ Див.: Краєзнавство: науковий журнал. – 2015. – № 1–2. – С. 4–5.

²⁰ Див.: Краєзнавство: науковий журнал. – 2016. – № 3–4. – С. 3.

тичних номерів часопису. Деяким подіям в історії країни та краєзнавчої науки журнал присвятив окремі випуски. Так, громадськості й науковому співтовариству були представлені випуски журналів, присвячених історії й культури Харківщини²¹, Хмельниччини²² і Одещини²³. Активно редколегія журналу започатковувала рубрики, присвячені певним «круглим» датам в історії України. Так, були започатковані рубрики, приурочені «До 350-річчя Української національно-визвольної революції»²⁴, «До 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців»²⁵, «До 60-річчя Великої Перемоги»²⁶; «До 61-ї річниці визволення України»²⁷; «До 95-річчя головного редактора журналу «Краєзнавство» академіка НАН України П. Т. Тронька» і «65 років перемоги у Великій Вітчизняній війні»²⁸; «До 925-річчя міста Луцька» і «До 75-річчя стахановського руху»²⁹; «До 150-річчя скасування кріпосного права»³⁰; «До 70-річчя початку Великої Вітчизняної війни» і «До 300-річчя Олешківської Січі»³¹; «Кременчуку – 440 років», «До 70-ї річниці партизанського руху в Україні у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» і «До 150-річчя залізничного транспорту України»³²;

до 75 роковин «Великого терору»³³; до 85-річчя журналу «Краєзнавство»³⁴; «Україна у війнах Наполеона (до 200-річчя французько-російської війни 1812 року)», «До 100-річчя від дня народження поета Андрія Малишка»³⁵ і «До 150-річчя з дня народження Бориса Грінченка»³⁶; «До 160-річчя з дня народження Миколи Аркаса» і «До 120-річчя від дня народження історика, краєзнавця, музеолога, архівіста, бібліофіла Василя Базилевича»³⁷; «До 350-річчя набуття Гадячем статусу гетьманського міста», «До 95-річчя Української гетьманської держави» і «До 150-річчя з дня народження Володимира Вернадського»³⁸; до 70-х роковин Волинської трагедії та «До 70-річчя початку визволення України від нацистських загарбників»³⁹; до 20-річчя з часу відновлення журналу «Краєзнавство», до 80-х роковин Голодомору 1932–1933 рр. в Україні та «До 90-річчя з дня народження музейника Михайла Сікорського»⁴⁰; «До 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка»⁴¹; до 100-х роковин початку Першої світової війни та «До 70-річчя вигнання нацистських окупантів з України»⁴²; «До 90-річчя Національної спілки краєзнавців України» і «До 150-річчя Одеського національного

²¹ Див.: Краєзнавство: науково-популярний журнал. – 1995. – № 1–4.

²² Див.: Краєзнавство: науково-популярний журнал. – 1999. – № 1–4.

²³ Див.: Краєзнавство: науковий журнал. – 2015. – № 1–2.

²⁴ Див.: Краєзнавство: науково-популярний журнал. – 1999. – № 1–4.

²⁵ Див.: Краєзнавство: науковий журнал. – 2000. – № 1–2; 2001. – № 1–4.

²⁶ Див.: Краєзнавство: науковий журнал. – 2005. – № 1–4.

²⁷ Див.: Краєзнавство: науковий журнал. – 2006. – № 1–4.

²⁸ Див.: Краєзнавство: науковий журнал. – 2010. – № 1–2.

²⁹ Див.: Краєзнавство: науковий журнал. – 2010. – № 4.

³⁰ Див.: Краєзнавство: науковий журнал. – 2011. – № 1.

³¹ Див.: Краєзнавство: науковий журнал. – 2011. – № 2.

³² Див.: Краєзнавство: науковий журнал. – 2011. – № 4.

³³ Див.: Краєзнавство: науковий журнал. – 2012. – № 1.

³⁴ Див.: Краєзнавство: науковий журнал. – 2012. – № 2.

³⁵ Див.: Краєзнавство: науковий журнал. – 2012. – № 4.

³⁶ Див.: Краєзнавство: науковий журнал. – 2012. – № 4; 2013. – № 4.

³⁷ Див.: Краєзнавство: науковий журнал. – 2013. – № 1.

³⁸ Див.: Краєзнавство: науковий журнал. – 2013. – № 2.

³⁹ Див.: Краєзнавство: науковий журнал. – 2013. – № 3.

⁴⁰ Див.: Краєзнавство: науковий журнал. – 2013. – № 4.

⁴¹ Див.: Краєзнавство: науковий журнал. – 2014. – № 1; 2; 3–4.

⁴² Див.: Краєзнавство: науковий журнал. – 2014. – № 3–4.

університету ім. І. І. Мечникова»⁴³; «До 100-річчя від дня народження Петра Тронька»⁴⁴; «До 150-річчя з дня народження Михайла Грушевського»⁴⁵; «До 160-річчя з дня народження Івана Франка»⁴⁶.

До деяких номерів журналу увійшли матеріали наукових форумів проведених у різних містах України: у Києві 16 вересня 2010 р. в Інституті історії України НАН України Всеукраїнської наукової конференції «Історія України крізь призму мікроісторії та історії повсякденності»⁴⁷, в Івано-Франківську 6–7 жовтня 2011 р. XII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Освітнянське краєзнавство: досвід, проблеми, перспективи», присвяченої 200-річчю від дня народження українських просвітителів І. Вагилевича та М. Шашкевича⁴⁸. У подібних тематичних рубриках, які регулярно презентує редколегія, є своя «родзинка» – такі розділи значно розширюють бібліографічне поширення видання, адже більшість бібліотек формують до таких дат окремі тематичні покажчики і каталоги, що у свою чергу поширює престижність і популярність журналу.

Крім традиційних і періодичних «круглих» рубрик редколегія часопису пропонує презентацію нових розділів. У найближчій перспективі редколегія журналу планує започаткувати рубрики, присвячені історії садиб, палаців, генеалогічним дослідженням, історичній урбаністиці (історія міста, міське середовище, побут міста, культурний простір, місця пам'яті, мода тощо), історії повсякденності (один із сучасних напрямів розвитку історичної науки, в межах якого ведуться дослідження умов життя, праці та відпочинку сучасної людини), розгорнути дискусію з питань, які допомагатимуть окреслити пріоритетні напрями краєзнавства в Україні.

Щодо особливостей тематичного наповнення збірника «Краєзнавство», то аналіз видання за весь період його існування дає змогу розподілити всі його публікації на такі групи: 1) наукові статті, 2) рецензії, 3) огляди, 4) повідомлення,

5) наукова інформація. Більшість наукових публікацій «Краєзнавство» першої групи присвячено висвітленню проблем історії України. Доволі значна також кількість наукових розвідок присвячена біографічним і біоісторіографічним дослідженням. У журналі широко представлені кваліфіковано підготовлені археографічні розвідки. Публікації з проблем всесвітньої історії в збірнику також є, але загалом їх небагато. Певна кількість публікацій висвітлює актуальні проблеми окремих спеціальних історичних дисциплін – передусім джерелознавства та історіографії.

Наукове обличчя будь-якого видання творять його автори. За нашими підрахунками, у 35 випусках часопису «Краєзнавство» протягом 1993–2016 рр. було опубліковано 1 195 публікацій (статей, повідомлень, рецензій, оглядів), авторами яких виступили 721 особа. Вагому роль у наповненні портфеля збірника відіграють фахові історики. Окремі з них публікувалися у 10 й більше випусках часопису. До умовно-символічної «збірної» найактивніших дописувачів журналу входять О. Г. Бажан (33 публікації), Р. В. Маньковська (21), О. П. Реєнт і П. Т. Тронько (по 16), Є. В. Букет (15), О. П. Гончаров (14), О. М. Жам і В. О. Савчук (першим з авторів подолав відмітку 10 публікацій) (по 13), Г. Г. Денисенко (11), Г. В. Бондаренко, О. І. Бонь, В. І. Дмитрук і В. С. Прокопчук (по 10).

Започаткована у перших відроджених випусках часопису широка географія авторів матеріалів зберігається впродовж всього часу його видання на сучасному етапі. Серед авторів журналу є представники всіх без винятку областей України (див. карту). Такий розширений географічний авторський колектив дозволяє максимально наближено представити рівень наукових досліджень у царині краєзнавства у всіх регіонах України.

До часопису надходять статті з багатьох освітніх закладів і науково-дослідних установ України. Активно співпрацюють з виданням працівники профільних науково-дослідних

⁴³ Див.: Краєзнавство: науковий журнал. – 2015. – № 1–2.

⁴⁴ Див.: Краєзнавство: науковий журнал. – 2015. – № 3–4.

⁴⁵ Див.: Краєзнавство: науковий журнал. – 2016. – № 1–2.

⁴⁶ Див.: Краєзнавство: науковий журнал. – 2016. – № 3–4.

⁴⁷ Див.: Краєзнавство: науковий журнал. – 2010. – № 3.

⁴⁸ Див.: Краєзнавство: науковий журнал. – 2011. – № 3.

установ: Інституту історії України НАН України, Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України, Центру пам'яткознавства НАН України та ін. Авторство лівової частини публікацій на шпальтах часопису належить викладачам провідних вишів: Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київського університету імені Бориса Грінченка, Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, Одеського національного морського університету, Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та ін.

Серед авторів журналу більшість складають представники викладацьких колективів провідних вишів України, які як правило є докторами (111) та кандидатами (293) наук. Певна кількість публікацій належить аспірантам і здобувачам (95), що демонструє собою не заангажований

підхід редколегії до регалій і статусу автора. Прикладом цього є той факт, що авторами часопису є як академіки (В. А. Смолій і П. Т. Тронько) і члени-кореспонденти (О. П. Реєнт і В. М. Даниленко), так і студенти (С. А. Куций і А. І. Петровський) і навіть учні (С. А. Куций).

Отже, при відборі статей для публікації у часопису редколегія намагається дотримуватися балансу між статтями фахівців з різних регіонів країни, розвідками молодих вчених (студентів і аспірантів) та працями знаних науковців. Статті молодих вчених нерідко проходять декілька етапів рецензування і ретельно допрацьовуються під керівництвом наукових керівників або членів редколегії, що сприяє підвищенню рівня науковості публікацій підростаючої порослі науковців.

Географія авторського складу, так само як і представництво різних інституцій і вишів у журналі «Краєзнавство» достатньо широкі. Натомість започаткована у двох перших випусках збірника традиція друкувати матеріали зарубіжних колег, на жаль, пізніше перервалася та спостерігається у випусках 2015 і 2016 рр. У 35 випусках сучасного етапу зустрічаємо незначну кількість авторів з 6 зарубіжних країн: Білорусь (1), Великобританія (2), Канада (1), Польща (3), Російська Федерація (5), США (1).

Географія проживання авторів публікацій часопису «Краєзнавство» у 1993–2016 рр.

Оскільки краєзнавство є комплексною наукою, редколегія часопису публікує студії фахівців різних профілів – істориків, археологів, етнографів, географів, освітян, бібліотекарів, архівістів, музейних працівників, письменників, журналістів тощо, усіх тих, хто досліджує різні аспекти історії рідного краю.

На сучасному етапі політика редколегії – максимальна відкритість видання. Вона підтримує політику відкритого доступу до змісту часопису, що означає, що усі публікації знаходяться у вільному доступі та є безкоштовними для користувачів, які можуть читати, завантажувати, копіювати, поширювати, роздруковувати, або посилатися на повний текст матеріалів журналу, не питаючи попереднього дозволу від видавця або автора, при одній обов'язковій умові – посиланні на автора.

Збільшення читацької аудиторії часопису великою мірою сприяє його безкоштовна розсилка до понад 140 найбільших фондосховищ України (університети, бібліотеки, архіви, музеї тощо) та доступна для завантаження його pdf-версія на сайтах НСКУ, Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України та Інституту історії України НАН України, де у вільному доступі розміщуються повнотекстові версії усіх номерів журналу за всі роки його видання. У лютому 2013 р. НСКУ надала дозвіл на публікацію електронної версії журналу «Краєзнавство» на умовах CC BY-SA. На 2017 р. часопис включено до бази даних Google Scholar, Slavic Humanities Index, Україніка наукова, РИНЦ.

Максимально широке уявлення часопису в інформаційних ресурсах дозволяє зробити його доступним для вчених, краєзнавців та усіх, кого вабить історія краю з усіх регіонів країни і зарубіжних фахівців та допомагає реалізувати основну місію видання – поширення сучасних знань, нових наукових досягнень, підвищення кваліфікації вчених і любителів, інтеграцію до світового наукового процесу.

Науковий за фахом і демократичний за філософією, часопис «Краєзнавство» упевнено слідує своєму, на сьогодні обраному напрямку, уникаючи екстремізму будь-якого спрямування і поєднуючи наукову новизну з інтелектуальною ґрунтовністю на академічному рівні. До цього можна додати, на перший погляд контрверсійні, але у даному випадку доречні два поняття – консерватизм й істо-

ризм. Збереження пам'яті про минуле позначається на зовнішньому вигляді часопису, який мало змінився протягом останніх десятиліть, у стійкому підборі і розташуванні журнальних рубрик (хоча і тут відбуваються природні новації, що підказуються змінами у житті, але не надумані зміни). Звернення до передісторії, до коріння багатьох подій і фактів в історії українського народу становить відмінну рису презентованих публікацій, що надає йому науковість і академізм.

Редакція часопису «Краєзнавство» зовсім не прагне встигнути за швидкоплинним днем з його хвилинними сенсаціями. Редколегія журналу воліє більше орієнтуватися на загальні і локальні питання історії. «Краєзнавство», що дорожить своєю незалежністю, не бере участі у запеклій боротьбі політичних і громадських об'єднань, хоча в той же час, як усякий український науковий журнал, він не може ухилитися від участі у «боротьбі ідей». Час плине, а проблеми залишаються. Ця мудрість і стійкість, можна навіть сказати – респектабельність, в кращий бік відрізняє «Краєзнавство» від поверхневості й заангажованості, що бракує деяким періодичним виданням. Отже, позитивний образ часопису, що склався у читачів, як в Україні, так і за кордоном, навряд чи зазнає у майбутньому серйозних змін. Без пафосу і перебільшення можемо стверджувати, що за останні десятиліття піднесення краєзнавчого руху на академічний рівень відбулося саме на сторінках наукового журналу «Краєзнавство».

Таким чином, формування і становлення наукового видання «Краєзнавство» відбувалося в умовах важливих соціально-політичних трансформацій суспільства загалом і системи освіти, зокрема. Від початку свого існування журнал зарекомендував себе як серйозне фахове видання, авторитетна трибуна для оприлюднення вагомих результатів наукових досліджень у галузі вітчизняної історії. Попри матеріальні негаразди, технічні складнощі випуск збірників завжди був регулярний, а його авторський склад – доволі авторитетний. Значною мірою це уможливили ентузіазм і творча праця членів редакційної колегії часопису – головних редакторів видання П. Т. Тронька і О. П. Реєнта. Часопис «Краєзнавство» – досить насичене в інформаційному плані, а його матеріали можуть бути активно використані як науковцями в процесі дослідницької праці, так і усіма охочими ознайомитися з минулим історії українського народу.

У зверненні редакційної ради, редакції, видавців до читачів у першому номері відродженого 1993 р. журналу «Краєзнавство» були сказані чудові слова: «У добу нелегкого становлення державної незалежності України журнал «Краєзнавство» вважає за обов'язок плекати український національний патріотизм. Послідовно додержуючись засад історичного краєзнавства як наукової дисципліни, оприлюднюватимемо такі матеріали про події, факти, явища регіональної історії та культури, які відроджуватимуть у людській свідомості ідею самоцінності отчого краю, доходитимуть глибини духовних першоджерел

Вітчизни, нестимуть ґрунтовні знання й живитимуть пам'ять про все розмаїття етнічних, мовних, культурних та інших витоків українців. Часопис протистоятиме тяжким наслідкам довготривалої політики денационалізації народу, сприятиме пробудженню синівських почуттів до батьківської домівки, до материнської пісні, утверджуватиме єдність наших краян з Гуцульщини і Слобожанщини, Поділля і Полісся, Наддніпрянщини і Криму, з інших історико-етнографічних областей – У СВОЇЙ ДЕРЖАВІ, У НАШОМУ СЬОГОДЕННІ»⁴⁹, які, як на той час, так і сьогодні залишаються пророчими і актуальними.

References

1. Krajeznavstvo. – 1927–1930.

---

⁴⁹ До читачів // Краєзнавство: науково-популярний журнал. – 1993. – № 1. – С. 1.

Олександр Гончаров (м. Київ)

Бібліографічні та історіографічні огляди на шпальтах часопису «Краєзнавство» (1927–2017)

У статті розглядається висвітлення бібліографічної та історіографічної тематики на шпальтах часопису «Краєзнавство». Особлива увага приділяється періоду виходу журналу з часу його відновлення у 1993 році й до сьогодні. Автор доходить висновку, що на шпальтах часопису упродовж його 90-річного існування знайшли відображення практично всі важливі питання розвитку краєзнавчого руху в Україні та краєзнавства як наукової галузі. Керівництво краєзнавчого руху, редколегія журналу приділяли певну увагу бібліографічній та історіографічній тематиці і вона посіла доволі вагоме місце серед матеріалів часопису. Шляхом об'єднання схожих за тематикою рубрик у групи, аналізуються бібліографічні та історіографічні огляди, які містяться в журналі. Обґрунтовується потреба збільшення на сторінках журналу на сучасному етапі питомої ваги узагальнюючих оглядів, які стосуються бібліографії та історіографії країв і населених пунктів. Висловлюється необхідність подальшого фахового аналізу змісту часопису «Краєзнавство» на предмет його впливу на розвиток краєзнавчого руху в Україні та краєзнавства як наукової галузі.

Ключові слова: краєзнавство, часопис «Краєзнавство», бібліографія, історіографія, огляди.

Oleksandr Honcharov

Bibliographic and Historiographical Overviews in the Journal “Krayeznavstvo”(Local Lore Researches) (1927-2017)

The article reveals bibliographic and historiographical themes tackled on the pages of the journal «Krayeznavstvo» (Local Lore Researches). Special focus is put on the period of publication of the journal, since its renewal in 1993 and by this day. The author concludes that during the 90-year publication of the journal almost all hot issues of the local history movement development in Ukraine and local history as a scientific branch were reflected therein. The executive group of the local history movement, the editors of the journal paid great attention to the bibliographic and historiographical themes and it has taken the weighty place among the published material. The bibliographic and historiographical overviews of the journal are analyzed according to the themes by combining the similar journal sections into thematic groups. The author substantiates the necessity to increase the specific weight of the general overviews concerning bibliography and historiography of the regions and settlements in the journal. There is also expressed the necessity of further professional analysis of the journal content for the subject of its influence on the development of local history movement in Ukraine and local history as a scientific branch.

Key words: local history, Krayeznavstvo (Local Lore Research) journal, bibliography, historiography, overviews.

Александр Гончаров

Библиографические и историографические обзоры на страницах журнала «Краеведение» (1927–2017)

В статье рассматривается освещение библиографической и историографической тематики на страницах журнала «Краеведение». Особенное внимание уделено периоду со времени возобновления выхода журнала в 1993 году и по сей день. Автор приходит к выводу, что на страницах журнала в течение его 90-летнего существования нашли отображение практически все важные вопросы развития краеведческого движения в Украине и краеведения как научной отрасли. Руководство краеведческим движением, редакционная коллегия журнала уделяла определенное внимание библиографической и историографической тематике и она занимает довольно весомое место среди материалов журнала.

Путем объединения похожих за тематикой рубрик в группы, анализируются библиографические и историографические обзоры, которые имеют место в журнале. Обосновывается потребность увеличения на страницах журнала на современном этапе удельного веса обобщающих обзоров, которые относятся к библиографии и историографии краев и населенных пунктов. Высказывается необходимость дальнейшего научного анализа содержания журнала «Краеведение» на предмет его влияния на развитие краеведческого движения в Украине и краеведения как научной отрасли.

Ключевые слова: краеведение, журнал «Краеведение», библиография, историография, обзоры.

Питання краєзнавчої бібліографії та історіографії були актуальні для розвитку краєзнавчого руху, краєзнавства як науки в минулому, залишаються такими й сьогодні. Якщо у 20-ті роки минулого століття їх актуальність зумовлювалася недостатньою розвиненістю бібліотечної інфраструктури (в ті роки небагато бібліотек мали друковані каталоги, у яких було відображено краєзнавчі матеріали)¹, незначною матеріальною спроможністю тогочасного краєзнавця і, як наслідок, слабкою обізнаністю краєзнавців-аматорів з літературою², то нині, коли з тих пір минуло вже майже століття, набагато зросла кількість краєзнавчої літератури та, відповідно, обсяг фактографічного матеріалу, який вкрай складно освоїти³. Значна роль у висвітленні бібліографічних та історіографічних аспектів краєзнавчої тематики має належати друкованому органу Національної спілки краєзнавців України (далі – НСКУ) – часопису «Краєзнавство», якому в цьому році виповнилося 90 років з часу заснування. У зв'язку з цим важливо простежити, яким чином краєзнавча бібліографічна та історіографічна проблематика представлена на шпальтах журналу, який внесок у розвиток цих

наукових напрямів зробила НСКУ та її друкований орган. Дослідження цієї тематики спроможне також поглибити розуміння низки науково-методологічних і організаційних проблем сучасного краєзнавства.

Журналу «Краєзнавство» у вітчизняній історіографії присвячена вже досить значна література: низка праць висвітлює вихід і тематику журналу у 1920-х – на початку 1930-х років⁴. Декілька статей присвячено аналізу майже всього періоду його існування, правда, з акцентом на відновлений журнал й висвітлюють переважно період 1993–2013 рр.⁵ Ґрунтовне висвітлення отримав перший період виходу журналу (1927–1930), в літературі досить добре проаналізовано його зміст, в тому числі й проблеми краєзнавчої бібліографії, які нас цікавлять. Стосовно другого періоду (1993–2017), то він лише в наш час стає об'єктом історіографічного аналізу. З переліченої літератури, що висвітлює цей період, варто відзначити статтю Д. Бровендера, у якій досліджено передісторію відновлення часопису, проаналізовано його структуру, редакційний та авторський склад, з'ясована пріоритетна проблематика, проведені

¹ Ярошик В. Краєзнавча бібліографія Харківщини / Валентина Ярошик // Краєзнавство. – 1995. – № 1–4. – С. 11.

² Козаченко А. Бібліотека початкуючого краєзнавця / А. Козаченко // Краєзнавство. – 1927. – № 1. – С. 32.

³ Верменич Я. В. Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації / Я. В. Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – С. 116.

⁴ Бездрабко В. Методико-теоретичні проблеми на сторінках часопису «Краєзнавство» (1927–1930 рр.) / Валентина Бездрабко // Краєзнавство. – 1995. – № 1–4. – С. 16–18; *Її ж.* Часопис «Краєзнавство» та краєзнавча справа в Україні (кінець 1920-х – початок 1930-х рр.): Монографія. / В. В. Бездрабко. – К.: Кам'янець-Подільський: ПП. Мошак М. І., 2005. – 224 с.; *Її ж.* Історико-соціологічний аналіз діяльності Українського комітету краєзнавства та часопису «Краєзнавство» / В. В. Бездрабко // Краєзнавство. – 2006. – № 1–4. – С. 29; *Її ж.* Часопис «Краєзнавство» 1920–1930-х рр.: ювілейні роздуми / Валентина Бездрабко // Краєзнавство. – 2012. – № 2. – С. 6–22; Рябокобила О. О. Проблеми краєзнавства в журналі «Краєзнавство» (20–30-ті роки) / О. О. Рябокобила // Краєзнавство. – 2002. – № 1–4. – С. 22–24; Кашаба О. Часопис «Краєзнавство» як популяризатор краєзнавчого руху в Україні (1927–1930 рр.) / Ольга Кашаба // Там само. – С. 22–27; та ін.

⁵ Савчук В. О. Журнал «Краєзнавство» як феномен краєзнавчого руху в Україні / В. О. Савчук // Краєзнавство. – 2002. – № 1–4. – С. 25–26; Реєнт О. Хронограф краєзнавчого руху / Олександр Реєнт // Краєзнавство. – 2012. – № 2. – С. 5; *Його ж.* Часопис «Краєзнавство» на шляху оновлення / Олександр Реєнт, Лев Баженов, Олег Бажан // Краєзнавство. – 2013. – № 4. – С. 5–7; Бровендер Д. Часопис «Краєзнавство» у розбудові історичного краєзнавства в Україні: до 20-ї річниці діяльності (1993–2013 рр.) / Денис Бровендер // Там само. – С. 8–21.

кількісні підрахунки щодо функціонування журналу. Привертає увагу здійснений автором статті аналіз рубрикації часопису. Схожі за тематикою рубрики об'єднані у групи, що буде корисним і для нашого дослідження, окреслено проблематику рубрик, яку поділено на шість предметних блоків. Проте обсяг і завдання статті не дали авторові змоги ґрунтовніше проаналізувати проблематику журналу в цей період, зокрема й те, яким чином на шпальтах видання представлена бібліографічна та історіографічна тематика.

Українська краєзнавча бібліографія у 1920-і роки переживає піднесення⁶. У зв'язку з поширенням краєзнавства значно зросли краєзнавчі фонди багатьох бібліотек⁷. Значну увагу питанням бібліографії приділяв й засновник журналу «Краєзнавство» Український комітет краєзнавства (далі – УКК), розуміючи «...всю вагу заведення систематичної краєзнавчої бібліографії на Україні, як вихідного пункту краєзнавчої роботи...»⁸. Уже в першому числі журналу 1927 року було запроваджено для висвітлення цієї тематики окремий відділ (рубрику) «Бібліографія», в якому передбачалося публікувати «статті з питань організації краєзнавчої бібліографії по наших українських об'єднаннях, огляди та рецензії на книжки та статті з поля краєзнавства взагалі, його методики зокрема та краєзнавчих праць, розроблених в прикладанні до певного краю»⁹. УКК поставив перед товариствами й кореспондентами завдання розпочати бібліографічну роботу¹⁰. А. Козаченко опублікував методичну статтю про організацію бібліографічної роботи в краєзнавчих осеред-

ках¹¹. Протягом виходу часопису у 1920-х роках в кінці майже кожного номера вміщувалась реклама, де зазначались відділи журналу з короткою анотацією їх змісту, в тому числі й відділ «Бібліографія» – «подає зразкові бібліотечки, рекомендовані списки краєзнавчої літератури, огляд літературних новин краєзнавчих».

Однак, попри те, що у планах роботи Українського комітету краєзнавства з 1928 року незмінно значилися заходи методично виваженої бібліографічної роботи краєзнавців «в центрі і на місцях», а з цією метою – створення бібліографічного бюро при Комітеті (нереалізований проект)¹², УКК й, відповідно, редколегія журналу широко розгорнути бібліографічну роботу, очевидно, не спромоглися. Як зазначалося у звіті Українського комітету краєзнавства на 1 січня 1929 року: «У справі методичного керування Комітетом досі не вдалося налагодити систематичної роботи методичних і бібліографічних комісій.... тільки поодинокі товариства почали цю роботу систематично»¹³. У зазначений період у часописі цій тематиці присвячено лише декілька публікацій¹⁴. Статті А. Козаченка і Д. Зайцева мали методичний характер, спрямовані на початкуючих краєзнавців й відповідали планам Комітету «розпочати видання популярної бібліотечки краєзнавця»¹⁵. В них вміщено перелік найнеобхідніших у краєзнавчій роботі книг, які стосувалися вивчення виробничих відносин, природи краю, що, як небезпідставно вважають науковці, свідчить про загальну скепованість Комітету краєзнавства щодо пріоритетів у краєзнавчій роботі та його бажання бачити

⁶ Бездрабко В. В. Історико-соціологічний аналіз діяльності Українського комітету краєзнавства та часопису «Краєзнавство» / В. В. Бездрабко // Краєзнавство. – 2006. – № 1–4. – С. 28.

⁷ Ярошик В. Краєзнавча бібліографія Харківщини / Валентина Ярошик // Краєзнавство. – 1995. – № 1–4. – С. 11.

⁸ Козаченко А. Краєзнавча бібліографія / А. Козаченко // Краєзнавство. – 1927. – № 1. – С. 32.

⁹ Там само.

¹⁰ Лист до краєзнавчих організацій про бібліографічну роботу // Краєзнавство. – 1928. – № 1. – С. 30; Звіт Українського Комітету Краєзнавства // Краєзнавство. – 1928. – № 6–10. – С. 94, 95.

¹¹ Козаченко А. Організація бібліографічної роботи в краєзнавчих осередках / А. Козаченко // Краєзнавство. – 1927. – № 3. – С. 11–15.

¹² Бездрабко В. В. Історико-соціологічний аналіз діяльності Українського комітету краєзнавства та часопису «Краєзнавство» / В. В. Бездрабко // Краєзнавство. – 2006. – № 1–4. – С. 29.

¹³ Звіт Українського Комітету Краєзнавства // Краєзнавство. – 1928. – № 6–10. – С. 92, 94.

¹⁴ Козаченко А. Бібліотека початкуючого краєзнавця / А. Козаченко // Краєзнавство. – 1927. – № 1. – С. 32–34; Ялі С. До справи вивчення грецького населення на Україні / С. Ялі // Краєзнавство. – 1927. – № 2. – С. 30–32; Зайцев Д. Бібліотека краєзнавця-натураліста / Д. Зайцев // Краєзнавство. – 1928. – № 6–10. – С. 83–87.

¹⁵ План роботи УКК на 1928/1929 р. // Краєзнавство. – 1928. – № 6–10. – С. 96.

географічний складник у краєзнавчому русі домінуючим¹⁶. У відділі «Бібліографія», де опублікована стаття Д.Зайцева, містяться також дві рецензії – на книгу та журнал природничого напрямку. Публікація С. Ялі відображала більшою мірою історичний напрям, стосувалася літератури про грецьке населення на теренах України, проте також підпорядкована політичній меті: «...сприяти та полегшити проведення низки заходів, що їх намічено національною політикою Радянської влади в галузі піднесення економічного та культурного розвитку грецької національності»¹⁷. З новими книгами, журналами, статтями, що видані, або готувалися до друку, зусиллями наукових краєзнавчих товариств та їх членів знайомлять читача матеріали деяких чисел часопису, розміщені в рубриці «Життя краєзнавчих організацій»¹⁸.

З відродженням часопису «Краєзнавство» у 1993 році бібліографічна тематика на його сторінках отримала продовження й була присутня в багатьох рубриках, які можна об'єднати тематично. Передусім це коло таких рубрик: «Краєзнавці», «Видатні краєзнавці», «Краєзнавство в

особах», «Освітнянське краєзнавство в особах», «Регіональна історія в особах», «In memoriam». Так, у 1993–1994 роках часопис під рубрикою «Краєзнавці» продовжив публікацію біографічних даних та відомостей про доробок вітчизняних краєзнавців, започаткованих редакцією журналу «Пам'ятки України» 1988 року – «Біобібліографічний словник краєзнавців України»¹⁹. У 1995 році ця рубрика називалась «Видатні краєзнавці», де вміщено публікації про життя та діяльність, науковий доробок таких відомих постатей, як Микола Сумцов та Степан Рудницький²⁰. У 1999 р., 2000–2001 рр. рубрика мала назву «Краєзнавство в особах». У 2002–2003 рр., та у 2005 р. – «Регіональна історія в особах». З 2008 р. рубрика повертається до попередньої назви – «Краєзнавство в особах». У такій редакції вона існує й сьогодні. За цей час тут опубліковано велику кількість матеріалів про науковців, краєзнавців з висвітленням їх наукового доробку. Це передусім нариси про видатних представників науки минулого та їх внесок у краєзнавство²¹, відомих науковців-краєзнавців,

¹⁶ Бездрабко В. В. Історико-соціологічний аналіз діяльності Українського комітету краєзнавства та часопису «Краєзнавство» / В. В. Бездрабко // Краєзнавство. – 2006. – № 1–4. – С. 29.

¹⁷ Ялі С. Вказ. праця. – С. 30.

¹⁸ Краєзнавство. – 1927. – № 1. – С. 24–31; Краєзнавство. – 1928. – № 2–3. – С. 46–56; Краєзнавство. – 1928. – № 6–10. – С. 69–82.

¹⁹ Біобібліографічний словник краєзнавців України // Краєзнавство. – 1993. – № 1. – С. 20–22; Краєзнавство. – 1994. – № 1–2. – С. 17–19.

²⁰ Савченко Г. Академік Микола Сумцов – історик Харкова / Ганна Савченко // Краєзнавство. – 1995. – № 1–4. – С. 39–41; Черномаз П. Батько української географії. Степан Рудницький і наукове життя Харкова (1926–1933 рр.) / Павло Черномаз // Там само. – С. 42–45.

²¹ Денисенко О. Григорій Павлуцький та його внесок у пам'яткоохоронну справу / Олена Денисенко // Краєзнавство. – 1999. – № 1–4. – С. 115–118; Денисенко Г. Краєзнавчі нотатки Сергія Єфремова / Галина Денисенко, Олена Денисенко // Краєзнавство. – 2000. – № 1–2. – С. 59–64; Завальнюк О. М. Д. І. Дорошенко: 75 днів у Кам'янці-Подільському / О. М. Завальнюк // Краєзнавство. – 2001. – № 1–4. – С. 145–148; Клименко Н. Історико-краєзнавча спадщина Івана Крип'якевича / Нінель Клименко // Краєзнавство. – 2010. – № 1–2. – С. 157–164; Алексашкіна Л. Внесок історика Д. І. Яворницького в дослідження та збереження пам'яток козацької доби / Людмила Алексашкіна // Краєзнавство. – 2010. – № 4. – С. 45–55; Шаповал Л. Микола Сумцов та його народознавчі студії / Лариса Шаповал // Краєзнавство. – 2011. – № 2. – С. 191–197; Коляда І. Науково-культурницька та громадська діяльність П. П. Чубинського (за матеріалами спогадів сучасників) / Ігор Коляда // Краєзнавство. – 2012. – № 1. – С. 66–73; Рябчикова Ф. Організація краєзнавчих досліджень у науковому доробку В. Кравченка (1920–1931 рр.) / Фаїна Рябчикова // Краєзнавство. – 2012. – № 2. – С. 87–94; Карамзіна Н. Дослідник старожитностей Півдня України: Віктор Іванович Гошкевич (1860–1928) / Наталія Карамзіна // Краєзнавство. – 2013. – № 3. – С. 61–64; Шевченко М. Краєзнавчі дослідження академіка Костянтина Григоровича Воблого / Марія Шевченко // Краєзнавство. – 2013. – № 4. – С. 81–85; Левченко В. Валентин Іванович Селінов (1876–1946): теоретик, практик та організатор краєзнавства / Валерій Левченко // Краєзнавство. – 2014. – № 3–4. – С. 35–45; Робак І. Валентин Отамановський як один з фундаторів сучасного вітчизняного краєзнавства / Ігор Робак // Там само. – С. 46–55; Дмитрук С. Київ у житті та діяльності Олександра Янати / Світлана Дмитрук // Краєзнавство. – 2015. – № 3–4. – С. 145–151; та ін.

пам'яткознавців сучасної доби²², у тому числі й тих, які зробили значний внесок у розвиток сучасного краєзнавчого руху, очолювали чи очолюють обласні організації Національної спілки краєзнавців України²³. Декілька таких матеріалів було вміщено в рубриці «Освітнянське краєзнавство в особах» у спеціальному випуску журналу, який містив частину матеріалів XII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Освітнянське краєзнавство: досвід, проблеми, перспективи», присвяченої 200-річчю від дня народження українських просвітителів І. Вагилевича та М. Шашкевича (6–7 жовтня 2011 р., м. Івано-Франківськ)²⁴. Рубрика «Краєзнавство в особах» містить також багато матеріалів про менш відомих краєзнавців, музеєзнавців тощо, які своєю щоденною копіткою працею роблять значний внесок у розвиток краєзнавства.

Близькими за тематикою до рубрики «Краєзнавство в особах» є матеріали рубрики «In memoriam», яка запроваджена з 2012 року і містить інформацію про науковців-краєзнавців, що пішли з життя. Загалом цих матеріалів у рубриці нараховується 16. Серед них є невеличкі за обсягом некрологи, але майже половина (7 подач) – повноцінні статті з висвітленням життєвого шляху і наукового краєзнавчого доробку (бібліографії) як відомих науковців, так і дослідників рідного краю, для яких краєзнавство було покликом душі, і які зробили свій посильний внесок у розвиток цієї галузі²⁵. Попередницею цієї рубрики можна вважати рубрику «Пам'яті краєзнавця», що зустрічається один раз в журналі за 2003 рік, де вміщена стаття С. Винокура про науковий доробок Б. Тимощука²⁶ та повідомлення про відхід у вічність П. Тронька²⁷.

²² Швидько Г. К. Професор І. Ф. Ковальова і розвиток археологічних досліджень Степового Подніпров'я / Г. К. Швидько // Краєзнавство. – 2003. – № 1–4. – С. 124–126; Пінчук Ю. Краєзнавство в творчості українського історика Федора Павловича Шевченка (1914–1995) / Юрій Пінчук, Світлана Батуріна // Краєзнавство. – 2008. – № 1–4. – С. 102–108; Подкур Р. Юрій Данилюк: людина, вчений, учитель / Роман Подкур // Там само. – С. 112–118; Савченко Г. Неспокій краєзнавчої душі (До 75-річчя Дмитра Малакова) / Григорій Савченко // Краєзнавство. – 2012. – № 3. – С. 92–101; Лазуренко В. Штрихи до портрета черкаського історика і краєзнавця Миколи Бушина / Валентин Лазуренко // Краєзнавство. – 2013. – № 3. – С. 65–73; Демиденко Т. Вірність як життєва позиція: Олександр Петрович Єрмак / Тетяна Демиденко // Краєзнавство. – 2013. – № 4. – С. 86–97; Делеган М. «Волають шедеври сивої давнини...» (до 90-річчя Степана Юрійовича Пруниці / Михайло Делеган, Василь Делеган // Краєзнавство. – 2014. – № 1. – С. 65–68; Гринів О. За плугом на перелогах історії (до 75-річчя з дня народження Володимира Качкана) / Олег Гринів // Краєзнавство. – 2015. – № 3–4. – С. 155–159; Забарний О. До нових горизонтів пізнання (Григорій Васильович Самоїленко) / Олександр Забарний // Краєзнавство. – 2017. – № 1–2. – С. 105–113; та ін.

²³ Грузька Л. Микола Юхимович Костриця – педагог, вчений-географ, організатор краєзнавчого руху в Україні / Лариса Грузька, Валерій Косенко // Краєзнавство. – 2012. – № 4. – С. 104–113; Кочергін І. Швидько Ганна Кирилівна: історик, краєзнавець, педагог / Ігор Кочергін // Краєзнавство. – 2014. – № 1. – С. 69–75; Маньковська Р. Очільник прикарпатського краєзнавства (до 60-річчя від дня народження Михайла Косила) / Руслана Маньковська // Краєзнавство. – 2015. – № 3–4. – С. 152–154.

²⁴ Кот Н. Краєзнавець, вчений, педагог (Геннадій Васильович Бондаренко) / Наталія Кот, Галина Романчук // Краєзнавство. – 2011. – № 3. – С. 124–128; Вовчук Л. 30 років на краєзнавчій ниві Миколаївщини (нарис до біографії Петра Микитовича Тригуба) / Людмила Вовчук // Там само. – С. 128–132.

²⁵ Жам О. Вшанування пам'яті фундатора Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» М. І. Сікорського / Олена Жам, Наталія Ткаченко // Краєзнавство. – 2012. – № 3. – С. 216–220; Скавронський П. Пам'яті лауреата премії імені Дмитра Яворницького – М. Ю. Костриці / Павло Скавронський // Краєзнавство. – 2014. – № 2. – С. 203–210; Демченко Т. Світлої пам'яті краєзнавця Івана Городиця / Тамара Демченко, Петро Рябченко // Там само. – С. 212–213; Скавронський П. Для нас горить його свіча... (Світлій пам'яті члена Національної спілки краєзнавців України Володимира Федоровича Шинкарука / Павло Скавронський // Краєзнавство. – 2014. – № 3–4. – С. 181–192; Гончаров О. Краєзнавство було покликом його душі (Віктор Соколов) / Олександр Гончаров, Андрій Петровський, Святослав Куций // Краєзнавство. – 2015. – № 3–4. – С. 323–327; Делеган М. Василь Васильович Пагіря: краєзнавець і журналіст / Михайло Делеган // Краєзнавство. – 2017. – № 1–2. – С. 281–283; Михайлуца М. Петро Микитович Тригуб – краєзнавець з Миколаївської «Могилянки» / Михайло Михайлуца // Там само. – С. 284–288;

²⁶ Винокур С. І. Археолог і краєзнавець Б. О. Тимошук / С. І. Винокур // Краєзнавство. – 2003. – № 1–4. – С. 192–195.

²⁷ З життя пішов Великий Українець (пам'яті Петра Тронька) // Краєзнавство. – 2011. – № 4. – С. 5.

Значну бібліографічну та історіографічну інформацію містить наступне коло близьких за тематикою рубрик: «Книжкова полиця», «На книжкову полицю», «Бібліотечне краєзнавство», «Огляди» («Огляди та інформація»).

Рубрика «Книжкова полиця» започаткована у 1995 році. Спецвипуск журналу «Краєзнавство» цього року (№ 1–4), підготовлений творчим колективом Харківської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців й присвячений 70-річчю Українського комітету краєзнавства, був особливо багатим на бібліографію регіону. Частина цього матеріалу містилася в рубриці «Книжкова полиця»²⁸. Крім того, завідувачка відділу україніки Харківської державної наукової бібліотеки Валентина Ярошик опублікувала в рубриці «Хто ми?» статтю про розвиток краєзнавчої бібліографії в регіоні²⁹. Рубрика «Книжкова полиця» була продовжена в числах журналу за 1999 р., де, окрім рецензії на краєзнавчу працю, вміщено коротку бібліографію доробку краєзнавців України за 1997–1999 рр., складену першим заступником головного редактора журналу А. Ситником, та інформацію О. Котоній про захисти кандидатських дисертацій з історичного краєзнавства у першій половині 1998 року³⁰. Останні дві публікації є, на жаль, одиничними, такі оглядові матеріали в наступних випусках журналу більше не публікувалися. Хоча вони були б корисними науковцям, краєзнавцям. У 2000 році рубрика називалась «На книжкову полицю». У журналі за цей рік

слід відзначити статтю С. Парпалій про історико-краєзнавчі бібліографічні видання ОУНБУ у 80–90-ті роки минулого століття³¹. У 2001 р. ця рубрика містила лише рецензії на наукові праці. Рецензії, окрім інформації про наукові заходи тощо, вміщувалися іноді також у рубриці «Краєзнавче життя в Україні» (2002–2006).

У журналі за 2001 рік лише один раз зустрічається рубрика «Бібліотечне краєзнавство», яка містила декілька статей з історії розвитку краєзнавчого напрямку в бібліотеках деяких регіонів, проблем реформування бібліотек³².

Значну бібліографічну та історіографічну інформацію містить найбільша рубрика цього кола – «Огляди», яка започаткована у 2008 році й існує донині. 2009 року вона називалась «Огляди та інформація». В рубриці публікуються рецензії на окремі праці краєзнавчого характеру, або ж, рідше, огляди низки праць, присвячених певному краю чи населеному пункту, пам'ятці тощо. На другому аспекті зупинимося докладніше.

З самого початку виходу рубрики в ній вміщено рецензію С. Зозулі на серію «Біобібліографія кримиознавства», в межах якої впродовж лише чотирьох років (2004–2007) вийшло 10 книг. С. Зозуля акцентував увагу на спільних рисах першої «десятки» серії, особливостях, загальних авторських і редакторських досягненнях тощо. В кінці огляду подано перелік 10-ти книг цієї серії з відповідним бібліографічним описом³³. Огляди, присвячені кримиознавчій тематиці, присутні й на шпальтах наступних чисел журналу³⁴.

²⁸ Творчий доробок краєзнавців Харківщини // Краєзнавство. – 1995 – № 1–4. – С. 87; Бібліографічні покажчики та каталоги Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Короленка // Там само. – С. 88.

²⁹ Ярошик В. Краєзнавча бібліографія Харківщини / Валентина Ярошик // Краєзнавство. – 1995. – № 1–4. – С. 9–12.

³⁰ Ситник А. Творчий доробок краєзнавців України (коротка бібліографія 1997–1999 рр.) / Анатолій Ситник // Краєзнавство. – 1999. – № 1–4. – С. 163–166; Котоній О. Захисти кандидатських дисертацій з історичного краєзнавства / Ольга Котоній // Там само. – С. 167.

³¹ Парпалій С. Історико-краєзнавчі бібліографічні видання обласних універсальних наукових бібліотек України в 1980–90-х рр. ХХ ст. як джерельна база краєзнавчих досліджень / Світлана Парпалій // Краєзнавство. – 2000. – № 1–2. – С. 252–255.

³² Карван С. Л. Бібліотечне краєзнавство на Хмельниччині (До 100-річчя заснування державної обласної універсальної наукової бібліотеки ім. М. Островського) / С. Л. Карван, Н. М. Синиця // Краєзнавство. – 2000. – № 1–2. – С. 76–77; Євтушенко А. В. З історії фонду видань з мистецтва Центральної наукової бібліотеки Харківського університету / А. В. Євтушенко // Там само. – С. 78–81; Слободянюк П. Я. Бібліотеки: проблеми реформації / П. Я. Слободянюк // Там само. – С. 82–83.

³³ Зозуля С. Десять книг унікальної краєзнавчої серії «Біобібліографія кримиознавства» / Сергій Зозуля // Краєзнавство. – 2008. – № 1–4. – С. 213–215.

³⁴ Урсу Д. Енциклопедія кримиознавства / Дмитро Урсу // Краєзнавство. – 2009. – № 1–2. – С. 236–238. Рец. на кн.: Непомнящий А. А. Подвижники Крымведения: В 2-х т. – Симферополь, 2008. – Т. 2: TAURICA ORIENTALIA. – 600 с. – (Биобиблиография крымведения; Вып. 12); Рент О. Путівник із кримського краєзнавства 20-х років минулого століття / Олександр Рент // Краєзнавство. – 2011. – № 2. – С. 338–339.

Ведучи мову про бібліографію Криму, принагідно потрібно назвати й статтю Н. Назарчук про розвиток історико-краєзнавчої бібліографії Криму у 20–30-ті роки ХХ століття, розміщену в рубриці «Кримознавство в системі української історичної науки»³⁵. Таким чином, у часописі представлена бібліографія Криму, яка охоплює основні періоди дослідження цього краю.

У рубриці «Огляди» містяться огляди сучасної літератури з історії й інших країв, підготовлені, зокрема, головами обласних організацій НСКУ. Привертає увагу стаття Г. Бондаренка – голови Волинської обласної організації НСКУ, в якій представлено огляд літератури з етнографії краю за 1991–2008 роки – понад 200 позицій історико-етнографічних праць, що стосується Західної Волині та Волинського Полісся. Літературу зібрано за окремими напрямками етнографічних досліджень у краї, висвітлено діяльність окремих закладів і дослідників³⁶. В огляді І. Кочергіна – голови Дніпропетровської обласної організації НСКУ – йдеться про два наукові краєзнавчі збірники, які видають Дніпропетровський національний університет та Національний гірничий університет. У «Джерелах та літературі» до огляду подано перелік з бібліографічним описом 13 наукових збірників, які вийшли на той час³⁷.

У рубриці також мають місце огляди-рецензії на низку праць з історії районів і міст різних регіонів. Це, зокрема, огляд сучасної літератури, здійснений Г. Бондаренком про населені пункти Волині³⁸, рецензія Н. Кузіної про нові видання з історії міста Суми³⁹, матеріал О. Линник – голов-

ного бібліографа відділу краєзнавчої літератури та бібліографії Сумської обласної універсальної наукової бібліотеки про серію біобібліографічних покажчиків регіону – «Краєзнавці Сумщини». В кінці огляду – список 21 покажчика⁴⁰. Статті-рецензії на праці з історії й сьогодення міст зустрічаються і в інших рубриках, зокрема в рубриці «Краєзнавче життя в Україні»⁴¹.

З оглядів-рецензій про села, які розміщені в рубриці «Огляди» потрібно відзначити рецензію М. Дмитренка на книги В. Мовчана, І. Нерубайського та В. Олійника про село Криві Коліна Тальнівського району на Черкащині та про родоводи. Ці дослідження є значним внеском у вивчення історії краю, відродження традицій, патріотичного виховання, родинознавства, турботу про природу й екологію душі. Не випадково автор рецензії називає цю велику за обсягом працю в двох томах енциклопедією одного села, перлиною українського краєзнавства⁴². Рецензія М. Дмитренка вирізняється тим, що автор, перед тим як перейти до аналізу праць про Криві Коліна, робить огляд низки помітних досліджень історії конкретних сіл і містечок, зазначаючи, що краєзнавча тематика в Україні особливо актуалізована в останні десятиліття.

Ведучи мову про огляд літератури про міста і села, що містить рубрика «Огляди», доцільно принагідно сказати про інформацію щодо методичних напрацювань працівників Національної історичної бібліотеки України (далі – НІБУ)⁴³ та Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В. Г. Заболотного (далі –

³⁵ Назарчук Т. Розвиток історико-краєзнавчої бібліографії в Криму (20–30-ті роки ХХ століття) / Тетяна Назарчук // Краєзнавство. – 2009. – № 3–4. – С. 103–110.

³⁶ Бондаренко Г. Історико-етнографічний огляд літератури за 1991–2008 рр. (Волинська область) / Геннадій Бондаренко // Краєзнавство. – 2009. – № 3–4. – С. 294–311.

³⁷ Кочергін І. Наукові краєзнавчі видання Дніпропетровщини / Ігор Кочергін // Краєзнавство. – 2009. – № 3–4. – С. 312–314.

³⁸ Бондаренко Г. Історико-бібліографічний огляд літератури до історії населених пунктів і районів Волинської області (2009–2012 рр.) / Геннадій Бондаренко // Краєзнавство. – 2015. – № 3–4. – С. 303–311.

³⁹ Кузіна Н. Популяризація краєзнавства: нові видання з історії міста Суми / Наталія Кузіна // Краєзнавство. – 2014. – № 1. – С. 219–221.

⁴⁰ Линник О. Провідники історичної пам'яті: до 20-річчя серії «Краєзнавці Сумщини» / Олена Линник // Краєзнавство. – 2015. – № 2. – С. 312–314.

⁴¹ Баженов Л. В. Корисне багатомне видання з історії й сьогодення місцевого самоврядування на Хмельниччині / Лев Баженов // Краєзнавство. – 2006. – № 1–4. – С. 189–191.

⁴² Дмитренко М. Енциклопедична перлина українського краєзнавства / Микола Дмитренко // Краєзнавство. – 2014. – № 1. – С. 221–224.

⁴³ Чеховська І. База даних з історії міст і сіл України: вчора, сьогодні, завтра / Інна Чеховська // Краєзнавство. – 2012. – № 4. – С. 27–31; *Її ж.* Путівник по мережевих краєзнавчих ресурсах ОУНБ України на сайті Національної історичної бібліотеки України / Інна Чеховська // Краєзнавство. – 2016. – № 3–4. – С. 297–301.

ДНАББ)⁴⁴, розміщену в рубриках «Історія міст і сіл України: історико-теоретичні проблеми вивчення» та «Наукова інформація». В цих публікаціях йдеться про електронну базу даних з історії міст і сіл України, яку створює НІБУ, про путівник по мережевих краєзнавчих ресурсах ОУНБ України на сайті цієї ж бібліотеки та соціально-бібліотечний проект «Історія малих міст України» ДНАББ, який успішно завершено і 16–17 листопада 2017 року презентовано широкій громадськості. У результаті реалізації проекту було підготовлено 25 бібліографічних покажчиків «Історія малих міст України», матеріали яких базуються на фондах ДНАББ. Покажчики групуються за адміністративно-територіальним принципом (областями). У виданнях вміщено бібліографічну інформацію про всі малі міста України. Бібліографія супроводжується короткою історичною довідкою про місто та відповідним ілюстративним матеріалом⁴⁵. Аналізуючи бібліографічну тематику в журналі «Краєзнавство», варто зазначити, що в рубриці «Огляди», а також у рубриці «Літопис українського краєзнавства», зустрічаються публікації присвячені питанням розвитку бібліотечного краєзнавства. До них належать стаття-ре-

цензія В. Кисельової в рубриці «Огляди» на навчальний посібник І. Міляскевич «Історія формування краєзнавчих бібліографічних ресурсів в Україні» (2013)⁴⁶, де рецензент відзначає важливість краєзнавчих бібліографічних ресурсів, що вже давно назріла потреба в окремій узагальнюючій праці про історію виникнення, розвитку та функціонування КБР й вітає вихід у світ відповідного навчального посібника як своєчасну подію, та стаття В. Прокопчука про сутність та перспективи бібліотечного краєзнавства в рубриці «Літопис українського краєзнавства»⁴⁷.

Краєзнавча історіографія представлена у багатьох рубриках журналу, передусім у рубриці «Літопис українського краєзнавства», яка започаткована 1993 року, тобто з часу відродження журналу, й існує до сьогодні і може слугувати прикладом постійної рубрики. Вона є однією з найбільших за обсягом матеріалу, містить велику кількість статей історіографічного характеру, або які наближаються до цієї тематики. Так, серію статей, переважно в першій половині 2000-х років, присвячено історико-краєзнавчим студіям та розвитку краєзнавчого руху в Україні у 20–30-ті роки ХХ ст. з огляду на актуальність цієї тематики⁴⁸.

⁴⁴ МIRONENKO Д. Бібліотечний проект «Історія малих міст України» / Дмитро Мироненко // Краєзнавство. – 2012. – № 2. – С. 65–68; ВОЙЦЕХІВСЬКА Г. Архітектурно-будівельне краєзнавство на прикладі реалізації соціально-бібліотечного проекту «Історія малих міст України» / Галина Войцехівська, Олена Жидецька // Краєзнавство. – 2013. – № 2. – С. 27–29.

⁴⁵ Форум «Малі міста України» – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://dnabb.org/modules.php?name=Pages&go=page&pid=1185>

⁴⁶ КИСЕЛЬОВА В. Новий посібник з історії становлення та розвитку краєзнавчої бібліографії в Україні / Валентина Кисельова // Краєзнавство. – 2014. – № 1. – С. 225–226.

⁴⁷ ПРОКОПЧУК В. Бібліотечне краєзнавство: сутність та перспективи (на прикладі наукової бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка) / Віктор Прокопчук // Краєзнавство. – 2012. – № 4. – С. 15–21.

⁴⁸ КОЦУК В. П. Огляд історико-краєзнавчих досліджень 1920-х рр. / В. П. Коцук // Краєзнавство. – 1999. – № 1–4. – С. 102–104; САВЧУК В. Український комітет краєзнавства на рубежі 20–30-х рр. ХХ ст. / Віктор Савчук // Краєзнавство. – 2000. – № 1–2. – С. 50–57; *Його ж.* Зауваги до дискусії про становлення організаційних структур краєзнавчого руху України середини 20-х рр. ХХ ст. / В. О. Савчук // Краєзнавство. – 2001. – № 1–4. – С. 37–41; *Його ж.* Еволюція державної політики щодо краєзнавчого руху України у 20–30-х рр. ХХ ст. / В. О. Савчук // Краєзнавство. – 2005. – № 1–4. – С. 18–20; *Його ж.* Українське краєзнавство у підручниках і підручних книгах 1920-х – 1930-х рр.: регіональний аспект / Віктор Савчук // Краєзнавство. – 2010. – № 1–2. – С. 105–112; БЕЗДРАБКО В. В. Історіографічні спостереження за розвитком краєзнавства (1920–1930) / В. В. Бездрабко // Краєзнавство. – 2002. – № 1–4. – С. 16–21; *Її ж.* Історико-екологічні студії в краєзнавстві 1920–1930-х рр. / В. В. Бездрабко // Краєзнавство. – 2005. – № 1–4. – С. 21–30; ПРОКОПЧУК В. С. Український комітет краєзнавства на етапі становлення (1925–1929) рр. ХХ ст. / В. С. Прокопчук // Краєзнавство. – 2005. – № 1–4. – С. 51–57; *Його ж.* Від «зоряності» – до занепаду: українське краєзнавство кінця 20-х – початку 30-х років ХХ ст. / В. С. Прокопчук // Краєзнавство. – 2006. – № 1–4. – С. 40–44; КУДЕЛКО С. Теоретико-методологічна дискусія з питань історичного краєзнавства в 20-ті – на початку 30-х років ХХ ст. / Сергій Куделко, Ольга Кашаба // Краєзнавство. – 2009. – № 3–4. – С. 21–27; ТРОНЬКО П. Український комітет краєзнавства: історія становлення й наслідки діяльності / Петро Тронько, Віктор Прокопчук // Краєзнавство. – 2010. – № 1–2. – С. 76–95; ГОНЧАРОВ О. Науковий потенціал краєзнавства: ретроспективний погляд, сучасний стан та шляхи підвищення ефективності / Олександр Гончаров // Краєзнавство. – 2015. – № 1–2. – С. 129–143; та ін.

Низка статей висвітлює історію краєзнавчих досліджень та розвитку краєзнавчого руху в регіонах України в XIX – на початку XX ст.⁴⁹, у 20–30-х роках XX ст.⁵⁰, у XX столітті⁵¹ та за весь період дослідження регіону⁵². Поодинокі статті з історії дослідження регіонів містяться і в деяких інших рубриках, зокрема, стаття М. Красикова про історію вивчення Слобідського краю в рубриці «До витоків»⁵³, Т. Місостова про роль громадськості у розвитку історичного краєзнавства на Харківщині в рубриці «Регіональні історико-краєзнавчі дослідження»⁵⁴, О. Марченко в

рубриці «Огляди», де простежено розвиток наукової розробки питання історико-етнографічної специфіки району Степового Побужжя від часу первинного накопичення фактажу до сучасного етапу⁵⁵.

У рубриках «Літопис українського краєзнавства», «Національна спілка краєзнавців України: панорама сучасного життя», «Краєзнавче життя в Україні» та ін. значне висвітлення отримали питання розвитку краєзнавчого руху в сучасний період⁵⁶. Окрім цього, на шпальтах часопису регулярно друкуються ма-

⁴⁹ Григор'єва Т. Дослідження пам'яток київської старовини на початку XIX століття / Тетяна Григор'єва // Краєзнавство. – 2000. – № 1–2. – С. 45–49; Непомнящий А. А. Початок наукового вивчення Криму / А. А. Непомнящий // Краєзнавство. – 2003. – № 1–4. – С. 50–57; Каушлієв Г. Краєзнавчі студії вітчизняних мандрівників в Криму (30–50-і рр. XIX ст.) / Геннадій Каушлієв // Краєзнавство. – 2011. – № 2. – С. 6–13; Тельвак В. Польське історичне товариство та розвиток краєзнавчого руху в Галичині наприкінці XIX – на початку XX століття / Віталій Тельвак, Вікторія Тельвак // Краєзнавство. – 2012. – № 2. – С. 29–35; та ін.

⁵⁰ Прокопчук В. С. Історичне краєзнавство у Волинському воєводстві (1921–1939 рр.) / В. С. Прокопчук // Краєзнавство. – 2003. – № 1–4. – С. 33–41; Його ж. Основні фактори активізації краєзнавчого руху на Правобережній Україні в 20-ті роки XX ст. / Віктор Прокопчук // Краєзнавство. – 2009. – № 3–4. – С. 6–15; Савчук В. О. Краєзнавство Поділля в історії краєзнавчого руху України 20–30-х рр. XX ст. / В. О. Савчук // Краєзнавство. – 2003. – № 1–4. – С. 42–47; Ткаченко В. Внесок громадських об'єднань Чернігівщини у розвиток історико-краєзнавчих досліджень 1920–1930-х років / Володимир Ткаченко // Краєзнавство. – 2009. – № 1–2. – С. 30–38.

⁵¹ Год Б. Історико-краєзнавчі дослідження на Полтавщині в XX столітті / Борис Год, Василь Лобурець // Краєзнавство. – 1999. – № 1–4. – С. 95–102; Турченко Г. Ф. Історична регіоналістика і краєзнавство в контексті національної історії (південноукраїнський аспект) / Г. Ф. Турченко // Краєзнавство. – 2006. – № 1–4. – С. 50–57; Присяжнюк О. Систематизація краєзнавчих матеріалів в Одеській області в 60–80-х роках XX ст. / Олексій Присяжнюк // Краєзнавство. – 2009. – № 3–4. – С. 28–34; Костриця М. Краєзнавча діяльність української діаспори у вивченні Волині / Микола Костриця // Краєзнавство. – 2011. – № 1. – С. 5–14; Гуменюк Т. Історичне краєзнавство в західних областях УРСР (перша половина 1950-х – 80-ті рр. XX ст. : історіографія проблеми / Тетяна Гуменюк // Краєзнавство. – 2012. – № 1. – С. 33–39; Голик Р. Краєзнавство та етнокультурне життя Самбірщини першої третини XX ст. / Роман Голик // Краєзнавство. – 2012. – № 4. – С. 5–15; Щербина Н. Історико-краєзнавчі дослідження на Одещині у другій половині XX століття: тенденції та напрями / Надія Щербина // Краєзнавство. – 2017. – № 1–2. – С. 25–37; Баженов Л. Події української національно-визвольної революції 1648–1657 років на Поділлі та Південно-Східній Волині в історико-краєзнавчих дослідженнях другої половини XX століття / Л. Баженов // Краєзнавство. – 1999. – № 1–4. – С. 58–64 (у ювілейній рубриці «Тії слави козацької вовік не забудем (До 350-річчя Української національно-визвольної революції»).

⁵² Савчук В. Краєзнавство Поділля XIX – XX століть / Віктор Савчук // Краєзнавство. – 1999. – № 1–4. – С. 89–94; Коваленко О. Головні етапи розвитку історичного краєзнавства на Чернігово-Сіверщині / Олександр Коваленко // Краєзнавство. – 2000. – № 1–2. – С. 39–45; Лях Р. Д. Історичне краєзнавство Донеччини / Р. Д. Лях, В. Ф. Павлухіна // Краєзнавство. – 2001. – № 1–4. – С. 47–52; Пащук І. Г. Краєзнавство на Рівненщині / І. Г. Пащук // Там само. – С. 53–55.

⁵³ Красииков М. З історії вивчення Слобожанщини / Михайло Красииков // Краєзнавство. – 1995. – № 1–4. – С. 19–25.

⁵⁴ Місостов Т. Ю. Роль громадськості у розвитку історичного краєзнавства на Харківщині (кінець XIX – поч. XX ст.) / Т. Ю. Місостов // Краєзнавство. – 2003. – № 1–4. – С. 70–72.

⁵⁵ Марченко О. Історико-етнографічне вивчення Степового Побужжя як прикордонної та етноконтактної території: досвід та перспективи / Олена Марченко // Краєзнавство. – 2015. – № 2. – С. 29–302.

⁵⁶ Тронько П. Деякі проблеми розвитку краєзнавчого руху в Україні / Петро Тронько // Краєзнавство. – 1999. – № 1–4. – С. 81–84; Його ж. Краєзнавство на межі тисячоліть / Петро Тронько // Краєзнавство. –

теріали з'їздів, пленумів НСКУ, де знаходить відображення діяльність Спілки* та її регіональних організацій⁵⁷. У рубриці «Історія міст і сіл України: історико-теоретичні проблеми вивчення» («Історія населених пунктів у краєзнавчому русі України»), окрім статей, присвячених суто історії населених пунктів, деякі публікації мають історіографічний характер⁵⁸. У рубриці «Літопис українського краєзнавства»⁵⁹ та деяких інших – «До 150-річчя Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова», «Медичне краєзнавство: суть та науково-дослідницький потенціал»⁶⁰ низка

статей присвячена діяльності вищих навчальних закладів у галузі краєзнавства. Також у рубриці «Літопис українського краєзнавства» та інших («Кримознавство в системі української історичної науки», що є своєрідним регіональним поглибленням попередньої рубрики, «З краєзнавчої пошти», «Музейництво України: історія та проблеми сучасного розвитку», «Медичне краєзнавство: суть та науково-дослідницький потенціал», «Огляди») значна кількість статей присвячена діяльності наукових установ – центрів, музеїв, бібліотек тощо в дослідженні різноманітної краєзнавчої

2000. – № 1–2. – С. 8–19; *Кудряченко А. І.* Утвердження сучасної України та завдання розвитку краєзнавства / А. І. Кудряченко // *Краєзнавство*. – 2003. – № 1–4. – С. 18–22; *Кашаба О.* Феномен історичного краєзнавства в контексті розвитку історичної науки / Ольга Кашаба // *Краєзнавство*. – 2005. – № 1–4. – С. 31–34; *Реснт О.* Поступ українського краєзнавства / Олександр Реснт, Володимир Дмитрук // *Краєзнавство*. – 2015. – № 1–2. – С. 8–27; та ін.

*Автор не зупиняється на цьому аспекті діяльності НСКУ, оскільки аналіз матеріалів з'їздів, пленумів та інших заходів Спілки може бути предметом окремого історіографічного дослідження.

⁵⁷ *Войтенко В.* Краєзнавство Хмельниччини: пошуки і перспективи / Володимир Войтенко // *Краєзнавство*. – 1999. – № 1–4. – С. 104–107; *Костриця М. Ю.* Розвиток краєзнавства на Житомирщині в період становлення української державності (90-ті роки ХХ ст.) / М. Ю. Костриця, М. М. Костриця // *Краєзнавство*. – 1999. – № 1–4. – С. 107–111; *Прокопчук В. С.* Дунаєвецька районна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців: досвід, проблеми / В. С. Прокопчук // *Краєзнавство*. – 2001. – № 1–4. – С. 56–60; *Баженов Л. В.* Хмельницька обласна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців: здобутки, перспективи / Л. В. Баженов, Ю. І. Блажевич, О. В. Савчук // *Краєзнавство*. – 2003. – № 1–4. – С. 23–32; *Гальчак С. Д.* Краєзнавчий рух на Вінничині в умовах незалежності України / С. Д. Гальчак // *Краєзнавство*. – 2005. – № 1–4. – С. 58–64; *Бондаренко Г.* Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України – 20 років / Геннадій Бондаренко // *Краєзнавство*. – 2010. – № 1–2. – С. 113–121; *Його ж.* 25 років Волинській обласній організації НСКУ / Геннадій Бондаренко, Анатолій Силуок, Анатолій Шваб // *Краєзнавство*. – 2015. – № 1–2. – С. 265–267; *Гончаров О.* Київська міська організація НСКУ – час зростання! / Олександр Гончаров, Володимир Дмитрук // *Краєзнавство*. – 2016. – № 1–2. – С. 231–244; та ін.

⁵⁸ *Склярєнко Є. М.* Історія промислових підприємств Придніпров'я у дослідженнях / Є. М. Склярєнко, О. Д. Братченко // *Краєзнавство*. – 2001. – С. 62–64; *Баюк В.* Археологічні дослідження Луцька (історія та сьогодення) / Віктор Баюк // *Краєзнавство*. – 2010. – № 1–2. – С. 123–129; *Крот В.* Історія Гадяча в творчості Михайла Грушевського / Володимир Крот // *Краєзнавство*. – 2013. – № 2. – С. 61–65.

⁵⁹ *Алексєєнко А.* Розвиток історичного краєзнавства у вищій школі в радянську добу: основні напрямки діяльності ВНЗ Харкова (1950-і–1980-і рр.) / Алла Алексєєнко // *Краєзнавство*. – 2008. – № 1–4. – С. 28–35; *Кашаба О.* Історико-краєзнавчі дослідження в Харківському університеті (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.) / Ольга Кашаба // *Краєзнавство*. – 2009. – № 1–2. – С. 23–29; *Левченко В.* Краєзнавство в Одеському інституті народної освіти (1920–1930 рр.): становлення, напрями, традиції / Валерій Левченко // *Краєзнавство*. – 2011. – № 2. – С. 14–24; *Кочергін І.* Інститут гуманітарних проблем – осередок краєзнавчого руху на Придніпров'ї / Ігор Кочергін // *Краєзнавство*. – 2013. – № 2. – С. 15–19; та ін.

⁶⁰ *Коваль І.* Історіографічне осмислення історії Одеського університету: віхи, люди, тексти, підсумки / Ігор Коваль, Вадим Хмарський // *Краєзнавство*. – 2015. – № 1–2. – С. 89–98; *Коцур Н.* Дослідження в галузі гігієни – важлива складова розвитку науки в Новоросійському (Одеському) університеті (кінець ХІХ – початок ХХ століття) / Надія Коцур // Там само. – С. 99–105; *Товкун Л.* Внесок учених-гігієністів Одеського медичного інституту в розвиток гігієни в Україні (1921–1941) / Лідія Товкун // Там само. – С. 213–216.

тематики⁶¹. Низка статей рубрики «Літопис українського краєзнавства»⁶² та «Джерелознавчі та біографічні студії»⁶³ має джерелознавчий характер і віддзеркалює внесок періодичних видань у висвітлення краєзнавчої проблематики.

Історіографічний характер має частина статей у спеціальних ювілейних рубриках та у рубриці «Огляди». Вони містять аналіз науко-

вого доробку відомих вчених-краєзнавців⁶⁴.

Історіографічні студії різноманітних питань краєзнавства висвітлювалися, хоча й меншою мірою, і в інших рубриках. Проблеми вітчизняного пам'яткознавства, його краєзнавчий аспект представлені в рубриці «Вітчизняне пам'яткознавство та музеологія: традиції, досвід, перспективи»⁶⁵, «З краєзнавчої пошти»⁶⁶, «Церковно-історичне

⁶¹ *Верменич Я.* Історико-краєзнавчі дослідження в діяльності Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (1973–1976 рр.) / Ярослав Верменич // *Краєзнавство*. – 1999. – № 1–4. – С. 84–89 та ін.; *Шевченко Л.* Краєзнавча діяльність Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у другій половині XIX ст. / Лариса Шевченко // *Краєзнавство*. – 2000. – № 1–2. – С. 20–26; *Костриця М.* Товариство дослідників Волині крізь призму XX століття / Микола Костриця // *Краєзнавство*. – 2000. – № 1–2. – С. 26–30 та ін.; *Ярошик В. О.* Краєзнавчий напрямок роботи Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка / В. О. Ярошик // *Краєзнавство*. – 2003. – № 1–4. – С. 163–164; *Баженов Л. В.* Центр дослідження історії Поділля в Кам'янці-Подільському: 10 років поступу / Л. В. Баженов // *Краєзнавство*. – 2005. – № 1–4. – С. 35–39; *Щербина Н.* Роль державних культурно-освітніх закладів і архівних установ у розвитку історичного краєзнавства на Одещині у другій половині XX ст. / Надія Щербина // *Краєзнавство*. – 2008. – № 1–4. – С. 36–44; *Кавун М.* Внесок Катеринославської губернської вченої архівної комісії у розвиток історико-краєзнавчих досліджень Південної України / Максим Кавун // *Краєзнавство*. – 2013. – № 3. – С. 13–19; *Каліновський В.* Монастирі Криму в студіях духівництва Таврійської єпархії (XIX – перша чверть XX ст.) / Володимир Каліновський // *Краєзнавство*. – 2010. – № 1–2. – С. 143–148; *Беседіна Н.* Музейні заклади Полтавщини у другій половині 1950-х – 1980-х роках: основні напрями науково-дослідницької діяльності / Наталія Беседіна // *Краєзнавство*. – 2009. – № 1–2. – С. 111–119; *Стельмах І.* Кримські музеї природно-історичного профілю (кінець XIX – початок XXI ст.) / Ірина Стельмах // *Краєзнавство*. – 2010. – № 1–2. – С. 172–177; *Самойленко Н.* Відображення в історичній літературі діяльності медичних товариств на терені України в другій половині XIX – на початку XX ст. / Неля Самойленко // *Краєзнавство*. – 2014. – № 1. – С. 99–105; *Вергунов В.* Проблемно-краєзнавчий аспект у віковій діяльності Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України (до 15-річчя Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки ННСГБ НААН) / Віктор Вергунов // *Краєзнавство*. – 2015. – № 2. – С. 257–271; та ін.

⁶² *Левченко Г.* Історико-краєзнавчі публікації на шпальтах «Одесского вестника» (1827–1894): напрями, періодизація, автори / Галина Левченко // *Краєзнавство*. – 2012. – № 2. – С. 36–44; *Левченко В.* Історико-наукові серіальні видання Одеси кінця XX – початку XXI століття в контексті розвитку краєзнавчих студій в Україні / Валерій Левченко, Галина Левченко, Едуард Петровський // *Краєзнавство*. – 2013. – № 2. – С. 5–14; *Його ж.* Ландшафт історичної науки крізь призму історії науково-серіальних видань Одеси (XIX – початок XX ст.) / Валерій Левченко, Галина Левченко, Едуард Петровський // *Краєзнавство*. – 2015. – № 1–2. – С. 144–155; *Конта Р.* «Записки НТШ» як джерело до історіографічного дослідження розвитку етнології в Науковому товаристві ім. Шевченка (кінець XX – початок XX ст.) / Ростислав Конта // *Краєзнавство*. – 2013. – № 3. – С. 5–12.

⁶³ *Мирончук А.* Історіографічна традиція Законодавчої комісії 1767–1768 на сторінках українського часопису «Киевская старина» (1882–1906) / Анатолій Мирончук // *Краєзнавство*. – 2014. – № 2. – С. 129–136.

⁶⁴ *Вербовий О.* Краєзнавча складова в науковій діяльності Василя Базилевича / Олексій Вербовий, Григорій Савченко // *Краєзнавство*. – 2013. – № 1. – С. 154–158; *Конта Р.* Регіонально-історичні дослідження М. Грушевського в історіографічних оцінках / Ростислав Конта // *Краєзнавство*. – 2016. – № 1–2. – С. 5–12; *Левченко В.* Михайло Грушевський як особистість і науковець: особливості рецепції у наукових колах Одеси наприкінці XIX – першій половині XX століття / Валерій Левченко // *Краєзнавство*. – 2016. – № 1–2. – С. 13–26; *Конта Р.* Краєзнавчі дослідження І. Франка: історіографічні інтерпретації / Ростислав Конта // *Краєзнавство*. – 2016. – № 3–4. – С. 17–25; *Левченко В.* Одеська рецептивна франкіана наприкінці XIX – на початку XXI ст.: періодизація, динаміка, особливості / Валерій Левченко, Галина Левченко // *Краєзнавство*. – 2016. – № 3–4. – С. 26–50; *Науменко Л.* Михайло Іванович Сікорський (1950–1991 рр.) в сучасних історичних студіях / Людмила Науменко // *Краєзнавство*. – 2014. – № 1. – С. 227–230; *Гончаров О.* Ювілейний збірник на пошану професора Анатолія Коцура / Олександр Гончаров // *Краєзнавство*. – 2014. – № 2. – С. 192–199; та ін.

⁶⁵ *Гаврилюк О.* Процес зародження пам'яткоохоронної діяльності в Україні (XIX – початок XX ст.) / Олександр Гаврилюк // *Краєзнавство*. – 2015. – № 3–4. – С. 234–239; та ін.

⁶⁶ *Бондаренко В. Г.* Археологія та пам'яткознавство Волині: історіографічний огляд (друга половина XX – початок XXI ст.) / В. Г. Бондаренко // *Краєзнавство*. – 2006. – № 1–4. – С. 150–157.

краєзнавство: витоки та сучасний дискурс»⁶⁷, «Історія України в світлі регіональних досліджень»⁶⁸. Крім статей краєзнавчого напрямку на шпальтах журналу трапляються й суто історіографічні праці, які присвячені більш загальним проблемам, що мають резонанс у суспільстві⁶⁹.

Огляд публікацій у часописі «Краєзнавство» дозволяє стверджувати, що керівництво краєзнавчого руху, редколегія журналу в різні часи його існування приділяли бібліографічній та історіографічній тематиці певну увагу і вона посіла доволі вагоме місце серед матеріалів часопису, враховуючи, зокрема, й те, що бібліографічна та історіографічна тематика не є для журналу визначальними.

Бібліографічна тематика була присутня на шпальтах часопису «Краєзнавство» більшою чи меншою мірою упродовж усього часу його існування. В період 1927–1930 рр. в окремих числах часопису у відділі (рубриці) «Бібліографія» публікувались бібліотечка початкуючого краєзнавця, рекомендовані списки краєзнавчої літератури, відомості про нову краєзнавчу літературу, підготовлену краєзнавчими організаціями, та поодинокі рецензії.

З часу відродження часопису у 1993 році й до сьогодні, бібліографічна тематика на його сторінках отримала продовження й розширення, містилася в багатьох рубриках, особливо в таких, як «Краєзнавство в особах» та «Огляди». Так, в рубриці «Краєзнавство в особах» опублікована велика кількість матеріалів як про відомих вчених минулого й сучасності та їх внесок у розвиток краєзнавства, так і про дослідників рідного краю, для яких краєзнавство є покликом душі і які своєю щоденною копіткою працею роблять значний внесок у розвиток цієї галузі. На шпальтах часопису також міститься інформація про розвиток краєз-

навчої бібліографії в деяких регіонах, про історико-краєзнавчі бібліографічні видання обласних універсальних наукових бібліотек України. Епізодично вміщувалась коротка бібліографія доробку краєзнавців України та інформація про захисти кандидатських дисертацій з історичного краєзнавства. Практику публікування таких оглядових матеріалів, мабуть, бажано було б відновити, вони були б корисними науковцям, краєзнавцям.

У рубриці «Огляди» публікуються переважно рецензії на окремі праці краєзнавчого характеру, або ж, рідше, огляди низки праць, присвячених певному краю чи населеному пункту, пам'ятці тощо, інформація про електронні бази даних з цієї тематики деяких центральних бібліотек. Окрім цього, на шпальтах журналу знайшли висвітлення й деякі питання теорії та методології бібліотечного краєзнавства як наукової галузі.

Краєзнавча історіографія представлена у багатьох рубриках журналу, передусім у рубриці «Літопис українського краєзнавства», яка є однією з найбільших за обсягом матеріалу. Вона містить досить велику кількість статей історіографічного характеру, або які наближаються до цієї тематики й присвячені історико-краєзнавчим студіям та розвитку краєзнавчого руху як в цілому в Україні (в окремі періоди), так і в її регіонах. Статті суто історіографічного характеру містяться і в інших рубриках й стосуються історії населених пунктів, діяльності вищих навчальних закладів, наукових установ (наукових центрів, музеїв, бібліотек тощо) в дослідженні різноманітної краєзнавчої тематики, а також внеску періодичних видань у висвітлення краєзнавчих питань. Крім статей краєзнавчого напрямку на шпальтах журналу трапляються історіографічні праці, які присвячені більш загальним проблемам й мають суспільний резонанс.

⁶⁷ *Каліновський В.* До історії церковного пам'яткознавства в Криму (друга половина XIX – початок XX ст.) / Володимир Каліновський // *Краєзнавство*. – 2011. – № 1. – С. 91–96.

⁶⁸ *Харлан О.* Архітектура дерев'яних церков Катеринославщини: до історіографії питання / Олександр Харлан // *Краєзнавство*. – 2009. – № 1–2. – С. 217–227.

⁶⁹ *Сушко О. В.* Проблема функціонування української діаспори Російської Федерації 20-х – 30-х рр. XX ст. у вітчизняній історіографії / О. В. Сушко // *Краєзнавство*. – 2001. – № 1–4. – С. 126–131; *Місінкевич Л. Л.* Висвітлення процесу реабілітації жертв політичних репресій у працях зарубіжних і вітчизняних дослідників / Л. Л. Місінкевич // *Краєзнавство*. – 2002. – № 1–4. – С. 60–63; *Юсова Н.* Метаморфоза української радянської історіографії в оцінці події приєднання України до Росії: від «абсолютного зла» до «безумовного добра» / Н. Юсова // *Краєзнавство*. – 2003. – № 1–4. – С. 98–109; *Семененко А. І.* Спроба державного заколоту в СРСР: історіографія / А. І. Семененко // *Краєзнавство*. – 2006. – № 1–4. – С. 158–161; *Реснт О.* 140 років Емському указу: у сприйнятті сучасників та оцінках істориків / Олександр Реснт // *Краєзнавство*. – 2016. – № 1–2. – С. 157–164.

Таким чином, на шпальтах часопису «Краєзнавство» упродовж його 90-річного існування знайшли відображення практично всі важливі питання розвитку краєзнавчого руху та краєзнавства як наукової галузі.

Водночас аналіз бібліографічних та історіографічних оглядів показує, що в останнє десятиліття значну частину цієї тематики складають рецензії на окремі праці, які розміщуються в рубриці «Огляди». Порівняно меншою є кількість узагальнюючих оглядів, які стосуються бібліографії та історіографії країв і населених пунктів. Хоча така пропорція є зрозумілою і певним чином закономірною, проте на сучасному етапі варто було б дещо збільшити кількість узагальнюючих оглядів, оскільки це стає пріоритетним з огляду на зростання кількості краєзнавчої літератури, а також на те, що сама ідея краєзнавства передбачає комплексний підхід до вивчення територій (країв), міст і сіл. Важливість бібліографічного та історіографічного висвітлення цих питань зумовлена, з одного боку, необхідністю подальшої наукової розробки історії країв, населених пунктів, що має втілитись в «Енциклопедії міст і сіл України», з другого – необхідністю популяризації краєзнавчої літератури, полегшення читачам ознайомлення з нею. І в цьому журнал може зіграти ще вагомішу роль, оскільки виходить не лише в паперовому, а й електронному вигляді.

Проведений аналіз свідчить також про те, що бібліографічні та історіографічні публікації зазначеної тематики у часопис подають науковці (в тому числі голови ряду регіональних організацій Національної спілки краєзнавців України) та працівники бібліотек. Мабуть, не буде помилковим твердження, що стан висвітлення бібліо-

графічних та історіографічних аспектів регіональної проблематики в журналі представниками регіональних організацій НСКУ віддзеркалює їх рівень роботи з вивчення своїх країв. На сторінках журналу вміщено статті-огляди літератури підготовлені Л. Баженовим (голова Хмельницької організації), Г. Бондаренком (голова Волинської організації), С. Гальчаком (голова Вінницької організації), О. Коваленком (голова Чернігівської організації), М. Костирицею (колишній голова Житомирської організації), І. Кочергіним (голова Дніпропетровської організації). На нашу думку, керівництву НСКУ, редколегії журналу «Краєзнавство» на сучасному етапі потрібно приділяти більше уваги питанням узагальнюючої бібліографії та історіографії країв, населених пунктів, активізувати в цьому напрямі роботу регіональних організацій Спілки, активніше залучати бібліотечних працівників до висвітлення цієї тематики на сторінках часопису.

Потребує подальшого фахового аналізу й сам часопис «Краєзнавство» на предмет його впливу на розвиток краєзнавчого руху та краєзнавства як наукової галузі, особливо з часу відновлення у 1993 році й до сьогодні. Адже за цей, вже майже 25-річний період, на сторінках журналу опубліковано велику кількість матеріалу на різноманітну краєзнавчу тематику, який потребує ретельного історіографічного опрацювання. Варто було б також укласти покажчик часопису, з огляду на те, що вже вийшло сто його чисел. Бажано було б також в кінці останнього річного числа часопису подавати зміст за рік. Все це полегшило б користування виданням науковцям, усім хто цікавиться краєзнавством.

References

Aliksieienko, A. (2008). Rozvytok istorychnoho kraieznavstva u vyschij shkoli v radians'ku dobu: osnovni napriamky diial'nosti VNZ Kharkova (1950-i–1980-i rr.). *Kraieznavstvo*, 1–4, 28–35. [in Ukrainian].

Bazhenov, L. (1999). Podii ukrains'koi natsional'no-vyzvol'noi revoliutsii 1648–1657 rokiv na Podilli ta Pivdenno-Skhidnij Volyni v istoryko-kraieznavchykh doslidzhenniakh druhoi polovyny XX stolittia. *Kraieznavstvo*, 1–4, 58–64. [in Ukrainian].

Bazhenov, L. V., Blazhevych, Yu. I., Savchuk, O. V. (2003). Khmel'nyts'ka oblasna orhanizatsiia Vseukrains'koi spilky kraieznavtsiv: zdobutky, perspektyvy. *Kraieznavstvo*, 1–4, 23–32. [in Ukrainian].

Bazhenov, L. V. (2005). Tsentr doslidzhennia istorii Podillia v Kam'ianski-Podil's'komu: 10 rokiv postupu. *Kraieznavstvo*, 1–4, 35–39. [in Ukrainian].

Baiuk, V. (2010). Arkheolohichni doslidzhennia Luts'ka (istoriia ta s'ohodennia). *Kraieznavstvo*, 1–2, 123–129. [in Ukrainian].

Bezdrabko, V. V. (2005). Istoryko-ekolohichni studii v kraieznavstvi 1920–1930-kh rr. *Kraieznavstvo*, 1–4, 21–30. [in Ukrainian].

Bezdrabko, V. V. (2006). Istoryko-sotsiolohichnyi analiz diial'nosti Ukrains'koho komitetu kraieznavstva ta chasopysu «Kraieznavstvo». *Kraieznavstvo*, 1–4, 29. [in Ukrainian].

- Bezdrabko, V. V. (2002). Istoriohrafichni sposterezhennia za rozvytkom kraieznavstva (1920–1930). *Kraieznavstvo*, 1–4, 16–21. [in Ukrainian].
- Bezdrabko, V. V. (2005). *Chasopys «Kraieznavstvo» ta kraieznavcha sprava v Ukraini (kinets' 1920-kh – pochatok 1930-kh rr.): Monohrafiia*. Kyiv, Kam'ianets'-Podil's'kyj: PP. Moshak M. I. [in Ukrainian].
- Bezdrabko, V. (2012). Chasopys «Kraieznavstvo» 1920–1930-kh rr.: iuvilejni rozdumy. *Kraieznavstvo*, 2, 6–22. [in Ukrainian].
- Besiedina, N. (2009). Muzejni zaklady Poltavshyny u druhij polovyni 1950-kh – 1980-kh rokakh: osnovni napriamy naukovo-doslidnyts'koi diial'nosti. *Kraieznavstvo*, 1–2, 111–119. [in Ukrainian].
- (1995). Bibliohrafichni pokazhchyky ta katalogy Kharkivs'koi derzhavnoi naukovoï biblioteki im. V. Koroienka. *Kraieznavstvo*, 1–4, 88. [in Ukrainian].
- (1993). Biobibliohrafichnyj slovnyk kraieznavstv Ukrainy. *Kraieznavstvo*, 1, 20 – 22; (1994). *Kraieznavstvo*, 1–2, 17–19. [in Ukrainian].
- Bondarenko, V. H. (2006). Arkheolohiia ta pam'iatkoznavstvo Volyni: istoriohrafichnyj ohliad (druha polovyna XX – pochatok XXI st.). *Kraieznavstvo*, 1–4, 150–157. [in Ukrainian].
- Bondarenko, H. (2010). Volyns'ka oblasna orhanizatsiia Natsional'noi spilky kraieznavstv Ukrainy – 20 rokiv. *Kraieznavstvo*, 1–2, 113–121. [in Ukrainian].
- Bondarenko, H. (2015). Istoryko-bibliohrafichnyj ohliad literatury do istorii naselenykh punktiv i rajoniv Volyns'koi oblasti (2009–2012 rr.) *Kraieznavstvo*, 3–4, 303–311. [in Ukrainian].
- Bondarenko, H. (2009). Istoryko-etnohrafichnyj ohliad literatury za 1991–2008 rr. (Volyns'ka oblast'). *Kraieznavstvo*, 3–4, 294–311. [in Ukrainian].
- Bondarenko, H., Syliuk, A., Shvab, A. (2015). 25 rokiv Volyns'kij oblasnij orhanizatsii NSKU. *Kraieznavstvo*, 1–2, 265–267. [in Ukrainian].
- Brovender, D. (2013). Chasopys «Kraieznavstvo» u rozbudovi istorychnoho kraieznavstva v Ukraini: do 20-i richnytsi diial'nosti (1993–2013 rr.). *Kraieznavstvo*, 4, 8–21. [in Ukrainian].
- Verhunov, V. (2015). Problemno-kraieznavchij aspekt u vikovij diial'nosti Natsional'noi naukovoï sil's'kohospodars'koi biblioteki Natsional'noi akademii ahrarnykh nauk Ukrainy (do 15-richchia Instytutu istorii ahrarnoi nauky, osvity ta tekhniky NNSHB NAAN). *Kraieznavstvo*, 2, 257–271. [in Ukrainian].
- Vermenych, Ya. (1999). Istoryko-kraieznavchi doslidzhennia v diial'nosti Pivdenno-Zakhidnoho viddilu Rosijs'koho heohrafichnoho tovarystva (1973–1976 rr.). *Kraieznavstvo*, 1–4, 84–89. [in Ukrainian].
- Vojtenko, V. (1999). Kraieznavstvo Khmel'nychyny: poshuky i perspektyvy. *Kraieznavstvo*, 1–4, 104–107. [in Ukrainian].
- Hal'chak, S. D. (2005). Kraieznavchij rukh na Vinnychyni v umovakh nezalezhnosti Ukrainy. *Kraieznavstvo*, 1–4, 58–64. [in Ukrainian].
- Hod, B., Loburets, V. (1999). Istoryko-kraieznavchi doslidzhennia na Poltavshyni v XX stolitti. *Kraieznavstvo*, 1–4, 95–102. [in Ukrainian].
- Holyk, R. (2012). Kraieznavstvo ta etnokul'turne zhyttia Sambirshyny pershoi tretyny XX st. *Kraieznavstvo*, 4, 5–15. [in Ukrainian].
- Honcharov, O., Dmytruk, V. (2016). Kyivs'ka mis'ka orhanizatsiia NSKU – chas zrostantia! *Kraieznavstvo*, 1–2, 231–244. [in Ukrainian].
- Honcharov, O. (2015). Naukovyj potentsial kraieznavstva: retrospektyvnyj pohliad, suchasnyj stan ta shliakhy pidvyschennia efektyvnosti. *Kraieznavstvo*, 1–2, 129–143. [in Ukrainian].
- Hryhor'ieva, T. (2000). Doslidzhennia pam'iatok kyivs'koi starovyny na pochatku XIX stolittia. *Kraieznavstvo*, 1–2, 45–49. [in Ukrainian].
- Humeniuk, T. (2012). Istorychne kraieznavstvo v zakhidnykh oblastiakh URSS (persha polovyna 1950-kh – 80-ti rr. XX st.: istoriohrafiiia problemy. *Kraieznavstvo*, 1, 33–39. [in Ukrainian].
- Zajtsev, D. (1928). Biblioteka kraieznavtsia-naturalista. *Kraieznavstvo*, 6–10, 83–87. [in Ukrainian].
- Kavun, M. (2013). Vnesok Katerynoslavs'koi huberns'koi vchenoi arkhivnoi komisii u rozvytok istoryko-kraieznavchyykh doslidzhen' Pivdennoi Ukrainy. *Kraieznavstvo*, 3, 13–19. [in Ukrainian].
- Kalinovs'kyj, V. (2010). Monastyri Krymu v studiakh dukhivnytstva Tavrijs'koi ieparkhii (XIX – persha chvert' XX st.). *Kraieznavstvo*, 1–2, 143–148. [in Ukrainian].
- Kaushliiev, H. (2011). Kraieznavchi studii vitchyznianskykh mandrivnykiv v Krymu (30–50-i rr. XIX st. *Kraieznavstvo*, 2, 6–13. [in Ukrainian].
- Kashaba, O. (2009). Istoryko-kraieznavchi doslidzhennia v Kharkivs'komu universyteti (kin. XIX – poch. XX st.). *Kraieznavstvo*, 1–2, 23–29. [in Ukrainian].
- Kashaba, O. (2005). Fenomen istorychnoho kraieznavstva v konteksti rozvytku istorychnoi nauky. *Kraieznavstvo*, 1–4, 31–34. [in Ukrainian].
- Kashaba, O. (2012). Chasopys «Kraieznavstvo» iak populiaryzator kraieznavchoho rukhu v Ukraini (1927–1930 rr.). *Kraieznavstvo*, 2, 22–27. [in Ukrainian].
- Kovalenko, O. (2000). Holovni etapy rozvytku istorychnoho kraieznavstva na Chernihovo-Siversshyni. *Kraieznavstvo*, 1–2, 39–45. [in Ukrainian].

- Koval', I., Khmars'kyj, V. (2015). Istoriohrafichne osmyslennia istorii Odes'koho universytetu: vikhy, liudy, teksty, pidsumky. *Kraieznavstvo, 1–2, 89–98*. [in Ukrainian].
- Kozachenko, A. (1927). Biblioteka pochatkuiuc-hoho kraieznavtsia. *Kraieznavstvo, 1, 32–34*. [in Ukrainian].
- Konta, R. (2013). «Zapysky NTS» iak dzherelo do istoriohrafichnogo doslidzhennia rozvytku etnologii v Naukovomu tovarystvi im. Shevchenka (kinets' XX – pochatok XX st. *Kraieznavstvo, 3, 5–12*. [in Ukrainian].
- Konta, R. (2016). Kraieznavchi doslidzhennia I. Franka: istoriohrafichni interpretatsii. *Kraieznavstvo, 3–4, 17–25*. [in Ukrainian].
- Konta, R. (2016). Rehional'no-istorychni doslidzhennia M. Hrushevs'koho v istoriohrafichnykh otsinkakh. *Kraieznavstvo, 1–2, 5–12*. [in Ukrainian].
- Kozachenko, A. (1927). Orhanizatsiia bibliohrafichnoi roboty v kraieznavchykh oseredkakh. *Kraieznavstvo, 3, 11–15*. [in Ukrainian].
- Kostrysia, M. (2011). Kraieznavcha diial'nist' ukrains'koi diaspory u vyvchenni Volyni. *Kraieznavstvo, 1, 5–14*. [in Ukrainian].
- Kostrysia, M. Yu., Kostrysia, M. M. (1999). Rozvytok kraieznavstva na Zhytomyrshchyni v period stanovlennia ukrains'koi derzhavnosti (90-ti roky XX st.). *Kraieznavstvo, 1–4, 107–111*. [in Ukrainian].
- Kostrysia, M. (2000). Tovarystvo doslidnykiv Volyni kriz' pryzmu XX stolittia. *Kraieznavstvo, 1–2, 26–30*. [in Ukrainian].
- Kotsuk, V. P. (1999). Ohliad istoryko-kraieznavchykh doslidzhen' 1920-kh rr. *Kraieznavstvo, 1–4, 102–104*. [in Ukrainian].
- Kotsur, N. (2015). Doslidzhennia v haluzi hihiieny – vazhlyva skladova rozvytku nauky v Novorosijs'komu (Odes'komu) universyteti (kinets' XIX – pochatok XX stolittia). *Kraieznavstvo, 1–2, 99–105*. [in Ukrainian].
- Kocherhin, I. (2013). Instytut humanitarnykh problem – oseredok kraieznavchoho rukhu na Prydniprov'i. *Kraieznavstvo, 2, 15–19*. [in Ukrainian].
- Kocherhin, I. (2009). Naukovi kraieznavchi vydannia Dnipropetrovschyny. *Kraieznavstvo, 3–4, 312–314*. [in Ukrainian].
- Krasykov, M. (1995). Z istorii vyvchennia Slobozhanschyny. *Kraieznavstvo, 1–4, 19–25*. [in Ukrainian].
- Krot, V. (2013). Istoriia Hadiacha v tvorchosti Mykhajla Hrushevs'koho. *Kraieznavstvo, 2, 61–65*. [in Ukrainian].
- Kudelko, S., Kashaba, O. (2009). Teoretyko-metodolohichna diskusiiia z pytan' istorychnoho kraieznavstva v 20-ti – na pochatku 30-kh rokiv XX st. *Kraieznavstvo, 3–4, 21–27*. [in Ukrainian].
- Levchenko, V., Levchenko, H., Petrovs'kyj, E. (2013). Istoryko-naukovi serial'ni vydannia Odesy kintsia XX – pochatku XXI stolittia v konteksti rozvytku kraieznavchykh studij v Ukraini. *Kraieznavstvo, 2, 5–14*. [in Ukrainian].
- Levchenko, V. (2011). Kraieznavstvo v Odes'komu instytuti narodnoi osvity (1920–1930 rr.): stanovlennia, napriamy, tradytsii. *Kraieznavstvo, 2, 14–24*. [in Ukrainian].
- Levchenko, V., Levchenko, H., Petrovs'kyj, E. (2015). Landshaft istorychnoi nauky kriz' pryzmu istorii naukovo-serial'nykh vydan' Odesy (XIX – pochatok XX st.). *Kraieznavstvo, 1–2, 144–155*. [in Ukrainian].
- Levchenko, H. (2012). Istoryko-kraieznavchi publikatsii na shpal'takh “Odes'koho vestnyka” (1827–1894): napriamy, periodyzatsiia, avtory. *Kraieznavstvo, 2, 36–44*. [in Ukrainian].
- (1928). Lyst do kraieznavchykh orhanizatsij pro bibliohrafichnu robotu. *Kraieznavstvo, 1, 30*. [in Ukrainian].
- Marchenko, O. (2015). Istoryko-etnohrafichne vyvchennia Stepovoho Pobuzhzhia iak prykordonnoi ta etnokontaktnoi terytorii: dosvid ta perspektyvy. *Kraieznavstvo, 2, 29–302*. [in Ukrainian].
- Myronenko, D. (2012). Bibliotechnyj proekt «Istoriia malykh mist Ukrainy». *Kraieznavstvo, 2, 65–68*. [in Ukrainian].
- Myronchuk, A. (2014). Istoriohrafichna tradytsiia Zakonodavchoi komisii 1767–1768 na storinkakh ukrains'koho chasopysu «Kyevskaia staryna» (1882–1906). *Kraieznavstvo, 2, 129–136*. [in Ukrainian].
- Misinkevych, L. L. (2002). Vysvitlennia protsesu reabilitatsii zhertv politychnykh represij u pratsiakh zarubizhnykh i vitchyznianskykh doslidnykiv. *Kraieznavstvo, 1–4, 60–63*. [in Ukrainian].
- Nazarchuk, T. (2009). Rozvytok istoryko-kraieznavchoi bibliohrafii v Krymu (20–30-ti roky XX stolittia). *Kraieznavstvo, 3–4, 103–110*. [in Ukrainian].
- Naumenko, L. (2014). Mykhajlo Ivanovykh Sikors'kyj (1950–1991 rr.) v suchasnykh istorychnykh studiiakh. *Kraieznavstvo, 1, 227–230*. [in Ukrainian].
- Nepomniaschyj, A. A. (2003). Pochatok naukovoho vyvchennia Krymu. *Kraieznavstvo, 1–4, 50–57*. [in Ukrainian].
- Parpalij, S. (2000). Istoryko-kraieznavchi bibliohrafichni vydannia oblasnykh universal'nykh naukovykh bibliotek Ukrainy v 1980–90-kh rr. XX st. iak dzherel'na baza kraieznavchykh doslidzhen'. *Kraieznavstvo, 1–2, 252–255*. [in Ukrainian].
- Prysiazhniuk, O. (2009). Systematyzatsiia kraieznavchykh materialiv v Odes'kij oblasti v 60–80-kh rokakh XX st. *Kraieznavstvo, 3–4, 28–34*. [in Ukrainian].

- Prokopchuk, V. S. (2006). Vid «zorianosti» – do zaneпадu: ukrains'ke kraieznavstvo kintsia 20-kh – pochatku 30-kh rokiv XX st. *Kraieznavstvo*, 1–4, 40–44. [in Ukrainian].
- Prokopchuk, V. S. (2003). Istorychne kraieznavstvo u Volyns'komu voievodstvi (1921–1939 rr.). *Kraieznavstvo*, 1–4, 33–41. [in Ukrainian].
- Reient, O., Dmytruk, V. (2015). Postup ukrains'koho kraieznavstva. *Kraieznavstvo*, 1–2, 8–27. [in Ukrainian].
- Reient, O. (2012). Khronohraf kraieznavchoho rukhu. *Kraieznavstvo*, 2, 5. [in Ukrainian].
- Reient, O., Bazhenov, L., Bazhan O. (2013). Chasopys “Kraieznavstvo” na shliakhu onovlennia. *Kraieznavstvo*, 4, 5–7. [in Ukrainian].
- Reient O. (2016). 140 rokiv Ems'komu ukazu: u spryjniatti suchasnykiv ta otsinkakh istorykiv. *Kraieznavstvo*, 1–2, 157–164. [in Ukrainian].
- Riabokobyla, O. O. (2002). Problemy kraieznavstva v zhurnali “Kraieznavstvo” (20–30-ti roky). *Kraieznavstvo*, 1–4, 22–24. [in Ukrainian].
- Savchuk, V. O. (2002). Zhurnal “Kraieznavstvo” iak fenomen kraieznavchoho rukhu v Ukraini. *Kraieznavstvo*, 1–4, 25–26. [in Ukrainian].
- Savchuk, V. O. (2003). Kraieznavstvo Podillia v istorii kraieznavchoho rukhu Ukrainy 20–30-kh rr. XX st. *Kraieznavstvo*, 1–4, 42–47. [in Ukrainian].
- Savchuk, V. (1999). Kraieznavstvo Podillia XIX–XX stolit'. *Kraieznavstvo*, 1–4, 89–94. [in Ukrainian].
- Savchuk, V. (2010). Ukrains'ke kraieznavstvo u pidruchnykakh i pidruchnykh knykhakh 1920-kh – 1930-kh rr.: rehional'nyj aspekt. *Kraieznavstvo*, 1–2, 105–112. [in Ukrainian].
- Samojlenko, N. (2014). Vidobrazhennia v istorychnij literaturi diial'nosti medychnykh tovarystv na tereni Ukrainy v druhij polovyni XIX – na pochatku XX st. *Kraieznavstvo*, 1, 99–105. [in Ukrainian].
- Semenenko, A. I. (2006). Sproba derzhavnoho zakolotu v SRSR: istoriohrafii. *Kraieznavstvo*, 1–4, 158–161. [in Ukrainian].
- Sytnyk, A. (1999). Tvorchij dorobok kraieznavtsiv Ukrainy (korotka bibliohrafiia 1997–1999 rr.). *Kraieznavstvo*, 1–4, 163–166. [in Ukrainian].
- Tel'vak V., Tel'vak V. (2012). Pol's'ke istorychne tovarystvo ta rozvytok kraieznavchoho rukhu v Halychyni naprykintsia XIX – na pochatku XX stolittia. *Kraieznavstvo*, 2, 29–35. [in Ukrainian].
- Tkachenko, V. (2009). Vnesok hromads'kykh ob'iednan' Chernihivschyny u rozvytok istoryko-kraieznachykh doslidzhen' 1920–1930-kh rokiv. *Kraieznavstvo*, 1–2, 30–38. [in Ukrainian].
- Tovkun, L. (2015). Vnesok uchenykh-hihienistiv Odes'koho medychnoho instytutu v rozvytok hihieny v Ukraini (1921–1941). *Kraieznavstvo*, 1–2, 213–216. [in Ukrainian].
- Turchenko, H. F. (2006). Istorychna rehionalistyka i kraieznavstvo v konteksti natsional'noi istorii (pivdenoukrains'kyj aspekt). *Kraieznavstvo*, 1–4, 50–57. [in Ukrainian].
- Kharlan, O. (2009). Arkhitektura derev'ianykh tserkov Katerynoslavschyny: do istoriohrafii pytannia. *Kraieznavstvo*, 1–2, 217–227. [in Ukrainian].
- Chekhovs'ka, I. (2012). Baza danykh z istorii mist i sil Ukrainy: vchora, s'ohodni, zavtra. *Kraieznavstvo*, 4, 27–31. [in Ukrainian].
- Chekhovs'ka, I. (2016). Putivnyk po merezhenykh kraieznavchykh resursakh OUNB Ukrainy na sajti Natsional'noi istorychnoi biblioteki Ukrainy. *Kraieznavstvo*, 3–4, 297–301. [in Ukrainian].
- Shevchenko, L. (2000). Kraieznavcha diial'nist' Tymchasovoi komisii dlia rozghliadu davnykh aktiv u druhij polovyni XIX st. *Kraieznavstvo*, 1–2, 20–26. [in Ukrainian].
- Scherbyna, N. (2017). Istoryko-kraieznavchi doslidzhennia na Odeschyni u druhij polovyni XX stolittia: tendentsii ta napriamy. *Kraieznavstvo*, 1–2, 25–37. [in Ukrainian].
- Scherbyna, N. (2008). Rol' derzhavnykh kul'turno-osvitnykh zakladiv i arkhivnykh ustanov u rozvytku istorychnoho kraieznavstva na Odeschyni u druhij polovyni XX st. *Kraieznavstvo*, 1–4, 36–44. [in Ukrainian].
- Yusova, N. (2003). Metamorfoza ukrains'koi radians'koi istoriohrafii v otsyntsi podii pryiednannia Ukrainy do Rosii: vid «absolutnoho zla» do “bezumovnoho dobra”. *Kraieznavstvo*, 1–4, 98–109. [in Ukrainian].
- Yali, S. (1927). Do spravy vyvchennia hrets'koho naselennia na Ukraini. *Kraieznavstvo*, 2, 30 – 32. [in Ukrainian].
- Yaroshyk, V. (1995). Kraieznavcha bibliohrafiia Kharkivschyny. *Kraieznavstvo*, 1–4, 9–12. [in Ukrainian].
- Yaroshyk, V.O. (2003). Kraieznavchyj napriamok roboty Kharkivs'koi derzhavnoi naukovoji biblioteki im. V. H. Korolenka. *Kraieznavstvo*, 1–4, 163–164. [in Ukrainian].

Світлана Смілянець (м. Київ)

Історія міст і сіл України на сторінках часопису «Краєзнавство» 2012–2016 роки

Досліджено тематику статей в рубриці «Історія міст і сіл України: історико-теоретичні проблеми вивчення» часопису «Краєзнавство» (2012–2016 рр.), а також повідомляється про довідково-бібліографічні ресурси Національної історичної бібліотеки України, що висвітлюють публікації з журналу.

Ключові слова: часопис «Краєзнавство», Національна спілка краєзнавців України, краєзнавча діяльність, Національна історична бібліотека України, краєзнавчі інформаційні ресурси.

Svitlana Smilianets

The history of cities and villages of Ukraine in the magazine «Krayeznavstvo» 2012–2016

The article considers the topics of the articles in the section “The history of cities and villages of Ukraine: historical theoretical issues of the study” of the magazine “Krayeznavstvo” (2012–2016), as well as it is reported about the reference and bibliographic resources of the National Historical Library of Ukraine, that cover the publications from the magazine.

Key words: magazine «Krayeznavstvo», the National Society of Local History Experts of Ukraine, local history work, the National Historical Library of Ukraine, local history informational resources.

Светлана Смилянец

История городов и сел Украины на страницах журнала «Краєзнавство» 2012–2016 годы

Исследована тематика статей под рубрикой «Історія міст і сіл України: історико-теоретичні проблеми вивчення» журнала «Краєзнавство» (2012–2016 гг.), а также сообщается о справочно-библиографических ресурсах Национальной исторической библиотеки Украины, освещающих публикации журнала.

Ключевые слова: журнал «Краєзнавство», Национальный союз краеведов Украины, краеведческая деятельность, Национальная историческая библиотека Украины, краеведческие информационные ресурсы.

У червні 2017 року виповнюється 90 років з часу заснування наукового журналу «Краєзнавство». До цієї дати фахівцями Національної історичної бібліотеки України – НІБУ) здійснено дослідження матеріалів, вміщених у журнальній рубриці «Історія міст і сіл України: історико-теоретичні проблеми вивчення». Розглянуто всі номери журналу, що вийшли друком у 2012–2016 роках. Разом з тим в нашому дослідженні повідомляється і про електронні інформаційні

ресурси НІБУ, в яких розміщено бібліографічні описи матеріалів часопису «Краєзнавство», що робить їх доступними для широкого загалу користувачів.

Дослідження показали, що за останні п'ять років у рубриці «Історія міст і сіл України: історико-теоретичні проблеми вивчення» опубліковано понад 50 статей, авторами яких стали науковці, студенти, краєзнавці, бібліотекарі та журналісти. Переважна більшість дописувачів –

з Києва (19), активними також були науковці з Одеської області та міст: Одеси (12), Полтави і Кременчука (6), Львова (2), Луцька (2), Черкас (2), Донецька (2), Любліна (Польща) (1).

Тематика опублікованих у часописі матеріалів охоплює широке коло питань з історичного розвитку міст і сіл України від найдавніших часів до сьогодення.

Під час змістовного аналізу статей рубрики, виявилось, що більшість розвідок науковців, присвячені темам повсякденного життя населення, забудові та самоврядуванню міст, розвитку промисловості та громадського транспорту, топонімічним дослідженням, ювілеям окремих міст і сіл тощо.

Про побут населення українських міст і сіл розповідається в статті науковців Андрія Острянка та Інни Непотенко «Чернігів у 1920-х роках: реалії повсякденного життя»¹. Цій же темі присвячена і стаття Вячеслава Попова, доцента Донецького державного університету «Побутові умови мешканців українських міст в 1917–1920 роках», в якій автор розглядає «основні елементи повсякденного існування населення міст України в умовах занепаду всіх ланок міського господарства в період національно-демократичної революції 1917–1920 рр. Визначаються особливості функціонування комунальної сфери на різних етапах революції, характеризуються спроби органів управління з

налагодження побуту міських жителів, перераховуються способи самостійного вирішення громадянами своїх нагальних проблем»².

Відзначення ювілеїв міст і сіл спонукає краєзнавців до нових наукових розвідок з історії рідного краю. В досліджуваній нами рубриці журналу за 2012–2016 рр. опубліковано 17 статей, що присвячені цій темі.

До 350-річчя набуття Гадячем статусу гетьманського міста підготовлено добірку публікацій: Тарас Чухліб висвітлює тему «Гадяч – гетьманська столиця Івана Брюховецького у 1663–1668 роках»³, Оксана Коваленко підготувала огляд джерел з історії цехового ремісництва міста Гадяча⁴, Володимир Маслак в своїй статті розкриває місце і роль міста Гадяча в процесі українського державотворення як рангової маєтності українських гетьманів⁵. В добірці вміщено також статті Петра Баранця⁶, Володимира Крота⁷, Віктора Саранчі⁸ та Віктора Ревегука⁹, в яких розповідається про історичні події, що відбувалися на теренах Гадяцького краю.

515-річчю від першої письмової згадки про село Бишів Київської області присвячено статтю Євгена Букета, в якій автор на основі архівних матеріалів та історичної літератури досліджує розвиток колишнього містечка від його заснування в XI столітті і до кінця XVIII століття¹⁰.

¹ Острянка А. Чернігів у 1920-х рр.: реалії повсякденного життя / А. Острянка, І. Непотенко // Краєзнавство. – 2014. – № 2. – С. 28-48.

² Попов В. Побутові умови мешканців українських міст в 1917-1920 роках / В. Попов // Краєзнавство. – 2014. – № 4. – С. 45-51.

³ Чухліб Т. Гадяч – гетьманська резиденція Івана Брюховецького у 1663-1668 / Т. Чухліб // Краєзнавство. – 2013. – № 2. – С. 31-46.

⁴ Коваленко О. Джерела з історії ремісничих цехів Гадяча XVII-XVIII / О. Коваленко // Краєзнавство. – 2013. – № 2. – С. 47-52.

⁵ Маслак В. Гадяцькі акти другої половини XVII століття у серійному виданні «Універсали українських гетьманів» / В. Маслак // Краєзнавство. – 2013. – № 2. – С. 53-55.

⁶ Баранець П. Історія козацько-старшинського роду Бороховичів / П. Баранець // Краєзнавство. – 2013. – № 2. – С. 56-60.

⁷ Крот В. Історія Гадяча в творчості Михайла Грушевського / В. Крот // Краєзнавство. – 2013. – № 2. – С. 61-65.

⁸ Саранча В. Гадяцький повіт під час Першої світової війни / В. Саранча // Краєзнавство. – 2013. – № 2. – С. 66-75.

⁹ Ревегук В. Отамани повстанців Гадяцького краю (1920-1923 рр.) / В. Ревегук // Краєзнавство. – 2013. – № 2. – С. 76-86.

¹⁰ Букет Є. Бишів у добу середньовіччя і раннього нового часу / Є. Букет // Краєзнавство. – 2014. – № 1. – С. 52-57.

Особливим випуском журналу є № 1–2 за 2015 рік, присвячений «Одесі та Одеській області – південній перлині України, історія якої яскраво демонструє тернистий шлях українського народу та навчає нащадків толерантності і мужності, широсердю та доброзичливості»¹¹. Відповідно і рубрика, яку ми досліджуємо, має назву: «Історія міст і сіл Північного Причорномор'я». В ній вміщено чотири статті, присвячені, зокрема, історії міст: Ізмаїла, Овідіюполя та села Райлянки. В інших рубриках цього номеру часопису також широко представлені статті з історії міста Одеси (загалом 15 статей).

Розвідки з топоніміки висвітлені в публікації Олександра і Тетяни Прядко «Історико-краєзнавча характеристика мікротопонімії с. Хоцьки на Переяславщині» та у статтях: Юрія Маринівського «Боввани-Болвани. До історії канівського топоніма»¹², Євгена Букета «До проблеми датування населених пунктів на території сучасного Макарівського району Київської області»¹³, де зібрано інформацію про витоки топонімів, які нині є назвами селищ і сіл Макарівського району Київської області. Як зазначили автори цих статей: «вивчення та збереження існуючих сьогодні місцевих назв є спробою зберегти і використати в наукових цілях багатющий пласт історико-культурної спадщини нашого народу»¹⁴.

Історії розвитку міського транспорту та дослідженню «білих плям» присвячені розвідки Стефана Машкевича: «Історія приміських трамвайних ліній Києва. I Святошинський трамвай»¹⁵ та «Історія приміських трамвайних ліній Києва. II Кадетська (артилерійська) лінія»¹⁶, (в якій йдеться про перше трамвайне підприєм-

ство Києва, що належало місту), а у статті «До історії тарифів на громадський транспорт в Києві»¹⁷ автор простежує еволюцію тарифів на проїзд у міському громадському транспорті Києва з другої половини XIX століття по сьогоднішній день.

Результати дослідження тематики статей, вміщених у рубриці «Історія міст і сіл України: історико-теоретичні проблеми вивчення» журналу «Краєзнавство» за 2012–2016 рр., показали, що найбільше опубліковано статей про населені пункти Київської області та міста: Київ (21), Одесу (12), Донецьк (2), Луганськ (2), Луцьк (2), Львів (2); чимало матеріалів присвячено малим містам і селам України (10).

Важливо зазначити й те, що результати попереднього дослідження часопису «Краєзнавство», яке проводилося Денисом Бровендером у 2013 році, показали: у період 1993–2013 роки (20 років) в досліджуваній нами рубриці було опубліковано майже 50 повідомлень¹⁸ і за період 2012–2016 рр. (5 років) опубліковано 52 статті. Отже, кількість статей тільки за останні 5 років значно зросла в порівнянні з попередніми роками. Проведене нами дослідження часопису, зокрема, його окремої рубрики, дає підстави стверджувати, що з кожним наступним номером не тільки збільшується кількість опублікованих статей, але й відбувається постійне удосконалення видання, розширення тематики розвідок та публікацій колективу авторів з усіх регіонів країни, що сприяє вивченню нагальних історико-теоретичних проблем з історії міст і сіл України. Тож, у рік 90-річчя з часу заснування журналу «Краєзнавство», щиро вітаємо творчий

¹¹ *Гриневецький С.* [Вступне слово] / С. Гриневецький // Краєзнавство. – 2015. – № 1–2. – С. 5.

¹² *Маринівський Ю.* Боввани-Болвани. До історії канівського топоніма / Ю. Маринівський // Краєзнавство. – 2013. – № 3. – С. 21–23.

¹³ *Букет Є.* До проблеми датування населених пунктів на території сучасного Макарівського району Київської області / Є. Букет // Краєзнавство. – 2016. – № 3/4. – С. 63–76.

¹⁴ *Прядко О.* Історико-краєзнавча характеристика мікротопонімії с. Хоцьки на Переяславщині / О. Прядко, Т. Прядко // Краєзнавство. – 2013. – № 1. – С. 16.

¹⁵ *Машкевич С.* Історія приміських трамвайних ліній Києва. I Святошинський трамвай / С. Машкевич // Краєзнавство. – 2014. – № 1. – С. 35–44.

¹⁶ *Машкевич С.* Історія приміських трамвайних ліній Києва. II Кадетська (артилерійська) лінія / С. Машкевич // Краєзнавство. – 2014. – № 2. – С. 15–27.

¹⁷ *Машкевич С.* До історії тарифів на громадський транспорт в Києві / С. Машкевич // Краєзнавство. – 2012. – № 1. – С. 45–56.

¹⁸ *Бровендер Д.* Часопис «Краєзнавство» у розбудові історичного краєзнавства в Україні: до 20-ї річниці діяльності (1993–2013) / Д. Бровендер // Краєзнавство. – 2013. – № 4. – С. 8–22.

колектив редакційної колегії на чолі з її головним редактором Олександром Реєнтом і бажаємо нових творчих злетів у подальшій розбудові часопису, який сьогодні є потужним керманічем краєзнавчого руху в Україні.

Досліджуючи матеріали рубрики «Історія міст і сіл України: історико-теоретичні проблеми вивчення» журналу «Краєзнавство», фахівці Бібліотеки, водночас, переглянули інформаційні ресурси НІБУ, в яких відображено бібліографічні описи статей видання. Виявилось, що для користувачів Бібліотеки часопис «Краєзнавство» представлений в каталогах і картотеках як на паперових носіях, так і в електронних базах даних (БД). Зокрема, в науково-бібліографічному покажчику «Історія України», що розміщений на сайті НІБУ в однойменній БД, знаходимо 292 бібліографічні записи (БЗ). Аналітичний розпис статей наукового журналу «Краєзнавство» здійснено в БД «Періодичні і продовжувані видання з фонду НІБУ», загалом 489 БЗ. Крім того, бібліографічні описи матеріалів часопису відображені в тема-

тичних електронних баз даних: «Історія міст і сіл України» – 102 БЗ, «3 історії повсякденного життя в Україні (20–30-ті роки ХХ ст.)» зібрано 37 БЗ, «Теорія, методика і практика бібліотечного краєзнавства» – 26 БЗ. Отже, доробок часопису «Краєзнавство» широко висвітлюється на сайті НІБУ за допомогою довідково-бібліографічних ресурсів Бібліотеки. Дослідники, краєзнавці, всі, хто цікавиться історією рідного краю швидко знайдуть необхідну інформацію для своїх наукових розвідок.

Наразі НІБУ продовжує здійснювати функції методичного центру з питань бібліотечного краєзнавства для обласних універсальних наукових бібліотек України. Бібліотека реалізує інноваційний проект зі створення інтегрованого краєзнавчого ресурсу «Історія міст і сіл України», мета якого – сконцентрувати краєзнавчу інформацію у базі даних, що стане джерелом та інструментом для здійснення історичних розвідок, генеалогічних, етимологічних, культурологічних, пам'яткознавчих та інших досліджень.

References

- Baranets' P. Istoriiia kozats'ko-starshyns'koho rodu Borokhovychiv / P. Baranets' // Kraieznavstvo. – 2013. – № 2. – S. 56–60.
- Brovender D. Chasopys «Kraieznavstvo» u rozbudovi istorychnoho kraieznavstva v Ukraini: do 20-i richnytsi diial'nosti (1993–2013) / D. Brovender // Kraieznavstvo. – 2013. – № 4. – S. 8–22.
- Buket Ye. Byshiv u dobu seredn'ovichchia i ran'n'oho novoho chasu / Ye. Buket // Kraieznavstvo. – 2014. – № 1. – S. 52–57.
- Buket Ye. Do problemy datuvannia naselenykh punktiv na terytorii suchasnoho Makarivs'koho rajonu Kyivs'koi oblasti / Ye. Buket // Kraieznavstvo. – 2016. – № 3/4. – S. 63–76.
- Hrynevets'kyj S. [Vstupne slovo] / S. Hrynevets'kyj // Kraieznavstvo. – 2015. – № 1–2. – S. 5.
- Kovalenko O. Dzherela z istorii remisnychykh tsekhiv Hadiacha KhVII-KhVIII / O. Kovalenko // Kraieznavstvo. – 2013. – № 2. – S. 47–52.
- Krot V. Istoriiia Hadiacha v tvorchosti Mykhajla Hrushevs'koho / V. Krot // Kraieznavstvo. – 2013. – № 2. – S. 61–65.
- Marynovs'kyj Yu. Bovvany-Bolvany. Do istorii kanivs'koho toponima / Yu. Marynovs'kyj // Kraieznavstvo. – 2013. – № 3. – S. 21–23.
- Maslak V. Hadiats'ki akty druhoi polovyny KhVII stolittia u serijnomu vydanni «Universalu ukrains'kykh het'maniv» / V. Maslak // Kraieznavstvo. – 2013. – № 2. – S. 53–55.
- Mashkevych S. Istoriiia prymis'kykh tramvajnykh linij Kyieva. I Sviatoshyns'kyj tramvaj / S. Mashkevych // Kraieznavstvo. – 2014. – № 1. – S. 35–44.
- Mashkevych S. Istoriiia prymis'kykh tramvajnykh linij Kyieva. II Kadets'ka (artylerijs'ka) liniia / S. Mashkevych // Kraieznavstvo. – 2014. – № 2. – S. 15–27.
- Mashkevych S. Do istorii taryfiv na hromads'kyj transport v Kyievi / S. Mashkevych // Kraieznavstvo. – 2012. – № 1. – S. 45–56.
- Ostrianko A. Chernihiv u 1920-kh rr.: realii povsiakdennoho zhyttia / A. Ostrianko, I. Nepotenko // Kraieznavstvo. – 2014. – № 2. – S. 28–48.
- Popov V. Pobutovi umovy meshkantsiv ukrains'kykh mist v 1917–1920 rokakh / V. Popov // Kraieznavstvo. – 2014. – № 4. – S. 45–51.
- Priadko O. Istoryko-kraieznavcha kharakterystyka mikrotoponimii s. Khots'ky na Pereiaslavschyni / O. Priadko, T. Priadko // Kraieznavstvo. – 2013. – № 1. – S. 16.
- Revehuk V. Otamany povstantsiv Hadiats'koho kraiu (1920–1923 rr.) / V. Revehuk // Kraieznavstvo. – 2013. – № 2. – S. 76–86.
- Sarancha V. Hadiats'kyj povit pid chas Pershoi svitovoi vijny / V. Sarancha // Kraieznavstvo. – 2013. – № 2. – S. 66–75.
- Chukhlib T. Hadiach – het'mans'ka rezidentsiia Ivana Briukhovets'koho u 1663–1668 / T. Chukhlib // Kraieznavstvo. – 2013. – № 2. – S. 31–46.

Володимир Милько (м. Київ)

Журнал «Краєзнавство» у веб-просторі: статистика та форми репрезентації

Проаналізовано форми репрезентації журналу «Краєзнавство» у веб-просторі. Подано статистичні дані щодо перегляду видання на різних інтернет-порталах. Основну увагу приділено сайтам Національної спілки краєзнавців України, Інституту історії України НАН України, вільної мережевої бібліотеки «Вікісховище». З'ясовано рівень цитування журналу в системі Google Scholar. Доведено, що «Краєзнавство» має значну популярність в інтернет-користувачів, авторитет серед наукових кіл. Вказано на необхідність збереження високого професійного рівня статей та створення окремого сайту видання для його включення до провідних міжнародних наукометричних баз даних.

Ключові слова: журнал «Краєзнавство», веб-простір, цитування, статистика, інтернет-сайт.

Volodymyr Mylko

The magazine «Kraieznavstvo» in the web space: the statistics and the forms of representation

The forms of representation of the magazine «Kraieznavstvo» in the web space have been analyzed. The statistical data on revision of edition on various online portals have been given. Basic attention was paid to the websites of the National Union of Local Historians of Ukraine, NASU Institute of History of Ukraine, free network library «Wikimedia Commons». The citation rate of magazine in the system of Google Scholar has been found out. It has been proved that the «Kraieznavstvo» has considerable popularity in the Internet users and the high prestige among the scientific circles. It has been indicated on the necessity of preservation the professional level of articles and creation a separate website of the edition for its inclusion in the major international scientometric databases.

Key words: the magazine «Kraieznavstvo», web space, citation, statistics, website.

Владимир Милько

Журнал «Краеведение» в веб-пространстве: статистика и формы репрезентации

Проанализированы формы репрезентации журнала «Краеведение» в веб-пространстве. Представлены статистические данные, касающиеся просмотра издания на различных интернет-порталах. Основное внимание уделено сайтам Национального союза краеведов Украины, Института истории Украины НАН Украины, свободной сетевой библиотеки «Викисклад». Выяснен уровень цитирования журнала в системе Google Scholar. Доказано, что «Краеведение» имеет достаточно большую популярность в интернет-пользователей, авторитет среди научных кругов. Указано на необходимость сохранения высокого профессионального уровня статей и создания отдельного сайта издания для его включения в ведущие международные наукометрические базы данных.

Ключевые слова: журнал «Краеведение», веб-пространство, цитирование, статистика, интернет-сайт.

Інформаційна епоха диктує необхідність як найбільш оперативного оприлюднення результатів наукових досліджень серед широкого загалу. Сучасні можливості інтернету дозволяють їх розповсюджувати без прив'язки до часопросторових параметрів і, таким чином, забезпечувати діалог не лише у закритому фаховому середовищі, а й демонструвати напрацювання громадськості. Це неабияк актуально для гуманітарних наук, зокрема історико-краєзнавчих напрацювань, особливо в умовах інформаційної війни, зброєю якої досить часто виступає маніпуляція фактами минулого українського народу.

Серед фахових видань України, в яких публікуються результати наукових досліджень цього напрямку лідируюче місце посідає журнал «Краєзнавство» історія якого налічує 90 років. На сьогоднішній день всі 99 випусків видання розміщено в інтернеті на різних веб-ресурсах, зокрема Національної спілки краєзнавців України¹, Інституту історії України НАН України², вільної мережевої бібліотеки «Вікіджерела»³ та ін. Крім того, із окремими номерами журналу «Краєзнавство» можна ознайомитися на сайтах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського⁴, Наукової електронної бібліотеки НАН України⁵, електронної бібліотеки «Чтиво»⁶, тощо.

До початку 2016 р. доступ до видання для абсолютної більшості інтернет-читачів забезпечували сайти Інституту історії України НАН України та вільної мережевої бібліотеки «Вікіджерела», адже на порталі безпосередньо Національної спілки краєзнавців України не було повно текстових варіантів статей, лише посилання на інші «дружні» ресурси. Це, звичайно, збільшувало можливості для популяризації науково-видавничої діяльності НСКУ, однак першочерговим залишалося завдання розміщення відповідної літератури на власному сайті.

Зважаючи на це, складно сформувати уявлення про тогочасну популярність окремих ви-

пусків журналу, адже статистика виражалася лише кількістю переглядів однієї сторінки, а саме: понад 2,76 тис. разів (дані на осінь 2016 р.). Після завантаження на сайт всіх без винятку номерів видання, на окрему сторінку «Краєзнавство» в розділі «Діяльність», спостерігалася збільшення кількості відвідувачів. Станом на початок 2018 р. статистика перегляду цієї сторінки складає вже понад 6 тис. разів⁷. Тобто більш, ніж за рік зростання складає $\approx 217\%$.

Починаючи з 2016 р. на сайті НСКУ, крім розміщення всіх випусків журналу в розділі «Діяльність», на головній сторінці публікувалися окремі новини про вихід чергових номерів. Для прикладу, 14 липня 2016 р. було проінформовано про № 1/2 за 2016 р., 30 січня 2017 р. – про № 3/4 за 2016 р., 6 жовтня 2017 р. – про № 1/2 за 2017 р. Перші дві новини станом на початок 2018 р. мають більше 300 переглядів кожна, а третя – понад 400. За попередні роки таке інформування було нерегулярним і тому статистика переглядів суттєво менша. Для прикладу, 19 квітня 2014 р. опубліковано новину про № 1 за 2014 р. (має менше 70 переглядів), 30 грудня 2013 р. – про № 4 за 2013 р. (понад 100 переглядів), 31 жовтня 2013 р. – про № 3 за 2013 р. (менше 60 переглядів). Серед найближчих планів Національної спілки краєзнавців України – створення окремого сайту для журналу «Краєзнавство», що є обов'язковою вимогою для включення видання до провідних міжнародних наукометричних баз.

Більшу репрезентативність, однак також відносно високий рівень умовності, має статистика перегляду та завантаження «Краєзнавства» на сайті Інституту історії України НАН України. Ця установа є не лише партнером Національної спілки краєзнавців України, а й одним із засновників та видавців журналу. Відтак, на порталі інституту, починаючи з 2009 р., розміщувалися повнотекстові варіанти випусків за всі роки. Зважаючи на те, що Інститут історії України

¹ Краєзнавство // Національна спілка краєзнавців України. – URL: http://nsku.org.ua/?page_id=5603.

² Інститут історії України НАН України. – URL: <http://www.history.org.ua>.

³ Вільна бібліотека «Вікіджерела». – URL: <https://uk.wikisource.org/>.

⁴ Краєзнавство // Наукова електронна бібліотека НАН України. – URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/5779>.

⁵ Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. – URL: <http://nbuv.gov.ua/>.

⁶ Краєзнавство // Електронна бібліотека «Чтиво». – URL: <http://chtyvo.org.ua/authors/Kraieznavstvo/>.

⁷ Краєзнавство // Національна спілка краєзнавців України. – URL: http://nsku.org.ua/?page_id=5603.

НАН України – провідний науково-дослідний та координаційний центр історичних студій в державі, за допомогою його веб-порталу до статей та інформації журналу «Краєзнавство» зверталися досить велику кількість разів. У таблиці 1 подано статистику переглядів та завантажень

(за наявності нерозділеного на окремі статті pdf-файлу) станом на початок вересня 2016 р., адже у наступні місяці (кінець 2016 – початок 2017 рр.) завершилася реконструкція сайту, що зумовило зміну посилань на випуски видання.

Таблиця 1

Кількість переглядів випусків журналу «Краєзнавство» на сайті Інституту історії України НАН України (дані на початок вересня 2016 р.)

Рік, випуск	Дата розміщення	Кількість переглядів / завантажень	Рік, випуск	Дата розміщення	Кількість переглядів / завантажень
1927, № 1	22.06.2012	12 901 / –	2009, № 3–4	25.08.2010	16 700 / 61
1927, № 2	22.06.2012	13 100 / 124	2010, № 1–2	12.01.2011	16 010 / 50
1927, № 3	22.06.2012	13 045 / 93	2010, № 3	13.01.2011	16 334 / 62
1928, № 1	22.06.2012	12 752 / 91	2010, № 4	21.04.2011	15 938 / 66
1928, № 2–3	22.06.2012	12 512 / 77	2011, № 1	27.04.2011	15 023 / 119
1928, № 4	22.06.2012	12 274 / 80	2011, № 2	04.07.2011	17 295 / 84
1928, № 5	22.06.2012	12 587 / 59	2011, № 3	02.11.2011	16 992 / –
1928, № 6–10	22.06.2012	13 428 / 86	2011, № 4	13.01.2012	21 079 / 239
1929, № 1–2	22.06.2012	12 517 / 92	2012, № 1	26.09.2012	17 531 / 138
1929, № 3–10	22.06.2012	13 320 / 77	2012, № 2	26.09.2012	19 392 / 163
1930, № 1–5	22.06.2012	13 721 / 90	2012, № 3	07.12.2012	17 616 / 97
1993, № 1	20.12.2011	14 101 / 89	2012, № 4	28.01.2013	15 281 / 106
1994, № 1–2	16.12.2011	14 873 / 92	2013, № 1	07.05.2013	14 396 / 206
1995, № 1–4	23.12.2011	14 133 / 56	2013, № 2	15.07.2013	14 197 / 203
1999, № 1–4	29.12.2011	14 161 / 54	2013, № 3	28.10.2013	10 748 / 176
2000, № 1–2	12.01.2012	13 916 / 76	2013, № 4	03.02.2014	6626 / 125
2001, № 1–4	07.02.2012	12 800 / 85	2014, № 1	28.04.2014	4091 / 174
2002, № 1–4	13.02.2012	14 094 / 45	2014, № 2	11.12.2014	1461 / 194
2003, № 1–4	14.02.2012	14 326 / 70	2014, № 3–4	16.04.2015	694 / 204
2005, № 1–4	14.02.2012	14 121 / 55	2015, № 1–2	23.09.2015	848 / 260
2006, № 1–4	15.02.2012	14 692 / 63	2015, № 3–4	26.01.2016	667 / 161
2008, № 1–4	11.01.2009	16 392 / –	2016, № 1–2	13.07.2016	569 / 168
2009, № 1–2	25.03.2010	17 523 / 47	–	–	–

Відповідні цифри дозволяють сформулювати уявлення про кількість переглядів окремих випусків журналу, а не чисельність відвідувачів (наприклад, за IP-адресами). У середньому сторінку кожного випуску журналу «Краєзнавство» було переглянуто майже 13 тис. разів. Зважаючи на це, очевидно є значна зацікавленість виданням з боку академічної спільноти та широкої громадськості.

Дані сервісу Google Analytics дозволяють сформулювати уявлення про статистику переглядів сторінки журналу «Краєзнавство» на сайті Інституту історії України НАН України після завершення його реконструкції, тобто за період із січня 2017 р. по січень 2018 р. Ця загальна цифра складає лише 807 разів, а випуски по окремих роках – ще менше (за 2016 р. – понад 110 переглядів, за 1928 р. – до 70, за 1927 р. –

до 65, за 2015 р. – до 50 і т. д.). Суттєві відмінності цих показників від наведених у таблиці 1 пояснюються тривалою реконструкцією та нестабільністю роботи сайту установи в другій половині 2016 р., що зменшило чисельність аудиторії користувачів. Для порівняння доцільно навести статистику переглядів сторінок інших журналів: «Український історичний журнал» – 10,2 тис., «Проблеми історії України XIX – початку XX ст.» – 1,19 тис., «Український історичний збірник» – 0,9 тис., «Ruthenica» – 0,86 тис., «3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» – 0,72 тис., «Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.» – 0,7 тис., «Історіографічні дослідження в Україні» – 0,66 тис., «Україна XX століття: культура, ідеологія, політика» – 0,65 тис., «Сторінки воєнної історії України» – 0,64 тис. і т. д. У контексті аналізу кількісних показників журналу «Краєзнавство» варто врахувати, що левову частку запитів користувачів забезпечувала наявність усіх його випусків у вільному доступі, перш за все, на сайті НСКУ, а також у «Вікісховищі».

Ще 29 лютого 2012 р. Національна спілка краєзнавців України та громадська організація «Вікімедіа Україна» уклали «Меморандум про співпрацю», за яким (р. 3.1.3) Спілка зобов'язалася «дозволити використовувати інформацію, розміщену на сайті НСКУ та сайтах її регіональ-

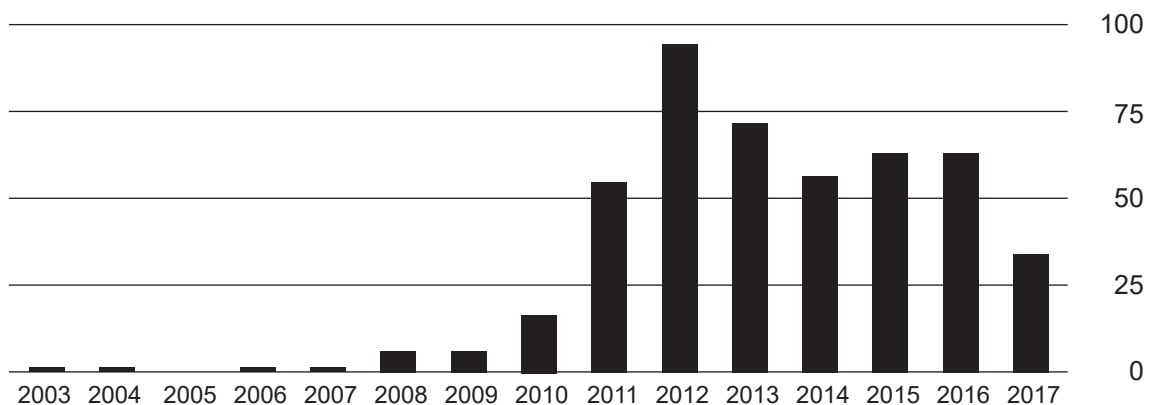
них підрозділів на умовах ліцензії CC-BY-SA-3.0»⁸. З цього часу всі випуски журналу «Краєзнавство» з'явилися у «Вікісховищі» та можуть вільно розповсюджуватися, за винятком комерційної мети.

Інтерес до періодичного видання з боку інтернет-користувачів збільшується і за допомогою фейсбук-сторінки НСКУ, за якою станом на початок 2018 р. стежило понад 2,2 тис. осіб⁹. Якщо говорити про конкретні записи присвячені журналу «Краєзнавство», то вони серед тих, які найбільше охоплені аудиторією. Зокрема, новину від 14 липня 2016 р. про вихід № 1/2 за 2016 р. переглянуло близько 3,7 тис. осіб (430 натискань на дописів), від 25 січня 2017 р. про № 3/4 за той же рік – майже 1,4 тис. осіб (більше 200 натискань на дописі), а вже від 9 жовтня 2017 р. про № ½ за 2018 р. – вже 9,15 тис. осіб (!) (понад 280 натискань на дописі).

Аналіз рівня репрезентації журналу «Краєзнавство» у веб-просторі буде неповним без інформації про його присутність в системі Google Scholar, де він має власний бібліометричний профіль. На початок 2018 р. до нього було включено більше 700 статей, статистика цитування яких налічує 503 рази (див. схему) (в тому числі 294 рази починаючи з 2013 р.). Індекс Гірша періодичного видання складає 7 (за період із 2013 р. – 6), а і10-індекс – 4 (з 2013 р. – 1)¹⁰.

Кількість бібліографічних посилань на рік

⁸ Меморандум між ВМ УА та НСКУ. – URL: https://ua.wikimedia.org/wiki/Меморандум_між_ВМ_УА_та_НСКУ.

Національна спілка краєзнавців України // Фейсбук. – URL: <https://www.facebook.com/nsku.ua>.

¹⁰ Краєзнавство: науковий журнал // GoogleScholar. – URL: <https://scholar.google.com.ua/citations?user=sQmy2fUAAAAJ&hl=uk>.

Ці показники не дозволяють на даний момент «Краєзнавству» увійти до ТОП-100 українських журналів, індексованих системою Google Академія, однак це цілком реально в декількарічній перспективі. Після останнього оновлення (12.09.2017) рейтингу наукових періодичних видань, що мають бібліометричні профілі, який розміщено на порталі «Бібліометрика української науки», «Краєзнавство» перебуває на 257 місці. Щоправда, ці дані варто оновити, адже ця аналітика фіксує застарілий індекс Гірша (6, а не 7). Аналогічні показники мають журнали розташовані на позиціях №№ 235–282. Для порівняння, серед фахових видань, де публікуються історичні дослідження, приблизно таку ж як і «Краєзнавство» статистику цитування «Схід», «Східний світ»; дещо вищі (h-індекс – 7–8): «Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць», «Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє», «Молодий

вчений». Втім, варто враховувати, що більшість названих журналів другої групи є міждисциплінарним. Менший індекс цитування мають наступні видання подібного профілю: «Гілея: науковий вісник», «Інтелігенція і влада», «Історія науки і біографістика», «Регіональна історія України», «Емінак», «Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті», «Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження», «Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія» та ін. У цій групі заслужено лідирує флагман історичної науки в Україні – «Український історичний журнал», який має індекс Гірша – 14. Доцільно зауважити, що велика кількість вітчизняних журналів, на жаль, ще не мають власних бібліометричних профілів у системі Google Академія.

Завершуючи цей інформаційний блок варто навести перелік найбільш цитованих статей журналу «Краєзнавство» (див. табл. 2).

Таблиця 2

Найбільш цитовані статті журналу «Краєзнавство» (за даними системи Google Академія)

Назва статті	Автор(и)	Рік, номер	Σ цитувань
Про об'єкт і предмет вивчення національного краєзнавства	Я. Жупанський, В. Круль	1994, № 1/2	19
Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії	О. Удод	2010, № 3	15
Музеологія як наукова галузь: сучасний дискурс та проблема теоретичного інтегрування	Р. Маньковська	2009, № 3/4	15
Головні етапи розвитку історичного краєзнавства на Чернігово-Сіверщині	О. Коваленко	2000, № 1/2	10
«Нова жінка»: унормовані образи жінки-суспільниці і жінки-трудівниці в радянській літературі України 1920–1930-х років	О. Лабур	2010, № 3	9
Державні завдання краєзнавства	О. Яната	1928, № 1	9
Родовід українського краєзнавства	П. Тронько	1993, № 1	8
Історичне та медичне краєзнавство: проблеми ідентифікації та співвідношення	Г. Демочко	2014, № 1	7
Краєзнавство як складова навчально-виховного процесу	П. Тронько	2011, № 3	7
Історичне краєзнавство як складова національної освіти: теоретичний аспект	О. Кашаба	2010, № 1/2	7

Закінчення таблиці 2

Назва статті	Автор(и)	Рік, номер	Σ цитувань
Катеринославські дворяни в культурно-просвітницькому процесі у другій половині XIX – на початку XX ст.	І. Кочергін	2009, № 1/2	7
Д.І. Дорошенко: 75 днів у Кам'янці-Подільському	О. Завальнюк	2001, № 1/4	7
Історичне краєзнавство в контексті сучасних тенденцій розвитку науки та суспільства	С. Куделко, С. Посохов	1995, № 1/4	7

У цілому, аналіз статистичних даних, які стосуються репрезентації журналу «Краєзнавство» у веб-просторі засвідчують суттєвий інтерес інтернет-користувачів та його високий авторитет серед наукових кіл. У таких умовах

важливим залишається збереження та подальше підвищення наукового і професійного рівня статей, створення окремого сайту видання, а також включення до провідних міжнародних наукометричних баз даних.

A decorative frame composed of black lines. At the top center, there is a stylized emblem featuring a cross-like shape with a diamond in the center, surrounded by swirling lines. The frame itself has ornate, scroll-like corners and a simple rectangular border at the bottom.

**До 100-річчя подій
Української революції
1917–1921 років**

Михайло Гаухман (м. Уфа)

Формування «малоросійської позиції» газети «Киевлянин» у 1917 р.: причинки до краху «малоросійського проекту»

У статті розглянуті публікації газети «Киевлянин» квітня–червня 1917 р., присвячені «малоросійському руху», критиці українського руху та міжконфесійним відносинам на західноукраїнських землях. На підставі аналізу публікацій сформульований чинник слабкості «малоросійського проекту» – відсутності вимог національної та соціальної емансипації.

Ключові слова: газета «Киевлянин», російський націоналізм, український національний рух, Українська революція, Українська Центральна Рада.

Mykhaylo Gaukhman

The formation of «Little Russian position» of newspaper «Kievlyanin» in 1917: toward the factors of crash of «Little Russian project»

The article deals with the journalism of newspaper «Kievlyanin» in first part of 1917 toward «Little Russian movement», Ukrainian question and confessional interrelations in the West Ukraine. The «Kievlyanin» was the influential agent of «Little Russian Project», which evidenced in the nation-making process in early XX century. The «Little Russian Project» was the activity of Russian nationalists from ethnic Ukrainians, who suggests Ukrainians as «Little Russians» – the branch of «Great Russian people».

The «Kievlyanin» in April–June 1917 – from first regular anti-Ukrainian publications to the First Universal of the Ukrainian Central Rada – published some articles about activity of «Little Russian» (or «South Russian») organizations and a lot of articles toward Ukrainian question, which were against Ukrainian national movement, Ukrainian Central Rada, Ukrainization of education and army. Besides the «Kievlyanin» published open letters in defense of confession policy in Galicia under Russian occupation in 1914–1915 and about Austrian repressions against «Russophiles».

The analyses of these materials demonstrate that the redaction of «Kievlyanin» continued prerevolution interpretation of Ukrainian national movement as anti-Russian power. The novelty of 1917 was recognition of Ukrainian movement, but as narrow party, not national movement. In general, the newspaper advocated positions of status quo in national and social questions. In publications by «Kievlyanin» Ukrainians looked like as «Little Russians», which weren't required national and social emancipations. That's why the «positive» publication about «Little Russian» (or «South Russian») organizations took less spaces that «informative» and «negative» materials about Ukrainian movement. Besides «Little Russian» organizations arose later and were less influential than similar Ukrainian organizations. In our view, the ideological stagnation of «Kievlyanin»'s position in national and social questions was the factor of crush of the «Little Russian Project».

Key words: the «Kievlyanin», Russian nationalism, Ukrainian national movement, Ukrainian revolution, Ukrainian Central Rada.

Михаил Гаухман

Формирование «малороссийской позиции» газеты «Киевлянин» в 1917 г.: факторы краха «малороссийского проекта»

В статье рассмотрены публикации газеты «Киевлянин» апреля–июня 1917 г., посвящённые «малороссийскому движению», критике украинского движения и межконфессиональным отношениям на западноукраинских землях. На основании анализа публикаций сформулирован фактор слабости «малороссийского проекта» – отсутствию требований национальной и социальной эмансипации.

Ключевые слова: газета «Киевлянин», русский национализм, украинское национальное движение, Украинская революция, Украинская Центральная Рада.

Українське націєтворення в «пізній» Російській імперії (1855–1917) пройшло низку етапів і тривало у суперництві з прибічниками «малоросійства». Певна частина впливових осіб – етнічних українців із Наддніпрянської України – не підтримувала «українські проекти» і виступала головними супротивниками українського націоналізму¹. Такі громадські діячі були прибічниками російського націоналізму в його «малоросійському обличчі»². Революційний 1917 р. позначився тріумфом українського руху на Наддніпрянщині³. Однак перепис населення Києва 1919 р. показав, що більше 8 тисяч, або 1,5% містян називали себе «малоросами», хоча тих, хто назвав себе українцями, було набагато більше – понад 128 тисяч, або 23,6% населення⁴. Звідси постає питання: що являв собою «малоросійський рух» під час Української революції?

Російський націоналізм в українських губерніях і його протидія українському руху за попередньої доби – у 1905–1914 рр. доволі добре досліджені в історіографії. Розглянемо основні публікації в хронологічній послідовності їхньої появи.

В українській науці одним із перших дослідників проблеми став Володимир Любченко. В його статті розглянута діяльність російських «націоналістів» (у вузькому значенні цього терміну) – помірковано правих організацій: Київського клубу

російських націоналістів, Подільського союзу російських націоналістів і Всеросійського національного союзу (ВНС), фактичними представниками якого на Правобережній Україні були дві попередньо названі організації (хоча існувала Київська філія ВНС). Автор наголосив на тому, що боротьба з українським рухом була одним із головних напрямків діяльності російських націоналістів Наддніпрянщини, а в їхніх очах українські націоналісти були «*инородствующими*» або «мазепинцями», які зріклися належності до «малоросів» – частини «великого російського народу»⁵.

Російському праворадикальному руху – «чорносотенству» – присвячені монографії українського (згодом – російського) історика Ігоря Омелянчука. Він приділив основну увагу формуванню та практичній діяльності чорносотенних організацій, особливо на Правобережній Україні⁶. Саме Правобережжя – через наявність впливових єврейської та польської спільнот – стало центром ксенофобського російського націоналізму. Найбільший вплив у регіоні мав Почаївський відділ Союзу російського народу, створений на базі Свято-Успенської Почаївської Лаври та орієнтований на українських селян⁷. Ця організація, як показано у статті Олександра Федькова, поширила свій вплив не тільки на Волинь, а й на Поділля⁸.

¹ Відображенням антиукраїнської позиції російських націоналістів з українських губерній на початку ХХ ст. можна вважати «викривальні» публікації з історії й тогочасного становища українського руху державного службовця й активіста Київського клубу російських націоналістів Сергія Щоголева: *Щеголев С. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма.* – К., 1912; *Его же. Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи.* – К., 1914.

² Тут і далі термін «націоналізм» використано для загального позначення ідеологій і рухів, які мобілізують соціальні групи, окреслені за етнонаціональним принципом, для обстоювання власних прав та інтересів, незалежно від «ступеню радикальності» конкретного націоналізму та його поєднання з іншими ідеологіями: консерватизмом, лібералізмом, соціалізмом тощо.

³ Принагідно вкажемо на найбільш відомого «політичного малороса», який «українізувався» в революційний час, – це гетьман Павло Скоропадський. У 1914 р. активіст Київського клубу російських націоналістів Андрій Стороженко відправив йому лист про неприпустимість «для майбутнього великої, неділимної Росії» встановлення пам'ятника Тарасу Шевченку в Києві (*Любченко В. Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908–1914 рр.)* // Український історичний журнал. – 1996. – № 2. – С. 61–62). А на початку 1917 р. П. Скоропадський, як згодом згадував сам, неприхильно ставився до українського руху та довіряв антиукраїнським статтям газети «*Киевлянин*»: *Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918.* – К.–Філадельфія, 1995. – С. 56–57.

⁴ Див.: Перепись г. Киева 16 марта 1919 г. – Ч. I. Население. – К., 1920. – Режим доступа: <http://www.prlib.ru/item/357171>

⁵ *Любченко В.* Вказ. праця. – С. 55–65.

⁶ *Омелянчук И. В. Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.).* – К.: НІУРВ, 2000; *Его же. Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914).* – К.: МАУП, 2007.

⁷ *Омелянчук И. В. Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.).* – С. 37.

⁸ *Федьков О. Черносотенці та чутки на Поділлі (з історії суспільно-політичного життя та ментальності початку ХХ ст.)* // Молода нація. – 2004. – № 3. – С. 5–21.

Антиукраїнським публікаціям газети «Киевлянин» кінця XIX – початку XX ст. присвячена кандидатська дисертація та монографія Юлії Половинчак, в яких проаналізовані публіцистичні виступи на шпальтах газети проти української літературної мови та національної літератури, української науки та українських організацій⁹.

Ідеології російських націоналістів з етнічних українців присвячені статті Климентія Федевича. В них показано, що «малоросійські монархісти» (за виразом Автора) плекали місцевий український патріотизм, уживали топонім «Україна» щодо української етнічної території та шанували творчість Тараса Шевченка, попри свої конфліктні відносини з українським рухом¹⁰.

Російський поміркований націоналізм на Правобережній Україні окремо висвітлений у кандидатському дослідженні Ольги Мартинюк. У праці розглянуто формування помірковано-націоналістичних організацій, їхню ідеологію та участь у виборчих перегонах¹¹. У завершальній частині дисертації дослідниця приділила певну увагу становищу російського націоналізму в революційному 1917 р. Вона вказала, що Київський клуб прогресивних російських націоналістів (як із 1915 р. йменувався колишній Київський клуб російських націоналістів) проводив боротьбу проти так званої «насильницької українізації» та брав участь у виборчих кампаніях¹².

Узагальнюючий характер має кандидатське дослідження Ольги Обершт, в якому розглянуті разом радикальні чорносотенці та помірковані «націоналісти». Обраний дослідницею підхід дозволив визначити ідейні витoki російського націоналізму, як продовження консервативної думки XIX ст., та спільні риси в ідеології російських правих організацій, які були спрямовані на конструювання «великої російської нації» у складі «великоросів», «малоросів» і «білорусів»¹³. Окрему увагу авторка приділила протидії українському руху з боку російських націоналістів та їхньому намаганням включити західноукраїнські землі в орбіту російського націєтворення¹⁴.

У російській історіографії з'являються різноманітні праці з історії російських правих партій початку XX ст. Відзначимо узагальнюючу працю Сергея Степанова з історії руху російських монархістів¹⁵. Діяльність правих партій напередодні та під час Першої світової війни розглянута в монографії Юрія Кірьянова¹⁶. Ідеології ВНС присвячена монографія Данила Коцюбинського, а формуванню цієї партії, її участі у виборах та активності в Державній Думі – праця Світлани Санькової¹⁷. Ідеологія та рух російського «прогресивного націоналізму», зокрема – представленого Київським клубом прогресивних націоналістів, після 1905 р., особливо – під час Першої світової війни, розглянуті в кандидатській дисертації Олександра Глушкова¹⁸.

⁹ Половинчак Ю. М. Боротьба газети «Киевлянин» з українством наприкінці XIX – початку XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2007; *Її же*. Газета «Киевлянин» і українство: досвід національної самоідентифікації. – К.: Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, 2008.

¹⁰ Федевич К. Тарас Шевченко и малорусские монархисты в империи Романовых (13 квітня 2016 року). – Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1868-klimentij-fedevich-taras-shevchenko-i-malorusskie-monarkhisty-v-imperii-romanovykh>; *Его же*. Термин «Украина» и радикальные монархисты Российской империи (10 травня 2016 року) – Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1894-klimentij-fedevich-termin-ukraina-i-radikal-nye-monarkhisty-rossijskoj-imperii>

¹¹ Мартинюк О. В. Російський націоналізм як соціально-політичний феномен у виборчому процесі Правобережної України (1906–1912 рр.): дис. ... канд. іст. наук. – К., 2016.

¹² Там само. – С. 167–168.

¹³ Обершт О. М. Російський націоналістичний рух на Наддніпрянській Україні на початку XX ст.: ідеологія та практика: дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2017.

¹⁴ Там само. – С. 153–190.

¹⁵ Степанов С. А. Чёрная сотня в России (1905–1914 гг.). – М.: Изд-во ВЗПИ; АО «Росвузнаука», 1992; *Его же*. Чёрная сотня. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Изд-во «Эксмо»; Изд-во «Яуза», 2005.

¹⁶ Кирьянов Ю. И. Правые партии в России. 1911–1917 гг. – М.: РОССПЭН, 2001.

¹⁷ Коцюбинский Д. А. Русский национализм в начале XX столетия: Рождение и гибель идеологии Всероссийского национального союза. – М.: РОССПЭН, 2001; Санькова С. М. Русская партия в России: Образование и деятельность Всероссийского национального союза (1908–1917). – Орёл: С. В. Зенина, 2006.

¹⁸ Глушков А. В. Становление и эволюция прогрессивного национализма в позднеимперской России: дисс. ... канд. ист. наук. – Пермь, 2016.

Російські націоналісти на Правобережній Україні опинились у фокусі праць американської дослідниці Фейт Гілліс. В її докторській дисертації, зокрема, розглянута «міська політика» в Києві під час виборів до Першої та Другої Думи, в якій формувалися російські праві партії та їхні місцеві відділення¹⁹. В монографії Ф. Гілліс представлена історія українського та «малоросійського» рухів на Правобережжі. Новаторство праці полягає в тому, що в ній показано, як в одних і тих самих середовищах «малоросійських патріотів» (за виразом Авторки) виникли український націоналізм і російський націоналізм етнічних українців. Чинником кристалізації ідеологічних поділів зробилася «міська політика» в Києві, в якій «малоросійське лобі» (знову за виразом Авторки) остаточно розділилося на два крила: українські націоналісти, які виступали за суспільні реформи та співпрацювали з російськими та єврейськими ліберальними колами, та «малоросійські активісти», які обіймали консервативні та ксенофобські позиції, презентуючи себе захисниками православного (себто українського й російського) населення від єврейських і польських політичних та економічних впливів²⁰. Чимала увага в розвідці приділена місцю російських націоналістів Правобережжя у політичній боротьбі 1906–1914 рр., а також, меншою мірою, їхній діяльності під час Першої світової війни, Великої російської та Української революцій²¹.

Як бачимо, в українській та зарубіжній історіографії докладно висвітлений російський націоналізм і «малоросійський рух» (за нашим виразом) на початку ХХ ст. Відтак пропонуємо говорити про наявність після 1905 р. «малоросійського проекту», який був конкурентом тогочасного «українського проекту» на Наддніпрянщині. «Малоросійський проект» являв собою сукупність політичних ідей і організованих дій політичних активістів та громадських діячів з етнічних українців, які вважали себе за «малоросів». Виокремлення «малоросійського проекту» із загального російського націєтворення в «пізній» Російській імперії зумовлене активністю «малоросійських діячів». Однак «малоросійський проект» не проводив національної межі між «малоросами» та «великоросами», хоча етнічні відмінності не було відкинута²². Незважаючи на політичну розмаїтість «малоросійського руху», «політичні малороси» були агентами творення російської нації зі складу росіян, українців та білорусів, боролися проти «українського проекту» та відзначалися ксенофобією – полонофобією й антисемітизмом²³.

У пропонованій статті зосередимося на специфіці «малоросійської позиції» впливової газети російських націоналістів «*Киевлянин*», що відбилася у публікаціях весни і літа революційного 1917 р. – до появи Першого універсалу Української Центральної Ради. На наш погляд, поява універсалу стала віхою консолідації та

¹⁹ Hillis F. Between Empire and Nation: Urban Politics, Community, and Violence in Kiev, 1863–1907 / Unpublished dissertation. – New Haven, 2009. – P. 418–502.

²⁰ Hillis F. The Children of Rus'. Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation. – Ithaca and London: Cornell University Press, 2013.

²¹ Ibid. – P. 211–279.

²² Редактор газети «*Киевлянин*» Василь Шульгін у своїх мемуарах про революційні часи, продиктованих ним після повернення з еміграції вже у 1970-ті рр., так визначав своє ставлення до «малоросійства», «триєдиного» російського народу та українства: «Коли людина говорить про себе, що він малорос або малоросіянин, то цим він сам себе визначає в такий спосіб: «Я росіянин із Малої Русі». Коли ж говорить: «Я українець», то він зрікається батьківщини, дідів і прадідів, змінює свою національність. <...> ...[М]и змогли би сказати: – Ми двічі росіяни, бо ми з Києва – матері міст російських, бо Москва і Петроград – колонії Києва, а не навпаки» (*Шульгін В. В. 1917–1919 // Его же. Тени, которые проходят / Сост. Р. Г. Красюков. – СПб.: Нестор-История, 2012. – С. 155*). Див. загальні міркування про ставлення В. Шульгіна до українського питання, щоправда, викладені з апологетичної позиції: *Бабков Д. И. Политическая деятельность и взгляды В. В. Шульгина в 1917–1939 гг.: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Брянск, 2008. – С. 20–21*.

²³ Ксенофобія «малоросійських діячів» була різною за ідейними засадами та «ступенем радикальності». Так, газета «*Киевлянин*» відзначалася економічним антисемітизмом, а редактори газети Дмитро Піхно і Василь Шульгін виступили проти фабрикації «справи Бейліса» (1911–1913 рр.), ініційованої київськими чорносотенцями. Про економічний антисемітизм Д. Піхна і його газети див.: *Hillis F. The Children of Rus'. Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation. – P. 135–136*.

Вулиця Караваєвська (з поштової листівки початку ХХ ст.) – сучасна вулиця Льва Толстого. Редакція і друкарня газети «Киевлянин» були розміщені в будинку, що не зберігся до наших часів, на розі вулиць Караваєвської та Кузнечної.

виявом сили українського руху, провідники якого вдалися до протистояння з Тимчасовим урядом у питанні про автономізацію Наддніпрянської України. Встановлення таких хронологічних меж дозволить, по-перше, з'ясувати, якими були переконання та дії «малоросійських діячів» на початку Революції, по-друге, визначити ставлення «політичних малоросів» до їхнього головного суперника – українського руху. Звідси спробуємо визначити чинники краху «малоросійського проекту» за революційних часів.

Впливовість газети «Киевлянин» у громадському житті засвідчують ті обставини, що на початку ХХ ст., за словами українського діяча Євгена Чикаленка, цю газету обов'язково передплачували чиновники на Правобережжі²⁴, а київський губернатор називав газету «місцевим напівофіціозом»²⁵. Однак «Киевлянин» поступався

Дмитро Іванович
Піхно
(1853–1913) –
політик і економіст,
редактор газети
«Киевлянин»
у 1879–1911 рр.

за популярністю опозиційній пресі²⁶, тим паче, продавався за високою ціною: втричі вищою, ніж в українській газеті «Рада»²⁷.

Революційний 1917 р. і розвиток українського руху надали новий імпульс «малоросійству» газети «Киевлянина». Слабкість позиції газети полягала в тому, що вона лише реагувала на кроки українських сил, із запізненням відповідала на них. Так, Українська Центральна Рада постала в березні 1917 року, а публікації з «української

²⁴ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917): у 2 т. – К.: Темпора, 2004. – Т. I. – С. 102.

²⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 442, оп. 861, спр. 259, арк. 28.

²⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 2962, арк. 4 зв.–5.

²⁷ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Передмова В. Шевчука. – К.: Темпора, 2003. – С. 323.

теми» почали регулярно з'являтися на шпальтах «*Киевлянина*» тільки в квітні. Публікації «*Киевлянина*», в яких відображене ставлення редакції й дописувачів газети до «малоросійського проекту» та конкурентного «українського проекту» варто розділити на три групи:

I. «Позитивні» публікації з обґрунтуванням «малоросійської» позиції та висвітленням розбудови «малоросійських» організацій. Ці публікації варто розібрати докладно, позаяк вони показують, що являв собою «малоросійський рух» у першій половині 1917 р.

Наприкінці квітня «*Киевлянин*» надрукував повідомлення про створення Товариства «південноросів». До «південноросів» належали «громадяни, які замешкували Україну [sic!], визнавали за рідну мову російську та не ввійшли до жодної національної організації»²⁸. Судячи з того, що товариство мало на меті захищати «культурні цінності російського елемента» та боротися «з вузьконаціоналістичними течіями», під тими, хто «не ввійшов до жодної національної організації», розуміли тих російськомовних, які не підтримували національні організації неросійських народів. Товариство ставило перед собою завдання створити представницький орган для об'єднання «всіх демократичних елементів російської частини населення України [sic!]»²⁹.

Відзначимо застосування «південноросами» топоніму Україна – не Південна Росія і не Малоросія. На наш погляд, поширення топоніму Україна вказувало на певний вплив на тодішню громадськість, навіть на «політичних малоросів», ідей українського націоналізму, в якому українські етнічні землі називалися винятково Україною³⁰. Ба більше, попередня програма товариства містила такий пункт: «Південнороси

прагнуть укласти угоду з українськими демократичними течіями для спільних виступів стосовно потреб краю в школах, бібліотеках та інших просвітницьких установах»³¹. Отже, «південнороси» прагнули не конфліктувати, а співпрацювати з українським рухом.

Пізніше в одному номері «*Киевлянина*» було надруковано два повідомлення про діяльність «південноросійських» товариств – культурницького гуртка «південноросів» і політичної Південно-російської спілки молоді, які були ідейно близькими щодо згаданого Товариства «південноросів». Ці організації поєднували «малоросійство», гасла російського національного відродження, підтримку Тимчасового уряду та несприйняття «сепаратних стремлень»³², тобто справи автономізації України. Згодом на першій шпальті «*Киевлянина*», що свідчило про значущість матеріалу для редакції, було надруковане оголошення про створення Товариства «південноросів», про яке йшлося вище, з незмінною програмою³³.

На початку травня «*Киевлянин*» надрукував програму-декларацію організації, неофіційним рупором якої була газета, – Київського клубу прогресивних російських націоналістів. Нова програма клубу була обговорена на кількох квітневих засіданнях. Програма поєднувала підтримку «свободи національного самовизначення» народів Росії, проголошену Революцією 1917 р., та заклик до охорони «культурно-національної єдності російського племені». Якщо до 1917 р., як ішлося в декларації, Росію можна було назвати «тюрмою народів», то від 1917 р. Росія не повинна була зроби́тися «тюрмою для російського народу»³⁴. Тож укладачі програми закликали до національного відродження російського народу.

²⁸ Общество юго-россов // *Киевлянин*. – 1917. – № 97 (20 апреля). – С. 2.

²⁹ Там же.

³⁰ Використання «політичними малоросами» топоніму «Україна» у сучасному значенні не було новизною 1917 р., див.: *Федевич К.* Термин «Украина» и радикальные монархисты Российской империи (10 травня 2016 року). – Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1894-klimentij-fedevich-termin-ukraina-i-radikal-nye-monarkhisty-rossijskoj-imperii>

³¹ Общество юго-россов // *Киевлянин*. – 1917. – № 97 (20 апреля). – С. 2.

³² Кружок «Юго-россов»; Южно-русский союз молодёжи // *Киевлянин*. – 1917. – № 101 (24 апреля). – С. 2.

³³ «Юго-Россы» // *Киевлянин*. – 1917. – № 106 (29 апреля). – С. 1.

³⁴ Программа декларация Клуба прогрессивных русских националистов // *Киевлянин*. – 1917. – № 112 (6 мая). – С. 1.

Хто ж належав до такого «російського народу» та якою було місце українських губерній у цьому національному відродженні? «Прогресивні націоналісти» виступали за самоуправління «Малоросії», відзначаючи її «етнографічні, побутові та економічні особливості», у вигляді «обласного земства із широкою компетенцією, з поділом Малоросії на кілька областей»³⁵. Тож програма проголошувала «малоросійську версію» автономії України.

Для прогресивних націоналістів «малороси» очікувано були «гілкою єдиного російського народу». Ці політики прямо не заперечували український націоналізм, а виступали за «свободу культурно-національного самовизначення» для тих «малоросів», які називали себе українцями, за умови недопущення «насильницької українізації тих малоросів, які вважають себе за росіян»³⁶. Позиція прогресивних націоналістів щодо українського питання була «м'якою»: вони вважали українців за партію, виокремлену з «малоросів», але не закликали до прямої боротьби з нею. Напевно, це відповідало ліберальному духу перших місяців Революції. До того ж у 1917 р. український рух неможливо було ігнорувати або презентувати справою небагатьох інтелігентів.

Наступного дня «Киевлянин» надрукував замітку, присвячену російським національним почуттям. Дописувач скаржився, що «російська людина була затінена фігурою постового городового», що «росіяни втратили здатність мислити свою належність до російської національності поза сповіданням певного політичного переконання»³⁷. Автор замітки, немовби продовжуючи програму-декларацію «прогресивних націоналістів», закликав до посилення національних почуттів «росіян», під яким очевидно розумілися й українці-«малороси».

У середині травня «Киевлянин» опублікував репортаж про установче зібрання Південно-російського демократичного союзу. Ця організація була сформована в Київському університеті, що свідчило про певну підтримку «малоросійства»

серед академічних кіл, щоб об'єднати «російські елементи на території південної Росії». На засіданні була зачитана доповідь про очікування «великої національної боротьби», викликаній намаганнями провідників українства здійснити мовну українізацію. Доповідач уважав за можливе співпрацювати з українським рухом, якби він був терпимим до своїх опонентів – «політичних малоросів», але український рух, за його оцінкою, став на шлях «якщо не дій, то несправедливих побажань»³⁸. Подібно до «прогресивних націоналістів», «південно-російські демократи» теж визнавали українців за партію серед «малоросів» і виступали проти, так би мовити, «українізації малоросів».

У двадцятих числах травня, коли українське питання вже зробилося однією з провідних тем газети, була опублікована відозва Південно-російського демократичного союзу, про який ішлося вище. Аудиторією відозви названі місцеві мешканці українських земель, які вважали себе за «росіян» та не погоджувалися з відокремленням українців. Слово «українці» (як і «росіяни») вжито без лапок, але з тексту випливає, що для укладачів відозви «українці» – не окремий народ, а партія серед «малоросів». Відозва закликала місцевих росіян до єднання у лавах організації та «боротьби з вузько-націоналістичними течіями», тобто з прямо не згаданим українським рухом³⁹.

Пізніше була надрукована відозва «Західно-російського товариства». Товариство закликала захистити від німецької експансії «білоросійські», «малоросійські», «червоноросійські» (галицькі) та «угроросійські» (закарпатські) землі. Передумову опору німцям товариство вбачало в єдності «російської нації». У відозві були згадані «законні обласні стремління білоросів і малоросів», які не повинні було перешкоджати «загально-російським національно-культурним інтересам». Своім завданням товариство визначало відвоювання білоруських та волинських теренів і Холмщини, а також повернення «корінного російського Прикарпаття», себто Галичини⁴⁰.

³⁵ Програма декларации Клуба прогрессивных националистов... // Киевлянин. – 1917. – № 112. – (6 мая). – С. 1.

³⁶ Там само.

³⁷ К. Б. Чувство национальности // Киевлянин. – 1917. – № 113 (7 мая). – С. 1.

³⁸ В южно-русском демократическом союзе // Киевлянин. – 1917. – № 118 (16 мая). – С. 2.

³⁹ Южно-русский демократический союз // Киевлянин. – 1917. – № 124 (22 мая). – С. 1–2.

⁴⁰ От Западно-русского общества // Киевлянин. – 1917. – № 126 (26 мая). – С. 2.

Однак Закарпаття (як сказали би російські націоналісти, «Підкарпатська Русь») не було згадане. Західно-російське товариство, як впливає з відозви, прямо не заперечувало український і білоруський націоналізм, навіть вітало «законні обласні стремління» народів, але визначало «спільного ворога» – німців (але не угорців щодо Закарпаття), що давало змогу закликати до єдності «великоросів, малоросів і білорусів» у спільній боротьбі.

Згаданий вище «Південно-російський демократичний союз» незабаром почав діяти. В номері від 27 травня з'явився репортаж про перше засідання союзу, яке відбувалось у Київському університеті. Провідник союзу доктор Тремпович виступив проти Української Центральної Ради та мовної українізації. Причому український рух він критикував з позицій, як він сам висловився, «демократичних принципів і принципів соціалізму». Засідання ухвалило рішення звернутися до Тимчасового уряду, Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів, державних і громадських інституцій та діячів із вимогою вирішити питання про автономію України винятково на засіданні Установчих зборів і на підставі плебісциту «всього населення південної Росії»⁴¹. Отже, «політичні малороси» не визнавали представництво українськими націоналістами інтересів українського народу Наддніпрянщини.

Південно-російський демократичний союз був політичною організацією, альтернативною щодо українських партій. Зрозуміло, що російським націоналістам із Наддніпрянської України потрібне було культурно-просвітницьке товариство – альтернатива українським «просвітам». У тому ж номері газети – вслід за репортажем про засідання «Південно-російського демократичного союзу» – було опубліковане оголошення про створення позапартійного товариства «Русь». Товариство було покликане виражати інтереси «тих громадян, які на питання про національність відповідають: я – росіянин (*русский*), не спиняючись на своїй належності до одній з трьох гілок російського народу, великоросійської, малоросійської або білоруської»⁴².

Загалом публікацій на шпальтах «*Киевлянина*», присвячених організації «малоросійського

руху», було небагато. Виходячи з них, бачимо, що існувало кілька різноманітних товариств, але не було ані повноцінних «малоросійських» (або «південноросійських») політичних партій, ані якоїсь «малоросійської» (або «південноросійської») обласної ради для координації дій «політичних малоросів» і протистояння Українській Центральній Раді. Тим паче, «малоросійські» чи «південноросійські» товариства поставали пізніше, ніж аналогічні українські організації.

Звідси доходимо висновку, що для редакції та дописувачів «*Киевлянина*» «малоросійство» було самозрозумілою річчю, «нормальним» явищем, а «українство» було відхиленням від норми, «партійним» – не «народним» рухом. Саме тому «малоросійські діячі» не вірили в успіх «українського проекту». Наслідком такого переконання було те, що на шпальтах «*Киевлянина*» набагато більше місця посідали різноманітні матеріали, присвячені українського руху.

II. «Інформаційні» та «негативні» публікації про український рух. Від початку травня чи не кожен номер «*Киевлянина*» ряснів різноманітними матеріалами, що висвітлювали українські з'їзди та діяльність Центральної Ради, її відносини з Тимчасовим урядом, ставлення загальноросійських політичних сил до українського руху, питання українізації школи й армії тощо. Через велику кількість публікацій не будемо докладно на них зупинятися, і розділимо їх на тематичні підгрупи:

а) Зовні нейтральні репортажі та замітки про українські з'їзди. Ці репортажі були більш-менш докладними, але не завжди друкувалися на першій шпальті, зазвичай на другій–третій. Тож українські з'їзди не були головними подіями для «політичних малоросів».

Так, репортаж про Всеукраїнський національний конгрес був розміщений тільки на третій шпальті «*Киевлянина*». Тон репортажу був без-

Василь Віталійович Шульгін (1878–1976) – політик і публіцист, редактор газети «*Киевлянин*» у 1911–1919 рр.

⁴¹ В южно-русском демократическом союзе // *Киевлянин*. – 1917. – № 127 (27 мая). – С. 2.

⁴² От общества «Русь» // *Киевлянин*. – 1917. – № 127. – (27 мая). – С. 2.

стороннім, але був зроблений акцент на питанні про українізацію армії – на бурхливій реакції делегатів, спричинену доповіддю підпоручика Миколи Міхновського про утворення українських збройних частин – «українського війська», за мовою репортажу⁴³.

У позанаступному номері була надрукована редакційна замітка під заголовком «Київ – мати міст російських», яка мала наголосити на загальноросійській та антиукраїнській позиції «Киевлянина». В замітці Всеукраїнський національний конгрес названий «найбільшою історичною підтасовкою», а провідники українства – «купкою “української” інтелігенції» (прикметник «український» був узятий у лапки)⁴⁴. Редакція запевняла, що не вірить у перемогу українського руху та «сподівається на здоровий глузд і здорове почуття нашого селянина»⁴⁵.

Серія докладних репортажів «Киевлянина» висвітлювала засідання Першого Всеукраїнського військового з'їзду, який газета чомусь називала «фронтівим»⁴⁶. Самі репортажі були написані нейтральним тоном, але їхня оцінка, зроблена в авторській замітці дописувачем газети була ніяк не безсторонньою. Сам заголовок багато про що говорив – «Український більшовизм». Дописувач убачав в українському русі «значний зсув у сторону націоналістичного шо-

вінізму» та задавався питанням: «Проти яких спеціально українських ворогів має бути організована українська національна армія?»⁴⁷. Автор натякав на можливість використання українських частин проти Росії.

Нейтральність репортажів про засідання Всеукраїнського селянського з'їзду⁴⁸ не була послідовною, позаяк іноді газета робила акцент на виступах, які сприяли «очорненню» українського руху в очах читачів «Киевлянина». Так, у репортажі про перший день з'їзду непропорційно велика увага приділена виступу діяча, який не належав до українських провідників. Це був «самостійник» Михайло Павленко – представник Союзу української державності, пов'язаного із Миколою Міхновським⁴⁹. Вочевидь, акцент на виступі Павленка був зроблений тому, що ідеально ілюстрував іще дореволюційну тезу російських шовіністів про «український сепаратизм». «Самостійники» перебували в меншості, але особлива увага на виступі Павленка могла створити відповідне враження у читачів газети: що в «автономіста» на умі – то у «самостійника» на язиці.

Інші репортажі про Всеукраїнський селянський з'їзд виглядали нейтральними та відповідають викладу подій істориком Іваном Хмелем⁵⁰, хоча словосполучення «Центральна Рада»

⁴³ Украинский съезд // Киевлянин. – 1917. – № 91 (8 апреля). – С. 3. Історик Іван Хміль згадав заяву Миколи Міхновського про потребу створення українських військових частин, але без окреслення емоційного тла виступу провідного «самостійника»: Хміль І. В. На шляху відродження української державності (Український національний конгрес-з'їзд 6-8 квітня 1917 р.). – К.: Інститут історії України АН України, 1994. – С. 38 (Історичні зошити. – 1993. – № 14).

⁴⁴ У публікаціях газети «Киевлянин» застосована стратегія «називання», що відображала несприйняття редакцією газети української нації та українського руху, а тому слова «українець» і «Центральна Рада» у газетних статтях зазвичай наведені у лапках. Про стратегію «називання» (на прикладі сучасних українських засобів масової інформації) див.: Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. – К.: Критика, 2010. – С. 68–69.

⁴⁵ Киев – мать городов российских // Киевлянин. – 1917. – № 93 (11 апреля). – С. 1.

⁴⁶ Див.: Фронтной украинский съезд // Киевлянин. – 1917. – № 112 (6 мая). – С. 1; № 113 (7 мая). – С. 2; № 114 (9 мая). – С. 2; № 115 (10 мая). – С. 2.

⁴⁷ Ольгин С. Украинский «большевизм» // Киевлянин. – 1917. – № 116 (13 мая). – С. 2.

⁴⁸ У російськомовних заголовках репортажів селянський з'їзд неодноразово був названий не «крест'янським», а «сельським».

⁴⁹ Всеукраинский сельский съезд // Киевлянин. – 1917. – № 129 (30 мая). – С. 2. У тексті помилково йшлося про Павелка із «союзу української держави». Припускаємо, що неназваний репортер переплутав Павленка з Віктором Павелком з Українського військового клубу імені Павла Полуботка, представники якого теж брали участь у з'їзді, див.: Хміль І. В. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня – 2 червня 1917 р.). – К.: Інститут історії України АН України, 1992. – С. 6 (Історичні зошити. – 1992. – № 4).

⁵⁰ Див.: Всеукраинский крестьянский съезд // Киевлянин. – 1917. – № 130 (31 мая). – С. 2; Хміль І. В. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня – 2 червня 1917 р.). – С. 7–13.

завжди написано у лапках, що свідчить про невизнання газетою її повноважень⁵¹. Однак огляд засідання від 1 червня не був уміщений у газеті. «Киевлянин» обмежився наведенням резолюції щодо російської преси українських губерній. Селянський з'їзд виказав невдоволення їхніми публікаціями, окремо виділивши «чорносотенну» газету «Киевлянин»⁵². Газета не прокоментувала цю оцінку. Але цього було досить, щоби показати своїх опонентів нетерпимими.

б) Матеріали про відносини між українським рухом та Українською Центральною Радою і Тимчасовим урядом та його міністрами. Чималу увагу «Киевлянин» приділяв зусиллям Центральної Ради домогтися автономії України. На початку діяльності Центральної Ради «Киевлянин», тоді ще схильний до нейтрального тону публікацій, надрукував замітку за розмовою з головою Тимчасового уряду князем Георгієм Львовом. Прем'єр-міністр висловив підтримку урядом «культурно-національного самовизначення різноманітних народностей», але питання про створення «місцевих автономій», за його словами, було справою Установчих зборів⁵³. Судячи зі зауваження автора замітки (*курсив автора*. – М. Г.): «[я]кби її [точку зору Г. Львова. – М. Г.] щиро поділяли вожді українського національного руху»⁵⁴, «Киевлянин» уже на початку квітня – ще до великих усеукраїнських з'їздів – звинувачував Центральну Раду в стремлінні до автономізації України, не чекаючи на рішення Установчих зборів.

У газетних замітках про активність українського руху йшлося про положення Декларації Української Центральної Ради до Тимчасового уряду та перемовини українських делегатів із російськими урядовцями⁵⁵. Сама декларація була опублікована в газеті тільки пізніше (в російському перекладі) та в контексті її обговорення громадськими діячами Києва, про що йтиметься нижче⁵⁶. Напевно, до того «Киевлянин» не друкував декларацію, позаяк не вважав вимоги Центральної Ради вартими уваги своїх читачів⁵⁷.

Більшість газетних сповіщень про делегацію Центральної Ради написані нейтральним тоном. Але в найпершій замітці на цю тему вимога автономії України названа «грандіозною підтасовкою громадської думки Малоросії»⁵⁸, а замітка того ж дописувача про відмову Тимчасового уряду від надання автономії України написана задоволеним тоном під зловтішним заголовком: «Зірвалося»⁵⁹. Звідси розуміємо, що газета виступала супротивником української автономії.

Пізніше «Киевлянин» – щоправда, тільки на п'ятій шпальті – навів заяву газети українських есерів «Народна воля», в якій – за оцінкою «Киевлянина» – була висловлена недовіра Тимчасовому уряду та майбутнім Установчим зборам. Адже уряд не підтримав вимог декларації Центральної Ради, передусім головну вимогу – надання автономії Україні. Після цієї заяви

⁵¹ Всеукраинский крестьянский съезд // Киевлянин. – 1917. – № 131 (1 июня). – С. 2–3; Всеукраинский крестьянский съезд // Киевлянин. – 1917. – № 133 (3 июня). – С. 3.

⁵² Всеукраинский сельский съезд // Киевлянин. – 1917. – № 132 (2 июня). – С. 3.

⁵³ Ник. Я. К вопросу о местных автономиях // Киевлянин. – 1917. – № 91 (8 апреля). – С. 1.

⁵⁴ Там же.

⁵⁵ Делегация украинской центральной рады у кн. Львова // Киевлянин. – 1917. – № 120 (18 мая). – С. 2; Киев, 19-го мая 1917 г. // Киевлянин. – 1917. – № 122 (20 мая). – С. 1; Делегация Украинской центральной рады в Петрограде // Киевлянин. – 1917. – № 125 (23 мая). – С. 1; Местные известия. По поводу делегации украинской рады // Киевлянин. – 1917. – № 130 (31 мая). – С. 2.

⁵⁶ Требования, предъявленные Временному правительству Центральной украинской радой // Киевлянин. – 1917. – № 128 (28 мая). – С. 2.

⁵⁷ Декларация вимагала від Тимчасового уряду, насамперед, дати згоду на автономізацію України, вирішити питання про участь українських представників на мирній конференції за підсумками світової війни, призначити комісара щодо українських справ з радою місцевих представників при ньому, сформувавати на фронті окремі військові частини з українців та проводити українізацію освіти, не тільки початкової, див.: Декларация Української Центральної Ради до Тимчасового уряду про визнання автономії України. 1917 р. – Режим доступу: <http://tsdavo.gov.ua/4/webpages/64021119.html>

⁵⁸ Ольгин С. Ходатайство Украинской Рады // Киевлянин. – 1917. – № 119 (17 мая). – С. 2.

⁵⁹ Ольгин С. Сорвалось // Киевлянин. – 1917. – № 124 (22 мая). – С. 1.

«Киевлянин» надав власну гостру оцінку діям українських провідників:

«Тепер і для сліпців має бути зрозумілим, що домагання «українців» – це суцільне стремління до насильства та захоплення; це навіть не імперіалізм вищої марки, а імперіалізм, поєднаний з яскраво вираженими ознаками деспотії й узурпації прав, які «українцям» не належали та не належать»⁶⁰.

«Українська тема» дотично порушувалась у публікаціях «Киевлянина», присвячених візиту в Київ військового та морського міністра Александра Керенського. Промови міністра стосувалися національного питання. Керенський побував на закритому засіданні депутатів військ Київського воєнного округу, на якому, зокрема, наголосив на значенні Києва як «арени найбільш напруженої політичної боротьби» та заявив, що «[н]овий державний лад визнає повне самоврядування обласне, право на автономію»⁶¹. В такий спосіб популярний урядовець, відповідаючи на очікування місцевої громадськості, висловив непряму підтримку вимогам федералізації Росії, хоч і не говорив саме про автономізацію України. А ввечері О. Керенський відвідав зібрання російських соціалістів-революціонерів за участю

ідеологічно близьких національних партій. На зібранні представник «української партії с[оціал]-р[еволюціонерів]» (у публікації – в лапках) виступив з промовою, в якій виказав сподівання, що Керенський стане впливовим діячем федеративної Росії⁶². Інакше кажучи, опосередковано висловив вимогу автономізації України у складі демократичної федеративної Росії.

в) Газетні матеріали про відносини між українським рухом та Центральною Радою й місцевими організаціями загальноросійської орієнтації. Українське питання та вимоги українського руху неодноразово обговорювалися на засіданнях громадських організацій Києва, які з пересторогою ставилися до українського націоналізму. Так, напередодні Всеукраїнського національного конгресу, на спільному засіданні виконавчого комітету громадських організацій Києва, президії київської Ради робітничих, солдатських та офіцерських депутатів і комітету Центральної Ради (за участю Михайла Грушевського) обговорювалося питання про автономію України. Громадські діячі загальноросійської орієнтації висловили занепокоєння, що майбутній конгрес проголосить українську автономію, але український діяч

Після відвідання Києва Олександр Керенський відправився на фронт –
через Кам'янець-Подільський

⁶⁰ Среди газет // Киевлянин. – 1917. – № 127 (27 мая). – С. 5.

⁶¹ А. Ф. Керенский в Киеве // Киевлянин. – 1917. – № 122 (20 мая). – С. 1–2.

⁶² Там само. – С. 2.

Дмитро Антонович запевнив їх, що конгрес буде «національним, а не територіальним»⁶³. Тож він мав на увазі, що йтиметься про національні вимоги, але не про виокремлення українських губерній в автономне утворення.

Позірну «безсторонність» газети «*Киевлянин*» в оцінці українського руху мав посилити постскриптом до згаданої вище замітки «Зірвалося» про відмову Тимчасового уряду від поступок Центральній Раді. Дописувач вступив у полеміку з українським літератором Миколою Вороним. Останній заперечував тезу ранішої публікації С. Ольгіна, що ради робітничих і солдатських депутатів українських губерній звинувачують український рух у «шовінізмі», а місцеві комітети кадетів і меншовиків виступають проти автономії України⁶⁴. За словами Вороного, – переданими Ольгіним, – меншовики підтримували автономію, кадети були проти неї, а оцінки з боку рад не являли собою нічого цікавого. Натомість дописувач «*Киевлянина*» пояснював, що М. Вороний не правий і насправді меншовики проти федералізації Росії взагалі⁶⁵. На перший погляд, «*Киевлянин*» просто висвітлював позицію опонентів українського руху з табору загальноросійських лівих сил, але полемічність публікації вказувала на позицію газети, якій важливо було наголосити, що жодна політична сила, крім власне українських сил, не підтримує автономізацію України⁶⁶.

Газета «*Киевлянин*» опублікувала виклад засідання міського виконавчого комітету Києва, присвяченого відносинам між Українською Цен-

тральною Радою і Тимчасовим урядом. Члени комітету, зокрема – відомий правник і єврейський діяч Олексій Гольденвейзер, обговорювали питання про необхідність бути поінформованими про перемови між Центральною Радою і Тимчасовим урядом щодо управління українськими губерніями та про необхідність скликання спільного засідання виконавчих комітетів Тимчасового уряду, громадських і студентських організацій, рад робітничих і селянських депутатів для розгляду згаданої вище Декларації Центральної Ради до Тимчасового уряду. Зрештою, київський виконком направив телеграму до товариша (заступника) міністра внутрішніх справ Дмитра Щепкіна, який проводив перемовини з делегатами Центральною Радою, з вимогою повідомити результати перемов і взяти до уваги позицію виконкому ще до представлення цих результатів на розгляд Тимчасового уряду⁶⁷.

г) Публікації проти українізації освіти. На шпальтах «*Киевлянина*» з'являлися матеріали проти українізації освіти та поширення української літературної мови, що ми вважаємо за взаємопов'язані теми. Ще в квітні 1917 р. із саркастичними замітками з цього приводу виступив редактор газети В. Шульгін. Він вказав на «незрозумілість» української літературної мови та її «штучність»: мовляв, якби вона була потрібною «малоросам», то газети би перейшли на українську після втрати чинності попередніх заборон на застосування мови в революційному 1917 р.⁶⁸

⁶³ Украинский вопрос // Киевлянин. – 1917. – № 89 (6 апреля). – С. 2.

⁶⁴ Див.: Ходатайство Украинской Рады // Киевлянин. – 1917. – № 119 (17 мая). – С. 2.

⁶⁵ Ольгин С. Сорвалось // Киевлянин. – 1917. – № 124 (22 мая). – С. 1.

⁶⁶ Насправді «меншовики» виступали проти федералізації Росії, але за виокремлення автономних територій з культурною та економічною специфікою. Однак не згадували про Україну. Говорячи сучасною мовою, меншовики виступали за унітарну Росію з автономними республіками в її складі. Суперечливість позиції меншовиків випливала з того, що вони намагалися поєднати тезу про «наддержавний» характер капіталістичного ладу, що в їхніх очах робило безглуздом подібнення великих держав на автономні утворення, з визнанням неоднорідності економічного та культурного простору Росії, див.: Резолюція з'їзду меншовицьких організацій України про автономію (24 квітня 1917 р.) // Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Вид-во Олени Теліги, 2003. – С. 240–241.

⁶⁷ К украинскому вопросу // Киевлянин. – 1917. – № 128 (28 мая). – С. 2. Телеграму Миколи Страдомського Дмитру Щепкіну і телеграму у відповідь Дм. Щепкіна із запевненням про відсутність жодних урядових рішень щодо українського питання див.: Обмін інформацією між Головою виконавчого комітету Ради об'єднаних громадських організацій Києва М. Страдомським та заступником міністра внутрішніх справ Д. Щепкіним (27-28 травня 1917 р.) // Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Док. і матеріали. – С. 346–347.

⁶⁸ Шульгин В. «Украинский язык» // Киевлянин. – 1917. – № 95 (16 апреля). – С. 1; *Его же*. [Без заглавия] // Киевлянин. – 1917. – № 96 (18 апреля). – С. 1.

Замітки та повідомлення проти українізації освіти виходили як від самої газети, так і від імені громадських організацій, про засідання яких писав «Киевлянин»⁶⁹. У надрукованих текстах українізація часто поставала «насилницькою»: за такою логікою, нечисленні «малороси», які вважали себе за українців, збиралися силоміць українізувати величезну масу «малоросів»⁷⁰.

д) Публікації про українізацію армії. На шпальтах «Киевлянина» від самої газети, від імені державних службовців і громадських організацій, ба навіть – солдат-українців, публікувалися матеріали із засудженням намагань створити українські збройні частини взагалі або стихійним шляхом⁷¹. Аргументація цих публікацій полягала в тому, що українізація війська призведе до дезорганізації російської армії, а солдатів, які відмовлялися йти на фронт і бажали служити тільки в українізованих формуваннях, називали «дезертирами»⁷².

Сповідання про позицію військової влади були нейтральними, але їх доповнювали авторські замітки проти українізації війська. Так, в одній із публікацій, в якій йшлося про створення Першого українського полку імені Богдана Хмельницького⁷³, було відверто висловлене (і для виразності набране короткими абзацами) ставлення газети до українізації армії та до українського руху загалом із натяком на «зрадника» – гетьмана Івана Мазепу:

«Ми щасливі, що ці люди [учасники руху за українізацію війська. – М. Г.] відмовилися від імені – росіян.

І жалкуємо тільки про одне:

Полк привласнив собі ім'я «гетьмана Богдана Хмельницького».

За справедливістю йому лічило б ім'я іншого гетьмана, ім'я не менш гучне, але зі славою зовсім іншого роду»⁷⁴.

Нагадаємо, що на початку ХХ ст. «політичні малороси», зокрема й на шпальтах «Киевлянина», називали українських націоналістів «мазепинцями».

⁶⁹ Украинизация школы // Киевлянин. – 1917. – № 117 (14 мая). – С. 2; К. Б. В порядке спешности // Киевлянин. – 1917. – № 124 (22 мая). – С. 1.

⁷⁰ Протест против насильственной украинизации школы // Киевлянин. – 1917. – № 105 (28 апреля). – С. 1; Локоть Т. Украинизация школы // Киевлянин. – 1917. – № 121 (19 мая). – С. 1–2.

⁷¹ Вопрос о формировании украинского полка // Киевлянин. – 1917. – № 96 (18 апреля). – С. 1–2; А. Е. К организации «украинского полка» // Киевлянин. – 1917. – № 99 (22 апреля). – С. 1–2; К вопросу о формировании новых украинских полков // Киевлянин. – 1917. – № 125 (25 мая). – С. 1 (Докладніше своє ставлення до українізації війська К. Оберучев виклав у своєму мемуарно-публіцистичному нарисі 1919 р., див.: *Оберучев К. В дни революции.* – Режим доступа: [https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%92_%D0%B4%D0%BD%D0%B8_%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D0%B8%D0%B8_\(%D0%9E%D0%B1%D0%B5%D1%80%D1%83%D1%87%D0%B5%D0%B2\)#.D0.9A.D0.BE.D0.BC.D0.B0.D0.BD.D0.B4.D1.83.D1.8E.D1.89.D0.B8.D0.B9_.D0.B2.D0.BE.D0.B9.D1.81.D0.BA.D0.B0.D0.BC.D0.B8_.D0.BE.D0.VA.D1.80.D1.83.D0.V3.D0.V0](https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%92_%D0%B4%D0%BD%D0%B8_%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D0%B8%D0%B8_(%D0%9E%D0%B1%D0%B5%D1%80%D1%83%D1%87%D0%B5%D0%B2)#.D0.9A.D0.BE.D0.BC.D0.B0.D0.BD.D0.B4.D1.83.D1.8E.D1.89.D0.B8.D0.B9_.D0.B2.D0.BE.D0.B9.D1.81.D0.BA.D0.B0.D0.BC.D0.B8_.D0.BE.D0.VA.D1.80.D1.83.D0.V3.D0.V0)); Из действующей армии. (Письмо в редакцию) // Киевлянин. – 1917. – № 128 (28 мая). – С. 2; Часть неофициальная. Киев, 29-го мая 1917 г.) // Киевлянин. – 1917. – № 129 (30 мая). – С. 1.

⁷² К. Б. История «Украинского полка» // Киевлянин. – 1917. – № 98 (21 апреля). – С. 2; *Его же.* Встречи и разговоры // Киевлянин. – 1917. – № 125 (25 мая). – С. 1. Відзначимо, що осудливі публікації «Киевлянина» не заперечували стихійний характер українського військового руху. Див.: *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. – Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969. – Т. I. – С. 23.

⁷³ Перший український полк імені Богдана Хмельницького був сформований у квітні 1917 р. з 3 тис. добровольців, стремління яких підтримала Українська Центральна Рада. Див.: *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. – Т. I. – С. 48–50; *Верстюк В.* Українська Центральна Рада й українізація військових частин російської армії // Український історичний журнал. – 2012. – № 3. – С. 9; ставлення Української Центральної Ради та її провідників до питання про створення полку відображене в опублікованих і републікованих матеріалах: Резолюція Української Центральної Ради (15 квітня 1917 р.); Заява Української Центральної Ради (21 квітня 1917 р.) // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2 т. / Упор.: В. Ф. Верстюк та ін.; Відп. ред.: В. А. Смолій та ін. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – С. 68–69; стаття В. Винниченка «Три тисячі шукачів» // Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Док. і матеріали. – С. 218–223.

⁷⁴ А. Е. К организации «украинского полка» // Киевлянин. – 1917. – № 99 (22 апреля). – С. 2.

Прапор Першого українського полку імені Богдана Хмельницького (лицевий бік)

Прапор Першого українського полку імені Богдана Хмельницького (зворотній бік)

є) Публікації проти федеративного устрою Росії та автономії України. Серед цих текстів відзначимо слушну політично нейтральну статтю, автор якої вказував на те, що федералізація Росії шляхом створення національно-територіальних автономій завадить переселенському руху. Адже, переселяючись з європейської в азіатську частину держави, переселенці змінюватимуть національний склад, а тому автономні утворення можуть виступити проти аграрного переселення⁷⁵.

У газетних замітках із засудженням автономістських устремлінь, як і в публікаціях про відносини між Центральною Радою і Тимчасовим урядом, не пояснювалося, чому «політичні малороси» були проти автономії України⁷⁶. Напевно, для редакції та дописувачів здавалося самозрозумілим: якщо «малороси» – частина «єдиного російського народу», то їм не потрібна національно-територіальна автономія⁷⁷.

ж) Інші ідеологічні антиукраїнські публікації. В деяких замітках «Киевлянина» український націоналізм позначався пронимецьким і проавстрійським. Для цього наводилися відомості про виділення бійців-українців у німецьких таборах для російських військовополонених і діяльність пронимецької «Спілки визволення України»⁷⁸. А в низці публікацій, зокрема – присвячених іншим питанням, український рух був показаний антинародним, неприйнятним для селян-«малоросів»⁷⁹. Адже для «політичних малоросів» українці були не нацією, а ворожою партією серед «малоросів».

з) Публікації про Перший універсал Української Центральної Ради. Ці замітки варто виділити в окремий підпункт, позаяк вони підсумовують «малоросійську позицію» газети та ніяк не є нейтральними. Поява універсалу викликала обурення в редакції «Киевлянина». Редакційна замітка, що з неї розпочався номер від 13 червня,

⁷⁵ Ст-ин С. Мысли обывателя // Киевлянин. – 1917. – № 127 (27 мая). – С. 1–2.

⁷⁶ Украинцы и автономия Малороссия // Киевлянин. – 1917. – № 107 (30 апреля). – С. 3. Ця замітка була написана з приводу селянських з'їздів у губернських центрах.

⁷⁷ Загалом мала увага газети «Киевлянин» до питання про державний устрій революційної Росії, попри згадану вище підтримку Київським клубом прогресивних російських націоналістів ідеї широкого обласного самоуправління «Малоросії», контрастувала із значною увагою українського руху до питання про автономію Наддніпрянської України. Див. напр. про «автономістсько-федералістську» тематику на Всеукраїнському національному конгресі та публіцистику М. Грушевського 1917 р.: Хміль І. В. На шляху відродження української державності (Український національний конгрес-з'їзд 6-8 квітня 1917 р.). – С. 24–26; Грушевський М. Звідки пішло Українство і до чого воно йде. – К., 1917. – С. 11–15.

⁷⁸ С-ко Н. Странные единомышленники // Киевлянин. – 1917. – № 120 (18 мая). – С. 1; К. Б. Встречи и разговоры // Киевлянин. – 1917. – № 125 (25 мая). – С. 1.

⁷⁹ Протест против насильственной украинизации школы // Киевлянин. – 1917. – № 105 (28 апреля). – С. 1; Ольгин С. Ходагайство Украинской Рады // Киевлянин. – 1917. – № 119 (17 мая). – С. 2; К. По провинции // Киевлянин. – 1917. – № 123 (21 мая). – С. 2.

⁸⁰ Киев, 12-го июня 1917 г. // Киевлянин. – 1917. – № 141 (13 июня). – С. 1.

доволі емоційна: в ній ідеться, що «маніфест» (себто універсал) має «розкрити очі» тим, хто недооцінював загрозу від українського руху⁸⁰. В наступній не менш промовистій замітці від редактора В. Шульгіна йшлося про те, що до появи універсалу можна було повірити, що український рух обстоював благо народу, а відтепер стало зрозуміло, що він спрямований проти «трьохсотлітньої спілки між великоросами та малоросами»⁸¹. Слідом за цими замітками був надрукований російський переклад універсалу – без слова «універсал»⁸².

У наступному номері на перше місце була поставлена загроза від більшовиків⁸³, яких редакція порівняла з українцями⁸⁴, себто україн-

ськими націоналістами. Однак у позанаступному номері «Киевлянин» повернувся до українського питання. В одній замітці політичні українці були названі «загарбниками»: мовляв, українські діячі (мовою автора – «сепаратисти») не сподівалися на масову підтримку населення, а тому вимагали втілення українських вимог тут і зараз⁸⁵. Слідом газета надрукувала заяву Ради робітничих і солдатських депутатів Києва від 8 червня з протестом проти постанов Другого Всеукраїнського військового з'їзду⁸⁶. На той час ситуація розвинулася далі: на цьому з'їзді вже був оголошений Перший універсал. Але публікація протесту ради робітничих і солдатських депутатів мала показати загальне невдоволення

Верхня частина першої шпальти номера «Киевлянина» від 13 червня 1917 р. з антиукраїнськими статтями, викликаними появою Першого універсалу Української Центральної Ради

⁸⁰ Шульгин В. [Без заглавия] // Там же.

⁸² Выступление Украинской Рады // Там же. – С. 2.

⁸³ Шульгин В. [Без заглавия] // Киевлянин. – 1917. – № 142 (14 июня). – С. 1.

⁸⁴ Киев, 13-го июня 1917 г. // Там же.

⁸⁵ Нилон И. Заовесатели // Киевлянин. – 1917. – № 143 (15 июня). – С. 1–2.

⁸⁶ Официальное сообщение об украинском движении // Там само. – С. 2.

автономістськими стремліннями з боку «російської демократії»⁸⁷.

III. Публікації про відносини між православною і греко-католицькою церквами і ситуацію в Західній Україні. Російська окупація Галичини у 1914–1915 рр., втручання російських державних і церковних діячів у міжконфесійні відносини та австрійські репресії проти греко-католицьких священників-русофілів загострили питання про «російську справу» на західноукраїнських землях.

Ще до 1914 р. російські націоналісти, особливо – «малоросійські монархісти», прагнули представити Галичину та Буковину відторгнутими російськими землями⁸⁸. Це переконання дозволяло їм заперечувати тезу про Галичину як «український П'ємонт» і спробувати перенести протидію «українським проектам» у цей перший українізований регіон України. Вище йшлося про публікацію газетою відозви «Західно-російського товариства», що виходила з «російськості» Галичини.

Особливість «західноукраїнської» групи публікацій полягає в тому, що вони зроблені не дописувачами газети, а є відкритими листами

священиків або вчителів. Так «*Киевлянин*» виказував себе на позір об'єктивним і нейтральним, та й нібито сам обходив небезпечні релігійні питання, які напряду не стосувалися українських губерній, в яких мешкали читачі газети.

Загальний зміст більшості відкритих листів полягає в захисті репутації архієпископа Волинського і Житомирського Євлогія (Георгієвського), а також тих учителів-галичан, які перейшли з греко-католицизму у православ'я. Архієпископ Євлогій очолював православну церкву в окупованій російською армією Галичині у 1914–1915 рр. Він підтримував перехід греко-католицьких (мовою російської влади та російської православної церкви – «уніатських») парохів і мирян у православ'я, а також направляв у регіон православних священників⁸⁹. Архієпископ Євлогій і його прибічники намагалися спростувати звинувачення у примусі до переходів у православ'я. За словами авторів відкритих листів, зміни конфесії були добровільними кроками⁹⁰. Так само власним вибором пояснював перехід у православ'я вчителів-галичан голова зібрання

⁸⁷ Вірогідно, у заяві Ради робітничих і солдатських депутатів Києва йшлося про резолюцію Другого Всеукраїнського військового з'їзду «Про відношення до сучасного моменту», ухвалену того ж дня, 8 червня. Резолюція закликала Українську центральну раду «негайно приступити до твердої організації краю в згоді з національними меншостями, щоб до фактичного переведення в життя підстав автономного ладу»: *Щусь О. Й.* Всеукраїнські військові з'їзди. – К.: Інститут історії України АН України, 1992. – С. 37 (Історичні зошити. – 1992. – № 7). Усі постанови Другого Всеукраїнського військового з'їзду див.: *Постанови II Всеукраїнського військового з'їзду // Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Док. і матеріали.* – С. 386–391.

⁸⁸ Про Галицько-російське благодійне товариство, засноване у 1902 р. у Санкт-Петербурзі, залученість Київського клубу російського націоналістів до західноукраїнських справ і сприйняття російськими націоналістами Галичини як «корінної російської області» під час Першої світової війни див.: *Бахтуріна А. Ю.* Політика Російської Імперії в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – М.: «АИРО-XX», 2000. – С. 41–46; *Оберим О. М.* Російський націоналістичний рух на Наддніпрянській Україні на початку XX ст.: ідеологія та практика. – С. 180; *Hillis F.* The Children of Rus'. Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation. – P. 225; *Савино Дж.* «Самая коренная русская область»: образ Галиции в русской националистической периодике в 1914–1915 гг. // *Политика и поэтика: русская литература в историко-культурном контексте Первой мировой войны. Публикации, исследования и материалы.* – М.: Институт мировой литературы имени А. М. Горького РАН, 2014. – С. 857–862.

⁸⁹ У монографії російської дослідниці Александри Бахтуріної виснувано, що первинною метою конфесійної політики Російської імперії в окупованій Галичині було скасування Берестейської унії та «возз'єднання» греко-католицької церкви з православною церквою. Однак у перші місяці окупації дії російської адміністрації та церковної влади були обережними. Пізніше, у першій половині 1915 р., під впливом російських націоналістів, адміністрація розпочала впроваджувати лінію на перехід греко-католицьких парафій у православ'я. Громадська думка несправедливо, за оцінкою А. Бахтуріної, поклала провину за відхід від принципу віротерпимості винятково на архієпископа Євлогія, що мало наслідком видалення його з Галичини незадовго до відступу російських військ із регіону в 1915 р., див.: *Бахтуріна А. Ю.* Указ. соч. – С. 142–178.

⁹⁰ Письмо архієпископа Евлогія // *Киевлянин.* – 1917. – № 115 (10 мая). – С. 2; *Терещенко И.* К деятельности арх. Евлогія. (Письмо в редакцию) // *Киевлянин.* – 1917. – № 128 (28 мая). – С. 1.

випускників курсів для вчителів із Галичини, які діяли у Петрограді при жіночій гімназії М. А. Лохвицької-Скалон⁹¹.

Окрім цього, «Киевлянин» надрукував відкритий лист греко-католицького священника, біженця з Галичини Йосифа Яворського до Митрополита Андрея Шептицького. Парох закликав ієрарха, який тоді повертався з російського заслання в австрійську Галичину, заступитися за «малоросів-галичан» – священників, безпідставно ув'язнених австрійською владою за звинуваченням у шпигунстві на користь Росії⁹².

Отже, газета «Киевлянин» опосередковано продовжувала дореволюційну «традицію» залученості у справи Західної України, яка для російських націоналістів являла собою «відторгнуті» російські землі. «Політичних малоросів» непокоїли звинувачення православних ієрархів у насильницькому наверненні галицьких українців на православ'я, а також репресивна політика австрійської влади проти священників, звинувачених у русофільстві.

Таким чином, газета «Киевлянин» у 1917 р., як і в дореволюційний час, залишалася речником «малоросійського проекту». Публікації квітня–червня 1917 р. виказують позицію редакції та дописувачів газети і містять матеріали до історії «малоросійських» організацій Києва і Правобережжя. «Малоросійський рух» поступався українському за масштабом і темпами розгортання. Звідси випливає, що для «політичних малоросів» належність етнічних українців до «великого російського народу» була samozрозумілою річчю, що призводило до недооцінки українського руху. Так само, як і до 1917 р., український націоналізм здавався «політичним малоросам» штучним, інтелігентським, антинародним і вигідним хіба Австро-Угорщині та Німеччині.

З антиукраїнських публікацій «Киевлянина» видно, що газета принципово не змінила позицію щодо українського питання, порівняно з початком ХХ ст. «Українська тема» на шпальтах газети висвітлена або нейтрально, або негативно, але ніяк не позитивно. Однак дописувачі газети, як і провідники новостворених «малоросійських» організацій, висловлювали формально демократичні погляди: мовляв, український рух має право на існування, але не повинен займатися «насильницькою українізацією» більшості «малоросів» і не може самостійно вирішувати питання державного статусу українських губерній. Для посилення позицій російського націоналізму газета надавала свої шпальти для виправдання церковної політики на Галичині під час її окупації російськими військами.

Насамкінець відзначимо важливий чинник слабкості «малоросійського проекту»: він не був спрямований на емансипацію бодай якихось соціальних груп українського населення. Загальноросійські ліві партії виступали від імені робітників і селян усіх народів Росії. Український рух, який поєднував націоналізм і соціалізм, закликав до підвищення соціальних позицій саме українських робітників і селян. Натомість «Киевлянин» фактично обстоював соціальне й національне *status quo*, обмежуючись загальнодемократичними гаслами та закликами до посилення російської національної свідомості. На нашу думку, консервативність «Киевлянина» відбивала застійність «малоросійського проекту», який у 1917 р. мало що міг протиставити ані українським, ані загальноросійським лівим силам. Політична боротьба тривала протягом усього 1917 р., але ідеологічні позиції вже були визначені.

References

Babkov, D. I. (2008). *Politychnaia deiatel'nost' i vzgliady V. V. Shul'gina v 1917–1939 gg.* [The political activity and views of Vasilij Shul'gin in 1917–1939] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Briansk. [in Russian].

Bakhturina, A. Yu. (2000). *Politika Rossijskoj Im-*

perii v gody Pervoj mirovoj vojny. Moskva: AIRO-XX. [in Russian].

Chykalenko, Ye. (2003). *Spohady (1961–1907), peredmovna V. Shevchuka.* Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].

Chykalenko, Ye. (2004). *Schodennyk (1907–1917).* (Vol. I). Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].

⁹¹ Копыстьянский А. К защите истины // Киевлянин. – 1917. – № 125 (25 мая). – С. 1. Про курси М. А. Лохвицької-Скалон див.: Карин А. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. Национальный аспект // Схід. – 2016. – № 2. – С. 42–43.

⁹² Яворский И. Открытое письмо его высокопреосвященству униатскому митрополиту графу А. Шептицкому // Киевлянин. – 1917. – № 123 (21 мая). – С. 3.

- Fedevych, K. (2016) Taras Shevchenko i maloruskie monarkhisty v imperii Romanovykh. Retrieved from: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1868-klimentij-fedevich-taras-shevchenko-i-maloruskie-monarkhisty-v-imperii-romanovykh>. [in Russian].
- Fedevych, K. (2016) Termin «Ukraina» i radikal'nyie monarkhisty Rossijskoj imperii. Retrieved from: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1894-klimentij-fedevich-termin-ukraina-i-radikal-nye-monarkhisty-rossijskoj-imperii>. [in Russian].
- Fed'kov, O. (2004). Chornosotentsi ta chutky na Podilli (z istorii suspil'no-politychnoho zhyttya ta mental'nosti pochatku XX st.). *Moloda natsiya – Young Nation*, 3, 5–21. [in Ukrainian].
- Glushkov, A. V. (2016). *Stanovlenie i evoliutsiya progressivnogo natsionalizma v pozdneimperskoj Rossii* [Becoming and doom the progressive nationalism in the late imperial Russia] (*Candidate's thesis*). Perm'. [in Russian].
- Hillis, F. (2009). *Between Empire and Nation: Urban Politics, Community, and Violence in Kiev, 1863–1907* (*Unpublished dissertation*). New Haven. [in English].
- Hillis, F. (2013). *The Children of Rus'. Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation*. Ithaca and London: Cornell University Press. [in English].
- Hrushevs'kyj, M. (1917). Zvidky pishlo Ukrayinstvo i do choho vono yde. Kyiv. [in Ukrainian].
- Karin, A. (2016). Politika Rossijskoj imperii v Vostochnoj Galitsyi v roky Pervoj mirovoj vojny. Natsional'nyj aspekt, *Schid – East*, 2, 39–47. [in Russian].
- Khmil', I. V. (1992). *Pershyj Vseukrayins'kyj selians'kyj zyzd (28 trvnia – 2 chervnia 1917 r.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrayiny AN Ukrayiny. (Historical notebooks, 4, 1992). [in Ukrainian].
- Khmil', I. V. (1994). *Na shliakhu vidnovlennia ukrayins'koyi derzhavnosti (Ukrayins'kyj natsional'nyj konhres-zyzd 6-8 kvitnia 1917 r.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrayiny AN Ukrayiny. (Historical notebooks, 3, 1994). [in Ukrainian].
- Khrystiuk, P. (1969). *Zamitky i materiyaly do istoriyi ukrayins'koyi revoliutsiyi. 1917–1920 rr.* (Vol. I). Vydavnytstvo Chartoryis'kykh. [in Ukrainian].
- Kiryanov, Yu. (2001). *Pravyie partii v Rossii. 1911–1917 gg.* Moskva: ROSSPEN. [in Russian].
- Kotsiubinskij, D. A. (2001). *Russkij natsionalizm v nachale XX stoletia: Rozhdenie i gibel' ideologii Vserossiyskogo natsional'nogo soyuza*. Moskva: ROSSPEN. [in Russian].
- Kulyk, V. (2010). *Dyskurs ukrayins'kykh medij: identychnos'ti, ideolohii, vladni stosunki*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
- Liubchenko, V. (1996). Teoretychna ta praktychna diyal'nist' rosiys'kykh natsionalistychnykh orhanizatsiy v Ukrayini (1908–1914 rr.). *Ukrains'kyi istorycnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2, 55–65. [in Ukrainian].
- Martyniuk, O. V. (2016). *Rosiys'kyj natsionalizm yak sotsial'no-politychnyj fenomen u vyborchomu protsesi Pravoberezhnoyi Ukrayiny (1906–1912 rr.)* [The Russian nationalism as a social-political phenomenon in the electing process in Right-Bank Ukraine (1906–1912)] (*Candidate's thesis*). Kiev. [in Ukrainian].
- Obersht, O. M. (2017). *Rosiys'kyj natsionalistychnyj rukh na Naddnipyrians'kij Ukrayini na pochatku XX st.: ideolohiya i praktyka* [The Russian nationalism in Dnieper Ukraine in the early XX th: theory and practice] (*Candidate's thesis*). Chernivtsi. [in Ukrainian].
- Oberuchev, K. [1919]. V dni revoliutsii. Retrieved from: [https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%92_%D0%B4%D0%BD%D0%B8_%D1%80%D0%B5%D0%B2_%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D0%B8%D0%B8_\(%D0%9E%D0%B1%D0%B5%D1%80%D1%83%D1%87%D0%B5%D0%B2\)#.D0.9A.D0.BE.D0.BC.D0.B0.D0.BD.D0.B4.D1.83.D1.8E.D1.89.D0.B8.D0.B9_.D0.B2.D0.BE.D0.B9.D1.81.D0.BA.D0.B0.D0.BC.D0.B8_.D0.BE.D0.BA.D1.80.D1.83.D0.B3.D0.B0](https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%92_%D0%B4%D0%BD%D0%B8_%D1%80%D0%B5%D0%B2_%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D0%B8%D0%B8_(%D0%9E%D0%B1%D0%B5%D1%80%D1%83%D1%87%D0%B5%D0%B2)#.D0.9A.D0.BE.D0.BC.D0.B0.D0.BD.D0.B4.D1.83.D1.8E.D1.89.D0.B8.D0.B9_.D0.B2.D0.BE.D0.B9.D1.81.D0.BA.D0.B0.D0.BC.D0.B8_.D0.BE.D0.BA.D1.80.D1.83.D0.B3.D0.B0). [in Russian].
- Omel'yanchuk, I. V. (2000). *Chernosotennoie dvizhenie na territorii Ukrainy (1904–1914 gg.)*. Kiev: NIURV. [in Russian].
- Omel'yanchuk, I. V. (2007). *Chernosotennoie dvizhenie v Rossijskoj imperii (1901–1914)*. Kiev: MAUP. [in Russian].
- Perepys g. Kieva 16 marta 1919 g. (1920). Ch. I. Naselenie. Kiev. Retrieved from: <http://www.prilib.ru/item/357171>. [in Russian].
- Polovynchak, Yu. M. (2007). *Borot'ba hazety «Kievlyanin» z ukrayinstvom naprykintsi XIX – pochatku XX stolittia*. [The struggle of «Kievlyanin» newspaper against Ukrainian national movement in the end of XIX – early XX th century] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
- Polovynchak, Yu. M. (2008). *Hazeta «Kievlyanin» i ukrayinstvo: dosvid natsional'noyi samoidentyfikatsii*. Kyiv: Natsional'na biblioteka Ukrayiny imeni V. I. Vernads'koho. [in Ukrainian].
- San'kova, S. M. (2006). *Russkaya partiya v Rossii: Obrazovanie i deyatelnost' Vserossiyskogo natsional'nogo soyuza (1908–1917)*. Oryol: S. V. Zenina. [in Russian].
- Schiogolev, S. (1912). *Ukrainskoye dvizheniye kak sovremennyy etap yuzhnorusskogo separatizma*. Kiev. [in Russian].

- Schiogolev, S. (1914). *Sovremennoie ukrainstvo. Iego proiskhozhdeniye, rost i zadachi*. Kiev. [in Russian].
- Schus', O. Y. (1992). *Vseukrayins'ki viys'kovi zvyzdy*. Kyiv: Instytut istorii Ukrayiny AN Ukrayiny. (Historical notebooks, 7, 1992). [in Ukrainian].
- Shul'gin, V. V. (2012). 1917–1919. In V. V. Shul'gin (Author), R. G. Krasikov (Comp.), *Teni, kotoryie prokhodiat* (pp. 125–266). Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya. [in Russian].
- Skoropads'kyi, P. (1995). *Spohady. Kinets' 1917 – hruden' 1918*. Kiev–Filadel'fiya: Instytut ukrayins'koyi archeografii ta dzhereloznavstva imeni M. S. Hrushevs'koho NAN Ukrayiny; Instytut skhidnoievropeis'kykh doslidzhen' NAN Ukrayiny; Skhidnoievropeis'kyj doslidnyj instytut imeni V. Lypyns'koho. [in Russian].
- Sovino, Dzh. (2014). “Samaia korenaia russkaia oblast’”: obraz Galitsyi v russkoy natsyonalisticheskoy periodike v 1914–1915 gg., *Politika i poetika: russkaia literatura v istoriko-kul'turnom kontekste Pervoj mirovoj vojny. Publikatsyi, issledovania i materialy* (pp. 857–862). Moskva: Institut mirovoj literatury imeni A. M. Gor'kogo RAN. [in Russian].
- Stepanov, S. A. (1992). *Chiornaya sotnia v Rossii (1905–1914 gg.)*. Moskva: VZPI; Rozvuznauka. [in Russian].
- Stepanov, S. A. (2005). *Chiornaya sotnia*. 2-e izd., dop. i pererab (2th ed.). Moskva: Eksmo; Iauza. [in Russian].
- Verstiuk, V. (2012). Ukrayins'ka Tsentral'na Rada y ukrayinizatsiya viys'kovykh chastyn rosiys'koyi armiyi, *Ukrains'kyi istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 3, 4–27. [in Ukrainian].
- Verstiuk, V. (Main comp.). (2003). *Ukrains'kyj national'no-vyzvol'nyj rukh. Berezen' – lystopad 1917 roku: Dokumenty i materialy*. Kiev: Vydavnytstvo Oleny Telihy. [in Ukrainian].
- Verstiuk, V. F. (Main comp.), Smoliiy, V. A. (Main red.). (1996). *Ukrayins'ka Tsentral'na Rada. Dokumenty i materialy* (Vol. 2). Kiev: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Олександр Шишко (м. Одеса)

Пролетаріат Одеси та утвердження економічної диктатури у 1920 р.

Метою дослідження є з'ясування ролі пролетаріату Одеси у процесі утвердження економічної диктатури у 1920 р., без якої була неможлива політична диктатура пролетаріату. На основі проблемно-тематичного методу досліджено фактори, які визначали цю роль пролетаріату одночасно як знаряддя, так і жертви економічних та соціальних перетворень. Економічна диктатура пролетаріату передбачала, крім націоналізації об'єктів промисловості, зміну ролі профспілок, принципів оплати праці, механізму постачання та розподілу товарів тощо. В Одесі більшовикам вдалося з мінімальною перевагою встановити контроль за профспілками. Але пролетаріат Одеси протягом півроку не хотів миритися з новими принципами централізованого нормування праці. В Одесі повної невдачі зазнали плани більшовицької влади створити робітничу споживчу кооперацію, яка мала повністю забезпечувати робітників товарами першої необхідності, видавати пайковий хліб, створити мережу громадських їдалень. Ці заходи зазнали невдачі через відсутність товарного забезпечення та через неможливість виконати плани продрозкладки. Наслідком такої політики стало катастрофічне зубожіння робітників та їхніх сімей. Перспективи подальших досліджень мають стосуватися зміни економічної політики в умовах переходу до непу. Практичне значення досягнутих результатів полягає у з'ясуванні причин та наслідків переходу від відносно ринкової економіки до директивної для кращого усвідомлення труднощів нинішнього становлення ринкової економіки на прикладі Одеси.

Ключові слова: пролетаріат, диктатура, профспілки, тарифи, пайка, споживча комуна.

Oleksandr Shyshko

The Odesa proletariat and the establishment of economic dictatorship in 1920

The objective of this research is to discover the role of Odessa proletariat in establishing the economic dictatorship in 1920, which was a key to establishing the political dictatorship of the proletariat. Based on the problem-thematic method, the factors have been researched, that defined the role of the proletariat as both the means and the victim of economic and social transformation. The economic dictatorship provisioned not only the nationalization of industry, but also the change in the role of trade unions, principles of the work remuneration, and mechanism of the supply and distribution of goods, etc.

In Odessa, the Bolsheviks were able to take trade unions under control with a minimum advantage. But Odessa proletariat did not want to agree with the new principles of the centralized labor rationing. In Odessa, the plans of Bolshevik authorities to establish the worker's consumption cooperation failed entirely. The cooperation had to supply the workers with the essential goods, hand out their shares of bread, create a network of communal canteens. These plans failed due to the lack of goods supply and because of impossibility of completing the prodrazkladka plan. This policy resulted in catastrophic impoverishment of the workers and their families.

The prospective future research needs to concentrate on the changes in economic policy during the transition to NEP (New Economic Policy). The practical importance of the present research is to be found in discovering the reasons and results of transition from a relatively market economy to the directive one, for a better understanding of the hurdles of the current state of market economy, on the example of Odessa

Key words: proletariat, dictatorship, trade union, share, consumption cooperation.

Пролетариат Одессы и утверждения экономической диктатуры в 1920 г.

Целью исследования является выяснение роли пролетариата Одессы в процессе утверждения экономической диктатуры в 1920 г., без которой была немыслима политическая диктатура пролетариата. На основе проблемно-тематического метода исследованы факторы, которые определяли эту роль пролетариата одновременно как орудие, так и жертвы экономических и социальных преобразований. Экономическая диктатура пролетариата предусматривала, кроме национализации объектов промышленности, изменение роли профсоюзов, принципов оплаты труда, механизма снабжения и распределения товаров. В Одессе большевикам удалось с минимальным преимуществом установить контроль за профсоюзами. Но пролетариат Одессы в течение полугода не хотел мириться с новыми принципами централизованного нормирования зарплаты. В Одессе неудачу потерпели планы большевистской власти создать рабочую потребительскую кооперацию, которая должна была полностью обеспечивать рабочих товарами первой необходимости, выдавать пайковый хлеб, создать сеть общественных столовых. Эти мероприятия потерпели неудачу из-за отсутствия товарного обеспечения и в связи с невозможностью выполнить планы продрозверстки. Следствием такой политики стало катастрофическое обнищание рабочих и их семей. Перспективы последующих исследований предполагают изучение изменений в экономической политике в условиях перехода к нэпу. Практическое значение достигнутых результатов заключается в выяснении причин и последствий перехода от относительно рыночной экономики к директивной для лучшего осознания проблем нынешнего становления рыночной экономики на примере Одессы.

Ключевые слова: пролетариат, диктатура, профсоюзы, тарифы, пайок, потребительская коммуна.

В Україні надзвичайно важко відбуваються процеси утвердження ринкової економіки, новітня історія якої ще не нараховує й 20-ти років. Глибокого реформування потребують ще багато сфер економічного життя суспільства, від модернізації цілих галузей економіки до створення сучасної системи оплати праці. Відновлення справжньої суті профспілок у їх захисті соціальних та економічних інтересів найманих працівників посідає у цьому переліку чільне місце. Статусу України як країни з ринковою економікою передував перехідний період, який, у свою чергу, став наслідком тривалого радянського періоду в історії України з його плановою, адміністративною, директивною економікою. Робітничому класу у цій економічній моделі відводилась провідна роль гегемона, яка насправді такою не була. Всі важелі управління народним господарством знаходились у руках комуністичної партії, для якої трудівники з такими, наприклад, функціями як робітничий контроль були лише ширмою для здійснення утопічних планів щодо побудови комуністичного суспільства. У країні, де стверджувалось, що влада належить трудівни-

кам, а на початкових етапах це називалось диктатурою пролетариату та найбіднішого селянства, так і не було всебічно досліджено історію робітничого класу, в тому числі українського робітництва з його регіональними особливостями. У вітчизняній пострадянській історіографії зменшення інтересу до історії робітничого класу, на переконання О. Мовчан, не відповідало актуалізації «індустріальної» проблематики, адже робітники становили найчисельнішу верству індустріального суспільства¹.

Тому дослідження ролі одеського пролетариату у процесі утвердження економічної диктатури, який здійснювала більшовицька партія, має як наукове, так і практичне значення. Адже українське суспільство до цього часу відчуває на собі наслідки соціального експерименту, найбільш активна фаза якого розпочалась саме у 1920 р. під час «воєнного комунізму» і тривала протягом декількох десятиліть.

Дослідження різних аспектів історії робітничого класу України в 20-х рр. XX ст. найбільш повно представлено у працях О. Мовчан. Наголосивши, що «історія радянських профспілкових

¹ Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. [Монографія] / О. М. Мовчан – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – С. 4.

організацій – тема непопулярна в сучасній українській історіографії»², вона у своїх працях значною мірою заповнила цю прогалину та зробила ґрунтовний висновок про те, що «важливою передумовою формування тоталітарного режиму в Україні було повне політичне підкорення робітничого класу», у якому «комуністична партія вбачала соціальну опору власної диктатури»³. Аналізуючи міжпартійну політичну боротьбу у профспілковому русі України у 1917–1922 рр., О. Мовчан та О. Реєнт зробили висновок про те, що придушення меншовицької опозиції дозволило правлячій партії не тільки ліквідувати незалежність робітничого руху, а й тим самим створити передумови для «приборкання дрібних власників»⁴. В той же час О. Мовчан наголошувала, що «незважаючи на переслідування влади, російські соціал-демократи продовжували боротьбу за незалежність профспілкового руху»⁵. Це в значній мірі стосувалося й одеських меншовиків.

Розглядаючи повсякденне життя робітників у 20-х рр. ХХ ст., О. Мовчан особливу увагу звернула на їх тяжке життя, коли «загальна економічна криза й голод у країні, ліквідація вільної торгівлі та закриття промислових підприємств поставили трудящих на грань голодної смерті»⁶. Як наслідок, погіршення продовольчого постачання робітників стало головною причиною страйків зими 1920–1921 рр., незважаючи на жорсткі обмеження, а фактично заборону більшовицькою владою страйкового руху на державних підприємствах⁷.

У структурі населення Одеси пролетаріат нараховував незначну частку, в середовищі якого були значно поширені приватновласницькі інтереси. За таких умов політична диктатура пролетаріату трималася у місті завдяки наявності

регулярних збройних формувань Червоної армії, а утвердження економічної диктатури відбувалось з надзвичайним напруженням сил більшовицької партії. У вказаних вище дослідженнях лише профспілковий рух у місті знайшов своє фрагментарне висвітлення. Тому метою цієї публікації є комплексний аналіз процесу утвердження економічної диктатури в Одесі, який проявився у частковій націоналізації промислових підприємств, у підпорядкуванні діяльності профспілкових організацій партійним інтересам більшовиків, у спробах налагодження розподілу товарів першої необхідності та продуктів харчування через робітничу кооперацію та Одеське споживче товариство, у нав'язуванні нових механізмів оплати праці через централізовану тарифну політику, що супроводжувалося катастрофічним погіршенням продовольчого забезпечення робітників та їх сімей у зв'язку з гострою паливною кризою та відмовою селян виконувати продрозкладку за твердими цінами.

Програма РСДРП, яка була прийнята на II-му з'їзді РСДРП, необхідною умовою соціальної революції визначала диктатуру пролетаріату, «тобто завоювання пролетаріатом такої політичної влади, яка дозволить йому придушити будь-який спротив експлуаторів»⁸. Заміною приватної власності на засоби виробництва та обігу на суспільну та запровадженням планомірної організації суспільно-виробничого процесу мав бути «забезпечений добробут та всебічний розвиток всіх членів суспільства»⁹.

Ці положення програми РСДРП було включено до вступної частини програми РКП(б), яка була прийнята на VIII з'їзді цієї партії, яка до 1918 р. мала «неточну назву соціал-демократичної»¹⁰. Включення положень попередньої партій-

² Мовчан О. М. Українські профспілки і радянська держава в 20-ті роки [Монографія] / О. М. Мовчан. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – С. 3.

³ Мовчан О. М. Придушення меншовицької опозиції в профспілковому русі України (1920-1924 рр.) / О. М. Мовчан // Український історичний журнал. – 1993. – № 2-3. – С. 37.

⁴ Мовчан О. М., Реєнт О. П. Міжпартійна політична боротьба у профспілковому русі України (1917-1922 рр.) / О. М. Мовчан, О. П. Реєнт // Український історичний журнал. – 1995. – № 5. – С. 25.

⁵ Мовчан О. М. Українські профспілки... – С. 41.

⁶ Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників... – С. 304.

⁷ Мовчан О. М. Робітничий страйковий рух в Україні (20-ті рр.) / О. М. Мовчан // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 13-14.

⁸ Второй съезд РСДРП. Июль-август 1903 года. Протоколы. – М.: Политиздат, 1959. – С. 420.

⁹ Там же. – С. 419.

¹⁰ Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. – М.: Политиздат, 1959. – С. 390.

ної програми пояснювалось тим, що вони вірно розкривали суть природи капіталізму та буржуазного суспільства. Програма РКП(б) констатувала, що станом на березень 1919 року за активної участі найбільшого селянства «у Росії було здійснено диктатуру пролетаріату», розпочався процес створення основ комуністичного суспільства¹¹.

М. Бухарін у своїй праці «Теорія пролетарської диктатури» особливий наголос зробив на тому, що «диктатура пролетаріату перевертає всі відносини старого світу, – іншими словами, політична диктатура робітничого класу повинна неминуче бути і його економічною диктатурою»¹². С. Кульчицький звернув увагу на це положення праці М. Бухаріна у контексті «могутності радянської влади», яка «пояснювалася ще не знамим в історії сполученням політичної і економічної диктатури»¹³.

З такими програмними установками розпочалось утвердження більшовицької влади в Одеській губернії у 1920 р. Десятого лютого вся влада у губернії перейшла до Одеського губернського революційного комітету (губревкому), який було призначено постановою Всеукраїнського ревкому. Головою Одеського губревкому став П. Кін, до його складу увійшли Ян (Я. Гамарник), «Павел» (В. Логінов), всі троє більшовики, боротьбист І. Боголюб й борбист В. Арнаутов¹⁴.

Борбисти ще тривалий час залишались сателітами більшовиків, а от боротьбисти, у всякому разі їх значна частина, стали на шлях ліквідації своєї партії. В. Затонський, який прибув до Одеси на початку березня, так пояснював логіку більшовиків у цьому процесі: «Дві партії при владі бути не може, одна з них стає центром контрреволюції». Контрреволюція полягала у тому, що «економічна і воєнна самостійність України, якої домагалися боротьбисти, це є фактично петлюрівщиною, тому що має за мету відгородити сонного українського обивателя від необхідності на-

пружити всі сили на боротьбу зі старим світом і господарською розрухою, як це робить промислова Північ»¹⁵. Ті з боротьбистів, хто почав поділяти такі погляди, почали отримувати поважні посади, як, скажімо, О. Шумський, який у липні-серпні очолював Одеський губревком.

Наприкінці березня, у своєму звіті про політичну діяльність ЦК ІХ з'їзду РКП(б), В. Ленін зробив ремарку про те, що чим більше ми перемагали, тим більше під нашим контролем опинялось таких областей як Сибір, Україна та Кубань, де переважали багаті селяни, а пролетарів там немає, «а якщо пролетаріат і є, то він розбещений дрібнобуржуазними звичками»¹⁶. Що стосується кількісних показників пролетаріату, то у липні 1920 р. Одеське губстатбюро після обстеження зареєструвало 525 промислових підприємств, з яких 171 не працювало, відповідно із середнього показника для одеської промисловості у 30 тис. зайнятих робітників, працювало лише 14 982 особи, тобто 50%¹⁷. Все населення міста складало понад 450 тис. осіб.

А. Луначарський, який прибув до Одеси у травні 1920 р., також наголошував на міщанському дусі, який панував в Україні. Він щиро співчував «товаришам з комуністичної партії та тим, хто йшов під прапором праці» через те, що в Одесі, у якій з давніх часів був великий, торговий, комерційний порт, надзвичайно був розвиненим комерційний інстинкт та супутній йому індивідуалізм, яким був «заражений пролетаріат Одеси»¹⁸.

До всього, в самій КП(б)У в цей час відбувалися складні процеси. Обраний на ІV конференції КП(б)У склад її ЦК, який переважно складався з «децистів», було розпущено. У квітні ЦК РКП(б) відкликав з України всіх лідерів групи «демократичного централізму», а керівний склад найголовніших партосередків було оновлено за рахунок новоприбулих з Росії (понад 1 000 відповідальних партпрацівників)¹⁹. Тому у роботі

¹¹ Восьмой съезд РКП(б) ... – С. 390.

¹² Бухарин Н. И. Избранные произведения / Н. И. Бухарин. – М.: Политиздат, 1988. – С. 20.

¹³ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) [Монографія] / С. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – С. 90.

¹⁴ Державний архів Одеської області, ф. Р-2106, оп. 1, спр. 9, арк. 3.

¹⁵ Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – 2 березня.

¹⁶ Дев'ятий съезд РКП(б). Март-апрель 1920 года. Протоколы. – М.: Политиздат, 1960. – С. 26.

¹⁷ Советское строительство (Одесса). – 1921, февраль. – № 9. – С. 57.

¹⁸ Профессиональная жизнь (Одесса). – 1920. – 3 июня.

¹⁹ Мовчан О. М. Українські профспілки... – С. 61.

IX з'їзду РКП(б) взяло участь лише 26 делегатів від України, 16 з яких були українцями, які представляли інтереси 26 тис. членів партії²⁰. За таких обставин та за наявності такої кількості українських більшовиків справа поширення «єри світової пролетарської, комуністичної революції» на Україну, з її «сонними обивателями», «міщанським духом», «дрібнобуржуазними звичками» та «комерційним інстинктом» пролетаріату потребувала надзвичайних зусиль та залучення перевічених кадрів.

У зв'язку з цим радянська історіографія особливо наголошувала на тому, що «ЦК РКП(б) під керівництвом Володимира Ілліча постійно займався розв'язанням кадрової проблеми для республіки»²¹. Так, зокрема, «у грудні 1919 р. ЦК РКП(б) дав директиву мобілізувати від кожної губернії та повіту РСФРР для роботи на Україні: а) двох членів губкому або виконкому; б) трьох членів колегії губвиконкому або роз'їзних робітників; в) по одному в кожному повіті члену колегії повіт виконкому». Відповідно за перше півріччя 1920 р. до України було направлено 1 232 працівника, в тому числі 144 губернського масштабу, 229 – повітового, 296 – міського²². У результаті такої кадрової політики станом на травень 1920 р. у Одеській організації КП(б)У, згідно анкетних відомостей, було 562 росіян, 480 євреїв, 69 українців. Загальна кількість членів партії становила 1 478 осіб та 16 кандидатів²³.

Отже, тільки перевірені більшовицькі кадри мали ознайомити одеський пролетаріат, «який півроку був відірваний від Великої Росії, з характером і темпом радянського будівництва більш голодної, але більш прогресивної Півночі». У самій Півночі наслідком такого будівництва було те, що «у Москві немає білих булок, не вистачає й чорного хліба, на карточки видають 1 фунт хліба на день»²⁴.

Знаючи про такі наслідки радянського будівництва в Росії, і місцеві, й особливо «товариші з центру» відразу розпочали в Одесі роботу з

впровадження у життя основних положень економічної диктатури. Для цього необхідно було у першу чергу залучити на свій бік одеський пролетаріат, встановивши контроль над профспілками, де значним був вплив меншовиків. Між цими двома партіями вже 13 лютого розгорнулася запекла боротьба під час роботи пленуму Центральної профспілки. Про баланс сил на пленумі засвідчили вибори президії та обрання нового керівництва. Й те, й інше більшовикам вдалося вирішити на свою користь з перевагою у мінімальній кількості голосів. Ці процеси на пленумі дали підстави автору редакційної статті газети «Вісти» стверджувати, що «боротьба за профспілку тільки почалась»²⁵.

Час вибору настав на початку березня, коли було заарештовано правління профспілки одеського залізничного вузла. Арешт відбувся після засідання представників залізничного ревкому, парткому, колегії комісарів залізничного вузла, правління залізничного профкому й уповноважених. Причиною скликання цього засідання стала резолюція, яка була прийнята правлінням профспілки залізничників, яка не визнала одержавлення профспілок і проголосила себе прихильником їх «незалежності». Крім цього, голова залізничної профспілки С. Панов «вживав образливі вислови на адресу влади»²⁶. Такі контрреволюційні дії й дали підстави ревкому для арешту правління залізничного профкому.

Вже наступного дня у залізничних майстернях відбулись багатолюдні збори робітників, службовців та майстрів, напередодні яких арештованих було звільнено. Після виступу голови одеського губревкому П. Кіна учасники зборів засудили дії правління та зміст його резолюції, натомість у новій резолюції було запропоновано пункт про задоволення мінімальних поточних потреб залізничників²⁷. Щоб закріпити перемогу у цьому протистоянні губревком спрямував справу правління профспілки залізничників до ревтрибу-

²⁰ Дев'ятий съезд РКП(б)... – С. 475, 480.

²¹ Гошуляк І. Л. До питання про роль В. І. Леніна у зміцненні Компартії України (1918-1920 рр.) / І. Л. Гошуляк // Український історичний журнал. – 1989. – № 4. – С. 38.

²² Там само. – С. 39.

²³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 252, арк. 17-18.

²⁴ Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – 24 березня.

²⁵ Там само. – 14 лютого.

²⁶ Там само. – 3 березня.

²⁷ Там само. – 4 березня.

налу²⁸. С. Панов був заарештований Одеською губернською надзвичайною комісією, яка вже влітку передала його справу на розгляд ревтрибуналу, з тим, щоб її розгляд набув широкого розголосу²⁹.

Вже згодом, у резолюції безпартійної конференції, ці «сумні події серед залізничників» було витлумачено як «туман, який ще не розвіявся після Денікіна, за яким ще робітники не можуть розгледіти свою робітничу владу», а тому серед них ще «орудують не тільки меншовики та праві есери, але і кадети, та явні агенти Денікіна»³⁰.

Отже, до повної перемоги було ще далеко. Нова запекла боротьба між більшовиками та їх сателітами з одного боку та їх опонентами-ворогами з колишнього спільного революційного табору розгорілася під час роботи безпартійної конференції, засідання якої тривали з 7 до 17 березня. Рівно через рік В. Ленін у своїй доповіді на X з'їзді РКП(б) піддав нищівній критиці подібного роду зібрання: «Коли у Москві були безпартійні збори, було зрозуміло, що з демократії, свободи вони роблять гасло, яке веде до повалення Радянської влади». Але найцікавішим був його вислів, який передував цьому висновку: «Поза сумнівом, останнім часом було виявлено бродіння й незадоволення серед безпартійних робітників»³¹. А у 1920 р. В. Ленін на IX з'їзді РКП(б) давав настанову профспілкам діяти «в дусі боротьби проти залишків пресловутого демократизму»³². Таке «бродіння» й «пресловутий демократизм» в Одесі існували майже до кінця 1920 р., до часу арешту значної кількості меншовиків.

Під час роботи безпартійної конференції одеські більшовики впевнено почали заявляти, що «комуністи взяли вірний курс», який полягав у проведенні націоналізації та робітничому контролі, у створенні централізованого господарства тощо. Натомість меншовики та праві есери переконували аудиторію у тому, що «ставка на світову революцію бита, а замість світла соціалізму більшовики ведуть до ярма капіталізму»³³.

На заяву П. Кіна про те, що «всі не чесні елементи, вся спекулятивна маса, вся непра-

цююча буржуазія повинні бути кинуті до концтабору на роботу», меншовик Б. Богданов відповів, що «буржуазія не роздавлена, не вмерла, що вона ще прийде і покаже свої зуби, а тому для комуністів є два шляхи: або крах, або йти до лав “демократичної буржуазії”».

За підсумками цієї дискусії на голосування було винесено три резолюції. Резолюція правих есерів набрала 98 голосів, меншовиків 100, комуністів 275 голосів. Отже, резолюція, яка називалась «Про питання народного господарства та задачі Одеської Губернської Ради Народного Господарства», всю вину за руйнування транспорту та господарську розруху поклала на «світову війну, внутрішню контрреволюцію та блокаду радянської Росії об'єднаною світовою імперіалістичною буржуазією». В той же час «в ім'я перемоги намічених світовою революцією економічних задач пролетаріат повинен запровадити залізну трудову дисципліну, напружити свої творчі сили для здійснення господарських завдань визначених радянською владою». Ці завдання полягали у тому, що вслід за пролетаріатом радянської Росії, який був «передовим бійцем за встановлення нової економічної системи», мав бути запроваджений «планомірний та доцільний розподіл та використання робочої сили, матеріалів та всіх виробничих елементів на основі гармонійного співробітництва всіх народів, на протипагу системі анархічної конкуренції приватнокапіталістичного господарства, яка себе вичерпала»³⁴.

Що стосується нагальних поточних завдань, то у резолюції мова йшла про обережну й поступову заміну капіталістичного господарства соціалістичним у дрібній промисловості, при цьому ставилося завдання неухильно проводити таку заміну у крупній і середній промисловості. Націоналізацію планувалось проводити відповідно до планів ВРНГ та місцевих умов. Наскільки обережним був цей процес в Одесі, засвідчує той факт, що станом на квітень було націоналізовано 4 металообробних підприємств, а 8 залишалось у приватній власності³⁵. Навіть

²⁸ Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – 12 березня.

²⁹ Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 6, оп. 3, спр. 283, арк. 46 зв.

³⁰ Там само.

³¹ Десятий съезд РКП(б). Март 1921 года. Стенографический отчет. – М.: Политиздат, 1963. – С. 39.

³² Девятыи съезд РКП(б)... – С. 25.

³³ Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – 16 березня.

³⁴ Там само. – 17 березня.

³⁵ Советское строительство (Одесса). – 1920, июнь. – № 1. – С. 20.

на кінець 1920 р. у металообробній промисловості загалом по Україні було чимало ненаціоналізованих підприємств. А з 4 630 облікованих підприємств харчової промисловості було націоналізовано лише 228. Так само в текстильній промисловості було націоналізовано в основному великі підприємства³⁶. Але процес націоналізації все ж таки тривав, в тому числі «завдяки братерській з боку РСФРР», де націоналізацію середніх підприємств було в основному завершено на початку 1920 р. Так, зокрема, у вересні постановою Українського Обласного Бюро ВРНГ «Про націоналізацію підприємств тютюнової, махорочної та гільзової промисловості України» було оголошено державною власністю та передано до відання Головного Правління Державної Тютюнової Промисловості 8 тютюнових та 7 гільзових фабрик з Одеси. Всього цією постановою було націоналізовано 116 фірм³⁷.

Ю. Терещенко вже в часи перебудови критично оцінив здобутки дослідників економічної політики радянської влади, які «обмежувалися простою констатацією факту, що на кінець 1920 р. в Україні було націоналізовано понад 11 тис. підприємств» та лишали поза увагою питання про масштаби ненаціоналізованого виробництва³⁸. Лише Ф. Турченко підрахував, що кількість таких підприємств перевищувала 10 тис.³⁹.

Що стосується резолюції безпартійної конференції то вона означала, що віднині «одеські робітники мали усвідомити свій обов'язок перед світовою революцією та всі сили кинути на боротьбу з розрухою». Тому віднині основою діяльності робітничих мас мало стати зростання продуктивності праці, дотримання трудової дисципліни тощо. Боротьба за покращення умов праці, за підвищення її розмірів тощо, тим більше страйкова боротьба була оголошена неприйнятною. Така нова реальність поставала перед робітниками м. Одеси, такими мали бути

практичні наслідки діяльності профспілок, керованих більшовиками⁴⁰.

Ця нова реальність повністю відповідала резолюції IX з'їзду РКП(б) «З питання про професійні спілки та їх організації» у тій її частині, у якій мова йшла про стосунки профспілок та радянської держави. У цій резолюції на профспілки покладалась функція виховувати та організовувати культурно, політично, адміністративно, відсталі ще пролетарські маси до рівня комунізму, готуючи їх до «ролі творців комуністичного ладу, який створюється Радянською державою як історичною формою пролетарської диктатури»⁴¹. Проте протягом 1920 р. одеські профспілки так і не приступили до виконання покладених на них функцій. Вся робота щодо підвищення продуктивності праці, дотримання трудової дисципліни зводилась нанівець невирішеністю інших нагальних проблем.

Під час роботи безпартійної конференції запеклі дискусії викликали обговорення продовольчого питання. У своїй доповіді губернський продовольчий комісар Інденбаум, який прибув до Одеси на чолі групи продовольчих працівників за розпорядженням голови особливої воєнно-продовольчої комісії Південно-Західного фронту М. Владимірова, заявив, що «ми повинні на Україні та в Одесі враховувати досвід Великої Росії, де робітники, після того як переконались у недоцільності вільної торгівлі, почали вимагати на всіх з'їздах встановлення твердих цін». Тому за цим прикладом було прийнято рішення про запровадження твердої продовольчої політики й в Україні, адже, на переконання комісара, «тільки таким шляхом ми зможемо нагодувати робітників і Червону армію, яка звільнила трудящих України»⁴².

У своїх виступах меншовики Є. Шатан та В. Коробков, правий есер Каплан попереджали владу про неприпустимість втілення в життя твердої продовольчої політики, яка, на їх думку,

³⁶ Терещенко Ю. І. Політика «воєнного комунізму» / Ю. І. Терещенко // Український історичний журнал. – 1980. – № 10. – С. 81.

³⁷ Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1920. – 31 августа-1 октября. – № 22. – С. 713-716.

³⁸ Терещенко Ю. І. Дослідження економічної політики радянської влади на Україні (1918-1920 рр.) / Ю. І. Терещенко // Український історичний журнал. – 1988. – № 3. – С. 36.

³⁹ Турченко Ф. Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине [Монография] Ф. Г. Турченко. – Киев-Одесса: Главное издательство издательского объединения «Вища школа», 1987. – С. 165.

⁴⁰ Профессиональная жизнь (Одесса). – 1920. – 22 марта.

⁴¹ Девятый съезд РКП(б)... – С. 418.

⁴² Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – 18 березня.

може знову призвести до постання селян та торгівства Денікіна. А поки що Інденбаум перекоонував опонентів, що «радянська влада бере у селян збіжжя і продукти не за допомогою багнетів, а направляє у село відповідальних працівників, які роз'яснюють селянству необхідність в інтересах революції і трудових мас села віддати надлишки робітникам, які голодують».

Але вже у травні довелось вносити суттєві корективи до такого бачення продовольчого питання, залучаючи до його вирішення власне робітників, а у серпні взагалі оголосити кампанію походу на куркуля, під час якої використовувалися робітничі продзагони за підтримки військової сили. А поки що делегати робітничої конференції 281 голосом підтримали резолюцію з продовольчого питання, яку запропонували більшовики.

Отже, резолюція засуджувала принцип вільної торгівлі та стверджувала, що порятунок полягає у державній монополії, тобто у встановленні твердих цін, як на продукти сільського виробництва, так і на промислові товари. Про розподіл промислових товарів у резолюції мова не йшла, а от розподіл продовольства планувалось здійснювати після створення достатніх його запасів «шляхом справедливого та посиленого для села вилучення надлишків збіжжя». Механізм розподілу передбачав натуралізацію заробітної плати та облаштування громадського безплатного та платного харчування. Знову таки за приклад бралася Північ, де вже було «досягнуто плідних результатів на основі вірного класового розподілу продовольства та фабричних товарів». У цій економічній моделі мала змінитися, зокрема, й роль кооперативів, вони мали не заготовляти, а тільки розподіляти продукти. А тому було оголошено війну «спекулятивним кооперативам», спекуляції як такій, аж до проголошення її поза законом⁴³.

У цій резолюції був один пункт, який псував загальну картину. Цей пункт стосувався вантажників, які не хотіли підкорятися тарифним ставкам своїх профспілок, а навпаки вимагали підвищення своєї зарплати. Але загальний результат роботи безпартійної робітничої конференції дав можливість голові губревкому П. Кіну заявити про те, що «робітнича конференція та робітнича маса, яка її представляла, стоять за радянську владу».

Прийняті на цій конференції резолюції засвідчили ще одну особливість поведінки пролетаріату Одеси. Голосуючи за більшовицькі резолюції, робітники не поспішали їх виконувати. Меншовики з цього приводу називали радянську владу паперово-декларативною, а саме більшовицьке керівництво весь час наголошувало на інертності робітничого класу міста й губернії.

Нарікаючи на низьку активність робітників, більшовики все ж таки наполегливо йшли до своєї мети. У цьому плані показовим стала настанова Одеського губернського комітету КП(б)У до тих комуністів, які мали бути обрані до «органу самоуправління одеського пролетаріату і трудового селянства», тобто до Одеської ради робітничих та червоноармійських депутатів. Підготовка до виборів до якої розпочалась відразу після завершення роботи безпартійної конференції. Цей наказ повністю відображав програмні установки РКП(б) та містив конкретний план дій на найближчу перспективу⁴⁴.

Отже, Одеський губпартком ставив перед пролетаріатом завдання створити таку радянську владу, яка не буде роздиратися внутрішніми суперечками, роз'їдатися внутрішніми ворогами, раду однорідну за своїм складом, яка «вміє твердо брати на приціл, тримати кермо, воювати та творити». У свою чергу перед такою радою ставилося завдання за найближчі три місяці повністю долучити Одеську губернію до «всіх завоювань Російської Соціалістичної Революції». Причому у наказі основний акцент робився на розподілі продуктів промислового та сільськогосподарського виробництва. Так, зокрема, ставилося завдання об'єднати всі одеські робітничі, громадські та сільські кооперативи у єдине товариство споживачів, яке у свою чергу об'єднає всіх споживачів та замінить собою всі продовольчі органи. Таке об'єднання міських та сільських товариств споживачів мало слугувати встановленню безпосереднього товарообміну продуктів міського та сільського виробництва та споживання. Щоб отримати максимальну кількість сільськогосподарських продуктів передбачалось якомога більшу частку продуктів міського виробництва направляти на село.

Всі ці заходи мали слугувати передумовою заборони приватної торгівлі та взагалі торгівлі ненормованими продуктами. Наступним кроком

⁴³ Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – 20 березня.

⁴⁴ Там само. – 21 березня.

мав стати розподіл продуктів за класовим принципом, перехід до безоплатного громадського харчування робітників та службовців у формі безплатних обідів, до безоплатного харчування дітей. Передбачаючи значні труднощі у реалізації цих заходів наказ містив пункт репресивного характеру, який передбачав «безпощадну розправу зі всіма спекулянтами, аж до смертної кари».

Ці положення наказу повністю відповідали тій частині програми РКП(б), у якій мова йшла про сферу розподілу, у якій задача Радянської влади полягала у тому, «щоб неухильно продовжувати заміну торгівлі планомірним, організованим у загальнодержавному масштабі розподілом продуктів. Метою є організація всього населення у єдину мережу споживчих комун, які здатні з найбільшою швидкістю, планомірністю, економією і з найменшими витратами праці розподілити всі необхідні продукти, суворо централізуючи весь розподільчий апарат»⁴⁵.

Друкуючи цей наказ, випадково чи не випадково у цьому ж номері «Вістей» було поміщено матеріали московських газет, у яких повідомлялось про систематичне зростання прогулів на заводах та фабриках столиці. Ці прогули по суботах та понеділках були викликані тим, що робітники їздили у село за продуктами, таким чином вони займалися «самопостачанням». Це явище, більш відоме як мішокництво, набувало все більшого масштабу, що й спонукало делегатів IX з'їзду РКП(б) проголосувати за резолюцію за назвою «Трудове дезертирство». У цій резолюції вказувалось на те, що значна частина робітників у пошуках кращих умов забезпечення продовольством, а нерідко і з метою спекуляції, самовільно залишала підприємства, переїздила з місця на місце, чим погіршувала загальне становище робітничого класу. Відповідно делегати з'їзду поклали на професійні організації ведення планомірної, систематичної, наполегливої, сурової боротьби з трудовим дезертирством, зокрема «шляхом публікації штрафних дезертирських списків, створення із дезертирів

штрафних робочих команд і, нарешті, заключення їх до концентраційних таборів»⁴⁶.

Всі ці погрози не давали бажаного результату. Вже на початку літа й робітники Одеси почали займатися самопостачанням продуктів харчування. Голова президії губпрофради І. Перепечко змушений був визнати, що «тарифні ставки, які ледве дають можливість придбати фунт хліба, змушують одних кидати фабрики, заводи й майстерні та йти у спекуляцію до села, інших прирікають на голодне існування»⁴⁷.

Але навесні 1920 р. члени одеської організації КП(б)У розпочали наполегливо крок за кроком перебудовувати життя відповідно до цих положень. Те, що ці положення не відповідали інтересам того ж таки пролетаріату їх зовсім не бентежило. У цей час ця невідповідність найбільш гостро проявилася у тарифній політиці. У питанні заробітної плати робітники міста протягом декількох місяців не погоджувались з аргументами більшовиків, чинили спротив переходу на «всеукраїнський тариф», який насправді був «всеросійським», а головне набагато меншим, ніж той, який було встановлено в Одесі.

Відповідно до постанови «Про норми заробітної платні для робітників і службовців УСРР» мінімальна зарплата була встановлена у розмірі 1 600 карб., а максимальна – 6 400 карб. на місяць. Причому це стосувалося 1-го поясу, куди входили міста Луганськ та Харків. У містах 5-го поясу тариф становив 65% від тарифу 1-го поясу⁴⁸. Для службовців профспілкових організацій було встановлено свої тарифи. Для 1-го розряду, куди входили працівники завкомів тариф складав 4 400 руб., для 6-го розряду, куди входили працівники ЦК виробничих об'єднань 6 000 руб.⁴⁹.

На пленумі ради профспілок, який відбувся 26 березня, в Одесі було затверджено свої тарифні ставки. Так, тарифна ставка 1-го розряду складала 2 800 руб., а найвищого 35 розряду – 11 200 руб. Більше того, реакцією на ці тарифи стали рішення загальних об'єднаних зборів робітників водного транспорту й металістів та

⁴⁵ Восьмой съезд РКП(б)... – С. 407.

⁴⁶ Девятый съезд РКП(б)... – С. 415.

⁴⁷ Профессиональная жизнь (Одесса). – 1920. – 14 июня.

⁴⁸ Збірник Указонень та Розпоряджень Всеукраїнського Революційного Комітету. – Ч. 3. (18-26 лютого 1920 року). – Харків, 1922. – С. 32.

⁴⁹ Про тарифи для працівників професійних організацій (постанова Уповноваженого Наркомтрудсобеза РСФРР) // Собрание Указонений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины и Уполномоченных РСФСР. – 1920. – 3-10 марта. – № 2. – С. 29.

делегатських зборів будівельників, на яких було заявлено про вимогу перших зборів виплачувати додатково до жалування щотижня 1 тис. рублів та 5 тис. напередодні свят, а других, – підняти зарплату на 100%. Звичайно, президія ради профспілок, де більшість належала фракції комуністів, відмовила у задоволенні цих вимог. Не зумівши запровадити всеукраїнський тариф в Одесі, більшовики робили все можливе, щоб «малочисельні групи не зривали здійснення економічної диктатури пролетаріату»⁵⁰. Це стосувалося, у першу чергу, населених пунктів Одеської губернії, для яких за основу було взято положення Всеукраїнської поясної розбивки. Повітові міста губернії було віднесено до IV поясу (75% жалування), де мінімальна зарплата становила 1 200 руб., а максимальна – 4 800 руб. Інші населені пункти було віднесено до V поясу (65% жалування), де мінімальна зарплата становила 1 040 руб., а максимальна – 4 160 руб.⁵¹.

Тарифне питання стало неприємним випробуванням для більшовицької влади в Одесі. Центральна влада в особі голови Південного бюро ВЦРПС Гінсбурга вимагала покінчити із «самостійним тарифом». У відповідь президія ради профспілок постановила, що у зв'язку зі зростанням цін на предмети масового споживання (за період з 1 лютого до 15 квітня вони виростили на 278%⁵²), «підтвердити попереднє рішення ради профспілок з цього питання і залишити це рішення у силі, а також направити відповідального працівника О. Сосіса для відстоювання тарифних постанов ради»⁵³. Більше того, вже на наступному засіданні президія ради профспілок доручила І. Перепечку і Бров'якову запропонувати по прямому дроту голові Південного бюро ВЦРПС затвердити встановлений губернською радою профспілок тарифний мінімум для Одеси, «попередивши, що у випадку відмови, вони знімають із себе відповідальність за наслідки незатвердження цих тарифів»⁵⁴.

На складність тарифного питання нарікав й Я. Гамарник, який у своєму листі на адресу ЦК КП(б)У, який став відповіддю на звинувачення його у «партизанщині», пояснював причину не переходу на всеукраїнський тариф тим, що тоді «треба було б зарплату знизити на 50%, а це означало створити контрреволюцію, а нам було важко навіть за цих тарифів»⁵⁵. На одеських робітників аргументи про те, що у Москві мінімальний тариф становить 1 200 руб., а в Одесі, де умови набагато кращі, він набагато вищий, не діяли⁵⁶.

Погоджуючись на мінімальну зарплату у 2 800 руб., влада пояснювала це неналежним налагодженням продовольчої справи та постачання робітників м. Одеси та вказувала на те, що цей захід є тимчасовим. Тому ця влада почала наполегливо пояснювати робітникам, що одеської тарифної політики не може бути, що основи цієї політики закладаються на всеросійських професійних з'їздах, на яких організований пролетаріат сам намічає віхи і шляхи тарифної політики, які, таким чином, стають плодом загальнопролетарської роботи. Відповідно рада профспілок м. Одеси не могла «відірватися від всеросійського руху робітників, поставити себе поза лавами революційного пролетаріату»⁵⁷.

Але більшовицькій владі в Одесі знадобилось декілька місяців, щоб домогтись свого. З 1 вересня Одеса все ж таки перейшла з «самостійницького» на всеукраїнський тариф, тобто заробітна плата робітників була зменшена у два рази⁵⁸. Тепер всі свідомі трудящі повинні були «від усієї душі радіти, тому що раніше був ненормальний стан з тарифом, коли особливо місто потерпало від нестачі грошових знаків, яку не могли задовольнити ніякі надходження з центру, бо треба було багато грошової маси». Але найважливішим фактором мав стати удар по спекулянтах, адже «чим більше отримував робітник та службовець грошей, тим дорожче він мав платити за предмети першої необхідності на

⁵⁰ Професіональная жизнь (Одесса). – 1920. – 22 марта.

⁵¹ Там само. – 10 апреля.

⁵² Там само. – 10 мая.

⁵³ Там само. – 26 апреля.

⁵⁴ Там само. – 10 мая.

⁵⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 252, арк. 14.

⁵⁶ Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – 9 квітня.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само. – 1 вересня.

приватно-спекулятивному ринку». Але цим справа не обмежилась, на перспективу ставилось завдання запровадити натуралізацію заробітної плати, відповідно робітникам належало зрозуміти, що «ніякі ставки їх не зможуть забезпечити, а тому необхідно завершити перехід до єдиної пайки та громадського харчування»⁵⁹.

Запровадження в Одесі саме у вересні всеукраїнського тарифу не було випадковим. У цей час набирала оберти кампанія походу на куркуля, яка відповідно до нового закону «Про хлібну розкладку» від 24 серпня 1920 р. мала значно покращити продовольче забезпечення робітників Одеси. Зв'язок цієї кампанії з новим тарифом полягав у тому, що «давав можливість встановити твердий продовольчий курс, який полягав у розширенні мережі громадських їдалень, покращення харчування у них, а також у зниженні цін на обіди й пайковий хліб»⁶⁰.

Це вже була друга спроба переходу на повне державне забезпечення робітників пайковим хлібом та харчуванням у громадських їдальнях. Перша спроба відбулась 28 березня, коли в Одесі почали видавати пайковий хліб⁶¹. Для цього було відкрито 450 пунктів для трудящих 1-ї та 2-ї категорій, де видавався 1 фунт хліба на одну особу по 12 руб. Як і в будь-якій новій справі почали виникати труднощі, десь хліб почали випікати ще у ніч на суботу і він був уже не свіжий, десь був не зовсім добре випечений, десь його не вистачило, десь залишився зайвий, хтось загубив картки. Щоб уникнути проблем з картками було вирішено запровадити продовольчий картковий паспорт.

Для забезпечення процесу видачі пайкового хлібу у місті було проведено продовольчий перепис населення за категоріями. Для визначення приналежності до певної категорії мешканці міста повинні були заповнити анкетні листки з наступним їх підтвердженням профспілкою або заводським комітетом для робітників, комітетом службовців або профспілкою для співробітників підприємств і установ, біржою праці для безробітних, комісарами будинків для господинь, обслуги, ремісників-одинаків, начальниками навчальних закладів для учнів тощо⁶².

Перші дні видачі пайкового хлібу засвідчили про наявність проблем системного характеру. Однією з таких проблем була гостра нестача палива, відповідно робота націоналізованих крупних млинів весь час була під загрозою їх зупинки, що періодично й траплялося протягом 1920 р. Невеликі ще не націоналізовані пекарні за випікання однієї печі брали 500 руб., в той час як міськпродвідділ встановив ціну у 200 руб. Відповідно наступною проблемою був тихий саботаж пекарів. А все разом призводило до поширення чуток про те, що незабаром всі ці заходи будуть відмінені, а якщо триватимуть й надалі, то хліб буде випікатися не якісний, з домішками соломи, вівса тощо. Ці передбачення підтвердились, свідченням чого стали листи робітників до редакцій газет із скаргами на неякісний хліб. У відповідь на це влада обіцяла ліквідувати всі недоліки, запровадивши посади контролерів при кожному пункті видачі пайкового хлібу з представників робітничого класу.

Зі схожими проблемами влада зіштовхнулася й при відкритті громадських їдалень. Спочатку їх було відкрито 40, планувалося довести їх кількість до 100. Передбачалося відкрити їдальні при всіх фабриках і заводах, де робітники за доступними цінами отримували б якісну їжу. Ці плани доводилось весь час відкладати. Крім якості їжі, тут виникли суто технічні питання: наявність приміщень, посуду тощо⁶³.

Не дивлячись на всі ці перепони, влада не збиралася відмовлятися від планів втілення їх в життя. Отже, процес розпочався і тепер необхідно було демонструвати неухильне його дотримання. Для цього у свою чергу необхідно було забезпечити виконання селянами продрозкладки. І тут для влади були найбільші перешкоди. Продрозкладка виконувалась селянами дуже повільно.

Видача пайкового хлібу була лише одним, хоч і найважливішим, елементом у системі єдиного кооперативного розподільчого апарату. У планах влади було створення об'єднаної робітничої кооперації, яка мала увібрати в себе всі інші форми міських кооперативів і перетворитися на «Товариство Споживачів» (споживчу комууну) і

⁵⁹ Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету і Губерніального Загальноміського Комітету Комуністичної Партії (більшовиків) України. – 1920. – 9 вересня.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – 31 березня.

⁶² Там само. – 24 березня.

⁶³ Там само. – 23 березня.

до цього товариства мали бути передані всі функції міських продовольчих органів. У губернському масштабі таке товариство мало забезпечувати обмін продуктів між містом і селом⁶⁴. Отже, мова йшла про те, що чи то центральна робітничка кооперація, чи то споживча комуна мали розподіляти за картковою системою продукти та товари першої необхідності, які мали бути заготовлені опродкомгубом.

Таким чином, основою продовольчої політики радянської влади в Одесі, відповідно до положень програми РКП(б), мала стати робітничка кооперація, яка, у свою чергу, мала бути перетворена на розгалужений розподільчий апарат, який би забезпечував обслуговування всього робітничого населення, який би був залучений до проведення заготівлі продуктів й товарів та їх розподілу. В ідеологічному плані робітничка кооперація, до складу якої мав увійти кожен член профспілки, мала стати новим проявом революційного робітничого руху⁶⁵.

Недідздатність цієї моделі соціальних відносин стала проявлятися від самого початку її впровадження. Ціною її насадження став «голод, справжній, у прямому значенні цього слова, який все більше почав наближатися до робітничих кварталів»⁶⁶. Голова президії губпрофради І. Перепечко у червні змушений був визнати, що відсутність товарного фонду, майже абсолютне припинення виготовлення товарів промислового виробництва, зробило неможливим будь-яке регулювання продовольчого питання. Іншими словами, мова йшла про те, що селяни, не отримуючи нічого від міста, не виконували план продрозкладки. Сподівання на те, що селянин може дати державі позику збіжжям, яка невідомо коли і чим буде повернута, розвіювались реаліями «продовольчої роботи в українському селі з його бандитизмом і від політики, і від грабунку». Крім цього, чимало робітників, яких залучали до продовольчої роботи виявлялися «шкурниками». Тому І. Перепечко робив гіркий висновок: «Продовольчий стан важкий до неможливості, дорожнеча всіх продуктів харчу-

вання та широкого масового споживання росте з кожним днем, а перспективи ще гірші»⁶⁷.

У розпал кампанії походу на куркуля новий голова президії губпрофради С. Рабінсон також змушений був констатувати, що «перед робітниками продовжує гостро стояти привид фізичного голоду, до цього часу значна частина трудової Одеси ще не отримує навіть своєї хлібної пайки»⁶⁸. У той час як мінімальна потреба населення складала 7 тис. пуд., пекарні могли випікати не більше 4 тис. пуд. у день. Це при тому, що щоденна потреба хліба в Одесі за радянськими нормами складала 8 125 пуд. Такою самою була ситуація з крупами, з іншими продуктами та товарами.

Наводячи ці відомості, С. Рабінсон змушений був визнати незадовільну роботу «нашого розподільчого апарату». Саме в цей час більшовицька влада намагалась вдруге налагодити розподіл товарів першої необхідності. Двадцять шостого вересня губревком видав наказ про обов'язкову приписку всього населення м. Одеси до розподільчих пунктів (лавок) Одеського споживчого товариства (ОСТ)⁶⁹. Згідно цього наказу, кожний громадянин, який постійно мешкав у межах м. Одеси, був зобов'язаний відповідно до встановленого порядку та терміну приписатися до одного з розподільчих пунктів ОСТ і таким чином стати членом товариства. Приписка проводилася поіменно, з вказівкою статі, віку, заняття, точного місця проживання та категорії продовольчої пайки. Мали бути приписані й діти віком від 6 місяців. Приписка розпочалась 27 вересня і мала бути завершена 12 жовтня. Наказ містив попередження про те що «особи, які у встановлені терміни не будуть приписані, будуть притягнуті до відповідальності за невиконання цієї обов'язкової постанови». Крім цього, ці особи мали бути позбавлені права на отримання продовольчої та хлібної пайки.

Отже, цей процес мав завершитися 12 жовтня, але його довелось продовжити до 28 жовтня, тому що за встановлений термін записалося трохи більше 50 тис. осіб із загального числа 350 тис., які підлягали приписці та у яких на руках

⁶⁴ Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – 3 квітня.

⁶⁵ Рабочее дело (Одесса). – 4 апреля.

⁶⁶ Профессиональная жизнь (Одесса). – 1920. – 14 июня.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Там само – 11 октября.

⁶⁹ Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету і Губерніального Загальноміського Комітету Комуністичної Партії (більшовиків) України. – 1920. – 24 вересня.

були продовольчі документи. Причому найбільшу активність проявили мешканці робітничих районів та декласовані елементи. Інші верстви населення не поспішали долучатися не те що «до активної участі у справі управління суспільством», а й отримувати продукти з розподільників. Більше того, вони були свідомі того, що «будуть виключені із соціальних груп, які підлягали постачанню із загальнодержавного казана»⁷⁰. Після 28 жовтня будь-яка інформація про діяльність споживчого товариства у джерелах відсутня. Таким чином, найважливіша організаційна задача щодо включення всього населення до складу споживчого товариства не була виконана. Тому висновок про те, що на кінець громадянської війни вдалось «охопити мережею споживчих товариств майже все населення», як свідчить приклад Одеси, не відповідає дійсності⁷¹.

Натомість було організовано забезпечення харчами лише ударні групи робітників, які переважно виконували замовлення військового характеру. У концентрації виробничих потужностей, робочої сили, продовольчих, сировинних і паливних ресурсів для виготовлення необхідної, переважно військової, продукції в повній мірі якраз і проявились наслідки утвердження економічної диктатури⁷².

Тема комуністичного розподілу, який не вдалося створити ні Леніну під час першого штурму 1918-1920 рр., ні Сталіну у 1929-1933 рр., у радянській історіографії була суцільною «білою плямою»⁷³. В той же час такий розподіл також відіграв важливу роль у становленні економічної диктатури. С. Кульчицький наголошував на тому, що хоча запровадити комуністичний розподіл продуктів та товарів, який би охоплював все населення міста, владі не вдалося, все ж таки можливість отримувати певну кількість нормованих продуктів за символічними цінами або взагалі безкоштовно, усвідомлення того, що всі одержують злиденно мало, але «по справедливості», – все це згуртовувало мільйони працюючих навколо рад і партії, яка стояла за ними, надаючи радянській владі непереборної сили⁷⁴.

Крім цього, постійно мобілізуючи робітників на польський, врангелівський, паливний, куркульський тощо фронти, на виконання виробничих завдань, запроваджуючи елементи мілітаризованої праці, влада взамін їм пропонувала покращення житлових умов за рахунок буржуазії та роздачу вилучених речей у тієї ж буржуазії. Житловим відділом губревкому було поставлено бойову задачу переселити робітників із підвалів та антисанітарних приміщень до добре облаштованих будинків буржуазії. В той же час, враховуючи досвід Півночі та специфічні місцеві умови, влада закликала підійти до питання переселення з обережністю та точно виробленим планом. У підсумку до комунальних будинків станом на вересень було переселено 500 сімей, до інших помешкань було переселено біля 8 тис. осіб⁷⁵. Хоча бажаних переселитися було набагато більше. Влітку двічі загони свідомих робітників та червоноармійців, які очолювали комуністи, провели «вилучення надлишків у буржуазії». Біля 70% вилученого чоловічого та жіночого одягу, білизни, взуття, речей домашнього вжитку тощо було передано робітникам та робітницям. Починаючи з середини лютого 1920 р. в Одесі щотижня проходили суботники, у яких брали участь від кількох десятків до кількох сотень осіб. Газетні звіти демонстрували трудовий ентузіазм цих осіб, їх щире бажання налагодити мирне трудове життя. Радянська історіографія акцентувала увагу саме на цих соціальних та економічних аспектах перетворень, які здійснювала радянська влада. О. Мовчан наголошувала, що радянські історики концентрували свою увагу в основному на вивченні трудової та політичної активності робітничого класу, його соціальної структури⁷⁶. І лише побіжно ця історіографія згадувала про кризу пролетарської диктатури, яка «намітилась у зв'язку із закінченням громадянської війни і переходом до здійснення економічних завдань комуністичного будівництва». Ця криза була викликана «впертим спротивом мільйонів дрібних власників комуністичним перетворенням старих суспільних відносин та загрожувала вирвати селянство з-під

⁷⁰ Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету і Губерніального Загальнономіського Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України. – 1920. – 19 жовтня.

⁷¹ Терещенко Ю. І. Політика «воєнного комунізму» ... – С. 76-77.

⁷² Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя... – С. 95.

⁷³ Там само. – С. 116.

⁷⁴ Там само. – С. 118-119.

⁷⁵ Советское строительство (Одесса). – 1920, октябрь. – № 6. – С. 19.

⁷⁶ Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників УСРР... – С. 4.

впливу пролетаріату, підготувавши сприятливий ґрунт для посилення і розвитку селянської контр-революції»⁷⁷. Наведені вище цитати належать до резолюції першої Всеукраїнської наради КП(б)У, яка відбулась у травні 1921 р. у Харкові. Матеріали цієї наради засвідчили, що комуністи з жалем змушені були визнати, що їм не вдалося протягом 1920 р. підкорити своїй волі багатомільйонне українське селянство. Отже, спроба утвердження економічної диктатури на селі зазнала поразки. Що стосується Одеси, то тут ситуація була неоднозначною. З одного боку, більшовикам вдалося встановити контроль над профспілками, перетворивши їх на один з органів державної влади, нав'язати централізовану тарифну політику, забезпечити продуктами харчування основне ядро робітничого класу, задовольнити мінімальні потреби у товарах першої необхідності та головне отримувати більшість голосів під час виборів та голосувань на різного роду конференціях. З іншого боку, значна кількість підприємств залишалася у приватній власності, профспілки не змогли виконати свою основну нову функцію, яка полягала у забезпеченні трудової дисципліни, підвищенні продуктивності праці тощо. Протягом

жовтня-листопада на деяких підприємствах Одеси прогули складали 30-40% робочого часу, цим самим «несвідомі робітники демонстрували безвідповідальність перед с в о ї м виробництвом, с в о є ю промисловістю, с в о є ю державою»⁷⁸. Крім важкого продовольчого стану, на таке ставлення робітників до праці впливали низькі тарифи заробітної плати, які позбавляли робітників стимулів взагалі працювати, та заборона вільної торгівлі, яка навпаки призвела до подорожчання товарів та поширення спекуляції ними.

Таким чином, утвердження економічної диктатури в Одесі протягом 1920 р. дозволило зосередити більшовикам у своїх руках політичну та економічну владу, що дало їм змогу мобілізувати людські та матеріальні ресурси для забезпечення перемоги на фронтах громадянської війни, а також для війни на внутрішньому фронті, який включав у себе «куркульський», продовольчий, паливний фронти. В той же час утвердження економічної диктатури засвідчило, що основні її положення суперечать інтересам всіх верств населення, в тому числі робітничого класу, який ставав беззахисний перед начебто своєю пролетарською державою, та зубожіння якого досягало катастрофічного характеру.

References

- ANON(1963). *Desyatyjs'ezdRKP(b)*. Mart 1921 goda. Stenograficheskij otchet. M.: Politizdat. [in Russian].
- ANON(1960). *Devyatys'ezd RKP(b)*. Mart-aprel' 1920 goda. Protokoly. M.: Politizdat. [in Russian].
- ANON(1959). *Vos'mojs'ezd RKP(b)*. Mart 1919 goda. Protokoly. M.: Politizdat. [in Russian].
- ANON(1959). *Vtorojs'ezd RSDRP*. Iyul'-avgust 1903 goda. Protokoly. M.: Politizdat. [in Russian].
- ANON(1920). *Sobranie Uzakonenij i Rasporyazhenij Raboche-Krest'yanskogo Pravitel'stva Ukrainy i Upolnomochennyx RSFSR*. 2, 28-32. [in Russian].
- ANON(1922). *Zbirnyk Uzakonen ta Rozporiadzhen Vseukrainskoho Revoliutsiinoho Komitetu*. 3 (18-26 liutoho 1920 roku). Kharkiv. [in Ukrainian].
- Buxarin, N. I. (1988). *Izbrannye proizvedeniya*. M.: Politizdat. [in Russian].
- Hoshuliak, I. L. (1989). Dopytannia pro rol V. I. Lenina u zmitsnenni Kompartii Ukrainy (1918-1920 rr.). *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 29-4. [in Ukrainian].
- Kul'chyts'kyStanislav. (1996). *Komunizm v Ukraini: pershe desyatyrichchya (1919-1928)*. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
- Movchan, O. M. (2011). *Povsiakdenne zhyttia robotnykiv USRR. 1920-ti rr.* K.: Instytutistorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Movchan, O. M. (1993). Prydushennia menshovyt'skoi opozytsii v profspilkovomu rusi Ukrainy (1920-1924 rr.). *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2-3, 37-47. [in Ukrainian].
- Movchan, O. M., Reient, O. P. (1995). Mizh partiina politychna borotba u profspilkovomu rusi Ukrainy (1917-1922 rr.). *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 8-27. [in Ukrainian].
- Movchan, O. M. (1998). Robitnychiy straikovyi rukh v Ukraini (20-ti rr.). *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 6, 12-21. [in Ukrainian].
- Movchan, O. M. (1999). *Ukrainski profspilky i radianska derzhava v 20-ti roky*. K.: Instytutistorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Tereshchenko, Yu. I. (1988). Doslidzhennya ekonomichnoyi polityky radyans'koyi vlady na Ukraini (1918-1920 rr.). *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 3, 28-41. [in Ukrainian].
- Tereshchenko, Yu. I. (1980). Polityka «voynenoho komunizmu». *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 10, 75-85. [in Ukrainian].
- Turchenko, F. G. (1987). *Velikij Oktjabr' i likvidacij ekspluatatorskih klassov na Ukraine*. Kiev-Odessa: «Vishhashkola». [in Russian].

⁷⁷ Советское строительство. – 1921, июль. – № 2. – С. 40.

⁷⁸ Профессиональная жизнь (Одесса). – 1921. – 4 января.

**Історія міст
і сіл України:
історико-теоретичні
проблеми вивчення**

Надія Савчук (м. Івано-Франківськ)

Спеціалізовані видання у путівниковому дискурсі Києва кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Статтю присвячено дослідженню путівників Києвом, виданих на зламі ХІХ–ХХ ст. З'ясовано, що їхньому створенню та поширенню сприяла поява такого явища як масовий туризм. Безпосереднім об'єктом вивчення стали спеціалізовані путівники, котрі вирізнялися вузькопрофільністю, конкретною тематичною спрямованістю, орієнтованістю на певний прошарок читачів та їхні запити.

Означені видання розглянуто з погляду «супутника» мандрівника, що допомагає орієнтуватися на місцевості та отримати корисну практичну інформацію. Визначено їхні особливості та ідеологічне підґрунтя. Встановлено, що окрім класичних розділів, вони містили відомості фахового чи предметного спрямування. В основному такі провідники призначалися для учасників та гостей значимих соціально-економічних і наукових заходів, або для тематичного відвідування окремих місць. Більшість з них формувала у читача образ Києва як модерного європейського міста. Важливе значення мав і путівник для проведення учнівських екскурсій, яким започаткували створення спеціальної довідкової літератури для дитячих подорожей.

Ключові слова: Київ, місто, спеціалізований путівник, дискурс, мандрівник, модерна доба.

Nadiia Savchuk

Specialized publications in the Kyiv guidebooks discourse at the end of the 19th – early 20th century

The subject matter of this article is research of the guidebooks on Kyiv, published at the turn of the XIX–XX centuries. It was found out that their creation and spread was facilitated by the emergence of such a phenomenon as mass tourism. The specialized guidebooks were the immediate object of study. They featured narrow profile, specific thematic focus, orientation towards a certain stratum of readers and their requests.

These publications are considered from the point of view of the «travel companion», which helps to navigate the locality and obtain useful practical information. Their specific features and ideological background are determined. They contained a professional or thematically information, that in addition to the classical sections. Such guidebooks were intended for participants and guests of significant socio-economic and scientific events, or for thematic visits to individual places, basically. Most of them formed the image of Kyiv as a modern European city.

The guidebook for learners' excursions was important. His publication marked the beginning of a special reference literature for children's travels.

Key words: Kyiv, city, specialized guidebook, discourse, traveler, tourist, modern period.

Надежда Савчук

Специализированные издания в путеводительном дискурсе Киева конца ХІХ – начала ХХ в.

Статья посвящена исследованию путеводителей по Киеву, изданных на рубеже ХІХ–ХХ вв. Выяснено, что их созданию и распространению способствовало появление такого понятия как массовый туризм. Непосредственным объектом изучения стали специализированные путеводители, которые отличались узкопрофильностью, конкретной тематической направленностью, ориентированностью на определённый слой читателей и их запросы.

Указанные издания рассмотрены с точки зрения «супутника» путешественника, который помогает ориентироваться на местности и получить полезную практическую информацию. Определены их особенности и идеологическая составляющая. Установлено, что кроме классических разделов, они содержали сведения профессионального или предметного направления. В основном такие проводники предназна-

лись для участников и гостей значимых социально-экономических и научных мероприятий, или для тематического посещения отдельных мест. Большинство из них формировало у читателя образ Киева как современного европейского города. Важное значение имел и путеводитель для проведения ученических экскурсий. Его издание положило начало специальной справочной литературе для детских путешествий.

Ключевые слова: Киев, город, специализированный путеводитель, дискурс, путешественник, эпоха модернизма.

В эпоху формування індустріального суспільства (XVIII–XIX ст.), коли відбулися зміни як у структурі соціуму, так і в розвитку транспортного сполучення, з'явився новий вид культурної практики – туризм. Подорожі та відвідування знакових місць стали елементом дозвілля для багатьох людей. У зв'язку з цим виникла потреба у письмовому посібнику, котрий би слугував мандрівникові дороговказом, орієнтував у іншому середовищі, створював певне уявлення про те, що можна побачити. Водночас він мав бути доступним і зручним, аби подорожуючий постійно носив його з собою. Таким виданням виявився путівник (провідник, вадемекум)¹. Хоча корінням він сягає ще античних часів, його появу в сучасному розумінні пов'язують з німецьким книго-торговцем К. Бедкером. У 1829 р. він уперше в світі надрукував універсальний дорожній довідник, що містив не лише просвітницьку, а й практичну інформацію. Згодом провідники цього видавничого дому стали вважати класичними, а ім'я його засновника – прозивним.

Путівник став об'єктом наукового вивчення не так вже й давно. Лише наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. він привернув увагу дослідників як в Україні, так і поза її межами. У 2003 р. велике міжнародне книжкове видавництво «Taylor & Francis Group» (Великобританія) випустило третю енциклопедію «Literature of Travel and Exploration»², де було вміщено й статтю про путівники. Простежити загальну історію туристичних провідників від найдавніших до сучасних спробував британський перекладач і редактор Ніколас Парсонс у книзі «Worth the Detour. A History of the Guidebook»³. Певні напрацювання мають науковці з ближнього зарубіжжя, присвятивши свої публікації окремим аспектам теми. Так, російські автори розглядають путівники як різновид довідкових видань (З. Антонова, М. Жуліна, М. Кильгишова⁴) та жанр туристичного дискурсу (Н. Філатова, Ю. Розанова, Л. Сакаєва, Л. Базарова⁵), визначають їхню роль у розвитку туристичної практики (Г. Мерзлякова, Л. Баталова, Т. Оконнікова⁶) й аналізують

¹ Призначення туристичного путівника як певного «керівного посібника» у різних мовах відображено у його назвах: українською *провідник, путівник* – «керівник», «той, хто вказує дорогу»; латинню *vade tecum* – «йди зі мною»; англійською *guidebook* – «керівна книга»; німецькою *reiseführer* – «керівник подорожі» та ін.

² Literature of Travel and Exploration: An Encyclopedia (3 vols) / Ed. J. Speake. – New York; London, 2003.

³ Parsons N.T. Worth the Detour. A History of the Guidebook. – Thrupp: Sutton Publishing, 2007. – 378 p.

⁴ Антонова З.В. Становление и развитие путеводителя как вида издания: конспект лекций. – Москва: изд-во МГОУ, 2006. – 13, [1] с.; Жулина М.А., Кильгишова М.С. Специфика разработки путеводителя как основного справочно-информационного издания в туризме // Огарев-online. – 2014. – № 18 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://journal.mrsu.ru/arts/specifika-razrabotki-putevoditelya-kak-osnovnogo-spravocno-informacionno-izdaniya-v-turizme>

⁵ Філатова Н.В. Жанровое пространство туристического дискурса // Вестник МГГУ им. М. А. Шолохова. Филологические науки. – 2012. – № 2. – С. 76–82 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/v/zhanrovoe-prostranstvo-turisticheskogo-diskursa>; *Її ж.* Выразительные возможности хронотопа в путеводителях // Язык в пространстве коммуникации и культуры. – Москва: Книга и бизнес, 2012. – С. 449; Розанова Ю.Н. Путеводитель как жанр туристического дискурса: диахронический аспект // Историческая и социально-образовательная мысль. – 2014. – № 5 (27). – С. 281–285 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/putevoditel-kak-zhanr-turisticheskogo-diskursa-diahronicheskiy-aspekt>; Сакаєва Л.Р., Базарова Л.В. Понятия «туризм» и «туристический дискурс» в современной научной парадигме // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2014. – № 6 (36): в 2-х ч. Ч. 1. – С. 159–161 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gramota.net/materials/2/2014/6-1/43.html>

⁶ Мерзлякова Г.В., Баталова Л.В., Оконнікова Т.И. Роль путеводителей и справочных изданий XIX – начала XX вв. в развитии туристско-экскурсионной практики Удмуртии // Вестник Удмуртского университета. Серия История и филология. – 2014. – Вып. 2. – С. 198–204 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-putevoditeley-i-spravocnyh-izdaniy-xix-nachala-xx-vv-v-razvitii-turistsko-ekskursionnoy-praktiki-udmurtii-1>

з погляду інформаційного потенціалу як історичне джерело (О. Давидов⁷). В Естонії путівники досліджували в межах спеціального грантового проекту «Репрезентація Естонії в іншомовних путівниках XIX–XXI ст.: риторика й ідеологія»⁸. Серед його результатів – проведення в грудні 2007 р. міжнародного семінару «Путівник як семиотичний об'єкт», підготовка бібліографічного покажчика та видання збірника статей⁹.

В українському студіюванні вадемекумів також можна виділити декілька основних напрямів. Одними з перших з'явилися праці книгознавчого характеру О. Шишки та О. Вербіцької, пізніше – Є. Бережок¹⁰. Структурні й стилістичні особливості провідників як органічної частини

міського тексту вивчала В. Осьмак¹¹, а їхнє семиотичне наповнення – Л. Крапліна¹². Джерелознавчий контекст розробляла Є. Молочко¹³. При цьому всі автори вважають путівники важливою складовою краєзнавчої літератури.

Утім найбільш опрацьованими виявилися довідкові видання про окремі міста. Дослідниця М. Мовна комплексно проаналізувала провідники Львовом другої половини XIX – початку XXI ст. У своїх розвідках вона зупинилася на тематичних, ідеологічних, лінгвістичних особливостях путівників та виділила шість хронологічних періодів в історії їхнього друкування. Також вона розробила відповідну класифікацію, визначивши три основних типи путівників: маршрутний, до-

⁷ Давидов А.Ю. Источник по истории культурной жизни крупного города – путеводители // Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина. – 2013. – № 2 (Т. 4: История). – С. 33–46 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lengu.ru/pages/izdaniya-lgu-im-aspushkina/vestnik-lgu-imeni-a-s-pushkina/seriya-istoriya.php>

⁸ Інформацію про проект див. за посиланням: <http://www.ruthenia.ru/vademecum/>

⁹ Путеводитель как семиотический объект: сборник статей / Ред. Л.Киселёва. – Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus / Tartu University Press, 2008. – 320 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ruthenia.ru/vademecum/Sbornik.html>

¹⁰ Шишка О. Путівники, довідники, адресні книги: до історії путівників Львова // Галицька брама. – 1999. – № 11/12. – С. 2–4; Вербіцька О.Р. Путівник як найпопулярніше видання краєзнавчої літератури (за матеріалами львівських путівників XIX–XX ст.) // Наукові записки Української академії друкарства. – 2001. – Вип. 3. – С. 78–81; *Її ж.* Специфіка створення путівника та його підготовка до видання (за матеріалами видань про Львів) // Поліграфія і видавнича справа. – 2001. – Вип. 37. – С. 210–218; Бережок Е. В. Туристические путеводители конца XVIII–XIX вв. (по материалам Строгановского фонда Научной библиотеки Одесского национального университета имени И. И. Мечникова // Вісник ОНУ. Сер.: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. – 2013. – Т. 18, вип. 2 (10). – С. 81–101; 2014. – Т. 19, вип. 2. – С. 101–121.

¹¹ Осьмак В.А. Путівники XIX – початку XX ст. як складова київського тексту (до постановки проблеми) // Наукові записки НАУКМА. – 2009. – Т. 88: Теорія та історія культури. – С. 28–31.

¹² Крапліна Л.О. Еволюція образу Києва в краєзнавчій та туристичній літературі (друга половина XIX – початок XXI ст.): автореф. дис. ... канд. культурології: спец. 26.00.01 «Теорія й історія культури». – К., 2010. – 18 с.

¹³ Молочко Є.В. Довідкові видання для мандрівників першої половини XIX століття як історичне джерело з вивчення пам'яток історії та культури (на прикладі Криму) // Історичний архів. Наукові студії: збірник наукових праць. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. – Вип. 8. – С. 137–144; *Її ж.* Популяризація культурної спадщини Криму (XIX – початок XX століття): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 26.00.05 «Музеєзнавство. Пам'яткознавство». – К., 2012. – С. 8–10.

¹⁴ Див.: Мовна М. Путівники Львовом (друга половина XIX – початок XXI ст.): історико-бібліографічне дослідження / наук. ред. Л.В.Сніцарчук. – Львів, 2013. – 604 с.; *Її ж.* Путівники Львовом (друга половина XIX – початок XXI століть): історико-культурологічне дослідження / наук. ред. Л.В.Сніцарчук. – Львів, 2014. – 232 с.; *Її ж.* Путівники Львовом міжвоєнного періоду (1919–1939): сучасна історична візія // Народознавчі зошити. Серія історична. – 2011. – № 1 (97). – С. 155–167; *Її ж.* Путівниковий дискурс Львова епохи Габсбургів (1772–1918) // Там само. – 2012. – № 1 (103). – С. 70–81; *Її ж.* Сучасні путівники Львовом: типологія і зміст // Там само. – 2013. – № 1 (109). – С. 132–141; *Її ж.* Путівники Львовом радянського періоду // Там само. – 2014. – № 2 (116). – С. 361–365; *Її ж.* Путівники Львовом, видані у міжвоєнний період (1919–1939): історіографічний аспект // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. – 2013. – № 5. – С. 140–157; *Її ж.* Путівники Львовом (друга половина XIX – початок XXI ст.): ретроспективний огляд // Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства: матеріали шостої міжнародної науково-практичної конференції, 10–11 вересня 2015 року, Львів / [редакційна колегія: О. В. Шишка, І. О. Белоус, Р. С. Самотий, А. І. Андрухів]. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2015. – С. 161–167 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/handle/ntb/33667>

відниковий і змішаний¹⁴. Київські вадемекуми в контексті паломницьких практик, представлення польських місць пам'яті та формування образу модерного міста розглянула історикня К. Діса¹⁵. Докладно вивчивши декілька популярних путівників, вона дійшла висновків, що видання для прочан, які відвідували святині Києва, хоч і були першими, проте не стали канонічними для створення провідників у подальшому. Натомість на зламі XIX–XX ст. з'явився новий вид путівників містом – такий, що міг задовольнити смак мандрівника до модерності¹⁶.

На 1918 р. Київ уже мав кілька десятків друкованих “керівників подорожами” (за нашими підрахунками їх налічувалося більше 50) українською, російською, польською та чеською мовами. Не вдаючись до характеристики всіх виявлених путівників¹⁷, детальніше розглянемо так звані спеціалізовані видання, котрі дотепер залишалися поза увагою дослідників. Під спеціалізованими ми розуміємо вадемекуми, які вирізнялися вузькопрофільністю, конкретною тематичною спрямованістю, орієнтованістю на певний прошарок читачів та їхні запити. До цієї категорії не включаємо провідники для прочан, оскільки, на наш погляд, вони становлять окрему групу. Зосередившись на вивченні означе-

них путівників як на довідниках для туристів, що допомагають орієнтуватися на місцевості й отримати практичну інформацію, спробуємо визначити їхні особливості та ідеологічне підґрунтя.

Насправді, наприкінці XIX ст. практика публікування спеціалізованих провідників для відвідувачів окремих місць або заходів стала досить поширеною в Європі. Передусім, це стосувалося значних наукових і професійних зібрань, а також промислових, сільськогосподарських та мистецьких виставок. Для прикладу, на зламі XIX–XX ст. з'явилося кілька путівників Львовом, приурочених форумам польських лікарів і природознавців та загальній Крайовій виставці¹⁸. Не залишався осторонь і Київ, де у той же період вийшло друком, щонайменше, дев'ять видань такого типу. Три з них присвячено сільськогосподарській і промисловій виставці 1897 р.¹⁹, два – всеросійській виставці 1913 р.²⁰, решта – з'їздам медичних працівників²¹.

У 1896 р. один з путівників Києвом було видано організаційним комітетом VI з'їзду товариства російських лікарів, присвяченого пам'яті М. Пирогова²². Його підготовкою керував доктор медицини, професор Університету св. Володи-

¹⁴ Діса К. Л. Путівник Вацлава Чеховського «Kijów i Jego Pamiątki» як приклад представлення польських місць пам'яті у Києві // Наукові записки НАУКМА. – 2014. – Т. 156: Історичні науки. – С. 23–31; *Її ж.* Путівники для паломників до Києва середини XIX ст.: закладення канону? // Там само. – 2015. – Т. 169: Історичні науки. – С. 24–29; *Її ж.* Образ модерного міста в путівниках по Києву межі XIX–XX ст. // Живучи в модерному місті: Київ кінця XIX – кінця XX століть / Упоряд. О.Бетлій, К.Діса, О. Мартинюк. – К.: Дух і Літера, 2016. – С. 82–95.

¹⁶ Діса К. Л. Путівники для паломників до Києва ... – С. 28.

¹⁷ У цій статті путівник розглядатиметься як різновид літератури для мандрівників, довідник, у якому культурно-історичні й інші відомості поєднуються з практичною інформацією, а в назві фігурує слово «путівник/провідник».

¹⁸ Мовна М. Путівниковий дискурс Львова епохи Габсбургів (1772–1918). – С. 73–75.

¹⁹ Путеводитель по Киеву с каталогом Киевской с.х. и пром. выставки 1897 года / Изд. М. Л. Радомирского. – К., 1897. – [2], 132 с.: 2 вкл. л. пл.; Бесплатная справочная книжка и путеводитель по Киеву и с.-х. и пром. выставке / Под ред. С. С. Антогнова и А. М. Щербакова. – К., 1897. – 48 с.; Справочная книжка для приезжающих на Киевскую сельскохозяйственную и промышленную выставку [1897 г.]: С путеводителем по выст. – К.: Н. М. Иконников и Ф. Л. Иссерлис, 1897. – 68 с.

²⁰ Иллюстрированный путеводитель по г. Киеву и Киевской выставке 1913 г. Ч. 1. – К.: М. Киселёв и И. Штивельман, 1913. – 576 с.: ил., 2 пл.; Краткий путеводитель по Всероссийской выставке 1913 г. в г. Киеве. – К.: Тепе, 1913. – 32 с.

²¹ Путеводитель по Киеву / Под ред. П.И.Морозова. – К.: Орг. ком. VI съезда о-ва рус. врачей в память Н. И. Пирогова, 1896. – IV, 154 с.: ил., 2 вкл. л. пл.; *Неелов Н. К.* Краткий путеводитель по г. Киеву. – К., 1909. – 32 с. – (Орг. ком. III Всерос. съезда гинекологов и акушеров); Краткий путеводитель по городу Киеву. – К.: Бюро по орг. съезда фельдшеро-врачей, 1909. – 34 с.; Краткий путеводитель по городу Киеву: (Для членов съезда). – К.: Обл. съезд Юга России по борьбе с эпидемиями, 1913. – 34 с.

²² Путеводитель по Киеву / Под ред. П. И. Морозова.

мира П.Морозов²³. Сформована за довідково-маршрутним принципом²⁴ книжка складалася з трьох частин: відомостей про місто; переліку визначних місць і пам'яток; практичної інформації.

Відкривав провідник огляд історії Києва від первісних часів до 1890-х рр. Далі подано інформацію з галузі комунальної гігієни. Йшлося про фізико-географічні умови Києва (розташування, клімат, ґрунти, водні ресурси), населення, забудову, шляхи сполучення, інженерні споруди й комунікації та їхній вплив на санітарний стан міста й життя мешканців. Окремі підрозділи присвячено опису міської залізниці, каналізаційної мережі²⁵ та електричного освітлення.

У другій частині представлено огляд архітектурних, історичних, релігійних пам'яток, важливих будівель, закладів освіти, місць відпочинку, згрупованих відповідно до тодішнього адміністративного устрою за поліційними дільницями (Бульварна, Либідська, Старокиївська, Двірцева, Печерська, Подільська, Плоска, Лук'янівська). До відвідин пропонувалися й передмістя з околицями, зокрема Видубицький монастир, Китаївська, Голосіївська й Феофаніївська пустині, Вишгород, Межигір'я.

На завершення у путівнику наведено необхідні для подорожуючих відомості про розклади руху потягів, пароплавів, диліжансів, тарифи на проїзд міським громадським транспортом (трамвай, візник), перелік готелів та мебльованих кімнат із зазначенням вартості проживання. Також вказано адреси деяких аптечних, банківських, поштово-кур'єрсько-транспортних установ, бібліотек, газетних кіосків, книжкових магазинів, парків, театрів і клубів, магазинів оптики та хірургічних інструментів тощо.

Крім того текст провідника доповнено шістьма автотипіями²⁶ (Миколаївський ланцюговий міст, Олександрівський узвіз, Університет св. Володимира, Андріївська церква, пам'ятник Володимиру Великому, Києво-Печерська лавра) та двома вклейками, розміщеними на початку й у кінці книги. Перша – це виконаний у кольорі план Києва з позначенням на ньому університету, клінік його медичного факультету, анатомічного театру, купецького зібрання, міської думи, адресного столу. Друга складалася з плану тієї частини міста, де була каналізація та схеми розрізу земної кори з геогностичної карти професора К.Феофілактова.

Прикметною ознакою цього путівника був науковий підхід до його укладання. З перших сторінок тексту вбачається переважання наукового стилю з характерними для нього інформативністю, точністю, спеціальною термінологією, цитуванням літератури та бібліографічними посиланнями. Все це вказує на те, що видання було розраховане не на масового читача, а на фахову аудиторію.

Значимим явищем у соціально-економічному та культурному житті не тільки Києва, а й усього Південно-Західного краю Російської імперії стала сільськогосподарська і промислова виставка 1897 р. Цю подію не оминули увагою й видавці, приурочивши їй п'ять публікацій²⁷. Три з них – згадані вище путівники, серед яких найбільшим обсягом вирізнялася книжка М. Радомінського “Путеводитель по Киеву с каталогом Киевской сельскохозяйственной и промышленной выставки 1897 года”. Вона фактично складалася з двох частин: провідника містом з короткою характеристикою його історичного минулого,

²³ **Морозов Павло Іванович** (1846–1927) – доктор медицини (1876), професор (1891). Перший завідувач кафедри оперативної хірургії та топографічної анатомії (1886–1910), проректор (1906–1910) Університету св. Володимира. Учасник російсько-турецької війни 1877–1878 рр. як хірург-консультант у шпиталях Дунайської діючої армії. Один із засновників медичного відділення Київських вищих жіночих курсів (1907). Директор Київського жіночого медичного інституту (1916–1920).

²⁴ Тут і далі керуємося типологізацією М. Мовної.

²⁵ У путівнику під заголовком «Каналізація міста Києва» подано статтю інженера шляхів сполучення Я. Я. Холодецького, про що у тексті є відповідна заувага.

²⁶ **Автотипія** (від гр. *autos* – сам і *typos* – відбиток) – фотомеханічний спосіб відтворення напівтонових зображень (картин, фотокарток тощо). Відбиток, виконаний таким способом.

²⁷ Окрім названих вище путівників, по завершенню виставки вийшли друком ще дві книги: Киевская сельскохозяйственная и промышленная выставка [1897] / Описание Киев. с.-х. и пром. выст., сост. сотрудниками “Киевлянина” И. В. Александровским, И. М. Рева, Д. С. Романовским, В. Ф. Цеховским при участии О.Р.Кобецкого. – К.: [Киевлянин], 1898. – 574 с.: 12 вкл. л. ил.; Киевская сельскохозяйственная и промышленная выставка 1897 года и её участники: Лит.-худож. издание С. В. Кульженко и Б. К. Струнского / Ред. И. В. Лещенко. – К., 1898. – 158 с.

тогочасного стану, найвизначніших місць, чималим адресним довідником та каталогу виставки. У заголовній статті до каталогу містилася практична інформація щодо організації виставки, необхідна як її учасникам, так і відвідувачам. Для експонентів вказувалися умови відбору, доставки й утримання (для тварин) товарів, а також правила їхнього показу/продажу та розмір плати за демонстраційне місце. Окреслювалися основні положення щодо проведення експертного оцінювання експонатів і присудження нагород. Для публіки корисними були відомості про строки представлення різних видів продукції (овочів, фруктів, домашньої птиці, худоби), розклад роботи, вартість вхідного квитка. Не зайвими були й зауваги про транспортне сполучення з містом, освітленість території, надання різноманітних послуг, що загалом мало створити на виставці комфортне середовище. Усе це забезпечувалося спеціально прокладеною трамвайною лінією, встановленням 50 електричних ліхтарів для зовнішнього та понад 300 ламп для внутрішнього освітлення, відкриттям поштово-телеграфного відділення, наявністю столової з помірними цінами²⁸.

Власне сам каталог розплановано за відділами експозиції (сільськогосподарський, машинний, промисловий, фабрично-заводський, фабрично-ремісничий, кустарно-промисловий, науковий) із перерахуванням експонентів та відповідальних осіб. Додатками слугували план Києва та карта розташування павільйонів виставки.

Особливістю видання М. Радомінського була велика кількість рекламних оголошень – майже

100. Це й не дивно, тому що головною метою такого роду заходів є ознайомлення потенційних споживачів з власним продуктом, просування його на ринку та встановлення нових ділових контактів. А оскільки за кількомісячний період проведення (з липня по жовтень) виставку відвідало чимало гостей, розміщення реклами в путівнику мало неабиякий комерційний сенс.

Треба зазначити, що за своїм змістом частина, присвячена огляду міста, дуже подібна до тексту путівника за редакцією П. Морозова. При цьому обидва розглянуті видання позиціонували Київ як модерне європейське місто. Віддаючи належне його старожитностям і святиням, увагу читача акцентували на технічних досягненнях, нових архітектурних формах, інженерних спорудах, освітніх центрах, відпочинкових зонах тощо.

Дедалі більшої популярності набирали тематичні вадемекуми. Швидкий розвиток природничих наук у той період викликав у багатьох науковців і викладачів бажання поділитися новими знаннями з громадськістю, зацікавити ними різні верстви населення. У результаті було підготовлено й оприлюднено чимало лекцій, оглядів, програм збору різноманітних колекцій, матеріалів для проведення екскурсій тощо, й путівників зокрема. Так, у 1911 р. вийшов друком "Геологический путеводитель по Киеву и его окрестностям" В. Чирвинського²⁹, а через п'ять років побачив світ "Краткий путеводитель по Киеву и его окрестностям для естественно-исторических экскурсий" М. Шарлеманя³⁰. Обидва молоді автори в майбутньому стали відомими українськими вченими³¹, а

²⁸ Путеводитель по Киеву с каталогом Киевской с.х. и пром. выставки 1897 года. – С. 78–79.

²⁹ Чирвинский В. Геологический путеводитель по Киеву и его окрестностям. – К., 1911. – [2], 15–67 с.: 6 вкл. л. табл. Станом на 1921 р. ця праця вже стала бібліографічним раритетом (Див.: Шарлемань М. По Києву і його околицях: Корот. провідник для природн. екскурсій. – К.: Держвидав, 1921. – С. 6).

³⁰ Шарлемань Н. В. Краткий путеводитель по Киеву и его окрестностям для естественно-исторических экскурсий. – К.: Орнитол. о-во им. К. Ф. Кесслера, 1916. – 54 с.

³¹ Чирвинський Володимир Миколайович (1883–1942) – мінералог і петрограф. Приват-доцент, професор мінералогії і петрографії на Київських вищих жіночих курсах (1907–1921). Приват-доцент (1911–1916), завідувач кафедри геології (1938–1940) Київського університету. Викладач, професор мінералогії і геології Київського політехнічного інституту (1911–1942). Стажувався в Німеччині, Швеції, Норвегії. У 1918–1940 рр. геолог, старший геолог, завідувач секції Українського геологічного комітету. У 1940–1941 рр. старший науковий співробітник Інституту геологічних наук АН УРСР.

Шарлемань Микола Васильович (1887–1970) – зоолог, природоохоронець, краєзнавець. Доктор біологічних наук (1937), професор (1938). Дійсний член Наукового товариства імені Шевченка, Українського наукового товариства, один із фундаторів УАН. Учений секретар Київського орнітологічного товариства (1908–1917), консультант та організатор нового зоологічного саду в Києві (1911), засновник Дніпровської біологічної станції на Чорторії (1912). Засновник та директор заповідника «Конча-Заспа» (1924–1934). Із 1923 р. – дійсний член н.-д. кафедри зоології, пізніше – наук. співробітник, зав. відділу Інституту зоології ВУАН / АН УРСР. Член Всеукраїнського археологічного комітету, Всесоюзного геогр. т-ва АН СРСР. Один з організаторів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

їхні твори було опубліковано ще раз. Маючи у своєму розпорядженні саме примірники перевидань, можемо скласти певне уявлення про ці книги. У провіднику В. Чирвинського³² налічувалося 30 сторінок тексту, поділеного на два розділи. Перший присвячено загальній геологічній інформації про місто. В іншому – під назвою “Спеціальна частина” – запропоновано три маршрути для організації екскурсій: схилами Дніпра, до Бабиного яру, Андріївський узвіз – Юрківська вул. – Кирилівська вул. У доповнення наведено декілька схем геологічних розрізів та подано список основної літератури з геології Києва. Також у другому виданні наявні фотоілюстрації.

Ознайомившись зі змістом путівника В. Чирвинського, можна стверджувати, що він, найімовірніше, розрахований на спеціальну аудиторію (науковця, студента), а не на загал. Водночас немає причин сумніватися у висновках попередніх дослідників, що ці описи, незважаючи на “складність тексту для читання, переобтяження аналізом порід, складу ґрунту тощо”, мали важливе значення, бо містили багато корисних відомостей³³.

Невеликим за обсягом був і провідник М. Шарлеманя, присвячений флорі й фауні Києва та його околиць³⁴. У передмові автор зазначив, що книжка є трохи доповненим і виправленим варіантом видання, здійсненого російською мовою в 1916 р. Як і попередній, путівник характеризувався конспективністю та стислістю викладу. До уваги читача був короткий опис місцевостей із зазначенням рослин, тварин, птахів, комах, яких можна там побачити. А ще вказувалися зручні для збору екскурсантів місця й оптимальні шляхи мандрування. У самому місті пропонувалося оглянути сади – колишній Царський (нині – Миський) і Ботанічний. Окраїнні та замиські простори для відвідин умовно можна поділити на дві групи. До першої – лісові (лісисті) місцевості – увійшли Голосіївський і Хотівський ліси, Видубицький монастир, Преобра-

женський і Феофаніївський скити, Кадетський гай, Зоологічний сад, Кирилівські та Вишгородські горби, Жуків і Труханів острови, Сирець, Пуща-Водиця, Межигір’я, Святошин, Боярка, Старосілля, Дарниця та деякі інші райони. Групу водних об’єктів склали: річка Почайна, струмок Щербинчик, болото Імшане, Сапсаїв став, низка озер (Зміювате, Круте, Старик, Лукове, Біле, Рудня-Яблунівська, Рибні). Цікаво, що до них же автор включив і поля зрошення (поля фільтрації), котрі, попри неадекватність, уважав “справжнім ельдорадо для натураліста”.

Маючи за мету формування у людей почуття любові до природи і життя, М. Шарлемань, при укладанні путівника, керувався не тільки науковою чи освітньою цінністю пропонованих локацій, а й їхньою естетичною привабливістю. “Чи треба говорити – писав він, – що на екскурсіях не мале значення має краса пейзажу. Нудний одноманітний пейзаж: безмежні поля, піски, однотиповий ліс – не можуть запасти в душу співучасникові екскурсії, і враження від такого пейзажу зостається сумне, безвідрадне. Що різноманітніший і мальовничіший пейзаж, то більше враження лишає він після себе, живіше й цікавіше відбувається екскурсія, приємніше потім на дозвіллі згадується про неї”³⁵. Написана легкою, подекуди навіть поетичною мовою, доповнена фотозамальовками, ця книжка могла стати в нагоді при організації екскурсій як для дітей, так і для дорослих.

До категорії спеціалізованих вадемекумів зараховуємо й “Карманный путеводитель по Киеву с указанием трёхдневного маршрута”³⁶, укладачем якого був засновник і директор однієї приватної чоловічої гімназії в Києві Михайло Оксентійович Стельмашенко. Особлива цікавість до видання викликана тим, що серед тогочасних провідників воно було єдиним безпосередньо орієнтованим на дитячу, зокрема учнівську аудиторію. Поява путівника пов’язана

³² Чирвинский В. Геологический путеводитель по Киеву. – К.: Друк. Київ. філії кн. спілки, 1926. – 48 с.: ил., карт.

³³ Див.: Астрова Г.Г. Геологические экскурсии: Пособие для учителей средней школы. – Москва: Учпедгиз, 1949. – С. 7–8 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://docplayer.ru/44936450-Jdologicheskie-ekskursii.html>

³⁴ Шарлемань М. По Киеву і його околицях: Корот. провідник для природн. екскурсій. – К.: Держвидав, 1921. – 48 с.: іл.

³⁵ Там само. – С. 4.

³⁶ Стельмашенко М. Карманный путеводитель по Киеву с указанием трёхдневного маршрута. Изд. Экскурсионной комиссии Киевского учебного округа. – К.: тип. Т-ва И. Н. Кушнеров, 1913. – 47 с.

з функціонуванням створеної при Київському навчальному окрузі екскурсійної комісії, яка мала за мету “пробудження інтересу до влаштування шкільних екскурсій”. І саме М. Стельмашенко очолював її впродовж 1909–1914 рр. До того ж він був першим, хто започаткував у Києві так званий гімназійний туризм. У літній період деякі навчальні заклади міста перетворювалися на безкоштовні готелі для учнів з різних місцевостей, а викладачі виконували роль гідів. Тому й не дивно, що для полегшення організації шкільного туризму було укладено відповідний довідник. У передмові визначалося його основне завдання – дати можливість групам екскурсантів ознайомитися з Києвом самостійно, “без зайвих слів і непотрібних подробиць” зорієнтувати їх, куди йти та що дивитися. Обумовлювалася й тривалість запропонованого маршруту – три дні, – строк, який зазвичай виділяли для учнівських поїздок.

Власне за композицією путівник можна віднести до категорії маршрутних. Він складається з трьох частин: вступу, маршрутного блоку та практичної інформації. У короткому вступі обґрунтовувалася важливість Києва як туристичного об'єкта, наголошувалося на його сакральному значенні.

Маршрутна частина поділялася на три дні й вибудовувалася за локаційно-хронологічним принципом. Зупинимось докладніше на тому, що ж учням рекомендували відвідати. Розпочинати екскурсію пропонували з Михайлівської площі – «центру політичного і релігійного життя в епоху Святослава і Володимира». Далі огляд радили продовжити в такому порядку: Десятинна, Андріївська, Трьохсвятительська церкви, Михайлівський монастир, Володимирська гірка та пам'ятник Володимиру Великому, Царська площа (нині – Європейська площа), нижній пам'ятник святому Володимиру (більше відомий як пам'ятник Магдебурзькому праву). Закінчити день можна було прогулянкою по Дніпру на пароплаві чи у «найулюбленішому місці інтелігентних киян² – Купецькому саду (нині – Хрещатий парк).

Другий день перебування у Києві присвячувався Печерську та Липкам. Насамперед екскурсанти мали побувати в Києво-Печерській лаврі (Собор Успіння Пресвятої Богородиці, Трапезна церква, Велика лаврська дзвіниця, Ближні та Дальні печери). Потім, перекусивши у монас-

тирській чайні, ознайомитися з храмом Спаса на Берестові, Аскольдовою могилою, Військово-Микільським собором. Далі – пройтися Олександрівською вулицею (нині – вул. Михайла Грушевського) і Царським садом, подивитися експозицію Музею старожитностей і мистецтв (тогочасна офіційна назва – Київський художньо-промисловий та науковий музей імені государя імператора Миколи Олександровича, нині – Національний художній музей України).

Третього дня рух туристичної групи планувався від Софійської площі та пам'ятника Б. Хмельницькому в напрямку Володимирської вулиці (Софійський собор, Золоті Ворота, Оперний театр, Педагогічний музей, Університет св. Володимира) із заходженням у Володимирський собор. Завершити поїздку пропонувалося на Подолі на території Братського Богоявленського монастиря, оглянувши там храм, актову залу та музей Київської духовної академії.

Наприкінці видання подано практичну інформацію, необхідну для учасників екскурсії. Зважаючи на те, що путівник орієнтований на школярів, розділ розпочинається з правил їхнього поведіння під час відвідування міста, затверджених попечителем Київського навчального округу О.Деревицьким. Відповідно до цих настанов приїжджі гімназисти мали право прогулюватися Києвом індивідуально, за умови наявності при собі учнівських квитків. Вони могли бути й у Купецькому саду, а з письмового дозволу керівника екскурсії – на музично-літературних вечорах, концертах чи театральних виставах. Серед обов'язкових вимог було носіння форменого одягу та пристойна поведінка на вулицях і в громадських місцях.

Значно більшим був перелік заборон. Зокрема екскурсантам не дозволялося: відвідувати танцювальні вечірки, кінотеатри, театри мініатюри та українські («малоросійські») театри, ресторани, кав'ярні, пивниці та інші подібні заклади, усі сади для гулянь; кататися на човнах і купатися у Дніпрі; курити тютюн; співати, грати на музичних інструментах у приміщеннях для ночівлі та ходити вулицями без дозволу після десятої години вечора³⁷.

З інших відомостей наведено лише розклади руху пароплавів по Дніпру, поїздів Південно-Західних і Московсько-Києво-Воронезької залізниць та візницькі такси для проїзду містом. Також пу-

³⁷ Там само. – С. 42.

тівник доповнено планом головного храму Києво-Печерської Лаври – Успенського Собору.

На змістовому й ідеологічному наповненні «Карманного путеводителя по Киеву с указанием трёхдневного маршрута» безумовно позначилися погляди його автора. М.Стельмашенко, будучи священником, членом Київського клубу російських націоналістів, і в педагогіці дотримувався принципів виховання у суворому монархічному й православному дусі. Тому текст був покликаний формувати в учнівства образ Києва як «колиски російської державності», «праматері міст руських», «купелі християнського просвітництва», «Єрусалиму руської землі». Насичений фразами на зразок «зайдіть до храму», «поклоніться образу», «зверніть увагу на ікону», «огляньте іконостас», путівник нагадував радше дороговказ для паломників, аніж довідник для світських мандрівників.

Отже, путівниковий дискурс Києва кінця XIX – початку XX ст. цілком відповідав тогочасним європейським тенденціям, зокрема щодо спеціалізованих видань. Окрім традиційних для класичних туристичних довідників розділів, вони, як правило, містили інформацію вузькофакхового чи предметного спрямування. Такі провідники, насамперед, призначалися для учасників та гостей значимих соціально-економічних і наукових заходів, або для відвідування окремих місць з конкретно визначеною метою. Більшість з них було зорієнтовано на освіченого, допитливого читача, котрого в місті цікавило не лише минуле, а й нове та прогресивне. Важливе значення мала поява путівника для проведення учнівських екскурсій. Незважаючи на його численні недоліки, це був один з перших кроків у напрямі створення спеціальної довідкової літератури для дитячих подорожей.

References

- Antonova, Z. V. (2006). *Stanovlenie i razvitie putevoditelya kak vida izdaniya: konspekt lekcij*. Moscow: izd-vo MGOU. [in Russian].
- Astrova, G. G. (1949). *Geologicheskie e'kskursii: Posobie dlya uchitelej srednej shkoly*. Moscow: Uchpedgiz. Retrieved from <http://docplayer.ru/44936450-Jdologicheskie-ekskursii.html> [in Russian].
- Berezhok, E. V. (2013). Turisticheskie putevoditeli konca XVIII–XIX vv. (po materialam Stroganovskogo fonda Nauchnoj biblioteki Odesskogo nacional'nogo universiteta imeni I. I. Mechnikova) [Travel guide-books of the late 18th–19th centuries (based on Stroganov private collection of the Scientific Library of Odesa I. I. Mechnikov National University)]. *Odesa National University Herald. Library studies, Bibliography studies, Bibliology*, 18 (2 (10)), 81–101. [in Russian].
- Berezhok, E. V. (2014). Turisticheskie putevoditeli konca XVIII–XIX vv. (po materialam Stroganovskogo fonda Nauchnoj biblioteki Odesskogo nacional'nogo universiteta imeni I. I. Mechnikova) [Travel guide-books of the late 18th–19th centuries (based on Stroganov private collection of the Scientific Library of Odesa I. I. Mechnikov National University)]. *Odesa National University Herald. Library studies, Bibliography studies, Bibliology*, 19 (2), 101–121. [in Russian].
- Davydov, A. Yu. (2013). Istochnik po istorii kul'turnoj zhizni krupnogo goroda – putevoditeli. *Vestnik of Pushkin Leningrad State University*, 2 (4: History), 33–46. Retrieved from <http://lengu.ru/pages/izdaniya-lgu-im-aspushkina/vestnik-lgu-imeni-a-s-pushkina/seriya-istoriya.php> [in Russian].
- Dysa, K. L. (2014). Putivnyk Vatslava Chekhovs'koho “Kijów i Jego Pamiątki” iak pryklad predstavlen-
 nia pol's'kykh mists' pam'iaty u Kyievi [Travel guide by Waclaw Ciechowski “Kijów i Jego Pamiątki” as the exemplum of presenting Polish memory sites in Kyiv]. *Scientific notes NaUKMA, 156: Historical Sciences*, 23–31. [in Ukrainian].
- Dysa, K. L. (2015). Putivnyky dlia palomnykiv do Kyieva sere diny XIX st.: zakladennia kanonu? [19th-century guidebooks for pilgrims to Kyiv: Creation of a canon?]. *Scientific notes NaUKMA, 169: Historical Sciences*, 24–29. [in Ukrainian].
- Dysa, K. L. (2016). Obraz modernoho mista v putivnykakh po Kyievu mezhi XIX–XX st. In O. Betlii, K. Dysa, & O. Martyniuk (Comps.), *Zhyvuchy v modernomu misti: Kyiv kintsia XIX – kintsia XX stolit'* (pp. 82–95). Kyiv: Dukh i Litera. [in Ukrainian].
- Filatova, N. V. (2012). Vyrizitel'nye vozmozhnosti xronotopa v putevoditelyax. In *Yazyk v prostranstve komunikacii i kul'tury* (p. 449). Moscow: Kniga i biznes. [in Russian].
- Filatova, N. V. (2012). Zhanrovoe prostranstvo turisticheskogo diskursa. *Vestnik of Sholokhov Moscow State University for the Humanities: Philology Series*, 2, 76–82. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/v/zhanrovoe-prostranstvo-turisticheskogo-diskursa> [in Russian].
- Kiselyova, L. (Ed.). (2008). *Putevoditel' kak semioticheskij ob'ekt: sbornik statej*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus / Tartu University Press. Retrieved from <http://www.ruthenia.ru/vademecum/Sbornik.html> [in Russian].
- Kraplina, L. O. (2010). *Evoliuitsiia obrazu Kyieva v kraieznavchij ta turystychnij literaturi (druha polovyna XIX – pochatok XXI st.)* [Kyiv image evolution in local lore and tourist literature (second part of XIX – begin-

ning of XXI c.)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].

Merzlyakova, G. V., Batalova, L. V., & Okonnikova, T. I. (2014). Rol' putevoditelej i spravocnyx izdaniy XIX – nachala XX vv. v razvitii turistsko-e'kskursionnoj praktiki Udmurtii [Role of guide-books and reference books of XIX and the beginning of XX centuries in the development of tourist-excursion activity in Udmurtia]. *Bulletin of Udmurt University. Series History and Philology*, (2), 198–204. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-putevoditeley-i-spravocnyh-izdaniy-xix-nachala-xx-vv-v-razvitii-turistsko-ekskursionnoj-praktiki-udmurtii-1> [in Russian].

Molochko, Ye. V. (2012). Dovidkovi vydannia dlia mandrivnykiv pershoi polovyny XIX stolittia iak istorychne dzherelo z vvychnennia pam'iatok istorii ta kul'tury (na prykladi Krymu). *Historical Archives. Scientific studies*, (8), 137–144. [in Ukrainian].

Molochko, Ye. V. (2012). *Populiaryzatsiia kul'turnoi spadshyny Krymu (XIX – pochatok XX stolittia)* [Popularization of cultural heritage of the Crimea (XIX – early XX centuries)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].

Movna, M. (2011). Putivnyky L'vovom mizhvoiennoho periodu (1919–1939): suchasna istorychna viziia [City guidebooks of Lviv in interwar period (1919–1939): modern historical vision]. *The ethnology notebooks. Series history*, 1 (97), 155–167. [in Ukrainian].

Movna, M. (2012). Putivnykovyj dyskurs L'vova epokhy Habsburhiv (1772–1918) [The discourse of Lviv guidebooks during the Habsburg's epoch (1772–1918)]. *The ethnology notebooks. Series history*, 1 (103), 70–81. [in Ukrainian].

Movna, M. (2013). *Putivnyky L'vovom (druga polovyna XIX – pochatok XXI st.): istoriko-bibliografichne doslidzhennia*. Lviv. [in Ukrainian].

Movna, M. (2013). Putivnyky L'vovom, vydani u mizhvoiennyj period (1919–1939): istoriografichnyj aspekt. *Notes Lviv National Library of Ukraine named after V. Stefanik*, (5), 140–157. [in Ukrainian].

Movna, M. (2013). Suchasni putivnyky L'vovom: typolohiia i zmist [Present-day guide-books on Lviv, their typology and contents]. *The ethnology notebooks. Series history*, 1 (109), 132–141. [in Ukrainian].

Movna, M. (2014). *Putivnyky L'vovom (druga polovyna XIX – pochatok XXI st.): istoriko-kul'turolohichne doslidzhennia*. Lviv. [in Ukrainian].

Movna, M. (2014). Putivnyky L'vovom radians'koho periodu [On Lviv guide-books of Soviet period]. *The ethnology notebooks. Series history*, 2 (116), 361–365. [in Ukrainian].

Movna, M. (2015). Putivnyky L'vovom (druga polovyna XIX – pochatok XXI st.): retrospektyvnyj ohliad [Lviv guide books (from the second half of the 19th cen-

tury to early 21th century): retrospective review]. *Proceedings of the 6 International Conference: Suchasni problemy diial'nosti biblioteky v umovakh informatsijnoho suspil'stva* (pp. 161–167). Lviv. Retrieved from <http://ena.lp.edu.ua:8080/handle/ntb/33667> [in Ukrainian].

Osmak, V. A. (2009). Putivnyky XIX – pochatku XX st. iak skladova kyivs'koho tekstu (do postanovky problemy) [Guide-books of XIXth – early XXth century as a constituent of Kyiv text (to the statement of problem)]. *Scientific notes NaUKMA*, 88: *Theory and history of culture*, 28–31. [in Ukrainian].

Parsons, N. T. (2007). *Worth the Detour. A History of the Guidebook*. Thrupp: Sutton Publishing. [in English].

Rozanova, Y. N. (2014). Putevoditel' kak zhanr turisticheskogo diskursa: diachronicheskij aspekt [Guide book as a genre of discourse: the diachronic aspect]. *Historical and social-educational ideas*, 5 (27), 281–285. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/putevoditel-kak-zhanr-turisticheskogo-diskursa-diahronicheskij-aspekt> [in Russian].

Sakaeva, L. R., & Bazarova, L. V. (2014). Ponyatiya “turizm” i “turisticheskij diskurs” v sovremennoj nauchnoj paradigme [The notions “tourism” and “travel discourse” in modern scientific paradigm]. *Philological Sciences. Issues of Theory and Practice*, 6 (36): v 2-x ch. Ch. 1, 159–161. Retrieved from <http://www.gramota.net/materials/2/2014/6-1/43.html> [in Russian].

Sharleman M. (1921). *Po Kyievu i joho okolysiaxh: Korot. providnyk dlia pryrodn. ekskursij*. Kyiv. [in Ukrainian].

Shyshka, O. (1999). Putivnyky, dovidnyky, adresni knyhy: do istorii putivnykiv L'vova. *Halytska brama*, 11/12, 2–4. [in Ukrainian].

Speake, J. (Ed.). (2003). *Literature of Travel and Exploration: An Encyclopedia* (3 vols). New York; London. [in English].

Verbitska, O. R. (2001). Putivnyk iak najpopulianishe vydannia kraieznavchoi literatury (za materialamy l'vivs'kykh putivnykiv XIX–XX st.). *Scientific Papers of Ukrainian Academy of Printing*, (3), 78–81. [in Ukrainian].

Verbitska, O. R. (2001). Spetsyfika stvorennia putivnyka ta joho pidhotovka do vydannia (za materialamy vydan' pro L'viv). *Printing and Publishing*, (37), 210–218. [in Ukrainian].

Zhulina, M. A., & Kilgishova, M. S. (2014). Specyfika razrobotki putevoditelya kak osnovnogo spravocno-informacionnogo izdaniya v turizme [The guidebook as the main reference and information edition in tourism and its compiling specifics]. *Ogarev-online*, 18. Retrieved from <http://journal.mrsu.ru/arts/specyfika-razrobotki-putevoditelya-kak-osnovnogo-spravocno-informacionnogo-izdaniya-v-turizme> [in Russian].

Стефан Машкевич (м. Київ)

Історія приміських трамвайних ліній Києва. IV. Дарницький (Слобідський) трамвай

Стаття присвячена історії Дарницького (Слобідського) трамвая — першої трамвайної лінії в Києві, яка перетнула Дніпро. Ця лінія працювала з 1912 по 1941 рік, спочатку як приватне підприємство, потім як частина загальноміської трамвайної системи.

Ключові слова: Київ, Дарниця, Дніпро, транспорт, трамвай, Валерій Тимченко.

Stefan Mashkevich

History of suburban Kiev tram lines. IV. Darnytsya (Slobidka) tram

The subject of the article is the history of the Darnytsya (Slobidka) tram, the first tram line in Kiev to have crossed the Dnieper. The idea of building a trans-Dnieper tram link dates back to the late XIX century, but was only implemented in the early 1910s, through an effort by the engineer Valery Timchenko, who was also the main stockholder of the private enterprise which owned the line. Service started in 1912. Initially, it was not electrified, using gasoline-powered cars (so-called «mototrams») instead. The main line ran from Kyiv to the town of Brovary, with a branch to the Darnytsya railway station. A vital rail link connecting left-bank workers' settlements with Kyiv and offering passenger service at an affordable price, it quickly gained considerable popularity.

Service was interrupted in 1920 when the Nicholas Chain Bridge was blown up by Polish troops, and resumed in 1925 when the new Yevgenia Bosch bridge was completed. The pre-revolutionary network was quickly reinstated. By 1934, it was fully electrified. In 1936, an extension to the settlement of DVRZ was added, which is the only fragment of the four former Kyiv suburban lines still in service today. The Darnytsya network as a whole ceased to exist in 1941, when the Soviet troops' blew up the Yevgenia Bosch bridge.

Keywords: Kyiv, Darnytsya, Dnieper, transportation, tram, Valery Timchenko.

Стефан Машкевич

История пригородных трамвайных линий Киева. IV. Дарницкий (Слободской) трамвай

Статья посвящена истории Дарницкого (Слободского) трамвая — первой трамвайной линии в Киеве, которая пересекла Днепр. Эта линия работала с 1912 по 1941 год, сначала как частное предприятие, затем как часть общегородской трамвайной системы.

Ключевые слова: Киев, Дарниця, Днепр, транспорт, трамвай, Валерий Тимченко

Стаття є четвертою, заключною частиною дослідження приміських трамвайних ліній Києва^{1,2,3}. Йтиметься про історію Дарницького (Слобідського) трамвая — першої київської трамвайної лінії, яка перетнула Дніпро. Ідея збу-

дування такої лінії виникла наприкінці XIX століття; трамвайний рух по ній тривав з 1912 по 1941 роки, з перервою на 1920–1925 роки, коли не існувало Миколаївського (Ланцюгового) моста через Дніпро.

¹ Машкевич С. Історія приміських трамвайних ліній Києва. I. Святошинський трамвай // Красзнавство. — 2014. — № 1. — С. 35–44.

² Машкевич С. Історія приміських трамвайних ліній Києва. II. Кадетська (Артилерійська) лінія // Красзнавство. — 2014. — № 2. — С. 15–27.

³ Машкевич С. Історія приміських трамвайних ліній Києва. III. Деміївський трамвай // Красзнавство. — 2017. — № 1–2. — С. 81–94.

Джерелами є документи з фондів Державного архіву м. Києва, Державного архіву Київської області, Центрального Державного історичного архіву України в м. Києві, Центрального Державного архіву вищих органів влади України, Державного архіву Російської Федерації (Москва), періодична преса; переважна більшість документів вводиться до наукового обігу вперше.

Селище Микільська Слобідка, на лівому березі Дніпра навпроти Києва, відоме з XV століття. У 1508 році ці землі перейшли у володіння Пустинно-Микільського монастиря, звідки й походить назва⁴. Незважаючи на те, що аж до 1923 року Микільська Слобідка не входила не тільки до меж Києва, але навіть і до Київської губернії (з 1903 року вона була адміністративним центром Микільсько-Слобідської волості Остерського повіту Чернігівської губернії), її населення, природно, тяжіло до Києва. З XVIII століття Микільська Слобідка стала робітничим селищем, де жили переважно робітники заводу «Арсенал».

З 1509 року відома місцевість Дарниця, розташована на південний схід від Микільської Слобідки. У XIX столітті Дарниця була частиною Броварської волості Остерського повіту Чернігівської губернії. Інтенсивний розвиток цих місць розпочався в другій половині XIX століття, коли тут пройшла Київсько-Курська залізниця і була побудована залізнична станція. У другій половині XIX — на початку XX століття Дарниця розвивалася як дачна місцевість.

Волосний центр, містечко Бровари (нині місто в Київській області), засноване, ймовірно, у XII столітті; перша відома згадка про Бровари в офіційному документі датована 1630 роком. З 1680 року Бровари перебували у власності Києво-Печерської лаври. Наприкінці XIX століття в Броварах було близько 4-х тисяч жителів. З 1868 по 1870 рік тут знаходився київський залізничний вокзал (оскільки не було добудовано залізничний міст через Дніпро), звідки пасажирів доставляли до Києва диліжансами.

1853 року було відкрито Миколаївський ланцюговий міст (приблизно на місці нинішнього моста метро), що значно покращило сполучення лівобережних поселень із Києвом. Тоді отримала

свою назву місцевість Передмостова Слобідка, розташована на острові, на місці нинішнього Гідропарку (саме ж селище відоме з кінця XVIII століття; тут, як і на Микільській Слобідці, жили головним чином робітники, приписані до заводу «Арсенал»).

Ідея з'єднати лівий берег з Києвом трамвайною лінією через міст виникла в останні роки XIX століття. На той час у самому Києві вже декілька років функціонувало трамвайне підприємство — Київська міська залізниця — яке мало не тільки велику популярність у пасажирів, а й комерційний успіх. Водночас регулярне сполучення з Микільською Слобідкою здійснювалося тільки пароплавами (зрозуміло, лише в період навігації). Пасажиропотік на них становив близько 1,5 тисяч пасажирів на добу в кожен бік по робочих днях і 4–5 тисяч у свята. Пароплави не дотримувалися ніякого розкладу і викликали постійні нарікання пасажирів⁵. Іншими засобами сполучення з лівим берегом були диліжанси, візники та залізниця (до станцій Дарниця та Бровари), але для щоденних поїздок обивателів вони були непридатні, бо були занадто дорогими (залізниця, крім того, проходила дуже далеко від населених місць)⁶.

У листопаді 1898 року губернський секретар Никифор Матвеев звернувся до Міністерства внутрішніх справ з проханням дозволити йому «устройство электрического трамвая «Киев-Бровары» по набережной Киева, Николаевскому цепному мосту через Днепр, Днепровской дамбе и Броварскому шоссе»⁷. Матвеев планував залучити до участі в підприємстві трьох компаньйонів, які разом з ним мали сумарно близько 700 000 рублів (для порівняння, початковий капітал Товариства Київської міської залізниці в 1891 році становив 1 млн рублів).

Київське губернське правління, «указывая на несомненную пользу и громадное значение нового пути для района «Киев-Броварского трамвайного пути», который (район) определяется в 30 приблизительно верст с населением около 285 тысяч душ», у лютому 1899 року ухвалило видати Матвееву «принциповий дозвіл» на влаштування електричного трамвая по Набережній

⁴ Пономаренко Л., Різник О. Київ. Короткий топонімічний довідник. — Київ, 2003. — С. 62–63.

⁵ Киевлянин. — 1892. — 12 августа.

⁶ Киевское слово. — 1903. — 5 августа.

⁷ Центральный державный исторический архив Украины в м. Києві (ЦДІАК), ф. 442, оп. 651, спр. 216, арк. 1.

дорозі в Києві, Миколаївському мосту і далі по Чернігівському шосе, на умовах, аналогічних умовам будівництва Святошинського трамвая⁸. Однак треба було погодити проект із цілим рядом інших відомств (правління Київського округу шляхів сполучення, Управління водяних і шосейних сполучень і торгових портів, Управління зі спорудження залізниць, Штаб Київського військового округу, Міністерство фінансів). На бюрократичні процедури пішло більше двох років⁹. 3 травня (16 травня за новим стилем) і 24 травня (6 червня) 1902 року було Височайше затверджено Статут Товариства Києво-Броварського електричного під'їзного шляху (трамвая), засновником якого став Матвеев. Загальна протяжність трамвайної колії визначалася близько 23 верст, тобто 24,5 кілометри (основна лінія від Києва до Броварів — 18 верст, відгалуження до урочища Дарниця — 5 верст). Статутний капітал Товариства становив 1,3 млн рублів, термін концесії — 75 років¹⁰. Вартість спорудження всього шляху оцінювалася в 920 000 рублів. Передбачалося, що пасажиропотік по новій лінії складатиме 8–10 мільйонів пасажирів на рік, тобто близько 25 000 на день, що забезпечувало б прибутковість підприємства¹¹. (Для порівняння, київський трамвай у 1902 році перевіз близько 20 млн пасажирів¹².) Однак проект Матвеева не був реалізований. Чиновники згодом стверджували, що підприємство «не могло состояться, лишь вследствие бывших народных волнений, влиявших на образование необходимого к тому капитала»¹³ (очевидно, мова про події 1905 року). На думку газетного репортера, окрім політичних причин, була й чисто технічна: зсуви в районі дніпровської набережної, для боротьби з якими «требовался огромный дополнительный

расход, не входивший ранее в расчеты концессионеров»¹⁴.

Зрештою, на початку 1908 року¹⁵ інженер шляхів сполучення Валерій Тимченко звернувся до Міністерства внутрішніх справ з клопотанням про надання йому «концессии на сооружение и эксплуатацию конно-железнодорожного пути между Киевом, Дарницей и Броварами по Броварскому шоссе, набережной мощенной камнем в г. Киеве дороге, по Николаевскому цепному мосту, Днепровской дамбе и Русановскому мосту» (кінну тягу згодом передбачалося замінити на електричну)¹⁶. Місцева влада підтримала ініціативу. Київський губернатор Олексій Гірс повідомив Київського, Подільського й Волинського генерал-губернатора Федора Трепова, що вбачає «очень желательным осуществление указанного трамвайного пути»; Трепов у листі на ім'я міністра внутрішніх справ повідомив, що «соединение города Киева трамвайным рельсовым путем с Никольской Слободкой <...> является желательным вообще, а в зимнее время, когда прекращается пароходное движение по р. Днепру, даже необходимым», указавши, що значна частина населення Микільської Слобідки має щоденно бувати в Києві — або в службових справах, або займаючись доставкою продуктів на київські базари¹⁷.

Після звичайних бюрократичних процедур, у березні 1910 року Міністерство шляхів сполучення видало дозвіл на будівництво й експлуатацію кінної залізниці від Олександрівської вулиці (нині Сагайдачного) в Києві до Броварів, з відгалуженням до селища Дарниця, при дотриманні ряду технічних вимог, а також за умови отримання від Чернігівського земства дозволу на користування Києво-Броварським казенним шосе¹⁸.

⁸ Державний архів Київської області (ДАКО), ф. 1, оп. 236, спр. 190, арк. 5–7.

⁹ ЦДІАК, ф. 442, оп. 651, спр. 216, арк. 7–25.

¹⁰ Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате. — 1903. — Отдел второй (первое полугодие). — С. 30–55.

¹¹ Киевское слово. — 1903. — 5 августа.

¹² Киевский трамвай за сорок лет. — Киев, 1933. — С. 122.

¹³ ЦДІАК, ф. 692, оп. 12 (1908), спр. 48а, арк. 3зв.

¹⁴ Киевлянин. — 1910. — 18 августа.

¹⁵ Киевлянин. — 1908. — 23 апреля.

¹⁶ ЦДІАК, ф. 692, оп. 12 (1908), спр. 48а, арк. 2.

¹⁷ ЦДІАК, ф. 442, оп. 663, спр. 74, арк. 2, 10.

¹⁸ Державний архів м. Києва (ДАК), ф. 163, оп. 44, спр. 30, арк. 71–73.

Будівельні роботи на київському березі почалися в серпні 1910 року¹⁹. Негайно ж виявилася комерційна привабливість нового проекту. «Ввиду очевидной выгоды новой трамвайной линии, — повідомляв репортер «Киевлянина» вже наприкінці серпня, — общество предпринимателей этой линии быстро усиливается крупными капиталами»²⁰. Виникла, однак, організаційна затримка. На нараді в Чернігівській губернській земській управі було висунуто вимоги технічного й фінансового характеру, які Тимченко, що був присутній на нараді, визнав неприйнятними. Будівництво трамвая на лівому березі, тобто в Чернігівській губернії, зупинилося. Мешканці Слобідки оскаржили претензії земства у зверненні до чернігівського губернатора Миколи Маклакова; останній обіцяв слобожанам «своє повне сприяння»²¹. У грудні 1910 року Чернігівське губернське земське зібрання видало необхідний дозвіл²².

Ще одна проблема виникла при проектуванні лінії Слобідка — Дарниця, яка мала пройти через місцевість Селянський ліс (що в дійсності являла собою піщану пустелю на місці колишнього лісу). Слобідські селяни, яким належала земля в цій місцевості, погодилися були на проведення лінії трамвая за одноразову компенсацію від Тимченка в розмірі 500 рублів. Однак згодом частина селян стала вимагати збільшення суми, до 100 рублів щорічно, інша ж частина зовсім відкликала свою згоду²³. Ми не маємо відомостей про те, як у точності було розв'язано цей конфлікт.

У березні 1911 року Тимченко відправився до Петербургу, аби вирішити питання про заміну кінної тяги електричною. В результаті було ухвалено рішення, яке газетний кореспондент, де-

монструючи не надто високий рівень знання техніки, назвав «электрическое сооружение автомобильного типа, системы «внутреннего самонагревания»²⁴. Йшлося, зрозуміло, про двигун внутрішнього згоряння, тобто про свого роду автомобіль на колесах (мототрамвай).

Будівельні роботи почалися навесні того самого 1911 року²⁵; передбачалося, що вже влітку почнеться трамвайний рух²⁶. Цей термін не було дотримано. Однією з причин затримки стало рішення будувати лінію Слобідка — Дарниця, починаючи від Дарниці: порахували, що підвезити будівельні матеріали до Дарниці залізницею буде зручніше. Однак вирубка й розчищення лісу вздовж майбутньої траси зайняла занадто багато часу, відвернула сили й тим самим загальмувала прокладку лінії Київ — Слобідка²⁷. Затримка викликала суттєві незручності для тих жителів, яких «витіснила з Києва дорожняча квартир», і вони заздальгідь переїхали в Слобідку, розраховуючи діставатися звідти до Києва трамваем²⁸. Тепер виявилось, що всі ці новоявлені слобідчани на якийсь час залишилися без зручного сполучення з Києвом.

Наприкінці вересня ще розраховували закінчити будівництво й відкрити рух до листопада²⁹. І цей термін було зірвано. До середини грудня були отримані з-за кордону вагони мототрамвая, і їх випробували на вже збудованій лінії від Дарниці до артилерійського табору (неподалік від Микільської Слобідки); випробування пройшли успішно³⁰. У березні 1912 року на ділянці Микільська Слобідка — Дарниця проводилися щоденні пробні рейси³¹. Нарешті, 25 квітня (8 травня) 1912 року об 11-й годині ранку відбулося урочисте освячення й відкриття руху лінією Передмо-

¹⁹ Киевлянин. — 1910. — 18 августа.

²⁰ Киевлянин. — 1910. — 29 августа.

²¹ Киевлянин. — 1910. — 13 октября.

²² ЦДІАК, ф. 1439, оп. 1, спр. 1250, арк. 83–83зв.

²³ Киевлянин. — 1910. — 20 декабря.

²⁴ Киевлянин. — 1911. — 24 марта.

²⁵ Киевлянин. — 1911. — 17 апреля.

²⁶ Киевская мысль. — 1911. — 25 апреля.

²⁷ Киевлянин. — 1911. — 22 августа.

²⁸ Киевская мысль. — 1911. — 31 июля.

²⁹ Киевская мысль. — 1911.

³⁰ Киевлянин. — 1911. — 15 декабря.

³¹ Киевлянин. — 1912. — 13 марта.

стова Слобідка — Микільська Слобідка — Дарниця. Перші кілька годин проїзд був безкоштовним, після чого почали стягувати плату за проїзд за встановленим тарифом: від Передмостової Слобідки до Микільської Слобідки — 5 копійок, до артилерійського табору — 10 копійок, до Дарниці — 15 копійок³². (Станція Микільська Слобідка знаходилася біля нинішньої станції метро «Лівобережна», станція Дарниця — з північного боку однойменної залізничної станції; трасування лінії між ними приблизно відповідало нинішнім проспекту Миру і Празькій вулиці.)

На Ланцюговому мосту й на Набережному шосе в цей час ще тільки укладали рейки. Проте нова лінія відразу ж стала корисною для киян, оскільки між Києвом і Передмостовою Слобідкою, як і раніше, існувало пароплавне сполучення. Однак відразу ж з'ясувалося, що провізна спроможність лінії абсолютно недостатня. Замість планованих 15 вагонів у наявності було лише три, що вміщали всього по 12–15 чоловік кожен. Очікувати місця у вагоні доводилося не менше години. «С открытием дачного сезона в Слободке и в Дарнице, а также с выходом войск в артиллерийский лагерь, — повідомляв кореспондент «Киевлянина» в середині травня, — проезд по этой новой трамвайной линии стал совершенно невозможен, так как желающих ехать масса и места в вагончиках берутся буквально с бою». Спробували були чіпляти до моторних вагонів причіпні платформи, але Київський округ шляхів сполучення заборонив це робити, пославшись на те, що вагони з причепами давали небезпечне навантаження на Русанівський міст³³. Тоді вдалися до оригінального рішення. Перед в'їздом на міст причіп від'єднували. Моторний вагон ішов уперед, а причіп штовхали через міст робітники, після чого його знову приєднували. Це призводило до десятихвилинної затримки при кожному перетині моста³⁴.

7 (20) вересня 1912 року було пущено перший пробний вагон від Слобідки до Києва, через Миколаївський міст³⁵. Нарешті, 17 (30) жовтня 1912 року було відкрито регулярний рух по лінії Київ — Микільська Слобідка — Дарниця (кінцева станція в Києві знаходилася на Подолі, у нинішньої Поштової площі). Було встановлено тариф: від Подолу до Передмостової Слобідки — 6 копійок, до Микільської Слобідки — 10 копійок, до полігону — 15 копійок, до Дарниці — 20 копійок; від каплиці біля в'їзду на Миколаївський міст, на правому березі, до Микільської Слобідки можна було доїхати за 6 копійок³⁶.

Округ шляхів сполучення, як і раніше, не дозволяв проїзд по мосту вагонів з причепами. Вдалися до нового рішення: на мосту в причіпний вагон впрягали коня³⁷. Таким чином, вперше з кінця XIX століття в Києві (тимчасово) відновився рух трамвая на кінній тязі. Уже в листопаді округ шляхів сполучення віддав нове розпорядження — щоб причепа пропускалися через міст тільки тоді, коли моторний вагон пройде весь міст. Це набагато сповільнило процес перетину моста (довжина якого складала близько 800 метрів) і призвело до того, що багато пасажирів почали їздити трамваем з Подолу тільки до в'їзду на міст, а далі йти пішки — так було швидше³⁸. Прискорити рух вдалося, змінивши логістику: причіпні вагони стали подавати до кінців моста раніше приходу туди моторних вагонів — це дозволило значною мірою нівелювати втрату часу на переїзд моста³⁹. Валерій Тимченко особисто відправився до Петербургу в спробі домогтися скасування заборони. Йому вдалося отримати дозвіл на пропуск вагонів з причепами по Русанівському мосту⁴⁰. За одними відомостями, такий самий дозвіл на пропуск по Миколаївському мосту було отримано навесні 1913 року⁴¹, але, за іншими відомостями, ще й восени того ж року заборона на Микола-

³² Киевская мысль. — 1912. — 26 апреля.

³³ Киевлянин. — 1912. — 15 мая.

³⁴ Киевская мысль. — 1912. — 21 июня.

³⁵ Киевская мысль. — 1912. — 8 сентября.

³⁶ Киевлянин. — 1912. — 18 октября.

³⁷ Киевская мысль. — 1912. — 28 октября.

³⁸ Киевлянин. — 1912. — 18 ноября.

³⁹ Киевлянин. — 1912. — 7 декабря.

⁴⁰ Киевская мысль. — 1912. — 27 ноября.

⁴¹ Киевлянин. — 1913. — 13 марта.

ївському мосту залишалася в силі⁴². У всякому разі, всі обмеження на проїзд вагонів по мосту (заборона роз'їзду на мосту, вимога використання на ньому виключно закритих причіпних вагонів і заборона пасажиром перебувати на майданчиках і відкривати вікна) було скасовано, на задоволення прохання того ж Тимченка, лише у червні 1917 року⁴³.

Популярність слобідського трамвая серед пасажирів у перші ж дні перевершила всі очікування. «Тисячі народа ежедневно переезжают по слободской линии, — повідомляв кореспондент газети «Киевлянин», — и попасть в трамвай представляет большую трудность, так как желающих ехать всегда больше, чем мест в трамвае». Крім заборони на рух причепів по мосту, ще однією проблемою була проста нестача рухомого складу: спочатку на лінії курсувало всього три моторних вагони (у свята — чотири)⁴⁴. З 7 (20) грудня 1912 року було введено диференційований тариф. Ціна на проїзд від Києва до Миколаївського мосту і до Передмостової Слобідки в причепі залишилася колишньою — 6 копійок, а в моторному вагоні — була підвищена до 10 копійок. Це призвело до відтоку з моторних вагонів тих пасажирів, яким потрібно було їхати недалеко, сприяючи, у такий спосіб, звільненню місць у цих вагонах для тих, хто їхав до Микільської Слобідки та Дарниці⁴⁵. Ситуація покращилася в січні 1913 року, з отриманням з-за кордону п'яти нових моторних вагонів. На лінії Київ — Слобідка стало працювати вісім моторних вагонів (замість чотирьох), що давало інтервал руху 10–12 хвилин; на лінії Слобідка — Дарниця два (замість одного)⁴⁶. Щоправда, окремі ексцеси, як і раніше, мали місце. У тому ж січні надійшла скарга на кондуктора

слобідського трамвая, який пустив пасажира в вагон... «за протекцією» (виштовхнувши іншого пасажира з вагона і надавши місце, що звільнилося, своєму знайомому)⁴⁷.

До весни 1913 року було завершено останні роботи з технічного облаштування лінії (зокрема, зміцнення насипу на набережній з метою захисту її від весняного паводка⁴⁸, спорудження кам'яної будівлі депо на Микільській Слобідці). У першій половині квітня було введено пряме сполучення Київ — Дарниця. Трамвай витримав конкуренцію з пароплавами, які з відкриттям навігації відібрали в нього частину пасажирів. Констатувалося, що трамвай «работает, в смысле доходности, прекрасно»⁴⁹. З другої половини травня на прохання жителів Слобідок було введено пізні рейси (останнє відправлення з Києва о 0:30 ночі) по вихідних днях⁵⁰. Втім, джерелом проблем залишався Миколаївський міст — «вузьке місце» системи. У тому самому 1913 році з'явилися затримки в русі трамвая через міст — через те, що адміністрація моста стала «направля[ть] движение всех подвод, экипажей и дилижансов исключительно по рельсовому пути, предназначенному для движения вагонов мототрамвая» (а підводи, природно, рухалися набагато повільніше, ніж вагони). Розслідуванням було встановлено, що «отдельные случаи задержки вагонов мототрамвая идущими впереди подводами имели место в базарные дни <...> благодаря исключительно движению подвод по Николаевскому мосту»⁵¹.

Тієї ж весни 1913 року почалися роботи з прокладання трамвайної колії до Броварів⁵². Лінію було прокладено правим (якщо дивитися з Києва) узбіччям чернігівського шосе⁵³. Рух за новим маршрутом Микільська Слобідка — Бро-

⁴² Киевлянин. — 1913. — 20 октября.

⁴³ ДАКО, ф. 2031, оп. 2, спр. 459, арк. 73, 75–76.

⁴⁴ Киевлянин. — 1912. — 4 декабря.

⁴⁵ Киевлянин. — 1912. — 7 декабря.

⁴⁶ Киевлянин. — 1913. — 17 января.

⁴⁷ Киевская мысль. — 1913. — 26 января.

⁴⁸ Киевская мысль. — 1912. — 28 октября.

⁴⁹ Киевлянин. — 1913. — 13 апреля.

⁵⁰ Киевлянин. — 1913. — 22 мая.

⁵¹ ДАКО, ф. 9, оп. 29, спр. 39, арк. 232–233.

⁵² Киевская мысль. — 1913. — 23 мая.

⁵³ Киевская мысль. — 1913. — 14 сентября.

вари було відкрито рівно через рік після відкриття трансдніпровської ділянки — 17 (30) жовтня 1913 року⁵⁴. На цьому розвиток мережі мототрамвая закінчився.

Відомо ще як мінімум три пропозиції щодо будівництва нових ліній мототрамвая. Сам Тимченко ще в тому-таки 1913 році просив дозволу прокласти лінію від Києва до Житомира (!)⁵⁵. Це питання обговорювалося в різних інстанціях аж до літа 1914 року⁵⁶. Навесні наступного, 1915 року інженер Микола Тур висловив бажання побудувати мототрамвайну залізницю Київ — Макарів — Коростишів — Житомир. Його клопотання розглядалося, незважаючи на неодноразову зміну влади в країні, як мінімум до травня 1918 року⁵⁷. Нарешті, у травні 1914 року бориспільський землевласник Країнський звернувся до дирекції мототрамвая з пропозицією про продовження дарницької гілки до Борисполя, на той час міста з 20-тисячним населенням⁵⁸. Однак жоден з цих проєктів не був реалізований.

У 1913 році підприємство остаточно оформилося як «Акционерное общество Киево-Броварского с ветвью на Дарницу мототрамвая» (в побуті, однак, частіше вживалася назва «Дарницький трамвай», яке застосовуємо й ми); засновниками товариства стали Валерій Тимченко і Семен Могилицев⁵⁹. Рухомий склад підприємства, за станом на вересень 1915 року, налічував 13 моторних, 14 причіпних вагонів і 2 причіпні вантажні площадки⁶⁰.

Світова війна викликала необхідність масового перевезення вантажів. Київський залізничний вузол виявився перевантаженим. У цій ситуації лінія мототрамвая, як ще один рейковий шлях через Дніпро, набула стратегічного значення. У 1915 році почалося будівництво з'єднувальної

гілки від залізничної станції Дарниця до мототрамвайної лінії, куди передбачалося перенаправляти більшість вантажів, що слідували до Києва Московсько-Києво-Воронезькою залізницею: це сприяло б розвантаженню станцій Київ II і Київ I-Товарний⁶¹. До весни 1916 року цю гілку було збудовано⁶². Разом із тим інтенсивний пасажирський рух по лінії тривав. Восени 1916 року мототрамвай перевозив в середньому близько 12 000 чоловік щоденно, обслуговуючи, згідно офіційного листування, «Київ, Дарницю, Артиллерийский полигон, Интендантские склады, Эвакуационный лагерь, четыре военных лазарета, склад Округа, охрану мостов, все окрестное население»⁶³.

Восени 1915 року, коли становище на фронті стало критичним для російської армії, виникло питання про евакуацію Києва. Міський інженер Ілля Мочало підготував пропозицію, згідно з якою лінії мототрамвая належало зіграти важливу роль у можливій евакуації. Згідно з проєктом, цю лінію слід було електрифікувати (знявши для цього електричні дроти з ліній міського трамвая, що рідко використовувалися), а також перетворити моторні вагони Дарницького трамвая на вантажні⁶⁴. У жовтні 1915 року на нараді в окрузі шляхів сполучення розглядався проєкт міської управи про перевезення міським трамваем через Миколаївський міст вантажів у Дарницю і Бровари (також в порядку евакуації) в обсязі до 140 тис. пудів (2,2 тис. тонн) на добу. Втім, було вирішено, що перевезення вантажів по мосту міськими трамвайними вагонами неможливе через занадто велику їх вагу: чотири-вісний пультманівський вагон важив 1300 пудів (21 тонну), тоді як найважчий з вагонів Дарницького трамвая — 400 пудів (6,4 тонни) нетто або

⁵⁴ Киевлянин. — 1913. — 20 октября.

⁵⁵ ДАКО, ф. 1239, оп. 56, спр. 59, арк. 3.

⁵⁶ ЦДІАК, ф. 692, оп. 15, спр. 37, арк. 48–50.

⁵⁷ ЦДІАК, ф. 692, оп. 63, спр. 69, арк. 1–33.

⁵⁸ Киевская мысль. — 1914. — 15 мая.

⁵⁹ ЦДІАК, ф. 442, оп. 643, спр. 145, арк. 1–2.

⁶⁰ ЦДІАК, ф. 692, оп. 63, спр. 1, арк. 50.

⁶¹ Киевская мысль. — 1915. — 20 марта.

⁶² ЦДІАК, ф. 692, оп. 1, спр. 3298, арк. 1.

⁶³ ДАКО, ф. 1, оп. 174, спр. 1011, арк. 162.

⁶⁴ ДАК, ф. 163, оп. 49, спр. 16, арк. 109–109зв.

⁶⁵ ЦДІАК, ф. 692, оп. 63, спр. 1, арк. 50.

540 пудів (8,6 тон) з повним завантаженням⁶⁵. Нарада визнала можливість допустити переправлення по мосту лише самих вагонів «в последний критический момент по снятии моторов с понижением веса вагонов до 800 пудов»⁶⁶. «Критичний момент», як відомо, не настав, тож ані електрифікація лінії, ані переправлення київських вагонів на лівий берег Дніпра не відбулися.

Спровоковані війною економічна криза й інфляція призвели до підвищення тарифів як на міському трамваї, так і на Дарницькому. Перший раз плату за проїзд мототрамваєм було підвищено 20 грудня 1914 року (2 січня 1915), хоча це не було підвищенням власне тарифу: тоді з пасажирів почали стягувати так звану «трамвайну копійку» — додатковий збір на військові потреби⁶⁷ (на міському трамваї аналогічний збір було введено ще раніше, у листопаді 1914 року⁶⁸; існувала також «пароплавна копійка»). Виручені в такий спосіб кошти — близько 3000 рублів на місяць — мали спрямовуватися на потреби Слобідського комітету з надання допомоги сім'ям запасних і поранених. Однак улітку 1915 року з'ясувалося, що суми надходили в розпорядження Остерського центрального комітету (якому підпорядковувався Слобідський комітет) «вельми нерівномірно», а потім взагалі перестали надходити⁶⁹. Комітет був змушений призупинити свою діяльність. Делегація дружин запасних воїнів спробувала звернутися до інженера Тимченка, але він їх не прийняв⁷⁰. Нам невідомо, чим закінчився цей конфлікт.

З 1 (14) серпня 1916 року було підвищено власне тариф Дарницького трамвая. Проїзд від Києва до Передмостової Слобідки став коштувати 7 копійок (замість колишніх 6), до Микільської Слобідки — 12 (замість 10), до Дарниці — 23 (замість 20), до Броварів — 35 (замість 30)⁷¹. Це підвищення стало, зрозуміло, далеко не

останнім. У 1917 році проїзд від Києва до Дарниці коштував уже 48 копійок⁷². З 6 вересня 1918 року було встановлено такий тариф: від Києва до Передмостової Слобідки — 60 копійок, до Микільської Слобідки — 1 рубль, до Дарниці — 1 руб. 75 коп., до Броварів — 3 рублі⁷³ (були, безумовно, проміжні підвищення тарифів, інформації про які в нашому розпорядженні немає).

Економічні проблеми неодноразово приводили до перерв у русі Дарницького трамвая. Правда, перший відомий такий випадок пов'язаний не з економічними, а з погодними умовами. 5 (18) листопада 1916 року мототрамваї не ходили весь день через сильний снігопад (і через те, що адміністрація трамвая не перейнялася своєчасним очищенням лінії)⁷⁴. Через рік, у перших числах листопада 1917 року, рух припинився на день, тому що службовці трамвая долучилися до політичного страйку⁷⁵, викликаного подіями в місті (за кілька днів до цього владу спробували захопити більшовики, а в результаті фактичною владою стала Центральна Рада). Незабаром після цього управління мототрамвая (акціонерне товариство на той момент очолював київський купець 1-ї гільдії Товій Апштейн) вирішило припинити рух по всіх його лініях, починаючи з 1 (14) грудня, терміном на 2–3 місяці, мотивуючи це псуванням вагонів і необхідністю їх ремонту. Особливо згубно це позначилося на жителях Броварів, які фактично втратили сполучення з Києвом (до 1913 року до Броварів ходили диліжанси, але з пуском мототрамвая вони були скасовані). Жителі звернулися до командуючого військами Київського військового округу з проханням вплинути на ситуацію⁷⁶. Згодом рух було відновлено; у всякому разі, в жовтні 1919 року, в період «дарницького виходу» (коли Київ на кілька днів захопили більшовики, і значна

⁶⁶ ДАК, ф. 163, оп. 49, спр. 16, арк. 138–138зв.

⁶⁷ Киевская мысль. — 1915. 8 февраля.

⁶⁸ Машкевич С. Трамвайные копейки. — Киев, 2004. — С. 14.

⁶⁹ Киевская мысль. — 1915. — 13 июня.

⁷⁰ Киевская мысль. — 1915. — 19 июня.

⁷¹ Киевская мысль. — 1916. — 1 августа.

⁷² Последние новости. — 1917. — 13 сентября.

⁷³ Державний вістник. — 1918. — 19 листопада.

⁷⁴ Киевская мысль. — 1916. — 6 ноября.

⁷⁵ Вестник областного и Киевского Советов Рабочих и Солдатских Депутатов. — 1917. — 4 ноября.

⁷⁶ ДАК, ф. 163, оп. 54, спр. 405, арк. 2–2зв.

частина населення разом з Добровольчою армією відступила до Дарниці), трамваї між Дарницею та Микільською Слобідкою курсували⁷⁷.

Відомо також, що в 1920 році лінія продовжувала функціонувати, принаймні на лівому березі, проте з якогось моменту по ній замість трамваїв ходили поїзди. Про це свідчить фрагмент листа до редакції газети у квітні 1920 року: «Вместо одного паровоза оказалось сразу три <...> теперь мы <...> имеем классный пассажирский состав, который курсирует от Слободки до Броваров»⁷⁸, а також телеграма київського Губкомгоспу до Харкова у вересні 1922 року: «пути слободка дарница и слободка бровары эксплуатируются [sic] украинским окружным управлением треста НКПС [Наркомата путей сообщения — С. М.]»⁷⁹. Більш того, лінія була перешита на вузьку колію⁸⁰. Через міст поїзди, незалежно від ширини колії, не могли б ходити через вагу. Трансдніпровське сполучення, у всякому разі, перервалося не пізніше червня 1920 року, коли польські війська, що відступали з Києва, підірвали всі мости через Дніпро, у тому числі Ланцюговий (колишній Миколаївський).

Проект відновлення руху лініями Дарницького трамвая був безпосередньо пов'язаний з проектом відновлення Ланцюгового моста⁸¹ (точніше кажучи, будівництва нового моста на опорах колишнього). Щоправда, існувала ідея відкрити трамвайний рух лівобережною частиною лінії ще в 1924 році, до відкриття моста, з тим, щоб до початкової станції на Передмостовій Слобідці пасажирів підвозив спеціальний пароплав⁸². Однак у реальності рух було відкрито одночасно з новим мостом (який отримав назву «міст імені Євгенії Бош», хоча в неформальному

контексті його часто продовжували називати «Ланцюговим»): 10 травня 1925 року мототрамваї пішли за маршрутом Поштова площа — Слобідка — Дарниця. Проїзд від Поштової площі до Микільської Слобідки або від Микільської Слобідки до Дарниці коштував 10 копійок, по всьому маршруту — 20 копійок⁸³. Незабаром тариф було підвищено: з 20 лютого 1926 року проїзд від Поштової площі до Микільської Слобідки і до Дарниці обходився в 15 і 25 копійок, відповідно⁸⁴. (Для порівняння, на міському трамваї тоді, як і до революції, діяла система тарифних дільниць; з 1 жовтня 1925 року проїзд однієї, двох і трьох дільниць коштував, відповідно, 8, 14 і 18 копійок⁸⁵.) У 1926 році почався продаж місячних проїзних квитків, дійсних на всіх лініях київського трамвая, включно з Дарницьким, вартістю 30 рублів⁸⁶.

У 1926 році рух мототрамвая, у порівнянні з попереднім роком, покращився: замість 3–4 вагонів стало курсувати 6 у будні і 7–8 у вихідні дні⁸⁷. У липні того ж року мототрамвай перевіз 270 488 пасажирів⁸⁸ (тобто близько 9 000 на день, або на чверть менше, ніж у 1916 році). Правда, організація руху часом залишала бажати на краще. Лінії, як і раніше, були одноколійними. Через відсутність чіткого розкладу і неузгодженість дій водіїв трамваї іноді сходилися назустріч один одному. «Шоффера-молодцы, — писав кореспондент газети «Киевский пролетарий» у фейлетоні «Мототрамвайные бои» в лютому 1926 року, — в таких случаях, соскакивают со своих мест и вступают сначала в словесную перебранку между собой, а затем начинают наступать мототрамваями друг на друга до тех пор, пока какой-нибудь из них не победит и не оставит своего противника отступить к разъезду.

⁷⁷ Государственный архив Российской Федерации, ф. 5974, оп. 2, д. 116, л. 34.

⁷⁸ Коммунист / Коммуніст. — 1920. — 11 апреля.

⁷⁹ Центральный Державний архів вищих органів влади (ЦДАВО) України, ф. 5, оп. 1, спр. 1501, арк. 20.

⁸⁰ Киевский пролетарий. — 1926. — 23 ноября.

⁸¹ ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 112, арк. 10.

⁸² ЦДАВО, ф. 5, оп. 1, спр. 2670, арк. 192–193.

⁸³ Большевик. — 1925. 10 — травня.

⁸⁴ Киевский пролетарий. — 1926. — 19 февраля.

⁸⁵ *Машкевич С.* До історії тарифів на громадський транспорт в Києві // *Краєзнавство.* — 2012. — № 1. — С. 49.

⁸⁶ Киевский пролетарий. — 1926. — 27 мая.

⁸⁷ Киевский пролетарий. — 1926. — 23 мая.

⁸⁸ Киевский пролетарий. — 1926. — 11 сентября.

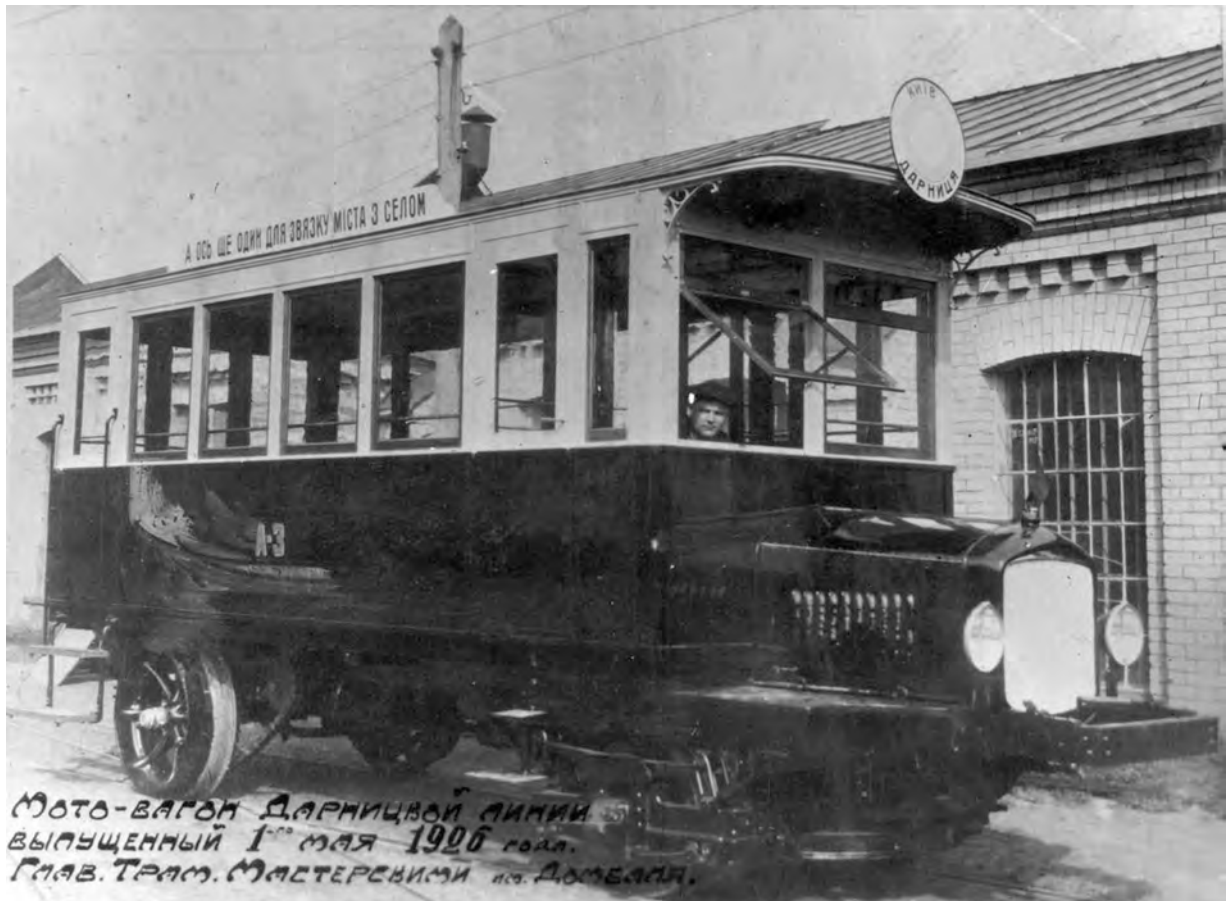

Квиток
на Дарницький
трамвай.
ДАК, ф. 163,
оп. 54, спр. 288,
арк. 41.

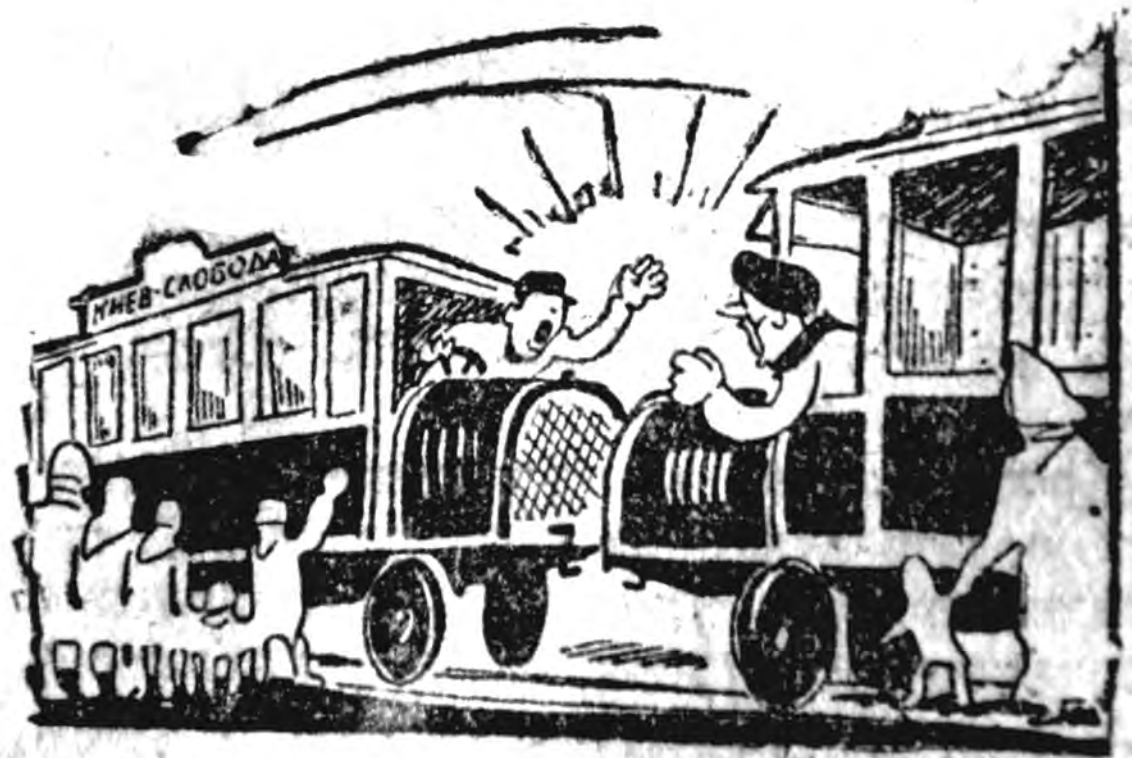
Вагон
мототрамвая
на Миколаївському
мосту.
1910-і р.

Кінцева зупинка маршруту № 24 в селищі ДВРЗ. 1936 р.

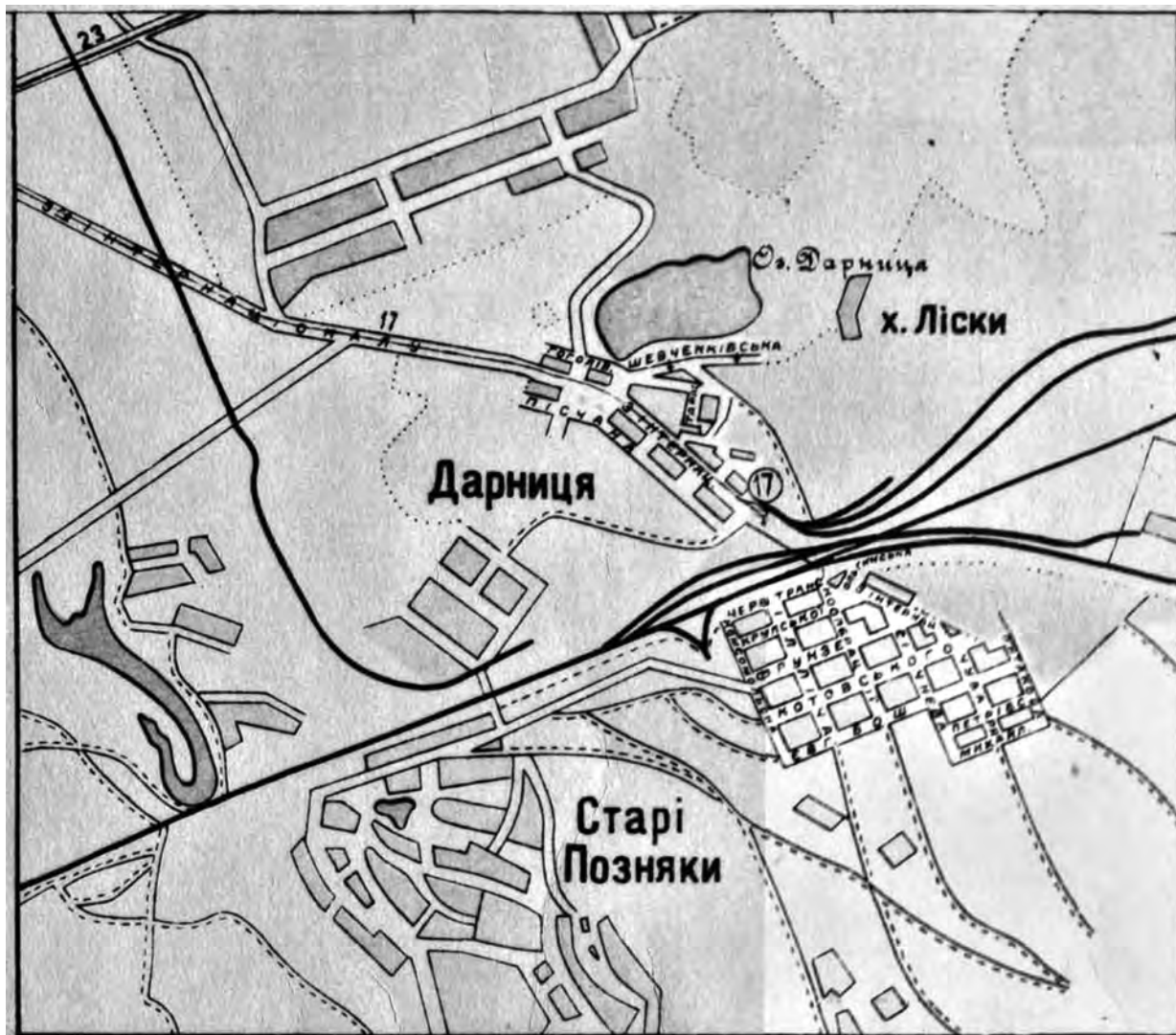

Вагон мототрамвая на заводі ім. Домбала (Київський завод електротранспорту). 1926 р.

Карикатура до фейлетону «Мототрамвайные бои». «Киевский пролетарий», 1926. — 17 февраля.

Дарницька гілка трамвая (на той момент маршрут № 17) на плані Києва 1935 р.

На Дарницю.

Карикатура на робітників, що штовхають причеп на міст. «Київський звоник», 1912 р.

Говорят, что этим видом спорта интересуется все население Слободки и Дарницы»⁸⁹. А буквально на наступний день після публікації фейлетону в тій самій газеті було вміщено репортаж про зіткнення трамваїв: шофер вагона № 6 не помітив зустрічний вагон № 2, що стояв перед ним, і врізався в нього. Обійшлося без нещасних випадків з людьми. Стверджувалося, що шофер вагона № 6 був нетверезим⁹⁰. Подібне ж зіткнення трапилося на Подолі в червні того ж року, причому постраждало п'ять осіб⁹¹.

У травні 1926 року почалися роботи з електрифікації лінії Київ — Микільська Слобідка⁹². Передбачалося закінчити їх того ж літа, але повністю лінія до Микільської Слобідки була переведена на електричну тягу тільки з 16 вересня. Між Микільською Слобідкою й Дарницею продовжували курсувати два мототрамвайних вагона з причепами⁹³.

З 15 жовтня 1926 року мототрамвайна лінія була включена (в організаційному сенсі) до загальноміської трамвайної мережі. З цього моменту на дарницькій лінії стали діяти квитки міського трамвая, а також пересадочні квитки (за якими на Поштової площі можна було пересісти на маршрути № 1, 2 і на фунікулер)⁹⁴. Ще раніше, у квітні того ж року, «за клопотанням робочих» Микільсько-Слобідського (Дарницького) мототрамвайного парку, останній було перейменовано на парк імені Фрунзе⁹⁵ (радянський воєначальник Михайло Фрунзе помер, при загадкових обставинах, за півроку до цього).

5 листопада того ж року почалися заплановані ще на два роки раніше⁹⁶ роботи з перебудови

Броварської лінії трамвая протяжністю 12 км⁹⁷ — зокрема, перешивання її з вузької колії на широку й укладання нових шпал. Роботи було проведено ударним темпом: за планом на укладку 15 тис. шпал було відведено півтора місяці, у реальності на це пішло дев'ять днів⁹⁸. Рух за маршрутом Микільська Слобідка — Бровари було урочисто відкрито 20 листопада 1926 року. Вагон мототрамвая проходив весь шлях за 40 хвилин. Маршрут було розбито на п'ять тарифних дільниць, отже вартість проїзду по всій трасі становила 32 копійки⁹⁹. У перші тижні роботи броварський маршрут перевозив близько 2500 пасажирів в день (дарницький — близько 2000 в день)¹⁰⁰.

Так було закінчено відновлення дореволюційної лівобережної трамвайної мережі. При перенумерації маршрутів наприкінці 1926 року маршрути колишнього Дарницького трамвая отримали найвищі на той момент порядкові номери: № 14 Поштова площа — Микільська Слобідка (6,025 км, 2 тарифних дільниць); № 15 Микільська Слобідка — Дарниця (4,202 км, 2 дільниць); № 16 Микільська Слобідка — Бровари (13,656 км, 5 дільниць)¹⁰¹. У листопаді 1927 року було введено безпересадочний маршрут Київ — Бровари, який обслуговувало три вагони мототрамвая з причепами¹⁰²; проте згодом цей маршрут було скасовано.

Станом на 1930 рік на лівобережні маршрути виходило: на № 14 — 4 одиночних вагони з парку імені Красіна (нині Подільське трамвайне депо); на № 15 — 6 моторних і 6 причіпних вагонів, на № 16 — 2 моторних і 1 причіпний, всі з парку імені Фрунзе¹⁰³. Робота цих

⁸⁹ Киевский пролетарий. — 1926. — 17 февраля.

⁹⁰ Киевский пролетарий. — 1926. — 18 февраля.

⁹¹ Киевский пролетарий. — 1926. — 24 июня.

⁹² Киевский пролетарий. — 1926. — 22 мая.

⁹³ Киевский пролетарий. — 1926. — 16 сентября.

⁹⁴ Киевский пролетарий. — 1926. — 14 октября.

⁹⁵ ДАКО, ф. Р-112, оп. 1, спр. 1871, арк. 118–121.

⁹⁶ ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 112, арк. 49зв.

⁹⁷ Киевский пролетарий. — 1926. — 12 ноября.

⁹⁸ Киевский пролетарий. — 1926. — 18 ноября.

⁹⁹ Киевский пролетарий. — 1926. — 19 ноября.

¹⁰⁰ Киевский пролетарий. — 1926. — 27 ноября.

¹⁰¹ Киевский пролетарий. — 1926. — 31 декабря.

¹⁰² Киевский пролетарий. — 1927. — 12 ноября.

¹⁰³ ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 1509, арк. 11зв–14.

маршрутів в 1930-і роки, судячи з усього, була далеко не ідеальною. Вузьким місцем мережі залишалася одноколійна ділянка на мосту імені Євгенії Бош, перед якою вагони часто простоювали. У 1931 році на засіданні президії Київської міськради було вирішено запропонувати трамвайному підприємству влаштувати там сигналізацію, аби зменшити ці простої¹⁰⁴. Ще гірше були справи на мототрамвайних ділянках. У газетному репортажі восени 1930 року йдеться: «<...> на броварській колії <...> [т]исячі пасажирів щодня перевозяться двома автомашинами, які більше ремонтуються під час праці, ніж працюють. Пасажирів завжди чекає на станції більше, ніж можна взяти в автомашину. Обіг Слобідка-Бровари повинен складати одну годину, а в дійсності ідуть 2—3 години та ще дві години доводиться чекати на станції Бровари або Слобідка»¹⁰⁵. Ці суб'єктивні враження підтверджуються об'єктивними даними. Так, за підсумками перших чотирьох місяців 1933 року експлуатацію мототрамвая було офіційно визнано незадовільною. План з їх випуску було виконано на 46,3%, з кілометражу — на 35,1% (тобто майже два з кожних трьох запланованих рейсів не були виконані!), з перевезень пасажирів — на 53,9%, з виручки — на 54,7%. Ті ж показники по електричному трамваю за той самий період склали, відповідно, 86,4%, 74,6 %, 84,7 %, 86,9 %¹⁰⁶. Пасажири саркастично називали мототрамвай «примусом». «[К]олгоспники Лівобережжя говорили, що «примус» їм у душі сидить», — читаємо в газетному репортажі 1934 року¹⁰⁷.

Ситуація помітно покращилася, коли останні лінії мототрамвая було електрифіковано. Роботи з електрифікації дарницької гілки було розпочато в першій половині 1932 року¹⁰⁸ й закінчено до весни 1933 року; це дало можливість запровадити прямий маршрут від Поштової

площі до Дарниці¹⁰⁹. Нарешті, близько 10 листопада 1934 року було відкрито електричний рух на лінії Київ — Бровари. «Робітники трамвайного депо ім. Фрунзе <...> виконуючи постанову бюро київського міськпарткому, вирішили покласти кінець «примусові», — патетично повідомлялося в репортажі¹¹⁰. Дійсно, на цьому історія мототрамвая в Києві закінчилася.

Лівобережна трамвайна мережа в міжвоєнні роки остаточно сформувалася в 1936 році, коли дарницьку гілку було продовжено до новозбудованого селища ДВРЗ (Дарницького вагоноремонтного заводу). Рух на новій ділянці розпочався 30 квітня 1936 року¹¹¹. Лінія від Дарницької площі до ДВРЗ існує й понині. У 1936 році на лівому березі було чотири трамвайні маршрути: № 14 Поштова площа — Дарниця; його ж скорочена версія, № 25 Поштова площа — Микільська Слобідка; № 23 Микільська Слобідка — Бровари; № 24 Дарниця — Вагоноремонтний завод¹¹².

Трансдніпровське трамвайне сполучення повторно припинилося у вересні 1941 року, з тієї ж причини, що й першого разу — було підірвано мости через Дніпро (на цей раз радянськими військами, що відступали). Відомостей про відновлення або навіть спробу відновлення руху під час німецької окупації немає, хоча рухомий склад Слобідського парку було ретельно інвентаризовано¹¹³ (у 1943 році при відступі німецьких військ парк разом з усіма вагонами було спалено). Відзначимо також, що в грудні 1941 року, постановою тодішнього міського голови Володимира Багазія, «[з]а плідотворчу роботу <...> що виявилось у збудуванні за власним його замислом і ініціативою Києво-Броварського-Дарницького мототрамвая, за введення на цій лінії автовагонів, які нігде ще до того часу не існували <...> інженеру-інваліду Тимченкові В. Д.»,

¹⁰⁴ ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 2475, арк. 3.

¹⁰⁵ Трамвайний сигнал. — 1930. 14 вересня.

¹⁰⁶ ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 2233, арк. 85–86.

¹⁰⁷ Більшовик. — 1934. — 11 листопада

¹⁰⁸ ДАК, ф. Р-11, оп. 1, спр. 612, арк. 3.

¹⁰⁹ Пролетарська правда. — 1933. — 14 травня

¹¹⁰ Більшовик. — 1934. — 11 листопада

¹¹¹ Більшовик. — 1936. — 29 квітня

¹¹² Памяти киевских трамваев: история, схемы и списки. Режим доступу: <http://www.mashke.org/kievtram/history/schemes/1936-routes/>

¹¹³ ДАКО, ф. Р-4200, оп. 1, спр. 1, арк. 351–352зв.

який, як і раніше, жив тоді в Києві, було видано одноразову допомогу в розмірі 1000 карбованців і щомісячну пенсію в розмірі 400 карбованців¹¹⁴ (такої суми при тодішніх цінах могло вистачити на напівголодне існування).

Наприкінці 1940-х років існували плани відновлення руху по довоєнній лівобережній мережі, без зв'язку з правим берегом, але вони не були реалізовані. Уздовж Броварського шосе згодом було прокладено лінію метро, а нову лівобережну трамвайну мережу, починаючи з 1954 року, організовано інакше, з перетином Дніпра по мосту імені Патона¹¹⁵. У 2004 році, внаслідок непередбаченого рішення київської влади, трансдніпровський трамвайний рух було припинено втретє. З того часу лівобережна трамвайна мережа відрізана від правобережної. Велися розмови про можливе возз'єднання двох мереж, але ніяких практичних кроків в цьому напрямі зроблено не було.

Таким чином, історія Дарницького (Слобідського, Києво-Броварського) трамвая розділяється на два етапи. Перший, з 1912 по 1920 рік — будівництво та експлуатація під егідою приватного акціонерного товариства. До економічної кризи, пов'язаної з війною і революцією, це підприємство було стабільним і прибутковим, однак, починаючи з 1917 року, прийшло в занепад, подібно іншим транспортним підприєм-

ствам Києва. У першій половині 1920-х років принаймні по частині лівобережної мережі, вочевидь, ходили поїзди.

Другий етап, з 1925 по 1941 рік, розпочався зі швидкого (протягом півтора років) відновлення трьох дореволюційних маршрутів у повному обсязі та включення їх до загальноміської системи (а також електрифікації трансдніпровської ділянки). У цьому плані Дарницький трамвай подібний до Святошинського, який у 1920-і роки також було повністю відновлено, і відрізняється від двох інших приміських трамваїв: Деміївського, який було відновлено лише частково, і Кадетського, який не було відновлено взагалі. Цілком закономірним є те, що були відроджені саме ці лінії: вони відповідають транспортним коридорам з найбільшими пасажиропотоками (не випадково вздовж колишньої лінії Святошинського та основних ліній Деміївського і Дарницького трамваїв нині прокладено лінії метро). Нарешті, у 1930-і роки було закінчено електрифікацію лівобережної мережі, а також добудовано ділянку до Дарницького вагоноремонтного заводу. Південна ділянка дарницької трамвайної системи — лінія від Дарницької площі до ДВРЗ — це єдина частина всіх чотирьох окремих приміських ліній київського трамвая, що збереглася до теперішнього часу. Решта цих ліній сьогодні не існує.

References

Kievskii tramvai za sorok let (1933). Kiev: Izdatel'stvo Kievskogo tramvainogo tresta.

Mashkevich, S. (2004). *Tramvainye kopeiki*. Kiev: Kurch. [in Russian].

Mashkevich, S. (2012). Do istorii taryfiv na громадський транспорт в Києві. [On the History of Public Transportation Fares in Kiev]. *Kraieznavstvo*, 1, 45–54. [in Ukrainian].

Mashkevich, S. (2014). Istoriiia prymiskykh tramvaynykh liniy Kiєva. I. Svyatoshynskiy tramvai [History of Suburban Tram Lines of Kiev. I. Svyatoshin Tram]. *Kraieznavstvo*, 1, 35–44. [in Ukrainian].

Mashkevich, S. (2014). Istoriiia prymiskykh tramvaynykh liniy Kiєva. II. Kadetska (Artyleriiska) liniia [History of Suburban Tram Lines of Kiev. II. Cadet (Artillery) Line]. *Kraieznavstvo*, 2, 15–27. [in Ukrainian].

Mashkevich, S. (2015). Kyivskii miskyi transport u pislivoiennyi period (1943 — kinets 1950-h rokiv) [Kiev public transportation in the postwar period (1943 — end of the 1950s)]. *Etnichna istoriia narodiv Evropy*, 47, 69–80. [in Ukrainian].

Mashkevich, S. (2017). Istoriiia prymiskykh tramvaynykh liniy Kiєva. III. Demiiivskiy tramvai [History of Suburban Tram Lines of Kiev. III. Demievka Tram]. *Kraieznavstvo*, 1–2, 81–94. [in Ukrainian].

Ponomarenko, L., Riznyk, O. (2003). *Kiev. Korotkyi toponimichnyi dovidnyk*. Kiev: Pavlim. [in Ukrainian].

Sobranie zakoneni i rasporyazhenii pravitelstva, izdavaemoe pri Pravitelstvuyuschem Senate (1903). (Otdel 2, 1 polugodie). St. Petersburg. [in Russian].

Spisok marshrutov gorodskogo transporta: 1936. Retrieved from <http://www.mashke.org/kiєvtram/history/schemes/1936-routes/> [in Russian].

¹¹⁴ ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 2, арк. 83.

¹¹⁵ *Машкевич С.* Київський міський транспорт у післявоєнний період (1943 – кінець 1950-х років) // *Етнічна історія народів Європи.* — 2015. — Вип. 47. — С. 72–73.

Сергій Добржанський (м. Чернівці)

Міста Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: управління, демографія, інфраструктура

У статті здійснено порівняльно-історичний аналіз розвитку міст Буковини (Чернівці, а також Бояни, Вашиківці, Вижиця, Заставна, Кицмань, Садгора, Сторожинець) в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Простежено специфіку активності впровадження реформ міського управління, зміни чисельності й складу населення. Розглянуто загальні питання здійснення повноважень органами місцевого самоврядування міст у процесі їх формування та діяльності. Простежено вплив на розвиток міст регіону низки об'єктивних та суб'єктивних факторів: наявність залізничних шляхів, господарська та географічна специфіка, історичні особливості, політична кон'юнктура тощо.

Ключові слова: самоуправління, вибори, міська рада, магістрат, бургомистр, інфраструктура.

Serhii Dobrzhanskyi

Cities of the Bukovyna of the second half of the XIXth and early XXth centuries: management, demography, infrastructure

The Article made the Comparative Historical analysis of the Cities of Bukovina (Chernivtsi and Boyany, Vashkivtsi, Vyzhnytsia, Zastavna, Kitsman, Sadgora, Storozhinets) in the Second Half of XIXth – the Beginning of the XXth century. The activity Level of Implementation of City Governance Reforms, the Changes of Abundance and Composition of the Population were observe. Considers Implementation of the Powers by Local Authorities of Cities in the Process of Formation and Activities. The Execution of the Assigned tasks was made with the Influence on the Development of Regional Cities by the Number of Objective and Subjective Factors: the Presence of Railroad Holding, Economic and Geographical Specificity, Historical Features, the Political Situation, etc.

Key words: Self-government, Election, City Council, Magistrate, Burgomaster, Infrastructure.

Сергей Добржанский

Города Буковины второй половины ХІХ – начала ХХ вв.: управление, демография, инфраструктура

В статье осуществлен сравнительно-исторический анализ развития городов Буковины (Черновцы, а также Бояны, Вашиковцы, Вижица, Заставна, Кицмань, Садгора, Сторожинец) во второй половине ХІХ – начале ХХ вв. Прослежено специфику активности реформ городского управления, изменения численности и состава населения. Рассмотрены общие вопросы осуществления полномочий органами местного самоуправления городов в процессе их формирования и деятельности. Раскрыто влияние на развитие городов региона ряда объективных и субъективных факторов: наличие железнодорожных путей, хозяйственная и географическая специфика, исторические особенности, политическая конъюнктура и т.д.

Ключевые слова: самоуправление, выборы, городской совет, магистрат, бургомистр, инфраструктура.

Сучасні геополітичні та внутрішні виклики, які стоять перед українським народом актуалізують необхідність підвищення ефективності державного управління, покращення взаємодії центральних та місцевих органів влади, врахування інтересів жителів різних регіонів, окремих областей і міст. На чільне місце виходять питання, пов'язані з наповненням бюджету та його рівномірним розподілом на користь усіх територіальних громад. В останні роки активізувався процес реформування місцевого самоврядування, територіальної організації державної влади та адміністративно-територіального устрою, здійснення децентралізації для зміцнення правових, організаційних, матеріальних та фінансових основ громад, що є стратегічним пріоритетом діяльності Асоціації міст України. Передбачається, що реалізація цього завдання має здійснюватися в тому числі й за рахунок сприяння розвитку інституцій громадського суспільства й експертного середовища¹.

У цьому контексті варто не лише вивчати кращі європейські практики муніципального управління, а й здійснювати аналіз історичного досвіду. Його важливість зумовлена наявністю низки подібних рис між сучасністю та, наприклад, періодом модернізації міст в другій половині XIX – на початку XX ст. Регулювання відтоку населення із сільської місцевості, покращення застарілої та неефективної побутової транспортної інфраструктури, підвищення ролі громади в управлінні, збалансування податкової

системи та бюджету, створення дієвих механізмів соціального забезпечення – це далеко не повний перелік завдань, які стояли перед владою українських міст у вказаний період і залишаються актуальними на початку XXI ст. Зважаючи на це, важливим є проведення історико-краєзнавчих досліджень локального характеру, особливо в умовах нерівномірного для різних регіонів демографічного та соціально-економічного розвитку.

Історіографічно-джерельну основу пропонуваної студії, предметом вивчення якої є система управління, зміни в демографічній структурі та інфраструктура міст Буковини другої половини XIX – початку XX ст., становлять праці українських (О. Добржанського², О. Мазурка³, М. Никифорака⁴) та австрійських (М. Поллака⁵, Р. Кайндля⁶) науковців, тогочасна законодавча база, матеріали періодичної преси (наприклад, газети «Буковина», «Czernowitzer Allgemeine Zeitung») та ін.

У досліджуваній період розвитку міст Буковини визначався загальнополітичними умовами перебування регіону в складі Австро-Угорщини. До 1849 р. Буковинський округ був частиною Королівства Галиції та Лодомерії, а пізніше отримав статус окремого коронного краю під назвою «Герцогство Буковина». Остаточо процес відокремлення закріпився у 1861 р., коли було створено крайовий сейм. У наступному 1862 р., із прийняттям закону «Про основні засади організації громад», закладалися основи

¹ Основні напрями діяльності Асоціації міст України на 2018–2019 роки // Асоціації міст України. – Режим доступу: <http://2.auc.org.ua/>.

² *Добржанський О.* Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 574 с.; Його ж: «Буковинизм» как разновидность регионального самосознания в Австро-Венгрии конца XIX – начала XX вв. // Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика». – М.: ИСБРАН, 1997. – С. 75–83.

³ *Мазурок О.* Міста Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття у другій половині XIX – на початку XX століть (1848–1918 рр.). Етносоціальний та економічний аспекти. – Ужгород: Карпатська вежа, 2012, – Т. 1: Етносоціальний розвиток міст. – 686 с.

⁴ *Никифорака М.В.* Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774–1918 рр.). – Чернівці: Рута, 2004. – 383 с.

⁵ *Поллак М.* До Галичини. Про хасидів, гуцулів, поляків і русинів. Уявна мандрівка зниклим світом Східної Галичини та Буковини. – Чернівці: Книги – XXI, 2017. – 272 с.; *Id.* Czernowitz: Stationeineri maginären Reisenach Galizien // Du: dieZeitschriftderKultur. – 1985. – №45. – S. 6–15.

⁶ *Кайндль Р.Ф.* Історія Чернівців від найдавніших часів до сьогодні, присвячена 60-літньому ювілею правління Його Величності Цісаря Франца Йосифа I, в пам'ять про першу документальну згадку про місто Чернівці 500 років тому; пер. з нім.: В. Шинкар, В. Семенко; післямова О.М. Масан] – Вид. 2-ге, доповн. і випр. – Чернівці: [б. в.], 2005. – 271 с.

міського самоуправління. Зокрема, визначалося, що відділ громади (рада) відповідає за ухвалення рішень та контроль за їх виконанням. Це завдання, як і вся адміністративна діяльність, належала до компетенції голови громади (бургомістра, який очолював магістрат)⁷.

Подібно до усіх інших частин імперії на Буковині привілейоване становище займав столичний центр – Чернівці. Окремий статус Чернівців визначався не лише політико-адміністративними факторами, а й економічними та культурними. Система управління Чернівцями в досліджуваній період визначалася наявністю з 1864 р. окремого Статуту міста. Із періодичними змінами, наприклад у 1869 р. та 1873 р., він діяв протягом всієї подальшої історії Австро-Угорщини і регламентував повноваження й загальні особливості роботи органів місцевого самоврядування, охоплюючи при цьому всю сукупність міських відносин: земельні, особисті та майнові, розвиток інфраструктури і комунікацій, правоохоронну та судову системи, освіту, соціальний захист та ін. Головним законодавчим і контролюючим органом Статут визначав виборну міську раду. Адміністративно-виконавчу вертикаль уособлював магістрат⁸.

Міська рада Чернівців складалася із 50 депутатів обраних терміном на чотири роки. Основу вкрай обмеженого виборчого права формували, головним чином, майновий ценз. Відсоток виборців по відношенню до загальної кількості жителів міст був мізерним. Для прикладу, у 1897 р. в 60-ти тисячних Чернівцях право голосу мало лише 2,2 тис. осіб. Міська рада поділялася на декілька секцій, кожна з яких відповідала за окремі напрямки роботи. У Чернівцях це були їх наступні групи: 1) організаційно-правові питання, статистика; 2) фінанси, квартирування військових; 3) будівництво, протипожежна безпека, комунікації; 4) місцева поліція, санітарна служба, допомога бідним; 5) релігія, освіта. Іншими словами, питання загальної компетенції регулювалося на державному рівні, а безпосередній розподіл повноважень між секціями визначався на розсуд депутатів конкретного міста. Подібно до цього головний виконавчий орган –

магістрат – поділявся на департаменти, кожен із яких опікувався власним напрямом міського управління, наприклад, будівельними справами, релігією та освітою, господарством громади, соціальними питаннями, промисловістю і торгівлею, збором податків і т. д. Активізація темпів урбанізації визначала ускладнення структури та розростання чиновницького апарату. Наприклад, у 1893 р. перелік чиновників цього виконавчого органу у столиці Буковини включав: 3-х представників керівництва (бургомістр, два віце-бургомістри), 4-х міських радників, 48-х радників громади, 3-х радників магістрату, 42-х міських службовців (серед них: фізик, лікар, будівельний інспектор, касир, інспектор поліції, ярмарковий комісар, ветеринар, комендант пожежників, садовод та ін.)⁹.

Поступово така система управління почала поширюватися й на інші міста Буковини. Цей процес набув остаточних рис із прийняттям двох законів: у 1889 р. – для найбільших центрів, у 1896 р. – для більш дрібних та містечок.

Констатування безумовно позитивного руху в напрямку розширення прав містян на самоуправління повинно поєднуватися із твердженнями стосовно залежності міських рад та магістратів від крайової адміністрації. Це накладало свій відбиток не лише на суспільно-політичне, а й економічне життя.

Вже протягом багатьох десятиліть аналіз історії Буковини часів імперії Габсбургів ґрунтується на позиції, яка доводить більш уповільнений характер їх розвитку, порівняно з іншими землями Австро-Угорщини, розташованими на захід. У радянські часи майже хрестоматійними були твердження на зразок «відсталіші в економічному відношенні землі перетворювалися у внутрішні колонії – аграрно-сировинний придаток розвинутіших у промисловому відношенні провінцій»¹⁰. З огляду до обраної нами проблеми об'єктивна основа такого бачення повинна поєднуватися із конкретними фактами, які, тим не менш, демонструють зростання темпів урбанізації з середини XIX ст., формування мережі міст та містечок, поступове зростання їх соціально-економічної ролі.

⁷Ustawa z dnia 5 marca 1862 określająca zasadnicze podstawy urzędziagmin //Ustawy Krajowe dlaKrólestwa Galicji i Lodomerji. – Lwów, 1866. – S. 103–112.

⁸Geschäfts-Ordnung für den Magistrat der K. Landeshaupt – StadtCzernowitz. – Czernowitz, 1865. – С. 1–3.

⁹Никифорак М.В. Вказ. праця. – С. 188–189, 193.

¹⁰ Нариси з історії Північної Буковини / Відп. ред. Ф.П. Шевченко. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 120.

Наприкінці XIX ст. на Буковині налічувалося лише 8 міст: Бояни, Вашківці, Вижниця, Заставна, Кіцмань, Садгора, Сторожинець, а також Чернівці з окремим статусом¹¹. Говорячи про поліетнічний склад населення варто враховувати, що «однією з історичних особливостей Буковини була її багатонаціональність, яка, на відміну від сусідньої Галичини, не стала підґрунтям етнічного конфлікту, а втіленням принципу рівноправності і як наслідок – певного балансу між запитами та вимогами різних народів і регіональних еліт. Провінція Буковина мала переважно двоетнічний українсько-румунський характер, але із значною часткою євреїв та німців»¹².

Питома вага містян у загальній структурі населення регіону, як на той час і порівняно з іншими українськими регіонами, була досить значною: у 1880 р. – 20,3%, у 1910 р. – 25,1%. Досить часто темпи зростання чисельності багато в чому визначалися не економічними факторами, а адміністративно-управлінським статусом конкретного населеного пункту. На цьому фоні знову ж таки кардинально вирізнялися Чернівці: відсотковий приріст їх населення за той же період складав $\approx 91\%$ (із 45,6 тис. осіб до 87,1 тис. осіб). За цими процентними (однак не кількісними) показниками, за рахунок господарських чинників та міграції єврейського населення, з ними зрів-

нювався лише повітовий центр Сторожинець: 113% зростання населення¹³. Більш детальна статистика наведена у таблиці 1.

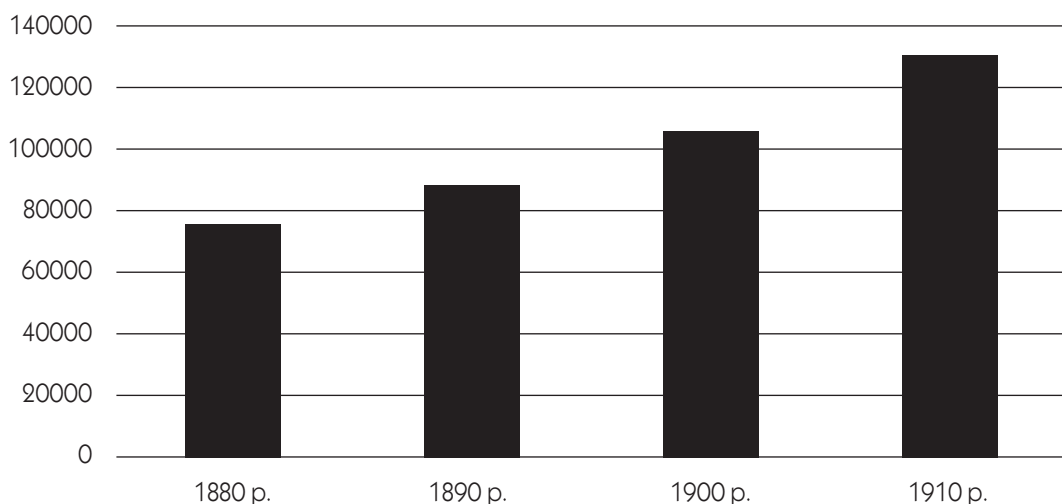
Таблиця 1

**Чисельність населення міст Буковини
(1880-1910 рр.)¹⁴**

Місто	Кількість населення			
	1880 р.	1890 р.	1900 р.	1910 р.
Чернівці	45 600	54 171	67 622	87 128
Бояни	5227	6194	7018	7438
Сторожинець	4852	5674	7182	10 335
Садгора	4836	4816	4614	4616
Вашківці	4277	4787	5278	5759
Вижниця	4165	4730	4653	5249
Кіцмань	3959	4496	5007	5585
Заставна	3266	3939	4422	4644

Ця інформація вкотре демонструє наявність серйозного контрасту між Чернівцями та іншими містами Буковини. Щоправда, за винятком Садгори, всі населені пункти демонстрували позитивну динаміку збільшення чисельності. Загальна кількість жителів міст перерахованих у таблиці за 1880–1910 рр. збільшилася із 76,2 тис. осіб до 130,8 тис. осіб.

**Динаміка збільшення чисельності населення міст Буковини
(1880–1910 рр.)**

¹¹ Мазурок О. Вказ. праця. – С. 94–95.

¹² Монолатій І. «Буковинська згода» у контексті історії міжетнічних компромісів у Дунайській монархії // *І.* – 2009. – № 56. – С. 61–62.

¹³ Мазурок О. Вказ. праця. – С. 371–373.

¹⁴ Там само. – С. 373.

Багатовікова історія та культура, наявність великої кількості представників третього стану визначали існування у Чернівцях більш потужної, порівняно з іншими адміністративними центрами, громадської думки, яка проявлялася у формі періодичних стихійних зібрань. Наприкінці XIX ст. традиційними були скупчення ремісників та торговців безпосередньо на сходах магістрату. Тогочасний публіцист Ф. Порубський обурювався з цього приводу: «Наша провокаторська громадянська лють клекаче насамперед у тих прошарках суспільства, де мала би «шумувати» найменше, – серед малих людей. Там, поміж напівкволих шевців-полатайок, безробітних теслярських учнів і худих, як веретена, писарчуків, котрі через відсутність необхідних концесій «ловлять рибку в мутній воді», там нуртує цей незламний черновіцький громадський дух, що зазвичай знаходить належний вияв у неділю, на свята, в період інших публічних заходів, коли є що полаяти й чим пообурюватися... До найстрашніших, без сумніву, належить черновіцький «платник податків». Йому начхати, де він є і перед ким стоїть, якщо він звався здійснити свою примху»¹⁵. Досить складно говорити про дієвість таких методів «взаємодії» з чиновниками, однак очевидно, що таким чином на них створювався певний тиск тієї частини громадськості, яка не мала права голосу на виборах місцевих органів влади. У подальшому це був сприятливий ґрунт для формування різноманітних студентських, національних та політичних об'єднань.

У контексті дослідження міст Буковини неможливо обійти увагою термін «буковинізм», який характеризує своєрідну регіональну ідентичність, сформовану під впливом багатонаціонального і прикордонного простору. Однією з її ключових ознак була поліетнічна свідомість. «Поляки [тут і далі курсив наш – авт.] склали порівняно нечисленну групу населення, але серед великих землевласників вони мали значну вагу, що давало їм можливість мати постійних представників у місцевих органах влади. Німці

переважали серед бюрократії краю і серед людей т. зв. вільних професій. Але їх вплив у політичних органах влади врівноважувався буковинським сеймом та іншими органами місцевого самоврядування, у яких великий вплив мали *румуни*. Останні, опиралися на широкі маси селянства, мали також впливовий прошарок землевласників. *Українці* були найбільш численним народом на Буковині, але тривалий час їх представництво у місцевих органах влади було незначним... *Євреї* були зайняті переважно у промисловості та торгівлі» – наголошує на взаємодії, на відміну від, наприклад, галицького протистояння, п'яти національних груп на Буковині сучасний історик О. Добржанський¹⁶.

Втім варто уточнити, що без міжетнічних конфліктів не обходилося, особливо якщо говорити про боротьбу українського народу за політичні та соціальні права. У 1886 р. один із дописувачів газети «Буковина» писав про містечко: «Перед великодніми святами пішов я до Вижниці. Це містечко розташоване над самим берегом швидкого Черемоша. Воно досить красиве, але євреями переповнене». Будучи свідком конфлікту представників цього народу з тутешнім гуцулом він поцікавився в іншого міщанина стосовно відсутності поліції. У відповідь той «лише знизав плечима і каже: «Та то дуже часто у нас таке трапляється, бо поліціян єврей, а в громадській раді одні євреї. Якщо піде бідний скаржитися, то його ще до арешту скажуть замкнути»¹⁷.

Доцільність використання терміну «буковинізм» по відношенню до міського управління підтверджується на прикладі депортації у 1866 р. з Галичини через Буковину російського публіциста та етнографа В. Кельсієва. Потрапивши до Чернівців, він поскаржився на те, що його змусили за власний кошт оплачувати не лише власний проїзд, а й конвою. На це місцевий поліцейський чиновник заявив йому: «В Галичині вони все роблять по-варварськи; ми тут, слава Богу, в Буковині. Повірте мені, що ви жодної копійки не заплатите за ваш подальший проїзд... Які варвари! Так в Галичині завжди робиться»¹⁸.

¹⁵ Цит. за: Pollack M. Op. cit. – S. 10.

¹⁶ Добржанський А.В. Указ. соч. – С. 77–78.

¹⁷ Дописи // Буковина. – 1886. – Ч. 13 (1 липня). – С. 3–4.

¹⁸ Чучко М. «И взят Бога на помощь»: соціально-релігійний чинник в житті православного населення північних волостей Молдавського воєводства та австрійської Буковини (епоха пізнього середньовіччя та нового часу). – Чернівці: Книги-XXI, 2008. – С. 50.

При оцінці ефективності діяльності органів міського управління одним із основних показників можуть виступити фінанси. Формування бюджету міста з дотриманням позитивного сальдо належало до першочергових напрямів роботи кожного бургомистра, магістрату та міської ради. До переліку полісів, які не виконували цього завдання майже постійно входив столичний центр, влада якого була змушена для виправлення ситуації клопотати про отримання позик або підвищувати податки¹⁹. У 1885 р. газета «Буковина» повідомляла: «Чернівецька громада має у наступному році 248.195 злотих прибутку, 320.209 витрат; недобір має покритися з податків, з яких залишиться ще 2062 злотих чистого прибутку»²⁰. Ситуація із дефіцитом коштів постійно виникала не лише на Буковині, а й у багатьох інших регіонах Австро-Угорщини. Так, у 1876 р. загальний обсяг від'ємного сальдо державного бюджету складав понад 32 млн гульденів, 1877 р. – більше 25 млн, 1878 р. – 21 млн, 1879 р. – 26 млн, 1880 р. – 8,5 млн гульденів²¹. Лише проведення грошової реформи у 1892 р. дещо стабілізувало ситуацію.

Зростання дефіциту міських бюджетів багато в чому пояснюється неефективним розподілом коштів. Левова частка прибутків йшла на утримання чиновницького апарату та організацію функціонування різноманітних служб. По відношенню до багатьох міст із дефіцитним бюджетом відсоток відповідних витрат сягав 75–80%, а то і більше. Виправлення ситуації відбувалося за рахунок підвищення податків, основний тягар яких лягав на плечі незаможних верств населення, які до того ж не мали права голосу на виборах.

Торкаючись більш детально питання соціальної диференціації населення міст Буковини, необхідно конкретизувати, що в її основі лежали не лише національні, а й матеріальні фактори. Вони знаходили свій відбиток на всіх сферах життєдіяльності, а тому числі й на розвитку інфраструктури. Зазвичай центр кожного міста

являв собою тогочасний зразок архітектури, а віддалені квартали й околиці були насичені біднотою, яка жила у «маленьких, задушливих халупах», «животіла в злиднях і нестатках винятково з милості своєї громади». У той час як площа була викладена бруківкою, а навколо неї височіли двоповерхові цегляні будинки, більшість містян, за словами тогочасного австрійського публіциста К.Е.Францоza, «залишалися жити в бруді й мороці»²². Швидкий та хаотичний характер забудови (наприклад, у Чернівцях за 1869–1910 рр. кількість будівель збільшилася вдвічі), відсутність належних капіталовкладень визначали антисанітарний стан більшості вулиць, поширення пожеж, майже повсюдну відсутність водопостачання і вкрай низьку якість води з криниць, відсутність міського транспорту. За цими показниками знову ж таки вирізнялися лише Чернівці, де в 1895–1912 рр. були побудовані водопровідні споруди та газовий завод, а з 1897 р. функціонував трамвай²³.

Про складність об'єктивної оцінки ефективності діяльності органів міського самоуправління Північної Буковини, особливо її невеликих містечок можна судити на прикладі зі спорудженням залізниць. Зокрема, інколи мали місце вимоги місцевої влади щодо прокладання колії на відстані в декілька кілометрів від населеного пункту. Це характерно для п'ятитисячного буковинського міста Садгора, яке на сьогоднішній день є частиною Чернівців. Така позиція хоч і обґрунтовувалася захистом спокою жителів, однак в дійсності виступала гальмуючим чинником розвитку економіки та торгівлі²⁴. Час досить швидко показав, що її гужова чи будь-яка інша форма не могла конкурувати із можливостями залізниці. Саме її наявність багато в чому визначала економічний добробут кожного тогочасного міста, забезпечуючи прибуток від торгівлі та перевезення товарів.

Отже, розвиток міст Буковини в другій половині XIX – на початку XX ст. характеризувався досить неоднозначними тенденціями. До позитивних рис варто зарахувати те, що на

¹⁹ Мазурок О. Вказ. праця. – С. 362, 364.

²⁰ Дрібні вісті // Буковина. – 1885. – Ч. 20 (15 жовтня). – С. 5.

²¹ Із думи державної // Буковина. – 1885. – Ч. 5 (1 марта). – С. 3.

²² Цит. за: Поллак М. Вказ. праця. – С. 173.

²³ Мазурок О.С. Города западно-украинских эпохи империализма. Социально-экономический аспект. – Л.: Изд-во «Свит», 1990. – С. 20–23, 27–28.

²⁴ Поллак М. Вказ. праця. – С. 53.

державному і крайовому рівнях відбувалося поступове формування системи самоврядування, спрямоване на розширення участі населення в управлінні та вирішенні актуальних питань, в абсолютних числах зростали демографічні показники, збільшувалися надходження до казни та розвивалася житлова інфраструктура. Разом із тим, не втрачали своєї актуальності (а подекуди навіть загострювалися) такі традиційні

проблеми як: поєднання відсутності у незаможної більшості жителів виборчого права із надмірністю податкового тягаря та вкрай низьким рівнем життя, перманентний дефіцит бюджетів, незацікавленість влади у покращенні санітарно-гігієнічних умов, суттєве відставання основних адміністративних центрів – Боян, Вашківців, Вижиці, Заставної, Кіцмані, Садгори, Сторожинця розвитку від Чернівців та ін.

References

- Chuchko, O.S. (2008). *«I vzyat Boga na pomosh»: sotsialno-relihiinyi chynnyk v zhytti pravoslavnoho naselennia pivnichnykh hvolostei Moldavskoho voievodstva ta avstriiskoi Bukovyny (epokha piznoho serednovichchia ta novohochasu)*. Chernivtsi: Knyhy-XXI. [in Ukrainian].
- Dobrzhanskij, A. (1997). «Bukovinizm» kak raznovidnost regionalnogo samosoznaniya v Avstro-Vengrii konca XIX – nachala XX vv. *Avstro-Vengriya: integratsionnyeprocessy i nacionalnayaspecifika» – Austria-Hungary: integration processes and national specifics*. M.: ISB RAN, 75–83. [in Russian].
- Dobrzhanskyi, O. (1999). *Natsionalnyi rukh ukraintsiv Bukovyny druhoi polovyny XIX – pochatkuXX st.* Chernivtsi: Zolotilytavry. [in Ukrainian].
- Kaindl, R.F. (2005). *Istoriia Chernivtsiv vid naidavnishykh chasiv do sohodennia, prysviachena 60-litnomu yuvileiupravlinnia Yoho Velychnosti Tisaria Frantsa Yosyfa I, v pam'iat pro pershu dokumentalnu zghadku pro misto Chernivtsi 500 rokivtomu*. Chernivtsi: [b. v.]. [in Ukrainian].
- Mazurok, O.S. (1990). *Gorodazapadno-ukrainskiihepohiimperializma.Sotsialno-ekonomicheskij aspekt*. L.: Izd-vo «Svit». [in Ukrainian].
- Mazurok, O. (2012). *Mista Skhidnoi Halychyny, Pivnichnoi Bukovyny i Zakarpattia u druhi polovyni XIX – na pochatku XX stolit (1848–1918 rr.)*. *Etnosotsialnyi ta ekonomichni aspekty (Vol. 1)*. Uzhhorod: Karpatska. [in Ukrainian].
- Monolatii, I. (2009). «Bukovynska zghoda» u konteksti istorii mizhetnichnykh kompromisiv u Dunaiskii monarkhii. *I*, 56, 58–67. [in Ukrainian].
- Nykyforak, M.V. (2004). *Bukovyna v derzhavno-pravovii systemi Avstrii (1774–1918 rr.)*. Chernivtsi: Ruta. [in Ukrainian].
- Pollack, M. (1985). Czernowitz: Stationeineri maginären Reisenach Galizien. *Du: dieZeitschriftderKultur*, 45, 6–15. [inSwitzerland].
- Pollak, M. (2017). *Do Halychyny. Prokhasydiv, hutsuliv, poliakiv i rusyniv. Uiavna mandrivka znyklym svitom Skhidnoi Halychyny ta Bukovyny*. Chernivtsi: Knyhy – XX. [in Ukrainian].

Світлана Закірова (м. Київ)

Підприємницькі стратегії щодо формування житлового фонду Донбасу у XIX – на початку XX століття

У статті проаналізовано діяльність підприємців Донбасу щодо формування житлового фонду індустріальних підприємств. Зазначено урбанізаційні зміни краю внаслідок розвитку промисловості. На підставі архівних документів доведено, що розвиток індустріального виробництва краю без створення робітничих колоній був не можливим. Наявність житлового фонду на підприємстві виступала позитивною характеристикою на користь справи підприємця. Досліджено різні стратегії вирішення підприємцями проблеми житлового забезпечення працівників рудників та заводів регіону. Розглянуто рівень фінансування житлового фонду промисловцями та вартість користування житловими приміщеннями робітниками.

Ключові слова: житловий фонд, промислове селище, робоча колонія, урбанізація, підприємець, Донбас.

Svitlana Zakirowa

Entrepreneurial strategies for building the housing of Donbass in the XIX – the beginning XX century

In the article the features of activity of businessmen of Donbass are considered to the sphere of housing building as a result of capitalist development of industry, the terms of housing workers of mines and factories are analyzed by the businessmen of region. On the basis of archival documents proved that the development of industrial production of the region without the establishment of work colonies was impossible. Availability of housing stock in the enterprise advocated positive characteristics in favor of the entrepreneur. It is investigated various strategies to address employers the problem of housing for of workers of mines and plants in the region. It is defined the level financing industrialists available housing and the cost to use the living quarters the workers.

At the enterprises of Donbass there were various the practice of providing housing workers: free, with partial or full payment. In some large enterprises factory towns were divided into administrative and operational colony. All the houses belong to the company, however, have a different accomplishment. The quality and size of the housing stock was varied, varied and the conditions for its granting.

Entrepreneurs and the state recognized that hygienic living conditions of that period were not always satisfactory. Difficult social situation of the settlements in the region has forced the state to establish special institutions for the control of medical and sanitary-hygienic conditions of living of workers.

Key words: housing, industrial settlement, working colony, urbanization, entrepreneur, Donbass.

Светлана Закирова

Предпринимательские стратегии по формированию жилого фонда Донбасса в XIX – начале XX века

В статье проанализирована деятельность предпринимателей Донбасса по формированию жилого фонда индустриальных предприятий. Указаны урбанизационные изменения края в результате развития промышленности. На основании архивных документов доказано, что развитие индустриального производства края без создания рабочих колоний был невозможным. Наличие жилого фонда на предприятии рассматривалось положительной характеристикой в пользу предпринимателя. Исследованы различные стратегии решения предпринимателями проблемы жилищного обеспечения работников рудников и заводов региона. Рассмотрены уровень финансирования жилищного фонда промышленниками и стоимость пользования жилыми помещениями рабочими.

Ключевые слова: жилой фонд, промышленный поселок, рабочая колония, урбанізація, підприємств, Донбас.

Соціально-економічний розвиток України на будь-якому історичному етапі вимагає вирішення цілої низки невідкладних завдань у сфері задоволення соціальних потреб населення як усієї країни, так і окремих її регіонів. Особливо гостро постають ці проблеми за часи суттєвих трансформаційних процесів в економіці, що відбувалися наприкінці XIX – на початку XX століття.

Одну з важливіших проблем соціального розвитку складає житлове будівництво. Проблема формування житлового фонду Південно-Східного регіону України та житлового забезпечення робітників підприємств індустрії наприкінці XIX – на початку XX ст. до сьогодні так і не стала темою спеціального історичного дослідження, хоча окремі її аспекти розглядаються в роботах Е. Е. Крузе¹, Т. І. Лазанської², А. М. Михненка³, В. І. Подова⁴, В. Г. Ляшенка⁵, В.В. Крутікова⁶. Тому метою даної статті є в певній мірі надолуження цієї прогалини, спроба з позицій сучасної історичної науки проаналізувати стратегії підприємців щодо формування житлового фонду промислових закладів і населених пунктів у регіоні.

За умов бурхливого капіталістичного розвитку Донбасу наприкінці XIX – на початку XX століття, зростання чисельності робітничого класу у районі формування підприємств вугільної, металургійної, машинобудівної промисловості проблема забезпечення працівників житлом складала чи не найголовнішу. Держава, всіляко підтримуючи приватну ініціативу у промисловості, ніяким чином не турбувалася про забезпечення нових підприємств робочою силою. Нестача місцевих працівників у районі

створення великих підприємств приваблювала заробітчан з інших регіонів і змушувала підприємців брати їх на роботу. Саме на рудники, заводи, фабрики Донбасу їхали влаштовуватися на роботу колишні селяни. Провідний фахівець з історії України О. Реєнт вважає, що відрив від землі й підсобного господарства був однією з важливих тенденцій формування українського пролетаріату у другій половині XIX – на початку XX століття. Серед інших визначальних рис генези робочого класу в Україні він виділяє зростання його інтернаціонального компоненту за рахунок прийшлих білоруських і російських селян та робітників. Важливим регіоном їх осідання ставав Південно-Східний регіон України. 52–56% робітників Донбасу були вихідцями саме з російських губерній⁷. Промисловий бум на південному сході України суттєво підвищив загальний промисловий потенціал України, однак, не був позбавлений внутрішніх диспропорцій та суперечностей: промисловість регіону виконувала функції поставника сировини та енергоносіїв, робоча сила сектору рекрутувалася переважно в промислових центрах Росії⁸.

У довідковій книзі Катеринославської губернії на 1913 рік відмічалось, що прийшло населення губернії складало 757 283 особи (23,1% усього населення губернії) і було зайнято у більшості на підприємствах фабрично-заводської та гірничої промисловості⁹. Це реально підтверджується відомостями архівних справ про робітників, наприклад, кам'яновугільних копалень Алмазного рудника, Боківських рудників Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії, заводу Гарт-

¹ Крузе Э. Э. Условия труда и быта рабочего класса в России в 1900–1914 гг. / Э. Э. Крузе. – Ленинград: Наука, 1981. – 143 с.

² Лазанська Т. І. Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початок XX ст.: 36. наук. пр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – С. 114–136.

³ Михненко А. М. Історія Донбасу. 1861–1945 рр. / А. М. Михненко. – Донецьк: Юго-Восток, 1999. – 464 с.

⁴ Подов В. И. Донсода. Очерк из истории Донецкого ордена Ленина содового завода им. В.И. Ленина / В. И. Подов. – Донецк: Донбасс, 1969. – 134 с.

⁵ История предпринимательства в Украине (1861–1917) / Сост. В. Г. Ляшенко. – Донецк: ДиЭХП, 1998. – 146 с.

⁶ Крутіков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. / В. В. Крутіков. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1992. – 172 с.

⁷ Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. П. Реєнт ; Інститут історії України НАН України. – К.: [б.в.], 2003. – С. 141.

⁸ Кульчицький С. Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі : [дослідження] / Кульчицький С., Якубова Л.; НАН України, Ін-т історії України. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. – С. 95.

⁹ Справочная книга «Весь Екатеринослав». – Екатеринослав : [б.в.], 1913. – С. 85.

мана у Луганську, де працевлаштовувалися селяни Тамбовської, Орловської, Воронежської, Курської, Казанської, Харківської, Чернігівської губерній.

В умовах недостатньої кількості житлового фонду для працівників, а інколи і його повної відсутності, розвиток виробництва без створення робітничих колоній був не можливим. Підприємці, піклуючись про організацію виробничого процесу, повинні були водночас вирішувати і це соціальне завдання. Так, гірничий інженер П. Горлов під час влаштування кам'яно-вугільних копалень Південно-Російського Товариства головною проблемою вважав «відсутність робітників у малонаселеній місцевості у той час, коли інтенсивна розробка потребувала вмілих рук»¹⁰. Саме ці причини виділяє і Бахмутський повітовий справник у рапорті Катеринославському губернатору у 1900 році про найм промислових робітників у Центральних та Північно-Східних губерніях імперії¹¹.

У зв'язку з такими обставинами, поширеною практикою заснування промислових підприємств складного виробничого циклу Донбасу було те, що на нове місце підприємці привозили разом з обладнанням і устаткуванням певну частину кваліфікованих робітників та інженерно-технічних кадрів. Зокрема, після заснування у 1869 р. Новоросійського Товариства Дж. Юз почав водночас будівництво заводу і колонії, оскільки разом з машинами і обладнанням з Англії до нового підприємства приїхало 70 працівників, серед яких доменний майстер та кваліфіковані робітники¹². Завод акціонерної компанії Південно-Російського Дніпропетровського металургійного товариства був заснований у Царстві Польському на Віслі бельгійським Товариством «Кокериль» разом з Товариством Варшавського сталеливарного заводу, а пізніше проданий Південно-Російському Товариству. А у 1889 році завод разом з машинами, майстрами та робітниками був перевезений у с. Кам'янське Катеринославської губернії¹³.

Навіть у тих випадках, коли підприємство організовували на місці колишніх промислових закладів, унаслідок зростання потужностей виробництва чисельність робітників збільшувалася у десятки разів. Нові працівники були як місцевими мешканцями, так і заробітчанами, що приїжджали на підприємство з сусідніх районів, а відтак потребували житла. Зростання обсягів виробництва і чисельності працівників яскраво демонструють дані розвитку Голубовського рудника, розташованого біля с. Голубовка Слово-сербського повіту Катеринославської губернії. У 1863 році підприємець І. Уманський орендував у поміщика Голуба землі з покладами вугілля і заснував тут дві вертикальні шахти, на яких працювало 25–30 осіб. Річний видобуток вугілля складав 6 тис. пудів. На кінець 60-х років на руднику було вже вісім шахт, а видобуток у 1866 році склав понад 501 тис. пудів вугілля¹⁴. На початку 80-х років XIX століття рудник вважався найбільшим в Алмазьянському гірничому окрузі та видобував вже до 3 млн пудів вугілля на рік. У 1892 році шахти Голубовського рудника видобували вже 9 млн. пудів вугілля. А напередодні Першої світової війни рудник складався з п'яти шахт, кожна з яких у середньому видобувала 24 тис. пудів вугілля лише за добу, тобто 8,8 млн. пудів щороку. Загалом на руднику на цей час працювало 3 375 осіб¹⁵. Чисельність шахтарів з 1863 по 1913 рік збільшилась з 25–30 до 3 375 осіб, тобто більш ніж у 120 разів, або щорічно у середньому зростала у 2,4 рази!

За таких умов піднесення промисловості у Донбасі у другій половині XIX – на початку XX століття вирішення житлової проблеми було вкрай необхідне як робітникам, так і підприємцям. Тільки за даними 1900 року промисловцями Катеринославської губернії на утримання житла було витрачено 68,16 тис. руб¹⁶. Оскільки держава повністю відмежувалася від житлового будівництва, забезпеченням житлом робітників

¹¹ Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО), ф.11, оп. 1, спр. 351, арк. 8.

¹² *Михненко А. М.* Історія Донбасу. 1861–1945 рр. / А. М. Михненко. – Донецьк: Юго-Восток, 1999. – С. 14.

¹³ Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии за 1913 г. – Екатеринослав: Типография губернского правления, 1914. – С. 37.

¹⁴ *Фомин П. И.* Горная и горнозаводская промышленность Юга России. – Харьков: Тип. Б.Бенгис, 1915. – С. 132.

¹⁵ История городов и сел Украинской ССР. Ворошиловградская область. В 26 томах. / Зав. ред. В.М. Кулаковский. – К.: Институт истории АН УССР. Главная редакция Укр. сов. Энциклопедии, 1976. – С. 233, 235.

¹⁶ *Лазанська Т. І.* Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початок XX ст.: 36. наук. пр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – С. 129.

власних заводів, рудників, фабрик стало турботою підприємців. Навіть державні підприємства, що працювали у регіоні, практично не створювали житлового фонду. Наприклад, на початку ХХ ст. патронний завод у м. Луганськ, що належав казні, мав лише 13 квартир для вищих службовців, хоча підприємство надавало роботу 1 150 робітникам та 35 службовцям¹⁷.

У забезпеченні житлом робітників для промисловців існувало дві можливості: або надавати житло, або виплачувати досить високу заробітну плату для найму працівниками будинків та квартир. Другий шлях розв'язання житлової проблеми був серйозно обмежений браком вільних приміщень, а відтак ціни на житло були досить високими. Крім того, підприємці певним чином «економили» на робітниках, сплачуючи їм невелику зарплату. Таким чином, забезпечення робітників житловими приміщеннями було проблемою самих підприємців, оскільки в умовах механізації виробництва, організації високотехнологічних підприємств з кількразовою працею вкрай необхідним ставало утримання працівників при підприємствах.

Кількість та якість житла на промислових закладах Донбасу дуже розрізнялася. Це залежало, насамперед, від фінансових можливостей власників, особистих якостей підприємців. Вони не розглядали створення робітничих колоній як благодійницьку акцію, а підходили до вирішення житлових проблем з суто прагматичної точки зору. Підприємці були вимушені будувати житло на власний кошт, без будь-яких компенсацій з боку держави, і тому значна частина промисловців якісне житло пропонувала лише інженерно-технічним та висококваліфікованим робітникам. Решта ж працівників мешкала у приміщеннях казарменого та барачного типів, далеких від сучасного уявлення про комфорт. Проте навіть такого житла вистачало не всім працівникам. Так, на содовому заводі акціонерного товариства «Любимов, Сольве і К^о» у 1902 р. працівники мешкали у казармах та землянках, але і таким житлом було забезпечено 750 з 1 250 працюючих робітників, тобто 60%¹⁸.

Хоча якість пропонованого промисловцями житла викликала серйозні нарікання, все ж таки робітники (особливо неодружені), яким не вистачило квартир та кімнат, і вони були вимушені знімати житло за власний кошт у міщан та селян, прагнули отримати заводське житлове приміщення. Життя у приватних будинках поза межами заводських колоній було також досить складним, далеко не комфортабельним, і до того, ще й недешевим. Колишній шахтар О. Денисов згадував, що він знімав «квартиру» за 3 руб. на місяць на таких умовах: в однокімнатному маленькому будинку мешкали 9 осіб (три постельці, власник з дружиною та їх четверо дітей)¹⁹.

Певна частина робітників забезпечувалися безкоштовним заводським житлом, а у деяких випадках вони мали можливість його продажу після того, як відпрацюють певний час на підприємстві. Існували різні види пропонованого житла: окремі будинки; квартири для тих, хто мав родини; кімнати для одружених і просто казарми, де мешкали частіше за все неодружені працівники. Житло розподілялося виходячи з кваліфікації та стажу роботи робітника на підприємстві. Інколи підприємці надавали матеріали для будівництва будинків самими працівниками. Так, Південно-Російське товариство на кінець ХІХ століття мало 44 будинки для службовців рудника, 10 великих кам'яних казарм для одружених робітників та 177 дерев'яних та кам'яних будинків. Окрім того, працівники за бажанням могли самостійно збудувати собі житло з пропонованих підприємством матеріалів. Після звільнення з руднику кожному працівнику надавалося право продати будинок, що був збудований з рудничного матеріалу, і взяти гроші собі. Єдиною вимогою такого продажу було те, що покупець повинен обов'язково був бути працівником Товариства. Якщо робітнику не вдавалося продати дім, то він передавав його Товариству, за що отримував 10 руб. Бажаючі робітники мали змогу стати власниками звільненого житла, викупивши його у рудничної контори за ті ж 10 руб. Керівництво Товариства звертало увагу на якість нового житла, намагалося забороняти будувати недостатньо широкі та високі будинки²⁰.

¹⁷ Лазанська Т.І. Вказана праця. – С. 273.

¹⁸ Подов В. И. Донсода. Очерк из истории Донецкого ордена Ленина содового завода им. В.И. Ленина. – Донецк: Донбасс, 1969. – С. 12.

¹⁹ История городов и сел Украинской ССР. Ворошиловградская область. В 26 томах. / Зав. ред. В.М. Кулаковский. – К.: Институт истории АН УССР. Главная редакция Укр. сов. Энциклопедии, 1976. – С. 460.

²⁰ История предпринимательства в Украине (1861–1917) / Сост. В. Г. Ляшенко. – Донецк: ДИЭХП, 1998. – С. 68.

На підприємствах Донбасу існувала різна практика надання робітникам житла: безкоштовна, з частковою та повною оплатою. Наприклад, керівництво Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства надавало шахтарям Алмазного рудника безкоштовні житлові приміщення²¹. Власники Боківських антрацитових рудників Д.Г. Красильщик та Є.Є. Шарапов за користування квартирою, лазнями, постачання води та вугілля для опалення утримували з робітників плату розміром 0,7 руб. щомісяця, але реальне утримання квартири за документами обходилося у 6,5 руб²². Квартирну плату у розмірі 1–4 руб. з частини робітників та службовців відповідно до якості зайнятого житла отримувало керівництво Донецько-Юр'євського металургійного заводу²³.

Безкоштовне забезпечення житлом не було правилом, тому далеко не усі підприємці, навіть дуже забезпечені, пропонували робітникам заводські квартири за рахунок підприємства. Так, на Харківському паротягобудівному заводі активно проводилося житлове будівництво, утім плата за користування заводським житлом була доволі високою. Квартири були розташовані у дерев'яних та кам'яних будинках. Відповідно до цього плата за житло була різною. За квартиру у кам'яному будинку робітник сплачував підприємству 14 руб. щомісяця, у дерев'яному – 8 руб. Мешканцям квартир дозволялося брати додаткових жильців – постояльців, але лише з числа робітників заводу. Усього лише за серпень 1897 року майстрам цехів пропонувалося розподілити 19 квартир у кам'яних будинках та 40 квартир у 10 дерев'яних будинках. У вересні того ж року було надано під заселення ще 65 квартир²⁴.

На окремих великих підприємствах заводські селища ділилися на адміністративні та робітничі колонії. Будинки в обох з них знаходилися у власності підприємств, проте розрізнялися за комфортністю та благоустроєм.

Як зазначають С. Кульчицький і Л. Якубова, питому вагу спеціалістів складали на промислових підприємствах Донбасу іноземні фахівці і

спеціалісти. Вони не лише домінували серед спеціалістів, що залучалися до розвідки й розробки мінеральних копалин, а й становили більше половини кваліфікованого персоналу, що в подальшому забезпечував функціонування підприємств. Перетинаючись лише на виробництві, іноземні спеціалісти та російське на загал робітництво, існували в неспівставних світах. Перші мешкали в європеїзованих слобідках, відвідували клуби та культурні заклади. Другі – перебивалися в переповнених, необладнаних бараках, позбавлених елементарних надбань цивілізації²⁵.

Наприклад, заводське житло заводу Гартмана у Луганську було розділено на дві колонії – міську та заводську. Міська колонія була віддалена від заводу майже на 2 версти. Тут знаходився двоповерховий будинок керуючого заводом. Квартири старших службовців та інженерно-технічних кадрів були розташовані у 3 особняках, 3 будинках на 2 квартири кожний та двоповерховому будинку з 4 квартирами. Освітлення міської колонії, як і квартир, було електричним. Заводська колонія, на території якої були збудовані одно- та двоповерхові будинки для майстрів, дрібних службовців та робітників, була розташована біля підприємства. Тут знаходилося 9 будинків з 18 квартирами та 7 будинків з 49 квартирами. Обидві колонії мали власне водо-, паро- та електропостачання, що фінансувалося керівництвом заводу²⁶. Витрати на утримання житла складали суттєву частку невиробничих витрат Товариства. Так, у 1905 р., за нашими підрахунками, на ці потреби було витрачено 80 660 руб., що становило 11,4% затрат підприємства²⁷.

Заводська колонія Новоросійського товариства в Юзівці так само розподілялася на 2 частини – англійську та російську. Вони також суттєво розрізнялися і за якістю житла, і за благоустроєм території. Однак навіть за тих умов Комісія з дослідження становища гірничих робітників Півдня Росії, що працювала на заводі та рудниках Товариства у 1905 році, дійшла висновку, що «усі типи житла були у тому чи іншому ступені благоустроєні, хоча казарми й відмічалися тіснявою». Під-

²¹ Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО), ф. 4, оп.1, спр. 2, арк. 78.

²² ДАЛО, ф. 22, оп. 1, спр. 6, арк. 1.

²³ Там само, ф. 7, оп.1, спр. 1, арк. 15-15зв.

²⁴ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. 749, оп.1, спр. 184, арк. 2–19.

²⁵ *Кульчицький С.* Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі / С. Кульчицький, Л. Якубова / Відп. ред.: В. Смолій; НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2015. – С. 110.

²⁶ ДАЛО, ф. 2, оп.1, спр. 17, 1-24 арк.

²⁷ Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 31, арк. 1-24.

приємство Юза забезпечувало значну частину робітників безкоштовними квартирами з опаленням та водою. Окрім приватних будинків малися окремі 2-х та 4-х квартирні будинки, квартири у 1,5–2 кімнати з кухнею (з цементною або земляною підлогою), казарми. Бажаючі мали змогу знімати квартири з платою від 1 до 4 руб. за місяць з безкоштовним опаленням. Влітку вулиці колонії оброблялися водою із знезаражувальною рідиною²⁸.

Враховуючи спогади колишніх робітників заводу Юза про умови життя, можна з певною долею сумніву відноситися до слів комісії. Однак вона робила свої висновки у порівнянні з житловими умовами інших підприємств галузі, які, напевне, були значно гіршими, а на деяких підприємствах заводське житло взагалі було відсутнім. Тому, на наш погляд, не ідеалізуючи стан вирішення житлової проблеми в Юзівці, не слід применшувати внесок керівництва Товариства у створенні житлового фонду селища.

Змушені були вирішувати житлову проблему й інші промисловці Донбасу. Наявність рудничного житлового фонду певним чином виступала як позитивна характеристика на користь справи підприємця. Так, колонія вугільних копалень Катеринославського гірничопромислового товариства налічувала 250 будинків (1 058 квартир) для робітників з родинами, 35 будинків (145 квартир) для неодружених і 29 будинків (60 квартир) для службовців шахт. Житловий фонд при копальнях підприємців Рутченків та Штедингга становив 19 будинків з 30 квартирами для службовців, 15 сімейних будинків на 173 квартири та 9 будинків казарменого типу, розрахованих на 355 осіб. Біля рудників Російсько-Донецького товариства, де працювало 6 420 осіб, була влаштована колонія з 76 будинків на 112 квартир для службовців, 168 сімейних будинків на 789 квартир та 50 казарм на 4 000 робітників²⁹. Добре влаштованою підприємцем О. Алчевським була колонія Каль-

міусо-Богодухівських копалень. Тут існувало 40 будинків на 70 квартир для службовців, 692 будинок з 2 700 квартирами для родинних шахтарів та 71 казарма для 280 робітників³⁰.

Взагалі, за даними Е. Е. Крузе, у 1913 р. тільки 13,8% робітників Півдня Росії мешкало на вільних квартирах, понад 39% – у сімейних будинках та 46% – у житлових приміщеннях казарменого типу, тобто понад 82% працівників забезпечувалося житлом підприємцями³¹.

Серед загалу гірничопромисловців виділялися ті власники, що найбільше уваги приділяли становищу робітників. До них сміливо можна віднести поміщика О. Д. Іванова, який облаштував шахтарське селище водопроводом, побудував 9 будинків на 16 квартир для службовців, 15 казарм для робітників на 360 осіб та 8 родинних будинків на 42 квартири. Якщо взяти до уваги, що на Олександро-Дмитрівському руднику працювало 350 шахтарів та 10 службовців, то зрозуміло, що усі без винятку працівники копалень були забезпечені житлом за рахунок підприємця³².

Проблема житлового забезпечення турбувала підприємців навіть у тих випадках, коли промисловий заклад був розташований у сільській місцевості і використовував селян як робітників заводу. Однак, за таких умов існувала певна специфіка робітничого середовища, оскільки частіше за все селяни працювали на підприємствах лише у зимовий період, коли закінчувалися польові роботи, а влітку підприємці були вимушені наймати прийшлих заробітчан. До того ж, значна частина селянства не бажала постійно працювати у промисловості, а розглядала цю сферу працевлаштування як тимчасову, на період подолання матеріальних негараздів. Так, на цукрово-рафінадному заводі Борисовських у Бахмутському районі окрім місцевих селян працювали сезонні робітники, які приходили з Орловської, Курської і навіть Тамбовської губерній³³. Саме для них

²⁸ Предпринимательство и предприниматели России: от истоков до начала XX в. – М.: РОССПЭН, 1997. – С. 310.

²⁹ По Екатерининской железной дороге. Издание Управления Екатерининской железной дороги. – Выпуск 2. (Часть вторая). – Екатеринослав : Типолитография Екат. жел. дор., 1912. – С. 67, 237.

³⁰ Там само. – С. 91.

³¹ Крузе Э. Э. Условия труда и быта рабочего класса в России в 1900–1914 гг. / Э. Э. Крузе. – Ленинград: Наука, 1981. – С. 113.

³² Кострица Ю. П. У истоков горнозаводского дела. Очерки истории развития Лисичанского каменноугольного района. XVIII–XIX вв. / Ю. П. Кострица. – Ростов-на-Дону: Ростовское книжное издательство, 1994. – С. 36.

³³ Абуков С. Н. Имение Борисовских как пример крупного помещичьего хозяйства Юго-Восточной Украины второй половины XIX века / С. Н. Абуков // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. Кн. 9. / Голов. ред. З. Г. Лихолобова. – Донецьк: ДонНУ, 2002. – С. 99.

власники заводу побудували будинки для родинних та казармені приміщення для неодружених працівників³⁴.

Наслідком промислового підйому другої половини XIX – початку XX століття стала активна урбанізація Донбасу, що відбувалася у тому числі й завдяки зусиллям підприємців. Так, засновник Селезньовського товариства кам'яновугільної та заводської промисловості К. Л. Мсциховський відмічав у документах до Міністерства торгівлі та промисловості у 1906 році, що рудничне населення селища Селезньовка складає 5 000 осіб, з яких тільки 1 500 працюють на руднику³⁵. Збудовані ними будівлі та споруди навколо промислових об'єктів зросталися зі старими населеними пунктами, утворюючи нові поселення, що за своїми розмірами значно перевищували колишні. Зокрема, на початку XX століття з невеличким селом Петромар'ївка Слов'янського повіту Катеринославської губернії злилися шахтарські селища навколишніх копалень та ливарно-механічного заводу: Петромар'ївського рудника – 16 будинків на 26 квартир для службовців, 5 казарм, 112 будинків на 225 квартир для робітників з родинами; Варваропольського рудника – 12 будинків на 14 квартир для службовців, 10 казарм на 250 робітників, 152 сімейних будинків на 304 квартири; Єлизаветинського рудника Соколова – 3 будинки та 5 казарм; рудника Золотарьова – 4 будинки і 3 казарми; заводу – 1 будинок та 2 казарми³⁶. Нове робітниче містечко Петромар'ївка було у десятки разів більше колишнього села, оскільки тут з'явилося 25 казарм для робітників та 300 будинків для службовців та тих працівників, що мали родини.

Благоустрій та комфорт у новостворених поселеннях був низьким. Однак у досліджуваній період не дуже упорядкований вигляд мали не тільки шахтарські селища, цим же відмічалися навіть повітові центри Донбасу. Так, у Слов'янську жодна з 18 вулиць не була заощена, а в нічний час селище на мало освітлення. Старобільськ – повітовий центр Харківської губернії –

на початку XX ст. був забудований переважно однопверховими будинками, критими очеретом та соломою. Вулиці також не упорядковувалися та не освітлювалися. Луганськ – значний промисловий центр Донбасу, де напередодні Першої світової війни мешкала 61 тис. осіб, мав 7 993 домоволодіння. З 198 вулиць міста лише 17 вулиць центру мали тверде покриття. Під час весняних та осінніх дощів вулицями міста пройти було практично неможливо. У Луганську не було каналізації та водопроводу.

Взагалі санітарно-гігієнічні умови життя того періоду були незадовільними. Це визнавали і самі підприємці, приймаючи рішення на одному зі з'їздів гірничопромисловців про заборону селити робітників у землянках та необхідність будувати приміщення у сухих місцях³⁷. Вкрай складне загальне становище у Донбасі змусило державу до створення «присутствій» з гірничозаводських справ, що мали контролювати медичні та санітарно-гігієнічні умови життя робітників.

Так, Катеринославське губернське з фабричних справ присутствіє 28 квітня 1898 року видало обов'язкову постанову «Про санітарний благоустрій промислових закладів», згідно з яким перед підприємцями висувалися певні вимоги щодо облаштування як промислових, так і житлових приміщень, відповідно до температурного режиму, рівня освітлення, забезпечення санітарних умов³⁸. Однак значна частина підприємців всіляко намагалася уникнути соціальних витрат, не виконуючи рішень та постанов як державних установ, так і колективних органів промисловців. Підприємці шукали пояснення кризового становища на окремих підприємствах і в галузі загалом надмірними поборами з боку місцевих чиновників, що відволікали кошти промисловців від розвитку справи і непродуктивно збільшували обсяги невиробничих витрат власників. Наприклад, вуглепромисловець І. Правда Бахмутського повіту у 1902 році звертався до губернатора та державного керівництва (аж до С.Ю. Вітте) з проханням зменшити побори місцевих поліцейських. За його

³⁴ Харьковский фабричный округ. (Отчет за 1885 г. фаб. инсп. В. В. Святловского) – СПб. : Типография В. Киршбаума, 1886. – С. 117.

³⁵ ДАЛО, ф. 10, оп.1, спр. 1, арк. 11зв.

³⁶ История городов и сел Украинской ССР. Ворошиловградская область. В 26 томах. / Зав. ред. В.М. Кулаковский. – К.: Институт истории АН УССР. Главная редакция Укр. сов. Энциклопедии, 1976. – С. 461–462.

³⁷ Лазанська Т. І. Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початок XX ст.: Зб. наук. пр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – С. 129.

³⁸ ДАЛО, ф. 2, оп.1, спр. 2, арк. 4зв.-5.

словами, промисловці власним коштом утримували фабричну поліцію, однак голова поліцейського управління вимагав додатково перерахувувати щорічно 30 000 руб. на посилення канцелярських витрат, а також від 5 000 до 6 000 руб. на рік на інші потреби. Перевірки старшого фабричного інспектора Катеринославської губернії підтвердили, що у Бахмутському повіті мають місце збори, що вказані підприємцем³⁹.

Під час контрольних перевірок за незадовільні умови життя робітників на підприємстві накладалися штрафні санкції, аж до закриття підприємств до тих пір, поки ситуація не була виправлена. Так, губернатор Катеринославської губернії за антисанітарне становище житлових приміщень гірничих робітників закриття у лютому 1908 року рудник Нового Товариства Криворізьких залізних руд до прийняття необхідних заходів щодо виправлення ситуації⁴⁰. Підприємець П. Тіярт у 1913 році оскаржував протокол поліцейського пристава про антисанітарне утримання казарм робітників, унаслідок якого на нього було накладено штраф і зобов'язано протягом трьох днів виправити санітарний стан кухні та житлових приміщень⁴¹.

Оскільки значна частина працівників Донбасу були колишніми селянами, то їх не дуже «лякали» санітарно-гігієнічні умови заводського житла, яке при порівнянні з селянським виглядало досить задовільним. О. Кауфман так описував на початку ХХ ст. житло пересічного селянина: «...8–9-аршинна хата, заввишки не більше сажені. Розповсюджені курні хати. Хати майже завжди вкриті соломою, часто протікають, а взимку для тепла у багатьох місцевостях обкладали майже до даху гноєм. На 7–9 куб. саж. мешкає родина селян інколи дуже значних розмірів. Сплять у два поверхи – на лавках, нарах та печі. Підлога практично завжди земляна, тому що взимку до хати вносять ягнят, телят, поросят, а інколи навіть вводять корову. Лазень майже немає»⁴².

Авторитетний український історик О. Реєнт підкреслював: «...на сільськогосподарських угіддях ще менш, ніж на промислових підприєм-

ствах, дотримувалися правил безпеки, гігієни й охорони праці, менш прискіпливим був контроль державної адміністрації, що створювало умови для зловживань. У 90-х роках наявні трудові ресурси сягали 10,7 млн. осіб. З них сільське господарство потребувало 2,3 млн., в інших галузях економіки працювали 1,1 млн. осіб. Решта – 7,3 млн., або 68% робочої сили становили надлишок, основну масу якого були безробітні, а ще якусь частину – не повністю зайняті. Всі вони були приречені на жалюгідне, напівголодне існування»⁴³.

Не ідеалізуючи становище робітників Донбасу, слід зазначити, що порівняно з величезною масою безземельного селянства, яке часто взагалі не мало можливості прогнати свої родини у селі, промислові підприємства забезпечували працівникам певні умови життя та праці. На початку ХХ століття було зафіксовано багато випадків, коли навіть після закриття промислових підприємств за часів економічної кризи, заробітчани не покидали заводські містечка. Так, під час кризи 1910 року у Макіївці було закрито декілька копалень, внаслідок чого звільненими опинилися біля 10 тис. шахтарів. Проте ніхто з них не повернувся до рідних селищ, а чекали у промисловому містечку відкриття рудників та отримання нової роботи⁴⁴.

Отже, наслідком промислового розвитку Донбасу на початку ХХ ст. стало суттєве чисельне збільшення населення регіону. Значна частина нових мешканців Донбасу були працівниками промислових підприємств і селилися навколо заводів, фабрик та рудників у пропонуваніх власниками житлових приміщень. Якість та розміри такого житла були неоднаковими, розрізнялися й умови його надання. Краще порівняно з іншими категоріями робітників забезпечувалися житлом інженерно-технічні кадри та висококваліфіковані працівники. Значно гіршими були житлові умови некваліфікованої робочої сили. Низьким поки ще залишався рівень благоустрою як робітничих селищ, так і загалом населених пунктів регіону. Урядові кола намагалися контролювати санітарно-

³⁹ ДАДО, ф. 23, оп. 1, спр. 3, арк. 4зв, 12зв.

⁴⁰ Там само, ф. 11, оп. 1, спр. 984а, арк. 128.

⁴¹ Там само, ф. 20, оп. 1, спр. 97, арк. 17.

⁴² Кауфман А. А. Аграрный вопрос в России. / А. А. Кауфман. – М.: Типолитография Тов-ва И.Н. Кушнарева и К^о, 1918. – С. 55.

⁴³ Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок ХХ ст.) / О. П. Реєнт / Інститут історії України НАН України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 147.

⁴⁴ История рабочих Донбасса: в 2 т. – К.: Ин-т истории АН УССР. – Т. 1. Рабочие Донбасса в эпоху капитализма и переход от капитализма к социализму / Гл. ред. Ю. Ю. Кондуфор. – К., 1981. – С. 76.

гігієнічні умови життя та загальне становище на промислових підприємствах Донбасу, проте частина підприємців все ж таки уникали виконання їх вимог. Вітчизняні підприємці були представниками свого часу і свого середовища. Як прагматичні бізнесмени вони чітко усвідомлювали певну необхідність утримання власних робітників і, частіше за все, виходячи виключно з цієї необхідності, несли соціальні витрати у сфері житлового забезпечення. Уривчасті дані цього періоду не дають змоги з'ясувати повну картину вирішення житлової проблеми на підприємствах гірничої та гірничозаводської галузей, однак, за нашими підрахунками, лише навколо Катерининської залізниці власниками рудників та копалень до 1914 року було збудовано 123 будинки для службовців на 160 квартир, 1 159 сімейних будинків на 4 594

квартири та 141 житлове приміщення казарменого типу. Діяльність підприємців у цьому напрямку була недостатньою, проте, якщо промисловці все ж таки вкладали кошти у вирішення житлової проблеми промислового населення Донбасу, то держава взагалі усунулася від виконання цього завдання соціального розвитку регіону.

Враховуючи важливість розглянутої проблеми для ґрунтовного аналізу суспільно-політичних і економічних процесів у регіоні, зазначена тема має подальші перспективи дослідження, передусім що стосується особливостей житлового забезпечення робітників різних галузей промисловості, питань співпраці підприємців та органів місцевого самоврядування, які можуть стати у нагоді у вирішенні відповідних завдань на сучасному етапі розвитку України.

References

- Abukov, S. N. (2002). Imenie Borisovskih kak primer krupnogo pomeshhich'ego hozjajstva Jugo-Vostochnoj Ukrainy vtoroj poloviny XIX veka (Z. H. Lykshobova, Ed.). *Novi storinky istorii Donbassu. – New pages of Donbas history*, (9), 96–100. [in Russian].
- Fomin, P. I. (1915). *Gornaja i gornozavodskaja promyshlennost' Juga Rossii*. Har'kov: Tip. B. Bengis. [in Russian].
- Har'kovskij fabrichnyj okrug. (Otchet za 1885 g. fab. insp. V.V. Svatlovskogo)*. (1886). Sankt-Peterburg: Tipografija V. Kirshbauma, 1886. [in Russian].
- Illjustrirovannyj sputnik po Kursko-Har'kovo-Sevastopol'skoj zheleznoj doroge*. (1902). Har'kov: Tov-vo «Pechatnja S.P. Jakovleva». [in Russian].
- Kaufman, A. A. (1918). *Agrarnyj vopros v Rossii*. Moskva: Tipolitografija Tov-va I.N. Kushnareva i K^o. [in Russian].
- Kondufor, Ju. Ju. (Ed.). (1981). *Istorija rabochih Donbassa (Vol. 1)*. Kyiv: In-t istorii AN USSR. [in Russian].
- Kostrica, Ju. P. (1994). *U istokov gornozavodskogo dela. Oчерki istorii razvitija Lisichanskogo kamennougol'nogo rajona. XVIII–XIX vv*. Rostov-na-Donu: Rostovskoe knizhnoe izdatel'stvo. [in Russian].
- Krutikov, V. V. (1992). *Burzhuazija Ukrainy ta ekonomichna polityka tsaryzmu v poreformenyi period*. Dnipropetrovsk: Vyd-vo DDU. [in Ukrainian].
- Kruze, Je. Je (1981). *Uslovija truda i byta rabochego klassa v Rossii v 1900–1914 gg*. Leningrad: Nauka. [in Russian].
- Kulakovskij, V. M. (Ed.). (1976). *Istorija gorodov i sel Ukrainskoj SSR. Voroshilovgradskaja oblast'*. Kyiv: Institut istorii AN USSR. Glavnaja redakcija Ukr. sov. Jenciklopedii. [in Russian].
- Kulchytskyi, S., & Yakubova, L. (2015). *Donechchyna i Luhanshchyna u XVII–XXI st.: istorichni faktory i politychni tekhnologii formuvannia osoblyvoho ta zahalnoho u rehionalnomu prostori*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Lazanska, T. I. (2000). Vytraty pidpriemstiv Ukrainy po zabezpechenniu sotsialnykh potreb robitnychoho klasu naprykintsi XIX st. [The cost of Entrepreneurs of Ukraine to ensure the social needs of the working class in the late XIX century]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatok XX st. – Problems of the history of Ukraine of XIX – beginning XX cc.*, (1), 114–136. [in Ukrainian].
- Ljashenko, V. G. (Ed.). (1998). *Istorija predprinimatel'stva v Ukraine (1861–1917)*. Doneck: DiJeHP. [in Russian].
- Mykhnenko, A. M. (1999). *Istorii Donbasu. 1861 – 1945 rr*. Donetsk: Yuho-Vostok. [in Ukrainian].
- Pamjatnaja knizhka i adres-kalendar' Ekaterinoslavskoj gubernii na 1913 g*. (1913). Ekaterinoslav: Tipografija gubernskogo pravlenija. [in Russian].
- Po Ekaterininskoj zheleznoj doroge. Izdanie Upravlenija Ekaterininskoj zheleznoj dorogi*. (1912). Ekaterinoslav: Tipolitografija Ekater. zhel. dor. [in Russian].
- Podov, V. I. (1969). *Donsoda. Oчерk iz istorii Doneckogo ordena Lenina sodovogo zavoda im. V.I. Lenina*. Doneck: Donbass. [in Russian].
- Predprinimatel'stvo i predprinimateli Rossii: ot istokov do nachala XX v*. (1997). Moskva: ROSSPJeN. [in Russian].
- Reient, O. P. (2003). *Ukraina v impersku dobu (XIX – pochatok XX st.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Satanovskij, L. I. (Ed.). (1913). *Spravocchnaja kniga «Ves' Ekaterinoslav»*. Ekaterinoslav. [in Russian].

**Краєзнавство
в особах**

Вадим Ільїн (м. Харків)

Шляхами медичного краєзнавства (до 60-річчя професора І.Ю. РОБАКА)

Персоналія присвячена харківському історику та краєзнавцю, досліднику минулого охорони здоров'я Харкова І.Ю. Робаку. Виділені найважливіші складові наукових інтересів вченого, його внесок в розвиток історико-медичного краєзнавства. Стаття містить аналіз праць І.Ю. Робака, який буде корисний дослідникам рідного краю.

Ключові слова: медичне краєзнавство, І.Ю. Робак, соціальна історія охорони здоров'я, Харків, Харківський національний медичний університет.

Vadim Ilyin

Ways of the medical study of region (to the 60th anniversary of the professor I.Yu. ROBAK)

The biographical study is dedicated to the Kharkiv historian and local lore specialist, researcher of the Kharkiv's healthcare past Ihor Robak. The most important components of scientific interests of the researcher are highlighted, its contribution to the development of the historical and medical study of region. The article contains an analysis of the works of I.Yu. Robak, that will be useful for researchers of localities.

Key words: historical and medical study of region, I.Yu. Robak, social history of health care, Kharkiv, Kharkiv National Medical University.

Vadim Ilyin

Путиами медицинскогo краеведения (к 60-летию профессора И.Ю. РОБАКА)

Персоналія посвящена харьковскому историку и краеведу, исследователю прошлого здравоохранения Харькова И.Ю. Робаку. Выделены наиболее важные составляющие научных интересов ученого, его вклад в развитие историко-медицинского краеведения. Статья содержит анализ трудов И.Ю. Робака, который будет полезен исследователям родного края.

Ключевые слова: историко-медицинское краеведение, И.Ю. Робак, социальная история здравоохранения, Харьков, Харьковский национальный медицинский университет.

Метою статті є підбиття попередніх підсумків діяльності дослідника, Почесного краєзнавця України, харківського історика, завідувача кафедри суспільних наук ХНМУ професора Ігоря Юрійовича Робака, який сприяє відродженню історико-медичної галузі вітчизняного краєзнавства.

Останні 17 років І.Ю. Робак присвятив дослідженню історії охорони здоров'я. Саме з цієї тематики 2009 р. він захистив докторську дисертацію¹. Обравши за майданчик своїх досліджень Харків, він вивів дослідження історії охорони здоров'я в

¹ Робак І. Ю. Історичні умови організації та специфіка розвитку охорони здоров'я в Харкові (XVIII – початок XX ст.): дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01 / І. Ю. Робак. – Х., 2009. – 438 с.

незалежній Україні на новий рівень. Не слід думати, що І.Ю. Робак є самотнім дослідником цієї проблематики, яку розробляють також сучасні українські історики Ю.В. Барабаш², Л.І. Лавріненко³, І.В. Перехрест⁴, Ф.Я. Ступак⁵, І.В. Ткаченко⁶. Проте, дослідницька активність І.Ю. Робака відрізняється ширшим охопленням проблеми в часі, завдяки чому простежується еволюція становлення місцевої медичної служби від її заснування до сьогодення. Сталося це завдяки тому, що І.Ю. Робак підготував учнів й спрямував їхні зусилля на вивчення окремих періодів минулого охорони здоров'я Харкова. Результатом цього став захист кандидатських дисертацій Г.Л. Демочко та В.Г. Ільїна, випуск монографій, створення в Харкові організаційно оформленого дослідницького середовища – Центру медичного краєзнавства Харківського національного медичного університету^{7,8}.

Новаторство І.Ю. Робака проявилось в дослідженні історії окремих медичних закладів та створенні колективного портрету міської лікарської спільноти, в пропозиції вивчати історію охорони здоров'я під кутом медичного краєзнавства.

Основні дослідницькі здобутки І.Ю. Робака втілено в працях з історії охорони здоров'я Харкова дорадянського (поч. XVIII–1916 р.) та радянського міжвоєнного періоду (1919–1934 рр.)^{9,10}.

Окреслена лінія дослідження повинна логічно завершитися монографією, яка була б присвячена повоєнному радянському періоду (1945–1991 рр.). В цих працях локальна історія охорони здоров'я подана на тлі політичної та соціально-економічної історії країни. До І.Ю. Робака дослідження з цієї теми мали фрагментарний, тенденційний та односторонній характер, були написані переважно медиками без урахування загальноісторичного фону та зв'язків з іншими проблемами суспільного розвитку.

Зважаючи на те, що І.Ю. Робак фактично першим системно почав вивчення обраної теми, природно вагомим є його внесок в дослідження джерельної бази та історіографії історії охорони здоров'я. Під час роботи над докторською дисертацією з історії охорони здоров'я в Харкові дожовтневої доби дослідник опрацював та вперше ввів до наукового обігу справи з 20 фондів харківських та київських архівів (ДАХО, ЦДІАК), видання Харківського губернського статистичного комітету, опубліковані звіти медичних установ та місцеву періодику.

І.Ю. Робак разом зі своєю ученицею Г. Л. Демочко також проаналізував інформаційний потенціал фондів центральних та місцевих архівосховищ для дослідників історії охорони здоров'я Харкова 20–30-х рр. XX ст.¹¹.

² Барабаш Ю. В. Розвиток інфраструктури охорони здоров'я в Донбасі у 20-х рр. XX ст.: історичний аспект : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ю. В. Барабаш. – Луганськ, 2008. – 179 с.

³ Лавріненко Л. І. Охорона здоров'я на Чернігівщині (1960–1980-ті роки) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. – «Історія України» / Л. І. Лавріненко. – Ч., 2012. – 20 с.

⁴ Перехрест І. В. Медико-санітарні наслідки Великої Вітчизняної війни для населення України та їх ліквідація у період відбудови (1943–1950 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. – «Історія України» / І. В. Перехрест. – Д., 2007. – 20 с.

⁵ Ступак Ф. Я. Розвиток охорони здоров'я в Україні у другій половині XX століття / Ф. Я. Ступак // Грані. – 2015. – Том 18. – № 2 (118). – С. 158–162.

⁶ Ткаченко І. В. Охорона здоров'я в Україні в роки нової економічної політики: соціально-історичний аспект : дис. ... кандидата історичних наук : 07.00.01 / І. В. Ткаченко. – Черкаси, 2009. – 231 с.

⁷ Демочко Г. Л. Формування і розвиток української радянської системи охорони здоров'я в Харкові (1919–1934 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Г. Л. Демочко. – Х., 2011. – 349 с.

⁸ Ільїн В. Г. Особливості післявоєнного відновлення та розвитку радянської системи охорони здоров'я в Харкові (1945–1991): історичний аспект : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. Г. Ільїн. – Х., 2017. – 276 с.

⁹ Робак І. Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.) / І. Ю. Робак. – Х. : ХДМУ, 2007. – 346 с. (іл. 24 с.).

¹⁰ Робак І. Ю. Охорона здоров'я в першій столиці радянської України (1919–1934 рр.) / І. Ю. Робак, Г. Л. Демочко. – Х.: Колегіум, 2012. – 260 с. (іл. 14 с.).

¹¹ Робак І. Ю. Архівні джерела історії харківської охорони здоров'я 1920–1930-х років / І. Ю. Робак, Г. Л. Демочко // Історична регіоналістика на зламі століть: актуальні питання: матеріали Міжнародної наукової конференції, Луганськ, 25-26 квітня 2012 р. – Луганськ, 2012. – С. 104–105.

2015 р. в часописі Польської академії наук «Medycyna Nowożytna» вийшла стаття, присвячена цінному джерелу з історії становлення радянської системи охорони здоров'я в Україні – журналові «Профілактична медицина», який впродовж 1922–1937 рр. був трибуною провідних українських медиків¹². Автори з'ясували обставини створення, визначили завдання, аудиторію, склад редколегій, структуру та тематичний зміст журналу, узагальнили умови його функціонування й, таким чином, запропонували схему джерелознавчого аналізу даного історичного джерела. Цікавим є аналіз еволюції змісту журналу (зокрема, його ідеологізація) під впливом суспільно-політичних змін в СРСР. Розглянувши це періодичне видання, автори показали пріоритетні напрями, за якими розвивалася молода медична система Радянської України в міжвоєнний період.

Торкаючись історіографії питання, І.Ю. Робак проаналізував сучасний стан наукової розробленості історії харківської охорони здоров'я¹³. Дослідник виокремив періоди у літературі, присвяченій розвитку охорони здоров'я в Харкові (дорадянський, радянський, сучасний), показав їхню цінність і специфічні вади (фактографічність, ідеологізація, фрагментарність, відзначив спільну рису більшості праць – створення медиками з точки зору історії медицини¹⁴.

Дослідник підсумував загальний стан розробленості історико-регіональних проблем вітчизняної охорони здоров'я, й зробив висновок, що наявні праці вже дають можливість сповна уявити собі весь процес становлення й розвитку охорони здоров'я в Україні та висловився за потребу створення комплексного дослідження з цієї теми¹⁵.

І.Ю. Робак вперше серед істориків розділив історію медицини та історію охорони здоров'я, довівши, що остання – частина соціальної історії. На його думку, охорона здоров'я – це сфера

суспільної діяльності, яка складається з державних і громадських заходів різного характеру (економічні, політичні, юридичні, адміністративні, медичні), спрямованих на збереження та поліпшення здоров'я населення. Медицина ж є системою наукових знань і практичних заходів, об'єднаних тією ж спрямованістю, що й охорона здоров'я. Якщо охорона здоров'я – це суспільна практика, то медицина – це і наука, і практика. Таким чином, охорону здоров'я та медицину об'єднує медична практика, спрямована на збереження здоров'я людей. Оскільки охорона здоров'я є сферою суспільної діяльності, розвиток якої визначається соціально-економічними умовами, зумовлюється загальними суспільними процесами та рівнем розвитку науки та культури, то її історія є частиною соціальної історії (за визначенням І.Ю. Робака, «соціальна історія охорони здоров'я»). При цьому історик наголосив, що зміст запропонованого поняття складають історичні закономірності виникнення та еволюції охорони здоров'я в системі «охорона здоров'я – суспільство», а на місцевому рівні – «охорона здоров'я в місті – суспільство – міська громада», тобто – взаємодія охороноздоровчої практики з іншими суспільними практиками та інститутами суспільства.

Дослідник виділив напрями, за якими слушно студіювати історію охорони здоров'я, а саме: організація та фінансування міської охорони здоров'я, кадрове забезпечення, соціальне становище медичних працівників, санітарна діяльність, розгляд окремих видів медичної допомоги (стаціонарна, амбулаторна, швидка і невідкладна, забезпечення населення лікарськими засобами та медичне постачання тощо). Таким чином, вчений об'єднав під єдиним проблемно-хронологічним дахом структурні елементи охорони здоров'я, як сфери суспільної діяльності з історією їхнього розвитку.

¹² Робак І. Ю. Цінне джерело з історії української медицини та охорони здоров'я радянських часів / І. Ю. Робак, Г. Л. Демочко // «Medycyna Nowożytna. Studia nad Kulturą Medyczną». – Том 21. – Zeszyt 2 (2015). – 241–252.

¹³ Робак І. Ю. Сучасна вітчизняна історіографія історії охорони здоров'я в Харкові / І.Ю. Робак // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія: «Історія та географія». – 2011. – Вип. 41. – С. 275–280.

¹⁴ Там само. – С. 276–277.

¹⁵ Робак І. Ю. Сучасна вітчизняна історіографія історії місцевої охорони здоров'я в Україні та перспективи подальших досліджень / І. Ю. Робак, Г. Л. Демочко // Історичні, економічні, соціально-філософські та освітні аспекти розвитку охорони здоров'я : матеріали Міжнародної наукової інтернет-конференції, присвяченої 75-річчю кафедри суспільних наук ХНМУ, 4–11 листоп. 2013 р. / Харк. нац. мед. ун-т; [редкол.: І. Ю. Робак, Г. Л. Демочко, В. А. Мац]. – Х., 2013. – С. 63–69.

Саме за такою схемою побудовані монографії, дисертація, статті й тези І. Ю. Робака, присвячені історії охорони здоров'я в Харкові за імперської доби, та роботи його учнів Г.Л. Демочко і В.Г. Ільїна, присвячені міжвоєнному й повоєнному радянським періодам.

Докторська дисертація І. Ю. Робака «Історичні умови організації та специфіка розвитку охорони здоров'я в Харкові (XVIII – початок XX ст.)» стала спробою поглянути на дорадянську історію охорони здоров'я в Харкові не під суто медичним кутом зору, а з позицій соціальної історії, історії повсякдення, містознавства та краєзнавства. Автор засвідчив хибність багатьох усталених з радянських часів оцінок, а саме про відсутність будь-яких вагомих досягнень в охороні здоров'я за часів царату, повне позбавлення трудящих мас медичної допомоги, суцільну її комерціалізацію. І.Ю. Робак виділив два етапи в історії дорадянської охорони здоров'я в Харкові, пов'язані із соціально-економічною й політичною історією країни, та відтворив відповідні зміни в структурі її організації. Так, перший етап охоплював кінець 30-х рр. XVIII ст. – 60-ті рр. XIX ст. й позначився централізованим розвитком охорони здоров'я, дріб'язковою опікою з боку центральної влади, наголосом на адміністративно-поліцейських заходах, неповороткою структурою органів медичної допомоги, безсистемністю оздоровчих заходів, відсутністю у місті лікарні та санітарної організації. Важливим є висновок автора про те, що причиною недоступності медичної допомоги та жахливого санітарного стану міста на тому етапі, крім високої вартості послуг, була відчуженість громадян від медичного середовища внаслідок відсутності ініціативи з боку держави, слабке становище громадських форм охорони здоров'я. Окрему увагу І.Ю. Робак приділив співвідношенню впливів двох чинників – приналежності до Російської імперії та місцевої специфіки, – на розвиток охорони здоров'я в місті. За відсутності місцевого самоврядування – «школи» формування громадської активності – на першому етапі виключно діяв перший чинник.

Протягом другого етапу (від реформ 60–70-х рр. XIX ст. до 1917 р.), коли міське громадське самоврядування перебрало на себе опіку-

вання громадським здоров'ям, зросла вага місцевого чинника, було створено власну міську лікувально-санітарну організацію. З'явилися в місті й громадська медицина, служба швидкої допомоги, санітарні заходи набули системного характеру. Як показали підрахунки І.Ю. Робака, рівень забезпеченості харківського населення лікарняними ліжками в Російській імперії напередодні Першої світової війни поступався лише столичному, а показник забезпеченості харків'ян медичними кадрами значно перевершував відповідні показники всіх українських міст, обох російських столиць і навіть середні показники по розвинутих країнах Європи і США. І.Ю. Робак показав, що харківська медична громадськість висунула зі свого середовища видатних організаторів охорони здоров'я, яким Харків завдячує появою нових форм і видів медичної допомоги.

Самобутність харківської охорони здоров'я визначалась урізноманітненням «обличчя» харківської охорони здоров'я за рахунок появи лікувальних закладів різної форми власності, в тому числі, унікальних, та початком взаємодії охорони здоров'я не з усіма структурами, що виникли в країні в пореформені часи. Іншими словами, протягом другого етапу на перший план вийшла громадськість, як основний організатор медичної допомоги. Дослідник робить важливий висновок, що навіть протягом другого етапу охорона здоров'я в Харкові організаційно не встигла сформуватися в систему, а окремі її вади неможливо було подолати без суспільних перетворень. Тим не менш, у Харкові за порівняно короткий час після реформ 60–70-х рр. XIX ст. склалася найпотужніша в Україні охорона здоров'я, дуже різнопланова, різноманітна, як для тих часів, за формами.

Напевно найяскравіше глибоке занурення науковця в тему виявилось в тому, що проаналізувавши досвід діяльності охорони здоров'я імперської доби, І.Ю. Робак спромігся сформулювати низку практичних порад з вдосконалення медичної допомоги в Харкові за умов сьогодення.

За подібною схемою з відмінностями, продиктованими історичною специфікою розвитку галузі, побудовано й наступне дослідження – монографія І.Ю. Робака та Г.Л. Демочко, присвячена історії охорони здоров'я в Харкові – столиці радянської України¹⁶. Монографія, що вийшла

¹⁶ Робак І. Ю. Охорона здоров'я в першій столиці радянської України (1919–1934 рр.). / І. Ю. Робак, Г. Л. Демочко. – Х.: Колегіум, 2012. – 260 с. (іл. 14 с.).

друком 2012 р. й базувалася на кандидатській дисертації Г.Л. Демочко, висвітлювала питання державної та місцевої політики в сфері охорони здоров'я, боротьбу з найважливішими хворобами та діяльність санітарних служб, особливості медичного обслуговування населення (пріоритетне обслуговування робітництва, жінок та дітей, поява диспансеризації тощо).

Звернувшись до «малих форм», І.Ю. Робак та Г.Л. Демочко запропонували також план дослідження історії окремого медичного закладу¹⁷. Для створення плану використано досвід роботи над історією найстарішої в Харкові Першої міської лікарні. Згідно з ним подібні дослідження рекомендується будувати за певним планом. На думку науковців, дослідники мають визначитися із загальним історичним фоном, з політичною та економічною ситуацією в країні, розглянути соціальну політику, яка й відображатиметься у діяльності лікувальних закладів; звернути увагу на очільників лікарні; оцінити потужність медичного закладу, що дасть змогу визначити місце закладу серед інших й поширення окремих захворювань у певній місцевості; фінансування закладу, яке показує можливості та зацікавленість держави в забезпеченні медичної допомоги; контингент медичного персоналу; господарське становище закладу. Роблячи висновки щодо діяльності медичного закладу краєзнавець повинен чітко розуміти, що будь-який заклад охорони здоров'я – це самостійне утворення, робота якого відображає соціально-економічне та політичне життя у місті, регіоні, державі.

Прикладом такого розгляду стала колективна монографія з історії Першої міської клі-

нічної лікарні, підготовлена співробітниками кафедри суспільних наук і Центру медичного краєзнавства ХНМУ під керівництвом І.Ю. Робака¹⁸.

Не забував дослідник і про людину в часі, як головний предмет уваги історика. І.Ю. Робаком складено колективний просопографічний соціоетнічний портрет кращих представників-професіоналів – рушіїв розвитку охорони здоров'я Харкова¹⁹.

Центральне місце наукових інтересів І.Ю. Робака, як історика-біографіста, посідають життя та діяльність одного з основоположників вітчизняного краєзнавства, героя революційних змагань 1917–1921 рр. В.Д. Отамановського. Ці розвідки узагальнено в монографії «Валентин Отамановський – революціонер, вчений, організатор науки», яка вийшла 2013 р. у співавторстві з вінницькою дослідницею З.С. Савчук²⁰.

Завдяки майже детективному з'ясуванню «білих плям» в біографії В. Отамановського та жвавому викладу перед нами постає захоплююче дослідження, в кожному з розділів якого подається новий портрет постаті на тлі чергової епохи. І.Ю. Робак встановив місце народження діяча, факт його участі в самостійницькому русі, членства в лавах Центральної Ради, створенні українських збройних сил під час революції 1917 р. тощо²¹. Автори книги розкрили значення В. Отамановського, як організатора бібліотечної справи, піонера систематичного та комплексного дослідження краю²². Вони показали, що завдяки В. Отамановському краєзнавство набуло характеру всебічних академічних досліджень локального рівня²³. В. Отамановський надавав краєзнавству широкого сенсу як за напрямками

¹⁷ Демочко Г. Л. Історія функціонування медичного закладу як предмет історико-медичного краєзнавства : методичні поради / Г. Л. Демочко // Світ і Україна у дзеркалі сучасної історії: актуальність діалогу: матеріали Другої Всеукраїнської наукової конференції. – Луганськ: Ноулідж, 2014. – С. 18–21.

¹⁸ Робак І. Ю. Олександрівська – Перша міська клінічна лікарня Харкова: півтора століття історії / І. Ю. Робак, Г. Л. Демочко, В. Г. Ільїн; за заг. ред. д-ра іст. наук, проф. І. Ю. Робака. – Х.: Колегіум, 2016. – 296 с.

¹⁹ Робак І. Ю. Просопографія дорадянської охорони здоров'я в Харкові (колективний соціоетнічний портрет типового організатора харківської охорони здоров'я в ХІХ – на початку ХХ ст.) / І. Ю. Робак // Збірник наукових праць. Серія «Історія і географія» / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – 2010. – Вип. 37. – С. 151–154.

²⁰ Робак І. Ю. Валентин Отамановський – революціонер, вчений, організатор науки / І. Ю. Робак, З. С. Савчук. – Х.: Колегіум, 2013. – 184 с.

²¹ Там само. – С. 11–14, 16–20, 25–27.

²² Там само. – С. 34–35, 41–42, 44–46, 48–49.

²³ Там само. – С. 50.

(історичні, зоологічні, сільськогосподарські, астрономічні, медичні дослідження), так і за формами роботи (бібліографія, видавнича, музейна, пам'яткоохоронна та популяризаторська діяльність), вбачав у ньому інструмент українізації. Досвід В. Отамановського з організації Кабінету виучування Поділля було визнано корисним на республіканському рівні²⁴. І.Ю. Робак та З.С. Савчук виокремили не тільки етапи життя, а докладно розповіли про напрями наукової діяльності В. Отамановського (історія міст середньовічного та модерного Правобережжя, історія права, історія медицини)²⁵. Вони показали, що В. Отамановський став одним з перших вітчизняних істориків, який довів незалежну від іноземних впливів генезу українських середньовічних міст, їхню правову самобутність. Озираючись на повоєнний розвиток історичної науки, появу історичної антропології, мікроісторії та історії повсякдення, є спокуса віднайти «пророка у власній Вітчизні» – засновника тих самих течій в Україні, а серед вітчизняних історичних досліджень – власне «Монтаю». На перший погляд, В. Отамановський, як прискіпливий дослідник середньовічної Вінниці, підходить на цю роль. Однак, слід розуміти, що В. Отамановський жив в епоху інших історіографічних парадигм. Його дослідження середньовічних міст Правобережжя не є мікроісторією або історичною антропологією, оскільки не відтворює конкретних людських стосунків в деталях побуту та часу. Скоріше це спроба оперувати поняттями історії суспільних структур на локальному рівні, що не применшує внеску В. Отамановського в розвиток вітчизняної історичної науки²⁶. В цілому, можна сказати, що наукова та організаторська діяльність В.Д. Отамановського, яка також проходила і в стінах ХНМУ, стала для І.Ю. Робака не тільки предметом дослідження, а й прикладом для наслідування.

Вагомою заслугою І.Ю. Робака-краєзнавця стало з'ясування та уточнення часу створення окремих медичних закладів Харкова. Зокрема, І.Ю. Робак встановив час створення в Харкові

судово-медичної служби²⁷. Дослідник дійшов сміливих висновків щодо витоків ХНМУ, а саме про те, що:

1. Харківський національний медичний університет є фактичним прямим спадкоємцем і наступником медичного факультету Імператорського Харківського університету із самого початку існування ІХУ, а з 2007 р. і правонаступником Харківської медичної академії, Харківського медичного (державного медичного) інституту, Харківського державного медичного університету.

2. Жодний сучасний харківський виш, крім ХНМУ, не має достатніх і беззаперечних підстав вважати себе прямим наступником ІХУ.

3. Датою народження сучасного Харківського медуніверситету є дата створення класичного університету в Харкові.

4. Датою створення Харківського університету може рівнозначно вважатися, як дата його заснування (17 листопада 1804 р.), так і дата відкриття (29 січня 1805 р.).

5. Сучасний медичний факультет ХНУ ім. В.Н. Каразіна не може вважатися наступником медичного факультету Імператорського Харківського університету, оскільки був створений 1993 р., тобто через 73 роки після його закриття, а розвиток університетських наукових шкіл в медицині усі ці роки забезпечував окремий Харківський вищий медичний навчальний заклад, який нині носить назву Харківський національний медичний університет. А сучасний «каразінський» медичний факультет почав свою історію з «чистого аркушу».

6. Харківська вища медична школа є найстарішою в Україні.

7. В ході розробки даної теми було встановлено невідомі раніше факти з історії ХНМУ, які наразі вводяться до наукового обігу:

- уточнена дата створення попередниці сучасного Харківського медичного університету – Харківської медичної академії;

- встановлені суттєві факти з її історії, а також початкового періоду історії Харківського медичного інституту;

²⁴ Там само. – С. 51–54.

²⁵ Там само. – С. 58–65.

²⁶ Там само. – С. 84 – 85.

²⁷ Робак І. Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.) / І. Ю. Робак. – Х.: ХДМУ, 2007. – С. 21–22.

• виправлено деякі історичні похибки та зроблено певні уточнення^{28,29,30,31,32}.

Систематичне та глибоке вивчення історії охорони здоров'я в Харкові І.Ю. Робаком, поява учнів, які продовжували його дослідження, викликало необхідність теоретичного обґрунтування обраного напрямку наукових пошуків³³. У результаті І.Ю. Робак і Г.Л. Демочко визначили витоки, фундатора (В.Д. Отамановський), зміст та потенціал галузі «медичне краєзнавство», увівши це поняття в широкий науковий обіг та практику (започаткування 2014 р. відповідної рубрики в часописі Національної спілки краєзнавців України «Краєзнавство», створення в 2015 р. Центру медичного краєзнавства на базі кафедри суспільних наук ХНМУ). Обстоюючи самостійність цієї галузі краєзнавчого знання, дослідники наголосили на міждисциплінарному

характері краєзнавства та необхідності забезпечити всебічне вивчення регіону³⁴.

Визнанням наукових заслуг вченого стали його нагороди: Національна премія України імені академіка П.Т. Тронька (2014 р.) за монографію «Валентин Отамановський – революціонер, вчений, організатор науки», почесні грамоти та подяки міністерств, органів місцевої влади та місцевого самоврядування, політичних партій, громадських організацій, Орден Геродота Галікарнаського, відомча медаль «День працівника освіти». І.Ю. Робак – відмінник освіти України.

Таким чином, в особі І.Ю. Робака сучасні історична наука та національне краєзнавство України отримали енергійного, невтомного ентузіаста; професійного дослідника, який ставить сміливі завдання та втілює їх у життя; поновлювача забутих вітчизняних наукових традицій.

References

Barabash, Yu. V. (2008). *Rozvytok infrastruktury okhorony zdorov'ia v Donbasi u 20-kh rr. XX st.: istorychnyj aspekt (Candidate's thesis)*. Luhans'k. [in Ukrainian].

Demochko, H. L. (2011). *Formuvannia i rozvytok ukrains'koi radians'koi systemy okhorony zdorov'ia v Kharkovi (1919–1934 rr.) (Candidate's thesis)*. Kharkiv. [in Ukrainian].

Demochko, H. L. (2014). *Istoriia funkcionuvannia medychnoho zakladu iak predmet istoryko-medychnoho*

kraieznavstva : metodychni porady. Abstracts of Papers '14: Svit i Ukraina u dzerkali suchasnoi istorii: aktual'nist' dialohu : materialy Druhoi Vseukrains'koi naukovoi konferentsii. (pp. 18–21). Luhans'k. [in Ukrainian].

Il'in, V. H. *Osoblyvosti pisliavoiennoho vidnovlennia ta rozvytku radians'koi systemy okhorony zdorov'ia v Kharkovi (1945–1991): istorychnyj aspekt* [Features of the post-war recovery and development of the Soviet health care system in Kharkiv (1945–1991): historical aspect] (*Candidate's thesis*). Kharkiv. [in Ukrainian].

²⁸ Лісовий В. М. Дата народження ХНМУ: історичні факти та їхні інтерпретації / В. М. Лісовий, І. Ю. Робак, Г. Л. Демочко // Експериментальна і клінічна медицина: науково-практичний журнал. – Х.: ХНМУ. – 2017. – № 1 (74). – С. 138–143.

²⁹ Робак І. Ю. До питання про створення Харківської медичної академії / І. Ю. Робак // Минуле та сучасність України: історичні, політичні, міжнародні та культурологічні проблеми. Збірка матеріалів студентських наукових конференцій, наукових читань, круглих столів, проведених Студентським науковим товариством кафедри українознавства та євроінтеграції та Центром гендерної освіти ХНУБА в 2016 р. – Х.: ХНУБА. – 2016. – С. 203–204.

³⁰ Робак І. Ю. Про старшинство українських вищих медичних шкіл / І. Ю. Робак // Історичні та медико-соціальні аспекти охорони здоров'я в Україні : матеріали наук.-практ. конф., присвяченої 120-річчю з дня народження П. Т. Петрова, зав. кафедри історії медицини (1948–1957 рр.) Харк. мед. ін-ту (м. Харків, 23 лист. 2016 р.). – Х.: ХНМУ, 2016. – С. 134–135.

³¹ Робак І. Ю. Становлення вищої медичної школи Харкова в дорядянську добу (до 210-річчя Харківського національного медичного університету) / І. Ю. Робак // ROCZNIK POLSKO-UKRAIŃSKI. Tom XVI / pod redakcją Kazimierza Rędzińskiego Дмитро Герциука. – Częstochowa, 2015. – С. 207–218.

³² Value of Kharkiv National Medical University in formation and development of Ukrainian higher medical education: historical and legal aspect / I. Yu. Robak // Inter Collegas. Experiantia docet. – 2015. – № 2 (4). – Режим доступу : <https://inter.knmu.edu.ua/?journal=pub&page=article&op=view&path%5B%5D=146>. – С. 406–420.

³³ Робак І. Ю. Медичне краєзнавство: витоки, місце, перспективи / І. Ю. Робак, Г. Л. Демочко // Всеукраїнська наукова конференція «Історичні регіони України: минуле та сучасність». 28-29 листопада 2013 р. – Х.: б. в., 2013. – С. 17–19.

³⁴ Робак І. Ю. Медичне краєзнавство в контексті історії та сучасності // І. Ю. Робак, Г. Л. Демочко // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2016. – Вип. 16 (60). – С. 215–220.

- Lavrinenko, L. I. (2012). *Okhorona zdorov'ia na Chernihivschyni (1960–1980-ti roky) (Extended abstract of Candidate's thesis)*. Chernihiv. [in Ukrainian].
- Lisovyy, V. M., Robak, I. Yu., Demochko, H. L. (2017). *Data narodzhennia KhNMU: istorychni fakty ta ikhni interpretatsii*. Kharkiv. [in Ukrainian].
- Perekhrest, I. V. (2007). *Medyko-sanitarni naslidky Velykoi Vitchyznianoj vijny dlia naseleння Ukrainy ta ikh likvidatsiia u period vidbudovy (1943–1950 rr.) (Extended abstract of Candidate's thesis)*. Donetsk. [in Ukrainian].
- Robak, I. Yu., & Demochko, H. L. (2012). Arkhivni dzherela istorii kharkivs'koi okhorony zdorov'ia 1920–1930-kh rokiv. Abstracts of Papers ' 12: *Istorychna rehionalistyka na zlami stolit': aktual'ni pytannia*. (pp. 104–105). Luhans'k. [in Ukrainian].
- Robak, I. Yu. (2016). Do pytannia pro stvorennia Kharkivs'koi medychnoi akademii. Abstracts of Papers ' 16: *Mynule ta suchasnist' Ukrainy: istorychni, politychni, mizhnarodni ta kul'turolohichni problemy*. (pp. 203–204). Kharkiv: KhNUBA. [in Ukrainian].
- Robak, I. (2009). Yu. *Istorychni umovy orhanizatsii ta spetsyfika rozvytku okhorony zdorov'ia v Kharkovi (XVIII – pochatok XX st.)*. [Historical Conditions of Health Care Organization and Development Specifics in Kharkov (18th – early 20th century)] (*Doctor's thesis*). Kharkiv. [in Ukrainian].
- Robak, I. Yu., & Demochko, H. L. (2013). Medychno kraieznavstvo: vytoky, mistse, perspektyvy. Abstracts of Papers ' 13: *Vseukrains'ka naukova konferentsiia «Istorychni rehiony Ukrainy: mynule ta suchasnist'». 28-29 lystopada 2013 r.* (pp. 17–19). Kharkiv. [in Ukrainian].
- Robak, I. Yu., & Demochko, H. L. (2016). Medychno kraieznavstvo v konteksti istorii ta suchasnosti. Abstracts of Papers ' 16: *Istorychnyj arkhiv. Naukovi studii: Zbirnyk naukovykh prats'*. (pp. 215–220). Mykolaiv. [in Ukrainian].
- Robak I. Yu. (2012). *Okhorona zdorov'ia v pershij stolytsi radians'koi Ukrainy (1919–1934 rr.)*. Kharkiv: Kolehium. [in Ukrainian].
- Robak, I. Yu., Demochko, H. L., Il'in, V. H. (2016). *Oleksandrivs'ka – Persha mis'ka klinichna likarnia Kharkova: pivtora stolittia istorii*. Kharkiv: Kolehium. [in Ukrainian].
- Robak, I. Yu. (2007). *Orhanizatsiia okhorony zdorov'ia v Kharkovi za impers'koi doby (pochatok XVIII st. – 1916 r.)*. Kharkiv. [in Ukrainian].
- Robak, I. Yu. (2010). Prosopohrafiia doradians'koi okhorony zdorov'ia v Kharkovi (kolektyvnyj sotsioetnichnyj portret tipovoho orhanizatora kharkivs'koi okhorony zdorov'ia v KhKh – na pochatku KhKh st.). *Zbirnyk naukovykh prats' Kharkivs'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody. Seriia «Istoriia i heohrafiia»*, (37), (pp. 151–154). Kharkiv. [in Ukrainian].
- Robak, I. Yu. (2016). Pro starshynstvo ukrains'kykh vyschykh medychnykh shkil. Abstracts of Papers ' 16: *Istorychni ta medyko-sotsial'ni aspekty okhorony zdorov'ia V Ukraini : materialy nauk.-prakt. konf., prysviachenoj 120-richchiu z dnia narodzhennia P. T. Petrova, zav. kafedry istorii medytsyny (1948–1957 rr.) Khark. med. in-tu* (pp. 134–135). Kharkiv. [in Ukrainian].
- Robak, I. Yu. (2015). Stanovlennia vyschoi medychnoi shkoly Kharkova v doradians'ku dobu (do 210-richchia Kharkivs'koho natsional'noho medychnoho universytetu). *ROCZNIK POLSKO-UKRAIŃSKI*, (XVI), (pp. 207–218). Czestochowie. [in Ukrainian].
- Robak, I. Yu., & Demochko, H. L. Suchasna vitchyzniana istoriohrafiia istorii mistsevoi okhorony zdorov'ia v Ukraini ta perspektyvy podal'shykh doslidzen'. Abstracts of Papers ' 13: *Istorychni, ekonomichni, sotsial'no-filosofs'ki ta osvichni aspekty rozvytku okhorony zdorov'ia : materialy Mizhnarodnoi naukovoï internet-konferentsii, prysviachenoj 75-richchiu kafedry suspil'nykh nauk KhNMU, 4–11 lystop. 2013 r.* (pp. 63–69). Kharkiv. [in Ukrainian].
- Robak, I. Yu. (2011). Suchasna vitchyzniana istoriohrafiia istorii okhorony zdorov'ia v Kharkovi. *Zbirnyk naukovykh prats' Kharkivs'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody. Seriia «Istoriia i heohrafiia»*, (41), (pp. 275–280). Kharkiv. [in Ukrainian].
- Robak, I. Yu., & Demochko, H. L. (2015). Tsinne dzherelo z istorii ukrains'koi medytsyny ta okhorony zdorov'ia radians'kykh chasiv. *«Medycyna Nowozytna. Studia nad Kulturą Medyczną»*, (21), (pp. 241–252). Warszawa. [in Ukrainian].
- Robak, I. Yu., & Savchuk, Z. S. (2013). *Valentyn Otamanovs'kyj – revoliutsioner, vchenyj, orhanizator nauky*. Kharkiv: Kolehium. [in Ukrainian].
- Stupak, F. Ya. (2015). Rozvytok okhorony zdorov'ia v Ukraini u druhij polovyni KhKh stolittia. *Hrani*, (Tom 18, № 2 (118)). 158–162. [in Ukrainian].
- Tkachenko, I. V. (2009). *Okhorona zdorov'ia v Ukraini v roky novoi ekonomichnoi polityky: sotsial'no-istorychnyj aspekt (Candidate's thesis)*. Cherkasy. [in Ukrainian].
- Robak, I. Yu. (2015). Value of Kharkiv National Medical University in formation and development of Ukrainian higher medical education: historical and legal aspect. *Inter Collegas. Experiantia docet*, (2), 406–420. Retrieved from <https://inter.knmu.edu.ua/?journal=pub&page=article&op=view&path%5B%5D=146> [in Ukrainian].

Підкорюючи вершини високих наукових та педагогічних щаблів (до 60-річчя доктора історичних наук Людмили БАБЕНКО)

Двадцяте століття продовжує ретельно оберігати від нас безліч таємниць та загадок, над розкриттям яких працюють дослідники минушини. Полтавський науковець, доктор історичних наук, професор Людмила Бабенко належить до когорти наполегливих, здібних, талановитих особистостей, які легко справляються з подібними завданнями. До кола її наукових інтересів входять такі проблеми новітньої української історії радянської доби, як діяльність органів державної безпеки та їхня роль у взаємовідносинах держави і церкви, політичні репресії в Україні та на Полтавщині зокрема, а також історичне краєзнавство.

Людмила Леонідівна Бабенко (у дівочтві Хомутенко) народилася 24 грудня 1957 р. Вона є уродженкою с. Рівне Новоукраїнського району, що на Кіровоградщині. Тут пройшли її дитячі та юнацькі роки, копітка шкільна наука. Навчаючись у місцевій школі, вона проявила себе як здібна та старанна особистість. Саме ці якості стали ключовими у подальшому формуванні Л. Бабенко як майбутнього науковця.

Здобуття професії Людмила Бабенко вирішила пов'язати з історичним факультетом славетного своїми традиціями педагогічного інституту імені В. Г. Короленка у Полтаві (тепер національний педагогічний університет). Студентські роки вона й дотепер згадує з посмішкою та ностальгією.

Після отримання диплому вчителя історії та суспільствознавства (1979), Людмила Леонідівна повертається на Кіровоградщину, до рідного їй с. Рівне. Тут вона розпочинає трудовий шлях на нелегкій шкільній педагогічній ниві. Згодом доля переносить її на Полтавщину, де вона продовжує вчительську діяльність – спочатку в Кобеляцькій, а потім в Козельщинській школах. Учительська робота, сповнена водночас труднощами, радощами та сподіваннями, залишила помітний слід у характері Л. Бабенко, формуючи такі якості як витримка, професіо-

налізм, дисциплінованість, порядність, інтелігентність.

Наступний етап життя Людмили Бабенко пов'язаний з Полтавою, де вона у педагогічному вищому учбовому закладі з 1987 р. й дотепер обіймає різні посади аж до завідувача кафедри історії України, здобуває беззаперечний авторитет і повагу студентського та викладацького середовища.

Становлення Л. Бабенко як науковця розпочалося на зламі історичних епох, у бурхливий історичний період, пов'язаний з падінням СРСР та здобуттям Україною незалежності. Вона наважилася взятися за ретельну розробку дисертаційного дослідження на здобуття ступеня кандидата історичних наук (науковий керівник – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України Євген Склярєнко). Дисертація з теми «Роль наукової інтелігенції в розвитку історичного краєзнавства на Україні в 20-х – на початку 30-х років» зі спеціальності «Історія України» була успішно захищена Людмилою Бабенко у спеціалізованій раді Дніпропетровського університету у березні 1993 року.

З розпадом Радянського Союзу зник пануючий раніше партійно-ідеологічний диктат. Виникли сприятливі умови для вільного

дослідження українського минулого, зокрема тих його сторінок, які раніше замовчувалися або висвітлювалися упереджено та з'явився доступ до закритих чи засекречених раніше архівних матеріалів. Відтак Л. Бабенко продовжує наукову діяльність, активно займається розробкою історичного масиву, пов'язаного з діяльністю органів державної безпеки у сфері державно-церковних відносин радянського періоду у загальноукраїнському та регіональному масштабах. Як результат, постійно виходять її численні публікації з відповідної проблематики у фахових вітчизняних та зарубіжних історичних журналах, збірниках наукових праць, науково-методичних виданнях. Водночас вона бере активну участь у конференціях міжнародного, всеукраїнського та регіонального рівнів, представляючи науковій спільноті результати своїх досліджень.

Людмила Бабенко є автором та співавтором наукових монографій, навчальних посібників, зокрема історико-краєзнавчого характеру. У співавторстві з іншими науковцями вона долучалася до підготовки таких видань, як «Держава і церква на Полтавщині за радянської доби» (2002)¹, «Органи державної безпеки на Полтавщині (1919–1991)» (2005)², «Полтавщина. Історичний нарис» (2005)³, «Ліквідація небільшовицьких політичних партій на Полтавщині в першій половині 1920-их років: навчальний посібник» (2009)⁴, «Управління Служби безпеки України в Полтавській області. Історія та сучасність» (2012)⁵, «Полтавщина: влада на історич-

них паралелях» (2005⁶, 2012⁷), «Економічна діяльність Полтавського губернського земства у другій половині XIX – на початку XX століть: навч. посібник для профільного навчання [історичний та економічний профілі]» (2012)⁸ та ін.

У 2014 р. побачила світ ґрунтовна монографія Л. Бабенко «Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і Православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.)»⁹, яка, безумовно, стала важливим поповненням української історіографії.

Не зупинившись на кандидатському дослідженні, Людмила Бабенко з часом взялася за написання дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук зі спеціальності «Історія України». Обрана тема повністю відповідала науковим уподобанням амбітного дослідника – «Органи державної безпеки у структурі взаємовідносин держави і православної церкви в радянській Україні (1918 – середина 1950-х рр.)» (науковий консультант – доктор історичних наук, професор Олексій Нестуля). Робота над підготовкою дисертації була тривалою та ретельною: проаналізовано історіографічний аспект проблеми, опрацьовано величезний масив архівних джерел центральних та місцевих українських архівів, зокрема Служби безпеки України, а також низки центральних російських архівів. Зазначена вище докторська дисертація була успішно захищена Людмилою Бабенко у травні 2015 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради Харківського національного універси-

¹ Держава і церква на Полтавщині за радянської доби [Текст] / В. А. Войналович, О. О. Нестуля, В. О. Пащенко. – Полтава: Редакційна колегія «Реабілітовані історією», 2002. – 252 с.

² Органи державної безпеки на Полтавщині (1919–1991) [Текст] / упорядники Бабенко Л. Л., Бабенко С. С. та ін. – Полтава: «АСМІ», 2005. – 207 с.

³ Полтавщина [Текст]: історичний нарис / керів. авт. кол. Б. В. Год. – Полтава: Дивосвіт, 2005. – 592 с.

⁴ Ліквідація небільшовицьких політичних партій на Полтавщині в першій половині 1920-х років [Текст]: навчальний посібник / Л. Л. Бабенко, С. М. Ляхівненко. – Полтава: АСМІ, 2009. – 119 с.

⁵ Управління Служби безпеки України в Полтавській області. Історія та сучасність [Текст] / за заг. ред. О. Б. Дроботенка. Авт. кол.: Бабенко Л. Л. (кер. авт. кол., текст, упорядник), Даниленко О. І., Злидар А. І. та ін. – Полтава: ПФ «Ектів Стар», 2012. – 359 с.

⁶ Полтавщина: влада на історичних паралелях [Текст] / за ред. Г. Білоус, Ю. Данилюк, Н. Жигилій та ін. – Полтава: АСМІ, 2005. – 392 с.

⁷ Полтавщина: влада на історичних паралелях [Текст]. – Полтава: АСМІ, 2012. – 399 с.

⁸ Економічна діяльність Полтавського губернського земства у другій половині XIX – на початку XX століть [Навчальний посібник для профільного навчання [історичний та економічний профілі]: навчальний посібник / Бабенко Л. Л., Шульга С. В., Зелюк В. В. – Полтава: ПОІППО; ПНПУ, 2012. – 80 с.

⁹ Бабенко Л.Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і Православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.) [Текст] / Л. Л. Бабенко. – Полтава: ТОВ АСМІ, 2014. – 549 с.

тету імені В. Н. Каразіна. Це стало важливою подією як у житті знаного науковця, так і у вітчизняному дослідницькому середовищі загалом. Невдовзі після захисту Людмилу Леонідівну обрали завідувачем кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Паралельно з цим Людмила Бабенко бере участь у наукових, державних та суспільно значущих проектах, публічній громадській діяльності. Зокрема, вона є членом обласної редакційної колегії та авторського колективу науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією. Полтавська область»¹⁰, активним учасником відродження Всеукраїнської (нині Національної) спілки краєзнавців, делегатом її з'їздів, членом правління Полтавської обласної організації спілки.

Оскільки наукові пошуки Л. Бабенко є дотичними до новітньої історії України, сповненої складними та суперечливими подіями, вона є бажаним гостем, поважним авторитетним експертом, консультантом у телевізійних програмах та документальних фільмах, створених на місцевому (міському та обласному) телебаченні.

Активна науково-педагогічна діяльність Людмили Леонідівни Бабенко гідно відзначена Почесною грамотою Міністерства освіти України (1996), Грамотами Міністерства освіти і науки України (1997, 2009), Почесною грамотою Полтавської обласної державної адмініс-

трації (2009), Грамотою Головного управління освіти і науки Полтавської обласної державної адміністрації (2012), званням «Відмінник освіти України» (2009), почесною медаллю Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (2016). Вона є лауреатом обласної премії імені Панаса Мирного (2007), лауреатом міської премії імені Самійла Величка (2010), Полтавської єпархіальної премії імені преподобного Паїсія Величковського в номінації «Наука» (2016). У 2010 р. Л. Бабенко стала переможцем обласного творчого конкурсу «Ми – українці» за підготовку серії телевізійних програм «Уроки історії». Указом Президента України від 20 січня 2018 року Людмилі Бабенко присвоєно почесне звання «Заслужений працівник освіти України».

Людмила Бабенко продовжує активно торувати обраним науково-педагогічним шляхом, розкривати сторінки українського минулого, представляти науковій спільноті та загалу результати своїх дослідницьких пошуків. Водночас вона здійснює викладацьку діяльність, наукове керівництво студентами, магістрантами та аспірантами, управління кафедрою історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

З нагоди свята зичимо ювіляру творчого нахнення, а також подальших здобутків на науковій та педагогічній ниві.

¹⁰ Реабілітовані історією. Науково-документальна серія книг. [Текст]: у 27 томах. Ред. колегія: Тронько П. Т. (голова), Ресент О. П., Данилюк Ю. З. та ін.: Полтавська область. Кн. 1. / Обласна ред. колегія Соловей С. А. (голова), Білоусько О. А., Пустовгар О. М. та ін. Упоряд. О. А. Білоусько, Т. П. Пустовіт. – Київ-Полтава: АСМІ, 2009. – 432 с.

**Джерела
та
біографічні студії**

Володимир Кудлач (м. Одеса)

Родовід Бориса Едуардса

У статті робиться спроба з'ясувати родовід Бориса Едуардса, а також викласти окремі факти біографії митця на основі його особової справи та спогадів скульптора і його щоденника, які він писав на Мальті у 1920-1923 роках.

Ключові слова: скульптор Борис Едуард, Асоціація південноросійських художників.

Volodymyr Kudlasch

Pedigree Boris Eduards

The article is devoted to Boris Edwards, a prominent Odesa sculptor of European level, during its active exhibition activities as a member of the Association of the South Russian artists in early 1890. Boris Edwards' residence in Odesa during that period is studied on the base of reference books, exhibition catalogs of the association, maps and some art history books.

Boris Edwards (1860-1924) – son of merchant, Russified British partial of Irish origin and Ukrainian aristocrat of Maksimovic family. The article used documents from the collections of the Odesa National Research Library, the State Archives of Odesa region, publications in scientific collections.

Edwards entered the history of Ukrainian art as a talented sculptor who has successfully worked as a muralist and author of chamber works. Portrait genre and works of religious themes were the priority in his work. Among the famous works of master - a group of sculptures «Christ and the Sinner» (silver medal at the World Exhibition in Paris, 1900); busts of Louis Pasteur, «Shurka», monuments of Andreyevskiy E., A. Pushkin, M. Gogol, Alexander Suvorov. Among his latest sculptures – «The lady in the chair» created in Malta, where the sculptor emigrated in 1919. This work was exhibited in 1923 at the Colonial Exhibition.

In 1890, the enterprising sculptor opened the Atelier of Art and Industry sculpture at Sofievskaya Street, 18, and four years later - a bronze foundry in the courtyard of his house in Sofievskaya Lane, which was the first workshop of such type in Ukraine.

Key words: Association of the South Russian artists, sculptor Boris Vilyamovych Edwards, Ukrainian sculpture, sculptors of Odesa.

Владимир Кудлач

Родословная Бориса Эдуардса

В статье предпринята попытка выяснить родословную Бориса Эдуардса, а также изложить отдельные факты биографии художника на основе его личного дела, воспоминаний скульптора и его дневника, который он писал на Мальте в 1920-1923 годах.

Ключевые слова: скульптор Борис Эдуард, Ассоциация южнорусских художников.

Борис Едуардс. Фото кінця 1890-х.

Борис Васильович (Вільямович) Едуардс (1860–1924) належить до плеяди видатних українських скульпторів ХІХ – першої чверті ХХ ст., які значною мірою визначили розвиток вітчизняного мистецтва (І. Мартос, П. Забелло, М. Мікешин, В. Беклемішев та ін.). Він став одним із перших скульпторів «півдня Росії», майстром психологічного портрета, жанрових, релігійних композицій, а також одним із найбільш затребуваних монументалістів і власником першої в Україні бронзової ливарні.

У статті робиться спроба з'ясувати родовід Бориса Едуардса, а також викласти окремі факти біографії митця на основі його особової справи, яка зберігається в Державному архіві Одеської області (ДАОО), та спогадів скульптора і його

щоденника, які він писав на Мальті у 1920–1923 роках (вони лише частково опубліковані). Додатковим джерелом з'ясування біографії Едуардса є також спогади його племінника, відомого художника-авангардиста Михайла Андрієнка-Нечитайла (1894–1982).

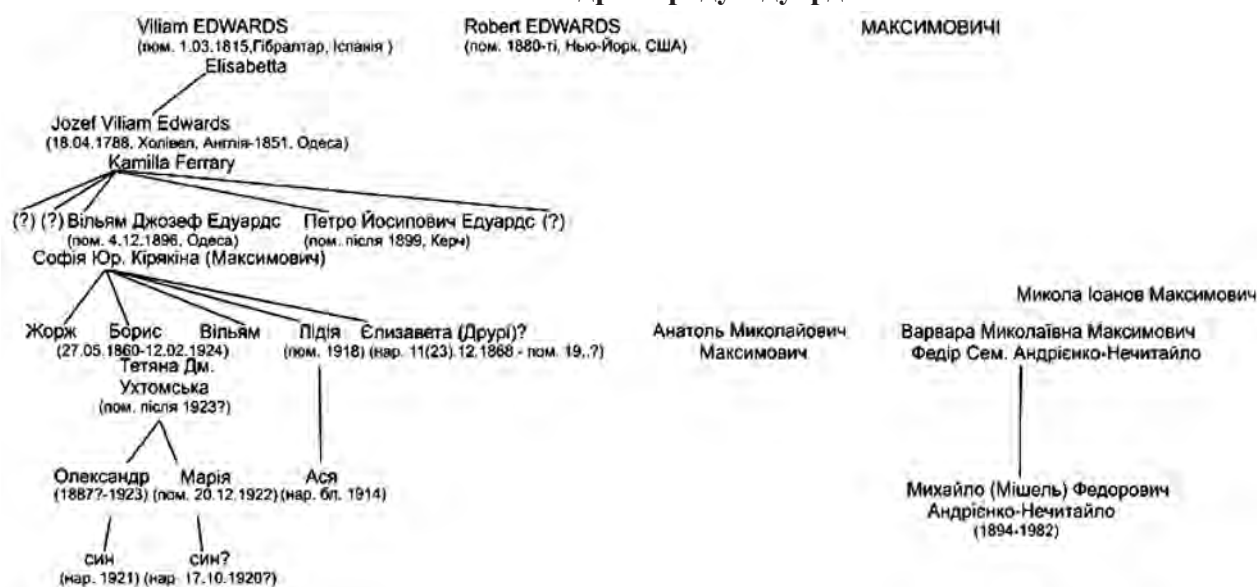
Далі імена членів родини Едуардсів подаватимуться відповідно до їх самоідентифікації. Зазначу, що в рекламних оголошеннях Бориса Едуардса завжди величали «Вільямович», а не «Васильович», як то було прийнято в офіційних документах в межах Російської імперії, влада якої проводила політику асиміляції національних меншин. В умовах багатонаціональної Одеси представники одеської гілки роду Едуардсів по лінії Вільяма помітніше підкреслювали своє англійське походження. Деякі дослідники необгрунтовано приписують Б.В. Едуардсу німецьке коріння, що, ймовірно, пов'язано з його неодноразовим перебуванням в Німеччині та одруженням вже в еміграційний період на німкені¹.

Від «Гадеса»² до Одеси

Родовід Бориса Едуардса по лінії батька більше розкритий, перш за все, завдяки вивченню Едуардсами своєї генеалогії у зв'язку з повідомленням у 1892 році в британських та російських газетах про заповіт багатого американського родича Роберта Едуардса, який володів земельною ділянкою в Нью-Йорку на Манхеттені (помер у 1880-ті) склав духовний заповіт. Це викликало помітну активність старших Едуардсів – одесита Вільяма і Петра, мешканця Керчі, котрі понад двадцять років з якихось причин не спілкувалися, а також синів і доньки Вільяма – Жоржа, Бориса і Лідії. Всього ж у Вільяма Едуардса було п'ятеро дітей, крім названих, ще був син Вільям і донька, ім'я якої не встановлене (див. схему). Ця історія сприяла відновленню їх родинних контактів.

Судячи з усього, найбільш активним у цій справі був Петро Йосипович Едуардс. Листування щодо з'ясування родоводу тривало (про

Генеалогічне древо роду Едуардсів

¹ У 1902 р. Борис Едуардс розлучився зі своєю дружиною Тетяною Дмитрівною Ухтомською, у шлюбі з якою мав двох дітей – сина Олександра та доньку Марію (Мусю). У 1913-1914 рр. Б. Едуардс їздив до Німеччини, щоб купити машину з обробки виробів зі слонової кістки для свого художнього ательє, тоді познайомився з Розою Райш, жителькою невеличкого курортного містечка Бад Наухайма (Bad Nauheim), земля Гессен. Це знайомство переросло у кохання. Перша світова війна їх надовго розлучила. Лише в 1919 р., вже на Мальті, Едуардс відновив контакти з коханою, і обоє прийняли рішення поєднати свої долі. 25 грудня 1922 р. Б. Едуардс і Р. Райш повінчалися в православній церкві у Вісбадені. Сім'я оселилася на острові, Едуардсу одержав мальтійське громадянство. Вони також збиралися придбати будинок в Німеччині. Можливо, саме це викликало помилкове припущення про німецьке походження Едуардса.

² Гадіс (Гадес) – легендарне місто на півдні Піренейського півострова, поблизу Гібралтарської протоки, засноване фінікійцями бл. 1100 р. до н.е. Нині іспанське портове місто Кадіс. У переносному значенні – «на краю світу»

що свідчать документи), принаймні, сім років (до 1899)³. Наразі не відомо, чи отримали Едуардси щось у спадок, сума якого газетярі явно завищили, однак, завдяки їх меркантильним прагненням ми маємо більше відомостей про походження Бориса Едуардса. Наскільки можна судити, сам Борис Вільямович не приділяв помітної уваги цій справі (отримання спадку) через свою надзвичайну зайнятість й певний скептицизм.

Родовий герб Едуардсів⁴.
ДАОО, ф. 154, оп. 1, спр. 22, арк. 7.

У роду Б.В. Едуардса поєдналося ірландське, іспанське та українське коріння. Прадід Бориса Вільямовича – Wiliam Edwards, служив в англійській армії. Він був «квартирмейстером 20-го легкого драгунського полку» і першим комендантом Гібралтарської фортеці (з 1804). Помер в Гібралтарі 1 березня 1815 року⁵. Його нащадок, який доводився Борису дідом – Josef Wiliam Edwards, народився 18 квітня 1788 року в Уельсі (Валії)⁶. Згодом навчався у військовому училищі у Кірк-Імоні, після закінчення якого на деякий час повернувся до родичів у Дублін. Під час перебування на військовій службі в Іспанії обвінчався в польовій військовій церкві з місцевою панночкою Камілою Феррарі⁷. Каміла свого часу отримала прекрасну освіту, володіла п'ятьма мовами (російською розмовляла з акцентом), любила і колекціонувала живопис.

У 1819 році, у період режиму «портофранко», зі своїм невеличким торговим флотом (вісім баркасів) сім'я Джозефа (Йосипа) Вільяма Едуардса прибула до Одеси, де заснувала власну торгову справу. Англійський комерсант вивозив з Росії сировину, переважно шкіру, а натомість завозив готові англійські товари. Він відкрив магазин на розі вулиць Дерibasівської і Рішельєвської, а також заснував шкіряний завод. У 1823 році Джозеф виїхав до Ірландії,

³ Лист Петра Йосиповича Едуардса з Керчі до племінниці Лідії від 5 листопада 1899 р. (ДАОО, ф. 154, оп. 1, спр. 22, арк. 14). Можливо, це листування викликане тим, що на той час Вільяма, батька Лідії, вже не стало.

⁴ Герб роду Едуардсів являє собою сполучення двох срібних овальних щитів, які найбільше були поширені в геральдиці в XVI–XVIII ст. Овальний щит ще називали «італійським». Лівий розділений правим дугоподібним перев'язом, на який еквіполентно (по одній осі) нанесено три прямих хрести з квадратними отворами. Правий – «витий щит», який у нижній частині горизонтально розділений джгутом (ймовірно, бакштаг – трос для кріплення щогли). Над ним зображена частина фігури лева зі здійнятими передніми лапами (т.з. повсталий лев). Відсутність пазурів на передніх лапах лева дозволяє віднести його до типу «неозброєних». Вінчає герб шоломова корона з п'ятьма ліліями, яка символізувала феодальний статус володаря герба. Герб обрамлений скупим рослинним орнаментом. Правий перев'яз пурпурного кольору. Рисунок не дозволяє в цілому судити про символіку кольору герба, але срібло і пурпур, відповідно, символізують шляхетність і благочестя.

⁵ «Мой дед Виллиам Эдуардс, «квартирмейстер 20 Легкого драгунского Полка» умер в Гибралтаре 1 марта 1815 года, имея родственников в Валлисии и Ирландии. После его смерти все его полковые документы и бумаги были отвезены в / Madsfone Cavalry Depof / Майденское кавалерийское депо сержантом Джоном Коллиер, того же полка, будучи родственником». (ДАОО, ф. 154, оп. 1, спр. 22, арк. 14).

⁶ У старій російській редакції Валія – Вальлис. «Мои предки были из Валлисии и Дублина, мой отец родился в Валлисии, где он проживал до известного возраста у своих родных в Дублине, и оттуда был отдан в училище в Кирк-Имонь, после учения он возвратился в Дублин». (ДАОО, ф. 154, оп. 1, спр. 22, арк. 14).

⁷ Маниович А. Разговор с Сергеем, нашедшим рукописи воспоминаний и дневник скульптора Бориса Эдуардса // Дерibasовская-Ришельевская: одес. альм. – Одесса, 2010. – Вып. 41. – С. 176.

за три роки повернувся до Одеси. Одного разу під час шторму частина кораблів Джозефа затонула, а невдовзі згорів шкіряний завод. Це стало фатальним для його підприємницької діяльності.

У Джозефа і Камілли було п'ятеро дітей: три сини і дві доньки: Джон, Єлизавета, Вільям, Йосип. Ім'я ще однієї доньки не відоме. Після кончини глави сімейства в 1851 році⁸ Камілла переселилася у домівку сина Вільяма, який продовжив торгіву справу батька. Мати передала йому домашнє зібрання західноєвропейського живопису, в якій були полотна фламандських та італійських живописців, зокрема П. Рубенса, Я. Тінторетто, С. Розі, П. Бріля, Ф. Цукарелі та ін⁹. Як пізніше згадував Борис Едуардс, в світлиці висів портрет діда, завдяки якому він тільки й знав свого пращура. Принагідно зазначу, що серед улюблених дитячих забавок Бориса було конструювання кораблів. Це захоплення підтримував його батько, який, однак, був категорично проти мистецької кар'єри сина.

Загальна економічна ситуація після відміни режиму «порто-франко» виявилася малосприятливою. Невдовзі Вільям Едуардс збанкрутував і продаж більшості картин (фактично за безцінь) лише на короткий час поліпшив матеріальний стан сім'ї. Для дітей Едуардсів настали скрутні часи. У 1850–1860-ті роки сім'я Едуардсів мешкала в будинку диригента Котардо Розетті (знаходився по вулиці Ямській, нині Новосельського). Чимало будинків першої половини ХІХ ст. у цьому районі не збереглися, і спроби знайти якісь конкретні відомості про адресу Едуардсів в Одесі у період дитинства і юності Бориса на основі доступних документів не дали бажаних результатів. У 1894 році Борис Вільямович перебрався у власний будинок у Софіївському про-

вулку (нині Ляпунова, 3), куди перейшла жити майже уся його родина, включно з батьком Вільямом. Останній помер 4 грудня 1896 року, і був похований на Старому християнському кладовищі, де, ймовірно, знаходився фамільний склеп Едуардсів.

Українська лінія родоводу

Якщо по лінії батька родовід Едуардсів достатньо відомий, то по жіночій лінії лише означений. Мати Бориса – Софія Юріївна Кірякіна, донька чиновника, нащадок славнозвісного українського козацько-шляхетського роду Максимовичів. Скупі відомості про одеську гілку цього роду містяться в опублікованих біографічних даних про племінника Едуардса, художника Михайла Федоровича Андрієнка-Нечитайла (1894-1982)¹⁰. Мати останнього – Варвара Миколаївна Максимович була кузиною Бориса Едуардса. Варвара мешкала в Херсоні. Інший представник цієї родини, рідний брат Варвари Анатоль Миколайович Максимович жив в Одесі. Свого часу він закінчив Одеську рисувальну школу, однак згодом обрав військову кар'єру. Відомий скандальний випадок, коли в офіцерському клубі цей нащадок козацької старшини у стані алкогольного сп'яніння розсік шаблею портрет російського імператора. Тоді справу «зам'яли». Це лише епізод з біографії, який дійшов до нас, і який, певною мірою, характеризує родинне середовище Бориса Едуардса. Цей випадок, однак, не завадив Анатолію Максимовичу дослужитися до звання генерала.

Питання самоідентифікації

На здивовані запитання окремих публіцистів, як у сім'ї комерсанта міг з'явитися художник, хотів би звернути увагу як на іспанську

⁸ «Мой отец Иосиф Виллиам Эдуардс, сын квартирмейстера Виллиама Эдуардса, родился 18 апреля 1788 года – умер в Одессе (Южной России) в 1851 году...» // Там само. В іншому листі до племінника Джозефа П.Й. Едуардс називає іншу дату смерті батька – 1850 р.: «...Скажи твоему папа, что, насколько мне помнится, то наш отец умер в 1850-м году, когда мы жили в доме Котардо Розетти (диригент – В.К.), а я тогда служил в конторе Шестестер». (ДАОО, ф. 154, оп. 1, спр. 22, арк. 3).

⁹ Маниович А. Разговор с Сергеем, нашедшим рукописи воспоминаний и дневник скульптора Бориса Эдуардса // Дерibasовская-Ришельевская : одес. альм. – Одесса, 2010. – Вып. 41. – С. 177.

¹⁰ Попович В. Михайло Андрієнко / Володимир Попович. – Мюнхен, 1969. – С. 9. Бл.1902 р. Б. Едуардс навідав у Херсоні сестру і подарував малому племіннику скриньку з фарбами. Зі слів колекціонера і громадського діяча В. Поповича, який свого часу спілкувався з М. Андрієнком-Нечитайлом, мати Б.В. Едуардса походила з роду Максимовичів. Про це йдеться в листі В. Поповича на ім'я співробітника Одеського художнього музею Людмили Данішевської від 1 лютого 1997 р, відправлене з французького міста Епіне сюр Сен.

лінію Едуардсів (колекціонування живопису бабусею Камілою Феррарі), так і українську, адже не лише кузен Анатоль Максимович, але й племінник Бориса, Мішель Андрієнко-Нечитайло, мали схильність до мистецтва. Мішель успішно себе реалізував на цьому поприщі – після еміграції став відомим на Заході художником-авангардистом.

Батько Бориса Едуардса мав жорсткий характер військової людини і від членів родини вимагав повної покори. Його категоричність пом'якшувала добра і терпелива дружина. Коли батько збанкрутував, Бориса віддали до повітового училища на підготовчі курси, але через несплату за навчання він не був допущений до вступних іспитів. Цей важкий час описаний у його мальтійському щоденнику: «Сину, потерпи трішки, ось батько отримає роботу, і все зміниться», – благала його мати.

Щодо самоідентифікації Едуардсів: прадід скульптора Вільям і дід Джозеф були англізованими ірландцями, підданими Британської імперії, які воювали за її інтереси і намагалися з максимальною вигодою скористатися перевагами, які надавало їхнє становище. Наступне покоління Едуардсів, народжене в Одесі, це зрусифіковані британці, у більшості православного віросповідання, громадяни Російської імперії, для яких російська і англійська мови були однаково рідними. Якщо Джозефа Вільямовича і його сина Вільяма можна назвати космополітами, то їхній паросток Борис – це вже нова генерація, інтегрована в нове суспільство і готова служити йому.

Як було сказано, в особі Бориса Вільямовича поєдналося, щонайменше, три етноси. Підкреслювати свої британські витoki – тоді світової імперії, було престижно. Думаю, що факт надання Борису Едуардсу мальтійського громадянства у період еміграції це підтверджує.

Вищевикладене – це все, що нині відомо про родовід Бориса Едуардса з доступних нам джерел. Зазначу, що більшість матеріалів з особової справи Едуардса з ДАОО публікуються вперше. Інших відомостей про Едуардсів та про одеську гілку роду Максимовичів і Кірякіних у наведених джерелах не виявлено. Можливо, у

разі повної публікації вже згадуваних спогадів і щоденника Бориса Едуардса, які знаходяться у приватній колекції за кордоном, ситуація змінилася б. Там, наскільки можна судити, увага акцентується виключно на ірландській лінії Едуардсів. Афішувати українське коріння у тих умовах шкодило б кар'єрі. Інше джерело, яке потребує вивчення, це особова справа Б.В. Едуардса, яка була заведена під час його навчання в Петербурзькій академії мистецтв і пізніше передана в Російський державний історичний архів.

Щодо дати народження і смерті Бориса Едуардса

У біографії Бориса Вільямовича є чимало нез'ясованих моментів, зокрема, пов'язаних з датою народження і смерті. У більшості довідників датою народження скульптора вважається 15(27) травня 1860 року, хоча в окремих виданнях фігурує й 1861-ий.

На особовій справі Б.В. Едуардса з фонду ДАОО датою народження Бориса Едуардса вказаний 1861 рік. Автор детально ознайомився з документами справи і не виявив підтвердження цього факту. Усі наявні довідники вказують на 1860 рік. Швидше за все, було взято до уваги повідомлення І. Антоновича, який у брошурі «Скульптура Б.В. Едуардса, 1884–1899» написав, що скульптор народився в 1861 році. Розвіює сумніви запис самого Едуардса у його мальтійських зошитах «Як пройшло моє життя», фрагментарно опублікованих, де він зазначає, що «15 мая 1920 года мне минуло шестьдесят»¹¹.

Достатньо усталеною є дата смерті Едуардса – 12 лютого 1924 року. Однак окремі дослідники на основі повідомлень племінника Бориса Вільямовича, художника Михайла Андрієнко-Нечитайла, ставлять цю дату під сумнів. Андрієнко-Нечитайло вважав, що Едуардс помер на початку 1930-х років в Англії, де на той час жив розпорядник його майна російський емігрант і відомий колекціонер Михайло Брайкевич, що певний час був кредитором скульптора.

Можливо, прояснити ситуацію з цього питання міг би Олександр Маніювич, який детально ознайомлений зі щоденниками Едуардса,

¹¹ Маниювич А. Разговор с Сергеем, нашедшим рукописи воспоминаний и дневник скульптора Бориса Эдуардса // Дерibasовская-Ришельевская: одес. альм. – Одесса: Пласке, 2010. – Вып. 41. – С. 176 // Режим доступа: http://odessitclub.org/publications/almanac/alm_41/alm_41_169-197.pdf

писаними на Мальті. Він також посвячений у перебіг пошуків могили скульптора на цьому острові. З посиланням на щоденник Едуардса, О. Маніович стверджує, що в останніх записках, які дійшли до нас (31 грудня 1923 року), Едуардс не скаржився на стан свого здоров'я.

Надмогильна плита на захороненні
Б.В. Едуардса на Мальті. 2016.
Фото Констанци Дохотару.

Є ще джерела, які заслуговують на довіру, наприклад, лист з Парижа приятеля Едуардса, Петра Нілуса до Євгена Буковецького, у якому повідомляється про кончину скульптора. Лист датований 29 квітня 1924 року. Ще раніше в емігрантській газеті «Руль» за 26 березня 1924 року про смерть Бориса Вільямовича повідомляв російський емігрант, історик, викладач Мальтійського університету і друг покійного Костянтин Воєнський (де Брезе): «... Последние пять лет Б.В. прожил беженцем на Мальте, и скончался скоропостижно от кровоизлияния в мозг на 63-м году жизни»¹². Малярія, від якої страждав Борис Едуардс останні двадцять років, та великі фізичні навантаження (на Мальті він працював без підмайстрів) позначалися на роботі серця, що, зрештою, і викликало раптову смерть.

Наразі не маємо стовідсоткової певності, що могила, яку знайдено представниками Російського центру науки і культури на Мальті на Та'Врахіа Cemetery у містечку Флоріана, є справді могилою Б.В. Едуардса, оскільки на ній не було надмогильної плити і якихось написів. Надгробок встановлений вже у наш час. Потрібні документальні підтвердження.

References

Antonovich I. (1894) Skulptura B.V.Eduardsa, 1884-1899. Odessa. [in Russian].

Golovan V. (2014) 90 let so dnya smerti Borisa Eduardsa. Taymer. Retrieved from <http://timer.odessa.net> [in Russian].

Danishevskaja L. Sviazii M.F. Andriienko s Odessoii / Ludmila Danishevskaja // Mihaylo Andriienko i yevropejske mystectvo XX st.: materily mizhnar. konf. / Nats. kom. z pytan povnennia v Ukrainu kultur. cinnostei pry Kab. Ministriv Ukrainy, In-t mystectvoznavstva, folklorystyky ta etnologiii im. M.T. Rylskogo NAN Ukrainy; red. O. Fedoruk. – Kyiv, 1996. – 91, [3] s.: port. – (Poverneni imena). – Bibliogr. V kinci st.

Pro rodynni stosunki M. Andriienka-Nechytaila z B. Eduardsom. – S. 75;

Povidomlennia pro khreshchennia M. Andriienka-Nechytaila v Pokrovskii cerkvi v Odesi. – S. 77.

Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti (DAO), f. 154, op. 1. Spr. 22.

Maniovich A. (2010). Razgovor s Sergeem, nashedshim rukopisi vospominaniy i dnevnik skulptora Borisa Eduardsa. Deribasovskaya-Rishelevskaya, 41, 169-197. Retrieved from http://odessitclub.org/publications/alm-anac/alm_41/alm_41_169-197.pdf [in Ukrainian].

Nezabytyje mogily. Rossiiskoe zarubezhje : nekrologi 1917-2001. V 6 t.

T. 6, kn. 3. Kh-Ya / Ros. Gos. b-ka ; sost. V.N. Chuvakov ; pod. red. E.V. Makarevich. – Moskva, 2007. – S. 546.

Popovich V. (1969). Mihaylo Andriienko. Myunhen. [in Germany].

Eduards Vilyam Osypovich [nekrolog] // Odes. Listok. – 1896. – 6 dek.

¹² Незабытые могилы. Российское зарубежье: некрологи 1917-2001. В 6 т. Т. 6, кн. 3. X-Я / Рос. Гос. б-ка; сост. В.Н. Чуваков; под ред. Е.В. Макаревич. – Москва, 2007. – С. 546.

Віталій Криворучко (м. Київ)

1969 рік: реакція українського населення на резонансні події зовнішньої та внутрішньої політики СРСР

У статті розглядаються суспільно-політичні настрої в УРСР наприкінці 1960-х років, які вивчаються крізь призму звітів КДБ УРСР та ЦК КПУ. Аналіз, зроблений на основі документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України, дозволяє окреслити проблемне коло питань та охарактеризувати їхню тематичну спрямованість. Основну увагу приділено питанням, які стосувались реакції населення на замах на Л.І.Брежнєва, військового конфлікту на радянсько-китайському кордоні, реакції на якість постачання продуктів харчування та промислових товарів, а також на перебіг світового політичного процесу, а також проблемам внутрішнього життя республіки та країни.

Ключові слова: суспільно-політичні настрої, ціни, Л. Брежнєв, П. Шелест, Китай.

Vitalii Kryvoruchko

1969: response of the population of the Ukrainian Soviet Socialist Republic to the foreign policy and life inside in USSR

Price hike due to expecting for a war: anxious atmosphere in the UkrUSSr in 1969 through KGB reports. The article examines popular social and political atmosphere in the UkrUSSr in 1969 that are studied through Ukrainian KGB reports. Analyzing the documents of the SBU Central State Archive allows to envelop the general key questions and define their thematic direction. The main focus is directed to the group of questions that analyze the popular response on the assigination attempt of Leonid Brezhnev, the military conflict on the Soviet-Chinese border; quality of food and household supplies, as well as reactions to the political events around the world and inside the republic and the Soviet Union.

Key words: Political atmosphere, prices, L. Brezhnev, P. Shelest, China.

Vitalii Kryvoruchko

1969 год: реакция украинского населения на резонансные события внешней и внутренней политики СССР

В статье рассматриваются общественно-политические настроения в УССР конца 1960-х годов, которые изучаются сквозь призму отчетов республиканского КГБ ЦК КПУ. Анализ, сделанный на основе документов Отраслевого государственного архива Службы безопасности Украины, позволяет очертить круг проблемных вопросов и охарактеризовать их тематическую направленность. Основное внимание уделено группе вопросов, касающихся реакции населения на покушение на Л.И.Брежнев, а также на военный конфликт на советско-китайской границе; реакции на качество поставки продуктов питания и промышленных товаров. Рассматривается реакция на ход мирового политического процесса, а также проблемы внутренней жизни республики и страны.

Ключевые слова: общественно-политические настроения, цены, Л. Брежнев, П. Шелест, Китай.

Перед дослідником суспільно-політичних настроїв у Радянському Союзі постає цілий перелік серйозних проблем. Фактична відсутність відкритих соціологічних досліджень змушує звертатись до різноманітних архівних матеріалів. Важливим джерелом інформації про внутрішньополітичну ситуацію в СРСР є звіти, які надавали радянські органи державної безпеки керівництву країни. Республіканський комітет держбезпеки у свою чергу інформував про настрої населення в Українській РСР вищому партійному керівництву республіки. Такі звіти, як правило, стосувались тем та подій, які, на думку співробітників КДБ, мали суспільний резонанс та могли суттєво вплинути на настрої населення республіки. Теми, які заслуговували на особливу увагу, відслідковувались у щоденному режимі (наприклад під час чехословацької кризи (1968 р.) або конфлікту на кордоні з Китаєм (1969 р.) КДБ надавало подібні звіти частіше, ніж раз на добу). Менш важливим темам присвячувались один-два звіти.

Основною тематикою таких звітів були питання міжнародної політики, особливо під час виникнення кризових ситуацій у відносинах СРСР з іншими державами (Китай, США, ЧССР, і т.д.); питання внутрішньо-політичного життя; настрої та акції, які вчиняла творча інтелігенція (з'їзди письменників, зміни у керівництві Спілки письменників УРСР і т.д.). Подібною тематикою просякнуті звіти Комітету держбезпеки за 1969 рік. Співробітники радянських спецслужб проводили негласний моніторинг настроїв населення України стосовно загострення відносин СРСР з Китаєм та вивчали реакцію пересічних громадян на цінову політику держави на продукти харчування та перебої з їхнім постачанням.

Обласні управління КДБ готували звіти про «факти негативної реакції населення, які були викликані чутками про можливе підвищення цін на продовольчі та промислові товари, різким скорочення продажу м'яса та м'ясних продуктів, яке носило тимчасовий характер, а також нестабільністю ринкових цін з постійною тенденцією

до зростання». У звіті, яке надало Одеське управління КДБ, йшлося про «негативні висловлювання стосовно продажу м'яса одним сортом, що негативно відображалось на бюджетах родини; слабкий асортимент «м'ясомолочної продукції та її поганої якості; майже повну відсутність у державній торговій мережі продукції птахівництва; неналежне забезпечення овочами, особливо картоплею; відсутність свіжої риби». Також невдоволення викликала «повна відсутність цілої групи промислових товарів - взуття, пальт, костюмів, дитячого одягу». Окремо у звіті спецслужб зазначалось, що серед осіб єврейської національності активно поширюються чутки про відсутність товарів у зв'язку з майбутньою грошовою реформою. Згідно з резолюцією, яка є на документі, про ситуацію на Одещині озайомлено першого секретаря ЦК КПУ П.Ю. Шелеста¹.

Детальний звіт, присвячений реагуванню населення на рівень постачання продуктів харчування та промислових товарів, КДБ УРСР підготував у червні 1969-го на базі моніторингу настроїв у Луганській та Дніпропетровській областях. В ньому наводилися висловлювання робітника шахти «Лисичанськвугілля» Луганської області В.І. Захарова: «Для того, щоб дати вугілля, треба поїсти м'яса, а його в магазинах немає. Наш уряд не дбає про шахтарів»²; обурення викладача Дніпропетровського музичного училища Т.С. Костюк: «Мене вражає дорожнеча на ринку. Яловичина в окремі дні коштує 4 карбованці. Крім того, за нею треба вистояти в черзі. В магазинах м'яса майже не буває. (...) Дуже дорогі овочі. Те, що раніше коштувало копійки, тепер те ж саме коштує. Але ж це нові гроші, тож ціни піднялись на ці продукти в 10 разів»³. «Відчувається велика нестача м'яса, риби, тушонки, а птиці в магазині немає зовсім. Ковбасні вироби останнім часом стали дуже низької якості. В черзі треба стояти навіть за оселедцем, який буває дуже рідко», - скаржився співробітник Луганського машинобудівного інституту А.А. Мельник⁴. Студент медичного інституту того ж міста Б.Д. Зієвський, член КПРС,

¹ ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр. 971, арк. 96–97.

² Там само, спр. 973, арк. 50.

³ Там само, арк. 50–51.

⁴ Там само, арк. 51.

заявляв, що після грошової реформи «ціни зросли у 10 разів, а зарплата стала у 10 разів меншою»⁵. У звіті наведено фрагмент листа, написаного касиром магазину № 2 Жовтневого району міста Дніпропетровська Єжовою Т.П. жительці Волгоградської області М.А. Беляєвій: «Мене обурює, чому немає в магазинах ні хороших ковбас, ні м'яса, ні птиці, черевиків, хутра, шуб, шапок, платків і т.д. Немає їдалень, у яких можна було б поїсти, звільнивши себе від кухонної роботи вдома. (...) Лист цей порвіть, а то 10 років отримаєте при нашій соціалістичній демократії»⁶. Житель селища Рожнятів Івано-Франківської області, колишній сотник УПА Шумей через нестачу продуктів робив висновок про початок війни незабаром: «У райцентрі Рожнятів їсти нема чого, потрібних продуктів немає. Мабуть, ведеться підготовка до війни і створюють запас на базах»⁷.

Нерідко під час приватних розмов в 1969 році порушувалася тема про відмінність у постачанні продуктів харчування за кордоном та у СРСР. Так, студент 1 курсу Дніпропетровського сільськогосподарського інституту Ю.Р. Озеров у розмові з однокурсниками (один з яких, очевидно, повідомив про це КДБ) зазначив: «Скоро підвищать ціни на ряд продуктів, в тому числі і на м'ясо. Робітникам на Заході живеться набагато краще. Там вони тиждень попрацюють і мають можливість купити все, аж до автомобіля, а в нас дорожнеча і у продажу малий асортимент продуктів»⁸. Суголосну думку висловлював начальник бюджетного сектора Луганського міськфінвідділу Я.І. Гунченко: «Туристична група, яка повернулася з ЧСР, залишилася незадоволена своєю поїздкою і через погане ставлення до неї чехів, і через те, що в містах Чехословаччини в промислових, а особливо продуктових магазинах у великій кількості радянські товари-делікатеси: ікра, балики і т.д., що не завжди буває в Радянському Союзі»⁹.

Окрім думок на тему продовольчої політики радянської держави, КДБ УРСР прагнув дізна-

тися реакцію населення на надзвичайну подію, яка трапилась вранці 22 січня 1969 року у Москві. Цього дня молодший лейтенант Радянської армії В.І. Ільїн вчинив замах на першого секретаря ЦК КПРС Л.І. Брежнєва. В.І. Ільїн випустив 16 куль у другу машину в кортежі, в якій зазвичай їздив Л.І. Брежнєв, однак того дня в ній перебували космонавти О.А. Леонов, А.Г. Ніколаєв, В.В. Терешкова та Г.Т. Береговий. Космонавти не постраждали проте було смертельно поранено водія – І. Жаркова. Був поранений також мотоцикліст ескорту, який зумів скерувати мотоцикл на нападника і збити його з ніг.

Приховати інцидент не було можливості, у зв'язку з тим, що подія транслювалась у прямому ефірі. Наступного дня після теракту в газеті «Правда» з'явилося повідомлення: «22 січня під час урочистої зустрічі льотчиків-космонавтів здійснений провокаційний акт – було зроблено кілька пострілів по автомашині, в якій слідували космонавти тт. Береговий, Ніколаєв, Терешкова, Леонов. В результаті зазнали поранень водій автомашини і мотоцикліст, який супроводжував кортеж. Ніхто з космонавтів не постраждав. Той, хто стріляв, затриманий на місці злочину. Проводиться слідство»¹⁰.

У своїх звітах про реагування населення на теракт КДБ УРСР поділило «респондентів» на 3 групи: 1) ті, хто засуджували замах та вважали, що мішенню мали бути космонавти, як і писала радянська преса; 2) ті, хто засуджували замах і були переконані, що мішенню мав бути Л.І. Брежнєв; 3) ті, хто схвалювали замах та вважали, що мішенню мав бути Л.І. Брежнєв.

Більшість представників першої групи пов'язували напад з діяльністю іноземних держав. «Це постріли іноземної розвідки. Я собі не можу уявити, що в Радянському Союзі можуть бути такі негідники. Наші слідчі органи, безумовно, доведуть цю справу до кінця. Інакше бути не може. Всю шайку треба знищити і широко про це оголосити», – не приховував своїх почуттів робітник Київського молочного заводу

⁵ ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр. 971, арк. 52.

⁶ Там само, арк. 51–52.

⁷ Там само, арк. 53.

⁸ Там само, арк. 51.

⁹ Там само. – Арк.52–53.

¹⁰ *Зенькович Н. А.* Покушения и инсценировки. От Ленина до Ельцина. – М.: Олма-Пресс, 1998. – С.183.

Полиновський¹¹. Свою версію невдалого замаху висловив заступник начальника ковальського цеху Донецького машинобудівного заводу Каплан: «Тут видно американський почерк, їхня школа. В них деякі гади вчать... Мабуть, тут замішані і чехи»¹². Схожі думки висловлював і робітник залізничної станції «Чернівці» Н.І. Белов: «Цього паразита купили американці, змусили стріляти у космонавтів з тим, щоб потім кричати на весь світ, що стріляють (...) не тільки в США, але і в СРСР»¹³. Побачив «заокеанський слід» у здійсненому теракті й робітник Костопільського домобудівного комбінату Рівненської області М.К. Єгоров: «Цей замах, мабуть, робота американської розвідки, яка хотіла завадити нашому святу»¹⁴. Начальник спеціального конструкторського бюро заводу «Фотоприлад» Черкаської області І.Н. Петров був переконаний у тому: «Стріляла куплена людина, яка продала своє життя, мабуть, іноземній розвідці. Зроблено це з такою метою, щоб показати, що не тільки в США, але і в нашій країні можливі подібні випадки»¹⁵. Подібної думки притримувався електрослюсар Дніпропетровського заводу імені Карла Лібкнехта П.С. Жадан: «Американська розвідка до нас закидає терористів, щоб створити видимість, начебто в нас в країні така ж анархія, як і в США, і звичайно, щоб зіпсувати нам свято зустрічі космонавтів»¹⁶. Спецслужби основного противника СРСР звинувачував студент 3 курсу Дніпропетровського гірничого інституту Ю. Кожик: «Це дії ЦРУ. Вони на такі справи здатні, піднімуть потім цього злочинця на щит, зроблять героєм, буде реклама»¹⁷. На думку молодшого наукового співробітника гірничої медицини Донецького науково-дослідного

інституту Петренка «цей випадок може бути провокацією з боку ФРН, яка направила для здійснення терористичного акту когось із чехів, щоби таким чином загострити відносини між СРСР та Чехословаччиною»¹⁸. Натомість інженер Сімферопольського аеропорту Хорошун притримувався версії про причетність китайських спецслужб до вчинення теракту: «Постріли біля Кремля – це провокаційні дії, які здійснені за завданням іноземної розвідки або злочинця купили китайці»¹⁹. Редактор Львівської телестудії Сковичас пов'язав теракт із актом самоспалення чеського студента Я. Палаха та висловив припущення, що «у космонавтів стріляв чеський терорист»²⁰. Робітник Хмельницького автобусного парку Л.Д. Олійник звинувачував західні розвідки загалом: «Людина, яка стріляла, мабуть куплена за долари та виконувала волю імперіалістів та їхніх розвідок. Добре, що уряд оголосив про цей факт народу. Потрібно провести мітинги, що трудівники засудили підлі дії злочинців»²¹.

Деякі «респонденти» були переконані, що злочинець, який стріляв у космонавтів належить до групи релігійних фанатиків. Так, заступник головного бухгалтера Мукачівського лікувального об'єднання В.І. Услімберов заявляв: «Цей замах зроблено за завданням сектантів, тому що космонавти вторглися у небесні сфери». Схожої думки притримувалась і економіст планово-фінансового відділу Комітету по пресі О.А. Поряденна: «Я вважаю, що зговір підготували представники релігії, щоби таким чином помститися космонавтам та налякати їх своїми діями, за те що вони спростували віру у потойбічні сили і різного роду богів»²².

¹¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 971, арк. 159.

¹² Там само.

¹³ Там само, арк. 166.

¹⁴ Там само, арк. 174.

¹⁵ Там само, арк. 166.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само, арк. 160.

¹⁹ Там само, арк. 166.

²⁰ Там само, арк. 175.

²¹ Там само, арк. 159.

²² Там само, арк. 168.

Представники другої групи, найчисленнішої у звітах КДБ, були впевнені, що метою замаху були «керівники партії та уряду», а не космонавти як це прагнула подати радянська преса. «Невже до нас починає проникати західна мода вбивати політичних діячів. Мабуть той, хто стріляв, мав намір стріляти в ту машину, де їхали члени уряду», – заявляв старший вальцювальник холодного прокату заводу «Запоріжсталь» В. Булат²³. Не вірив, що об'єктом теракту були космонавти і студент другого курсу Дніпропетровського медичного інституту Ю.М. Кисельов: «По радіо кажуть, що якийсь злочинець стріляв у космонавтів, поранив шофера та мотоцикліста. Всім ясно, що він стріляв у членів уряду, а не у космонавтів, але не знав, у якій машині вони знаходяться»²⁴ «Тут все явно, стріляли не у космонавтів, а розраховували, що в другій машині буде уряд», – говорила лікар Хмельницької міської лікарні Є.І. Осадча²⁵. «Те, що стріляли не в космонавтів, а в керівників партії – це ясно», – вважав начальник ливарного цеху Донецького машинобудівного заводу Прозоров²⁶. Такої ж думки був і начальник відділу праці та заробітної плати Чернігівського комбінату синтетичних волокон Б.І. Самей: «Судячи з усього, постріли були не у космонавтів, а у керівників партії та уряду. Стрілець, видно, помилився»²⁷. Завідувач учбовою частиною музичної школи у Чернігові Волков у розмові з викладачами (один з яких, напевно, і доніс в КДБ) порівняв СРСР з Заходом: «До чого розпустився народ, якщо в нас починають стріляти в керівників, як у Америці»²⁸. З подіями у США порівнював московський теракт і робітник шахти № 10 імені Артема треста «Комунарськвугілля» Луганської області В.Н. Шевченко, який у присутності робітників бригади

сказав: «Замах був не на космонавтів, а на уряд, щоб довести, що не тільки у США вбиваються президентів, а і в Радянському Союзі»²⁹.

Співробітниками Комітету держбезпеки були зафіксовані схвальні відгуки на дії особи, яка наважилася здійснити постріли у бік урядового кортежу. Гірничий майстер шахти імені Баженова тресту «Макіїввугілля» Донецької області А.Л. Юрченко, в бесіді з колегами висловив переконання: «Це стріляли не в космонавтів, постріли призначалися партії та уряду, але переплутали машини. Шкода, що їх не прихлопнули»³⁰. «Давно в нас в Союзі цього не було. (...) Стріляла одна людина, скоро будуть інші», – заявляв старший майстер Луганського машинобудівного інституту О.П. Карауш³¹. Схвалював дії терориста і житель села Любиковичи Сарненького району Рівненської області П.М. Калкош, який, за даними КДБ, дізнався про подію з програми радіостанції «Голос Америки»: «Стріляли в одного з керівників КПСР і шкода, що не влучили. Треба було вбивати. Правильно роблять, що стріляють відкрито, хай знають за кордоном»³². Після таких сміливих висловлювань О.П. Карауш та П.М. Калкош були взяті КДБ в перевірку. Житель Івано-Франківська Вайберг, про якого КДБ було відомо, що він «антирадянськи налаштований та слухає ворожі голоси», висловив жаль, що стріляли у космонавтів, а не в членів уряду³³. Інші мотиви для схвалення дій В.І. Ільїна висловив водій автотранспорту станції Миколаїв І.Г. Кравцов: «Погано, що не постріляли цих космонавтів». На зауваження іншого робітника, що космонавти йому нічого поганого не зробили, І.Г. Кравцов начебто відповів, що «їм живеться, як у раю»³⁴.

²³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 971, арк. 158.

²⁴ Там само, арк. 165.

²⁵ Там само, арк. 162.

²⁶ Там само, арк. 160.

²⁷ Там само, арк. 165.

²⁸ Там само, арк. 161.

²⁹ Там само, арк. 165.

³⁰ Там само, арк. 163.

³¹ Там само, арк. 171.

³² Там само, арк. 172.

³³ Там само, арк. 178.

³⁴ Там само.

Варто зазначити, що у звітах КДБ, присвячених теракту у січні 1969 року, значна увага приділялася висловлюванням громадян, в яких йшлося про вжиття жорстких заходів у країні у зв'язку із замахом на знаних осіб в Радянському Союзі. «Я думаю, що постріли на Красній площі говорять про те, що багато хто з нас розпустився та не зустрічає обмежень у своїх діях. Треба більше давити таких негідників», – стверджував інженер Запорізького заводу «Комунар» К.М. Фучаджий³⁵. З ним був згоден і провідний інженер Конотопського електромеханічного заводу А.М. Скринніков: «Треба покінчувати з лібералізмом. Через це всякий шмаркач робить що хоче, розпустились далі нема куди. Треба вживати найжорсткіших заходів до випадів ворожих елементів³⁶». На занадто ліберальні радянські закони скаржився начальник юридичного бюро Чернігівського комбінату синтетичних волокон, член КПРС, А.А. Погребняк: «Мені як юристу не зрозуміла законодавча слабина по відношенню до злочинців. Ворожі елементи безкарно піднімають голову. Багато говоримо про гуманізм, але мало виявляємо жорсткості»³⁷.

Поряд з тими хто вимагав більш жорстких дій від влади, були й ті, хто таких дій побоювався. «Як би не почалися масові репресії», – висловлював свою стурбованість інженер техніки безпеки Київського заводу «Радіоприлад» Омельченко³⁸. Про спонукальні чинники дій терориста роздумував робітник тресту «Львівгаз» Якубенчук: «Це могла зробити невдоволена людина у зв'язку з ускладненнями з продуктами харчування і підвищенням ринкових цін»³⁹.

В контексті розмов про посилення пильності, зміцнення трудової дисципліни, які фіксувало КДБ, часто зустрічається прізвище Й.В. Сталіна. «В наш час треба повернутись до сталінської дисципліни, щоб усіх злочинців суворо карати», –

сказав у присутності підлеглих голова колгоспу «Жовтень» Острозького району Рівненської області П.І. Облапенко⁴⁰. «По-сталінськи посилити боротьбу з ворожими елементами» пропонував слюсар заводу «Комунар» у Запоріжжі В.М. Полежай⁴¹. «Ми дуже гуманно ставимось до багатьох видів злочинів. Непогано б мати сьогодні другого Сталіна, котрий би збільшив покарання за подібні злочини», – такою була думка начальника цеху № 40 Сумського насосного заводу А.П. Петрова, яка потрапила у звіти КДБ⁴².

На тлі позитивних відгуків на адресу Й. Сталіна, у негативному контексті у звітах КДБ згадується прізвище відстороненого від влади Микити Хрущова. «Всього цього могло не статися, якби Хрущов не розігнав органи державної безпеки і не розвалив роботу у сфері ідеології», – стверджував старший редактор відділу місцевих видань в обласних центрах республіканського Комітету друку Н.П. Долошенко⁴³. Звинувачував М. Хрущова у всіх бідах в країні і начальник лабораторії Запорізького особливого конструкторського бюро «Прогрес» А.І. Бражко: «За час перебування у керівництві ЦК КПРС Хрущова зроблено багато помилкових і шкідливих тверджень про те, що в нашій країні немає політичних злочинців і в зв'язку з цим було послаблено боротьбу з антирадянською діяльністю з боку окремої категорії громадян»⁴⁴.

Навесні 1969 року спеціальні підрозділи Комітету держбезпеки «збирали думки» пересічних громадян з приводу збройного конфлікту СРСР з Китаєм. Прикрий інцидент стався в районі острова Даманський (китайською – Дженьбао). В ніч з 1 на 2 березня 1969 року близько 77 китайських військовослужбовців в зимовому камуфляжі, озброєних карабінами і автоматами Калашнікова, переправилися на

³⁵ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 971, арк. 169.

³⁶ Там само, арк. 170.

³⁷ Там само, – Арк.170–171.

³⁸ Там само, арк. 162.

³⁹ Там само, арк. 177.

⁴⁰ Там само, арк. 176.

⁴¹ Там само, арк. 169–170.

⁴² Там само, арк. 177–178

⁴³ Там само, арк. 175.

⁴⁴ Там само, арк. 176.

Даманський. Радянські прикордонники застосували стрілецьку зброю, БМП та міномети. У бою 2 березня загинув 31 радянський прикордонник, 14 зазнали поранень⁴⁵. Втрати китайської сторони (за оцінкою комісії КДБ СРСР під головуванням генерал-полковника М.С. Захарова) становили 39 осіб, убитими.

Перший звіт про реагування населення республіки на повідомлення радянської преси про збройний інцидент на радянсько-китайському кордоні КДБ УРСР підготував 4 березня 1969 року. В ньому в основному містились відгуки із засудженням дій китайської сторони. Так «знищити всіх китайських провокаторів, які перейшли наш кордон» пропонував робітник транспортного цеху Дарницького шовкового комбінату М.Д. Філін⁴⁶. «За кожного вбитого нашого солдата вбивати десять китайців, або вони знахабніють і нашу країну поглине жовта китайська хвиля», – пропонував робітник шахти номер 4 тресту «Краснолучвугілля» Луганської області В.І. Ляхов⁴⁷. Слюсар Дніпропетровського ремонтно-механічного цеху заводу металургійного обладнання П.Є. Бітков своє обурення з приводу подій на острові Даманський спрямував у бік китайського лідера Мао Цзедуна: «Ну що ще треба китайцям? Скільки їм допомагали, а вони нам тепер відплачують провокаціями. А ми ж їм безкоштовно збудували електростанцію. Замість того, щоб справді виступити проти капіталістів, вони виступають проти своїх. Мені не віриться, що Мао комуніст. І нікого в Китаї не знайдеться, щоб Мао вбити»⁴⁸. Смерті китайського лідера зажадала працівниця Івано-Франківської обласної бібліотеки К.А. Келлер⁴⁹.

Вже у першому звіті КДБ про реакцію населення на події на радянсько-китайському кордоні зустрічаємо непоодинокі фіксування панічних настроїв. Так викладач Сумського музичного

училища А.Н. Голован роздумовував наступним чином: «Китайці провокують війну. Вона їм необхідна для отримання економічного поштовху, для зміцнення свого становища у світі. Вони спроможні на все, навіть на війну з Радянським Союзом»⁵⁰. Робітник контори «Вторчермет» Гаркуша з Сумської області так описував зростаючі панічні настрої у жителів північно-східного регіону України: «В нас у поселенні «Хіммістечко» почали з магазинів розкуповувати всі продукти. Навіть те, що лежало роками. Мабуть люди, дізнавшись про події на кордоні, подумали, що буде війна»⁵¹. Побоювання з приводу майбутньої радянсько-китайської війни висловлювала і співробітниця Полтавського облздраввідділу М.Г. Сербіна: «Всі ми обурені та стурбовані провокацією китайських хунвейбінів, які порушили наш кордон. В мене син та зять – військові льотчики. Я би не хотіла, щоб вони стали жертвами свавілля, яке здійснює Мао Цзедун»⁵².

Асистент кафедри фармакології Вінницького медичного інституту А.П. Кабернік заявив: «З китайцями важко буде воювати, бо вони мають великі людські резерви. Уряд не випадково проводить переселення молоді до радянського кордону. Китай вже має атомні підводні човни. Вони можуть проти СРСР кинути живу силу і техніку, в тому числі атомну зброю. А це значить війна»⁵³. Пенсіонер, житель міста Хмельницька А.С. Сашин у приватному спілкуванні, яка була зафіксована спецслужбами, запевняв співбесідників: «Наша дружба з братськими народами тріщить по всіх швах. Відвернувся від нас Китай, ставши ворогом, гірку пілюлю піднесла Чехословаччина, ще раніше порвала будь-які зв'язки з нами Індонезія, гниють в тюрмах тисячі комуністів. Так може бути в майбутньому і з В'єтнамом, куди щодня ми вкладаємо до 2 мільйонів рублів»⁵⁴.

⁴⁵ *Рябушкин Д.С.* Мифы Даманского. – М.: АСТ; Транзиткнига, 2004. – С. 45.

⁴⁶ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 971, арк. 251.

⁴⁷ Там само, арк. 252.

⁴⁸ Там само, арк. 250–251.

⁴⁹ Там само, арк. 254.

⁵⁰ Там само, арк. 252–253

⁵¹ Там само, арк. 253.

⁵² Там само, арк. 254.

⁵³ Там само, арк. 279.

⁵⁴ Там само, арк. 279.

Як «нездорові судження» були сприйняті радянськими спецслужбами висловлювання жителя Івано-Франківська Р.С. Епштейн: «Нагрянули б китайці або й сам дідько та забрав би наш хвалений рай в пекло. А то пани є пани, вони мають велику суму грошей, а ми жалюгідну пенсію. На неї існувати важко»⁵⁵.

14-15 березня 1969 року відбувся друг етап збройного конфлікту (або як його називала радянська преса – «інциденту»). Цього разу крім БМП та мінометів були застосовані танки та установки залпового вогню «Град»⁵⁶.

Вже 16 березня КДБ підготував черговий огляд думок різних верств населення республіки з приводу подій на острові Даманський.

При ознайомленні з інформаційним повідомленням КДБ кидається у вічі той факт, що населення України активно підхопило термін радянської преси про так званих «китайських фашистів». Так, контролер київського заводу «Арсенал» С.С. Бутенко пропонував «нещадно стріляти в китайських фашистів»⁵⁷, а студент Харківського інституту культури Т.В. Подіков висловлював наміри їхати на Далекий Схід для боротьби з «китайськими фашистами»⁵⁸. Разом з тим, у донесеннях радянських спецслужб у середині березня 1969 року значно більше уваги приділяється висловлюванням громадян, які кваліфікувалися як «обивательські», «шкідливі» або «ворожі»⁵⁹. Так заступник директора Інституту фізіології ім. О.О. Богомольця, член КПРС Рябчун наступним чином сформулював критичні зауваження на адресу радянської дипломатії: «Повідомлення радянського уряду дуже хвилюють, бо може початись війна. Наглість китайців веде до цього. Чому все це сталося, не можу зрозуміти. Дивно, що досі не врегульовано прикордонні демаркаційні питання з Китаєм. Це недопустимо, щоб якийсь нікому не потрібний острівець став приводом для військового кон-

флікту між соціалістичними країнами»⁶⁰. Досить критично на адресу радянського уряду висловився і член Спілки журналістів України Зарячинський: «Цей конфлікт приносить велику шкоду світовому комуністичному руху. Страшні чехословацькі події і тепер перестрілка з Китаєм – все це тільки на шкоду нам. Наш авторитет і так упав низько в очах прогресивної світової громадськості. А тепер він зруйнується до кінця. Люди, які ще вірили комуністам, які можуть збудувати світ на справедливій гуманній основі, тепер втратять цю віру. Зрештою, яка різниця між комуністами та імперіалістами?»⁶¹. «Народу важко розібратись хто правий, а хто винуватий, оскільки він далекий від великої політики і не має детальних матеріалів. А газети та радіо нашої країни висвітлюють події в Китаї однобічно та на нашу користь. Для того, щоб розібратись, треба почути дві сторони. Ми знаємо, що китайський народ працелюбний, народ-революціонер і нам багато треба в них повчитись», – не приховував своїх думок викладач математики середньої школи № 18 міста Чернівці С.Н. Образцов⁶². Невдоволеність відсутністю повної і об'єктивної інформації про радянсько-китайський конфлікт демонстрував артист Луганського драматичного театру П.Г. Афанасьєв: «Ми ще не знаємо істини. Кричимо, що Мао ворог. Ми так само кричали, що Тіто ворог, а потім наказано було вважати його другом, хоча його політика залишилась незмінною. Так само буде і з Мао. Будуть вважати його марксистом і другом»⁶³.

Особливо ретельно вивчалися співробітниками органів держбезпеки настрої у середовищі «колишніх учасників націоналістичного підпілля». Засуджений за націоналістичну діяльність житель міста Дніпропетровська (нині м. Дніпро) С.Н. Демкович у розмові з агентами КДБ заявив: «Китайці ведуть жорстку боротьбу проти банди Хрущово-ревізіоністів, тобто радянського уряду.

⁵⁵ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 971, арк. 255.

⁵⁶ *Рябушкин. Д.С.* Вказ. праця. – С. 189.

⁵⁷ ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр. 971, арк. 351.

⁵⁸ Там само, арк. 352.

⁵⁹ Там само, арк. 349, 357.

⁶⁰ Там само, арк. 349.

⁶¹ Там само, арк. 357.

⁶² Там само, арк. 349.

⁶³ Там само, арк. 349-350.

Ворожнеча породжена тим, що радянський уряд не дає можливості соціалістичним країнам самостійно будувати соціалізм, а робити це треба під диктовку Радянського Союзу. Інцидент на радянсько-китайському кордоні закономірний»⁶⁴. Житель Львівської області М.І. Матіїв, якого у звіті називаються «об'єктом зацікавленості органів КДБ», заявляє: «Китай має рацію, щодо претензій на острів Даманський. Ці землі колись належали Китаю, і він законно вимагає їх повернення. Тепер без війни не обійдеться»⁶⁵.

Завдяки інформаційним повідомленням КДБ на адресу вищого партійного керівництва республіки можливо відобразити спектр думок населення УРСР стосовно відмови радянським урядом провести 1 травня 1969 року військового параду. На тлі загального схвалення рішення радянського уряду фіксувались непоодинокі роздуми-версії про причини скасування урочистого огляду військ у День міжнародної солідарності трудящих. Машиніст холодильних приладів на моторному заводі міста Запоріжжя Р. Хацан був переконаний, що «скасування традиційних військових парадів викликане недавніми подіями на Красній площі у Москві під час зустрічі космо-

навтів, коли була зроблена спроба здійснити замах на керівників уряду. Тому боячись повторення таких акцій, уряд вирішив скасувати парад»⁶⁶.

Аналізуючи настрої населення в республіці у 1969 році можемо дійти певних узагальнюючих висновків. Процес ритмічного постачання товарів у роздрібну торговельну мережу в першу чергу продовольства, було одним із пріоритетних для більшості громадян. Відсутність у магазинах цілих груп товарів, їхня погана якість та високі ціни викликали невдоволення різних груп населення. У 1969 році високими в українському соціумі були очікування воєнних дій, спричинене суперечкою Радянського Союзу з Китаєм щодо острова Даманський. Саме у березні 1969-го зафіксовано найбільший сплеск чуток, що призвело до масового скуповування населенням України товарів першої необхідності. Панічних настроїв та гнітючої тривоги серед різних прошарків населення вдалося подолати лише восени 1969 року, коли відбулися переговори глав урядів СРСР і КНР, на яких було досягнуто угоди про необхідність перегляду радянсько-китайського кордону.

References

- Zenkovich N.A. Pokuchenie i incenirovki. Ot Lenina do Elcina. Moskva, Olma-press, 1998 [in Russian].
Rybuchkin D.S. Mifi Damaskogo – Moskva, AST, 2004 [in Russian].

⁶⁴ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 972, арк. 29-30.

⁶⁵ Там само, арк. 30.

⁶⁶ Там само, арк. 20.

**Теоретико-
методологічні засади
освітянського
краєзнавства**

Олена Она (с. Каланчак Херсонська обл.)

Науково-дослідницька діяльність з географічного краєзнавства у Каланчацькій ЗОШ І-ІІІ ст. № 2

У статті обґрунтовується необхідність географічного краєзнавства в рамках предмету географія для розвитку патріотизму у школярів. Велику цінність в даному напрямку мають матеріали історії рідного краю для формування ціннісного відношення до своєї Батьківщини. Детально описані основні форми краєзнавчої роботи в рамках науко-дослідницької роботи в школі.

Ключові слова: краєзнавство, Таврійський край, с. Каланчак, науково-дослідницька робота, екскурсія, туристсько-краєзнавча робота, краєзнавча гурткова робота, краєзнавча гра.

Она Олена

Scientific and research work in geography regional study in Kalanchaksecondary school of I-III degree № 2

The article substantiates the need for regional work in the context of geography study for patriotism development in pupils. Materials on history of native land for valued attitude forming toward history of the motherland are presented by the author. The main objective of this work is to describe actuality of a region study for forming of patriotism for the schoolchildren of school № 2 in Kalanchak of Kherson region in the context of scientifically-research work. The basic forms of regional work within the framework of research work at school are described in detail. It noted that using of regional material for a study any subject in extracurricular work assists the decision of tasks of education. The author said that she practices the realization of historical, natural and productive excursions. One of effective forms of patriotic education is combination of study region and tourism. Expeditions are the most difficult form of tourist-regional work. A regional study game assists detection of children's hidden possibilities and capabilities. In conclusion it is stated that the region study helps pupils to form a national character.

Key words: regional study, Tavricheskregion, Kalanchak, research work, excursion, tourist regional work, regional group work, regional game

Елена Она

Научно исследовательская работа по географическому краеведению В Каланчакской оош I-III ст. № 2

В статье обосновывается необходимость краеведческой работы в контексте изучения предмета география для развития патриотизма у школьников. Огромную ценность в данном направлении представляют материалы по истории родного края для формирования ценностного отношения к истории своей родины. Подробно описаны основные формы краеведческой работы в рамках научно-исследовательской работы в школе.

Ключевые слова: краеведение, Таврический край, с. Каланчак, научно-исследовательская работа, экскурсия, туристическая краеведческая работа, краеведческая работа в кружке, краеведческая игра.

Постановка проблеми. В сучасних умовах підвищуються вимоги суспільства до громадянина України, у якого серед загальнолюдських якостей поряд з мораллю, національною свідомістю та сумлінням мають бути сформовані національно-патріотичні почуття і переконання, розвинута духовна культура. Провідні засади патріотичного виховання знайшли своє відображення у державних документах, зокрема в Законі України «Про освіту», Державній національній програмі «Освіта (Україна XXI

століття)», Національній доктрині розвитку освіти, у Концепції національного виховання та інших державних і науково-методичних матеріалах.

Наразі постає нагальна необхідність формування нових ціннісних орієнтацій, нових ціннісних ідеалів, ціннісного світогляду людини, яка житиме і працюватиме у XXI столітті в Україні – незалежній європейській державі. Безумовно, ціннісні орієнтації поєднують творчість, оригінальні ідеї з народними

традиціями і культурою¹. Ціннісне ставлення особистості до суспільства і держави виявляється у таких якостях, як патріотизм, національна самосвідомість, правосвідомість, політична культура та культура міжетнічних стосунків².

Від підготовленості, цільових установок українських школярів залежить загальна освіта, добробут країни і всіх майбутніх поколінь. Тому важливим завданням є посилення виховного потенціалу школи, особливо національно-патріотичного виховання молодого покоління³.

Одним з ключових напрямів цієї діяльності є створення умов для виховання та розвитку особистості громадянина і патріота України, готового і здатного відстоювати її інтереси. У зв'язку з цим проблема патріотичного виховання стає однією з найактуальніших.

Головна мета даної роботи – охарактеризувати результати краєзнавчої роботи в формуванні патріотизму у школярів ЗОШ І-ІІ ст. № 2 с. Каланчак Херсонської області в межах науково-дослідницької роботи.

Аналіз останніх публікацій. Українське географічне краєзнавство має глибокі корні і давні традиції, започатковані ще за часів Київської Русі легендарними літописцями. Знаковими науковими працями для незалежної України стали монографії Р. Маньківської, академіка П. Тронька. Проблема патріотичного виховання привертала увагу багатьох дослідників. Так, сутність патріотизму як моральної якості визначалася Й. Песталоцці, А. Дістервегом, Г. Сковородою як стержневий принцип національного виховання.

Теоретичні й методичні засади патріотичного виховання дітей і молоді розглядали Г. Ващенко, О. Духнович, А. Макаренко, С. Русова, В. Сухомлинський. Особливо цінними є сучасні наукові розробки Т. Анікіної, О. Вишневецького, С. Косянчук, Ю. Красильника, Ю. Каюкова, Ю. Руденка та інші. Проблема дослідження ціннісно-сислової сфери людини займались Д. Лихачов, Ю. Трофімов, Г. Васьківська, В. Пушкар, Т. Антоненко, О. Га-

женко, Л. Кондрашова, О. Москаленко та інші.

К.Д. Ушинський вважав, що патріотизм є не тільки важливим завданням виховання, але й могутнім педагогічним засобом⁴.

З кожним роком інтерес до краєзнавства зростає. Однак питання розвитку патріотизму на матеріалах краєзнавчого характеру в межах науково-дослідницької роботи мало досліджене.

Виклад основного матеріалу. Головною умовою сьогодні є збереження спадкоємності поколінь, розвиток національної культури, виховання дбайливого ставлення до історичної та культурної спадщини нашої країни. В реалізації національної самосвідомості та історичної пам'яті українського народу вагомим чинником виступає краєзнавство, вивчення рідного краю, яке виконує відповідні науково – пізнавальні та виховні функції.

Як відомо, високі поняття «батьківщина», «національна гідність», починаються саме із знання рідного краю, історії села чи міста, вулиці, домівки, де людина народилася і виросла, де пройшло її дитинство. Знання рідного краю духовно збагачує її, виховує нездоланну відданість Вітчизні, вчить шанувати свій народ та інші народи, що здавна пліч-о-пліч жили і працювали в Україні.

Саме краєзнавство є безцінною скарбницею збереження історичного досвіду багатьох поколінь, всього того найкращого, що витримало випробування часом в сфері матеріальної та духовної культури. Ця скарбниця є тим своєрідним містком, який зв'язує покоління минулого з поколінням сучасним і прийдешнім. Краєзнавство належить до нового типу міждисциплінарного знання, що формується у сучасній науці, і включає в себе географічні, історичні, економічні, демографічні, біографічні, фольклорні, літературознавчі, соціологічні, екологічні, музеєзнавчі, бібліографічні аспекти. Об'єднуючим компонентом є те, що вся ця інформація стосується однієї місцевості. Взаємодія у краєзнавчій роботі різноманітних видів людського знання і діяльності сприяє поступовому формуванню науково-тео-

¹Васьківська Г.О. Формування ціннісно-сислових орієнтацій учнів старшої школи засобами змісту сучасного підручника [Текст] / Г. О. Васьківська, С. В. Косянчук // Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць / [ред. кол., головн. ред. В.М. Мадзігон; наук. ред. О.М. Топузов]. – К.: Пед. думка, 2011. – Вип. 11. – С. 107–120.

²Програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні [Електронний ресурс] / [авт. кол.: І.Д. Бех, Т.Ф. Алексеєнко, Г.О. Балл на ін.] / Інститут проблем виховання НАПН України. – Режим доступу: <http://ipv.org.ua/home/39-2010-06-08-18-03-21.html?showall=1>

³Она О.В. Краєзнавство як ресурс національно-патріотичного виховання / Таврійський вісник освіти : наук.-метод. журн. / Херсон. акад. неперер. освіти. – Херсон: [б. в.], 2017. – № 1. – 30 с.

⁴Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори. Том 1. – Київ: Радянська школа, 1983. – 488 с.

ретичного ядра краєзнавства у тісному зв'язку із загальнокультурною просвітницькою роботою.

Історія Таврійського краю має глибоке коріння і давні традиції, започатковані ще за часів скіфів. Одними з перших мешканців Херсонщини були кіммерійці. Проте, перше державне утворення на цих землях пов'язують зі скіфами: кочові племена скіфів з'явилися у Причорноморських степах у VIII-VII століттях до н.е. і створили Скіфську державу⁵.

У нашому навчальному закладі напрацьований позитивний досвід у створенні системи патріотичного виховання юних каланчаків на історико-культурних традиції нашого селища, області. Ми продовжуємо розвивати закладені ще в дошкільному віці знання, уміння, навички наших вихованців, велику увагу приділяємо вивченню місцевої історії, географії, літератури.

Основні форми краєзнавчої роботи в рамках науково-дослідницької роботи в нашій школі наступні: екскурсія; туристсько-краєзнавча робота; експедиція; краєзнавча гурткова робота; краєзнавча гра.

Необхідним, цікавим, актуальним, доступним в різні пори року та для всіх вікових категорій компонентом краєзнавчої роботи є *екскурсія*. Учні нашої школи є частими відвідувачами місцевого краєзнавчого музею, музею козацтва, де відбуваються зустрічі з цікавими людьми, місцевими митцями. Традиційними є поїздки до біосферного заповідника «Асканія – Нова», обласного краєзнавчого музею, Миколаївського зоопарку. Екскурсії на виробництво ВАТ «Каланчацький маслозавод», «Рисові системи», автотранспортне підприємство знайомлять краєзнавців з природними і соціально-економічними умовами сільськогосподарського і промислового виробництва.

Експедиції – найскладніша форма туристсько-краєзнавчої роботи, що передбачає проведення певних наукових досліджень. Так, учні нашої школи є активними учасниками Всеукраїнських акцій та експедицій: «Моя Батьківщина – Україна», в минулому – «Історія міст і сіл», «Краса і біль України», «Моя земля – земля моїх батьків» та ін. В рамках цих експедицій проведені дослідження були узагальнені в роботах: шкільні «Вулиця мого селища» 5-11 класи, які виконані з ви-

користанням ІКТ, роботи призери обласного рівня опис – нарис «Селище Каланчак», «Через призму років. С. Новокиївка», «Оглядова екскурсія селищем Каланчак», «Водні ресурси Каланчацького району», розробка екскурсійного маршруту «Степовими стежками Каланчацького району» тощо.

Однією з ефективних форм патріотичного виховання є поєднання краєзнавства та туризму. *Туристсько-краєзнавча* діяльність, як засіб соціалізації учнів, сприяє формуванню моральної культури особистості й має спиратися на основні принципи педагогіки. Упродовж десятиліть еволюції туристично-краєзнавчої роботи та теоретичного обґрунтування її суті в науковій літературі сформувався неоднозначне трактування понять «туризм» і «краєзнавство»⁶.

В плані виховної роботи нашої школи передбачено обов'язкове проведення одноденних походів в весняно-осінній період. Каланчацький район – це степовий край. Проте, є багато мальовничих куточків, в які можна здійснити одноденні походи. Основним районом подорожей є річка Каланчак. Та економічна ситуація, що нині склалася в районі, вплинула на роботу дренажних свердловин, які були і джерелом живлення річки, і джерелом питної води для подорожуючих. Це дещо ускладнює проведення походів. Цікавим є маршрут по п'яти скіфських курганах, які знаходяться в межах селища. Класні керівники практикують проведення вело походів до села Хорли із відвідуванням порту, могили С. Фальц – Фейн, місцевого краєзнавчого музею, метеостанції⁷.

Серед методів, які використовують у туристсько-краєзнавчій діяльності, ми застосовуємо літературний, статистичний, візуальний (спостереження), картографічний, анкетний, польових досліджень, описовий.

Бібліографічну інформацію про Херсонську область знаходимо у Херсонській обласній універсальній бібліотеці ім. О. Гончара, бібліотеці КВНЗ «Херсонської академії неперервної освіти», бібліографічних відділах Херсонської дитячої бібліотеки ім. Дніпрової Чайки, Херсонського обласного краєзнавчого музею, а також бібліографічних відділах міських, сільських музеїв, закладів освіти; краєзнавчих та інших музеїв населених пунктів області.

⁵ Слєпхуїна Р.І., Потанов А.В. Історія Таврійського краю до утворення Херсонської області / Інформаційні технології в освіті, науці та виробництві, 2014, вип. 5(6) – С. 34–44.

⁶ Уривалкін О.М. Історичне краєзнавство. Навч. посібник для студентів – Ніжин, 2002. – 157 с.

⁷ Она О.В. Краєзнавство як ресурс національно-патріотичного виховання / Таврійський вісник освіти: наук.-метод. журн. / Херсон. акад. неперер. освіти. – Херсон: [б. в.], 2017. – № 1. – 30 с.

Літературних джерел про селище Каланчак та Каланчацький район дуже мало. У різні періоди існування, територія Каланчацького району входила до складу Таврійської губернії, Одеської та Миколаївської областей. Тому авторам було доволі складно збирати відомості для своїх книг. У нагоді для написання науково-дослідницьких робіт стали книги: А.Г. Харченко «Каланчак та його околиці», Л.Н. Гордиєнко, А.Т. Волков «Золотое руно Таврии», В.С. Чистиков «Каланчак: історичний нарис», С.А. Дяченко «Преображенка: имения Херсонского края» та ін.

Одним з основних методів у туристсько-краєзнавчій діяльності є *статистичний метод досліджень*. Статистичні дані можуть бути про стан населення, господарство, природні об'єкти, екологічну обстановку та ін. Так, вихідні дані для досліджень у роботах «Демографічна ситуація в Херсонській області та Каланчацькому районі» та «Особливості міграційних процесів в Україні та Херсонській області» були взяті з офіційних сайтів Державної служби статистики України, Державної міграційної служби України, Головного управління статистики у Херсонській області та у відділі реєстрації актів цивільного стану Каланчацького районного управління юстиції. Результати статистичного методу дослідження були наступні:

- головна причина міграцій – соціально-економічна: надлишок робочих рук в одних місцях і нестача в інших: різний рівень оплати праці: різні умови праці тощо;

- після здобуття незалежності обсяги внутрішніх міграцій в Україні значно скоротилися;

- домінують у внутрішніх міграціях переміщення між містом і селом. Сільське населення скорочується за рахунок впливу молоді в міста, що прискорює його старіння;

- для України з її певними територіальними відмінностями, обумовленими різними агрокліматичними умовами, природно-ресурсним потенціалом, міграція завжди мала велике значення не тільки для демографічного, але й для економічного розвитку не тільки областей, а й країни в цілому;

- у структурі трудової міграції з України збільшується обсяг довгострокової міграції; до міграції вдається більше молоді, жінок, мешканців міст, вихідців із північної, центральної та східної України;

- упродовж останніх двох років зростання чисельності українців, які виїхали на навчання за кордон, прискорилося;

- на даний момент в Україні спостерігаємо більше негативних тенденцій ніж позитивних, оскільки першочерговою постає проблема втрати досвідчених кадрів, які, не знайшовши належної роботи та заробітної плати вдома, починають шукати краще місце за кордоном;

- основу міграційного обороту Херсонської області складала внутрішньорегіональна міграція населення. Її потоки не впливають на формування чисельності населення, але зумовлюють зміни чисельності міських та сільських жителів. Міграційне скорочення населення відбулося виключно за рахунок міжрегіональної міграції;

- у зв'язку із складним соціально-економічним становищем в Херсонській області, в теперішній час приток мігрантів із інших регіонів країни не може підтримати міграційний приріст області;

- вивчення статево-вікової структури мігрантів на прикладі жителів селища Каланчак дозволяє зробити висновок про те, що пік міграційної активності населення припадає на працездатний вік 20-40 років, а кількість за статями приблизно однакова. Головні причини є навчання після здобуття загальної середньої та базової освіти, трудової міграції та поїздки на відпочинок;

- світовий досвід свідчить про важливість міграційних процесів для економіки країни. Саме тому необхідно створювати належні умови функціонування даного сектору.

Важливе місце у туристсько-краєзнавчій діяльності займає *картографічний метод*. Карти є джерелом інформації та демонстрацією результатів, отриманих іншими способами. Під час написання розділу «Формування ойконімічної карти» у роботі «Особливості топонімії Каланчацького району» використано різний картографічний матеріал. Це карти з електронного ресурсу «Карты уездов Таврической губернии», «Топографічні карти Херсонської області», атлас «Херсонська область».

Нами було з'ясовано, що формування карти ойконімів району складний та довготривалий процес, в якому ми виділили чотири етапи у змінах населених пунктів-ойконімів:

1. До офіційного приєднання Криму до Росії (1783 р.), на території Каланчацького району існували татарські поселення з тюркомовними назвами: Ачкуй, Янкой, Чанкара, Чурюм, Кременчик, які розташовувалися на узбережжі Чорного моря.

2. З 1783 по 1800 роки з території Кримського ханства в турецькі провінції емігрувала значна кількість татарського населення. Багато

татарських поселень залишилися не зайнятими, тому руйнувалися. На місці інших виникли нові поселення.

В 1783 році утворилася Таврійська губернія. Вирішальну роль у заселенні Півдня українського регіону відіграло селянство Лівобережної і частково Правобережної України, а також російських губерній та Бессарабії. Так, з 1783 по 1900 роки на карті з'являються нові поселення:

Каланчак – започатковане влітку 1794 року переселенцями з с. Турбаї Полтавської губернії;

Новокиївка – 19 червня 1869 року групою селян Таращанського повіту Київської губернії;

Бугайовка – заснована поміщиком Бугайським, колишнім офіцером Тамбовського піхотного полку в період 1802 – 1805 роки. Отримало свою назву на честь імператора Росії Олександра І;

Новопавлівка – засноване в 1830 році переселенцями з Полтавської губернії, яке складалося з хуторів Семихатки (проіснував до 70-х років 20 ст.) Батраки, Леоненки, Доброскоки, Морозівка, Гадили, Григорівка – центральний хутір, Колодії, Кулиди, Шахови;

Преображенка – назва села вперше згадується в 1783 році в архівних документа. Першим власником і засновником Преображенки був поміщик – полковник Дмитро Матвійович Куликовський;

Каїрка – хутір, який в 1872-75 рр. був заснований селянами з Поміщицьких Каїрів (нині Великопетиський р-н). Довгий час носив назву Шпондіяровка. Хутір виник біля пересихаючої річки Подової;

Атамань – перші свідчення датовані 1861 роком. Цікаво, що назва «Атамань» постійно трансформувалася. Так, на карті 1792 року – Атамань, 1871 року – Адамань, на карті 1903 року є назва вже «Александровка», а південніше, майже поряд – знову Адамань;

Чурюм – засноване поселенцями з Бессарабії в 1894 році;

Дофіне – засноване в 1828 році французом Дофіне, який служив поваром у князя Григорія Потьомкіна. Потім цей хутір перейшов у власність родини Фальц – Фейнів. Припускаємо, що дане поселення виникло на місці покинутих татарських поселень Ачукуй та Янкой, які позначені на карті Таврійської губернії 1792 року;

Щетинці – рік заснування 1805;

Хорли – засноване у 1897 році Софією Богданівною Фальц-Фейн (1835–1919) на місці та-

тарського поселення Ор-яли, яке стало морським торговим портом;

Домузла – перші письмові свідчення відносять до 1876 року.

3. ХХ ст. – це період великих політичних, соціальних перетворень.

В цей час з'являються нові населені пункти та перейменовуються існуючі.

1. Перейменовані населені пункти: Атамань – з 1919 р. в с. Друголександрівка, з 1969 року в с. Олександрівка; Бугайовка – з 1922 року в с. Новоолександрівку; Чурюм в Олексіївку в 1936 році; Домузла в Привілля в 1921 році; Дофіно в Роздольне в 1956 році; Преображенка в Червоний Чабан в 1930 році; Новопавлівка як село сформоване в 1976 році; Кременчик в Гаврилівку Другу в 1947 році; Черногрей в Бабенківку Першу в 1948 році;

2. Нові поселення: с. *Ставки* засноване в 1924 році селянами – бідняками з північних округів; с. *Пристань* засноване в 1905 році й перейменоване в Приморське в 1921 році; с. *Мирне* засноване в 1964 році. Виникнення села пов'язане з будівництвом залізничної дороги в 1951 році.

3. На сьогоднішній день на межі зникнення знаходяться населені пункти: Пам'ятник (28 осіб), Вербова (84 особи), с. Приморське (12 осіб). А сам Каланчацький район був утворений в 1939 році.

4. ХХІ ст. – 21 травня 2015 року в Україні офіційно вступили в силу чотири закони про декомунізацію. В Каланчацькому районі село Червоний Чабан перейменовано на село Преображенка (повернена стара назва).

Топографічні карти Херсонщини стали основою для розроблення туристсько-краєзнавчого маршруту «Степовими стежками Каланчацького району».

Історичний метод передбачає вивчення різноманітного історичного матеріалу, що стосується району, який вивчається. На жаль, місцевий архів зберігає дані лише з кінця ХХ ст. Архівні матеріали, які засвідчують заснування та розбудову Каланчацького району знаходяться в державних архівах Атономної Республіки Крим (м. Сімферополь) Одеської, Херсонської областей. Попри такі незручності, краєзнавцям завжди готові допомогти працівники КП «Каланчацький трудовий архів». Важливим джерелом для туриста-краєзнавця є також пам'ятки історії та культури.

⁸ Каланчак, Каланчацький район, Херсонська область [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ukrskr.com.ua/kherson/kalanch/kalanchak-kalanchatskiy>

Для створення *віртуального путівника* селища Каланчак⁸ довелося багато попрацювати з різним інформаційними джерелами, створити фотогалерею, картосхему розміщення екскурсійних об'єктів, щоб зацікавити гостей селища навіть тими об'єктами, які, на перший погляд, малозначущі.

Віртуальний путівник «Каланчак – степова оаза Таврійського краю» є інформаційний продукт, який створений у мережі Інтернет за допомогою сайту «Мойблог». Всі переміщення віртуальним путівником здійснюються за допомогою кнопок, розміщених на панелі: «Home», «Довідкова інформація», «Селище Каланчак та його околиці», «Екскурсії», «Медіа». У даному віртуальному путівнику запропоновано три екскурсії: «Оглядова екскурсія селищем Каланчак», «Степовими стежками Каланчацького району», «Хорловський порт С.Б. Фальц – Фейн». Всі три екскурсії різнопланові та містять цікавий історичний, географічний матеріал. Крім того, путівник містить відомості про пункти сервісу (заклади харчування, місце ночівлі), розклад руху автобусів, історією селища, екскурсійні об'єкти, які можна побачити під час розроблених екскурсій. Віртуальна подорож супроводжується фотоматеріалом.

Особливий інтерес для краєзнавців представляє топоніміка, як галузь науки, об'єктом дослідження якої, є закономірності виникнення, розвитку і функціонування власних назв географічних об'єктів.

Під час написання роботи «*Формування годонімичної системи селища Каланчак*», були використані не тільки офіційні джерела, але й свідчення місцевих жителів про походження старих назв вулиць, різні періоди їхнього перейменування. Було з'ясовано, що загальна кількість годонімів смт. Каланчак становить 78, з яких вулиць – 55, провулків – 23. До вступу в дію закону про «декомунізацію» у селищі найбільш широко були представлені назви вулиць та провулків антропонімичного походження – 45% (*Іллюші Кулика, І. Дніпровського, М. Грушевського та ін*); менше вулиць, у назвах яких віддзеркалюється економічний принцип номінації – 8% (*Садова, Робітнича, Теплична, Шкільний пр., Вишневий пр., Виноградний пр.*); 10% вулиць – символічні назви (*Молодіжна, Партизанська, Нова, Таврійська, Українська, Преображенський пр., Мирний пр.*); 13% – природні назви (*Сонячний пр., Південний пр., Роздольний пр., Західний пр.*); 13% вулиць представлені меморіальними назвами; 2% – назви-хроніми і вторинні назви – 9% (*Сімферопольська,*

Кримська, Перекопська, Каховська, Чорноморська). У 2016 році перейменовано 14 вулиць та 4 провулки, а також один мікрорайон. Після перейменування майже вдвічі стало менше назв-антропонімів (23%). Значно збільшилася кількість назв символічного походження (41%) та вдвічі (18%) вулиць з назвами вторинного походження.

У назвах антропонімичного походження, кількість вулиць та провулків, що отримали ім'я від прізвищ мешканців Херсонської області становить лише 14%, а кількість вулиць, що отримали назви від прізвищ видатних особистостей, які не проживали на території регіону дослідження, становить 86%. Таке співвідношення, беручи до уваги незначні розміри області, є досить показовим

Метод польових досліджень ми використовували для вивчення на маршруті географічних об'єктів, явищ та процесів. Безпосереднє вивчення природи та окремих її пам'яток під час подорожей, екскурсій, експедицій – є необхідним джерелом краєзнавчих знань. Наприклад, під час подорожі вздовж місцевої річки Каланчак (а вона зараз знаходиться на межі зникнення!), яка починається в Чаплинському районі та впадає у Каланчацький лиман у Каланчацькому районі, було проведено певний обсяг польових досліджень від витoku до гирла. Проведені гідрологічні, гідрометричні виміри, екологічне тестування річки, за фотографовані, як мальовничі місця, так і ті, які знаходяться у жахливому екологічному стані. Результати досліджень були узагальнені у науково-дослідницькій роботі «Дослідження річки Каланчак». Використовуючи відповідні методики було визначено, що середня швидкість течії річки Каланчак становить 0,23 м/с, середня витрата води 2,21 м³/с, річний стік – 69,62 × 10⁶ м³, падіння річки – 20,3 м, а похил річки – 0,47 м/км, що є досить низькими показниками з огляду характеристики швидкості течії. У днищі та на схилах долини річки Каланчак розташовані садиби смт Каланчак і с. Новоолександрівка. Крім цього, річка Каланчак є відвідним водоприймачем дренажних (зі скидом 1,1 м³/с) і зрошувальних вод з рисової системи пода «Гараджа» (витрати 0,5 м³/с) і при існуючому гідрологічному режимі не забезпечує відведення максимального аварійного скиду через недостатню пропускну здатність русла внаслідок його замулення і заростання водною рослинністю. А ще, в руслі річки Каланчак обладнані дві дамби в минулому рибколгоспу «Приморський», а зараз ПП Агрофірма «Амур» Скадовського району. Забудова схилів і

днища долини, його зарегулювання створюють умови підпору потоку ґрунтових вод, спрямованому у річку Каланчак (область розвантаження), погіршуючи тим самим природну дренажність території району і створюючи умови для підйому ґрунтових вод, яке веде до підтоплення населених пунктів і сільгоспугідь. Така господарська діяльність є прямим порушенням статті 80 Водного кодексу України. Практичної значимості набула ця робота в участі учнів школи у проекті «Відновлення річки Каланчак для майбутніх поколінь», впроваджений Українським товариством охорони птахів (ТОП) у партнерстві з Каланчацькою районною державною адміністрацією за фінансової підтримки Фондації Соса-Сола у 2016 році.

Краєзнавство у поєднанні з гуртковою роботою сприяє дотриманню важливого принципу педагогіки: «від близького до далекого, від не відомого до відомого». **Краєзнавча гурткова робота** – могутній засіб патріотичного, національного, морального та трудового виховання учнівської молоді. Так, діяльність гуртка «Географи – краєзнавці» Каланчацького ДЮЦ на базі нашої школи дає можливість школярам більш детально вивчати всі компоненти природи нашої місцевості у взаємозв'язку. Економічні дослідження спрямовані на вивчення промисловості, сільського господарства, транспорту, окремо взятого підприємства району. Під час занять належна увага приділяється темам «Охорона природи», «Топоніміка та мікротопоніміка». Захист робіт проводиться на засіданнях шкільного наукового товариства «Ерудит», а далі захист на науковій конференції членів Малої академії наук, яка відбувається в січні. За підсумками конференції кращі дослідницькі роботи пропонуються на обласний конкурс – захист. Такими роботами стали «Демографічна ситуація Каланчацького району», «Дослідження стану річки Каланчак», «Топонімічна карта Каланчацького району».

Форми проведення заходів в позаурочній діяльності є різні. Саме **краєзнавча гра** сприяє згуртуванню дитячого колективу, виявленню прихованих можливостей і здібностей дітей. І що важливо, кожен учасник, включаючись в дію, отримує можливість поповнити багаж знань з регіональної історії, географії, народознавства, екології. Вже три роки ми проводимо загальношкільні ігри з краєзнавства: «Херсонщина – мій рідний край», «Сторінками Червоної книги Херсонщини», еколого-краєзнавчий турнір «Моя Мала Батьківщина». До участі запрошуються учні 5-11 класів.

Таким чином, використання краєзнавчого матеріалу при вивченні будь-якого предмета, в позакласній роботі сприяє вирішенню завдань гуманітаризації освіти. Насамперед краєзнавство допомагає учням сформуванню національного характеру, розуміти особливості нації, її душу. Широке залучення дослідників до вивчення рідної землі розвиває у них кращі якості дослідників та патріотів свого краю, а отже України в цілому.

Ефективність використання комплексу форм, методів і засобів туристсько-краєзнавчої діяльності, сприяють не тільки формуванню знань та патріотичних почуттів школярів, але й трансформації їх у ціннісні орієнтири, патріотичні переконання, поведінку, дії та вчинки патріотичного спрямування, тобто у принцип життєдіяльності.

Висновки. Отже, теоретичний та емпіричний розгляд можливостей використання краєзнавства в патріотичному вихованні підрастаючого покоління є актуальним з огляду на складність самого процесу виховання, з урахуванням рівня культури молодого покоління та сформованості морально-духовних цінностей. Краєзнавчі науково-дослідницькі роботи мають вплив на формування не тільки екологічного та культурного мислення, але й виховання патріота своєї малої батьківщини, готового протистояти бездуховності, безкультур'я, безвідповідальності, байдужості.

References

Vaskivska G.O. Formuvannya cinnisno-smislovih orientacij uchniv starshoi shkoli zasobami zmistu suchasnogo pidruchnika [Tekst] / G.O. Vaskivska, S.V. Kosyanchuk // Problemi suchasnogo pidruchnika: zb. nauk. prac / [red. kol., golovn. red. V.M. Madzigon; nauk. red. O.M. Topuzov]. – K.: Ped. dumka, 2011. – Vip. 11. – 800 s. – S. 107–120

Ona O.V. Kraeznavstvo yak resurs nacionalno-patriotichnogo vihovannya / Tavrijskij visnik osviti : nauk.-

metod. zhurn. / Herson. akad. neperer. osviti. – Herson: [b. v.], 2017. – № 1. – 30 s.

Ushinskiy K.D. *Vibrani pedagogichni tvori. Tom 1* – Kiev: Radyans'kashkola, 1983. – 488 s.

Slepuhina R.I., Potapov A.V. Istoriya Tavrijskogo krayu do utvorennya Hersonskoy oblasti. / Informaciyni tekhnologii v osviti, naucitavirobnictvi, 2014, vip. 5(6) – S. 34-44

Urivalkin O.M. Istorichne kraeznavstvo. Navch. Posibnik dlya studentiv – Nizhin, 2002. – 157 s.

**Регіональні аспекти
історичної демографії**

Ігор Сердюк (м. Полтава)

Фертильність населення Гетьманщини XVIII ст.

У статті на основі матеріалів Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. Гетьманщини встановлюється одна з найважливіших демографічних характеристик населення – чисельність дітонароджень. Встановлено, що середнє число дітей, котрих жінка народжувала за життя істотно відрізнялося від стереотипного образу «багатодітності» українського ранньомодерного суспільства.

Ключові слова: народжуваність, дітонародження, Гетьманщина, населення, історія дитинства.

Igor Serdiuk

Fertility of population of Hetmanschyna of the XVIII century

In the article, based on the materials of the General Description of the Left Bank of Ukraine in 1765–1769, the Hetmanate studied some of the most important demographic characteristics of the population. The average child size of families is determined - the number of children under the age of 14 in the average family, as well as the number of children that the woman gave birth during. It has been established that, in spite of 5-9 childbirths, one woman of childbearing age in the Hetmanate had 1-2 children under the age of 14 years. This ratio was the result of the huge infant mortality, child growth, child labor mobility. These data are important for the correction of stereotypical perceptions of family life and procreation in early modern Ukraine, formed under the influence of literal interpretations of the results of ethnographic intelligence of the nineteenth century.

Key words: fertility, childbearing, Hetmanate, population, history of childhood.

Игорь Сердюк

Фертильность населения Гетманщины XVIII века

В статье на основе материалов Генерального описания Левобережной Украины 1765–1769 гг. Гетманщины устанавливается одна из важнейших демографических характеристик населения – численность деторождений. Установлено, что среднее число детей, которых женщина рождала при жизни, существенно отличалось от стереотипного образа «многочисленности» украинского традиционного общества.

Ключевые слова: рождаемость, деторождение, Гетманщина, население, история детства.

Поміж багатьох усталених уявлень про ранньомодерне суспільство одним із найбільш стійких є стереотип великої багатодітної родини, в котрій жінка народжує чи не щороку, таким чином приводячи на світ 15-20 нащадків. До поширення подібних уявлень доклали руку етнографи, соціологи, літератори, історики XIX ст., котрих у подальшому будуть цитувати їхні наступники. Такої долі не уникнув, навіть великий мислитель, дослідник родини і засновник французької соціології Фредерік Ле Пле (Frédéric Le Play). За це через сто років його буде критикувати

інший французький історик Жан Луї Фландрін (Jean-Louis Flandrin): «Ле Пле вважав, що в давньому суспільстві народжуючи протягом 25 років матері видавали на світ 15–25 дітей. І довго всі були переконані так як він, що у XVII ст. така плідність була поширена у всіх регіонах Франції, як серед міських, так і серед сільських мешканців. На те легко можна було знайти багато прикладів родин, котрі збереглися в писемних пам'ятках. Тим часом наведені приклади зазвичай відносяться до аристократії чи міщанства і не підлягають узагальненню»¹.

¹ Flandrin J.-L. Historia rodziny. Pokrewieństwo, dom, seksualność w dawnym społeczeństwie. – Warszawa: Aletheia, 2015. – S. 77.

Для Гетьманщини теж можна віднайти подібні приклади із біографій українського нобілітету. Так, дружина Василя Капніста Олександра народила 15 дітей². Однак, наскільки випадок Олександрини був типовим? Щоб дати відповідь на це питання спробую визначити коефіцієнт загальної народжуваності скориставшись даними Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр.³ (вибіркою для сільського населення⁴ та даними міст⁵ Гетьманщини).

Цей показник обчислюється на основі ще кількох відносних параметрів, його значення може істотно корелюватися в залежності від підходів до використання, здавалося б незалежної від дослідника та «об'єктивної» інформації одного того й самого джерела. Тому свої дії по обчисленню цього коефіцієнта опишу якомога детальніше. Сподіваюсь, що це допоможе колегам корелювати свої власні дослідження, та уникнути котроїсь із моїх можливих помилок.

Отож, коефіцієнт загальної народжуваності дорівнює відношенню числа народжень за попередні п'ять років до середньої чисельності жінок, точний вік яких перебуває у межах $a - 2,5$ і $a + 2,5$, де a – вік найбільшої фертильності. Загалом формула обчислення коефіцієнту виглядає наступним чином:

$$\Sigma f = \frac{5N}{F},$$

де $5N$ – число народжень за п'ять років, а F – чисельність групи жінок, що належать до вказаних вікових меж. Точний вік найбільшої фертильності жінок на матеріалах Гетьманщини не

обчислювався. Європейська історична демографія вважає, що у домодерний час він був близький до 30 років. Таким чином треба визначити середню чисельність жінок, вік котрих знаходився між 27,5 і 32,5 років. Ця величина рівна половині суми чисельності вікових груп 25–29 та 30–34. Однак, остання вікова група акумулює людей, котрі округлили свій вік. Нівелювати вплив цієї акумуляції можна розширивши віковий проміжок до 20–39 років, тільки тепер чисельність жінок цього віку необхідно ділити на чотири. Таке розширення дозволяє також уникнути наслідків неточного знання віку найбільшої фертильності. Як показує дослідження Юрія Волошина, жінки сіл Стародубського полку найбільше народжували не в 15–44 чи 24–54, а саме у 20–34 років⁶. Таким чином знаменник згаданої вище формули обчислити не надто важко:

$$F_{\text{town}} = \frac{1875}{4} = 468,8$$

$$F_{\text{village}} = \frac{2675}{4} = 668,8$$

Число народжень за попередні 5 років обчислюють на основі кількості дітей віком 0–4 років у джерелі. Там фігурують ті, хто вижили, а тому чисельність народжень можна приблизно встановити з урахуванням дитячої смертності. Її розмір визначається у промілі (кількість випадків на 1000 населення). Знаючи рівень смертності, дослідники звертаються до спеціальних таблиць Коула й Демені, котрі містять поправочні коефіцієнти, на які треба помножити число

² Воспоминания С.В. Скалонъ (урожденной Капнисть) // Исторический вѣстник. Историко-литературный журналъ. – 1891. – Май. – С. 339.

³ Детальніше про Генеральний опис як джерело, та його специфіку фіксації міського і сільського населення Гетьманщини див.: *Момот А.* Румянцевський опис Малоросії як джерело, для дослідження демографічних характеристик сільського населення Гетьманщини // Вісник Луганського національного університету імені Т. Г. Шевченка. Історичні науки. – 2014. – № 7. (290). – С. 22–29; *Сердюк І.* Румянцевський опис Малоросії як джерело вивчення демографічних характеристик міст Гетьманщини // Історична пам'ять. – 2008. – № 3. – С. 144–152.

⁴ «Сільська» вибірка сформована на основі даних про більше ніж 13 тис. мешканців 48-ми сіл різних полків Гетьманщини. Див.: Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України), ф. 57, оп. 1, спр. 1, 2, 6, 17, 25, 37, 39, 42, 50, 57, 75, 77, 80, 90, 93, 94, 98, 103, 104, 119, 120, 141, 147, 187, 192, 228, 301, 318, 325, 345, 347, 350, 393, 423; оп. 2, спр. 153, 520.

⁵ «Міська» вибірка сформована на основі даних Генерального опису Ніжина, Переяслава та Стародуба. Див.: ЦДАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 39, 148а, 278, 341.

⁶ *Волошин Ю.* Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). – Полтава: АСМІ, 2005. – С. 126–134.

живих, щоб дізнатися кількість народжених⁷. Однак, даний показник для суспільства Гетьманщини точно встановити не можливо. В силу специфіки джерельної бази, це буде переважно нижній поріг із уточненням «не менше ніж»⁸. З іншого боку тут нас влаштують й узагальнені показники, про які щодо ранньомодерної Європи Леон Анрі та Алан Блюм говорять наступне: «Для XVIII века, например, нужно ожидать младенческую смертность порядка 250 на 1000, если не больше, а смертность в 1–4 года и 5–9 лет гораздо выше, чем можно себе представить на основании наблюдений, сделанных за последнее столетие в разных странах»⁹.

Отож, французькі вчені мінімальним рівнем смертності немовлят вважають 250‰. Зауважу, що йдеться про мінімальний рівень, тоді як для ряду регіонів Європи у другій половині XVIII століття він міг бути істотно вищим, як, наприклад, у Москві з її коефіцієнтом 334‰¹⁰. Вважається, що для Російської імперії, навіть у 1900 р. він не впаде нижче 260‰¹¹. За даними російського вченого Бориса Міронова, у XVIII ст. рівень смертності немовлят для регіонів Європейської Росії становив 300‰¹². Саме це показник свого часу застосовував Юрій Волошин для аналогічних досліджень на матеріалах Стародубського полку¹³. Тому його використаю для визначення числа народжень за 5 років. Для цього з типових таблиць Коула й Демені обираю середній коефіцієнт для рівня смертності 300 на 1000¹⁴. Для дітей віком 0–4 роки він становить 1,61.

Таким чином, число народжень за останні 5 років перед укладання Генерального опису становитиме:

$$5N_{\text{town}} = 1287 \times 1,61 = 2041,48$$

$$5N_{\text{village}} = 2012 \times 1,61 = 3239,32$$

Підставивши отримані проміжні результати у формулу коефіцієнту загальної народжуваності, отримуємо наступні результати:

$$\Sigma f_{\text{town}} = \frac{2041,48}{468,8} = 4,4$$

$$\Sigma f_{\text{village}} = \frac{3239,32}{668,8} = 4,8$$

Дані підрахунки означають, що в середньому жінка в суспільстві Гетьманщини за життя народжувала мінімум 4–5 дітей. Наголошу, що це мінімальні значення, в «дійсності» цей показник може бути вищий. Важливо, що головним проблемним місцем у даних розрахунках не є незнання точного рівня смертності немовлят¹⁵. Основна проблема криється у недообліку найменших дітей, а найперше таких, що померли до внесення в Генеральний опис (це стосується й інших джерел XVIII ст.). Також привертає увагу незначна різниця між сільськими і міськими показниками. Перевага «сільського» коефіцієнту є прогнозованою у світлі обчислень, наведених вище. Причиною цієї переваги є відмінність у співвідношенні діти/дорослі. Разом з тим різниця коефіцієнтів є не такою вже й істотною, це означає, що «міська» і «сільська» жінка в Гетьманщині народжувала приблизно однаково дітей, а грань між цими категоріями населення була ще занадто розмитою.

⁷ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии / пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой – М.: РГГУ, 1997. – С. 41-42.

⁸ Дитяча смертність є тим демографічним параметром, котрий облікові джерела Гетьманщини враховують чи не найгірше. Більш детально про це див.: Сердюк І. Коливання смертності чи неточність обліку: до питання про вивчення рівня дитячої смертності в Гетьманщині XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2015. – № 1. – С. 109–116.

⁹ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии... – С. 41.

¹⁰ Баччи М.Л. Демографическая история Европы. Санкт-Петербург, 2010. –С. 164–165.

¹¹ David I. K., Marzio B. Introduction // The History of the European Family. Ed. D.I. Kertzer and M. Barbagli. Vol. II. Family Life in the Long Nineteenth Century. 1789–1913. New Haven: Yale University Press, 2002. – P.XXII.

¹² Міронов Б. Социальная история России периода империи. (XVIII – нач. XIX в.в.): В 2-х т. 3-е изд. испр., доп. – СПб.: «Дмитрий Буланин». – 2003. – Т. 1. – С. 199.

¹³ Волошин Ю. Розкольніцькі слободи... – С. 128.

¹⁴ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии... – С. 41.

¹⁵ Формула побудована так, що підставивши рівень смертності, не 300‰, а, наприклад, 250‰, отримаємо для міського населення показник 4,1 замість 4,4, що не є суттєвою відмінністю. Так само неістотно коефіцієнт зростатиме при підстановці більшого рівня смертності.

Необхідно зауважити, що коефіцієнти, обчислені вище, є відносними, до того ж вони занадто залежні від проміжних обчислень, припущень тощо. Це лише одна з можливих моделей, щоб проілюструвати її схематизм, спробу вирахувати кількість народжень за цими ж даними, але дещо зміненою схемою. Так, в демографії застосовується коефіцієнт «вірогідності доживання до п'ятирічного віку». За наявними на сьогодні на матеріалах Гетьманщини підрахунками, він перебував у межах 420‰–460‰¹⁶. Себто лише 420–460 дітей з тисячі народжених доживали до 5-річного віку. Знаючи це, та чисельність дітей таких дітей в населенні, можна вирахувати кількість народжень.

Для цього візьмемо середнє значення коефіцієнту за 440‰. В такому разі співвідношення кількості народжених до тих з них, що дожили до п'ятирічного віку становить 100:44, або ж 2,27. Тому, з вибірок міського і сільського населення в Генеральному описі¹⁷ беремо чисельність п'ятирічних дітей і множимо на 2,27:

$$\Sigma f_{\text{town}} = \frac{2952,5}{468,8} = 6,3$$

$$\Sigma f_{\text{village}} = \frac{4914,55}{668,8} = 7,3$$

Ми знайшли число народжених за один рік, для того, щоб підставити ці дані у формулу коефіцієнту загальної народжуваності, необхідно ці значення перемножити на 5:

$$5N_{\text{town}} = 590,5 \times 5 = 2952,5$$

$$5N_{\text{village}} = 982,91 \times 5 = 4914,55$$

Таким чином, ми отримали гіпотетичне число народжених за п'ять років, за умови що її рівень залишався б відносно стабільним. Це значення підставляємо у формулу коефіцієнту загальної народжуваності:

$$N_{\text{town}} = 260 \times 2,27 = 590,2$$

$$N_{\text{village}} = 433 \times 2,27 = 982,91$$

Ці значення коефіцієнту загальної народжуваності помітно вищі від попередніх. Вони отримані «неканонічним» для демографії, вигаданим мною способом, тож його можна критикувати й цю критику я наперед приймаю. До того ж ці дані також є поперечним зрізом. Вони говорять, що при заданому рівні смертності жінкам фертильного віку треба було народжувати по 6–7 разів за життя, щоб у населенні була така кількість діток п'ятирічного віку, як зафіксовано в Генеральному описі¹⁸.

Розглядаючи результати обох підрахунків (4–5 і 6–7 народжень), не хочеться зводити все до банального – «істина десь посередині», або ж говорити про ці значення як покрайні. За даними Бориса Міронова, навіть в останній третині XIX – на початку XX ст. (коли відбувся певний спад народжуваності) заміжні жінки в Росії народжували в середньому 8–9 разів, з урахуванням безшлюбних, вдів і т.д., на кожен жіночку доводилось в середньому по 6–8 народжень¹⁹. Ці показники, так само як і обчислені мною, нижчі від максимально-еталонних притаманних спільноті гутеритів²⁰, вони також мають бути істотно нижчими від очікуваного рівня народжуваності,

¹⁶ У проміле коефіцієнти переведено автором для уніфікації, зазвичай вони були б записані як 0,420–0,460, що однак не міняє їх сутності – кількість таких, що доживали до п'яти років із тисячі народжених. Також наголосимо, що у силу специфіки джерел, йдеться саме про охрещених, в дійсності ж коефіцієнт мав би бути ще більшим. Значення 420‰ обчислене Оленою Замурою для населення містечка Сороченці, 460‰ обчислено мною для населення містечка Ярьєски Миргородського полку. Див.: *Замура О.* Смертність у природному русі населення містечка Сорочинці у XVIII ст. (за даними метричних книг Миколаївської церкви) // *Краєзнавство*. – 2009. – № 3–4. – С. 211; *Сердюк І.* Дитяча смертність в містечку Ярьєски Миргородського полку (за даними метричних книг другої половини XVIII ст.) // *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. – 2011. – № 982: Сер. Історія. – Вип. 44. – С. 61–71.

¹⁷ Див. примітки № 4 і № 5.

¹⁸ Зрозуміло, що йдеться про жінок і дітей, зафіксованих у джерелі – в даному випадку у Генеральному описі.

¹⁹ *Міронов Б.* Социальная история России... – Т. 1. – С. 179.

²⁰ Гутерити – релігійна спільнота, котра проживає в Північній Америці. Її члени не застосовують будь-яких способів регулювання дітонородження, не мають шкідливих звичок, та характеризуються гарним здоров'ям. У 1920-х рр. в одній з їхніх спільнот у Північній Дакоті була зафіксована найбільш висока з усіх зареєстрованих народжуваностей. Жінки, котрі виходили заміж у віці 20 років народжували в середньому по 10 і більше дітей. Сьогодні шлюбна народжуваність гутеритів використовується у багатьох математичних моделях народжуваності як еталон.

який, наприклад, для Варшави в 1740–1769 рр. становив 10,87, французького міста Крюле – 9,95, Мелан²¹ – 12,86²².

Отож на тлі визначеного мною усередненого числа дітонароджень (4–7) кількість дітей народжених Олександром Капніст видається радше винятком, аніж звичним тогочасному суспільству явищем. Слід гадати, що плідність жінок із середовища козацької старшини та заможних верств населення була вищою ніж у представниць простолюду. У вибірках Генерального опису, котрі разом охоплюють понад 20 тис. населення мені спадали на око родини максимум з десятима дітьми, котрих не так і багато на загальному тлі. Такою була родина Макара Гончара із села Перелаз Стародубського полку. Станом на 1766 р. у 49-річного Макара та його 48-річної дружини Агафії було десятеро дітей. Шість синів віком 26, 24, 22, 20, 6, 4 років та четверо дівчат віком 16, 14, 10, 8 років. Агафія спочатку з інтервалом у два роки народила Андрія, Федора, Михайла, Василя, потім через чотири роки – Марію, через два роки – Горпину, ще через чотири – Феодосію, через два роки – Фросину, і з таким же інтервалом – Олексія та найменшого – Григорія²³. Важливо, що родина не була заможною, з ними не жили наймити чи годувальниці, тож Агафія сама мала годувати своїх дітей, також вони отримали достатньо догляду, принаймні, щоб вижити і дорости до старшого віку.

Розрізняти приклади простолюду та аристократії настійливо рекомендує Жан Луї Фландрін. Дружини вельмож не годували груддю своїх дітей, оскільки це робили спеціально найняті годувальниці, а саме лактація в той час була основним запобіжником вагітності²⁴. Відтак, період лактації у них був зведений до мінімуму. Принаймні так було в подружжя Ханенків. 23 листопада 1731 р. дружина Миколи Ханенка Уляна народжує сина, а вже 3 грудня він нотує до щоденника: «Сего числа умовили мамку до Петруся на рок, а давати ей грошми пять коп.»²⁵. На жаль, у щоденнику немає дат народження їхніх наступних дітей, а таких було ще сім²⁶.

Наступна група факторів теж має біологічне і поведінкове коріння та може по різному проявлятися в окремих соціальних групах. Йдеться про вікові чинники. Вони виходять з поняття «фертильний вік», який, з точки зору демографії, для жінки визначений проміжком 15–49 років²⁷. Вважається, що чим нижчий шлюбний вік, тим більше дітей жінка може народити за час подружнього життя і – навпаки.

Чим молодшою була пара при вступі у шлюб, тим потенційно більше дітей у них могло народитися. Разом з тим, кожна наступна вагітність виснажувала організм жінки, накопичувалися хвороби і травми, тож фертильність завершувалася раніше за настання менопаузи. У цьому сенсі П'єр Шоню говорить про зношення організму, а також про швидке падіння

²¹ Крюле (Crulai), зараз – муніципалітет у Франції, у регіоні Нижня Нормандія, департамент Орн, Мелан (Meulan-en-Yvelines), зараз – муніципалітет у Франції, у регіоні Іль-де-Франс, департамент Івлін.

²² Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej / Cezary Kuklo. – Warszawa: DiG, 2009. – S. 338. Історична демографія також оперує таким показником як «очікувана народжуваність». Це певна кількість дітей, котра може народитися в жінки певної спільноти за її життя. Вона залежить від багатьох показників, наприклад, від середнього шлюбного віку. Йдеться про гіпотетичний показник, котрий «на практиці» виявляється набагато нижчим унаслідок смертності жінок, припинення шлюбу, погіршення здоров'я. Про це ще йтиметься нижче.

²³ Наводячи це приклад, автор свідомий того, що дітей могло бути більше, але не всі вони вижили. Разом з тим ця родина, котра не є заможною, демонструє гарні показники виживання дітей. Див.: ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 119, арк. 278.

²⁴ Flandrin J.-L. Historiarodziny... – S. 76–77.

²⁵ Дневник генерального хору жаго Николая Ханенка. // Киевская старина. – 1884. – №3. – С. 40.

²⁶ Див.: Модзалевский В. Малоросійський родословник. – Т. 5. – Вып. 3. – К.-СПб: ВИРД, 2004. – С. 48.

²⁷ У джерелах можна віднайти приклади, коли жінка народжувала й в старшому віці, так у Генеральному описі села Ілкуча Чернігівського полку фігурує Феодосія Щербиниха, котра народила сина у 52 роки (ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 17, арк. 262.). Однак історична демографія такими прикладами нехтує, як казусними.

²⁸ Шоню П. Цивилизация классической Европы / Пер. с фр. и послесл. В. Бабинцева. – Екатеринбург: У-Фактория, 2005. – С. 192.

сексуальної активності, зростання частоти спонтанних викиднів після 40 років²⁸. Існувала взаємозалежність між часом вступу у шлюб, кількістю народжень та тривалістю фертильності. Наприклад, щодо Варшави XVIII ст., то жінка, котра пошлюбилася у віці 15–19 років, теоретично мала б народити 10–11 дітей, причому останню дитину в 37–38 років. Та, яка вийшла заміж в 25–29 років могла народити 6 дітей (остання в 40 років), в 35–39 років – 3–4 дітей (остання в 44 роки)²⁹. Стосовно Гетьманщини таких усереднених даних немає, а конкретні приклади доволі різні. Принаймні згадана трохи вище Агафія – дружина Макара Гончара – свою першу дитину народила приблизно у віці 21 рік, а десятю – в 43 роки. Таким чином її фертильність тривала мінімум 22 роки³⁰. Її така ж багатодітна сучасниця Євдокія Долиниха першу дитину народила у віці близько 13–14 років, а десятю у 29–30. З огляду на молодий вік жінки, вона мала шанси народити ще не одну дитину. З точки зору демографії її фертильність мала б ще протривати 5–6 років, за які могло б народитися 2–3 малюка³¹.

Випадок Євдокії все ж є казусним не тільки в сенсі числа дітей, а й через шлюб у мінімально дозволеному віці, адже середній шлюбний вік населення Гетьманщини був істотно вищим за встановлену законодавством межу, що теж скорочувало потенційну кількість дітонороджень. Це накладається на більш узагальнений висновок П'єра Шоню: «структура шлюбного віку при Старому порядку в середньому змушувала втрачати 6–7 років можливого подружнього життя. Вік вступу в шлюб дівчат був воістину контрацептивним засобом класичної Європи»³².

Не можна також відкидати той факт, що народження автоматично припинялися після смерті когось із подружжя³³. З одного боку, це стоєть підвищеної смертності жінок під час по-

логів, про що на матеріалах Гетьманщини пише Олена Замура³⁴. З іншої сторони, в силу різних причин, багато жінок ставали вдовами у дітородному віці. За моїми підрахунками у віці 30–39 років 10–20% жінок у містах Гетьманщини були вдовами, а у віці 40–49 років такою була майже кожна третя. В селах ці показники були дещо нижчі, та вони все ж вказують на помітну когорту населення, котра уклала шлюб, однак перестала народжувати зі смертю чоловіка³⁵.

Підсумовуючи, зауважу, що визначена мною 4–7 кількість дітонороджень є усередненою, вона розрахована для усіх жінок дітородного віку в населенні. Однак, якась їх частина були безплідними, або ж мали проблеми з дітонородженням, що «на практиці» дещо підвищувало усереднене число. Разом з тим, отримані дані коригують стереотипні уявлення про плідність суспільства Гетьманщини в бік зменшення. Це свого часу довелося робити і західноєвропейській історіографії, представники котрої у XIX ст. як приклади багатодітності наводили переважно родини дворянства і багатіїв. Натомість історики XX ст. радять розрізняти вивчення народжуваності в середовищі вельмож та простолюду. Така різниця могла бути детермінованою можливістю найму годувальниць, що у свою чергу зменшувало період лактації, а отже і проміжки між пологами. Так само на збільшення числа народжень міг впливати доступ до медицини, котра могла зменшити травматичність кожних наступних пологів, а отже і тримати організм жінки у кращому тонусі. Ще одним фактором могла бути різна тривалість шлюбу, адже старшина могла видавати заміж своїх доньок раніше. Ці моменти є перспективою для подальших досліджень, котрі разом дозволять краще зрозуміти біологічні і соціальні особливості функціонування українського ранньомодерного соціуму.

²⁹ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej... – S. 341.

³⁰ ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 119, арк. 278.

³¹ У джерелі Євдокії 30 років, а її старшому синові – 18. Думається, що вік жінки округлили в бік зменшення при переписі. ЦДІАК України, ф. 57, оп. 2, спр. 520, арк. 209.

³² Шоню П. Цивілізація класической Європы... – С. 195.

³³ Мається на увазі загальна картина. Судові справи Гетьманщини наводять купу казусних випадків народження дітей вдовами, дівками і, навіть, черницями.

³⁴ Замура О. «Великий шаленець»: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. – К.: К.І.С., 2014 – С. 128–129.

³⁵ Сердюк І. Вдівці і вдови у Румянцевському описі Переяслава (історико-демографічний аналіз) // Краєзнавство. – №1–4. – 2008. – С. 214–220.

References

- Anry L., Blium A. (1997). *Metodika analiza v istoricheskoj demografii* / per. s frants. S. Khoka i Yu. Ehorovoi. M.: RHHU. [In Russian].
- Bachchy M.L. (2010). *Demograficheskaia istoriya Evropy. Sankt-Peterburh*. [In Russian].
- Voloshyn Yu. (2005). *Rozkolnytski slobody na terytorii Pivnichnoi Hetmanshchyny u XVIII st. (istoryko-demografichni aspekt)*. Poltava: ASMI. [In Ukrainian].
- Zamura O. (2014). «Velykyi shalenets»: smert i smertnist v Hetmanshchyni XVIII st.K.: K.I.S. [In Ukrainian].
- Zamura O. (2009). *Smertnist u pryrodnomu rusi naseleння mistechka Sorochyntsi u KhVIII st. (za danymy metrychnykh knyh Mykolaivskoi tserkvy)*. Kraieznavstvo, 3–4, 207–213. [In Ukrainian].
- Mironov B. (2003). *Sotsyalnaia istoriya Rossii perioda imperii. (XVIII – nach. XIX v.v.): V 2-kh t. 3-e yzd. yspr., dop.* SPb.: «Dmytriy Bulanin». T. 1. [In Russian].
- Momot A. (2014). *Rumiantsevskiy opys Malorosii yak dzherelo, dlia doslidzhennia demografichnykh kharakterystyk silskoho naseleння Hetmanshchyny*. Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni T. H. Shevchenka. Istorychni nauky, 7, 22–29. [In Ukrainian].
- Serdiuk I. (2008). *Rumiantsevskiy opys Malorosii yak dzherelo vyvchennia demografichnykh kharakterystyk mist Hetmanshchyny*. Istorychna pamiat, 3, 144–152. [In Ukrainian].
- Serdiuk I. (2015). *Kolyvannia smertnosti chy ne-tochnist obliku: do pytannia pro vyvchennia rivnia dytiachoi smertnosti v Hetmanshchyni XVIII st.* Siverianskyi litopys, 1, 109–116. [In Ukrainian].
- Serdiuk I. (2008). *Vdivtsi i vdovy u Rumiantsevskmu opysi Pereiaslava (istoryko-demografichni analiz)*. Kraieznavstvo, 1–4, 214–220. [In Ukrainian].
- Serdiuk I. (2011). *Dytiacha smertnist v mistechku Yaresky Myrhorodskoho polku (za danymy metrychnykh knyh druhoi polovyny XVIII st.)*. Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina, 44, 61–71. [In Ukrainian].
- Shoniou P. (2005). *Tsyvilizatsiia klassicheskoy Evropy* / Per. s fr. i poslesl. V. Babintseva. – Ekaterinburh: U-Faktoriya, 2005. [In Russian].

Андрій Сапронов (м. Полтава)

Спільнота «мешканців» секвестрів Гетьманщини у світлі історико-демографічних характеристик

У статті на основі історико-демографічних характеристик аналізується спільнота в'язнів секвестрів Гетьманщини середини XVIII ст. Підраховано кількість ув'язнених, досліджено статеву та соціальну структури арештантів. Особливу увагу було приділено злочинам, скоєними жінками. Також охарактеризовано вікову структуру і стан здоров'я ув'язнених.

Ключові слова: секвестр, колодники, демографічні характеристики, Гетьманщина, населення, злочинність.

Andrii Sapronov

The community of «nhabitants» of the Hetmanate's sequesters in the light of characteristics of the historical demography

In the article analyzes the community of prisoners in the middle of the 18th century in Hetmanschyna based on historical demographic characteristics. The number of prisoners has been calculated, the sexual and social structures of the prisoners have been investigated. Particular attention was paid to crimes committed by women. In this article also describes the age structure and state of health of prisoners.

Analysis of the structure of the prisoners provides interesting material for further generalizations and formulating common trends of Hetmanschyna's society in the middle of the 18th century.

Key words: prison, prisoners, demographic characteristics, Hetmanschyna, population, crime.

Андрей Сапронов

Сообщность «жителей» секвестров Гетманщины в свете историко-демографических характеристик

В статье на основе историко-демографических характеристик анализируется сообщество заключенных секвестров Гетманщины середины XVIII века. Подсчитано количество заключенных, исследованы половая и социальная структуры арестантов. Отдельное внимание было уделено преступлениям, совершенными женщинами. Также охарактеризованы возрастная структура и состояние здоровья заключенных.

Ключевые слова: секвестр, колодники, демографические характеристики, Гетманщина, население, преступность.

Тюремне ув'язнення злочинців було і залишається одним із способів урегулювання життя суспільства. Упродовж століть ця каральна практика, суттєво змінилася. Місце відбування арешту, форма, частота його застосування, мета покарання неодноразово змінювалися. Вивчення змісту злочинів, їх частоти і системи покарань дають можливість поглянути на напрями розвитку спільноти конкретної епохи, та деякі особливості її соціальної системи. Відповідно, на ос-

нові цього, є ймовірність зробити висновки про життя представників окремих соціальних груп.

Саме тому автор поставив перед собою за мету проаналізувати статево-віковий склад і соціальну структуру злочинців, котрі перебували у в'язницях Гетьманщини на середину XVIII століття. З сучасних вітчизняних істориків проблемі злочинності найбільше уваги приділив Володимир Маслійчук. Його праці стосуються як окремих видів злочинів, так і правопорушень соціальних

груп Слобідської і Лівобережної України XVIII ст.¹. Його робота «Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст.» є фундаментальною для вивчення проблеми інфантициду на вітчизняних теренах². Також варто відмітити його монографію «Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві (1780–1796 рр.)», в якій на фоні суспільно-політичних перетворень Російської імперії XVIII ст., автор досліджував проблему злочинності неповнолітніх³.

Окрім публікацій Володимира Маслійчука, доречно відзначити роботу Ігоря Сердюка «Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.»⁴. В ній на основі даних Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр., подано історико-демографічні характеристики населення Ніжина, Переяслава і Стародуба. Монографія Юрія Волошина «Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст.» є чудовим прикладом дослідження життя ранньомодерного міста⁵. Окрім історико-демографічної складової (статеві-вікова, шлюбна та соціальна структури населення) автор приділив увагу природі міжособових конфліктів і рівню злочинності у Полтаві другої половини XVIII ст.

Вищеперераховані праці, до певної міри, є зразком для цієї розвідки. Адже об'єктом нашого дослідження є окрема група населення Гетьманщини – колодники⁶, які перебували у в'язницях на середину XVIII ст. Арештанти були активними учасниками життя громади⁷. Проте, на «вітчизняному матеріалі» не існує жодного окремого дослідження про в'язнів у Гетьманщині. У вищезгаданих монографіях і статтях В.Маслійчука, Ю.Волошина, І.Сердюка колодники існують у більшій мірі в якості побічних персонажів, тому ця проблема заслуговує на увагу.

Для реалізації мети дослідження автор ставить наступні завдання:

- підрахувати кількість ув'язнених у Гетьманщині на середину XVIII ст. та встановити статеву структуру арештантів;
- простежити особливості злочинів, скоєних колодниками;
- охарактеризувати вікову структуру і стан здоров'я ув'язнених;
- дослідити соціальну структуру мешканців секвестрів та проаналізувати злочини, скоєні різними категоріями населення Гетьманщини.

На початку розвідки найбільш доцільно вказати загальну кількість в'язнів. Для цього автор використав дані із справи «Дело о колодниках.

¹ Маслійчук В. Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині в 80-90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) / Володимир Маслійчук. // Соціум. – 2005. – №5. – С. 197–215; Його ж. Палійство на Лівобережній і Слобідській Україні наприкінці XVIII ст. // Український історичний збірник. – 2011. – № 4. – С. 52–62; Його ж. До історії родинної конфліктності. Насильство у родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. // Соціум. – 2007. – №7. – С. 243–263; Його ж. Вияви рухливості та підліткова злочинність (конокрадство, крадіжки волів, утечі) у Харківському намісництві 80–90-х років XVIII століття // Україна модерна. – 2010. – №17. – С. 77 – 100; Його ж. Підлітковий злочин у Харкові (80-90-ті рр. XVIII ст.) // Краєзнавство. – 2011. – №1. – С. 72–79.

² Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. / Володимир Маслійчук. – Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2008. – 126 с.

³ Маслійчук В. Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві (1780–1796 рр.) / Володимир Маслійчук. – Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2011. – 446 с.

⁴ Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. / Ігор Сердюк. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 304 с.

⁵ Волошин Ю. Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. / Юрій Волошин. – Київ: К.І.С., 2016. – 356 с.

⁶ Термін колодники використовувався в документах XVIII ст. для позначення заарештованих злочинців.

⁷ Для їхнього утримання раз у декілька років жителі сотні (для сотенного центру) або всього полку (для полкових міст) будували або ремонтували дерев'яні приміщення в'язниці. Арештантів охороняли набрані із місцевих обивателів сторожі на чолі з тюремним отаманом. Під їхнім наглядом злочинці ходили по вулицям міст і округи, просили милостиню і майже повністю залежали від громади. З іншого боку, містяни теж залежали від дій колодників. У випадках втечі арештантів із секвестрів, місцеві жителі розшукували біглих по околицях населених пунктів і найближчим селам.

⁶ Центральний державний історичний архів України в м.Київ (далі – ЦДАК України), ф. 51, оп. 3, спр. 10899.

⁷ Там само, арк. 2.

Краткие экстракты со всех малороссийских полковых канцелярий в Генеральную войсковую канцелярию же о решенных и нерешенных об оных колодниках делах» 1751 року, що зберігається у 51 фонді (Генеральна військова канцелярія) Центрального державного історичного архіву України, м. Київ⁸. Документ має 116 аркушів. Починається він з указу гетьмана Кирила Розумовського від 9 січня 1751 року про створення реєстру арештантів, які утримувалися у тюрмах Гетьманщині. Мету його написання було означено так: 2 потрібно нам ведать о колко в Малой России в Глухове и во всех полковых и сотничих городах и в Магистратах где имеется и с каких годовь и по каких делахь содержатись колодников и сколько об них дель решенно и не решенных и для чего⁹. Далі в документі записані відповіді Генерального Військового суду, десяти полків і магістратів. Після звіту кожної канцелярії записані: загальна кількість в'язнів; їх обсяг і місце ув'язнення; число осіб, яке перебувало в секвестрі з певного року; сума арештантів за певний вид правопорушення; кількість вирішених справ і тих, котрі не мали вироку із зазначенням причини відсутності вердикту.

На основі поданої інформації із полкових канцелярій, магістратів і Генерального суду Генеральною військовою канцелярією було створено підсумковий звіт. У ньому вказано, що станом на 1751 рік в острогах Гетьманщини перебувало 347 арештантів¹⁰. Цю ж кількість вказали у своїх дослідженнях Ю. Волошин¹¹ та І. Сердюк¹². Проте це число не відповідало дійсності. Причиною цієї неточності була помилка у даних про в'язнів Полтавського полку. Канцеляристи Генеральної вій-

ськової канцелярії записали у підсумковому акті, що в полтавському секвестрі перебувало 26 колодників. Така кількість була на момент повторної відповіді полкової канцелярії у столицю у зв'язку з невідповідністю правильній формі написання першого варіанту списку¹³. У початковій версії звіту була подана інформація про 31 в'язня¹⁴. Автор використав дані першого реєстру арештантів, оскільки відповіді інших полкових канцелярій і магістратів були написані приблизно в той самий час (лютий-березень 1751). Окрім того, необхідно додати ще двох арештантів із Переяславського полку, які не вказані Генеральною канцелярією в загальному реєстрі. Відомості про них місцева полкова канцелярія надіслала у Глухів окремим листом¹⁵. Ця недбалість Переяславської канцелярії була зумовлена тим, що у Яготинській і Кропивнянській сотні неквапливо відреагували на указ про створення реєстру колодників. Таким чином, усього в'язнів мало бути 354.

Проте при створенні у Генеральній військовій канцелярії остаточного звіту не враховано 22 в'язнів, які перебували на балансі Глухівською сотні¹⁶. Те ж стосується і 85 арештантів, що були під наглядом Генерального військового суду, котрі також перебували у столиці Гетьманщини¹⁷.

Проте при підрахунках варто взяти до уваги те, що в матеріалах Глухівської сотні та Генерального суду одна справа дублюється. Тому, щоб не рахувати одних і тих самих злочинців двічі, я вважаю за доречне віднести це провадження до звіту Глухівської сотенної канцелярії¹⁸. Також у реєстрах арештантів двох столичних установах різниться кількість фігурантів цієї справи. Так, за даними сотенної канцелярії, у Глухів-

⁸ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10899, арк. 88-94.

⁹ *Волошин Ю.* Козаки і посполиті: Миська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. / Юрій Волошин. – Київ: К.І.С., 2016. – с. 255.

¹⁰ *Сердюк І.* Полкові міста Гетьманщини в другій половині XVIII ст.: економіка та демографія / Ігор Сердюк // Українська держава другої половини XVII – XVIII ст.: політика, суспільство, культура / Ігор Сердюк. – Київ: Інститут історії України, 2014. – С. 236.

¹¹ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10899, арк. 37-39.

¹² Там само, арк. 103-104, 108.

¹³ Там само, арк. 102.

¹⁴ Там само, арк. 20-23 і арк. 91.

¹⁵ Там само, арк. 19, 93.

¹⁶ Злочинців було заарештовано на початку 1751 р. і слідчі дії ще не проводилися. Тому, на нашу думку, навряд ця справа могла потрапити на розгляд Генерального суду.

¹⁷ Згадки про утримання в'язнів Засеймських сотень у Глухові подана у ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 7073, арк. 14

¹⁸ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10899, арк. 84.

ському острозі знаходиться 4 особи, а вища судова інстанція Гетьманщини повідомляла лише про двох. Тому при підрахунку в'язнів до Генерального військового суду я відніс 83 злочинці, а до Глухівської сотенної канцелярії – 22 колодника (див. табл. 1).

Таблиця 1

Кількість в'язнів у тюрмах Гетьманщини станом на 1751 рік

Підзвітна установа	Чоловіки	Жінки	Всього
Генеральний військовий суд	75	8	83
Глухівська сотня	21	1	22
Лубенський полк	24	6	30
Переяславський полк	23	4	27
Прилуцький полк	22	5	27
Гадяцький полк	23	7	30
Чернігівський полк	41	2	43
Стародубський полк	37	1	38
Київський полк	10	1	11
Полтавський полк	23	8	31
Ніжинський полк	48	1	49
Миргородський полк	57	7	64
Київський магістрат	3	–	3
Ніжинський магістрат	2	–	2
Всього	409	51	460

Отже, за нашими підрахунками загальна кількість колодників станом на 1751 рік складала 460 осіб. Найбільше арештантів перебувало у Глухові, Миргородському, Ніжинському і Стародубському полках. Лідерство столиці Гетьманщини по цьому показнику було зумовлено перебуванням у місті Генерального військового суду, який був вищою судовою установою для колишньої Малоросії. Окрім того, у Глухівський острог надсилали своїх злочинців Засеймські сотні¹⁹. На нашу думку, лідерство за показником ув'язнених Ніжин-

ського і Стародубського полків було зумовлено тим, що у цих адміністративних одиницях проживала найбільша кількість населення. Велика кількість арештантів у Миргородському полку була зумовлена тим, що до полкової в'язниці у Сорочинцях було поселено на період слідства 35 «гайдамак», заарештованих на Правобережжі²⁰.

Статевий розподіл ув'язнених вказує на те, що в буцегарнях Гетьманщини сиділи зазвичай чоловіки. Частка жінок становила в середньому 11% (51 особа) від загального числа в'язнів. Більшість із них перебували у в'язницях за т.зв. «жіночі злочини»: дітозгубництво, підпал і крадіжки. Ще 23 (45,1 %) від загальної кількості колодниць утримувалися у секвестрах за 15 групових злочинів, часто скоєних спільно з чоловіками. Основним індивідуальним «жіночим» злочином було дітозгубництво (22 осіб або 43,1% від загальної кількості колодниць на 1751 р.)²¹.

Найчастіше жінки порушували закон разом із членами власної сім'ї. Згідно з матеріалами «Дела о колодниках», у секвестрах Гетьманщини станом на 1751 р. перебувало 8 шлюбних пар. У п'яти випадках пари звинувачувались у крадіжках. Ще дві пари перебували під наглядом тюремних установ за злочини, які не були доведені. Так, Пилип Фолченко із дружиною Мотрею та Федором Молохатченком перебували в ув'язненні у Полтавському секвестрі за те, що в них знайшли два срібні хрести і ланцюжок із пограбованої Каплуновської церкви²². Інша справа, учасниками якої теж була сімейна пара, знаходилася на розгляді Генерального військового суду. Її фігурантами були троє циган, а також їхні сім'ї. Їх було піймано «с воровскими денгами»²³. Жінок заарештували за те, що вони були (не-)свідомими співучасниками фальшивомонетництва. Як і в даному випадку, це правопорушення часто мало сімейний характер²⁴. Ще в одному випадку подружжя опинилося під арештом у Роменській сотенній канцелярії через

¹⁹ Випадки доносів і жіночої солідарності у справах про дітозгубництво наведено у праці *Маслійчук В.* Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. / Володимир Маслійчук. – Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2008. – С. 47–54.

²⁰ ЦДІАК України, ф. 51, оп.3, спр. 10899, арк. 103 (до речі, в цій самій тюрмі знаходився також запорізький козак Лесько Оробець, справа якого велася окремо від вищеназваної. У нього також знайдено речі із тієї ж церкви).

²¹ Там само, арк. 13.

²² Іншим дуже популярним груповим варіантом фальшування грошей на туманному Альбіоні було залучення слуг. Gaskill M. *Crime and Mentalities in Early Modern England* / M. Gaskill // Cambridge University Press. 2003. – р. 123-202.

²³ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10899, арк. 30.

²⁴ Там само, арк. 61 зв.

перелюб. Молодій парі закидали те, що вони жили статевим життям ще не будучи вінчаними²⁵.

Що ж до решти злочинів в яких фігурували жінки, то в здебільшого їх звинувачували у співучасті в крадіжках (4 справи). У двох випадках об'єкти крадіжок не було зазначено. У інших випадках вдова Вівдя та Петро Хоменко із Чернігівського полку вкрали скриню з грошима²⁶, а ще дві колодниці звинувачувались полтавським судом у крадіжці коней та речей в Старосанжарських козаків Нікіти Деркача та Василя Солодовниченка утримувалися ще дві колодниці²⁷. У двох справах із Лубенського полку жінки утримувалися у секвестрі, тому що були замовницями вбивств власних чоловіків²⁸.

Євдокія Семенова «дочь нещасная» та Ігнат Супрунов утримувалися у в'язниці Ніжина за спалення хутора козака Демида Рожовця та за блуд²⁹. Прикладом жіночої солідарності у випадку дітозгубництва є справа жительок села Деріївка Келебердянської сотні Полтавського полку. Настя Давидовна зачала дитину поза шлюбом. Після її народження вона закопала дитя заживо в землю, про що знала її матір Ганна³⁰.

Індивідуальні злочини, скоєні жінками стосувалися здебільшого дітозгубництва. Так, зокрема у цьому злочині звинувачувалося 22 із 28 жінок які перебували в ув'язненні. Одна дітозгубниця була оскаржена у неодноразовому скоєнні цього злочину³¹. Ще одна жінка перебувала у Глухівському острозі за вбивство, а її справа знаходилася на розгляді в Сенаті. Так, Тетяна Чоботарева задушила свого чоловіка Никифора³². Як відомо ще одним «жіночим» злочином можна вважати підпал. На думку дослідника В.Маслійчука причиною цього була нездатність «фізично покарати винуватців своїх бід»³³. також дві особи самостійно вчинили крадіжку. Лише одна

ув'язнена скоїла 2 типи злочинів самостійно: підпал і крадіжку.

У Чернігівському й Козелецькому секвестрах чекали на вирок дві вдови – «Вдова Вивдя»³⁴ та «жителка местечка Остер удова Елена Іволгіна»³⁵. Перша перебувала в ув'язненні за крадіжку «шкатулки» з грошима у значкового товариша Чернігівського полку Йосипа Гавриловича разом зі спільником, котрий втік з тюрми. А Олену Іволгіну заарештували через те, що її підозрювали у дітозгубстві. Справа розпочалась з того, що у місті Остер пес відкопав тіло мертвого немовляти. У ході слідства виявили, що в Олені було в грудях молоко, а отже вона могла бути потенційною матір'ю дитини. Підозрювана заперечувала те, що знайдене дитя було її. Проте заявила, що вона перед цим закопала двох дітей (першого вона «згубила», коли йшла по бабу-повитуху і перелазила через огорожу, а другу народила мертвою через побої місцевого маляра, у якого вона на той момент служила).

Необхідно звернути увагу на деякі територіальні закономірності жіночої злочинності. Якщо винести за дужки справи, які розглядав Генеральний Військовий суд (в його списку не вказана місце проживання восьми арештанток), то помітна дуже різюча різниця у кількості жіночої злочинності у південних полках Гетьманщини порівняно з іншими адміністративними одиницями. Якщо підрахувати число колодниць Полтавського, Миргородського, а також долучити статистику Гадяцького і Лубенського полків, то жінки-арештантки складуть більшість (28 із 43). Якщо ж поглянути на три північні полки (Чернігівський, Стародубський і Ніжинський), то в них чекали вирок у справі лише 4 із 43 заарештованих. Звісно, це може бути збігом, який пов'язаний з малою вибіркою (використано

²⁵ ЦДІАК України, ф. 51, оп.3, спр. 10899, арк. 108.

²⁶ Про ворожнечу в межах сімей див. *Маслійчук В.* До історії родинної конфліктності. Насильство у родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст./ Володимир Маслійчук // Соціум. – 2007. – 7. – С. 243-263.

²⁷ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10899, арк. 72.

²⁸ Там само, арк. 104 зв.

²⁹ Там само, арк. 78. (Про цю справу більш детально піде мова далі).

³⁰ Там само, арк. 13.

³¹ *Маслійчук В.* Палійство на Лівобережній і Слобідській Україні наприкінці XVIII ст. / Володимир Малійчук // Український історичний збірник – 2011. – № 14. – С. 61.

³² ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10899, арк. 61 зв.

³³ Там само, арк. 78.

³⁴ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3 спр. 9684 арк. 1.

³⁵ Там само, спр. 10899, арк. 91.

лише один реєстр в'язнів), проте, на мою думку, питання жіночої злочинності за територіальним принципом потребує подальшої уваги.

Перебування у в'язниці було тяжким випробуванням для здоров'я заарештованих. Холод та голод були постійними супутниками колодників. Наприклад, у чолобитній до імператриці Єлизавети Петрівни два колодники столичної в'язниці так описували свої страждання: «Мы же бедние содержимось zde в Глуховском остроге под караулом чрез четири уже года претерпевая тяжкую нужду такъ въ одеяніи в зимнее лютое время яко и паче в препитании за маліе свои погрешеніи...»³⁶. Цей зразок колодницького життя є не поодиноким випадком, а радше типовим становищем ув'язнених для всієї Гетьманщини того часу.

Стан здоров'я арештантів був значною мірою обумовлений особливістю проведення допиту. Для отримання більш точної інформації та примусу злочинця зізнатися, використовували фізичне насильство. Але для того щоб запобігти смерті підозрюваного тортури намагалися робити співмірними зі станом здоров'я і тілесними кондиціями правопорушника. Злочинців заарештованих за кримінал очікувало мінімум три допити. Якщо вони змінювали показання, то їх очікувала нова порція тортур. У «Дело о колодниках...» згадано 2 види мук – батогами і розпаленою шиною. Після проходження їх, злочинці часто були на грані життя і смерті. Проте цей стан зазвичай підміняли евфемізмом «болець». Один такий випадок можна зустріти у звіті Переяславського полку. Справа не була вирішеною «за болезнию колодници»³⁷. Аналогічні формулювання були і в інших установах Російської імперії³⁸. Тому щоб не поставити слідство у глухий кут і знайти винуватця злочину, слідчі зберігали життя підозрюваного принаймні до покарання. Хоча іноді траплялися винятки. Колиш-

ній Глинський городовий отаман Антона Дембровського, перебував у в'язниці в Лубнах за вбивство на допиті підозрюваного у крадіжці³⁹.

Окремою проблемою було харчування ув'язнених, від чого напряму залежав стан здоров'я злочинців. У голодні роки, зумовлені посухами та нападом шкідників, арештанти не могли забезпечити себе милостинею. Наприклад, у 1749 р. на Слобідській Україні та Гетьманщині був голод через нашестя сарани⁴⁰. У зв'язку з цим населення зубожіло і не мало можливостей утримувати злочинців своїми жертвами. Так, у червні 1749 р. Полтавська полкова канцелярія повідомляла Генеральну, що один з колодників місцевого секвестру 9 квітня помер, а решта арештантів (їх на момент складання звіту було понад 30) також через брак харчів могли сконати «за нынешнею де в хлебе скудостью для пропитания себе испросить милостыни не когут»⁴¹.

Голод стимулював ув'язнених до втечі. Так, 17 серпня 1749 р. з Полтавського секвестру одночасно втекли «випершись гвалтом» 12 чоловік⁴². Для розшуку біглих колодників Полтавська полкова канцелярія надала до Генеральної канцелярії їхні прикмети. Про кожного із втікачів було зазначено їхні антропометричні дані (зріст, розмір плечей), рубці на тілі⁴³, зачіску, вік і колір обличчя. 8 із 12 осіб, яким вдалося покинути полтавський полковий секвестр, описано як «лицом белый» або «лицом белый блідий»⁴⁴. Не дивлячись на свій тяжкий стан здоров'я, втікачі знайшли в собі сили вибратися на волю.

Загалом, матеріали про втечі арештантів є важливим джерелом для фізичних кондицій колодників. 14 червня 1749 р. із полкового секвестру в Стародубі одночасно втекли семеро осіб⁴⁵. Стародубська полкова канцелярія, якщо порівнювати із Полтавською, подала до столиці більш детальний опис антропометричних даних ко-

³⁶ Анисимов Е. Дыба и кнут. Политический сыск и русское общество в XVIII веке / Е. Анисимов. – М.: Новое литературное обозрение, 1999. – 720 с.

³⁷ ЦДІАК України, ф. 51, оп.3., спр. 10899, арк. 2.

³⁸ Маслійчук В. Дитина та голодні роки (стратегії дорослої та дитячої поведінки на Північному Лівобережжі у 80-х рр. XVIII ст.) / Володимир Маслійчук // Сіверянський літопис. – 2008. – № 5. – С. 94.

³⁹ ПСЗ, Т.ХІІІ № 9647, с. 107.

⁴⁰ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3 спр. 10046, арк. 1.

⁴¹ Кіріл Радченко мав «...на шию и ззаду с обоихъ сторонъ шрами долги...». Це свідчить про те, що злочинця били батогами ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10046, арк. 2.

⁴² ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10046, арк. 2.

⁴³ Там само, спр. 9482, арк. 3 зв.

⁴⁴ Наприклад, зазначено зріст трьох арештантів: 2 аршини 3 вершки (155 см), 2 аршини 5 вершків (164 см), 2 аршини 7 вершків (173 см).

⁴⁵ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 9482, арк. 3 зв.

лишніх арештантів в'язниці⁴⁶. Найбільш жахливим стан здоров'я серед втікачів мав Григорій Іванов. Він був «росту середнього, плечист, лицем сухощав на ногах обоих пальцев нет на левой же ноги у половину отгнило и рани не позаживали»⁴⁷. Проте Григорій із рештою колодників переліз через острог і покинув Стародуб.

Іноді в секвестрах Гетьманщини знаходилися вагітні жінки. Наприклад, під час утримання в полтавському секвестрі Катерина Кушнерівна народила від іншого колодника двох близнюків⁴⁸. Подібний випадок трапився у Лубенському секвестрі. Арештантка Лариса Мариніченко, яка була засуджена до смертної кари за співучасть у вбивстві чоловіка своєї приятельки Тетяни Чурновни.⁴⁹ Проте цей вирок було замінено на заслання до Рогервіку. Однак Лубенська полкова канцелярія не виконала й цього присуду через те, що поки Лариса була «... удержана в томъ секвестре полковомъ затемъ что будучи въ побеге ... вышла замуж за ... Грицка Гайдученко и ставши от него мужа своего обремененна имеет родить в сих числахъ дитя непременно какъ о томъ освидетельствованію сотенного Лубенского уряду пристойними людьми показана и во опасение того даби з рождения в пути сама безвременнаю смертію пострадать не могла и темъ другимъ колодникамъ же возни ихъ неучинила останеться zde под онимъ секвестромъ оставлена»⁵⁰.

Вік ув'язнених, як і стан здоров'я, у реєстрах ув'язнених полків Гетьманщини для Генеральної військової канцелярії не фіксувався.

Ймовірно, що причина цього крилася у меті створення звітів. Як вже зазначалося вище, вона полягала у моніторингу загальної ситуації у полкових секвестрах. Тобто кількість колодників, тривалість ув'язнення, злочин і причина присутності арештантів у в'язницях.

У справі «Дело о колодниках. Краткие экстракты со всех малороссийских полковых канцелярий в Генеральную войсковую канцелярию же о решенных и нерешенных об оних колодниках делах» є лише дві згадки, що стосувалися віку арештантів. Так, Клим Рашко, який перебував у Чернігівському острозі, був звинувачений іншими колодниками в участі у розбійному нападі на жителів польських населених пунктів. Коло його імені було записано, що він «малой хлопе»⁵¹. Іншою особою, про яку подано відомості про вік та стан здоров'я був «Евтухъ Степановъ син Старецъ слепий». Він перебував у Стародубській в'язниці за згвалтування 12-літньої дівчини Параски. Імовіріше за все, відомості про арештантів було вказано чернігівським і стародубським канцеляристами для того, щоб позначити, що злочинці підпадали під іншу шкалу покарань. Я припускаю, що Клим був неповнолітнім⁵², а Евтуху було понад 60 років⁵³. Також вік ув'язнених було зафіксовано відносно втікачів із Полтавської і Стародубської в'язниць. Із 12 колодників, які самовільно покинули полтавський секвестр у серпні 1749 р., половина входили до вікової групи 20-29 років (6 осіб). По двоє злочинців входили до категорій 15–19 та 30–39. Найстаршим втікачем був сорокарічний Іван Шерстюк. Ще про одного злочинця ві-

⁴⁶ Коваленко О. Полтава XVIII ст.: розвиток міської території, просторова структура та міська забудова: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2009. – С. 123-124.

⁴⁷ Саме ці дві колодниць фігурують у справі про вбивство від Лубенського полку у ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10899.

⁴⁸ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3 спр. 11041, арк. 27 зв.

⁴⁹ Там само, спр. 10899, арк. 59.

⁵⁰ Володимир Маслійчук відзначав, що вікова межа кримінальної відповідальності для юнаків складала 16 років як за Литовським статутом, так і за «Правами, по которым судится малороссийский народ». Пізніше імператриця Катерина II указом від 26 червня 1765 р. встановила, що населення Російської імперії починало нести відповідальність у повній мірі із 17 років: *Маслійчук В.Л.* Вік дорослішання: початок повної кримінальної відповідальності в Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. // Український історичний журнал. – 2010. – № 2. – С. 41.

⁵¹ Цей вік зазначали як початок старості на теренах Гетьманщини Юрій Волошин та Ігор Сердюк. *Волошин Ю.* Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). – Полтава: АСМІ, 2005. – С. 112; *Сердюк І.* Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. / Ігор Сердюк. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – С. 168. Поважний вік був аргументом для пом'якшення покарань: Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В. А. Дядиченко. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. – С. 373.

⁵² ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10046, арк. 2.

⁵³ Ширші за ім'я злочинця.

домості не подано⁵⁴. Що ж до втікачів із Стародубського секвестру, то інформацію про літа біглих колодників зазначено лише про трьох осіб (усі троє входили до активної вікової групи 20-30 років).

Для розгляду соціальної приналежності ув'язнених я використав «Дело о колодниках...». На жаль, цю інформацію зазначено далеко не про всіх арештантів.

Проте, не дивлячись на свободу від деталей, у справі подано відомості⁵⁵ про 138 арештантів із 460⁵⁶ (30%). Найбільш повні відомості про арештантів надійшли до Глухова з Чернігова, Полтави⁵⁷, Стародуба та Козельця. Найменше інформації про ув'язнених подали Миргородський, Переяславський⁵⁸ та Ніжинський полки. Проте лише відносно 87 осіб вказано соціальний стан.

Найбільш численною групою були піддані й слуги (в обох групах було по 12). Більшість з них працювала на представників козацької старшини (11 осіб). П'ятеро чоловіків були у віданні російських аристократів, двоє – монастирів, один підданий належав Чернігівському попу Андрію Сибірському. 11 з 24 осіб цієї суспільної категорії знаходилися в тюрмах північних полків (Ніжинського і Стародубського). Варто звернути увагу на те, що саме в цьому регіоні позиції шляхти і

козацької старшини були найбільш сильними. Стосовно злочинів скоєних підданими і слугами можна помітити, що до трьох з них безпосередньо чи опосередковано були причетні господарі. Так, Микита Костирченко знав про вбивство, скоєне його слугами і не повідомив про це органи влади. Через це він теж певний час утримувався у ув'язненні⁵⁹. Слуги Григорія Плешка теж навряд діяли без відома свого патрона вирубуючи ліс бунчкового товариша Іллі Журмана. Цей випадок більше нагадує момент зі “шляхетських воєн”, в якій старшини намагалися привласнити/знищити майно одне одного⁶⁰. Також у згоді з Дмитром Танським (сином обозного Київського полку Михайла Танського) діяв слуга його батька, Семен Андрущенко⁶¹. У двох справах постраждалою стороною були господарі арештантів. Так, старостиха с. Розсошенці Марія Грузиниха і Яков Іваненко перебували у полтавській в'язниці за крадіжку речей з монастиря, слугою якого був Яков⁶². У іншому випадку, Петро Комнин обікрав свого господаря Саву Зінченка, російського купця Петра, та взяв участь у двох вбивствах⁶³. Загалом, практика скоєння майнових злочинів по відношенню до свого хазяїна була досить частою у другій половині XVIII ст.⁶⁴

⁵⁴ Див. табл. 1.

⁵⁵ Як вже зазначалося вище, Полтавський полк подав на розгляд Генеральної Військової канцелярії два варіанти звіту, у зв'язку з тим, що перший звіт не відповідав формі. Однак початкова версія документа є більш інформативною, тому я послуговуюся саме нею.

⁵⁶ Причиною малоінформативності звіту з Переяславу могла бути пожежа 1748 року, яка знищила більшість документів полкової канцелярії

⁵⁷ Згодом його і слуг було взято на поруки. ЦДІАК України, ф. 51, оп.3., спр. 10899, арк. 27 зв.

⁵⁸ Приклад подібної форми боротьби подано у праці. *Горобець В.* Конфліктне повсякдення місцевої влади Гетьманату середини XVIII ст.: полковник миргородський versus сотник цибулевський /Віктор Горобець // Повсякдення ранньомодерної України : Історичні студії в 2-х т. / Відп. ред. В. Горобець. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення. – С. 253–286. Суперечкам і конфліктам серед шляхетства Волині для більш раннього періоду присвячена ґрунтовна монографія *Старченко Н.* Честь, кров і риторика: Конфлікт у шляхетському Середовищі Волині (друга половина XVI – початок XVII століття) / Наталя Старченко. – К.: Laugus, 2014. – С. 289-315.

⁵⁹ ЦДІАК України, ф. 51, оп.3, спр. 10899, арк. 81 зв.

⁶⁰ Там само, арк. 104.

⁶¹ Там само, арк. 87 зв.

⁶² Про випадки пограбувань слугами у Харкові див. Маслійчук В. Підлітковий злочин у Харкові (80–90-ті рр. XVIII ст.) / Володимир Маслійчук // Краєзнавство. – 2011. – 1. – С. 74-77. Юрій Волошин зазначав, що крадіжки у господарів, на яких працювали, були однією з характеристик професійних злочинців (Волошин Ю. Козаки і посполиті: Миська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. / Юрій Волошин. – Київ: К.І.С., 2016. – С. 258-259). Можна припустити, що Петро Комнин належав до цієї групи. У його послужному списку було як мінімум три злочини.

⁶³ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10899, арк.17 зв.

⁶⁴ Там само, арк. 64 зв. Повстання жителів села Фоевичі було не єдиним на Стародубщині на середину XVIII ст. Окрім них боролися за свою свободу мешканці сіл Кулаги і Суботовичі Україна крізь віки. У 13-ти тт. – К.: Альтернативи, 1998–1999. – Т. 8: *Гуржій О. І., Чухліб Т. В.* Гетьманська Україна / НАН України. Інститут історії України. – К.: Альтернативи, 1999. – С. 182.; *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Наталя Яковенко – 4-те вид., перероб. та розшир. – Київ: Критика, 2009. – С. 502.

Другою найчисленнішою групою серед в'язнів секвестрів Гетьманщини були козаки. Серед 20 осіб, які перебували у тюрмах, 16 були вихідцями Малоросійських полків, а четверо походили – із Запорозької Січі. Більшість січовиків (3 із 4) перебували у полтавському секвестрі, ще один – у Лубенському. Що ж до Лівобережних козаків, то майже половина (7 із 16 осіб) утримувались у Стародубській в'язниці. Стосовно характеру злочинів, скоєних козаками-колодниками, то 18,8% (3 із 16) потрапили у тюрму у зв'язку з виконанням службових обов'язків (вбивство підозрюваного на допиті, перевищення повноважень, відпуск з-під варти підозрюваного). Варто відмітити, що троє в'язнів на момент арешту займали сотенні уряди (Глинський городовий отаман, писар Стародубської полкової сотні, сотник Білоуський Чернігівського полку). Шестеро злочинців, утримуваних у секвестрах Гетьманщини, були дітьми значкових товаришів. Всі вони були учасниками тяжких злочинів (неодноразове конокрадство, групове вбивство та фальшивомонетництво), за які їм погрожувала смертна кара. Примітно, що половина «козацьких злочинців» (8 із 16) були скоєні із застосуванням фізичного насильства (7 вбивств і один розбійний напад).

Станом на початок 1749 р. у Глухівському секвестрі утримували 31 особу з села Фоевичі Топальської сотні Стародубського полку через боротьбу за козацькі права. Жителі цього населеного пункту, з точки зору органів влади Гетьманщини, не були козаками, хоча зараховували себе до даної соціальної категорії. Саме через це жителі села Фоевичі були виділені мною в окрему мікрогрупу (як представники невизначеної соціальної категорії). Вони виявили непокору своєму власнику – бунчуковому товаришу Петру Чоронлузькому. Для придушення цього вибуху були надіслані козаки під проводом осавула Погарської сотні. Борці за свої вольності чинили збройний опір військам, відправленим на придушення повстання. У результаті спротиву декілька чоловік із карального загону було поранено, а один помер⁶⁵. Станом на 1751 р. кількість заарештова-

них за цей виступ складала 16 осіб (по 8 колодників у Глухівській та Стародубській в'язницях)⁶⁶. Дана справа певний час перебувала на розгляді Сенату. Вирок для колодників столичного секвестру був таким: п'ятеро повстанців мали бути страчені, одному мали відрубати руку, а двох бити батогами⁶⁷. Доля їхніх побратимів зі Стародубської в'язниці на початок 1751 р. не була вирішеною. Питання щодо зменшення числа фігурантів цієї справи із 31 до 16 за 2 роки залишається відкритим. Достеменно відомо, що частину з них із Стародубського секвестру відпустив на волю Іван Казак, за що перебував під вартою⁶⁸.

Лише про чотирьох осіб в «Екстракті» зазначено, що вони були посполитими. Такі відомості було подано про двох дітозгубниць та про двох вбивць із Гадяцького полку⁶⁹. У решті випадків канцелярії Гетьманщини по відношенню до колодників цей термін не використовували. Проте до цієї ж категорії я зарахував ще двох осіб. Це Марія Грузиниха⁷, яка була Розсошинською старостихою, та Павло «бивший городничий»⁷⁰ із глухівської в'язниці, заарештований за крадіжку коней.

Досить значною групою арештантів були іноземці. Принаймні 21 особу можна віднести до даної категорії (7 циган, 6 розкольників, 4 поляки, 3 солдат і 1 житель зі Слобідських полків). Вихідцями не з Гетьманщини були вищезгадані двоє слуг князя Сергія Голіцина, які були родом з Брянського повіту та четверо запорожців. Таким чином 27 осіб (5,9 % від загальної кількості колодників), які скоїли злочини на території Гетьманщини, були зайшлими. Неозброєним оком можна помітити їхнє переваження у північних полках (навіть якщо не враховувати осіб, що перебували у столичній в'язниці). Таким чином, якщо проблемою південних полків були запорожці, то у північній частині колишньої Малоросії – поляки, росіяни та розкольники⁷⁰.

Звісно, на основі свідчень про 86 арештантів (18,7% від загальної кількості) соціальну структуру мешканців секвестрів у повній мірі не можливо відобразити. Проте, подана інформація дає можливість припустити існування певних тенден-

⁶⁵ ЦДІАК України, ф. 51, оп.3 спр. 10899, арк.17 зв.

⁶⁶ Там само, арк.66 зв.

⁶⁷ Там само, арк. 51, 52.

⁶⁸ Вона разом із Яковом Іваненко перебувала у полтавській в'язниці за крадіжку речей з Полтавського монастиря

⁶⁹ Там само, арк.76.

⁷⁰ З іншого боку, понад 50 осіб знаходилися у секвестрах Гетьманщини за пограбування, розбійні напади і вбивства скоєні на теренах Польської держави. Загалом, тема прикордонної злочинності заслуговує окремого дослідження.

цій. По-перше, у тюрмах станом на 1751 р. перебували представники майже всіх великих груп населення середини XVIII ст., окрім священнослужителів (котрі мали власні суди) та підсусідків (про яких не зазначено відомостей, імовірно, за малою вибіркою). По-друге, можна побачити взаємодію різних соціальних груп. Наприклад, слуги і піддані іноді скоювали злочини як у згоді зі своїми господарями, так і проти них. Іноземці ж, частіше за все, переступали закон з членами своєї спільноти (цигани, розкольники). По-третє, представники «еліти» сотні (сотенна старшина) та полку (діти значкових товаришів) утримувалися у в'язниці на загальних засадах з рештою арештантів.

Таким чином, кількість ув'язнених у Гетьманщині у 1751 р. складала 460 осіб. Чоловіки склали більшість як і в кожному секвестрі окремо, так і загалом (409 проти 51). Максимальна кількість жінок перебувала у в'язницях Полтави, Глухова, Гадяча, Лубен. Більшість серед скоєних колодницями злодіянь склали дітозгуб, крадіжки і підпали. У групових злочинах, в котрих брали

участь жінки, найчастішими колегами були їхні ж благовірні. З іншого боку, основною жертвою вбивств, здійснених арештантками, теж ставали чоловіки. Точно окреслити вікову структуру мешканців секвестрів, на жаль не вдалося. Однак, є причини вважати, що абсолютна більшість злочинців була у віці від 16 до 59 років. Стан здоров'я ув'язнених був далеким від ідеального. Арештанти страждали від холоду і голоду. Багато в чому, раціон колодників залежав від добробуту жителів міст, в яких вони утримувалися. Окрім того, на здоров'я колодників мали значний вплив тортури, яких вони зазнавали на допитах. Нажаль, соціальну структуру мешканців секвестрів у повній мірі не вдалося відобразити. Що ж до правопорушень, скоєних окремими групами, то козаки найчастіше брали участь у злочинах із застосуванням насильства. Значну частку у секвестрах Гетьманщини склали вихідці із інших регіонів. Основною проблемною групою для південних полків були запорожці, а у північній частині колишньої Малоросії – поляки, росіяни та розкольники.

References

- Anysymov, E. (1999). *Polytycheskyj syisk y russkoe obschestvo v XVIII veke*. Moskva: Novoe lyteraturnoe obozrenye. [in Russian].
- Voloshyn, Yu. (2016). *Kozaky i pospolyti: Mis'ka spil'nota Poltavu druhoi polovyny XVIII st.* Kyiv : K.I.S. [in Ukrainian].
- Voloshyn, Yu. (2005). *Rozkol'nyts'ki slobody na terytorii Pivnichnoi Het'manshyny u XVIII st.* (istoryko-demografichnyj aspekt). Poltava: ASMI. [in Ukrainian].
- Horobets', V. (2012). *Konfliktne povsiakdennia mistsevoi vlady Het'manatu seredyiny KhVIII st.: polkovnyk myrhorods'kyj versus sotnyk tsybulevs'kyj*. In V. Horobets' (Ed.), *Povsiakdennia rann'omodernoї Ukrainy : Istorychni studii* (Vol. 1, pp. 253–286). Kyiv: In-t istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
- Diadychenko, V. A. (1959). *Narysy suspil'no-politychnoho ustroiu Livoberezhnoi Ukrainy kintsia XVII – pochatku XVIII st.* Kyiv: Vyd-vo AN URSR. [in Ukrainian].
- Kovalenko, O. V. (2009). *Poltava XVIII st.: rozvytok mis'koi terytorii, prostorova struktura ta mis'ka zabudova*. [Poltava XVIII century: urban development, spatial structure and urban development] (Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
- Kryvosheia, V. V., Kryvosheia I. I., Kryvosheia O. V. (2009). *Neuriadova starshyna Het'manshyny*. Kyiv: Stylos. [in Ukrainian].
- Maslijchuk, V. (2010). *Vyiavy rukhlyvosty ta pidlitkova zlochynnist' (konokradstvo, kradizhky voliv, utechi) u Kharkivs'komu namisnystvı 80-90kh rokiv XVIII stolittia*. *Ukraina moderna*, (17), 77–100. [in Ukrainian].
- Maslijchuk, V. (2005). *Deviantna povedinka zhinky na Slobozhanshyni v 80-90-kh rr. KhVIII st.* (za materialamy povitovykh sudiv Kharkivs'koho namisnystva).
- Sotsium*, (5), 197–215. [in Ukrainian].
- Maslijchuk, V. (2008). *Ditozghubnystvo na Livoberezhnij ta Slobids'kij Ukrainy u druhoi polovyny XVIII st.* Kharkiv: Kharkivs'kyj pryvatnyj muzej mis'koi sadyby. [in Ukrainian].
- Maslijchuk, V. (2007). *Do istorii rodynnoi konfliktnosti. Nasyt'stvo u rodyni na Livoberezhnij ta Slobids'kij Ukraini u druhoi polovyny XVIII st.* *Sotsium*, (7), 243–263. [in Ukrainian].
- Maslijchuk, V. (2011). *Nepovnlitni zlochyntsi v Kharkivs'komu namisnystvı (1780-1796 rr.)*. Kharkiv: Kharkivs'kyj pryvatnyj muzej mis'koi sadyby. [in Ukrainian].
- Maslijchuk V. (2011). *Paliystvo na Livoberezhnij i Slobids'kij Ukraini naprykintsi XVIII st.* *Ukrains'kyj istorychnyj zbirnyk*, (4), 52–62. [in Ukrainian].
- Maslijchuk, V. (2011). *Pidlitkovy zlochyn u Kharkovi (80-90-ti rr. XVIII st.)*. *Kraieznavstvo*, (1), 72–79. [in Ukrainian].
- Serdiuk I. (2011). *Polkovnykh horodov obyvateli: istoryko-demografichna kharakterystyka mis'koho naselennia Het'manshyny druhoi polovyny XVIII st.* Poltava: TOV «ASMI». [in Ukrainian].
- Starchenko, N. (2014). *Chest', krov i rytoryka: Konflikt u shliakhets'komu Seredovyschi Volyni (druha polovyna XVI – pochatok XVII stolittia)*. Kyiv: Laurus. [in Ukrainian].
- Smolii, V. A. (Ed.). (1999). *Ukraina kriz' viky*. (Vol. 8). Kyiv: Al'ternatyvy. [in Ukrainian].
- Yakovenko, N. (2009). *Narys istorii seredn'ovichnoi ta rann'omodernoї Ukrainy* (4th ed.). Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
- Gaskill, M. (2003). *Crime and Mentalities in Early Modern England*. New York: Cambridge University Press. [in English].

**Українське
пам'яткознавство:
традиції, досвід,
перспективи**

Старосанжарська фортеця Полтавського полку як об'єкт культурної спадщини

У статті, на прикладі козацької фортеці у Старих Санжарах Полтавського полку, розглядаються сотенні містечка Гетьманщини як пам'ятки історії та культури. Спираючись на особливість сотенних містечок у збереженості з усіх їх складових лише фортець, увага приділяється аналізу як аспектам історико-культурного критерію пам'ятки, так і натурно-археологічним дослідженням Старосанжарської фортеці. Показано процес переосмислення функції козацьких фортець від утилітарної до ціннісної.

Ключові слова: Полтавський полк, сотенне містечко, Старі Санжари, об'єкт культурної спадщини.

Yevhen Kalashnyk

Fortress in StariSanzhary of Poltava regiment as an object of cultural heritage

The article deals with the squadron towns of Hetmanate as historical and cultural monuments by the example of the town StariSanzhary of Poltava regiment. Historical and cultural criteria of protection object squadron towns were analyzed on the basis of archival documents and research materials of M. Arandarenko, M. Hrushevsky, O. Lazarevsky, V. Moklyak, M. Slabchenko and other. The process of rethinking the function of Cossack fortresses from the utilitarian to the axiological is showed on the historiographical materials of the first half of the nineteenth century. From all component parts of squadron towns only fortresses are preserved. Relying on this special attention is focused on archaeological research of fortifications. Analysis of the results of archaeological research in Novi Sanzhary conducted by V. Lyaskoronsky, M. Makarenko, M. M.Stan and other, as well as their comparison with examination of the fortress by the author suggests that the fortress is in good condition by contrast to majority of the squadron towns of the Poltava regiment. The trend towards the destruction of the Cossack fortresses household and extortionate activities underscores the value of fortifications in squadron town in StariSanzhary. The article proposes an urgent formulation of residues a fortress in StariSanzhary as a historical and cultural monument and its registration in the organs of protection. Results of the study will be used in preparation of the registration documentation.

Key words: Poltava regiment, squadron town, StariSanjary, object of culture heritage.

Евгеній Калашник

Старосанжарская крепость Полтавского полка как объект культурного наследия

В статье, на примере местечка Старые Санжары в Полтавском полку, рассматриваются сотенные городки Гетманщины как памятники истории и культуры. Опираясь на особенность сотенных городков Гетманщины в сохранности из всех их составляющих только крепостей, внимание уделяется как историко-культурному критерию памятника, так и натурно-археологическим исследованиям крепости в Старых Санжарах. Показан процесс переосмысления функции казацких крепостей от утилитарной к ценностной.

Ключевые слова: Полтавский полк, сотенный городок, Старые Санжары.

Нерухомі пам'ятки Козацької доби: Січі, форпости, культові центри, сотенні містечка та полкові міста в останні десятиліття посіли заслужене місце у колі об'єктів наукового дослідження. Однак, увагу дослідників та широкого загалу здебільшого зосереджено на крупних військових та адміністративних центрах або місцях історичних подій. Це впливає як на ступінь вивчення, від якого залежить інформативність пам'яток, так і на стан та заходи по їх збереженню. Як приклад можна навести такі відомі пам'ятки як Батурин, Бахчисарай, Глухів, Суботів, Черкаси, Чернігів, Чигирин, національні заповідники у Києво-Печерській лаврі, на Хортиці тощо. Дрібні адміністративні центри Козацької доби – сотенні містечка та села, зазвичай залишаються поза «генеральною лінією» і історичної науки, і туристичної інфраструктури, як правило являючи собою екзотичний додаток для обох напрямків.

Не стали виключенням із вказаної тенденції і містечка Полтавського полку. Історичні розвідки М.В. Пірського присвячені Кишеньці, Сокильці, Переволочній, селу Ханделіївка у складі Кишенської сотні¹, П. Романовського про давню історію Біликів із передмістям Бояркою², історико-статистичні відомості К. Прихожого про містечко Келеберда³ опубліковані у XIX ст., на-

жаль, не започаткували закономірності у дослідженнях козацьких старожитностей. Монографічні роботи присвячені козацьким містечкам Полтавського полку наразі представлені у дуже вузькому колі. Короткі відомості про сотні що входили до Полтавського полку протягом всього його існування містить науково-популярний нарис В.О. Мокляка «Полтавський полк»⁴. Козацької проблематики торкалися О.В. Коваленко в праці «Полтава XVII – XVIII століть»⁵, Ю.А. Мицик у розвідці «Царичанка козацька»⁶. Крім того окремих розділ у монографії Я.М. Городницької та С.В. Калашник присвячено козацькому минулому містечка Великі Будища⁷. Джерелознавча праця краєзнавця А.Т. Лати «Білики: історичне минуле в документах, спогадах і художніх творах» також містить деякі матеріали присвячені козацькій добі в історії містечка⁸. Утворену лауну певною мірою доповнюють публікації в академічній періодиці та краєзнавчі нариси у пресі. Однак розвідки В. Заїки, Є. Копильця, О. Харлана, В. Хлистуна та ін.⁹, присвячені сотенним містечкам, не охоплюють окреслену проблему у повній мірі.

Раніше вже відмічалось, що з об'єктивних причин предметом охорони для сотенних містечок, як пам'яток історії та культури, виступають

¹ Напр. див. *Пирский Н.* Историко-статистические сведения о местечке Переволочне Кобелякского уезда и находящейся в нем Спасо-Преображенской церкви // ПЕВ. – Полтава, 1893. – № 15. ЧН. – С. 535-551; Його ж. Историко-статистический очерк села Ханделевки, Кобелякского уезда, и находящейся в нем Покровской церкви // ПЕВ. – Полтава, 1897. – № 1. ЧН. – С. 12-22; Його ж. Местечко Соколка и находящиеся в нем церкви: Иоано-Богословская, Покровская, Николаевская, Богоявленская и Нерукотворенного Образа Господа нашего Иисуса Христа (кладбищенская). (Исторический и церковно-статистический очерк) // ПЕВ. – Полтава, 1899. – № 14. ЧН. – С. 517-534; № 15. ЧН. – С. 573 – 580; № 18. ЧН. – С. 731-741 та ін.

² *Романовский П.* Сведения о местечкеБелики и егопредместьи Боярка Кобелякскогоуезда // ПЕВ. – Полтава, 1890. – № 5. ЧН. – С. 173 – 177.

³ *Прихожий К.* Местечко Келеберда (Кременчугского уезда) // ПЕВ. – Полтава, 1872. – № 13. ЧН. – С. 471-485.

⁴ *Мокляк В.О.* Полтавський полк. Науково-популярний нарис історії полку з часу його виникнення до кінця XVIII ст. – Полтава: Дивосвіт, 2008. – С. 65-94.

⁵ *Коваленко О.В.* Полтава XVII – XVIII століть. – К.: Видавець Олег Філюк, 2015. – 232 с.

⁶ *Мицик Ю.* Царичанка козацька. – К.: Генеза, 2004. – 88 с.

⁷ *Городницька Я.М., Калашник С.В.* Великі Будища. Історичний нарис. – Полтава: Дивосвіт, 2013. – С. 97-117.

⁸ *Лата А.Т.* Білики: історичне минуле в документах, спогадах і художніх творах. Історичне дослідження. Третє видання (доповнене і доопрацьоване). – К. 2001. – С. 5-37.

⁹ *Заїка В.М.* Нехвороща: шаблями писаний літопис // Наша районка. – Полтава, 2013. – № 39 (202). – С. 6-7; № 40 (203). – С. 6-7; Його ж. Нехвороща: козацька еліта Гетьманщини // Наша районка. – Полтава, 2013. – № 43 (206). – С. 6-7; *Копилець Є.* Даймо волю «вітрам історії» // Панорама-плюс. – Кобеляки, 2005. – 9 квітня. – С. 4; 16 квітня. – С. 5; *Харлан О.* Історико-містобудівні дослідження містечка Царичанки // НДПКДУ. – Київ, 2014. – № 23. – С. 34-43; *Хлистуна В.* Білики // Колос. – Кобеляки, 1966. – № 146. – С. 4.

оборонні елементи їх фортець, що виділяються на місцевості¹⁰. Тобто сотенні містечка репрезентовані археологічними пам'ятками – городищами, селищами, валами укріплених ліній. Однак, у своїй більшості, вони не внесені до Державного реєстру пам'яток історії та культури. Це позбавляє фактично наявні пам'ятки державного захисту від господарської діяльності та грабіжників старовини. Отже, втрачається можливість повноцінного вивчення об'єктів культурної спадщини, в даному випадку Козацької доби, у майбутньому. Крім того вони не відіграють потенційно суспільно значущу роль як об'єкт музейного показу¹¹. Позитивним досвідом у ситуації що склалася вважаємо комплексні пам'яткознавчі дослідження науковців Чернігівщини та Сумщини, результатом яких стало видання каталогів містобудівних та фортифікаційних пам'яток Козацької доби у цих регіонах¹².

Метою нашого дослідження є аналіз фортеці сотенного містечка, як об'єкта культурної спадщини відповідно виробленим пам'яткознавчою наукою критеріям¹³; визначення проблем та перспектив збереження та музеєфікації фортеці та її історичного ландшафту. Предметом нашого дослідження було обрано фортецю сотенного містечка Полтавського полку Старі Санжари.

Старі Санжари – одне з небагатьох сотенних містечок Полтавського полку укріплення якого збереглися до сьогодні. Не дивлячись на понад сторічну увагу науковців, про що йтиметься нижче, необхідність обстеження Старосанжарської фортеці XVII–XVIII ст. підкреслю-

ють і сучасні дослідники¹⁴. Попри ці чинники пам'ятка не включена до Державного реєстру, що позбавляє її державного захисту від знищення господарською та грабіжницькою діяльністю. Це спонукає нас обрати об'єктом дослідження саме фортецю сотенного містечка Старі Санжари.

Історико-культурна складова об'єкту культурної спадщини визначається наступними критеріями:

- історичною глибиною (періодом культурного освоєння) пам'ятки;
- насиченістю і повнотою історичного минулого;
- історичною і культурною цінністю;
- значенням пам'ятки у розвитку країни або регіону¹⁵.

За повідомленням М.С. Грушевського найдавніша письмова згадка топоніму Санжари (Санжарів, Сан-Чарово – від татарського «блід»), який О.М. Лазаревський ототожнював саме зі Старими Санжарами¹⁶, датується 1545 р. Турецько-татарський караван на своєму шляху до Москви ухиляючись від виплати дорожнього мита литовським замкам «пошли есьмо з местца Перекопа не дорогою, через поля яловые, где николи купцы, предкове наши, ани мы сами не хоживали». При урочищі Санжарові караван було розбито козаками, а литовська адміністрація мусила відшкодувати збитки купцям¹⁷.

У люстрації Черкаського староства 1636 р. Санжарів згадується в ряді поселень осаджених Костянтином Вишневецьким які сплачували

¹⁰ Калашник Є. Фортифікація та фортифікаційні роботи у Полтавському полку за «Екстрактом» полкової канцелярії 1749 р. / Євген Калашник // «Археологія & фортифікація України». Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2016. – С. 373.

¹¹ Титова О.М. Збереження нерухомих пам'яток археології в заповідниках і музеях // Праці Центру пам'яткознавства: Зб. наук. пр. – К., 2009. – Вип. 15. – С. 83.

¹² Бондар О.М. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV-XVIII ст.: ілюстрований довідник. – К.: Видавець Олег Філюк, 2015. – 178 с.; Осадчий Є.М. Пам'ятки військової історії Північно-Західної Слобожанщини XVII ст. – Суми: Джерело, ФОП Литовченко Є.Б., 2011. – 346 с.

¹³ Попельницький О.О. Проект методичних рекомендацій щодо музеєфікації пам'яток історії // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – К., 2010. – Вип. 5. – С. 327 – 328.

¹⁴ Мокляк В.О. Городище – сотенне містечко Старі Санжари // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область, Новосанжарський район. – Полтава: Дивосвіт, 2007. – С. 145.

¹⁵ Попельницький О.О. Вказ. праця. – С. 327.

¹⁶ Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. // Киевская старина. – К., 1891. – Т. XXXIV. – Сентябрь. – С. 358.

¹⁷ Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т. 6. – К.: Наукова думка, 1995. – С. 10-11; Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т. 7. – К.: Наукова думка, 1995. – С. 58, 111.

податок медом та поволовщизну¹⁸. В свою чергу М. Арандаренко засновником містечка називає «польського шляхтича Косиковського»¹⁹, а в сучасних розвідках заснування слободи Старий

Санжарів приписується шляхтичу Казаковському або Казановському²⁰. На карті Київського воєводства 1650 р. топонім «Szandarowstary» позначає переправу на р. Полузир'я (рис. 1).

Рис. 1. Старі Санжари на «Карті Київського воєводства» Г.Л. де Боплана (1650 р.)

Датою створення Старосанжарської сотні Полтавського полку вважається 1654 р.²¹ Однак, у присяжних книгах 1654 р. посада старосанжарського сотника не згадується. У містечку Старих Санжарах до присяги московському царю були приведені городовий отаман, осавул, писар, вїйт, 165 козаків та 89 міщан²². В історичних документах посада старосанжарського сотника з'являється в кін. 50-х рр. XVII ст. У 1658 р. її займав дехто Мисан, у 1658–1659 рр. Григорій Зарудний і т.д.²³ З повідомлення гетьманського посольства до Москви у квітні 1658 р. можемо

припускати, що Санжари, разом із Біликами та Кобеляками деякий час були маєтностями магната Юрія Немирича. Однак їх підтвердження від І.М. Брюховецького не надійшло – магнату дозволили збирати з цих міст хліб «до указу царського величства»²⁴.

Вірогідно в цей же час зводяться укріплення Старих Санжар. За слушною думкою Д.І. Багалія і містечка, і навіть села повинні були оточувати себе валом та ровом, копати сторожові кургани для утримання на них постійних роз'їздів²⁵. Наприклад містечко Манжелія, розташоване не так

¹⁸ Lustracye Królewsczyzn zim ruskich Wołynya, Podola i Ukrainy z piérwszói połowi XVII wieku / Wydał A. Jablonovski // Źródła dziejowe. – Warszawa: Druk. E. Skiwskiego, 1877. – Т. V. – С. 224.

¹⁹ Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году в трех частях. – Полтава: Тип.губ. правления, 1852. – Ч. III. – С. 82.

²⁰ Решетники // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. – К.: УЕ, 1992. – С. 833.

²¹ Мокляк В.О. Полтавський полк... – С. 92.

²² Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – Том III. – М.: Изд. АН СССР, 1953. – С. 539.

²³ Мокляк В.О. Полтавський полк... – С. 93.

²⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и западной России. – СПб, 1872. – Т. 7. – С. 209.

²⁵ Багалей Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – М.: В Университетской тип., 1887. – С. 137-138.

далеко від Старих Санжар, на початку 1630-х рр. було «оточене частоколом і окопане ровом», містечко Говтва: «довкола оточене палями і оточене ровом»²⁶.

Легкі дерево-земляні укріплення зводилися в першу чергу проти головного і непередбачуваного ворога – татар. У жовтні 1653 р. яблонівські воєводи повідомляли московського царя, що у зв'язку з відходом татар від армії Богдана Хмельницького «гетман пишет в городаы безпрестанно, а велит остерегаться и городаы велит крепить»²⁷.

Відомості про появу татарської орди у регіоні різнопланові. В лютому 1654 р.: «иные де мурзы своими улусы кочуют промеж реки Ворскла реки Псла, и промеж черкасских городов Омелника и Санджарова, и Голутвы к реке Днепру, к городу Кременчуку по степи и речкам; и по городам де и по селам и по деревням ездят для корму, а утиснения де от них черкасом никакого нет»²⁸. У квітні 1659 р. Старі Санжари були зруйновані військом І. Виговського до якого входили і татарські загони. Полтавський полковник К. Пушкаренко у листі до царя повідомляє, що новосанжарський сотник Я. Дурицький та старосанжарський О. Кованько із товариством «разорены в городах застали, и завоеваны, и пограблены, и хлеб пожжен от Ивана Выговского и от его советников, и в неволю душ христианских множество и малых детей татаром и бусурманом и ляхам Иван Выговский поотдавал», через це сотники просять царської милості, охоронні царські грамоти та гармати²⁹. У 1665 р. ногайські татари вчинили набіг на Нові Санжари і до прибуття допомоги зі Старих Санжарів відступили з худобою, після чого їх переслідували за р. Оріль³⁰.

Яскравою ілюстрацією татарської проблеми може слугувати знахідка двох кістяків засипаних у льосі, що були виявлені Новосанжарським розвідзагоном Полтавського краєзнавчого музею навесні 1992 р. у с. Грекопавлівка Новосанжарського району. Кістяки небіжчиків збереглися частково, різностатеві, на чоловічому сліди рублячих ударів. Поруч виявлені посуд та ужиткові речі XVIII ст. Полтавський дослідник В.О. Мокляк інтерпретує небіжчиків як жертви потужного татарського набігу 1737 р.³¹

Із регіоном пов'язана і доля кошового отамана Івана Сірка. У квітні 1672 р. у Нових Санжарах його, разом із полоненим білгородським мурзою Тенмамбетом, арештував полтавський полковник Ф. Жученко і доправив до Батурина³². Як повідомляє В.Л. Кочубей: «чрез все городаы припрыводил»³³. Шлях конвою пролягав і через Полтаву, де мурзу було залишено у в'язниці. Таким чином, валка не могла оминати Старі Санжари.

Подією, що торкнулася кожного містечка в Полтавському полку стала Північна війна, битва під Полтавою 27 липня 1709 р. та її наслідки. Старі Санжари не були виключенням. Старосанжарський сотник М. Карпенко у битві прийняв сторону І. Мазепи³⁴. В той же час священик зі Старих Санжар Остафій Григор'єв постачав селітрою проросійськи налаштовану партію полковника І. Черняка, сплату за що він вимагав повернути навіть у 1727–1729 рр.³⁵

М. Арандаренко повідомляє, що під час блокади Полтавської фортеці Старі Санжари також були захоплені шведами. Тут утримувалися полонені з московського гарнізону, що обороняв м. Веприк. За наказом Петра I росіяни 10 червня

²⁶ Мицик Ю.А. Канівське та Черкаське старовина в описі малознаної люстрації 1631–1633 років // Краєзнавство. – 2009. – № 3-4. – С. 43-53.

²⁷ Акты Московского государства. – СПб, 1894. – Т. II. – С. 346.

²⁸ Там само – С. 365.

²⁹ Акты, относящиеся к истории... – Т. 7... – С. 282.

³⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и западной России. – СПб, 1869. – Т. 6. – С. 53-54.

³¹ Мокляк В. Нове свідчення про татарський набіг на Полтавщину в 1737 р. // НДПКДУ. – К., 1994. – Вип. 3. – С. 67-68; Мокляк В.О. Звіт про археологічні розвідки на території Новосанжарського р-ну Полтавської області в 1992 році // НА ІА НАН України. – 1992/150. – рис. 24-26.

³² Акты, относящиеся к истории... – Т. 7... – С. 893, 896.

³³ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 377.

³⁴ ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 1152, арк. 2, 5.

³⁵ Там само, спр. 2544, 3 арк.; спр. 3241, 2 арк.

вибили шведів та звільнили полонених, а також захопили дві гармати³⁶. Петро Болесте так змальовує взяття Старих Санжарів: «Когда под Санжары кичливый враг перенес свое оружие, торжественно шествовал он [генерал-лейтенант кавалерії Генскін] туда, и дерзко, без честного боя, подошел под самые валы [...] от трехдневного ливня и грозы Ворскла широко разлилась [...] ...при разливе Ворсклы Гескин переправляется в брод. Устроив к бою свои силы, он делит их на три отряда. На отрез этим отрядам спешит шведский генерал Круз, но ему дают сильный отпор, принуждая его бесславно отступить к Полтаве. Нет, и уйти не дают ему: его бьют, поражают, забирают в полон. От совершенной гибели и преследования спасается лишь несколько всадников, свидетелей этого поражения. Во время этой стычки начинается натиск на Санжары; таким образом, открывают вход [в город]. Здесь рабы бьют врага на улицах или где он попадается. По взятии города вся его защита предается мечу»³⁷. У листі Я.В. Брюса від 15 червня 1709 р. повідомляється, що Старі Санжари було взято 14 червня. Містечко обороняли чотири шведські полки. В ході штурму було визволено «полонных офицеров и рядовых солдат... с полторы тысячи, которые взяты были в Веприке и ин где»³⁸.

Після поразки у баталії шведська армія знову проходить через Санжари – «маленький городок в двух милях от Полтавы»³⁹. Тут короля наздоганяють 7–8 кавалерійських полків на чолі з генералом Левенгауптом⁴⁰. Ще 23 червня шведами з під Полтави до Старих Санжарів були відправлені великі гармати⁴¹. Чи була артилерія забрана при від-

ступі – невідомо. За обрахунками В.О. Мокляка в цей час особовий склад Старосанжарської сотні не міг бути меншим за 209 козаків, а кількість її артилерії дорівнювала чотирьом гарматам⁴².

Щодо сотенної артилерії містечка не можливо оминати увагою дані наказного полковника Сави Таранухи від 21 лютого 1725 р., які були опубліковані М.Є. Слабченком: «В сотне старосанжаровской две пушки железных есть, ни на козацкиеденги ниже мейские, куплены самим старателством козацким стам(о)борских городов заднепрских, а именно з Жаботина подчас переселения тамошних обывателей на сю сторону Днепра перевезены добытные, а припасов жадних до оних не маете, а пред шведскою руиною была една медная пушка, на денгикозацкие купленная, которую по руине взято в Полтаву»⁴³.

Крім згаданих вище обрахунків дані про чисельність населення Старих Санжарів у XVIII ст. висвітлюються у компутах та ревізіях. Компут Полтавського полку 1718 р. фіксує в Старих Санжарах 258 козаків та 223 посполитих, а також повідомляє про сім цехів, що функціонували у містечку: кушнірський, шевський, ткацький, колісницький, різницький, бондарський та ковальський⁴⁴. У Компуті 1721 р. відмічено 350 козацьких дворів та козаків та 270 посполитих і їх дворів та ті ж цехи⁴⁵. Компут 1726 р. називає 174 козаки і 403 посполитих. Компут 1732 р. окрім перепису 424 посполитих (всього 500 дворів) надає відомості про наявність у містечку 6 шкіл та 4 шпиталів⁴⁶. У матеріалах Генерального слідства про маєтності Полтавського полку 1729–1730 рр. Старі Санжари (598 дворів) відно-

³⁶ Арандаренко Н. – Вказ. праця. – С. 82.

³⁷ Доба гетьмана Івана Мазепи... – С. 620.

³⁸ Там само. – С. 878.

³⁹ Там само. – С. 637.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само. – С. 723.

⁴² Мокляк В.О. Полтавський полк в 1709 році // Українське козацтво: історія, сучасність, майбутнє. М-ліміжнар. наук.-практ. конф. – Полтава: АСМІ, 2005. – С. 63-65.

⁴³ Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк) // Записки императорского Новороссийского университета историко-филологического факультета. – Одесса, 1909. – Выпуск I. – С. 365-366.

⁴⁴ Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII – XVIII ст.). Т. I. / Упорядн. Мокляк В.О. – Полтава: АСМІ, 2007. – С. 165-172.

⁴⁵ Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII – XVIII ст.). Т. II. / Упорядн. Мокляк В.О. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2010. – С. 130-141.

⁴⁶ Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729-1730. – Полтава: ВАТ «Видавництво «Полтава», 2007. – С. 139.

сяться до вільних міст, що не належали на жодні уряди, а перебували у полковому віданні⁴⁷.

Щодо укріплень Старосанжарської фортеці, сотник Іван Згурков повідомляв у 1749 р. полкову канцелярію А. Горленку: «старосанжаровская крепость до бывшей последней Турецкой войны подчинке приводима была обще всеми старосанжаровскими жителми, так казаками и посполитыми не употребляя на оную не откуда денежной суммы, ныне же она крепость в совершенстве по прежнему подчинкою...»⁴⁸.

У 1764 р. більша частина Полтавського полку, включаючи Старі Санжари, була приєднана до Новоросійської губернії. Козацькі полки було реорганізовано в пікінерські, а сотенний устрій скасовано. У Старих Санжарах була сформована перша рота Дніпровського пікінерського полку⁴⁹. За ревізією 1763–1764 рр. населення сотні становило 3515 чоловік⁵⁰.

На початку 1780-х рр. вздовж Ворскли проходив маршрут вченого мандрівника В. Зуєва, який, вірогідно останнім, залишив опис Новосанжарської фортеці. На нашу думку, зважаючи на деякі топографічні відмінності, у авторському викладі опис цілком може бути екстрапольований на фортецю у Старих Санжарах: «Сенжаровская крепость, или как здесь называют Станицею, величиною представляет хорошую слободу, стоит между рек Ворсклы и Полузерья [...] Строеие в ней хотя рассеянное, однако хорошее, снаружи выбеленное; в ней пять церквей и подле устья реки Полузерья земляная крепостца с высоким валом с проездами и рвом [...] Сенжарами называется два местечка, одно новые, другое старые Сенжары; оба прежде составляли токмо станицы»⁵¹.

Обсяг статті дозволяє проаналізувати лише головні віхи історії містечка для підкреслення

його історико-культурної цінності. Нами були окреслені епізоди в тій чи іншій мірі пов'язані з функціонуванням Старосанжарської фортеці, як об'єкту культурної спадщини. Викладений матеріал підкреслює необхідність глибшої історичної розвідки з метою реконструкції етапів розвитку козацького містечка та пов'язаної із ним пам'ятки.

Об'єктивна складова пам'ятки включає такі критерії:

- автентичність;
- достовірність історичного середовища;
- високий ступінь збереженості пам'ятки;
- репрезентативність та інформативність⁵².

Очевидно, що ці фактори у невеликих населених пунктах вищі ніж у районних чи обласних центрах з високим ступенем антропогенного впливу. Однак слабка інфраструктура не сприяє вивченню віддалених пам'яток, увага на що зверталася вище.

Історія досліджень Старосанжарської фортеці нараховує понад 150 років. На прикладі цього містечка можна простежити еволюцію сприйняття пам'яток Козацької доби у XIX ст. В описі містечка Старі Санжари Полтавського повіту 1804 р. згадуються «вал и посредственная насыпь для селитроварения», при цьому відмічено: «Развалин же городов и вещей древних не имеется»⁵³. Тобто підкреслюється утилітарна функція давніх земляних споруд. Через півстоліття О. Кониський, у спогадах пов'язаних із перебуванням у Старих Санжарах 1862 р. історика, письменника та громадського діяча П.О.Куліша занотував: «Містечко Старі Санжари, досить старовинне, було колись сотенним містом, мало свою «фортецю» і уявляло для нас деякий історичний і етнографічний інтерес. Усі ми, вкупі з Г. І. Оболенським та Кулішем, довго ходили по містечку, оглядали старі церкви й рештки «фортеці».

⁴⁷ Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729-1730. – Полтава: ВАТ «Видавництво «Полтава», 2007. – С. 39.

⁴⁸ ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 8840, Арк. 130 зв.

⁴⁹ *Зайка Г.П., Зайка А.Г.* Коли відбулося повстання пікінерів на Лівобережжі // Наш рідний край (Сторінки з історії козацтва на Полтавщині). – Полтава, 1991. – Вип. 9. – С. 45.

⁵⁰ Там само. – С. 46.

⁵¹ Путешественные записки Василия Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году. – СПб: При Императорской академии наук, 1787. – С. 210.

⁵² *Попельницький О.О.* Вказана праця – С. 327.

⁵³ *Павловский И.Ф.* Статистическисведения о Полтавскойгубернии сто лет назад // Труды ПУАК. – Полтава, 1905. – Вып. 2. – С. 134.

⁵⁴ *Домонтович В.* Самотній мандрівник простує по самотній дорозі. Романізовані біографії. – К.: Спадщина, 2012. – 376 с.

М. Арандаренко у праці 1852 р. аналізує причини появи укріплень у Старих Санжарах: «...будучи пограничним пунктом Сенжары были укреплены земляным валом, остатки коего и поныне существуют»⁵⁵. Вали фортеці у Старих та Нових Санжарах також згадував Ф. Лагусу розвідці 1853 р. присвячений шляху втечі Карла XII⁵⁶.

На початку ХХ ст. Л.В. Падалка досліджуючи стародавні укріплення Полтавської губернії повідомляв, що «...в черте ст. Сенжар, на краю местечка сохранились следы укреплений, по всем видимостям, казацкого периода»⁵⁷.

У 1905 р. городище було обстежене професором В.Г. Ляскоронським, який вперше склав план укріплень фортеці (рис. 2). Зауважуючи, що рештки валів не зовсім добре збереглися він залишив наступні дані: «Расположено это городище на треугольной формы выступе, несколько полого спускающемся к долине р. Ворсклы и по мере приближения к низу, суживающемся все более и более, переходя в почти острый шпиль в несколько сажень ширины. Западная и северная стороны городища проходят близ оврагов с крутыми, обрывистыми стенками. В длину городище имеет около 200 саж. и в ширину – до 100, в широкой, и на половину меньше – в узкой

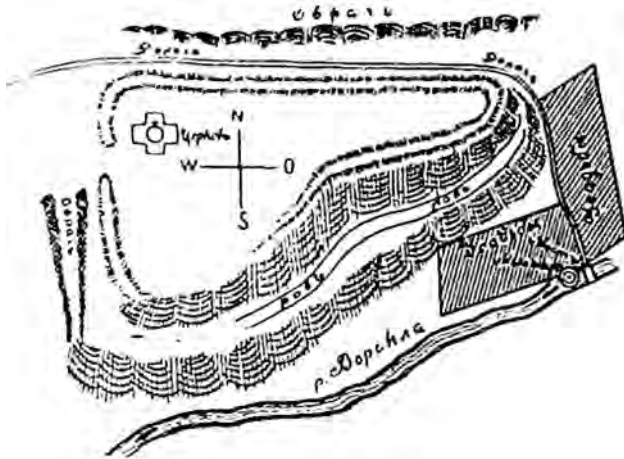

Рис. 2. Старосанжарська фортеця. План В.Г. Ляскоронського (1905 р.).

частях. Вал и ров, некогда ограждавшие это городище со всех сторон, наилучше сохранились в западной и северной частях его, особенно же близ церкви и над дорогой, идущей параллельно северному валу и несколько отстоящему от него провалю. Въезд или ворота в городище находятся в западной части, напротив церкви. Судя по положению этого городища, его размерам, остаткам валов и рвов, можно полагать, что оно относится к числу древних городищ края и в виду существования здесь древней переправы через реку, должно было играть видную роль»⁵⁸.

Опис старосанжарських укріплень також наводить М.О. Макаренко: «Городок в центре м. Старых Сенжар, занимает 3 дес., кругообразный, поверхность частью ровная, частью холмистая, застроена церковью и др. постройками; на высоком месте; разрушен, но когда и кем неизвестно; по преданию сооружен для защиты от неприятеля; о раскопках и находках ничего неизвестно»⁵⁹.

У середині червня 1941 р. рештки фортеці досліджував полтавський музейник М.А. Стан, який занотував у щоденнику: «Оглянули руїни фортеці. Вали збереглися лише частково. У глинищі ясно видно нашарування насипу»⁶⁰.

Археологічних розкопок на території Старосанжарської фортеці не проводилося. Однак, варто наголосити на наявності у с. Старих Санжарах давньоруського городища XII – пер. пол. XIII ст. Його рештки частково збереглися на південно-східній околиці села. Археологічні розвідки та розкопки на цій пам'ятці проводили І.І. Ляпушкін (1946, 1960), О.В. Сухобоков (1971), В.О. Мокляк (1989), О.В. Серов (1992)⁶¹. Також в околицях села відомі кілька багаточарових поселень.

На сьогодні фортеця сотенного містечка у Старих Санжарах збереглася частково. Городище розташоване на стрічці мису плато правого корінного берега р. Ворскла. Мис обмежується з південного-сходу – сходу долиною р. Ворскла, з півночі – північного-заходу яром утвореним р. Санжарівка. У забудові села мис обмежують з

⁵⁸ Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы // Тр. XIII АС. – М., 1907. – Том I. – С. 188-189.

⁵⁹ Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии (Сборник топографических сведений). – Полтава: Тип. Т-во Печатного Дела, 1917. – С. 44.

⁶⁰ Зі щоденникових записів М.А. Стана / Публікація, передмова, коментарі Степановича С. П., Супрунєнка О.Б. // ПАЗ: Зб. наук. праць. – Полтава, 1994. – Ч. II. – С. 29.

⁶¹ Мироненко К.М. Давньоруські поселення Нижнього Поворскля / Мироненко К.М. // АЛЛУ. – Полтава, 1998. – № 1-2. – С. 66, рис. 1.3; Серов О.В., Осадчий Р.Н. Отчет об охранных исследованиях экспедиции Киевского облуправления культуры в 1992 г. // НА ІА НАН України. – 1992/42. – Арк. 5, Фото 9.

напільного боку вул. Старосанжарська, з низинного – пров. Зелений, від плато укріплення відмежовуються ґрунтовою дорогою. Найбільша висота поверхні мису над заплавою становить близько 30 м та понижується у північно-східному напрямку до 13 м над рівнем заплави утворюючи терасоподібні уступи. Мис частково знаходиться під приватною забудовою із городами, його південно-східний схил – під насадженнями чагарнику.

Городище локалізується на східній околиці нагірної частини Старих Санжарів. Витягнуте по вісі південний-захід – північний-схід (магнітний азимут = 75°), має трапецієвидну форму –

розширюється у північно-східному напрямку (рис. 3). Майданчик городища має помітний ухил у північно-східному напрямку, понижуючись із поверхнею мису. Стрілка мису на нашу думку штучно понижена з метою створення тут додаткового оборонного рубежу.

Укріплення представлені земляним валом, який найкраще зберігся з північно-західної та північно-східної сторін фортеці. Довжина валу північно-західної лінії укріплень (вздовж вул. Старосанжарської) складає приблизно 190 м, його висота коливається від 1,5 до 3 м (рис. 4), а наближаючись до північного кута фортеці сягає

Рис. 3. Старосанжарська фортеця. Супутникове фото Google.

Рис. 4. Старосанжарська фортеця. Ділянка валу в північно-західному куті. Фото 2016 р.

4–6 м від підшви (рис. 5). Приблизно посередині північно-західну лінію укріплень перерізає ґрунтова дорога, що веде до садиб, на гребені валу встановлені опори електромережі. У північному куті вал плавно повертає на південний схід. У цьому місці фіксується природний зсув. Північно-східна лінія укріплень сягає довжини близько 110 м, при висоті валу від 3 до 6,5 м від поверхні мису (рис. 6). Ширина збережених валів коливається від 3 до 6 м. Зовнішній схил валу крутий, має кут $45\text{--}50^\circ$, задернований, біля підшви валу місцями росте чагарник. Гребінь

валу знаходиться на одному рівні із майданчиком городища, що типово для козацьких фортець.

В східному куті фортеці вал знівельований до рівня майданчику городища і далі простежити його насип практично неможливо. Вздовж краю балки, знищений ерозією її схилів, вал майже не фіксується. Його незначні відрізки приховані чагарником. Ця, південно-східна, лінія укріплень мала орієнтовну довжину близько 200 м. Так самопроблематично простежити вал південно-західної лінії укріплень фортеці – де на плані В.Г. Ляскоронського відмічена

Рис. 5. Старосанжарська фортеця. Ділянка північного валу. Фото 2016 р.

Рис. 6. Старосанжарська фортеця. Ділянка східного валу. Фото 2016 р.

в'їзна брама. Цей відрізок укріплень був знівельований при забудові мису.

Таким чином, загальна довжина збереженого на сьогодні валу Старосанжарської фортеці становить понад 300 м. Реконструйована площа середмістя фортеці не перебільшує 1,5 га.

Вздовж південно-східної стіни проходить природна балка використана як оборонний рів. Його довжина близько 100 м, ширина коливається

від 18 до 20 м, глибина – 4–7 м від поверхні мису. На сьогодні по дну балки проходить стежина.

Західний сектор городища знаходиться під садибною забудовою. У східному – розташовані городи на яких проводиться щосезонна оранка. На оранці фіксуються дрібні фрагменти керамічного та скляного посуду, пічних кахлів XVII–XVIII ст. (рис. 7), які вказують на наявність культурного шару Козацької доби. Також

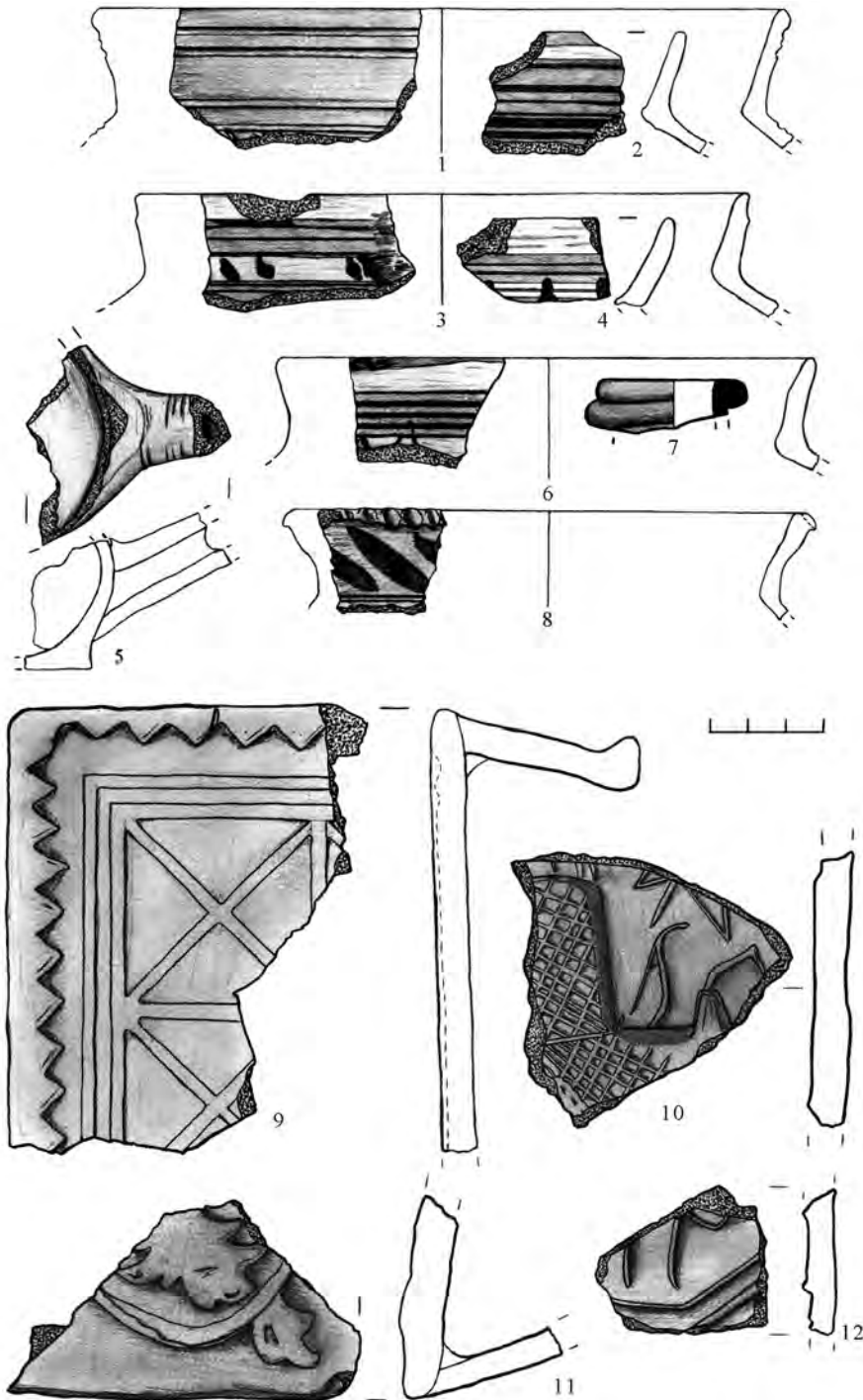

Рис. 7. Старосанжарська фортеця. Посуд та кахлі XVII – XVIII ст. Кераміка 1-6, 8-12, скло 7.

місцевими мешканцями повідомляється про регулярну появу на городищі грабіжників культурної спадщини зі знахідок яких відомі свинцеві кулі різного діаметру, що були виявлені на північно-східному краю городища.

Руйнівні чинники, що впливають на пам'ятку та шкодять культурним нашаруванням: ерозія схилів мису, щосезонна оранка, прокладення під'їзних доріг, грабіжницькі шурфи на майданчику городища та навколо валу.

Отже, городище у Старих Санжарах по суті являє собою один із небагатьох випадків гарної збереженості укріплень сотенного містечка Полтавського полку. Її цінність як об'єкту культурної спадщини підкреслює тенденція до знищення подібних пам'яток. Так наприклад

фортеці у Полтаві, Китай Городі, Кобеляках, та Нових Санжарах знищені забудовою. Придніпровські укріплення – Келеберда, Кишенька, Орлик, Переволочна – затоплені у 1962 р., із введенням в дію Дніпродзержинського водосховища. Старосанжарська фортеця потребує термінового взяття на державний облік, охорони решток укріплень, в першу чергу від діяльності грабіжників культурної спадщини, введення у регіональні туристичні маршрути, як по суті одну з унікальних пам'яток Козацької доби на Дніпровському Лівобережжі. Матеріали запропонованого дослідження планується використати при укладенні облікової документації Старосанжарської фортеці як пам'ятки історії та культури для охоронних органів.

References

- Akty Moskovskogo gosudarstva, izdannue Imperatorskoj Akademiej Nauk / red. N. – T. II. Razryadnyj prikaz. Moskovskij stol. 1635–1659. – Sankt-Peterburg, 1894. – XLV, 773 p.
- Akty odnosjaschiesia k istorii Yuzhnoj I Zapadnoj Rossii, sobrannye i izdannye Arheograficheskoyu komissiiyu. – T. 6. 1663–1668. –Sankt-Peterburg, 1869. – 279 p.
- Akty odnosjaschiesia k istorii Yuzhnoj I Zapadnoj Rossii, sobrannye i zdannye Arheograficheskoyu komissiiyu. – T. 7. 1657–1669. – Sankt-Peterburg, 1872. –VI, 10, 398 p.
- Arandarenko N. Zapiski o Poltavskoj gubernii, sostavlennye v 1846 godu v trekh chastyah. – Poltava, 1852. – T. III. – 434, 48 p.
- Bagaley D. Ocherki iz istorii kolonizatsyi stepnojo krainy Moskovskogo gosudarstva. – Moskva, 1887. – XVI, XVI, 614 p.
- Bondar O. Zamky ta fortetsi Chernihovo-Siverschyny v XV-XVIII st.: ilyustrovanyj dovidnyk. – Kyiv, 2015. – 178 p.
- Vossoedinenie Ukrainy s Rossiei. Dokumenty Imaterialy v trioh tomah. – T. III. – Moskva, 1953. – 645 p.
- Generalne slidstvo promaetnosti Poltavskogo polku 1729–1730.–Poltava, 2007. –176 p.
- Gorodnycka Ya., Kalashnik S. Velyki Budyscha. Istorychnyj narys. – Poltava, 2013. – 576 p.
- Grushevskiy M. Istoriya Ukrainy-Rusy: V 11 t., 12 kn. – T. 6. – Kyiv, 1995. – 680 z.
- Grushevskiy M. Istoriya Ukrainy-Rusy: V 11 t., 12 kn. – T. 7. – Kyiv, 1995. – C. 628.
- Dzherelazistorii Poltavskogo polku. Seredyna XVII–XVIII st. T. I: Komputytarevizii Poltavskogo polku. Komput 1649 r. Komput 1718 r. / upor. MoklyakV.O. – Poltava, 2007. – 400 p.
- Dzherela z istorii Poltavskogo polku (seredyna XVII – XVIII st). T. II: Komputytarevizii Poltavskogo polku. Komput 1721 r./ upor. MoklyakV.O. – Poltava, 2010. – 436 p.
- Dobahetmana Mazepyvdo kumentah. – Kyiv, 2007. – 1144 p.
- Domontovych V. Samotniy mandrivnyk prostue po samotniy dorozhi. Romanizovani biografii. – Kyiv, 2012. – 380 c.
- ZaikaV. Nehvorosca: shablyamypysanyi litopys // Nasharajonka. – Poltava, 2013. – № 39 (202). P. 6-7; № 40 (203). – P. 6-7.
- ZaikaV. Nehvorosca: kozackaelita Getmanschyny // Nasharajonka. – Poltava,, 2013. – № 43 (206). – C. 6-7.
- Zaika G., Zaika A. Koly vidbulosja povstannja pikineriv na Livoberezzhi // Nashridnyjkraj (Storinky z istorii kozactva na Poltavschni). – Poltava, 1991. – Vyp. 9. – P. 44 – 49.
- Zischodennykovyhzapsiv M.A. Stana / Publikaciya, peredmov, komentariStepanovychS.P., Suprunenko O.B. // PAZ: Zb. nauk. prac. –Poltava, 1994. – V. II. –P. 26 – 33.
- Kalashnyk E. Fortyfikacija ta fortyfikatsiyni roboty u Poltavskomu polku za «Ekstraktom» polkovoyi kantselyariyi 1749 p. // «Arheologif & fortyfikatsiya Ukrainy». Zbirnyk materialiv VI Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferencii. – Kamyanets-Podilskyy, 2016. – P. 373 – 382.
- Kovalenko O. Poltava XVII–XVIII stolit. – Kyiv, 2015. – 232 p.
- Kopylets E. Daymovoljy «vitramistorii» // Pano-rama-pljys. – Kobelyaky, 2005. – 9 kvitnya. – P. 4; 16 kvitnya. – P. 5.

- Lagus F. Karl XII vYuzhnoj Rossii // ZOOID. – Odessa, 1853. – T. III. – P. 306–337.
- Lazarevskiy A. Poltavshyna v XVII v. // Kievskaya starina. – Kyiv, 1891. – T. XXXIV. – Sentyabr. – P. 357–374.
- LataA. Bilyky: istorychnemynylev dokumentah, spogadah i hudozhnih tvorah. Istorychnedoslidzhennya. Tretje vydannya (dopovnene I doopratsyovane). – Kyiv, 2001. – 157 p.
- LyaskoronskyV. Gorodischa, kurgany i dlinnye (zmievye) valypotecheniyr. Psla i Vorskly // Tr. XIIIAS. – Moskva, 1907. – T. I. – P. 158 – 198.
- Makarenko N. Gorodischa i kurgany Poltavskoj gubernii (Sbornikopograficheskisvedeniy). – Poltava, 1917. – 105, XIX p.
- Myronenko K. Davnjoruski poselennya Nyzhnyogo Povorsklya // ALLU. – Poltava, 1998. – № 1–2. – P. 66–70.
- Mytsyk Yu. Kanivsketa Cherkaskes tarostva v opysi maloznanoi lyustratsii 1631–1633 rokiv // Kraeznavstvo. – Kyiv, 2009. – № 3–4. – P. 43–53.
- Mytsyk Yu. Tsarychanka kozatska. – Kyiv, 2004. – 88 p.
- Moklyak V. Orodische – sotenne mistechko Stari Sanzhary // Zvid pamyatok istorii ta kultury Ukrainy: Poltavska oblast, Novosanzharskyj rajon. – Poltava, 2007. – P. 145.
- Moklyak V. Zvit pro arheologichni rozvidky na terytorii Novosanzharskogo r-nu Poltavskoi oblaasti v 1992 roci // NAIANAN Ukrainy. – 1992/150. – 55 ark.
- Moklyak V. Noves vidchennya pro tatarskyi nabig na poltavshinu v 1737 r. // NDPKDU. – Kyiv, 1994. – Vyp. 3. – P. 66–68.
- Moklyak V. Poltavskiy polk v 1709 rotsi // Ukrainiske kozatstvo: istoriya, suchasnist, maybutne. – Poltava, 2005. – P. 62 – 69.
- Moklyak V. Poltavskiy polk. Naukovo-populyarnynarysistorii polku zchasyogovynyknennyado kintsya XVIII st. – Poltava, 2008. – 112 p.
- Osadchyi E. Pamyatky viyskovoï istorii Pivnichno-Zahidnoi Slobozhanshyny XVII st. – Sumy, 2011. – 346 p.
- PavlovskiyI. Statisticheskie svedeniya o Poltavskoy gybernii sto let nazad // Trudy PUAk. – Poltava, 1905. – Vyp. 2. – P. 59 – 163.
- Padalka L. Odrevnih gorodkah, gorodiscah Inasypnyh valah nateritorii nyneshney Poltavskoy gybernii // Trudy PUAk. – Poltava, 1905. – Vyp. 1. – P. 155 – 214.
- Pirskiy N. Istoriko-statisticheskiyes vedeniya o mestechke Perevolochne Kobelyakskogo uezda i nahodyascheysya v nem Spaso-Preobrazhenskoytserkvi // PEV. – Poltava, 1893. – № 15. Chastne ofitsyalnaya. – P. 535–551.
- Pirskiy N. Istoriko-statisticheskiy ocherk sela Khandeleevki, Kobelyakskogo uezda, i nahodyascheysya v nem Pokrovskoy tserkvi // PEV. – Poltava, 1897. – № 1. Chastne ofitsyalnaya. – P. 12 – 22;
- Pirskiy N. Mestechko Sokolkainahodyaschiesyav-nemtserkvi: Ioano-Bogoslovskaya, Pokrovskaya, Nikolaevskaya, Bogoyavlenskayai Nerukotvornogo Obraza Gospoda Nashego Iisusa Hrista (kladbischenskaya). (Istoricheskiy I tserkovno-statisticheskiy ocherk) // PEV. – Poltava, 1899. – № 14. Chastne ofitsyalnaya. – P. 517–534; № 15. Chastne ofitsyalnaya. – P. 573 – 580; № 18. Chastne ofitsyalnaya. – P. 731–741.
- Popelnytskyi O. Proekt metodychnyh rekomendatsiy chodo muzeefikaciy i pamyatokistorii // Pratsi Naukovo-doslidnoho instytutu pamyatkoohoronnyh doslidzhen. – Kyiv, 2010. – Vyp. 5. – P. 325–331.
- Prihozhyi K. Mestechko Keleberda (Kremenchugskogo yezda) // PEV. – Poltava, 1872. – № 13. Chastne ofitsyalnaya. – P. 471–485.
- Putishestvennye zapiski Vasiliya Zuevaot S. Peterburgado Khersonav 1781 i 1782 godu. – Sankt-Peterburg, 1787. – 273 p.
- Reshetnyky // Poltavshyna: Entsyklopedychnyi dovidnyk. – Kyiv, 1992. – P. 833.
- Romanovskiy P. Svedeniya o mestechke BelikiIego predmestii Boyarka Kobelyakskogo uezda // PEV. – Poltava, 1890. – № 5. Chastne ofitsyalnaya. – P. 173 – 177.
- Serov O., Osadchiy R. Otchet ob ohrannyh issledovaniyah0 trspeditsyi Kievskogo oblupravleniya kultury v 1992 g. // NA IA NAN Ukrainy. – 1992/42. – 5 ark.
- Slabchenko M. Malorusskiy polk va dministrativnomotnoshenii (istoriko-yuridicheskiocherk) // Zapiski imperatorskogo Novorossiyskogo universiteta istoriko-filologicheskogo fakulteta. – Odessa, 1909. – Vyp. I. – 436, III p.
- Tytova O. Zberezhennya neruhomyh pamyatok arheologiiiv zapovidnykah I muzeyah // Pratsi Centru pamyatkoznavstva: Zb. nauk. prac. – Kyiv, 2009. – Vyp. 15. – P. 83 – 86.
- Kharlan O. Istoryko-mistobudivni doslidzhennya misrechka Tsarychanky // NDPKDU. – Kyiv, 2014. – Vyp. 23. – P. 34–43.
- KhlystunV. Bilyky // Kolos. – Kobelyaky, 1966. – № 146. – P. 4.
- Lustracye Królewsczyznimruskich Wołinya, Podolai Ukrainy zpiérwszépółowi XVII wieku / Wydał A. Jablonovski // Źródła dziejowe. – Warszawa: Druk. E. Skiwskiego, 1877. – T. V. – S. 224.

Марина Чиркова (м. Полтава)

Доля пам'яток нерухомої культурної спадщини Полтавщини

У статті на конкретних прикладах простежено генезу та сучасний стан об'єктів культурної спадщини Полтавщини. Проаналізовано причини та обставини руйнування або втрати автентичності пам'яток архітектури різних епох і архітектурних стилів. Підкреслено вплив культурної спадщини на суспільний світогляд, національну ідентифікацію та брендинг країни на міжнародній арені. Запропоновано на підставі вивчення пам'яткоохоронної політики європейських країн і США застосовувати їхні успішні практики в цій сфері для збереження і використання нерухомої культурної спадщини української нації.

Ключові слова: культурна спадщина, пам'ятки, архітектурні стилі, пам'яткоохоронна діяльність, національна ідентичність.

Марина Чиркова

The Fate of Monuments: the Immovable Cultural Legacy In Poltava Region

In the contemporary globalised world, the richness of cultural legacy of different societies plays an important role in the process of their national identification. Therefore, society, state, and international organisations focus on its preservation and actualisation.

In spite of numerous declarations emphasising the need to defend the cultural heritage of Ukraine, the most visible part of it, i.e. old monuments and architectural sites continue to suffer damage caused both by natural and human factors.

Poltava is well known for the variety of its cultural heritage objects, however, many of them have fallen into decay and got ruined during the last century. Baroque monuments such as the Church of the Assumption of the BVM (1686) in v. Luten'ka near Hadiach, and the Cathedral of the Assumption of the BVM (middle 18th cent.) in Poltava fell victims of the ideological struggle, poor culture and negligence of the Soviet power. The works by A. Slastyon, who had been the founder of Ukrainian architectural Modern – the initial Myrhorod SPA buildings, as well as a part of Lohvytsia Zemstvo suffered the same fate. The situation has hardly changed in the independent Ukraine: the monuments of Neoclassicism – Petrovskiy kadetskij korpus (Peter the Great Military School, 1835-1840) in Poltava, the Muraviev-Apostols' Palace (1774-1806) in v. Khomutets near Myrhorod, and the mentioned schools continue to suffer damage, remaining in the state of deep decay. Ukrainian state and municipal powers seem merely register the situation with indifference, and the social activists are only those who look concerned and care about the sites. It is evidently necessary that from the early years the school and universities should teach young people to respect the national cultural heritage, not only to bring up conscious citizens, but also to give them a cause to be proud of the Ukrainian patrimony.

Key words: cultural heritage, monuments, architectural styles, monuments protection, national identity.

Марина Чиркова

Судьба памятников недвижимого культурного наследия Полтавщины

В статье на конкретных примерах прослеживается генезис и современное состояние объектов культурного наследия Полтавщины. Проанализированы причины и обстоятельства, приведшие к разрушению или потере аутентичности памятников архитектуры, относящихся к разным эпохам и архитектурным стилям. Подчеркнуто влияние культурного наследия на общественное мировоззрение, национальную идентификацию и брендинг страны на международной арене. Предложено использовать успешный опыт политики охраны культурного наследия европейских стран и США для сохранения и использования архитектурных памятников в Украине.

Ключевые слова: культурное наследие, памятники, архитектурные стили, охрана памятников, национальная идентичность.

Теоретик інформаціоналізму Мануель Кастельс визначив основною рушійною силою розвитку сучасного суспільства, заснованого на мережових структурах, суперечність між глобалізацією світу й ідентичністю, тобто самобутністю конкретного співтовариства. Незважаючи на поглиблення інтеграції народів і країн, уніфікацію масової культури, пов'язаних з глобалізацією, кожна нація намагається підкреслити свою неповторність, унікальність власної історії та культури. Квінтесенцією національної ідентичності є культурна спадщина, тому така авторитетна міжнародна організація, як ЮНЕСКО (Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури) опікується нею, формуючи Список всесвітньої культурної спадщини людства. Збереження та актуалізація пам'яток культурної спадщини необхідні для формування національної ідентичності громадян, а в міжнародних відносинах – це додаткова можливість для брендингу, тобто популяризації країни.

Протягом двадцяти п'яти років свого існування незалежна українська держава не змогла сформулювати та втілити в життя чітку пам'ятоохоронну концепцію державної політики. Внаслідок цього тисячі пам'яток культури у різних населених пунктах нашої країни руйнуються (через знесення або брак коштів на ремонт) та спотворюються шляхом псевдореконструкції (зі зміною первинного вигляду через при-, над- або перебудови як ззовні, так і всередині). Станом на 2009 р. культурна спадщина України налічувала 130 тис. нерухомих пам'яток історії і культури, з яких тільки 35% знаходилися в задовільному стані¹. Зараз ситуація ще погіршилася, бо хоча за відомостями Державної служби статистики на державному обліку перебуває майже 145 тис. пам'яток, але до Державного реєстру нерухомих пам'яток України включено всього 4719 одиниць, що дає привід деяким дослідникам стверджувати про формальне зменшення протягом 2011–2015 рр. у тридцять разів кількості пам'яток культурної спадщини, які перебувають під охороною держави². Така неповноцінність реєстру пояснюється

складною та дороговартісною процедурою включення до нього об'єктів культурної спадщини. Зрозуміло, що невизначеність статусу пам'ятки є однією з причин руйнування цих об'єктів.

Г. Андрес, М. Білоус, Є. Водзинський, В. Вечерський, В. Герич, Г. Денисенко, О. Дутчак, О. Литвиненко, Ю. Опалько, К. Поливач, О. Попельницький, Л. Савостіна, С. Царенко та ін. серед причин неефективності пам'ятоохоронної державної політики вказують на недосконалість основного нормативного документа – Закону України «Про охорону культурної спадщини», прийнятого у 2000 р., багаторічне фінансування культурної галузі за залишковим принципом, перманентні «оптимізації» системи закладів та установ культури, загальний правовий нігілізм. Перелік причин можна продовжити й деталізувати, але на них неодноразово наголошувалося як у професійному середовищі, так і на державному рівні, а ситуація не покращується. Отже, спробуємо зрозуміти, чому Україна формально підтримує загальносвітову тенденцію збереження, відновлення та актуалізації об'єктів культурної спадщини, а в дійсності вони занепадають і гинуть.

На формування особистості, крім агентів соціалізації (окремих індивідів, соціальних груп, соціальних інститутів), також впливає навколишнє середовище, як природне, так і створене людиною, тобто культура у широкому сенсі. До початку ХХ ст., коли відбулися кардинальні зміни у науково-технічній сфері, які спричинили бурхливий розвиток техніки та технологій, найбільший вплив на світосприйняття людини серед матеріальних об'єктів (крім природних) мали споруди різного призначення: урядові, культові, житлові. Їх вигляд міг вразити будь-яку зрячу людину, тому архітектуру дуже часто використовували для закріплення пануючої у суспільстві ідеології, тобто конструювання універсальної свідомості. Ідею всеосяжності влади правителів та богів символізували єгипетські та мексиканські піраміди, афінський Акрополь, римський Пантеон, європейські готичні храми. Напроти, яскраві й пишні споруди доби Відродження відображали незалеж-

¹ Андрес Г. О. Охорона культурної спадщини України в контексті світових інтеграційних процесів (друга половина ХХ початок ХХІ століття): автореф. дис...канд. іст. наук: спец. 26.00.05 «Музеєзнавство, пам'ятознавство»/ Г. О. Андрес. – К., 2009. – С. 3.

² Шлепакова Т. Л. Актуалізація національної культурної спадщини як частини загальноєвропейського надбання та сучасний стан пам'ятоохоронної справи в Україні: оглядова довідка за матеріалами преси, Інтернету та неопублікованими документами за 2014–2015 рр. / Т. Л. Шлепакова, Мін-во культури України, Нац. парламентська бібліотека України, Інформ. центр з питань культури та мистецтва. – Вип. 12/5. – К., 2015. – С. 2.

ність свободи й таланту людини від волі богів. Вони стали не тільки втіленням естетичних смаків своїх творців, але й опосередкованим відбитком ціннісних орієнтирів і суспільних відносин певної історичної доби. Проте навіть у глобалізованому мережевому суспільстві архітектура залишається однією з найбільш ефективних візуальних технологій конструювання національної ідентичності, про що свідчать американський Білий дім, російський Кремль, німецький Рейхстаг, єврейський Яд Вашем тощо. Б. Черкес доводить, що одним з механізмів легітимізації влади, тобто закріплення у суспільній свідомості нової системи символів та цінностей, є архітектура, яка завжди обслуговує правлячу еліту³.

Революція як кардинальний злам соціальної системи спричиняє не тільки появу нових суспільних відносин, норм і цінностей, але й руйнування старих ідеалів і пов'язаних з ними споруд. Одним з загальновідомих прикладів є Бастилія – в'язниця, розібрана у 1789 р. парижанами як символ монархічного ладу, хоча реальних в'язнів у ній на той час утримувалось близько десятка. Б. Черкес підкреслює, що за політичної трансформації суспільства відбувається пошук нової ідентичності на підставі ревізії історії й створення нової політичної міфології, тому за тоталітарних режимів знищувалися пам'ятки архітектури, які суперечили новій державній ідеології⁴.

Російські більшовики, як ідейні нащадки Марата й Робесп'єра, після захоплення влади внаслідок Жовтневого перевороту 1917 р. більш кардинально підійшли до культурного надбання попередніх політичних режимів. Загальновідоме їхнє зверхнє ставлення до так званої непролетарської культури та її представників, ігнорування національних традицій, пам'яток минулого тощо. Наприклад, у відділі управління Полтавського губвиконкому не зрозуміли наміри Центрального пролетарського музею Полтавщини, завідувачим якого і повноважним Головополітосвіти в справі охорони пам'яток природи та культури

у 1923 р. був М. Рудинський, взяти під охорону будинки «бувші Губернаторський і присутственні місця». За думкою можновладців ці будівлі не мали жодної наукової цінності як пам'ятки цивільної архітектури⁵. Мова йшла про дві пам'ятки архітектури класицизму, побудовані за «зразковими проектами» петербурзького архітектора А. Захарова у 1810–1811 рр. Вони були частиною архітектурно-містобудівного ансамблю Круглої площі в Полтаві, включеного до багатьох сучасних підручників з історії світової архітектури та містобудування (фото 1).

В умовах гострої економічної кризи 20-х років ХХ ст. керівники місцевих органів влади Полтавщини вважали цілком виправданим розбирання на будівельний матеріал багатьох старовинних споруд, незалежно від архітектурних стилів чи історичних подій, пов'язаних з ними. Наприклад, так знищили садибу письменника й громадського діяча В. Капніста у с. Велика Обухівка (сер. ХVІІІ ст.), будинки російського державного діяча Д. Трощинського у с. Кибинці (кін. ХVІІІ ст.), козацького старшини Черниша у м. Великі Сорочинці (ХVІІ ст.) Миргородського району та ін.

Ще одна пам'ятка культурної спадщини – палац Муравйових-Апостолів у с. Хомутець, за повідомленням Інспектури народної освіти Лубенської округи у 1927 р. наблизився «по своєму фізичному стану до повної руйнації»⁶. Протягом трьох століть ця українська садиба слугувала родовим маєтком Апостолів. Перебудована наприкінці ХVІІІ ст. правнуком гетьмана Д. Апостола М. Апостолом та відбудована на початку ХІХ ст. І. Муравйовим-Апостолом – письменником-просвітителем, перекладачем, істориком, дипломатом, членом Російської Академії наук, нащадком Д. Апостола по жіночій лінії та батьком трьох братів-декабристів Матвія, Сергія та Іполита, вона мала ознаки пізнього бароко і раннього класицизму (фото 2). До складу садиби входили не тільки палац, Троїцька церква й господарські споруди, але й парк з альтанками, містками, штучними озерами.

³ Черкес Б. С. Національна ідентичність в архітектурі громадських центрів столичних міст в умовах ідеологічної детермінації: автореф. дис...док-ра архітект.: спец. 18.00.01 «Теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури» / Б. С. Черкес. – К., 2006. – С. 13.

⁴ Там само. – С. 28.

⁵ Держархів Полтавської області (ДАПО), ф. р – 3872, оп. 1, спр. 1031, арк. 37-38.

⁶ Чиркова М. Ю. Ставлення радянської влади до діячів української культури крізь призму соціального статусу їхніх сімей та збереження родинних маєтків у 20-х роках ХХ ст. (за документами Державного архіву Полтавської області) / М. Ю. Чиркова // Архіви і документальна спадщина Полтавщини: минуле, сучасне, перспективи (1903–2003): Архівний збірник на посвяту 100-річчя Полтавської вченої архівної комісії. Матеріали наукової конференції – Полтава: АСМІ, 2003. – С. 151, 153.

Фото 1. Кругла площа у Полтаві. 2000-і рр.

Фото 2. Палац Муравйових-Апостолів. 60-і рр. XX ст.

Протягом 1926–1927 рр. органи місцевої влади кілька разів звертались до Раднаркому УСРР з проханням про фінансову допомогу для реставрації колишнього палацу Муравйових-Апостолів, у якому розміщлася сільськогосподарська школа. Але у відповідь отримали відмову й рекомендацію вишукати кошти з власних джерел. На радянських можновладців не подіяли й аргументи щодо відвідин численними делегаціями колишнього маєтку декабристів до 100-річчя від часу повстання й пропозиції відкрити музей для їх вшанування. Палац Муравйових-Апостолів у 1928 р. був узятий на облік Лубенським окрвиконкомом як «позамузейна пам'ятка матеріальної культури по Лубенській окрузі»⁷, але це не забезпечило збереження його автентичності. Саме значні переробки палацу стали приводом для голови Миргородського райвиконкому в листі Полтавському облвиконкому за 1967 р. стверджувати, що «зникає реставраційна цінність цієї будови»⁸. Тільки у 1975 р. з нагоди 150-річчя повстання декабристів в одному з приміщень палацу було відкрито кімнату-музей декабристів, а на фасаді встановлено меморіальну дошку.

Палац братів Муравйових-Апостолів у с. Хомутець Миргородського району з 2009 р. є пам'яткою культурної спадщини національного значення Полтавської області, занесеною до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Але після переїзду до нового приміщення Хомутецького ветеринарно-зоотехнічного технікуму, у який 1933 р. трансформувалася сільськогосподарська школа, палац стоїть пустою й поступово руйнується (фото 3). Всі звернення до центральних і місцевих органів влади закінчуються традиційними ще з радянських часів відповідями про відсутність коштів, причому чиновники різного рівня намагаються перекласти відповідальність один на одного, не вирішуючи проблему по суті. Хоча «Планом заходів щодо збереження, реставрації та реабілітації пам'яток культурної спадщини на території області», затвердженим головою Полтавської облдержадміністрації у 2011 р., передбачалося здійснити протягом 2011–2014 рр. «виготовлення науково-проектної документації та виконання ремонтно-реставраційних робіт музею-садиби Муравйових-Апостолів у с. Хомутець»⁹.

Фото 3. Палац Муравйових-Апостолів. 2011 р.

⁷ Чиркова М. Ю. Вказ. праця. – С. 168-169.

⁸ ДАПО, ф. р – 2078, оп. 3, спр. 573, арк. 48-49.

⁹ План заходів щодо збереження, реставрації та реабілітації пам'яток культурної спадщини на території області [Електронний ресурс] / Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації. – Режим доступу: <http://www.poltavaculture.gov.ua/images/documentation/plans/2011/plan2011.pdf>.

У 2013 р. далекий нащадок Апостолів Н. Короб'їних зацікавився долею палацу й нібито збирався його відремонтувати, але, напевно, складні бюрократичні процедури налякали американського мільйонера, тому невблаганний час і людська байдужість продовжують руйнувати цю неповторну пам'ятку культурної спадщини. Сьогодні від її колишньої величі залишилося небагато: ліпнина у вигляді гербів над головним входом, «розетки» та залишки розпису стелі в кімнатах, дерев'яна стеля у великій залі (фото 4). Над балконом центрального входу звисає круглий щит з гербом та надписом «ex toto anima», що у перекладі з латини означає «від усієї душі» (фото 5). За словами мешканців Миргорода, які іноді відвідують пам'ятку, в будівлі можна побачити сучасних «хранителів»

Фото 4. Дерев'яна стеля у залі, в якій був музей-кімната декабристів. 2013 р.

Фото 5. Центральний вхід палацу Муравйових-Апостолів. 2013 р.

цієї душі – осіб без певного місця проживання¹⁰. Не менш занедбаний і старовинний пейзажний парк навколо палацу площею 77 га. У 1960 р. йому надано статус пам'ятки садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення, хоча ще у 1927 р. округовим центральним пролетарським музеєм Лубенщини пропонувалося взяти під охорону держави парк і взагалі весь маєток як мистецьку та історичну пам'ятку¹¹. В парку ростуть липи, берези, граби, й хоч більшість з них уже самосів, проте ще залишились деякі дерева старіше 200 років. Його окрасою залишається потрійний дуб, посаджений І. Муравйовим-Апостолом на честь синів-декабристів, як нагадування про родинну та історичну драму. За палацом знаходиться ставок, на якому в часи розквіту маєтку був острівець з бесідкою, але зараз все захаращене і потребує прочистки¹². Складається враження, що до 200-річчя повстання декабристів їхнє родинне гніздо просто не доживе.

До подібного стану доведена ще одна пам'ятка культурної спадщини національного значення Полтавської області, занесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України – Полтавський Петровський кадетський корпус, найбільша за розмірами споруда архітектурно-містобудівного ансамблю Круглої площі в Полтаві. Побудований у 1835–1840 рр. архітектором М. Бонч-Бруєвичем на кошти кількох губерній Кадетський корпус має товщину стін – півтора метра, що ніби то є гарантією довговічності (фото 6). У радянський час його будівля використовувалася за безпосереднім призначенням,

Фото 6. Полтавський Петровський кадетський корпус. Поч. ХХ ст.

¹⁰ Довгошей А. Палац Муравйових-Апостолів – перлина архітектури і будівля-привид [Електронний ресурс] / А. Довгошей, Інтернет-видання «Полтавщина». – Режим доступу: <http://poltava.to/news/8441/>

¹¹ Чиркова М. Ю. Вказ. праця. – С. 163.

¹² Жукова О. В. Хомуцька садиба Муравйових-Апостолів у контексті сучасних музеєфікаційних процесів / О. В. Жукова // Культура України: Збірник наукових праць / М-во культури України, Харк. держ. акад. культури; за заг. ред. В. М. Шейка. – Харків: ХДАК, 2012. – Вип. 37. – С. 164.

адже там постійно розміщалися військові навчальні заклади – від піхотних командних курсів до артилерійського училища. Але після закриття у 1995 р. Полтавського вищого військового зенітно-артилерійського училища, яке з 1958 р. займало будівлю колишнього Кадетського корпусу, він повільно вмирає. Наприкінці 2004 р. міська влада продала це приміщення приватній

особі, незважаючи на те, що за законодавством пам'ятки культурної спадщини національного значення приватизації не підлягають. Протягом наступного десятиліття йшли судові процеси про повернення Кадетського корпусу у комунальну власність, причому за цей час його приміщення кілька разів горіло, адже ніким не охороняється (фото 7).

Фото 7.
Полтавський
Петровський
кадетський
корпус. 2013 р.

Фото 8.
Інтер'єр
колишнього
Кадетського
корпусу. 2016 р.)

Після виграних міською владою судів у становищі пам'ятки нічого не змінилося: вона так само стоїть без даху й вікон, безпритульні та молоді перетворили її на безкоштовний туалет, місце для розпалювання вогнищ і сумнівних розваг¹³. Взимку 2017 р. перелік розваг доповнився зовсім екзотичними – полтавські велоекстремали влаштували в приміщенні колишнього Кадетського корпусу скейт-парк, про що з незрозумілим захопленням повідомили місцеві ЗМІ. (фото 8). Вже згаданим «Планом заходів щодо збереження, реставрації та реабілітації пам'яток культурної спадщини на території області» передбачалося у 2011 р. (тобто ще до повернення у комунальну власність) «провести роботу з власниками пам'ятки архітектури національного значення – будівлі колишнього Кадетського корпусу (м. Полтава, вул. Жовтнева, 42, ох. н. 577/5) щодо забезпечення ними збереження пам'ятки відповідно до чинного пам'яткоохоронного за-

конодавства»¹⁴. Як проводилася така робота, можна лише здогадуватися, але в інтерв'ю на запитання про долю Кадетського корпусу після його чергової пожежі у червні 2016 р. обласний чиновник від культури роздратовано відповів, що приміщенням, як комунальною власністю, повинна опікуватися міська влада, у структурі

¹³ Супрун М. В. Полтаве создали уникальную уборную в центре города (фото) [Електронний ресурс] / М. В. Супрун, Інформаційне агентство «Полтава». – Режим доступу: <http://poltava.today/ru/news/show/9574>

¹⁴ План заходів щодо збереження, реставрації та реабілітації пам'яток культурної спадщини на території області [Електронний ресурс] / Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації. – Режим доступу: <http://www.poltavaculture.gov.ua/images/documentation/plans/2011/plan2011.pdf>.

якої є свій пам'яткоохоронний орган, тобто управління культури Полтавського міськвиконкому (відділ туризму та культурної спадщини) (фото 9). Про ефективність діяльності з охорони культурної спадщини свідчить звіт цього відділу за 2015 р. Зокрема, у ньому зазначено, що протягом року здійснено 98 звернень до власників (або уповноважених ними осіб) щодо належного ставлення до ремонту пам'яток¹⁵. Відомостей про реакцію на ці звернення у звіті немає, хоча адреса Кадетського корпусу у ньому теж вказана,

але чомусь мова йде тільки про паркан, можливо, сама пам'ятка вже не цікавить чиновників.

Сучасний стан Кадетського корпусу яскраво відображений у 30-хвилинному фільмі-відчутті «Крізь порожнечу», створеному молодими полтавськими документалістами, які ще пам'ятають величну будівлю неушкодженою¹⁶. Ініціативною групою розроблено проект його реновації у якості культурно-художнього центру для творчої молоді з виставковими, танцювальними та конференц-залами, офісними приміщеннями¹⁷ (рис. 1). Для

Фото 9. Актова зала колишнього Кадетського корпусу. 2016 р.

Рис. 1. Проект реновації будівлі колишнього Кадетського корпусу. 2015 р.

¹⁵ Річний звіт про проведену роботу протягом 2015 року в рамках заходів Міської програми охорони культурної спадщини і збереження історичного середовища м. Полтава [Електронний ресурс] / Полтава туристична. – Режим доступу: http://www.tourism.poltava.ua/db/news/2016-01.../zvit_2015.pdf.

¹⁶ Сквозь Пустоту (фильм-ощущение) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.youtube.com/watch?v=Mcr22ZWc70E>

¹⁷ Козуб В. Кадетський корпус у Полтаві: якою може стати історична будівля [Електронний ресурс] / В. Козуб, Інформаційне агентство «Полтава». – Режим доступу: <http://poltava.today/uk/news/show/1279>

втілення цього проекту знайдено зацікавленого інвестора, але намагання відродити Кадетський корпус поки-що блокуються відсутністю політичної волі. Чиновники різних рівнів перекладають відповідальність за подальшу долю пам'ятки одне на одного й навіть не можуть (не хочуть?) прийняти рішення про його консервацію, тобто накриття даху, зруйнованого пожежами 2006 р. та 2017 р., на необхідності чого неодноразово наголошували архітектори.

У міжнародній практиці існує доволі багато випадків використання будівель, які втратили свою функціональну цінність, але зберегли яскраві ознаки певних архітектурних стилів, за іншим, іноді досить несподіваним призначенням. Серед найбільш відомих можна згадати басейн-музей у французькому м. Рубе. Побудований у 1927–1932 рр. у стилі ар-деко 40-метровий басейн активно експлуатувався протягом півстоліття, але через зношеність конструкцій у 1985 р. був закритий. Проте мерія Рубе не стала руйнувати цю цікаву пам'ятку, навпаки, комплекс реконструювали й 2001 р. відкрили в ньому музей мистецтва та промисловості. Простір колишнього басейна використаний як виставкова зала: обабіч водної поверхні завмерли статуї відпочивальників, у роздягальнях і душових облаштовані вітрини з зразками прикладного мистецтва, збережена яскрава архітектурна стилістика 30-х років минулого століття (фото 10). Цей музей суттєво додав туристичної привабливості такому невеличкому місту на півночі Франції, як Рубе, адже за рік його відвідує 200 тис. осіб. На жаль, українські можновладці звикли рахувати миттєвий прибуток, а не очікувати якихось дивідендів від вкладених у реставраційні роботи коштів, а позаяк вони у 5-10 разів дорожчі, ніж

Фото 10. Басейн-музей м. Рубе. 2011 р.

будівельні, вочевидь французький досвід не знайде використання в Україні.

Полтавщина славиться яскравими зразками українського архітектурного модерну. Крім широко відомого будинку Полтавського губернського земства, спорудженого у 1903–1908 рр. за проектом В.Кричевського (зараз Полтавський краєзнавчий музей) збереглися десятки шкільних будинків, побудованих у 1912–1914 рр. за проектами видатного українського живописця, етнографа, архітектора, графіка, мистецтвознавця О.Сластіона на замовлення Лохвицького земства. Митець розробив одно-, дво-, три- та чотирикомплектні школи, що відзначалися дуже вдалим, як на той час, плануванням приміщень, раціональними конструкціями і яскравим архітектурно-художнім образом. Проекти і фотографії цих шкіл дістали схвалення на виставках у Києві (1913 р.), Харкові та Петербурзі (1914 р.). О. Сластіон розробив понад десять варіантів фасадів шкільних будинків, застосовуючи різні моделі планувальних, однотипних рішень, що допомогло уникнути спрощеності. Завдяки включенню в архітектурну композицію шкіл струнких башт, увінчаних шпильями, цей громадський будинок активно виділявся у загальній панорамі забудови села. О. Сластіон застосував двері і вікна шестикутної форми, стіни будинків прикрашали цегляні орнаменти у вигляді вишивок і мережива із відомих альбомів українського орнаменту, зібраного на Полтавщині письменницею Оленою Пчілкою, карнизи і двері оздоблені різьбою¹⁸. Все це надало будинкам не тільки привабливості, але й вишуканості, витонченості та пишності (фото 11). Таким чином образ школи, місця, де дитина отримує перші систематичні знання, став наочним взірцем мистецьких уподобань народу.

Фото 11. Школа у с. Чорнухи Чорнухинського району. 2016 р. (автор І. Биков)

¹⁸ Чепелик В. Пионер сельской архитектуры / В. Чепелик // Строительство и архитектура. – 1978. – № 1. – С. 27-32.

На сьогодні збереглося близько півсотні колишніх земських шкіл, але щороку їх кількість зменшується. Деякі будівлі ще донедавна експлуатували, проте навіть за кілька років вони стали занедбаними й руйнуються. Школи є комунальною власністю, тобто перебувають на балансі сільрад, які мають право робити з ними будь-що: продати приватним особам, здати в оренду або взагалі розібрати на будівельні матеріали, що й відбувається. Наприклад, у 2011 р. згоріла школа в с. Западинці (фото 12), в аварійному стані перебуває трикомплектна школа в с. Харсіки Чорнухинського району, в якій місцевий мешканець самовільно зрізав частину підлоги, збив димарі, розібрав груби та хотів демонтувати стіну, щоб в одному з класів влаштувати гараж для свого КамАЗу¹⁹ (фото 13 та фото 14).

Вцілілі будівлі потребують термінових ремонтних робіт – протікають дахи, руйнуються нижні яруси облицювання й каркасу. Переважна більшість їх не внесена до реєстру пам'яток культурної спадщини й не охороняються державою, тому з бюджету кошти на їхній ремонт не

Фото 12. Школа у с. Западинці Лохвицького району, опубліковане В. Чепеликом у статті «Пионер сільської архітектури»

виділяються. Для включення шкіл до вказаного реєстру, спочатку їх потрібно описати, але навіть на це не виділяються кошти. Більше п'яти років долею архітектурних пам'яток із віковою історією опікується відома журналістка й громадська діячка О. Герасим'юк, завдяки наполегливості якої перші шість шкіл (по три в Лохвицькому районі Полтавської та Роменському районі Сумської областей) у 2013 р. були внесені до переліку щойно виявлених об'єктів культурної спадщини. Навколо ідеї збереження унікальних зразків українського архітектурного модерну об'єдналися архітектори, журналісти,

Фото 13. Школа в с. Харсіки Чорнухинського району. 2016 р.

Фото 14. Інтер'єр Харсіцької школи Чорнухинського району. 2016 р. (з сайту «Школи Лохвицького земства»).

¹⁹ Ситнік О. Секрети закинутих шкіл [Електронний ресурс] / О. Ситнік. – Режим доступу: http://lifepravda.com.ua/society/2016/06/23/214277/view_print/

юристи, дизайнери, вчителі, програмісти, соціологи, депутати, громадські діячі. Для координації зусиль вони створили у соціальних мережах спільноту «Школи Лохвицького земства», за ініціативи якої проводяться збір архівних матеріалів, виявлення існуючих будівель, їх прибирання тощо. Через широкий розголос, приєднання відомих політиків та виготовлення київськими архітекторами необхідної документації на волонтерських засадах (!) ще 2 школи у Лохвицькому та 7 у Чорнухинському районах у серпні 2016 р. за наказом управління культури Полтавської облдержадміністрації отримали охоронний статус²⁰. Однак цей статус не гарантує збереженість колишніх шкіл Лохвицького земства, адже для набуття ними статусу пам'ятки культурної спадщини й відповідного фінансування для утримання (ремонт, реставрації, використання) ще потрібно пройти довгий непростий шлях.

Дослідник українського архітектурного модерну академік В.Чепелик ще у 70-х роках минулого століття закликав зберегти безцінну архітектурну спадщину видатного митця, до якої крім шкільних будинків також належали перші споруди Миргородського курорту: водолікарня, їдальня-клуб і грязелікарня. Незважаючи на те, що зображення водолікарні як символу популярної оздоровниці широко розтиражовані у сувенірній продукції, тривалий час використовувалися у логотипі торговельної марки відомої мінеральної води, саму будівлю розібрали у 1985–1986 рр., а дві інших ще раніше: їдальню-клуб у 1974 р., грязелікарню у 1976 р. (фото 15).

В. Чепелик намагався привернути увагу влади і суспільства до занепаду й загрози знесення цих неповторних архітектурних пам'яток вітчизняного курортбудівництва й у статті 1978 р., присвяченій О. Сластіону, пропонував відреставрувати їх, а потім використати для розміщення музею історії курорту, краєзнавчого або художнього²¹. Але голос цього невтомного співця українського модерну не був почутий, адже у своїй книзі він згадував, як намагався протидіяти руйнуванню цих пам'яток: «Кинувся до директора, почав доводити, що цього не

Фото 15. Водолікарня Миргородського курорту. 70-і рр. ХХ ст.

можна робити, бо це злочин проти нашої культури... Та зустрів твердокам'яне обличчя чиновника, який, немов папуга, твердив лише одне: «Эту развалюху положено снести!» Я пересвідчився, що нічого не вдієш, бо незворушна зарозумілість бездушного адміністратора не приймає ніяких доведень, більш того – для нього мистецька досконалість первісних корпусів, створених за рисунками видатного художника та ще й в українському стилі, була абсолютно неприйнятною. Звернення до голови місцевого осередку Товариства охорони пам'яток історії та культури також нічого не дало, бо ця дама була співробітницею директора»²². І хоча через тринадцять років після знесення Миргородська водолікарня потрапила до Програми відтворення видатних пам'яток історії та культури України, а пізніше згаданим «Планом заходів щодо

²⁰ Проскуров Б. Шанс вистояти / Б. Проскуров // День. – 2016. – №154.

²¹ Чепелик В. Пионер сельской архитектуры... – С. 27-32.

²² Чепелик В. Український архітектурний модерн [Електронний ресурс] / В. Чепелик; упор. З. В. Мойсенко-Чепелик. – К.: КНУБА, 2000. – 378 с. – Режим доступу: http://www.alyoshin.ru/Files/publika/4enelik/4enelik_04.html

збереження, реставрації та реабілітації пам'яток культурної спадщини на території області» передбачалося протягом 2012–2015 рр. «забезпечити організацію виконання науково-проектних робіт з відновлення будівлі пам'ятки архітектури

національного значення – Водоликарні у м. Миргороді»²³, проте сьогодні її можна побачити лише на старих світлинах. Навіть святкування у 2017 р. 100-річчя курорту Миргород не змінило сумну долю його архітектурного символу.

Лютецька. Успенська церква. Поч. 1900-х. 1950-і. 1970-і. Іконостас.

Фото 16. Успенська церква у с. Лютецька Гадяцького району, опубліковано у 12 томі Полтавської Енциклопедії «Полтавіка». Полтава, 2009. – С. 362.

²³ План заходів щодо збереження, реставрації та реабілітації пам'яток культурної спадщини на території області [Електронний ресурс] / Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації. – Режим доступу: <http://www.poltavaculture.gov.ua/images/documentation/plans/2011/plan2011.pdf>.

Радянська влада з самого початку позиціонувала себе як атеїстичну, тому активно боролася не тільки з церквою, як одним з основних соціальних інститутів, але й планомірно знищувала культові споруди – символи старої політичної ідентичності. Показовою є доля однієї з них – церкви на честь Успіння Пресвятої Богородиці в с. Лютенька Гадяцького району, збудованої у 1686 р. на кошти гадяцького полковника М. Бороховича як родинна усипальня, перлини українського бароко (фото 16). Її краса вражала навіть іноземців, про що свідчить запис у щоденнику словака Д. Крмана, який побував у містечку Лютенька разом з військом шведів у березні 1709 р.: «Тут побачили дуже гарний храм божий, збудований з каменю. Його вівтар, кажуть, коштував двадцять тисяч козацьких флоринів, а вся споруда – сто тисяч, причому один козацький флорин коштує десять імперських грошів. Подібного вівтаря я в житті не бачив, і він тим більше підносився високо, на ньому були різні скульптури, оздоблені золотом і яскравими фарбами»²⁴.

На початку 20-х років минулого століття, коли радянська влада почала перший наступ на релігію у вигляді ліквідації монастирів, хатніх молитовень, вилучення церковних цінностей в фонд боротьби з голодом, перереєстрації релігійних громад, Успенській церкві у с. Лютенька пощастило. У 1923 р. її включили до списку пам'яток архітектури, взятих під охорону Центральним пролетарським музеєм Полтавщини, який виконував і пам'яткоохоронні функції. Однак вже через десять років чергова хвиля антирелігійної кампанії дійшла й до неї: у 1933 р. церкву закрили, зняли з неї дзвони. А в 1937 р. взагалі мало не зруйнували, але тоді мешканці села не зважаючи на загрозу репресій стали на її захист. Вони написали листа голові Раднаркому СРСР В. Молотову з проханням припинити знищення трьохсотлітньої Успенської церкви – «великої історичної пам'ятки», що витримала облогу шведів, має велику красу,

нищити яку можуть тільки «варвари дикі»²⁵. І тоді богоборча влада відступила.

У 1954 р. церкву поставили під охорону держави як пам'ятку архітектури, а в 1955 р. навіть було розроблено проєкт її реставрації. Проте у 1974 р. через некваліфіковане виконання реставраційних робіт пам'ятка розвалилася, хоча вціліла дзвіниця стояла до 1983 р., коли була розібрана і виключена із списку пам'яток містобудування і архітектури УРСР, що перебувають під охороною держави²⁶. Інше пояснення аварії Лютенської Успенської церкви можна знайти в статті В. Павленка, який у 1979–2000 рр. працював головним спеціалістом з охорони культурної спадщини Управління містобудування та архітектури Полтавської облдержадміністрації. На його думку, каталізатором руйнації став буревій влітку 1973 р., а основною причиною те, що «протягом тридцяти років (1924–1954) церква простояла без покрівлі, основна функція якої захищати споруду від атмосферних опадів». Її відсутність спричинила появу горизонтальних тріщин у стінах і, відповідно, завал будівлі²⁷. Але таке цілком вірогідне пояснення аварії суперечить оприлюдненим у цій же статті фактам: хрести і покрівлю знято на початку 1930-х рр.²⁸, у 1937 р. «із Харкова дана команда частково відновити понівечену будівлю»²⁹, тобто церква без даху простояла не тридцять, а значно менше років. Місцевий краєзнавець І. Чайка наводить більш кримінальний варіант руйнування Успенської церкви: за вказівкою партійного керівництва її як нібито аварійну у 1974 р. підірвали за допомогою вибухівки³⁰. Усі версії приголомшують, адже визначна пам'ятка культурної спадщини українського народу козацької доби пережила кілька навал іноземних загарбників, але не встояла перед власними недолугими можновладцями, які завжди знаходять виправдання для своєї бездіяльності, непрофесіоналізму, ігнорування пам'яткоохоронного законодавства.

²⁴ Чайка І. Шедевр українського бароко / І. Чайка // День. – 2008. – №33.

²⁵ Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917 – 1941 рр. / О. Нестуля. Ч. 2. Кінець 20-х – 1941 рр. – К., 1995. – С. 189-190.

²⁶ Полтавщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. – К.: УЕ, 1992. – С. 927.

²⁷ Павленко В. Свято-Успенська церква в с. Лютенька Гадяцького району / В. Павленко // Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей 2005 р. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток / Ред. кол.: Ю. В. Волошин, В. Д. Годзенко, А. М. Киридон та ін. – Полтава: Дивосвіт, 2006. – С. 106.

²⁸ Там само. – С. 102.

²⁹ Там само. – С. 103.

³⁰ Чайка І. Вказ. праця.

І тільки 1999 р. вже у незалежній Українській державі Лютенську Успенську церкву було включено до Програми відтворення видатних пам'яток історії та культури України, але замість Гадяцького району у тексті чомусь написано Лубенський³¹. Можливо, саме цією обставиною пояснюється відсутність фінансування для відбудови церкви протягом тих восьми років, що діяла ця державна програма (у 2007 р. відповідна постанова Кабінету Міністрів України про програму втратила чинність). Хоча ще у 2001 р. було виконано проект відтворення видатної пам'ятки у вигляді дипломної роботи, яка на республіканському огляді-конкурсі дипломних проектів у м. Львів отримала диплом першого ступеня³². Зрозуміло, що без залучення коштів з державного бюджету та спонсорських пожертв ні релігійна громада с. Лютецька, ні сільська (районна, обласна) рада, ні Всеукраїнський фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені О. Гончара не зможуть самотужки втілити цей проект у життя.

Взагалі за вказаною державною програмою відтворення видатних пам'яток історії та культури

з чотирьох запланованих будівель на Полтавщині відбудована лише одна – Свято-Успенський собор у Полтаві – видатна пам'ятка українського бароко, споруджена у середині XVIII ст. коштом козаків Полтавського полку й висаджена у повітря в 1934 р. Дзвіниця собору (1774–1801) – пам'ятка архітектури національного значення, якимось дивом збереглася, а відтворення собору протягом 2000–2004 рр. супроводжувалося численними конфліктами міської влади, авторів проекту, будівельників, релігійної громади. Хоча будівництво Свято-Успенського собору здійснювалося відповідно до державної програми, проте фінансували його за рахунок місцевого бюджету, коштів релігійної громади та меценатів, що спричинило суттєві зміни у проекті відтворення (зменшення висоти на 11 метрів і товщини стін другого ярусу, спрощення куполів, залізобетонні перекриття в інтер'єрі тощо). Один з авторів проекту В. Трегубов застерігав, що таке здешевлення будівництва собору не зможе відтворити його як видатну пам'ятку національного значення й перетворить на просту новобудову (фото 17). Але релігійна громада, як формальний замовник

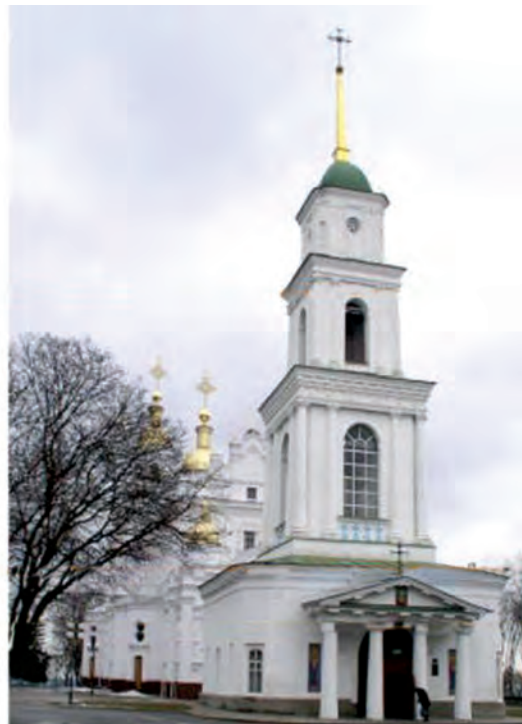

Фото 17. Історичний та сучасний вигляд Свято-Успенського собору у Полтаві, опубліковано В. Трегубовим у книзі «История и современные «обломки» полтавской архитектурной классики». Полтава, 2006.

³¹ Постанова Кабінету Міністрів України від 23 квітня 1999 р. № 700 «Про програму відтворення видатних пам'яток історії та культури України»// Офіційний вісник України. – 1999. – № 17. – С. 110. – Ст. 741.

³² Павленко В. Вказ. праця. – С. 107.

будівництва, не підтримала боротьбу архітекторів з полтавською владою за відтворення Свято-Успенського собору в історичному вигляді, бо не мала необхідних для цього коштів, тому згодилася на нижчий і спрощений варіант будівлі³³.

Проте у Полтаві є ще одна пам'ятка архітектури національного значення, яка постраждала від честолюбства й бідності (жадібності?) полтавської влади навіть більше, ніж Свято-Успенський собор. Це Спаська церква – єдина дерев'яна церква XVII ст. на Лівобережній Україні. Побудована 1706 р. як тимчасова на місці згорілої Преображенської, Спаська церква через кілька років набула меморіального значення. За переказами саме в ній 1709 р. у присутності російського царя Петра I пройшло урочисте богослужіння на честь перемоги у Полтавській битві. Ця обставина врятувала церкву у XIX ст., бо за ініціативи іншого російського царя Олександра II та його безпосередньої участі 1837 р. почався збір коштів для збереження ветхої будівлі. Зіб-

раної суми вистачило не тільки на будівництво у 1845 р. за проектом харківського архітектора А. Тона над старою дерев'яною церквою з восьмикутним куполом із гонту кам'яного футляру із залізною банею, але й на спорудження у 1847 р. мурованої двох'ярусної дзвіниці (фото 18). на відміну від самої церкви не пережила радянські часи й була розібрана у 30-х роках минулого століття³⁴.

Однак вже на початку XXI ст., а саме 2002 р. Полтавський міськвиконком прийняв рішення про відтворення комплексу Спаської церкви. Відповідно до цього рішення був розроблений проект спорудження історичної споруди дзвіниці у її первісних формах та розмірах. Але потім повторилася ситуація, подібна до Свято-Успенського собору: восени 2004 р. за рішенням міської влади на місці історичної дзвіниці поспіхом побудували за зовсім іншим проектом дзвіницю маленького об'єму, аргументуючи це відсутністю коштів³⁵. Після чергових місцевих

Фото 18. Спаська церква у Полтаві. Поч. XX ст.

³³ Трегубов В. О., Белявська О. Ю. Войовничий вандалізм як принцип ставлення до архітектурних пам'яток Полтави [Електронний ресурс] / В. О. Трегубов, О. Ю. Белявська, Полтав. регіон. відділення Всеукр. фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини. – Полтава, 2004. – Режим доступу: <http://histpol.pl.ua/ru/pamyatniki-istorii-i-arkhitektury/ocherki-istorii-arkhitektury?id=7928>

³⁴ Полтавщина: Енциклопедичний довідник... – С. 886-887.

³⁵ Трегубов В. О., Белявська О. Ю. Вказ. праця.

виборів до Полтавської міської ради прийшли інші, не менш честолюбні люди, які вирішили використати 300-річчя Полтавської битви як інформаційний привід для своєї політичної кар'єри. У рамках відзначення цієї історичної події відбудували й 2009 р. освятили дзвіницю

(вже другу) Спаської церкви у її первісному вигляді. Побудовану у 2004 р. дзвіницю теж залишили й використовують зараз як каплицю, таким чином історичний комплекс Спаської церкви невіправно спотворено, та й сама церква загубилася серед цих новобудов (фото 19).

Фото 19. Спаська церква у Полтаві. 2015 р.

Отже, проаналізувавши сумну долю нерухомих пам'яток культурної спадщини Полтавщини на кількох прикладах, можна дійти висновку, що експлуатація частини з них навчальними закладами врятувала їх від руйнування у період 20–30-х років минулого століття. У той час новий політичний режим насаджував свою ціннісно-смыслову систему, в якій не знаходилося місця об'єктам культурної спадщини, пов'язаним з попередніми режимами. Проте таке функціональне використання архітектурних пам'яток не врятувало їх від втрати часткової автентичності через численні перебудови й теперішнього занепаду.

Головними причинами сучасного руйнування об'єктів культурної спадщини стало нерозуміння вітчизняними можновладцями й суспільством загалом значення цих пам'яток для соціалізації наших громадян і популяризації української культури в світі. Висока вартість ремонтно-реставраційних робіт спонукає власників пам'яток архітектури (як приватних осіб, так

і комунальні органи або відомства) доводити їх до руйнування, щоб потім замість них побудувати щось більш прибуткове й отримати швидку матеріальну вигоду. Такі дії стають можливими через правовий нігілізм, який панує в нашій країні. Адже жодна посадова особа або власник занедбаних/зруйнованих пам'яток не тільки не зазнали покарання згідно з діючим законодавством – вони взагалі не притягалися до відповідальності за втрату культурної спадщини.

Відсутність чіткої державної політики в пам'яткоохоронній галузі, як наслідок сформованого ще за радянських часів ставлення до неї, призводить до неефективності дій органів влади всіх рівнів із збереження національного культурного надбання. Задекларовані напрями розвитку не мають реального втілення, тому що зберігаються «залишковий» та неритмічний принцип фінансування галузі й ситуативне реагування на проблеми³⁶. Г. Андрес дійшла такого висновку у 2009 р., проте він залишається актуальним і

³⁶ Андрес Г. Вказ. праця. – С. 19.

³⁷ Закон України від 20 квітня 2004 року №1692-IV «Про затвердження Загальнодержавної програми збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004-2010 роки» // Офіційний вісник України. – 2004. – № 19. – С. 52. – Ст. 1311.

зараз, що підтверджується наведеними прикладами пам'яток нерухомої культурної спадщини Полтавщини.

На подолання головних проблем пам'яткоохоронної галузі спрямовувалася «Загальнодержавна програма збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004–2010 роки». Одним з її пунктів передбачалося почати вивчення у середніх і вищих навчальних закладах навчальних курсів з пам'яткознавства³⁷. Запровадження такої навчальної дисципліни мало на меті не просто ознайомлення учнів та студентів з визначними історико-культурними об'єктами України, але й виховання в них поваги до національного культурного надбання, підвищення рівня обізнаності про необхідність його охорони й боротьби з вандалізмом. Реалізація цих планів могла б з часом змінити ставлення суспільства і держави до пам'яткоохоронної справи, тобто сформувати почуття відповідальності за збереження історико-культурної спадщини, але не судилося...

Замість пам'яток культури на вулицях наших міст і сіл все більше з'являється потворних споруд, появу яких певні зацікавлені групи (перш за все, владні та бізнесові) аргументують суспільству необхідністю розвитку містобудівного середовища. Як влучно зауважив В. Чепелик, при всіх своїх доцільностях і вигодах сучасні міцні, залізобетонно-дебелі будівлі більшістю безликі, тому значно програють тим спорудам, що мали власне архітектурне обличчя, наприклад, українського архітектурного модерну. Сучасна псевдомодернізація українських міст і сіл негативно впливає на формування естетичних смаків молоді, спотворює їхнє уявлення про

національну культуру й знищує зв'язки з минулим нашого народу. Не складно спрогнозувати, якою буде національна ідентичність у людини, котра протягом десятиліть бачить руйнацію архітектурних пам'яток, колишніх навчальних закладів або культових споруд. Можна дійти висновку, що більшість українців продовжує перебувати у стані відчуження від власної культури, або й культури взагалі. Хоча позитивною тенденцією є те, що зараз на захист пам'яток культурної спадщини стали не тільки окремі представники інтелігенції, як у 20-х – 30-х роках ХХ ст., але й інститути громадянського суспільства: ЗМІ, громадські об'єднання, інтернет-спільноти тощо, тобто жевріє надія на збереження цих пам'яток для майбутніх поколінь.

Отже, Україні слід виробити пам'яткоохоронну державну політику, що ґрунтується на концепції культурної спадщини як основи національної ідентичності. Для цього необхідно відкинути різноманітні ідеологічні нашарування й визнати пріоритет загальнолюдських цінностей, інакше наше суспільство продовжуватиме воювати з минулим і перебувати у стані перманентної внутрішньої боротьби. Крім того, зберігати та популяризувати культурну спадщину потрібно ще й тому, що вона має величезний потенціал для розвитку туристичної індустрії – однієї з найперспективніших галузей сучасної економіки. За приклад використання культурної спадщини для виховання молоді, консолідації суспільства та успішного державного брендингу можна взяти кращі напрацювання таких країн, як Бельгія, Італія, Німеччина, Польща, Франція, США та ін., ретельно вивчивши їхній досвід у цій сфері суспільного життя.

Preferences

Andres H.A. (2009) *Ohorona kulturnoyi spadshchiny Ukrainy v konteksti svitovih integratsiyних protsesiv (druga polovina XX pochatok XXI stolittya)* [The preservation of the cultural heritage of Ukraine in the context of integrations process (XX XXI)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian]

Chayka I. (2008) *Shedevr ukrayinskogo baroko. Den – The Day*, 33. [in Ukrainian]

Chepelyk V. (1978) *Pioner selskoy arhitektury. Stroitelstvo i arhitektura – Construction and Architecture*, 1, 27- 32. [in Russian]

Chepelyk V. (2000) *Ukrayinskiy arhitekturniy modern*. Kyiv: KNUBA. Retrieved from: http://www.alyoshin.ru/Files/publika/4enelik/4enelik_04.html [in Ukrainian]

Chyrkova M.Yu. (2003) *Stavlennya radyanskoyi vladi do diyachiv ukrayinskoyi kulturi kriz prizmu sotsialnogo statusu yihnih simey ta zberezhennya rodinnih maetkiv u 20-h rokah XX st. (za dokumentami Derzhavnogo arhivu Poltavskoyi oblasti)*. Proceedings of Scientific Conference: *Arhivy i dokumentalna spadshchyna Poltavshchiny: minule, suchasne, perspektivi (1903–2003)*. *Arhivniy zbirnik na posvyatu 100-richchya Poltavskoyi vchenoyi arhivnoyi komisiyi*. (pp. 150–169). Poltava. [in Ukrainian]

Dovgoshey A. (n. d.) *Palats Muravyovih-Apostoliv – perlina arhitekturi i budivlya-privid*. Retrieved from: <http://poltava.to/news/8441/> [in Ukrainian]

Zhukova O.V. (2012) *Homutetska sadiba Muravyovih-Apostoliv u konteksti suchasnih muzeefikatsiyних*

protsesiv. (V. M. Shey, Ed.) *Kultura Ukrayiny*, (37), 159-166. [in Ukrainian]

Kozub V. (n. d.) Kadetskiy korpus u Poltavi: yakoyu mozhe stati istorichna budivlya. Retrieved from: <http://poltava.today/uk/news/show/1279> [in Ukrainian]

Kudritskiy A.V. (Ed.) (1992) *Poltavshchina: Entsiklopedichniy dovidnik*. Kyiv: UE [in Ukrainian]

(N. a.) (1999) Postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 23 kvitnya 1999 r. № 700 «Pro Programu vidtvorennya vidatnih pam'yatok istoriyi ta kultury Ukrayiny». *Ofitsiyiny visnik Ukrayiny*, 17, 110. [in Ukrainian]

(N. a.) (2004) Zakon Ukrayiny vid 20 kvitnya 2004 roku №1692-IV «Pro zatverdzhennya Zagalno-oderzhavnoyi programi zberezhenya ta vikoristannya ob'ektiv kulturnoyi spadshchini na 2004-2010 roki» *Ofitsiyiny visnik Ukrayiny*, 19, 52. [in Ukrainian]

(N. a.) (2011) Plan zahodiv shchodo zberezhenya, restavratsiyi ta reabilitatsiyi pam'yatok kulturnoyi spadshchini na teritoriyi oblasti. Retrieved from: <http://www.poltavaculture.gov.ua/images/documentation/plans/2011/plan2011.pdf> [in Ukrainian]

(N. a.) (2015) Richniy zvit pro provedenu robotu protyagom 2015 roku v ramach zahodiv Miskoyi programi ohoroni kulturnoyi spadshchini i zberezhenya istorichnogo seredovishcha m. Poltava. Retrieved from: http://www.tourism.poltava.ua/db/news/2016-01.../zvit_2015.pdf. [in Ukrainian]

(N. a.) (n. d.) Skvoz Pustotu (film-oshchushchenie). Retrieved from: <http://www.youtube.com/watch?v=Mcr22ZWc70E> [in Russian]

Nestulya O. (1995) *Dolya tserkovnoyi starovini v Ukrayini. 1917 – 1941 rr. Ch. 2. Kinets 20-h – 1941 rr.* Kyiv [in Ukrainian]

Pavlenko V. (2006) Svyato-Uspenska tserkva v s. Lyutenka Gadyatskogo rayonu. *Poltavskiy kraeznavchiy muzey: Zbirnik naukovih statey 2005 r. Malovidomi storinki istoriyi, muzeeznavstvo, ohorona pam'yatok* (Yu.V.Voloshin, V.D.Godzenko, A.M.Kiridon, Eds.), 95–110. [in Ukrainian]

Proskurov B. (2016) Shans vistoyati. *Den – The Day*, 154. [in Ukrainian]

Sitnik O. (2016) Sekreti zaknutih shkil. Retrieved from: http://life.pravda.com.ua/society/2016/06/23/214277/viev_print/ [in Ukrainian]

Suprun M. (n.d.) V Poltave sozdali unikalnuyu ubornuyu v tsentre goroda (foto). Retrieved from: <http://poltava.today/ru/news/show/9574> [in Russian]

Shlepakova T. L. (2015) Aktualizatsiya natsionalnoyi kulturnoyi spadshchini yak chastini zagalno-evropeyskogo nadbannya ta suchasniy stan pam'yatkoohoronnoyi spravi v Ukrayini. Kyiv. [in Ukrainian]

Tregubov V. O., Belyavska O. Yu. (2004) Voyovni-chiy vandalizm yak printsip stavleniya do arhitekturnih pam'yatok Poltavi. Retrieved from: <http://histpol.pl.ua/ru/pamyatniki-istorii-i-arkhitektury/ocherki-istorii-arkhitektury?id=7928> [in Ukrainian]

Tscherkes B.S. (2006) *Natsionalna identichnist v arhitekturi gromadskih tsestriv stolichnih mist v umovah ideologichnoyi determinatsiyi* [The National Identity in the Architecture of Public Centers of Capital Cities under the Condition of Ideological Determination] (*Extended abstract of Doctor's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian]

A decorative rectangular frame made of thin black lines. The top edge features a ribbon-like element with a diamond-shaped knot in the center. The corners are adorned with intricate, swirling scrollwork designs. The text is centered within the frame.

**До 200-річчя
історика
Миколи Костомарова**

Ольга Гончар (м. Київ)

Покликаний служити Україні (Микола Костомаров)

У статті висвітлюється образ українського вченого-патріота Миколи Костомарова (1817-1885), 200-літній ювілей якого відзначається у цьому році.

Ключові слова: *україноцентризм, славістика, національна свідомість, романтизм, українська соціогуманітаристика, українсько-російський діалог.*

Olga Gonchar

Designed to serve Ukraine (Mykola Kostomarov)

Appearance of the Ukrainian scientist-patriot Mykola Kostomarov (1817-1885) lights up in the article, 200-years-old the anniversary of which registers in this year. He was one of the most prominent intellectual luminaries of the epoch, as instrumental in becoming of many directions of Ukrainian sociogumanitarianism. Considerable attention is spared to active to public-political positions of M. Kostomarov, in particular to participating in Kyrylo-Mefodiivskyj fraternity, Ukrainophile movement 60-80th XIX st. which lights up on a background public events and scientific creation of scientist. It is well-proven that Kostomarov considered calling to serve the Ukrainian people on the field of science. He fought for confession of his history a continuous process which follows from a remoteness and related to historical development of all slavdom. Ukraine as cradle of christianity must was become the center of revival of freedom, equality, fraternity of slavonic people. A historian prophesied the large future of Ukraine under the wire of intelligentsia.

Key words: *Ukrainocentrism, slavic studies, national consciousness, romanticism, Ukrainian sociogumanitarianism, Ukrainian-Russian dialog.*

Ольга Гончар

Призван служити Україні (Николай Костомаров)

В статтє освещаеться образ украинского ученого-патриота Николая Костомарова (1817-1885), 200-летний юбилей которого отмечается в этом году.

Ключевые слова: *україноцентризм, славістика, національне сознание, романтизм, українська соціогуманітаристика, українсько-російський діалог.*

У цьому році українська спільнота відзначає 200 років від дня народження визначного вченого і громадського діяча Миколи Костомарова. Його ім'я вписане у нашу історію великими літерами, однак досі воно відоме радше у наукових колах, а для широко громадського загалу залишається майже незнайомим і здебільшого загадковим. М. Костомарова знають як соратника Т. Шевченка по Кирило-Мефодіївському братству, письменника та українсько-російського історика, однак його справжня роль у становленні української національної ідеї залишається у тіні.

У шкільних підручниках з історії України образ діяча подається досить розмито. Висвіт-

люється його участь у діяльності братства, частково літературна і зовсім побіжно науково-історична творчість, тому уявлення школярів про Миколу Костомарова формуються під «соусом» другорядності. У студентських курсах лише окремі викладачі намагаються донести інформацію, що спонукає слухачів до роздумів про місце діяча в українському суспільно-політичному рухові ХІХ ст., який розвивався у єднанні із загальноєвропейським. Занадто мало уваги приділяється внеску М. Костомарова у духовну спадщину українського народу.

Ще слабше виглядає нині процес розповсюдження науково-популярного контенту. Він

базується на неоднозначних оцінках, взятих із недостовірних, а інколи спеціально перекручених наукових джерел. Скажімо, вражає той факт, що в Україні Костомаров подається як російсько-український письменник і історик. І не тому, що на чільне місце ставиться внесок у російську історичну науку (бо він-таки багато зробив у цій царині), більше кидається в вічі ігнорування суті його проукраїнської позиції в Російській імперії. Як правило, за репрезентацію цього факту береться далеко не кожне джерело масової інформації. Ювілей великого українця Миколи Костомарова, який відзначається у переломний для нашої Вітчизни час, коли вона постала перед викликами щодо соборності і незалежності, – слухний привід привернути увагу української громадськості до його постаті.

Життєвий шлях нашого героя із самого народження пов'язаний з Україною. Батьківщина Костомарова, його походження і творчість перепліталися з нашим славним минулим. Слобода Юрасівка Острогозького повіту Воронежської губернії була українсько-російським етнографічним порубіжжям, де одночасно можна було почути мову простого селянина і російського дворянства. Микола Іванович народився у позашлюбних стосунках поміщика Івана Костомарова з власною кріпачкою-українкою Тетяною Мильниковою. Батько майбутнього вченого мав козацьке коріння, непростий характер і великий потяг до знань. У його багатющій бібліотеці можна було знайти унікальні літературні шедеври, серед яких чільне місце займали твори передових французьких та німецьких філософів періоду Просвітництва. Свого єдиного сина Іван Костомаров з дитинства привчав до читання. Втративши батька у одинадцятирічному віці, Микола не втратив свої пізнавальні інтереси і лише розвивав їх протягом всього життя. Надійною підтримкою у розвитку таланту Миколи Костомарова була його матір, яка присвятила себе синові, намагаючись створити умови спочатку для отримання належної освіти, а згодом для творчих занять. Воронежська гімназія не задовольнила його змістом навчання і рівнем викладання, а Харківський університет навпаки перевернув усе його майбутнє. Саме тут Костомаров серйозно захопився Україною, потрапивши у лоно романтично налаштованої студентської молоді і відповідно зацікавлених викладачів. Крок за кроком він намагався пізнати внутрішній світ

українського народу, його душу, мрії, саморефлексію, культуру, побут, але без досконалого знання мови це було неможливо. Тому назустріч своїм пізнавальним інтересам Микола Костомаров йшов крізь вивчення української мови. З одного боку, вона була знайома йому з дитинства, коли він перебував у кріпачькому оточенні, чув побутове спілкування та народний фольклор. З іншого, для літературних студій замало було знань побутової лексики. От тоді молодий дослідник і задумався над проблемою: чому така прекрасна мова залишається без належної наукової обробки? Взавшись за вивчення усіх доступних творів, він брав приватні уроки української мови у І. Срезневського, які той надавав практично, редагуючи перші літературні спроби М. Костомарова. Поступово, у наполегливій праці над собою, вчений таки здобув необхідні навички, однак все життя вважав свою українську недосконалою. Коли сучасні критики негативно оцінюють мовний аспект літературної творчості Костомарова, вони здебільшого не враховують тодішній загальний стан розвитку української літературної мови.

Набагато ціннішим є внесок Миколи Костомарова у розробку концепції мови як найважливішого фактору репрезентації українського народу як самостійної, неповторної і здатної еволюціонувати історичної спільності. Все життя вчений боровся за право українців йти власним шляхом у майбутнє, спілкуватися і навчатися рідною мовою, мати розвинену літературу і взагалі розкрити весь свій духовний потенціал нарівні зі всіма слов'янськими та світовими мовами.

Найбільш яскраво романтичні уподобання молодого Костомарова розвиваються у стінах Імператорського університету Св. Володимира в Києві, куди він потрапив після захисту магістерської дисертації, яка була пов'язана з аналізом історичного значення руської народної пісенної творчості. Уже тоді новоспеченого ад'юнкт-професора турбувала цілком нова наукова проблема. Він вважав, що у традиційній науці розглядають історичний процес крізь призму воєн, діяльності правителів та еліти, а простого народу начебто не існує. Одним із перших в Російській імперії вчений вивів на історичну арену народ з його втаємниченим внутрішнім світом, в котрому шукав чинники, що впливають на поведінку зовні у вигляді соціальних і політичних вибухів. Микола Костомаров вивчав українську історію

як неперервний процес, нерозривно пов'язаний з органічно-неповторним «духом народу» або внутрішнім складом душі, який безпосередньо впливає на зовнішні явища. Історичне минуле для вченого – це прояв духовної глибини народу, його усвідомлення необхідне для пошуку джерела духовної енергії, що змінює зовнішнє буття.

Пізнаючи нашу історію, Микола Костомаров одним з перших намагався виокремити український народ серед інших етнічних спільностей Російської імперії. Долучивши українство до великої сім'ї слов'янських народів в якості рівноправного члена, він першим надав йому сакрального значення, пророкуючи особливу месіанську місію. Ця ідея проходить червоною ниткою у програмному документі Кирило-Мефодіївського братства «Книга буття українського народу». Ніхто раніше так зворушливо не писав про українців: «І встане Україна з своєї могили, і знову озветься до братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар»¹.

Сміливий і зухвалий молодий професор-романтик Костомаров разом зі своїми нечисленними однодумцями дуже турбував імперську владу. Ідеї вченого порушували класичну тріаду «самодержавство – православ'я – народність», викриваючи її антинародну сутність. З цього приводу Р. Шпорлюк пише: «Головною ідеєю братчиків – і найбільш руйнівною з погляду імперської ідеології – було те, що серед слов'янської спільності народів, куди також входили західні та південні слов'яни у межах Російської імперії, існувала й українська нація, яку слід було визнавати рівною з польською та російською»². М. Костомаров, як один з ідеологів товариства, запропонував нову парадигму мислення, яка передбачає відмову від застарілих псевдоавторитетів, сліпого поклоніння владі і

пошук духовних орієнтирів у сутності простого народу. Тому невдовзі він був кваліфікований як особливо небезпечний політичний злочинець. У розпал професорського тріумфу, наукової кар'єри і напередодні шлюбної церемонії його заарештували і заточили у фортеці. Миколі Костомарову загрожувала шибениця, яка, на щастя, була замінена довготривалим засланням та ізоляцією від наукового і громадського життя. Таким був перший крутий поворот у біографії вченого. Він підірвав його психічне і фізичне здоров'я, але з обраного шляху не збив. Все життя Микола Костомаров намагався пізнати сокровенні глибини народної душі, щоб віднайти у них джерело енергії, яке б підняло українство з колін і піднесло до вершин культурного розвитку.

З Україною в серці жив учений і в період заслання. Він невтомно збирав джерела для відтворення образу найвидатнішої постаті нашої історії – гетьмана Богдана Хмельницького, а повернувшись до Петербурга, опублікував знакову працю і свого творчого доробку, і української історіографії загалом. У часи олександрівських реформ Микола Костомаров стає поводителем українофільського руху не тільки в межах Російської імперії, але усього українства.

Палка душа борця знайшла своє відображення у науково-історичній та публіцистичній творчості. Неможливо не відзначити, що М. Костомаров неначе забув тоді про своє хитке становище і з усім завзяттям взявся піднімати з колін український народ, насамперед дбаючи про його культурно-освітній рівень. Десятки статей про мову, рідномовну освіту і літературу заповнюють найвизначніші видання Російської імперії. І не важливо, що вони написані російською мовою, головне, якого змісту ці пости і на яку аудиторію вони розраховані. Чомусь лише зрідка дослідники звертають увагу на громадянську сміливість Костомарова, який тільки-но повернувся до світського життя після звинувачення у антиімперській діяльності. Його україноцентричні переконання були значно сильнішими за інстинкт самозбереження, який,

¹ [Костомаров М.І.] Закон Божий // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – С. 169.

² Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща. Переклад з англійської Георгія Касьянова, Миколи Климчука, Миколи Рябчука, Ярослав Стріхи, Дзвенислави Матіяш та Христини Чушаак. – Вид. друге. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. – С. 355.

до речі, найчастіше «носять в зубах» його критики. Однак, як свідчить науково-історичний та публіцистичний доробок другої половини життя Костомарова, то цей фактор найменше розвинутий і перекритий палким бажанням відверто говорити правду. Це, безумовно, гідний приклад для наслідування теперішньому українству.

Актуальність образу Миколи Костомарова як українського інтелігента, наукового та громадського світоча сьогодні настільки виразна, наскільки ми відчуваємо, як сучасне суспільство стрімко втрачає свої духовні орієнтири. Інтелігент XIX ст. – це людина не тільки широко ґрунтована, високоосвічена та суспільно активна, але й морально чиста і глибоко духовна. Вона здатна вести за собою свідому частину громадянського суспільства, відкрито розбивати усталені норми і творити нову історичну міфологію. Усі перераховані риси ми бачимо в образі Миколи Костомарова, який нині не менше, ніж у XIX ст., викликає інтерес наукової спільноти, однак для широкого загалу він залишається недооціненим.

Сьогодні в українській історіографії точаться дискусії з приводу різночитань його спадщини та розбіжності в оцінці громадянської позиції. Однією з найочевидніших причин є живучість стереотипів, напрацьованих радянською ідеологічною машиною. Саме через україноцентричну та антиімперську орієнтацію Миколи Костомарова він був штучно викреслений із нарративного поля і заборонений жорсткими обмежувальними заходами. Причепивши вченому ярлик «буржуазного націоналіста», послідовники комуністичного світогляду поставили його у ряд своїх ідейних ворогів. Одна лише згадка спадщини чи ім'я М. Костомарова переслідувалася цензурою нарівні з М. Грушевським, В. Антоновичем, М. Драгомановим і т.п. До речі, ця проблема потребує додаткових студій, адже нам побіжно відомо про те, як відбувався цей процес, скільки вчених було покарано і чим влада аргументувала свою радикальність у цьому питанні.

Повернімося до другої половини XIX ст., точніше до кінця 50-х рр., коли М. Костомаров повернувся із заслання до Санкт-Петербурга.

Певний час він перебував у ейфорії: йшла підготовка до селянської реформи, яку він так довго чекав, починалися зрушення в усіх сферах життя, адже новий імператор Олександр II хотів увійти в історію як «новий Костянтин великого Риму». Костомаров-романтик повірив, що «засяло сонце свободи». Він опублікував свого «Богдана Хмельницького», поринув у громадське лоно, підняв у пресі ряд актуальних освітніх проблем, що залишилися невирішеними через розгром братства. Словом, він став речником українофільського руху і виносив на суд громадськості найгостріші для тієї епохи питання.

Одна з проблем була пов'язана з рідномовною освітою для українців. М. Костомаров не приховував, що є беззаперечним прихильником права простого народу навчатися зрозумілою мовою. На хвилі лінгвістичної революції, що охопила Європу, вчений вважав мову відправним пунктом тих націй, які виборюють свою незалежність. Сміливі та аргументовані заяви Костомарова, душа якого була закохана в українську історію, проросли рясними плодами на ґрунті захоплення молоді передовими революційними європейськими ідеями, тому як педагог і публічний лектор він був надзвичайно популярним. Про його диспут з Михайлом Погодіним ми вже писали неодноразово, тому зазначимо лише те, що він став неперевершеним науковим шоу, про яке писали усі столичні газети, його відобразили у афішах і сатиричних плакатах, однак для самого Костомарова перемога була швидше покаранням, бо відволікала від напруженої наукової творчості³.

Більшість творів вченого ставали яскравими подіями в інтелектуальному житті Російської імперії. Чого тільки варті біографічні монографії українських гетьманів, починаючи з Б. Хмельницького і завершуючи І. Мазепою. Стосовно першої, то вона пережила чотири видання (1857, 1859, 1870, 1884) і стала ключовим дослідженням в українській історіографії XIX ст., до якого вчені звертаються і сьогодні. Історія цієї праці відображає становлення історичної науки впродовж другої половини XIX ст., у ній прослідковуються особливості романтичного стилю

³ Гончар О. М. І. Костомаров і М. П. Погодін: науковий диспут в епістолярному розділі / О. Гончар // Історіографічні дослідження в Україні. – 2007. – Вип. 17. – С. 68-77.

⁴ Гончар О. Осягнення Миколою Костомаровим історичного образу Богдана Хмельницького у світлі епістолярної спадщини / О. Гончар // Історіографічні дослідження в Україні: 36. наук. пр. – 2013. – Вип. 23. – С. 65-92.

автора, його джерельні уподобання, оціночні упередження і вплив доби⁴. Монографія одночасно стала об'єктом захоплення й критики, вона відкрила нову епоху в історіописанні, коли увага дослідників фокусувалася на образах народних героїв, які вийшли з низів і змінили хід історії.

Ще голосніше заговорили про М. Костомарова після виходу праці «Дві руські народності» (1861)⁵. Нині вона є чи не найвідомішою його роботою за кількістю посилок, оскільки думки вченого виходили за межі можливого. За жанром стаття є публіцистичною, однак історична достовірність, послідовність та виваженість висновків автора ставить «Дві руські народності» у ранг науково-політичних студій, які сприймалися як відкритий антиімперський виступ, однак завдяки своїй переконливості не залишили шансів на знищення М. Костомарова як вченого. Не втрачають своєї актуальності думки автора про самобутність української народності у порівнянні з російським етносом, насамперед, на ґрунті духовних, культурних, мовних та історичних розбіжностей. Автор наголошує: «Варто поставити зображення великоросіянина і південноруса поруч у їх костюмах, з їх ходом, з їх зовнішнім виглядом; потім описати спосіб домашнього життя того й іншого, їх побутові звичаї, обряди, способи господарювання, нарешті викласти сутність їх діалекту. Але все це буде виразом того, що приховується в глибині душі; останнє є джерелом того, що явлене зовнішнім виглядом. Ось цю саме духовну сутність потрібно нам пояснити і визначити, бо тільки вона може показати, чого слід нам надіятися від літературного розвитку тої руської народності, котра вступає тепер у свої права»⁶.

Особливої уваги заслуговує думка М. Костомарова про незаконне присвоєння росіянами етноніма «русский», коли він історично стосується східнослов'янських племен, що проживали на території Київської Русі, і дали початок українському народові. І хоч автор вживає термін «південноруський» замість «український», однак прив'язує його до окремого, несхожого на

російський, народу. Завуальовуючи свої переконання, історик говорить про випадкове присвоєння етноніму «русский» північнорусами, маючи на увазі абсолютно спланований процес об'єднання всіх руських племен у єдиний народ, цементуючим фактором якого стає Московське князівство. Однак штучність цього союзу підтверджується подальшими аргументами М. Костомарова про різний характер державотворчих процесів та їх витоків у обох гілок руського народу. В українців – це козацьке начало, яке було проявом збереження історичної пам'яті про києво-руську велич і склалося на тлі поневолення народу у литовсько-польську добу. У росіян таким началом була монголо-татарська навала, коли північноруси намагалися захистити себе централізуючи владу і підкорюючи їй різні землі. Згодом до них застосовують термін «русські» і прив'язують поняття «русський народ» як інструмент насильного приєднання⁷.

Заслуговують на увагу і висновки М. Костомарова щодо різної ролі православної церкви для українців і росіян. Для перших – це спосіб знайти духовний прихисток від поневолення, а для других – державотворчий фактор, коли доля народів підкорялася мудрості духовенства, а те в свою чергу служило інтересам влади. Так запанувала зверхність Бога і царя в усьому і, як наслідок «панування спільноти над особистістю»⁸. Як це нині актуально годі й заперечувати!!! М. Костомаров як справжній християнин вже тоді розумів, що православне духовенство у Росії давно відійшло від свого покликання, зайнявши позицію впливового фактору шовіністичної централізації. Тоді, як сам вчений сприймав релігію, заглиблюючись у її внутрішні тенденції, імперське православ'я відіграло лише зовнішню функцію, втративши християнську духовну складову. Натомість в українського народу було «сильне відчуття Божої всеприсутності, благості, внутрішнього єднання з Богом, таємні розмисли про Божий Промисел, про себе, сердечне прагнення досягнути таїну духовного»⁹.

⁵ Костомаров Н. Две русские народности [Письмо к редактору] / Н. Костомаров // Основа. – 1861. – Кн. 1. – С. 33-61.

⁶ Там само. – С. 34.

⁷ Там само. – С. 44-46.

⁸ Там само. – С. 58.

⁹ Там само. – С. 60.

Стаття М. Костомарова «Дві руські народності», побудована на бінарності вимірів українців і росіян, майстерно і прогресивно для свого часу розкривала характери обох народів, їх сильні і слабкі сторони, особливості самоусвідомлення та історичну складову усіх цих паралелей. Найбільше хвилювало вченого, що насилила у вигляді кріпосництва, породжене азійським деспотизмом, досі принижує простих українців, що є протиприродним для їх слов'янсько-козацької волелюбності. Ніхто так, як це зробив М. Костомаров, не зміг тоді висловити свою синівську любов до України, ніхто не вірив так щиро у її Божественне покликання нести ідею свободи і рівності усіх слов'янських народів у майбутнє, і ніхто так не вплинув на формування національності свідомості українців у другій половині XIX ст. і тим більше згодом. Більшість дослідників сучасності схиляються до високої оцінки цього твору з точки зору актуальності та прогресивності. Наприклад, Я. Пеленський вважає, що М. Костомаров своїми ідеями вже тоді намагався започаткувати продуктивний українсько-російський політичний діалог, але зі своєї україноцентричної позиції¹⁰. І хоч не всі висновки автора можна, як завжди, сприймати однозначно, проте вони є свідченням змін у науковому світогляді, коли від глибоко духовного сприйняття історії М. Костомаров переходить до більш реалістичних оцінок і суджень. Цей твір – продукт зрілого вченого, який давно відійшов від романтичних захоплень, а зосередився на науковості своїх тверджень, при цьому не зраджуючи своїм ідеалам.

У 1863 р. нова українська освітня проблема у вигляді Валуєвського циркуляру сколихнула вразливу душу нашого героя. Він боровся до останнього, особисто писав і зустрічався з самим П. Валуєвим, однак не зміг протистояти загальній істерії держави у боротьбі з сепаратизмом, пов'язаний з початком другого польського національно-визвольного повстання. Бурхлива громадська діяльність, постійні дискусії з опонентами у пресі та листуванні забирали у М. Костомарова багато сил і відволікали від наукових студій. Засилля соціалістичних ідей,

зміни пріоритетів у науково-історичних підходах на позитивістські, звинувачення вченого у консерватизмі і близькозорості – все це посипалось рясним дощем на тонку творчу душу. Тому у другій половині 60-х рр. XIX ст. він намагався зачинитися у власній науковій лабораторії, однак марно. Маючи на меті довершити свої наукові плани, розпочаті ще у молодості, він натомість відповідав на відверті провокації, спростовував, уточнював, пояснював свої меседжі у пресі, навіть змушений був публічно заявляти про свою лояльність, аби тільки його залишили у спокої. Проте вся його спадщина 60-80-х рр. XIX ст. – це розвінчування антинаукових та псевдоісторичних міфів. У 1929 р. М. Грушевський, перебуваючи під тиском радянської ідеології, сказав: «Припертий до стіни антагоністами, котрі правильно відгадували його недоговорені тези і звертали на них увагу недремлючого начальственного ока, він звичайно ховався за захисні фрази про необхідність сього державного процесу, пережитість тих народніх змагань, що повставали проти нього»¹¹.

Доречно зауважити ще один важливий момент стосовно М. Костомарова. Зважившись на захист інтересів українців в Російській імперії, він потрапив під удар і росіян і поляків, котрим українська національна ідея у трактуванні вченого була кісткою у горлі. М. Костомаров чудово це розумів, тому застерігав соратників і свідому інтелігенцію від загострення суперечок, щоб часом не опинитися у замкнутому колі через спекуляцію навколо українського питання (цього прагнула влада, тому і «закривала очі» на публіцистичні війни). Однак заклики вченого до пониження градусу протистояння здебільшого сприймалися як відступництво, тоді як насправді він намагався захистити хиткі завоювання українофільства від повного розгрому. Як людина з християнськими цінностями, М. Костомаров всіляко прагнув звести нанівець національне протистояння, припинити міжнаціональний конфлікт шляхом науково виважених аргументів, однак його слова часто виривали з контексту і наводили у зовсім іншій інтерпретації. Так, наприклад, сталося зі статтями

¹⁰ Jaroslav Pelenski. The Ukrainian-Russian Debate over the Legacy of Kievan Rus', 1840s–1860s // Jaroslav Pelenski. The Contest for the Legacy of Kievan Rus', – Boulder, CO: East European Monographs, 1998. – С. 222.

¹¹ Грушевський М.С. Науково-публіцистичні та полемічні писання Миколи Костомарова / М.С. Грушевський // Костомаров М.І. З публіцистичних писань / М.І. Костомаров. – К.; Х., 1928. – С. IV.

«Український сепаратизм», «Тисячоліття Русі», «Правда москвичам про Русь», «Правда полякам про Русь» і т.д. Не завжди вчений міг встояти під ударами долі, він емоційно відповідав на випадки, потім каявся, однак в душі жили ті ж любов, толерантність, прагнення свободи творчості, відданість коханій Україні.

У рік ювілею Миколи Костомарова ми мусимо по-новому, спокійно і неупереджено повернути його нашій Батьківщині, його багатонаціональному народу, що з великими перешкодами, однак крокує до кращого майбутнього. Ми достойні слави своїх патріотів, хоч жили вони ще у позаминулому столітті!

References

Gonchar Olga. M.I. Kostomarov i M.P. Pohodin: naukovyi dysput v epistoliarnomu rozdzili / O. Gonchar // Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraini. – 2007. – Vyp. 17. – S. 68-77. [in Ukrainian]

Yii zh. Osiahnennia Mykoloiu Kostomarovym istorichnoho obrazu Bohdana Khmelnytskoho u svitli epistoliarnoi spadshchyny / O. Gonchar // Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraini: Zb. nauk. pr. – 2013. – Vyp. 23. – S. 65-92. [in Ukrainian]

Shporliuk Roman. Formuvannia modernykh natsii: Ukraina – Rosiia – Polshcha. Pereklad z anhliiskoi Heor-

hiia Kasianova, Mykoly Klymchuka, Mykoly Riabchuka, Yaroslavy Strikhy, Dzvenyslavy Matiash ta Khrystyny Chushaak. – Vyd. druhe. – K.: DUKh I LITERA, 2016. – S. 355. [in Ukrainian]

Jaroslav Pelenski. The Ukrainian-Russian Debate over the Legacy of Kievan Rus', 1840s–1860s // Jaroslav Pelenski. The Contest for the Legacy of Kievan Rus', – Boulder, CO: East European Monographs, 1998. – C. 222. [in English]

Олена Прищепя (м. Рівне)

«Місця пам'яті» М. І. Костомарова у Рівному

У статті маркуються «місця пам'яті» М. І. Костомарова у Рівному, пов'язані з його перебуванням тут у 1844–1845 рр. на посаді учителя історії місцевої гімназії. Пропонується більшість з них розглядати як основні вузли у мережі культурних комунікацій молодого історика. До їх переліку віднесено сучасну вулицю Мицькевича (давня Бармацька), де проживав Костомаров. Як пам'ятка архітектури XIX ст., в історичній частині Рівного збережена будівля гімназії, де працював історик. Стверджується, що цей символ культурного минулого міста в сучасній масовій свідомості містян може бути ширше задіяний у конструюванні історичної пам'яті крізь зріз діяльності Костомарова.

До костомарівських «місць пам'яті» пропонується віднести місцезнаходження соборної Свято-Воскресенської церкви, яку відвідував історик, могилу протоієрея В. Омелянського на старому кладовищі «Грбник», що супроводжував Костомарова у мандрах Волиню, а також куточок колишнього парку власників міста, де стояв «палацик на Гірці», як місце можливої зустрічі Костомарова із князем Казимиром Любомирським.

У руслі державної політики пам'яті розглядається встановлення меморіальної дошки на гімназійній будівлі та найменування однієї з вулиць Рівного на честь Костомарова.

Ключові слова: М. І. Костомаров, «місця пам'яті», Рівне, гімназія, культурні комунікації.

Olena Pryshchepa

M. I. Kostomarov's «Memory places» in Rivne

The article shows M. I. Kostomarov's «memory places» in Rivne, which are connected with his staying here as a History teacher in local gymnasium in 1844–1845. The article proposesto consider the majority of the masthemainpoints of cultural communication network of the young historian. Their list includes modern Mitskevycha Street (old Barmatska), where Kostomarov lived. The building of the gymnasium in the historical part of Rivne, where the historian worked, is preserved as the architectural monument of the 19th century. The research states that this symbol of the cultural past in the modern mass consciousness of the townspeople can be more widely involved in constructing historical memory through the prism of Kostomarov's activity.

We also proposesto include to M. I. Kostomarov's «memoryplaces» the location of the Holy Resurrection Cathedral, which the historian visited; in the old cemetery of «Hrabnyk», the grave of archpriest V. Omelian-skyi, who accompanied Kostomarov in his travelling in Volyn; and also the part of the former park of town's owners, where there was a «palace on the hill» – as the place of the possible meeting of Kostomarov with prince Kazymyr Liubomyrskui.

In the framework of the state policy of memory, we propose the installation of a memorial plaque on the gymnasium building and to name one of the streets of Rivne in honor of Kostomarov.

Key words: M. I. Kostomarov, «memoryplaces», Rivne, gymnasium, cultural communications, memory policy.

Елена Прищепя

«Места памяти» Н. И. Костомарова в Ровно

В статье маркируются «места памяти» Н. И. Костомарова в Ровно, связанные с его пребыванием здесь в 1844–1845 гг. на должности учителя истории местной гимназии. Предлагается большую их часть рассматривать как главные узлы в сети культурных коммуникаций молодого историка. В их перечень вошла современная улица Мицькевича (бывшая Бармацкая), где проживал Костомаров. Как памятник архитектуры XIX в. в исторической части Ровно уцелело здание гимназии, где трудился историк. Утверждается, что этот символ культурного прошлого города в современном массовом

сознании горожан может быть шире задействован в конструировании исторической памяти сквозь срез деятельности Костомарова.

К костомаровским «местам памяти» предлагается отнести месторасположение соборной Свято-Воскресенской церкви, посещаемой историком, могилу протоиерея В. Омелянского на старом кладбище «Грабник», который сопровождал Костомарова в путешествии по Волини, а также уголок бывшего парка владельцев города, где стоял «палацык на Гирци», как место предполагаемой встречи Костомарова с князем Казимиром Любомирским.

В русле государственной политики памяти рассматривается установление мемориальной доски на здании гимназии и наименование одной из улиц Ровно в честь Костомарова.

Ключевые слова: Н. И. Костомаров, «места памяти», Ровно, гимназия, культурные коммуникации.

У рік відзначення 200-ліття від дня народження Миколи Івановича Костомарова – видатного історика, фундатора української історіографії, упевнено можемо констатувати, що короткочасний рівненський період його діяльності, пов'язаний із учителюванням у Рівненській гімназії (кінець жовтня 1844 р. – серпень 1845 р.) достатньо повно висвітлений у вітчизняній історичній науці. У переліку основних праць, де порушувалася ця проблема, згадаймо публікацію В. Міяковського¹. Учителювання Костомарова у Рівному знайшло відображення у книжці Ю. Пінчука², а в окремому нарисі цього провідного костомаровознавця, підготовленому спільно із Г. Пасеченко, подано розгорнуту характеристику перебування Костомарова на Во-

лині як важливого періоду його життя і чинника творчого становлення³.

На архівних матеріалах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського базується стаття київських дослідників Л. Ігнатенко та М. Кучинського «Микола Костомаров і Рівне»⁴. Окремі тематичні рубрики про Рівне, Рівненську гімназію та інші населені пункти Волині, де упродовж 1844–1845 рр. довелося побувати молодому вченому, представлені в енциклопедичних виданнях, які з'явилися в добу незалежної України⁵. Активно зверталися до висвітлення короткочасного перебування Костомарова у Рівному та ознайомлення його з Волиню рівненські дослідники Я. Поліщук⁶, С. Шевчук⁷, О. Масний⁸ та ін.

¹ Міяковський В. Костомаров у Рівному / В. Міяковський // Україна. – 1925. – № 3. – С. 28–66.

² Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров / Ю. А. Пінчук. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 54–58.

³ Пінчук Ю. З волинських років М. І. Костомарова / Ю. Пінчук, Г. Пасеченко // Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острогор – Нью-Йорк, 1999. – С. 418–425.

⁴ Ігнатенко Л. А. Микола Костомаров і Рівне / Л. А. Ігнатенко, М. В. Кучинський // Микола Костомаров і проблеми суспільного розвитку української нації: наук.-практ. конф., присвячена 175-річчю з дня народження М. Костомарова / Рівне, 1–14 травня 1992 р. / Рівн. пед. ін-т, Рівн. держ. ін-тут культури, Рівн. обл. упр. куль-ри; Редкол. О. А. Галич, Я. О. Поліщук, С. І. Шевчук та ін. – Рівне, 1992. – С. 94–95.

⁵ Энциклопедия жизни и творчества Н. И. Костомарова (1817–1885) / Председ. ред. коллегии В. А. Смолій; зам. председ., науч. ред. и руковод. авт. коллектива Ю. А. Пинчук. – К.: Ин-тут истории Украины; Донецк: Юго-Восток, 2001. – 570 с.; Смолій В. А. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник / В. А. Смолій, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь; Вступ. ст. і заг. ред. В. А. Смолія. – К.: Вища шк., 2005. – 543 с.

⁶ Поліщук Я. Мандрівка крізь віки. Нариси історії міста / Я. Поліщук. – Рівне, 1998. – С. 77–80.

⁷ Шевчук С. Волинь у наукових студіях Миколи Костомарова / С. Шевчук // Микола Костомаров у вимірах сучасності: 36. наук. праць за м-лами Всеукр. наук.-практ. конф. / М-во освіти і науки України; Ін-тут історії України НАН України; Ін-тут мовознавства, фольклористики та етнології ім. Р. Т. Рильського НАН України. – Рівне: Волинські береги, 2007. – С. 82–90.

⁸ Масний О. С. М. І. Костомаров як викладач Рівненської гімназії, краєзнавець і фольклорист / О. С. Масний // Микола Костомаров і проблеми суспільного розвитку української нації: наук.-практ. конф., присвячена 175-річчю з дня народження М. Костомарова / Рівне, 13–14 травня 1992 р. / Рівн. пед. ін-т, Рівн. держ. ін-тут культури, Рівн. обл. упр. культури; Редкол. О. А. Галич, Я. О. Поліщук, С. І. Шевчук та ін. – Рівне, 1992. – С. 96–97.

Вагомою джерельною базою для рівнезнавчих студій про Костомарова слугує і архів Рівненської гімназії, який зберігається в Державному архіві Рівненської області⁹, автобіографія історика¹⁰, його епістолярна спадщина¹¹, спогади тих, хто працював із ним в гімназії, зокрема учителя математики Кирила Яновського¹².

Спираючись на вказаний історіографічний доробок маємо намір у цій публікації звернутися до проблеми збереження у просторі міста Рівного історичної пам'яті про Костомарова. Ім'я відомого дослідника минулого українського народу, як вважаємо, може сприяти в сучасній Україні формуванню соціальної, і ширше – національної ідентифікації особистості й спільноти, яка, за П. Норою, ґрунтується на «місцях пам'яті» і «героях», з якими ця спільнота себе ідентифікує. «Пам'ять породжується соціальною групою, яку вона згуртовує», – стверджував французький дослідник¹³.

Погодитись пізньої осені 1844 р. на посаду старшого учителя історії Рівненської гімназії випускника Харківського університету, магістра історії Костомарова спонукала ціль ближче пізнати цю частину Волині для продовження наукових пошукувань в галузі фольклору, етнографії, дослідження історії України козацької доби. Іншими словами, головною метою його приїзду до Рівного було усе ж не отримання місця праці в гімназії для набуття та удосконалення учительського фаху, а реалізація наукових інтересів, які з огляду на новизну уведення до кола історичних джерел матеріалів про життя українського народу, далеко не одностайно сприймалися і в університетських колах.

Коротко охарактеризуємо Рівне, яким побачив його Костомаров пізньої осені 1844 р. Маючи статус повітового міста Волинської губернії, Рівне продовжувало бути вотчинним володінням князів Любомирських, який маркувала розміщена у центральній частині його забудови занедбана уже на той час палацова резиденція. У травні 1844 року, за декілька місяців до прибуття у Рівне Костомарова, тодішній власник міста, Казимир Любомирський, пожертвував старий палац Міністерству народної освіти, і його будівля перейшла в розпорядження Рівненської гімназії, адміністрація якої не знайшла іншого для нього використання, як квартирування там своїх учителів¹⁴. А от родина Любомирських замешкала у доволі скромних апартаментах дещо на віддалі від старого палацу – у так званому «палацику на Гірці».

В самому місті мешкало трохи більше п'яти тисяч жителів, поміж яких більшу половину складала єврейська людність. Така мала залюдненість міста, як врешті і приватновласницький статус цього міста, не був чимось унікальним для Волині. І все ж чим Рівне вирізнялося поміж інших волинських поселень, так це наявністю середнього навчального закладу – гімназії, єдиної на той час середньої школи на Волині у повітовому місті, що, відповідно, вивищувало його культурний та й економічний статус.

Гімназія розташовувалася в ошатній двоповерховій будівлі, збудованій у стилі класицизму на кошти власників міста спеціально для її потреб (фото 1). Відтоді як її перемістили з місечка Клевая до Рівного пройшло лиш чотири роки, тому в шкільній адміністрації вистачало проблем і з її облаштуванням, і набором учнів,

⁹ *Леонова Л. А.* Документальні фонди середніх навчальних закладів Волинської губернії у державному архіві Рівненської області / Л. А. Леонова, О. П. Прищепя // *Архіви України*. – 2012. – № 2. – С. 154.

¹⁰ *Костомаров Н. И.* Автобіографія / Н. И. Костомаров // *Исторические произведения. Автобіографія / Сост. и ист.-биограф. очерк В. А. Замлинского; Примеч. И. Л. Бутича*. – К.: Изд-во при Киев. государственном ун-те, 1989. – С. 463–472.

¹¹ *Міяковський В.* Вказ. праця. – С. 42–65.

¹² *Захарченко В. А.* Архівні джерела до біографії М. І. Костомарова в ЦНБ ім. В. Вернадського АН УРСР. В. А. Захарченко // *Архіви України*. – 1990. – № 3. – С. 64.

¹³ *Нора П.* Между памятью и историей. Проблематика мест памяти // *Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок*. – С.Пб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 1999. – С. 20.

¹⁴ *Михайлишин О.* Сторінки з історії розбудови Рівненської гімназії за матеріалами Державного архіву Волинської області / О. Михайлишин // *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. До 165-річчя Рівненської гімназії. Випуск 2*. – (Матеріали наукової конференції 23.11. 2004 р.). – Рівне: Волинські обереги, 2005. – С. 16.

Фото 1. Рівненська гімназія. Середина XIX ст.

переважну більшість яких склали діти з родин збіднілої польської шляхти. Та й знайти заміну старим учительським кадрам ще польських шкіл новою генерацією випускників російських університетів було нелегко за браком достатньої їх чисельності, а то й через небажання багатьох із них їхати у правобережну міську глибинку. Адже подібні переїзди, нехай і заради набуття статусу учительської професії та матеріального забезпечення, позбавляли молодих освічених людей активного спілкування з книжковою культурою, бо ж у повітових містах та містечках усе ще були відсутні публічні бібліотеки й книгарні, до того ж обривалися безпосередні контакти з університетським товариством.

І все ж подібні життєві ситуації змушували генерацію випускників університетів «вростати» в нове культурне середовище, чи то особисто формувати нове коло особистих взаємин. Відразу по приїзду до Рівного Костомаров включається в навчально-виховний процес гімназії. Виступаючи на той час найважливішим міським освітньо-культурним осередком Рівного, вона об'єднувала навколо себе учительський колектив (до 20 осіб) та більше 300 учнів. А ще у позаурочний час, переважно під час урочистих актів, притягувала до себе міських, чи то повітового рівня можновладців, доброчинців (зокрема, почесних попечителів), батьків учнів.

Молодому історик, обтяженому щотижневим 15-годинним навантаженням викладання

історії та зосередженому на наукових інтересах, сформувати широке коло спілкування не вдалося. Головні контакти Костомарова з колегами-учителями й учнями, за винятком різдвяних та великодніх вакацій, коли він подорожував Волинню, були пов'язані саме з гімназією. Окрім викладання предмету історії тут він спілкувався з колегами на засіданнях педагогічних рад під час обговорення різних навчальних питань, чи то на перервах між заняттями, або ж вирішував ділові питання з адміністрацією гімназії, зокрема, директором П. Аврамовим.

Зауважимо, що при тому, коли більшість учительського колективу гімназії була задіяна ще й у викладанні у приходському училищі, чи то в жіночому пансіоні М. Бондіні, Костомаров, за винятком обов'язку бути присутнім на екзаменах у останньому (червень 1845 р.)¹⁵, до контактів з іншими навчальними закладами Рівного не долучався. Тут могла зіграти роль його краща матеріальна забезпеченість, аніж у багатьох гімназійних учителів, які змушені були шукати додаткового заробітку.

Інспектуючи гімназію у 1844 р., адміністрація Київського навчального округу зауважувала: «нынешний учитель, магистр Костомаров, с особенной любовью преданный науке, и уже доказавший отличные свои дарования некоторыми весьма дельными историческими сочинениями, имеет без сомнения все качества, потребные для вполне хорошего преподавателя»¹⁶.

¹⁵ Попов А. И. Н. И. Костомаров – преподаватель Ровенской гимназии. (По архивным данным Ровенского реального училища) / А. И. Попов // Исторический вестник. – 1917. – Март. – С. 732.

¹⁶ Анципо-Чикунський А. А. Историческая записка о Ровенском реальном училище 1832–1882 / А. А. Анципо-Чикунский // Рівненська гімназія: 1839–1921. Історія. Спогади. Документи / Упоряд. В. Луц, О. Морозова. – Рівне: Дятлик М., 2014. – С. 28.

Поступово виокремилася коло найближчих до нього за інтелектуальними уподобаннями та формами проведення дозвілля колег. Поміж них – Петро Чуйкевич – учитель латини, математик Кирило Яновський, Євгеній Малавський – викладач історії, Павло Науменко – виконуючий інспекторські обов'язки, учитель Закону Божого – священник Венедикт Омелянський. За винятком хіба що Яновського, в якому він вбачав переважно партнера по грі в більярд, саме вони, як стверджував В. Міяковський, завдяки своєму українству могли бути ближчими до Костомарова, аніж решта учителів. Так, Малавський, ще будучи студентом Київського університету, мав намір брати участь у наукових експедиціях по Україні для вивчення місцевих говірок¹⁷. Петро Чуйкевич був земляком П. Куліша¹⁸, з останнім Костомаров зійшовся в Києві напередодні прибуття до Рівного. В оцінці самого Костомарова «учитель латинского языка Чуйкевич [...] поет прекрасные малороссийские песни, любит их и выше прочих по взгляду»¹⁹. Інспектор гімназії Павло Науменко – батько відомого педагога В. П. Науменка, як і Костомаров, був вихованцем Харківського університету. Хоча Науменко був старшим за Костомарова, під час навчання в університеті вони мали спільних учителів, до того ж у молодому віці той займався українською переробкою творів А. Міцкевича й прихильно ставився до українського руху²⁰.

Хоча контакти з колегами по роботі переносились й за стіни гімназії – як то на квартиру, де мешкав сам Костомаров, чи то казенні квартири інших учителів, які мешкали поруч з гімназією, а то й зрідка до міського трактиру італійця Ольгіаті²¹, ще раз наголосимо, що гімназійна будівля усе ж слугувала основним місцем, де перетиналися ниті його комунікування.

Задаймося питанням, чи зберігалася по від'їзді Костомарова з Рівного у стінах місцевої гімназії пам'ять про відомого історика? Адже за весь період її існування (1839–1922) не знайшлося іншого викладача, який сумлінно виконуючи основні професійні обов'язки, так активно, як Костомаров, займався б науковою діяльністю. Так, поміж вагомого доробку учителів на ниві інтелектуальної праці учитель історії Костомаров власноруч у нотатках до звіту гімназії 1844 року зафіксував наступне: «занимаюсь 1). Сочинением истории войны казаков с поляками во главе с Хмельницким; 2). Собранием и объяснением народных малороссийских песен; 3). Приготовлением к изданию соображений, относящихся к истории Малороссии; 4). Издал и напечатал в сем году сочинение о значении русской народной поэзии [...]»²².

В період офіційної опали історика за участь в діяльності Кирило-Мефодіївського братства адміністрація Рівненської гімназії змушена була реагувати на циркулярні приписи попечителя навчального округу про вилучення зі шкільної бібліотеки творів Костомарова разом із книжками інших членів таємного товариства – П. Куліша та Т. Шевченка²³. Однак вже у 1870-х рр. шкільна бібліотека (насамперед фундаментальна її частина) активно поповнювалася творами Костомарова, зокрема, туди надійшла його монографія про Богдана Хмельницького, низка випусків «Русской истории в жизнеописании ее главнейших деятелей», праця під назвою «Кто был первый Лжедмитрий?»²⁴. У разі втрати учителями книжок із гімназійної бібліотеки допускалася їх заміна книжками Костомарова, як це зробив у 1868 р. учитель Андреевський, придбавши його «Славянскую мифологию»²⁵.

¹⁷ Міяковський В. Вказ праця. – С. 31.

¹⁸ Терлецький В. Рівненські відгуки про діяльність і життя Пантелеймона Куліша та Миколи Костомарова / В. Терлецький // Наукові записки [Рівненського обласного краєзнавчого музею]. – Випуск VII. – Рівне: видавець Олег Зень, 2009. – С. 23.

¹⁹ Міяковський В. Вказ праця. – С. 30–31.

²⁰ Там само. – С. 31; Смолій В. А. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник ... – С. 235.

²¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського, ф. XXII, спр. 441, арк. 1.

²² Державний архів Рівненської області (ДАРО), ф. 394, оп. 2, спр. 39, арк. 18 зв.

²³ ДАРО, ф. 394, оп. 2, спр. 2, арк. 71.

²⁴ Там само, ф. 215, оп. 2, спр. 199, арк. 49; ДАРО, ф. 215, оп. 2, спр. 201, арк. 44; ДАРО, ф. 215, оп. 2, спр. 203, арк. 95.

²⁵ Там само, ф. 394, оп. 2, спр. 23, арк. 64.

Зауважимо, що доступ гімназістам до фундаментального відділу бібліотеки усе ж був обмежений, а до учнівського відділу шкільної книгозбірні його книжки надходили лиш зрідка. В архівних справах про закупівлю навчальної літератури для учнів цього середнього навчального закладу, виявлений лиш один факт придбання у 1876 р. навчального посібника Костомарова з російської історії²⁶.

До слова, незадовільне забезпечення учнівських відділів шкільних бібліотек книжками Костомарова мало місце і в інших середніх навчальних закладах Київського навчального округу. У 1888 р. на засіданні комісії директорів середніх навчальних закладів м. Києва та їх інспекторів у присутності помічника попечителя округу порушувалося клопотання про комплектування учнівських бібліотек, от хоч би такими працями Костомарова, як «Богдан Хмельницький» та «Последние дни Речи Посполитой». Як аргумент наводилось наступне: «Упомянутые сочинения Костомарова необходимы для ученических библиотек, потому что они подробно, в живой, художественной форме картин, и без всяких односторонних тенденций, изображают такие важные исторические события, как присоединение Малороссии к России, падение Польши – события, обстоятельное ознакомление с которыми особенно важно и необходимо для воспитанников местного края»²⁷.

В історичному та статистичному описі Рівненської гімназії, складеному за розпорядженням Міністерства народної освіти у 1863 р., ім'я Костомарова фігурувало поруч із Кулішем у тій частині формуляру, де мали подаватися дані про осіб, які навчалися тут, чи працювали учителями, а у подальшому стали відомими у різних сферах державного життя, зокрема і в літературній діяльності²⁸.

Ім'я Костомарова, пов'язане з Рівне, набуло ваги завдяки публікаціям учителів цього навчального закладу, який від 1872 р. був реорганізований в реальне училище. Зокрема, «Исторической записке о Ровенском реальном училище»

А. Анципо-Чикунського, випущеній з нагоди 50-річного ювілею цього навчального закладу, а особливо нарису А. Попова, опублікованому 1917 року в «Историческом вестнике»²⁹.

Щоправда, на відміну від пошанування таких діячів науки і літератури, як М. Ломоносов, В. Жуковський, О. Пушкін, М. Гоголь публічних віншувальнь Костомарова в реальному училищі не влаштували. Хоча, як відомо, подібні заходи вже мали місце на малій батьківщині історика – Воронежській губернії. Зокрема 1911 року у Воронежі проводилися урочистості, присвячені 25-й річниці від дня смерті видатного історика. Відвідати відкрити історико-археологічну й художню виставку організатори цього наукового і культурного заходу (зокрема, Воронежська губернська вчена архівна комісія) запрошували й адміністрацію Рівненського реального училища. Проте в останньої так і не склалося з поїздкою до Воронежа³⁰.

Якщо усе ж в імперську добу увічнення пам'яті про Костомарова мало б слугувати інтересам формування спільного культурного простору держави Романових, то в добу незалежної України його ім'я, що набуло звучання «фундатора новітнього українства»³¹, консолідує ще недостатньо зріле українське суспільство. Тому для Рівного будівля колишньої гімназії як «місце пам'яті» про Костомарова і як головний освітньо-культурний осередок повітового міста імперської доби асоціюється із образом формування паростків українськості – бодай на локальному просторі самого міста. Згадаймо, що у 1992 р. з нагоди 175-річниці від дня народження Костомарова у Рівному на фасаді колишньої гімназійної будівлі, де розміщений нині обласний краєзнавчий музей, була встановлена меморіальна дошка (фото 2), а на початку 2000-х рр. одна із вулиць Рівного (на жаль, не в історичній частині міста) отримала його ім'я.

Сам же Костомаров у Рівному мешкав на вулиці, яка у XIX ст. звалася Бармацькою («Барматская») (сучасна Міцкевича), бо ж була прокладена у напрямку до приміського села Бармаки³².

²⁶ ДАРО, ф. 215, оп. 2, спр. 203, арк. 107 зв.

²⁷ Там само, ф. 215, оп. 2, спр. 207, арк. 8 зв.–9.

²⁸ Там само, ф. 394, оп. 2, спр. 106, арк. 4.

²⁹ *Анципо-Чикунський А. А.* Указ. соч. – С. 28; *Попов А. И.* Указ. соч. – С. 716–735.

³⁰ ДАРО, ф. 394, оп. 2, спр. 168, арк. 39.

³¹ *Смолій В. А.* Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник... – С. 5.

³² *Прищепя О.* Вулицями Рівного: погляд у минуле / О. Прищепя. – Рівне, 2006. – С. 141–144.

Фото 2. Рівненський обласний краєзнавчий музей.
Праворуч на фасаді – меморіальна дошка на честь М. Костомарова.

Нашому герою не випадало згадувати добрим словом Рівне, враховуючи недоладність його облаштування, а от надто короткі відстані, які доводилось долати мало не щодня від своєї тимчасової оселі до гімназійної садиби, він пам'ятав і на схилі років. А ще відзначав дешевизну міського життя: за наймання помешкання у Самарських – родичів учителя латини І. Спіфановича, він щомісяця мав віддати лише до десяти рублів включно із харчуванням та пранням білизни³³.

Отож маємо ще одне «місце пам'яті» Костомарова у Рівному – вулицю Міцкевича, яка, на жаль, фактично не зберегла слідів забудови XIX століття. Локалізувати ж місце помешкання Костомарова на Бармацькій вже не було можливим і на початку XX ст., бо відійшли у вічність останні старожили міста, які пам'ятали його місцезнаходження³⁴.

Контакти Костомарова поза гімназією з міським середовищем окреслювало коло людських взаємин, пов'язаних з відвідинами єдиного у Рівному соборного православного Свято-Воскресенського храму, до якого він, як глибоко віруючий християнин, мав би регулярно вчашати. Його дерев'яна будівля, зведена ще в 1781 р., розміщува-

лася в торговельному кварталі міста, щільно і хаотично забудованому єврейським людом, й домінувала над округою, втративши на той час зовнішню привабливість. Маємо детальний опис цієї церкви кінця 50-х рр. XIX ст., коли завдяки старанням її настоятеля протоієрея В. Омелянського вона була таки відремонтована: «[...] здание деревянное, на каменном основании ошпалено, все три бани с куполами покрыты листовым железом и выкрашены зеленою олейною краской; пределы все покрыты новою гонтою и выкрашены зеленою олейною краскою [...] внутри выбелена вся. Иконостас поновлен [...]. Престол в ней один во имя Воскресения Христова [...]»³⁵.

Згадана соборна церква у 1881 р. була знищена пожежею, у полум'я якої тоді вигоріла вся центральна частина повітового міста. Новий кам'яний Воскресенський храм з'явився на головній вулиці Рівного лише наприкінці XIX ст. і не маркував місця розташування своєї попередниці³⁶. І все ж локалізацію давньої Свято-Воскресенської церкви дозволяє прояснити і літографія Г. Пейєра середини XIX ст. (фото 3), і краєзнавчі нариси про Рівне, опубліковані наприкінці XIX ст.³⁷ У обрисах сучасного Рівного

³³ Костомаров Н. И. Указ. соч. – С. 464.

³⁴ Попов А. И. Указ соч. – С. 725.

³⁵ ДАРО, ф. 639, оп. 2, спр. 30а, арк. 1.

³⁶ Рычков П. А. Дорогами южной Ровенщины (от Корца до Пляшевой) / П. А. Рычков. – Москва: Искусство, 1989. – С. 55.

³⁷ Сендульский А. Город Ровно / А. Сендульский // Волынские епархиальные ведомости. – 1880. – Часть неофициальная. – № 5. – С. 245–246; Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии: В 5 т. – Т. 2: Ровенский, Острожский, Дубенский уезды / Н. И. Теодорович. – Почаев, 1890. – С. 455–456.

Фото 3. Рівне. Загальний вигляд. Ліворуч удалині – Свято-Воскресенський храм. Літографія Г. Пейєра. Середина XIX ст.

її місцезнаходження прив'язується до вулиці гетьмана Петра Сагайдачного, що пролягає в історичній частині міста, де, як і в давнину, продовжує вирувати торговельне життя.

Міркуємо, що відвідини храму мали дарувати учителеві Костомарову душевну розраду, а ще можливість ближче поспілкуватися з його настоятелем – священиком Омелянським, який, як вже згадувалося, у Рівненській гімназії викладав Закон Божий, і мав би жити поруч із церквою.

Уродженець Волині Венедикт Омелянський мав вищу богословську освіту, яку здобув у Київській духовній академії. До переїзду в Рівне у 1844 році встиг попрацювати на адміністративних та викладацьких посадах у Дерманському духовному й приходському училищах, Волинській духовній семінарії (м. Кременець). Потому був затверджений довіреною особою Почаївської Успенської Лаври в судових справах з її боржниками, які розглядалися у Кременецькому повітовому суді. Сумлінно виконував ці обов'язки до вересня 1844 р., тоді ж був рукоположений в диякони і висвячений у сан священика й направлений для служіння у соборний Свято-Воскресенський храм м. Рівного. Відтоді й аж до смерті у 1859 р. пастирське служіння й викладацька діяльність Омелянського була пов'язана із цим повітовим містом³⁸.

³⁸ ДАРО, ф. 639, оп. 2, спр. 30а, арк. 3 зв.

³⁹ Солтановский А. Отрывки из записок / А. Солтановский // Рівненська гімназія: 1839–1921. Історія. Спогади. Документи / Упоряд. В. Луц, О. Морозова. – Рівне: Дятлик М., 2014. – С. 179.

⁴⁰ Прищепя О. П. Пастирське служіння й просвітницька діяльність священика Венедикта Хомича Омелянського в Рівному (40–50-ті рр. XIX ст.) О.П. Прищепя // Роль особистості в Церкві. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції Волинської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату. – Луцьк, 2016. – С. 175–181.

саме Омелянський. І лише під час другої подорожі Волинню, що припала на великодні канікули, його супутником зголосився стати учитель Малавський – теж, як і Омелянський, уродженець Волині⁴¹.

Останній спочинок протоієрей В. Омелянський знайшов на кладовищі «Грабник», поруч

Фото 4. Церква Св. Степана на кладовищі «Грабник», біля якої похований священник В. Омелянський.

Життєві дороги Костомарова під час його перебування у Рівному перетиналися із власником міста князем Казимиром Любомирським. Скоріш за все це була єдина зустріч, ініційована самим Костомаровим, з метою отримання рекомендаційного листа для виходу на контакт із власником

із церквою Св. Степана. На надгробку зберігся напис: «Здесь похоронен протоиерей Венедикт Омелянский, умер 15 ноября 1859 года, на 56 году жизни, и дочь его». Вважаємо, що могила Омелянського уособлює ще одне «місце пам'яті» про видатного ученого, письменника і громадського діяча М. І. Костомарова (фото 4, 5).

Фото 5. Могила священника В. Омелянського.

Вишнівця графом Мнішком, щоб ознайомитись з архівом та бібліотекою останнього. На наше переконання, вона мала б відбутися у вже згаданому «палацику на Гірці» Любомирських, який постраждав в роки Другої світової війни (фото 6), а невиразна вціліла частина цієї будівлі, вже не

Фото 6. «Палацик на Гірці» князів Любомирських у Рівному. Початок ХХ ст.

⁴¹ Костомаров Н. И. Указ соч. – С. 465.

один раз перебудована, височіє у центрі міського парку культури і відпочинку ім. Т. Шевченка. Попри все куточок парку, де розмішувалася резиденція Любомирського, можна зарахувати до пам'ятних місць, пов'язаних із перебуванням Костомарова у Рівному.

Насамкінець варто констатувати, що в культурному просторі Рівного ім'я Костомарова –

видатного ученого, письменника і громадського діяча, залишається знаковим для формування регіональної й національної ідентичності його мешканців, що знаходить відображення в організації наукових конференцій на його пошану як в стінах обласного краєзнавчого музею, так і Рівненському державному гуманітарному університеті.

References

- Antsyro-Chykuns'kyj A. A. (2014). Ystorycheskaia zapyska o Rovenskom real'nom uchylyshe 1832–1882. *Rivnens'ka himnaziia: 1839–1921. Istorii. Spohady. Dokumenty* (V. Luts, O. Morozova, Comps). (pp. 11–103). Rivne. [in Russian].
- Ihnatenko L. A., Kuchyns'kyj, M. V. (1992). Mykola Kostomarov i Rivne. *Mykola Kostomarov i problemy suspil'noho rozvytku ukrains'koi natsii*. (pp. 94–95). Rivne. [in Ukrainian].
- Kostomarov N. Y. (1989). Avtobyohrafiya. In N. Y. Kostomarov, *Ystorycheskye proyzvedeniya. Avtobyohrafiya*. (pp. 425–651). Kyiv.: Izdatelstvopri Kievskom gosudarstvennom universitete. [in Russian].
- Leonova L. A., Pryshchepa, O. P. (2012). Dokumental'ni fondy sered nikhnavchal'nykh zakladiv Volyns'koi hubernii uder zhavnomuarkhiv i Rivnens'koi oblasti. *Arkhivy Ukrainy – Archives of Ukraine*. (2). 149–164. [in Ukrainian].
- Masnyj O. S. (1992). M. I. Kostomarov iakvykladach Rivnens'koi himnazii, kraieznaveťi i fol'kloryst. *Mykola Kostomarov i problemy suspil'noho rozvytku ukrains'koi natsii*. (pp. 96–97). Rivne. [in Ukrainian].
- Miiakovs'kyj V. (1925). Kostomarov u Rivnomu. *Ukraina*. (3). 28–66. [in Ukrainian].
- Mykhajlyshyn, O (2005). Storinky zistorii rozbudovy Rivnens'koi himnazii za materialamy Derzhavnoho arkhivu Volyns'koi oblasti. *Naukovi zapysky Rivnens'koho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu*. (2). 15–27. [in Ukrainian].
- Nora P., Ozuf M., de Pyuimezh, Zh., Vinok, M. (1999). Mezhdū pamiat'iu y ystoyej. Problematyka mest pamiaty. *Frantsiya-pamyat*. (pp. 17–50). S.-Peterburh: Yzdatel'stvo S.-Peterburhskohounyversyteta. [in Russian].
- Pinchuk Yu. A. (1992). *Mykola Ivanovych Kostomarov*. Kyiv: Naukovadumka. 1992. [in Ukrainian].
- Pinchuk Yu., Paseschenko H. (1999). Zvolyns'kykhrokv M. I. Kostomarova. *Osiahnennia istorii. Zbirnyk naukovykh prats'naposhanuprofesora Mykoly Pavlovycha Koval's'koho z nahody 70-richchia*. (pp. 418–425). Ostroh; N'iu-Jork. [in Ukrainian].
- Polischuk Ya. (1998). *Mandrivkakraiz'viki. Narysy istorii mista*. Rivne. [in Ukrainian].
- Popov A. Y. (1917). N. Y. Kostomarov – prepodavatel' Rovenskojhimnazyy. (Poarkhyvnymdannym Rovenskoho real'noho uchylysha). *Ystorycheskyj vestnyk*. (3). 716–735. [in Russian].
- Pryschepa O. (2006). *Vulytsiamy Rivnoho: pohliadu mynule*. Rivne. [in Ukrainian].
- Pryshchepa O. P. (2016). Pastyrs'kesluzhinniajprosvitnyts'ka diial'nist' sviaschenyka Venedykta Khomycha Omelians'koho v Rivnomu (40–50-ti rr. XIX st.). Proceedings of the International Scientific and Practical Conference: *Rol' osobystosti v Tserkvi*. (pp. 175–181). [in Ukrainian].
- Rychkov P. A. (1989). *Dorohamyiuzhnoj Rovenschnyny (otKortsadoPliashevoj)*. Moskva: Yskusstvo, 1989. [in Russian].
- Sendulskiy A. (1880). Gorod Rovno. *Volyinskie eparhialnyie vedomosti. Chastne ofitsialnaya*. 5. 245–246. [in Russian].
- Shevchuk S. (2007). Volyn' u naukovy khstudiiakh Mykoly Kostomarova. *Mykola Kostomarov u vymirakh suchasnosti*. (pp. 82–90). Rivne. [in Ukrainian].
- Smolyj V. A. (Ed). (2001). *Entsyklopedyia zhyzny y tvorchestva N. Y. Kostomarova (1817–1885)*. Kyiv: Yn-tuystoryy Ukrainy; Donetsk: Yuho-Vostok. [in Russian].
- Smolij V. A. (Ed). (2005). *Mykola Kostomarov: Vikhyzhyttiaitvorchosti: Entsyklopedy chnyj dovidnyk*. Kyiv: Vyschashkola. [in Ukrainian].
- Soltanovskiy A. (2014). Otryvky z zapysok. *Rivnens'ka himnaziia: 1839–1921. Istorii. Spohady. Dokumenty* (V. Luts, O. Morozova, Comps). (pp. 11–103). Rivne. [in Russian].
- Terlets'kyj V. (2009). Rivnens'ki vidhuky pro diial'nist' i zhyttia Pantelejmona Kulisha ta Mykoly Kostomarova. *Naukovi zapysky Rivnens'koho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu*. (7). 21–25. [in Ukrainian].
- Teodorovich N. I. (1890). *Istoriko-statisticheskoe opisanietser kveyipri hodov Volyinskoy eparhii* (Vol. 2). Pochaev. [in Russian].
- Zakharchenko V. A. (1990). Arkhivni dzherelado biohrafii M. I. Kostomarova v TsNBim. V. I. Vernad's'koho ANURSR. *Arkhivy Ukrainy – Archives of Ukraine*, (3). 62–64. [in Ukrainian].

A decorative frame made of black lines, featuring a ribbon-like element at the top center and ornate scrollwork at the corners and sides. The text is centered within the frame.

**Музейництво
в Україні: історія
та проблеми
сучасного розвитку**

Музейний предмет: правова дефініція та новітні тенденції розвитку музейної справи

У статті проаналізовано зміст закріплених в українському законодавстві правових дефініцій термінів «предмет музейного значення» та «музейний предмет», зокрема їх відповідність сучасним тенденціям у розвитку музеології та музейної справи. З'ясовано, що їх зміст не охоплює нерухомі та нематеріальні об'єкти спадщини, які становлять неодмінну складову культурного надбання України і фактично включені сьогодні в сферу музейної діяльності. Головною причиною таких серйозних упуцень є те, що в українському законодавстві ключовим елементом визначень термінів «музейний предмет», «предмет музейного значення» є термін «культурні цінності». Дефініція останнього закріплена у Законі України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» і орієнтована в першу чергу на вирішення завдань регулювання переміщення культурних цінностей через митний кордон. Саме тому в дефініції терміну «культурні цінності» акцент свідомо ставиться на матеріальну рухому спадщину. Проте такий підхід не враховує музейної специфіки. Виключення нерухомих, нематеріальних об'єктів зі змісту правової дефініції «музейний предмет» веде до непоправних втрат спадщини. Обґрунтовано необхідність перегляду вказаних правових дефініцій на законодавчому рівні з метою включення до їх змісту усіх складових культурної спадщини.

Ключові слова: правова дефініція, музеологія, музейний предмет, предмет музейного значення, культурні цінності, нерухомі об'єкти спадщини, нематеріальні елементи спадщини.

Faina Ryabchykova

Museum object: legal definition and modern trends of museum studies

The article analyzes the content of legal definitions of the terms “potential museum object” and “museum object” fixed in the Ukrainian law. The author examines their accordance to modern trends of museology and museum practice. It was found that the content of legal definitions does not include objects of immovable and intangible heritage. These types of heritage are important part of the cultural heritage of Ukraine and in fact they included today in the sphere of museum activities. The main reason for such serious omissions is the fact that the key element of definitions of the terms “museum object”, “potential museum object” in Ukrainian legislation is the term “cultural values”. The definition of the last one is fixed in the Law of Ukraine “On Export, Import and Return of Cultural Values” and focused primarily on solving problems of regulating the movement of cultural values across the customs border. That is why the definition of the term “cultural values” emphasis on movable material heritage. However, this approach does not take into account the museum features. The exclusion of immovable, intangible objects from the content of the legal definition of “museum object” leads to irreversible loss of heritage. The article offers to review legal definitions of the terms “museum object”, “potential museum object” in Ukrainian law and include to content of these definitions all components of the cultural heritage.

Key words: legal definition, museology, museum object, potential museum object, cultural values, immovable heritage, intangible heritage.

Фаина Рябчикова

Музейный предмет: правовая дефиниция и новейшие тенденции развития музейного дела

В статье проанализировано содержание закреплённых в украинском законодательстве правовых дефиниций терминов «предмет музейного значения» и «музейный предмет», в частности их соответствие современным тенденциям в развитии музеологии и музейного дела. Установлено, что их содержание не учитывает недвижимые и нематериальные объекты наследия, которые составляют

неизменную составляющую культурного наследия Украины и фактически включены сегодня в сферу музейной деятельности. Главной причиной таких серьезных упущений является то, что в украинском законодательстве ключевым элементом определений терминов «музейный предмет», «предмет музейного значения» является термин «культурные ценности». Дефиниция последнего закреплена в Законе Украины «О вывозе, ввозе и возвращении культурных ценностей» и ориентирована в первую очередь на решение задач регулирования перемещения культурных ценностей через таможенную границу. Именно поэтому в дефиниции термина «культурные ценности» акцент сознательно ставится на материальное движимое наследие. Однако такой подход не учитывает музейной специфики. Исключение недвижимых, нематериальных объектов из содержания правовой дефиниции «музейный предмет» ведет к невозможным потерям наследия. Обоснована необходимость пересмотра указанных правовых дефиниций на законодательном уровне с целью включения в их содержание всех составляющих культурного наследия.

Ключевые слова: правовая дефиниция, музеология, музейный предмет, предмет музейного значения, культурные ценности, недвижимые объекты наследия, нематериальные элементы наследия.

Культурна спадщина кожного народу відіграє величезну роль у формуванні історичної пам'яті, національної ідентичності, державотворчих процесів. Власне, тому її збереження та використання повинні бути пріоритетним напрямом державної політики країни.

Реалізація вказаних завдань здійснюється в т. ч. шляхом забезпечення належного функціонування музейних закладів, як соціокультурних інституцій. Їх місія полягає у генеруванні культури сьогодення і майбутнього на основі збереження та актуалізації найціннішої частини всіх видів спадщини¹. Остання у музейному контексті розуміється дуже широко. Це матеріальні і нематеріальні свідчення про людину та її оточуюче середовище².

Неодмінною умовою здійснення такої місії є удосконалення нормативно-правового регулювання музейної справи в Україні, в т. ч. аналіз і перегляд зафіксованого в законодавстві поня-

тійно-категоріального апарату. Чіткість та продуманість нормативної термінології безпосереднім чином впливає на реалізацію норм права, а отже на дієвість національної музейної політики. Крім того, закріплені в законодавстві терміни та поняття подекуди використовуються в навчальних та наукових цілях, а отже їх неналежне формулювання негативно позначається на розвитку музеологічної освіти та науки. Саме тому актуальним завданням сучасних музеологічних студій є аналіз існуючих у музейному законодавстві правових дефініцій.

В останні два десятиріччя у вітчизняній історіографії з'явилася ціла низка наукових розвідок, присвячених розвитку музейництва у незалежній Україні. Звернулися дослідники (В. Акуленко³, Є. Бородін⁴, Л. Гайда⁵, А. Мищак⁶, О. Стороженко⁷) й до проблеми формування нормативно-правової бази музейної справи, досягнень та проблем її реалізації на практиці. На

¹ Словарь актуальных музейных терминов / Авторы-сост.: М.Е. Каулен, А.А. Сундиева, И.В. Чувилова, О. Е. Черкаева, М. В. Борисова, Л. П. Хаханова, Л.И. Скрипкина // Музей. – 2009. – № 5. – С. 55.

² Этический кодекс ИКОМ для музеев [Электронный ресурс]: документ [принят 15-й Генеральной Ассамблеей ИКОМ 04.11.1986 г. в Буэнос-Айресе (Аргентина), новая редакция – 21-й Генеральной Ассамблеей ИКОМ 08.10.2004 г. в Сеуле (Корея)] / International Council of Museums; Перевод и редакция – М. Гнедовский. – Режим доступа : http://icom.museum/fileadmin/user_upload/pdf/publications/code_russia2013.pdf

³ Акуленко В. І. Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України: Монографія. – Київ: ТОВ «О “Юстініан”», 2013. – 616 с.

⁴ Бородін Є. І., Шапаренко Т. І. Концептуальні засади державного управління музейною справою в Україні: нормативно-правовий аспект [Електронний ресурс] // Публічне адміністрування: теорія та практика. – 2012. – Вип. 2. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Patp_2012_2_5.pdf

⁵ Гайда Л. А. Формування нормативно-правової бази музеїв при навчальних закладах України // Краєзнавство – 2011. – № 3. – С. 49–56.

⁶ Мищак І. М. Законодавче забезпечення охорони культурної спадщини та шляхи його вдосконалення в Україні [Електронний ресурс] // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2013. – № 3. – С. 31–36. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nzizvru_2013_3_8.pdf

⁷ Стороженко О. В. Нормативно-правова основа функціонування сфери культури [Електронний ресурс] // Теорія та практика державного управління. – 2011. – Вип. 4. – С. 273–279. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Trpdu_2011_4_40.pdf

важливості цієї складової державотворення акцентують увагу у своїх працях Б. Кожушко⁸, К. Смаглій⁹, О. Титова¹⁰.

Чільне місце у сучасних музеєзнавчих студіях належить дослідженню проблем збереження та актуалізації різних типів культурної спадщини. Зокрема, науковці торкаються як теоретико-методологічних питань їх музеєфікації (О Жукова¹¹, М. Каулен¹²), так і прикладних проблем збереження нерухомих (О. Жукова¹³, Д. Кепин¹⁴, О. Титова¹⁵) та нематеріальних (М. Каулен¹⁶, Т. Курьянова¹⁷, А. Сташкевич¹⁸) об'єктів спадщини.

Разом з тим, на сьогодні недостатньо вивченими лишаються теоретичні аспекти розгляду нерухомих пам'яток та нематеріальних елементів культури як об'єктів музейної діяльності. Поза увагою вітчизняних науковців залишилися й питання змісту музейних правових дефініцій, зокрема необхідності включення до нього вказаних типів культурної спадщини.

Метою даної розвідки є аналіз змісту закріплених в українському законодавстві правових дефініцій термінів «предмет музейного значення» та «музейний предмет», їх відповідності засадам музеології, зокрема, визначенню місця, яке відведене у них об'єктам нерухомої та нематеріальної культурної спадщини.

Визначення термінів

Проаналізуємо зміст, який вкладає в терміни «музейний предмет» та «предмет музейного значення» Закон України (далі – ЗУ) «Про музеї та музейну справу»¹⁹. Згідно ст. 1 закону:

музейний предмет – культурна цінність, якість або особливі ознаки якої роблять необхідним для суспільства її збереження, вивчення та публічне представлення;

предмет музейного значення – культурна цінність, особливі ознаки якої є підставою для внесення її до Музейного фонду України та набуття статусу музейного предмета з метою збереження, вивчення і публічного представлення.

⁸ Кожушко Б. М., Титова О. М. Музейна справа в Україні: стан і перспективи // Праці Центру пам'яткознавства. – 2014. – Вип. 25. – С. 136–144.

⁹ Смаглій К. В. Європейський досвід реформування музейної сфери: уроки для України // Будуємо нову Україну: збірник конференції (26–27 листопада 2014 р., м. Київ) / упоряд. Ярошенко Т. О.; Українське Фулбрайтівське коло. – Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2015. – С. 138–154.

¹⁰ Титова О. М. Деякі актуальні питання збереження культурної спадщини України // Праці Центру пам'яткознавства: Зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 16. – С. 5–10.

¹¹ Жукова О. Методологічні проблеми створення ансамблевих музеїв як одного з напрямів музеєфікації історико-культурних пам'яток в Україні // Ніжинська старовина. – 2013. – Вип. 16 (19). – С. 5–11.

¹² Каулен М. Е. Музеєфікация как одно из основных направлений музейной деятельности [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.borodino.ru/download.php?file_id=800&__CM3__CM3=d7rapvhnmte-utml1d4t6ua0or.

¹³ Жукова О. В. Музеєфікація замкових комплексів України як один з засобів їх збереження // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини / Веб-видання. – К., 2004. – Режим доступу: <http://www.myslepedrevo.com.ua/studies/arox/2004/zhukova.html>.

¹⁴ Кепин Д. В. Концептуальные подходы к проектированию «археопарков» // Вопросы музеологии. – 2013. – № 2 (8). – С. 150–159.

¹⁵ Титова О. М. Збереження нерухомих пам'яток археології в заповідниках і музеях // Праці Центру пам'яткознавства: Зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 15. – С. 83–86.

¹⁶ Каулен М. Е. Вторая жизнь традиции // Музей и нематериальное культурное наследие (Сб. трудов творческой лаборатории «Музейная педагогика» кафедры музейного дела АПРИКТ, вып. 6.). – М., 2005. – С. 13–24.

¹⁷ Курьянова Т. С. Музей и нематериальное культурное наследие // Вестник Томского государственного университета. – 2012. – № 361. – С. 55–57.

¹⁸ Социальная и образовательная роль музеев в продвижении принципов Конвенции ЮНЕСКО об охране нематериального культурного наследия (2003 г.) [Электронный ресурс]: Аналитическая записка / Автор-составитель: Алла Сташкевич (ИКОМ Беларуси) / ЮНЕСКО, ИКОМ России, 2015. – Режим доступу: <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002335/233566R.pdf>

¹⁹ Про музеї та музейну справу [Електронний ресурс]: закон України [прийнято Верхов. Радою 29.06.1995 № 249/95-ВР]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80>

Наведемо також значення, яке вкладає ЗУ «Про музеї та музейну справу» у термін «культурні цінності». Згідно ст.1 закону:

культурні цінності – об'єкти матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню, охороні, перелік яких визначено Законом України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей»²⁰.

Хочемо звернути увагу на те, що процитована вище дефініція містить пряме посилання на *перелік культурних цінностей**, закріплений в іншому нормативному акті. Таким чином у правовому полі чинного законодавства існує конкретизований перелік об'єктів, котрі, за наявності у них «особливих ознак», можуть бути визначені як музейні предмети або предмети музейного значення.

Новітні тенденції розвитку музеології та музейної справи і зміни у розумінні поняття «музейний предмет»

На рубежі ХХ–ХХІ ст. людською спільнотою була чітко усвідомлена потреба закріплення

суспільної пам'яті не тільки через рухомі, але й через нерухомі, а також непередметні свідчення історичного процесу, живі традиції, історичні ландшафти, спосіб життя і т.п. «Культура є тим проявом життя людей, який виражається в найрізноманітніших моделях їхньої поведінки та засобах і продуктах їхньої діяльності, у т. ч. в ідеях, ідеалах, нормах та цінностях»²¹.

Найкращим способом збереження і актуалізації усіх елементів спадщини є їх занурення в певне «консервуючи» середовище, стійке до будь-яких зовнішніх впливів. М. Каулен зазначає, що оптимальною історично виробленою формою такого середовища є музейний простір.

Сьогодні музейне середовище є надзвичайно гнучким, воно легко вбирає в себе, зберігає і трансформує в музейні об'єкти практично будь-які фрагменти реальної дійсності²². Крім того, музеї як інститути соціальної пам'яті покликані не лише зберігати, відтворювати, але й включатися в процеси формування культури. Відтак, виключення зі сфери музейної діяльності нерухомих, нематеріальних, середовищних об'єктів веде до непоправних втрат спадщини.

²⁰ Про музеї та музейну справу [Електронний ресурс]: закон України [прийнято Верхов. Радою 29.06.1995 № 249/95-ВР]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80>

* Див.: Ст. 1. закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» – «культурні цінності – об'єкти матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства України, а саме:

- оригінальні художні твори живопису, графіки та скульптури, художні композиції та монтажні з будь-яких матеріалів, твори декоративно-прикладного і традиційного народного мистецтва;
- предмети, пов'язані з історичними подіями, розвитком суспільства та держави, історією науки і культури, а також такі, що стосуються життя та діяльності видатних діячів держави, політичних партій, громадських і релігійних організацій, науки, культури та мистецтва;
- предмети музейного значення, знайдені під час археологічних розкопок;
- складові частини та фрагменти архітектурних, історичних, художніх пам'яток і пам'яток монументального мистецтва;
- старовинні книги та інші видання, що становлять історичну, художню, наукову та літературну цінність, окремо чи в колекції;
- манускрипти та інкунабули, стародруки, архівні документи, включаючи кіно-, фото- і фонові документи, окремо чи в колекції;
- унікальні та рідкісні музичні інструменти;
- різноманітні види зброї, що має художню, історичну, етнографічну та наукову цінність;
- рідкісні поштові марки, інші філателістичні матеріали, окремо чи в колекції;
- рідкісні монети, ордени, медалі, печатки та інші предмети колекціонування;
- зоологічні колекції, що становлять наукову, культурно-освітню, навчально-виховну або естетичну цінність;
- рідкісні колекції та зразки флори і фауни, мінералогії, анатомії та палеонтології».

²¹ Попович М. В. Культура в розмаїтості понять, явищ і схем поступу // Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон – Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Інститут історії НАН України. – К. : Наукова думка, 2008. – 568 с.

²² Каулен М. Е. Музеефикация как одно из основных направлений ... – Режим доступа : http://www.borodino.ru/download.php?file_id=800&__CM3__CM3=d7rapvhnmteutm1d4t6ua0or.

Тому, в музеєзнавстві чітко простежується тенденція перегляду визначення музейного предмета²³ – що, власне, стало одним із проявів тих перетворень, які відбуваються сьогодні у музейному світі. Зокрема, вони виявляються у:

– трансформації традиційних видів музейної діяльності – музеєфікації нерухомої і нематеріальної спадщини, організації «живих експозицій», історичних реконструкцій; проведенні заходів, націлених на актуалізацію звичаїв, обрядів, свят, ремесел (музейні вечорниці, свята, ігри, майстер-класи) тощо;

– стрімкому поширенні музеїв ансамблевого типу (музеїв-садиб, музеїв-майстерень, музеїв-квартир та ін., де головним елементом музейної діяльності є нерухомі об'єкти);

– становленні та розвитку нових концептуальних типів музеїв (таких як екомuzeї, середовищні та обшинні музеї тощо);

– виокремленні нового напрямку музеологічної думки «Нова музеологія»^{*};

– введенні до наукового обігу спеціальних термінів – «музейний об'єкт», «жива експозиція».

Остання позиція є особливо важливою в контексті розгляду питання нормотворчої термінології. Розглянемо визначення цих термінів, представлені в довідникових музеєзнавчих виданнях.

Музейний об'єкт – об'єкт культурної і природної спадщини, джерело знань і емоцій, музеєфікований і актуалізований в процесі музейної діяльності. Музейними об'єктами, на відміну від музейних предметів, прийнято на-

зивати *нерухомі, середовищні і нематеріальні об'єкти*²⁴.

Жива експозиція – музейна експозиція, основу якої складають *об'єкти нематеріальної культурної спадщини*. Живі експозиції найбільш характерні для етнографічних музеїв, тому дозволяють демонструвати виробничі процеси, ремесла, фольклор, обряди і т.п.²⁵ Обов'язковим компонентом живої експозиції є люди – носії традиції або імітатори^{**}.

Таким чином, доводиться констатувати невідповідність чинних на сьогодні музейних правових дефініцій як рівню розвитку музеологічного знання, понятійного апарату науки, так і реаліям у музейній сфері. Основна розбіжність полягає в тому, що зафіксовані в українському музейному законодавстві визначення термінів «музейний предмет» та «предмет музейного значення» не включають нерухомі об'єкти та об'єкти нематеріальної культурної спадщини.

Це пов'язано з тим, що закріплене в ЗУ «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» визначення терміну «культурні цінності» (незважаючи на тлумачення останніх як «об'єкти матеріальної та духовної культури») орієнтоване в першу чергу на вирішення завдань регулювання переміщення культурних цінностей через митний кордон. Саме тому в дефініції акцент свідомо ставиться на **матеріальну рухому спадщину** і виправданим є оформлення спеціального переліку таких цінностей. Проте такий підхід не враховує музейної специфіки.

²³ Музейное дело России. 3-е изд., испр. и доп. / Под ред. Каулен М. Е. (отв. ред.), Коссовой И М., Сундиевой А. А. – М. : ВК, 2010. – 676 с. – С. 422.

^{*} Теоретичне значення ідей нової музеології полягає в тому, що сама ідея предмета або колекції предметів як центрального елемента музейної роботи стала розглядатися як занадто обмежена. Поступово її місце стало займати набагато ширше поняття «спадщини». Традиційну тріаду класичного музею (предмети, будівля, відвідувачі) екомuzeї замінив на нову, що включає спадщину, територію, співтовариство. Новий напрямок музеологічної думки найрадикальнішим чином вплинув саме на сприйняття основних елементів музеології і, в підсумку, призвів до широкого визнання такого феномена, як нематеріальна культурна спадщина. Див.: Ананьев В. Г. История зарубежной музеологии: Учебно-методическое пособие. / В. Г. Ананьев – СПб., 2014. – 136 с. – С. 107.

²⁴ Словарь актуальных музейных терминов... – С. 56.

²⁵ Там само.

^{**} Імітація (від лат. *Imitatio* – наслідування) – наслідування когось-небудь, чогось-небудь, відтворення. У музейній справі імітація означає відтворення з можливою точністю у музейному просторі природних і культурних явищ. Комплекс прийомів дозволяє відтворити в музейній експозиції голоси тварин і птахів, явища природи (шум морського прибою, звуки грози), а також показати культурні традиції, обряди, ремесла. У сучасній музейній справі імітація служить однією з *форм демонстрації нематеріальної культурної спадщини, традицій*, що втратили здатність до самовідтворення.

Нерухомі об'єкти у сфері музейної діяльності

У законодавстві спостерігається певна суперечність. З одного боку, ЗУ «Про музеї та музейну справу»:

– поширюється на всі види заповідників у частині їх музеєфікації;

– визначає музейну справу, як вид діяльності, що включає комплектування, зберігання, охорону та використання музеями в т.ч. і об'єктів культурної спадщини України (ст. 1)*;

– встановлює право створювати музеї просто неба та меморіальні музеї-садиби на основі об'єктів культурної спадщини, пам'яток природи, їх територій (ч. 2 ст. 6).

Тобто частково поширює музейну діяльність на нерухомі об'єкти.

З іншого – не включаючи нерухомі об'єкти (об'єкти культурної спадщини) до змісту поняття «музейний предмет», закон тим самим не визнає їх частиною Музейного фонду України (далі – МФУ). Таким чином, вказані об'єкти фактично лишаються поза сферою дії норм, які регулюють наукове формування, вивчення, облік, зберігання, охорону і використання МФУ. Зокрема, у Положенні про Музейний фонд України²⁶ немає жодної згадки про об'єкти культурної спадщини.

* Див.: Ст. 1. закону України «Про охорону культурної спадщини» – «об'єкт культурної спадщини – визначне місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також території чи водні об'єкти (об'єкти підводної культурної та археологічної спадщини), інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність».

²⁶ Про затвердження Положення про Музейний фонд України [Електронний ресурс]: постанова Кабінету Міністрів України від 20.07.2000 р. № 1147. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1147-2000-%D0%BF>.

** *Ревіталізація* (від лат. re – приставка, що означає повторну дію, і vita – життя), «оживлення», відновлення здатності об'єкта до функціонування та самовідтворення. Вживається в музеєзнавстві (музеології), як правило, щодо середовищних об'єктам та об'єктів нематеріальної культурної спадщини. Ревіталізація найбільш цінних об'єктів досягається шляхом їх включення до складу живих музеїв, музеїв-заповідників, еко-музеїв, економuzeїв.

Ревалоризація [від лат. re – приставка, що означає повторну дію, і valorізація (фр. valoris від valour – цінність)], повернення історико-культурному об'єкту цінності, втраченої під впливом часу та/або інших руйнівних факторів. Передбачає відновлення як фізичного стану об'єкта, так і його цінності у свідомості соціуму. Ревалоризація найбільш цінних об'єктів може відбуватися шляхом їх музеєфікації.

²⁷ Ясиновський В. Без надії сподіваючись, всесвітньовідомий музей народної архітектури та побуту чекає своєї землі [Електронний ресурс] // Землепорядний вісник. – 2012. – № 6. – С. 18–21. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Zv_2012_6_6.pdf.

²⁸ Солодзько П. Екс-директори Музею історії Києва: «Музей хочуть розформувати» [Електронний ресурс] // Історична Правда. – 23.06.2012. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/06/23/89058/>

²⁹ Жукова О. Методологічні проблеми створення... – С. 5–11; Кепин Д. В. Указ. соч. – С. 150–159; Титова О. М. Збереження нерухомих пам'яток... – С. 83–86.

Разом з тим, будівлі і земля особливо важко дістаються музеям – занадто багато конкурентів. Об'єкти спадщини, потрапивши в руки багатих власників, часто безповоротно гинуть. У цих умовах особливо важливо довести суспільству, що саме музей є сьогодні оптимальною формою для збереження всіх типів спадщини³⁰.

З огляду не це, безумовно, важливо на законодавчому рівні включити вказані об'єкти у музейну сферу, в т.ч. і шляхом розширення дефініції «музейного предмету».

Нематеріальні об'єкти спадщини

Культурна спадщина – цілісне явище, яке виражається і в результатах духовної діяльності, способі життя, сімейному устрої, соціальних взаємовідносинах, світогляді та багато іншому. Існує нерозривний зв'язок між матеріальною і нематеріальною культурою. Звернення до нематеріальної спадщини підтримує соціальну значимість музею, робить його «живим», ставить на службу суспільству, дозволяє задіяти весь культурний потенціал, включаючи звичаї, обряди, мову, усну народну творчість, технологію виробництв, музику і т.д.

17 жовтня 2003 р. на засіданні Генеральної Асамблеї ЮНЕСКО було прийнято Міжнародну конвенцію про охорону нематеріальної культурної спадщини³¹, за яку проголосувала й Україна³². Документ набув чинності 20 червня 2006

р. після того, як його ратифікували 30 країн*. У 2008 р. наша держава приєдналась до цієї Конвенції³³, і має виконувати усі зобов'язання, що випливають з її положень.

У збереженні нематеріальної культурної спадщини особлива роль відводиться музеям³⁴. Зокрема, у новій редакції Етичного кодексу ІСОМ для музеїв, затвердженого Генеральною конференцією Міжнародної ради музеїв (ІСОМ) у 2004 р. зазначено, що «музеї несуть відповідальність за матеріальну і нематеріальну культурну спадщину»³⁵.

Що таке «нематеріальна культурна спадщина»?

Конвенція трактує «нематеріальну культурну спадщину» як звичаї, форми показу та вираження, знання та навички, а також пов'язані з ними інструменти, предмети, артефакти й культурні простори, які визнані спільнотами, групами й, у деяких випадках, окремими особами як частина їхньої культурної спадщини. Ця нематеріальна культурна спадщина, що передається від покоління до покоління, постійно відтворюється спільнотами та групами під впливом їхнього оточення, їхньої взаємодії з природою та їхньої історії і формує у них почуття самобутності й наступності, сприяючи таким чином повазі до культурного різноманіття й творчості людини (п. 1 ст. 2).

³⁰ Каулен М. Е. Музеефикация как одно из основных направлений... — Режим доступа : http://www.bogodino.ru/download.php?file_id=800&__CM3__CM3=d7rapvhnmtcutml1d4t6ua0or.

³¹ Международная конвенция об охране нематериального культурного наследия [Электронный ресурс] : Конвенция, Международный документ [принято Генеральной конференцией ЮНЕСКО 17.10.2003]. — Режим доступа : <http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001325/132540r.pdf>

³² Нематеріальна культурна спадщина України [Електронний ресурс] : Офіційний сайт Міністерства культури України. — Режим доступу: <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/391359;jsessionid=65B57512A31606EC82B7D2BD61FF21EF.app1>

* За даними 2014 р. до Конвенції приєдналася вже 161 держава, що складає більше 2/3 від 193 держав – учасниць ЮНЕСКО.

³³ Про приєднання України до Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини [Електронний ресурс]: закон України [прийнято Верхов. Радою 06.03.2008 № 132-VI]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/132-17>

³⁴ Оперативное руководство по выполнению Конвенции об охране нематериального культурного наследия [Электронный ресурс] : Принятое Генеральной ассамблеей государств – участников Конвенции на ее второй очередной сессии (Париж, Франция, 16–19 июня 2008 г.), с поправками, внесенными на ее третьей (Париж, Франция, 22–24 июня 2010 г.) и четвертой сессиях (Париж, Франция, 4–8 июня 2012 г.). — Режим доступа : www.unesco.org/culture/ich/.../ICH-Operational_Directives-4.GA-RU.doc

³⁵ Этический кодекс ИКОМ для музеїв... — Режим доступа : http://icom.museum/fileadmin/user_upload/pdf/publications/code_russia2013.pdf

Нематеріальна культурна спадщина виявляється, серед іншого, в:

- усних традиціях та формах вираження, зокрема в мові як носії нематеріальної культурної спадщини;
- виконавському мистецтві;
- звичаях, обрядах, святкуваннях;
- знаннях та практиці, що стосуються природи та всесвіту;
- традиційних ремеслах (п. 2 ст. 2).

Це далеко неповний і досить узагальнений перелік усіх можливих проявів нематеріальної культури. Кожна держава, яка приєдналася до Конвенції, має право розширювати його, дотримуючись при цьому визначення поняття нематеріальна культурна спадщина, яке дано в п. 1 ст. 2 Конвенції.

Нині до національного переліку нематеріальної культурної спадщини України включено 6 елементів: Опішнянська кераміка, Косівська мальована кераміка, Крелевецькі ткани рушники, Культура хліба (Хлібна культура і традиції), Петриківський розпис – українське декоративно-орнаментальне малярство XIX–XXI ст.ст., Козацькі пісні Дніпропетровщини. Петриківський розпис у 2013 р. було включено до Репрезентативного списку нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО³⁶.

Білоруська дослідниця А. Сташкевич відзначає, що нематеріальна культурна спадщина:

- це комплексне поняття, яке включає як «непредметні» форми духовного прояву людської культури, так і пов'язані з ними матеріальні об'єкти, а також культурні простори або культурний ландшафт, без яких ці духовні елементи існувати не можуть.
- це жива спадщина, яка передається із покоління в покоління і постійно відтворюється його носіями: спільнотами, групами й у деяких випадках окремими особами, знову ж у взає-

мозв'язку з навколишнім середовищем³⁷.

В охороні та збереженні такого типу спадщини в Україні важливу роль мають відгравати музеї. Конвенція визначає «охорону» як заходи, спрямовані на забезпечення життєздатності нематеріальної культурної спадщини, у тому числі її ідентифікацію, документування, дослідження, збереження, захист, популяризацію, підвищення її ролі, її передання, зокрема шляхом формальної та неформальної освіти, а також відродження різних аспектів такої спадщини (п. 2 ст. 2)³⁸. Ці завдання можуть (і повинні) реалізувати музеї в рамках своєї основної діяльності.

Тому надзвичайно актуальним питанням сучасного розвитку музейної сфери є розробка системи (методів, прийомів, підходів тощо) включення нематеріальної культурної спадщини в структуру діяльності музею. Будь-які дії, спрямовані на консервацію нематеріальної культурної спадщини, її заморожування, є неприйнятними³⁹. Щоб залишатися частиною культурного надбання, елементи нематеріальної спадщини повинні бути включені в актуальну культуру, весь час відтворюватися; мають діяти механізми ретрансляції спадщини від покоління до покоління – тобто повинна здійснюватися актуалізація нематеріальної спадщини.

Сьогодні музеєзнавцями напрацьовуються та апробуються технології музеєфікації елементів нематеріальної культурної спадщини⁴⁰. Основними методами збереження та актуалізації таких об'єктів російські музеологи називають:

- фіксацію – застосовується тоді, коли явище культури ще «живе»;
- ревіталізацію традицій, що знаходяться на межі повного згасання або що зникли, але ще зберігаються в пам'яті соціуму;
- моделювання – в разі, коли традицію доводиться відновлювати на підставі сучасних наукових досліджень.

³⁶ Нематеріальна культурна спадщина України [Електронний ресурс] : Офіційний сайт Міністерства культури України. – Режим доступу: <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/391359;jsessionid=65B57512A31606EC82B7D2BD61FF21EF.app1>

³⁷ Социальная и образовательная роль музеев... – Режим доступа: <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002335/233566R.pdf>

³⁸ Международная конвенция об охране нематериального культурного наследия... – Режим доступа : <http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001325/132540r.pdf>

³⁹ Социальная и образовательная роль музеев... – Режим доступа: <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002335/233566R.pdf>

⁴⁰ Каулен М. Е. Вторая жизнь традиции... – С.13–24; Курьянова Т. С. Указ. соч. – С. 55–57.

Музеєзнавці наголошують, що найважливішою відмінною рисою музеєфікації «невідчутних» (непредметних) об'єктів спадщини є обов'язкова участь людини – «носія традиції», за допомогою якого відбувається актуалізація елемента⁴¹.

З огляду на важливість збереження непредметних форм культурного надбання України та величезні потенційні можливості у цій справі музейних інституцій, вважаємо, що неодмінною складовою імплементації міжнародно-правових норм охорони нематеріальної культурної спадщини у внутрішнє право України має стати удосконалення музейного законодавства, включення в сферу музейної діяльності завдань щодо ідентифікації, документування, дослід-

ження, збереження, захисту, актуалізації елементів нематеріальної культури. Не абиякої актуальності у цьому контексті набуває питання розширення правової дефініції музейного предмета, включення до її змісту усього різноманіття культури.

Таким чином, проведений аналіз змісту закріплених в українському законодавстві правових дефініцій термінів «предмет музейного значення» та «музейний предмет» дозволяє зробити висновок про те, що вони не відповідають засадам музейної науки та вимогам сучасного розвитку музейної справи. Існує об'єктивна необхідність перегляду вказаних дефініцій з метою включення до їх змісту усіх складових культурної спадщини.

References

- Akulenko A. V. (2013). *Mizhnarodne pravo okhrony kul'turnykh tsinnostey ta yoho implementatsiya u vnutrishn'omu pravi Ukrainy* [International law protection of cultural values and their implementation in Ukraine law]. Kyiv, Ukraine: TOV "VO "Yustinian" [in Ukrainian].
- Ananev V. A. (2014). *Istoriya zarubezhnoi muzeologiyi* [The history of foreign museology]: Uchebno-metodycheskoe posobyе. SPb, Russia [in Russian].
- Gayda L. A. (2011). Formuvannya normatyvno-pravovoi bazy muzeiv pry navchalnykh zakladakh Ukrainy [Forming of normative-legal base of activity of museums at educational establishments of Ukraine]. *Kraieznavstvo*, 3, 49–56 [in Ukrainian].
- Zhukova O. V. (2013). Metodolohichni problemy stvorennia ansamblevykh muzeiv yak odnogo z napriamiv muzeifikatsii istoryko-kulturnykh pam'iatok v Ukraini [Methodological problems of creating an ensemble of museums as one of the areas museumfication historical and cultural monuments in Ukraine]. *Nizhynska starovyna*, 16 (19), 5–11 [in Ukrainian].
- Zhukova O. V. (2004). Muzeifikatsiia zamkovykh kompleksiv Ukrainy yak odyн z zasobiv yikh zberezhenня [Musefication of castle complexes in Ukraine as one of the means of preservation]. *Arkheometriia ta okhrona istoryko-kulturnoi spadshchyny / Veb-edition*. Retrieved from <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/arox/2004/zhukova.html> [in Ukrainian].
- Kaulen M. E. (2005). Vtoraia zhyzn tradytsyy [Second Life of tradition]. *Muzei y nemateryalnoe kulturnoe nasledye (Sb. trudov tvorcheskoi laboratoryy "Muzeinaia pedahohyka" kafedry muzeinoho dela APRYKT)*, 6, 13–24 [in Russian].
- Kaulen M. E. (n. d.). *Muzeefykatsiya kak odno yz osnovnykh napravleniy muzeinoi deiatelnosti* [Museefication as one of the main directions of museum activity]. Retrieved from http://www.borodino.ru/download.php?file_id=800&__CM3__CM3=d7rapvhnmtcutm1d4t6ua0or [in Russian].
- Kepin D. V. (2013) Kontseptualnye podkhody k proektyrovaniyu "arkheoparkov" [The conceptual approaches to project of "archeoparks"]. *Voprosy muzeologiyi*, 2 (8), 150–159 [in Russian].
- Kozhushko B. M., & Tytova, O. M. (2014) Muzeina sprava v Ukraini: stan i perspektyvy [Museology in Ukraine: state and perspectives]. *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva*, 25, 136–144 [in Ukrainian].
- Kurianova T. S. (2012). Muzei y nemateryalnoe kulturnoe nasledye [Museum and intangible cultural heritage]. *Vestnyk Tomskoho hosudarstvennoho unyversyteta*, 361, 55–57 [in Russian].
- Mezhdunarodnaia konventsiia ob okhrane nemateryal'nogo kul'turnogo nasledyia [Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage] (17.10.2003). *UNESCO*. Retrieved from <http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001325/132540r.pdf> [in Russian].
- Myshchak I. M. (2013). Zakonodavche zabezpechennia okhrony kul'turnoi spadshchyny ta shliakhy yoho vdoskonalennia v Ukraini [Legal regulation of the cultural heritage protection and ways of its improvement in Ukraine]. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 3, 31–36. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nzizvru_2013_3_8.pdf [in Ukrainian].

⁴¹ Музейное дело России... – С. 422–423.

Muzeinoe delo Rossyy [Museum business in Russia]. (3d ed.). (2010) Moscow, Russia [in Russian].

Nematerial'na kul'turna spadshchyna Ukrainy (n. d.) [Intangible Cultural Heritage of Ukraine]. Retrieved from <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/391359;jsessionid=65B57512A31606EC82B7D2BD61FF21EF.app1> [in Ukrainian].

Operativnoe rukovodstvo po vypolneniu Konventsyy ob okhrane nemateryal'noho kul'turnoho nasledyia [Operational Directives for the implementation of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Heritage] (2012). UNESCO. Retrieved from www.unesco.org/culture/ich/. /ICH-Operational_Directives-4.GA-RU.dos [in Russian].

Popovych M. V. (2008). Kul'tura v rozmaidosti poniat', yavysch i skhem postupu [Culture in a variety of concepts, phenomena and charts progress]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*: V. A. Smolii (Ed.); NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy (Vols. 1–10; Vol. 5. Kon – Kiu). Kyiv: V-vo "Naukova dumka", 477–486 [in Ukrainian].

Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Muzeinyi fond Ukrainy [On approval of the Museum Fund of Ukraine, decree of Cabinet of Ministers of Ukraine 20.07.2000 № 1147]: postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 20.07.2000 r. № 1147. Retrieved from <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1147-2000-%D0%BF> [in Ukrainian].

Pro muzei ta muzeinu spravu [On Museums and Museum Business, Law of Ukraine 29.06.1995 № 249/95-VR]. Zakon Ukrainy pryiniato Verkhov. Radoiu 29.06.1995 № 249/95-VR. Retrieved from <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80> [in Ukrainian].

Pro pryiednannia Ukrainy do Konventsii pro okhoronu nematerial'noi kul'turnoi spadshchyny [On the Accession of Ukraine to the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, Law of Ukraine 06.03.2008 № 132-VI]. Zakon Ukrainy [pryiniato Verkhov. Radoiu 06.03.2008 № 132-VI]. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/132-17> [in Ukrainian].

Kaulen M. E., Sundieva, A. A., Chuvilova, Y. V., Cherkaeva, O. E., Borysova, M. V., Khakhanova, L. P., & Skrypina, L. Y. (2009). Slovar aktualnykh muzeinykh terminov [Dictionary of Actualized Museum Terms]. *Muzei*, 5, 47–68 [in Russian].

Smaglij K. V. (2015). Yevropeyskyi dosvid reformuvannia muzeinoi sfery: uroky dlia Ukrainy [The Euro-

pean experience of museum reform: Lessons for Ukraine]. *Proceedings from Buduiemo novu Ukrainu : zbirnyk konferentsii* (26–27 lystopada 2014 r., m. Kyiv). (pp. 138–154). Kyiv : Vydavnychi dim "Kyievo-Mohylianska akademiia" [in Ukrainian].

Solodko P. (2012). Eks-dyrektory Muzeiu istorii Kyieva: "Muzei khochut rozformuvaty" [Former director of the Kyiv History Museum: "The museum might be disband"]. *Istorychna Pravda*, 23.06.2012. Retrieved from <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/06/23/89058/> [in Ukrainian].

Stashkevich A. (2015). *Sotsyalnaia y obrazovatel'naia rol muzeev v prodvyzheny pryntsyrov Konventsyy YuNESKO ob okhrane nemateryalnoho kulturnoho nasledyia (2003)* [Social and Educational Role of Museums in Promoting the Principles of the UNESCO 2003 Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage] (ICOM Belarus). Retrieved from <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002335/233566R.pdf> [in Russian].

Storozhenko O. V. (2011). Normativno-pravova osnova funktsionuvannia sfery kultury [The legal basis for the functioning of the cultural sphere]. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia*, 4, 273–279. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Tpdu_2011_4_40.pdf [in Ukrainian].

Tytova O. M. (2009). Deiaki aktualni pytannia zberezhenia kulturnoi spadshchyny Ukrainy [Some actual questions of cultural heritage's maintainance in Ukraine]. *Pratsi Tsentru pam'iatkoznavstva*, 16, 5–10 [in Ukrainian].

Tytova O. M. (2009). Zberezhenia nerukhomykh pam'iatok arkhieolohii v zapovidnykakh i muzeiakh [Preservation of Monuments of archeology in museums and reserves]. *Pratsi Tsentru pam'iatkoznavstva*, 15, 83–86 [in Ukrainian].

Этыческый кодекс ИКОМ дlia музеев (2013) [Icom Code Of Ethics For Museums]. *International Council of Museums*. (M. Hnedovskyi, Trans). Retrieved from http://icom.museum/fileadmin/user_upload/pdf/publications/code_russia2013.pdf [in Russian].

Iasynovskyi V. (2012). Bez nadii spodivaiuchys, vsesvitnovidomyi muzei narodnoi arkhitektury ta pobutu chekaie svoiei zemli [Without hope, a world-famous museum of folk architecture awaits his land]. *Zemlevporiadnyi visnyk*, 6, 18-21. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Zv_2012_6_6.pdf. [in Ukrainian].

Руслана Маньковська (Київ)

Деформаційні процеси в музейництві: західноукраїнські області в 1939–1950-х рр.

У статті досліджується широкий спектр ставлення комуністичного режиму до музеїв на західноукраїнських землях, які, після входження їх до УРСР, опинилися в жорстких лежцатах партійних органів та НКВС. Висвітлюються наслідки ідеологічного тиску на діяльність музейних працівників, вилучення цілого пласта культурної національної спадщини через знищення унікальних пам'яток музейної скарбниці.

Ключові слова: музейна справа, музеї, політичні репресії, національна спадщина, ідеологічний тиск.

Ruslana Mankovska

Deformation Process in Museum Activity: Western Ukrainian Regions in 1939-1950-ies

The article presents different attitudes of the Communist regime to the museums of L'viv, Ternopil, Ivano-Frankivsk, Rivne territories and Volyn, Bukovyna and Trans Carpathians which on their inclusion into the Ukrainian Soviet Socialist Republic appeared within the hard grips of the Party bodies and under the sight of the NKVD. The fatal consequences of ideological pressure on the activities of museum workers, the seizure of the whole stratum of cultural national heritage through the destruction of unique monuments of the museum treasury are highlighted in the article. The tragic events in the western regions, the consequences of which have long been concealed from society, were manifested in the liquidation of private collections and the charitable support of museum institutions, the nationalization or destruction of museum collections and their contents integrity, the «redevelopment» of museum institutions or the elimination of many of them, the establishment of complete ideological control over museums.

Key words: museum activity, museums, political repressions, national heritage, ideological pressure.

Руслана Маньковская

Деформационные процессы в музейном деле: западноукраинские земли в 1939–1950-е гг.

В статье исследуется отношение коммунистического режима к музеям на западноукраинских землях, которые, после вхождения их в СССР, находились в жестких тисках партийных органов и НКВД. Освещаются последствия идеологического давления на деятельность музейных работников, извлечение пласта национального наследия через уничтожение уникальных музейных предметов.

Ключевые слова: музейное дело, музеи, политические репрессии, национальное наследие, идеологическое давление.

Період встановлення радянської влади на західноукраїнських землях характеризувався в музейній галузі процесом одержавлення музейних закладів, підпорядкування їх комуністичній ідеології та перетворення в політосвітні та пропагандистські центри. Деформація соціальної значимості музею як суспільного інституту перешкождала його розвитку, що стало передумовою розгортання репресій, переслідувань музейників, встановлення тотального політичного

контролю над музеями. Зазначимо, що дошкульних ударів зазнали всі галузі суспільства, влада встановлювала тотальний контроль над академічною наукою, освітніми установами, культурно-мистецькими закладами. Жорстоким засобом такого контролю стали масові репресії серед інтелектуальної частини суспільства. Не оминула ця злочинна практика і музейництво, де шкала політичних репресій збігається з хвилями арештів серед української інтелігенції.

В українській історіографії проблема взаємодії влади та інтелектуальної еліти в умовах тоталітарної системи досліджена у працях українських істориків В. Даниленка, О. Рубльова, Ю. Черченка, Ю. Шаповала, Г. Касьянова, В. Барана, Т. Марусик, М. Литвина, О. Луцького, П. Франка, І. Федущак, Б. Яроша, І. Біласа та ін. У зарубіжній літературі означеній проблемі присвячені, зокрема, дослідження Ю. Аксьонова, Є. Добренка, О. Зубкової, Б. Кравченка, Дж. Бьорца, В. Гана, К. Фармера, в яких аналізується наступ «сталінського соціалізму» на інтелігенцію та його наслідки в галузі культури.

Тема репресій серед музейників та нищення музейних колекцій у радянську добу частково розглядаються в роботах О. Рубльова, Т. Марусик, С. Білоконя, С. Кота, М. Петровського, О. Долинського, Т. Себтита ін. Музеям Західної України присвячені також публікації І. Давид, Ф. Рябчикової, А. Крутоус, О. Перелігіної, В. Бойка, Л. Коваль у випусках «Наукових записок Львівського історичного музею», М. Батога, О. Сидора, Д. Посацької у «Літописі Національного музею імені Андрея Шептицького у Львові», низка окремих розвідок в інших наукових та періодичних виданнях.

Репресивні заходи щодо так званих «класово ворожих елементів» зводились насамперед до ліквідації або депортації значної частини представників національно свідомих верств громадськості. На західноукраїнських землях наприкінці XIX та в перші десятиліття XX ст. у непростих соціально-політичних та економічних умовах, але у традиціях європейського суспільства, сформувався значний інтелектуальний потенціал, носієм якого була інтелігенція краю. Різкі зміни історичних реалій у вересні 1939 р., грубе впровадження ідеологічних догм тоталітарної системи викликали несприйняття «нових порядків» переважною більшістю населення Галичини. Протягом вересня 1939 р. – травня 1941 р. органами НКВС у західних областях УРСР було заарештовано 65 тис. осіб;

лише за січень – травень 1941 р. із 5 064 засуджених кожен десятий отримав вищу міру покарання – розстріл¹. Впродовж 1940–1941 рр. із західних областей України було вивезено близько 1% населення². Прискіпливу увагу тоталітарної системи першою відчула на собі інтелігенція.

Сталінський режим для встановлення тотального контролю над інтелігенцією запровадив жорстку політику ліквідації непокірних, намагався перетворити на слухняний засіб у реалізації своїх планів. Арешти, ув'язнення, депортації, фізичне знищення, цькування неблагонадійних, звільнення з роботи – це далеко не повний перелік засобів так званої радянзації західних областей України. Під репресивні жорна потрапили всі професійні групи інтелігенції, серед них і музейники – високоосвічена, професійна, національно свідомою частина суспільства.

У планах керівних органів СРСР щодо форсованого насадження радянської влади на західноукраїнських землях Львову, як суспільно-політичному і культурному центру, приділялась особлива увага. Уже з перших днів просування Червоної армії землями Західної України, як згадує тодішній директор бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) у Львові В. Дорошенко, були по-варварськи розграбовані, знищені, спалені (і не тільки через «буржуазну ідеологію», а й просто – щоб армійські онучі висушити!) унікальні збірки пам'яток культури, книг, архівних документів. Зокрема, на Львівщині пропали цінні матеріали відомих музейних колекцій у Підгірцях, Медиці, Хирові, Прилбичах, Крехові, Перемишлі. У Львові понищено багато книгарень, художні галереї, бібліотеки і архіви відомих меценатів Потоцьких, Дідушицьких, Голуховських, Наукового товариства ім. Шевченка, прискіпливо вилучалась українська національна та релігійна література, навіть ноти українських композиторів на релігійні теми підлягали спаленню³. Під гаслом викорінення культурно-освітніх традицій припинено діяль-

¹ Литвин М. Р., Луцький О. І., Науменко К. Є. 1939. Західні землі України / М. Р. Литвин, О. І. Луцький, К. Є. Науменко. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України, 1999. – С. 141.

² Луцький О. Приборкання інтелігенції (1939–1953 рр.) // Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Львівська область / (гол. ред. В. М. Литвин, заст. гол.: С. А. Кокін, О. П. Реєнт, В. А. Смолій, обл. ред.: заст. гол. В. М. Савчак). Кн. 1. – Львів: Видавництво «Астролябія» – Видавничий центр «Пам'ять», 2009. – С. 586.

³ Дорошенко В. Книжки на паливо... // Західня Україна під большевиками. IX. 1939–VI. 1941. Збірник за редакцією М. Рудницької. Наукове товариство ім. Шевченка в Америці. – Нью-Йорк, 1958. – С. 235–242.

ність більшості громадських організацій, зокрема «Просвіти» і «Союзу українок», молодіжних спортивних товариств «Сокіл» і «Луг», українських періодичних видань. Під виглядом «саморозпуску» ліквідовано Наукове товариство ім. Шевченка з «оригінальною» аргументацією: і без НТШ «для західних областей УРСР створені винятково сприятливі умови для всебічного розвитку і розквіту радянської науки і культури»⁴. Практично упродовж місяця були ліквідовані всі політичні партії та громадські об'єднання, закриті релігійні установи. Під пильним ідеологічним прицілом опинилися і музейні заклади.

Музейна справа у Львові та на Львівщині у різні історичні періоди функціонувала в умовах держав, у складі яких перебувала Галичина: Польщі (XIV–XVIII ст.), Австрії (1772–1918 рр.), Західноукраїнської Народної Республіки (листопад 1918 р. – липень 1919 р.), знову Польщі (до вересня 1939 р.), СРСР (вересень 1939 р. – червень 1941 р.), нацистської Німеччини (червень 1941 р. – липень 1944 р.), СРСР (з липня 1944 р. і аж до розпаду комуністичної імперії у 1991 р.). Видатний український музеолог Іларіон Свенціцький у своїй книзі «Про музеї і музейництво» (перша україномовна наукова праця з питань музеології і українського музейництва) зазначив: «В Україні усе музейництво – витвір особових (тобто, особистих, приватних. – Авт.) старань та коштів, до яких у виключних випадках причинюється дечим держава. Галицька Україна довгі часи не користувалася ніякою – ні державною, ні національно-самоуправною незалежністю, тому в Галичині було стільки музеїв, скільки старинних монастирів та церковок, де зберігались цінні пам'ятки: книги, ікони, золоті та дорогоцінні предмети церковного вжитку, тканини тощо»⁵.

Важливо відзначити при цьому, що музейництво на західноукраїнських землях, попри їх колоніальну приналежність, розвивалось у

контексті європейських культурно-мистецьких тенденцій. Практика меценатства та приватних збірок набула поширення в Європі ще з XVIII ст., а на початку XX ст. відбувається формування музейних професійних структур. У Польщі засновуються Спілка музеїв, Краєзнавче товариство, згодом створено Музейну раду, збираються з'їзди, конференції представників музеїв⁶. Музейництво Галичини, яку колонізатори сприймали як невід'ємну частину метрополії, певною мірою підтримувалось державою та ініціативою заможних громадян, опираючись на організаційну, видавничу базу та ентузіазм знавців музейної справи. Так, у 1823 р. граф Ю. Оссолінський заснував у Львові Заклад ім. Оссолінських – «Оссолінеум», куди згодом увійшла бібліотека Павлівковських, 1870 р. відкрився Музей ім. Любомирських⁷, колекціонер В. Дзедушицький у 1893 р. започаткував створення Природничого музею⁸. Постали музеї Баворовських, єврейської та вірменської національних громад, музей шкільництва тощо.

Українське музейництво такої державної чи гуманітарної підтримки не мало. Однак українська інтелігенція наполегливо зберігала, колекціонувала, досліджувала свої історичні джерела. Серед перших українських збирачів у Галичині впродовж XIX ст. І. Свенціцький у названому вище дослідженні визначає: українського історика, архівіста, етнографа, члена-кореспондента Петербурзької академії наук Дениса Зубрицького (1774–1862), каноніка Перемишльської єпархії Української греко-католицької церкви, автора першої в Галичині «Граматики української мови» Івана Могильницького (1777–1831), історика і церковного діяча Михайла Гарасевича (1763–1836), першого кардинала-українця, Галицького митрополита Михайла Левицького (1774–1858), професора-українця Львівського університету, автора «Зведеного Галицько-руського літопису 1500–1777 рр.» Антонія Петрушевича (1821–1913)⁹. Сприяли появі нових музейних

⁴ Протокол надзвичайних зборів Наукового товариства ім. Шевченка у Львові про саморозпуск // Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Т.1. – К., 1995. – С. 79–84.

⁵ Свенціцький І. Про музеї і музейництво: Нариси і замітки. – Львів: Діло, 1920. – С. 21.

⁶ Лоренц С. Музеї і колекції Польщі. 1945–1955 гг. – Варшава, 1956. – С. 37–42.

⁷ Рябчикова Ф. Музейництво на західноукраїнських етнічних землях у 1939–1941 рр. / Ф. Рябчикова // Волинський музейний вісник: музеї, дослідження та збереження пам'яток культурної спадщини західноукраїнських етнічних земель: наук. зб. – Луцьк, 2012. – Вип. 4. – С. 12–15.

⁸ Чорнобай Ю. Природничий музей як координатор регіональних досліджень // Музей XXI століття: актуальні проблеми сьогодення. – Львів, 2008. – С. 12 – 28.

⁹ Свенціцький І. Про музеї і музейництво... – С. 22 – 23.

осередків національно-культурницькі товариства, і серед них – славнозвісна «Руська трійця»: Маркіян Шашкевич, Яків Головацький, Іван Вагилевич, які, за визначенням Івана Франка, увійшли в українську історію як будителі національного відродження. У 1872 р. зусиллями української інтелігенції у Львові було відкрито Народний дім, національно-просвітницьку установу, і вже у 1870-х рр. тут почав формуватися історико-етнографічний музей, збірками якого заопікувався уже згадуваний історик А. Петрушевич. 1869 р. Українське культурно-освітнє товариство «Просвіта» також заснувало музей, який у 1913 р. увійшов до складу Національного музею у Львові. Фундатором Ставропігійського музею у 1888 р. після відкриття Ставропігійським інститутом виставки у Львові, де експонувалось 887 давньоруських пам'яток з навчальних закладів, церков і монастирів Галичини¹⁰, став професор Львівського університету І. Шараневич¹¹. Видатний історик М. Грушевський у 1895 р. при НТШ створив музей з археологічною та етнографічною колекціями, якими опікувались В. Антонович, Ф. Вовк, М. Грушевський, І. Франко, В. Гнатюк. У 1912 р. М. Грушевський особисто спроектував експозицію кожного залу музею, а її художнє оформлення здійснив талановитий художник Михайло Бойчук (у 1937 р. разом з дружиною художницею Софією Налепинською-Бойчук був репресований і страчений у Києві). 1914 р. за підтримки НТШ для музею виділено 12 кімнату будинку Товариства¹².

Музейництво поступово входить у наукову і духовну аuru Львова. Так виникли Історичний музей м. Львова (1892 р.), Львівська міська галерея мистецтв (1907 р.), Національний музей ім. короля Яна III Собеського (1908 р.). Львівська громада на чолі із професором Ю. Захарієвичем та громадським діячем Ф. Зем'ялковським заснували Міський промисловий музей (1874 р.). У дуже непростих і все ж відносно ліберальних політичних умовах австро-угорського

правління митрополит Української греко-католицької церкви Андрей Шептицький власними коштами та внесками українського громадянства у 1905 р. створив Церковний музей, який 1911 р. перейменований на Національний музей у Львові. Фундатор закладу відзначив: «Національним музеєм називаю кожне місце, де зберігаються які-небудь свідоцтва національної культури»¹³.

Численні збірки пам'яток знаходились при церквах, у приватних колекціях, а в перші десятиліття ХХ ст. зусиллями меценатів та громадських товариств музейна мережа регіону значно розширилась. У 1927 р. з ініціативи членів «Кружка рідної школи» у Яворові розпочав діяльність історико-етнографічний музей «Яворівщина», за участю дослідника М. Фільця та художника О. Харкова у 1931 р. створено товариство «Яворівщина», у Сокалі за сприяння письменника Б. Чайковського та дослідника Гуцульщини В. Кобринського з 1930-х рр. діяв етнографічний музей «Сокальщина». До створення цих музеїв долучився знаний музеєзнавець І. Свенціцький. У Перемишлі в 1909 р. постав музей Товариства приятелів наук, цікаві і доступні для огляду та досліджень збірки пам'яток знаходились у приватних колекціях графа Лянцкоронського та Хирівської єзуїтської школи. У 1932 р. учасники Товариства створили музейне об'єднання «Стривігор», яке в 1936 р. відкрило для відвідувачів двері музею з археологічними, історико-етнографічними та мистецькими колекціями та книгозбірнею із стародруками і архівними документами¹⁴. Фундатором музею «Бойківщина» у Самборі став у 1927 р. лікар В. Кобільник, який, за його ж висловом, «любив музей, як найлюбішу дитину». На базі музею та за стараннями його засновника у 1928 р. було утворено культурно-просвітницьке товариство «Бойківщина». Помер благодійник і талановитий музейник у 1936 р. під час роботи над дев'ятим випуском часопису «Літопис Бойків-

¹⁰ Сидор О. Національний музей у Львові // Наш Львів. Альманах. Ч. I. – Львів, 2006. – С. 86 – 87.

¹¹ Киричук О. Ставропігійський Інститут у збереженні і вивченні пам'яток матеріальної культури // Народознавчі зошити. – 1999. – № 6.

¹² Сілецька Л.В. Роль діячів науки і культури в заснуванні й розбудові музею наукового товариства ім. Шевченка у Львові // Музеї України ХІХ – початку ХХ століть. Збірник наукових праць. – К., 2005. – С. 161–171.

¹³ Шептицький А. Вступне слово // Літопис Національного музею за 1934 р. – Львів, 2001. – С. 5.

¹⁴ Терський С. В. Реформування музеїв Галичини на початку Другої світової війни // Військово-науковий вісник. – 2013. – Вип. 19. – С. 146–148.

щини»¹⁵, його справу продовжили музейник І. Филипчак та юрист В. Чуркевич. До 1939 р. включно вийшло десять випусків часопису, де вміщено краєзнавчі розвідки з історії, природи, етнографії краю. Предмети побуту та народного мистецтва лемків зберігались з 1930 р. у музеї «Лемківщина» в Сяноку¹⁶, де в організації закладу брали участь художник Л. Гец, етнограф Ф. Ковковський та місцева вчителька І. Добрянська, в майбутньому – співробітник Українського державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР у Львові і подруга видатної художниці Олени Кульчицької¹⁷. З 1929 р. діяв Природничий музей у Трускавці, у 1932 р. розпочав роботу Стрийський музей «Верховина», заснований Р. Домбчевським при підтримці колекціонера О. Сілецького, етнографа О. Бачинської, педагога Т. Залеського та юриста І. Максимчука¹⁸. Музейна мережа краю розвивалася здебільшого завдяки підтримці меценатів, ініціативі колекціонерів та національно-культурницьких товариств. Як бачимо, українське музейництво в Галичині навіть в умовах національної бездержавності було важливим фактором історичного пізнання, національного самоусвідомлення, освітнього та естетичного розвитку.

Музейники Галичини для вирішення професійних питань та з метою обміну досвідом започаткували музейні з'їзди: у 1931–1938 рр. шість форумів пройшли у Львові, Перемишлі та Коломиї, зокрема на перше зібрання у Львові з'їхалися

представники 25 музеїв України¹⁹. У 1935 р. прихильники музейної справи створили «Комітет українських обласних музеїв», який видавав та поширював «Бюлетень» та іншу літературу з музейництва та краєзнавства²⁰.

Зрозуміло, що такі глибокі традиції увійшли в непримиренну конфронтацію з ідеологією комуністичного режиму. Музейна політика радянської влади зводилась до підпорядкування музейних і приватних колекцій державі та націоналізації їх, закриття багатьох з них чи перейменування, перерозподілу та розпорошення збірок. Цікава деталь для дослідників: якщо у 1938 р. на західноукраїнських етнічних землях діяв 71 музейний заклад, то в офіційних апеляціях радянської влади за 1940 р. фігурують уже 125 музеїв. В інших подібних звітах наводиться кількість новостворених радянською владою музеїв – 26 закладів²¹. Комісари від культури не морочили собі голови, надсилаючи у вищі партійні інстанції все нові показники «про виконану роботу»: ділили музейні збірки на дві-три, вилучаючи при цьому «націоналістичні елементи», придумували нові назви для відомих музеїв – і таким чином, по суті, знищуючи музеї, у релятивній статистиці показували зростання їх кількості ледве чи не втричі. До початку Другої світової війни у Львові діяли 25 музеїв (дослідник С. В. Терський вказує на літо 1939 р. цифру 26 музейних закладів²²), 8 архівів, понад 60 бібліотек (зустрічається цифра 84²³), понад 70 приватних колекцій²⁴.

¹⁵ Свенціцький І. Пам'яті доктора Володимира Кобільняка. Основника Музею «Бойківщина» в Самборі // Літопис Національного музею за 1936 р. – Львів, 2001. – С. 53.

¹⁶ Надопта А. Культурно-освітня та наукова діяльність музею НТШ наприкінці XIX – 30-х рр. XX ст. // Музеї Львова: події, колекції, люди. Матеріали науково-практичної конференції. – Львів, 27–28 жовтня 2011 р. – Львів, 2012. – С. 25.

¹⁷ Кость Л., Семчишин-Гузнер О. Олена Кульчицька про долю свого творчого доробку // Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. – Львів, 2011. – № 8 (13). – С. 182–185.

¹⁸ Рябчикова Ф. Музейництво на західноукраїнських етнічних землях у 1939–1941 рр... – С. 12–20.

¹⁹ Іларіон Свенціцький: бібліограф. покаж. / Уклад. Л. Панів; наук. ред. та авт. передм. Л. Коць-Григорчук; редкол.: В. Кметь (голова) та ін. – 2-е вид. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – С. 561–562.

²⁰ Петранівський, В. Л. Туристичне краєзнавство: навч. посіб. / В. Л. Петранівський, М. Й. Рутинський; Заставний Ф. Д., ред. 2-ге вид., випр. – К.: Знання, 2008. – С. 24–25.

²¹ Марусик Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція. Реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. XX ст.). Монографія / Тамара Марусик. – Чернівці: Рута, 2002. – С. 40.

²² Терський С. В. Реформування музеїв Галичини на початку Другої світової війни // Військово-науковий вісник. – 2013. – Вип. 19. – С. 146.

²³ Давид І. Більшовицька інквізиція в Галичині // Наукові записки Львівського історичного музею. Вип. II – III. – Львів, 1994. – С. 224.

²⁴ Крутоус А. До питання формування окремих музейних збірок України та м. Львова у XIX – першій третині XX ст. // Наукові записки Львівського історичного музею. Вип. VII. – Львів, 1998. – С. 7.

Постанова Раднаркому УРСР від 8 травня 1940 р. «Про організацію державних музеїв і бібліотек» визначала музеї як складову державної політики, як інструмент ідеологічного впливу²⁵. Запроваджуючи пропагандистський підхід до музеїв, влада водночас змінювала музейну мережу, переформатовуючи діючі установи у «нові» державні музеї: у Львові – Державний обласний історичний музей, Державний обласний етнографічний музей, Державна обласна картинна галерея, Державний обласний музей мистецького промислу. При перейменуванні музеїв (поки що – перейменуванні, бо далі піде процес їх знищення) у Яворові, наприклад, музей отримав назву Державний міський етнографічний музей, у Сокалі – Державний міський краєзнавчий музей²⁶, у Дрогобичі – Державний обласний краєзнавчий музей «Дрогобиччина», у Перемишлі – Історико-етнографічний музей, у Самборі – Державний міський історико-етнографічний музей, у Стрию – Державний міський краєзнавчо-етнографічний музей. Усі – державні і водночас позбавлені своєї суті як акумулятиву національної історичної пам'яті.

Внаслідок такого «одержавлення» відбувалася руйнація цілісності музейних збірок, вони нерідко розкрадалися чи просто знищувалися. Цілком природно, що така радянська музейництва, як важливої галузі суспільного життя, викликала протест громадянства, зокрема відомих вчених, музейників. Серед них – багаторічний директор Національного музею професор І. Свенціцький. Так, він звернувся до облвиконкому з вимогою негайно передати до картинної галереї унікальну збірку художніх полотен з колишнього палацу австрійських намісників у Галичині Голуховських, де нова влада спішно створила будинок піонерів²⁷, залишивши колекцію напризволяще.

Уже наприкінці вересня 1939 р., тобто уже через тиждень після «возз'єднання», у Львові діяли тільки п'ять музейних закладів, між якими нашвидкуруч розподілили наявні музейні та

приватні колекції, при цьому новостворені музеї не були забезпечені відповідними приміщеннями, охороною та іншими атрибутами життєдіяльності музейного закладу. Було закрито унікальний заклад – Музей історично-воєнних пам'яток Наукового товариства ім. Шевченка: з причини, як стверджували езекутори, «націоналістичного змісту його збірки». Основною темою музею була історія українського війська, у формуванні колекції ще з кінця XIX ст. брали участь голова НТШ М. Грушевський, видатні його діячі І. Франко, О. Барвінський, бібліотекар Товариства О. Назарієв. Відділ воєнної історії у складі Культурно-історичного музею НТШ, який із 1927 р. очолював відомий вчений-археолог Я. Пастернак, був створений у 1936 р. Упорядкуванням матеріалів займався доктор Б. Гнатевич при підтримці товариства «Молода громада», в якому об'єдналися ветерани Української Галицької армії та армії УНР, а також видавництво «Червона калина», засноване провідними діячами Українського Січового стрілецтва. Відділ спершу розміщувався у двох кімнатах, його матеріали розповідали про історію Галичини австрійської доби, національно-визвольні змагання 1918–1920 рр., а з травня 1937 р. він діяв як окремий Музей історично-воєнних пам'яток НТШ. Для його розбудови було обрано музейну управу на чолі з професором І. Крип'якевичем та створено комісію для організації наукових досліджень, куратором у ній працював науковий секретар комісії з історії України НТШ О. Прицак, а управителем став історик І. Карпинець. Уже в травні 1938 р. експозиція музею займала шість кімнат у приміщенні Українського товариства допомоги інвалідам Першої світової війни, фонди музею нараховували 3 524 одиниць. Тут знаходились особисті речі С. Петлюри Є. Коновальця, А. Мельника, Р. Дашкевича та інших провідників національно-визвольного руху, відзнаки і військові реліквії Українських Січових стрільців та Української Галицької армії, художні полотна І. Труша, Ю. Перфецького,

²⁵ Культурне будівництво в Українській РСР [Текст] : збірник документів в 2 т. – К.: Політвидав УРСР, 1959–1961. Т. 1: Найважливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду 1917–1959 рр.: 1917 – червень 1941 рр. / під ред. О. І. Євсєєва. 1959. – С. 813–815.

²⁶ Культурне життя в Україні. Західні землі [Текст]: документи і матеріали. Т.1. 1939–1953 / Упор. Т. Галайчак та ін. – К.: Наукова думка, 1995. – С. 94–97.

²⁷ Горбань І. Багатокультурність музейного ландшафту Львова та музейне життя у тоталітарній державі // Сучасний музей: між скарбницею та підприємством. Матеріали міжнар. конф. 8–10 жовтня 2006 р. в м. Чернівці. – Львів, 2008. – С. 90–96.

І. Іванця, П. Холодного²⁸. На утримання музею власні кошти жертвували відомі науковці О. Антонович, І. Крип'якевич, О. Прицак, В. Левицький, В. Трембіцький, а також низка українських товариств та організацій²⁹. Радянська влада, припинивши діяльність НТШ, ліквідувала і всі його музейні фонди. У доповідній записці члени спеціальної групи ЦК КП(б)У рекомендували: Музей українського війська закрити як націоналістичний. Тривалий час унікальна колекція вважалась знищеною, однак у 1995 р. співробітники Львівського історичного музею віднайшли у закритих за радянських часів фондах частину розтровошеної збірки: збережена 351 од.зб. становить лише десяту частину втраченого.

Львівський державний історичний музей, один із «новостворених» на базі Історичного музею Львова, був підпорядкований Народному комісаріатові освіти УРСР. До нього були передані процензуровані колекції музеїв НТШ, Національного музею імені короля Яна III Собеського, музейні збірки Ставропігійського товариства, князів Любомирських та інші, просіяні крізь ідеологічне решето, музейні фонди. Партійні функціонери, знявши з експозиційних вітрин справді неоціненні скарби музею, для огляду відкрили лише частину експозиції. Як «націоналістичний та антирадянський», був закритий цілий експозиційний поверх, де розміщувались матеріали Першої світової війни та періоду українських національно-визвольних змагань 1918–1920 рр.

Вирішуючи кадрові питання в музейній галузі, радянська влада на початках залучала до роботи представників місцевої інтелігенції, яких згодом піддавала репресіям. Серед них – видатний український історик, музейник, пам'яткоохоронець і меценат Олександр Чоловський без завзяття та ініціативності якого музейне життя Львова було б не таким насиченим. Отримавши ґрунтовну освіту в університетах Львова і Відня, він наполегливо розвивав архівну і музейну справу у Львові. У 1915 р. під час окупації Галичини російськими військами О. Чоловський у

числі 37 політичних заручників був депортований у Росію, до Львова повернувся у 1917 р. завдяки Міжнародному Червоному Хресту, довгим шляхом через Фінляндію і Швецію. Продовжуючи розбудовувати львівське музейництво, він очолив Товариство шанувальників Львова, а з 1926 р. став директором Національного музею імені короля Яна III Собеського, Історичного музею м. Львова, Львівської міської галереї мистецтв. Зі створенням «нового» Львівського державного історичного музею видатного подвижника музейної справи перевели на посаду консультанта³⁰.

В лютому 1940 р. у Львівському історичному музеї, за свідченням тодішнього директора К. Бадецького, із колишніх працівників музею залишилися лише один науковець та два технічних службовці. Штат музею, що нараховував 48 осіб, з них 26 наукових працівників, був оновлений повністю³¹. До Львова були скеровані бригади наркомату освіти УРСР із числа музейних працівників Києва, Харкова, Дніпропетровська з конкретним партійним завданням: запроваджувати у музейництві західних областей України принципи соціалістичного будівництва. Директором музею на перших порах призначили відомого львівського археолога Я. Пастернака, але незабаром цю посаду зайняв відряджений до Львова директор Дніпропетровського музею революції С. Лін'юв, який, окрім запопадливого виконання ідеологічних завдань у «перебудові» музейної справи на радянський лад, вирізнявся грубим, нестерпним і нешанобливим ставленням до співробітників та їхньої праці. У 1940 р. у складі такої ж бригади до Львова приїхав відомий у майбутньому історик Григорій Гербільський, якого з посади заступника директора з наукової роботи Дніпропетровського історичного музею призначили завідувачем відділу феодалізму. На відміну від деяких ортодоксальних колег, дослідник активно включився в науководослідну, експозиційну роботу, щиро зацікавився історією Львова, Галичини, а з початком

²⁸ Бойко В., Коваль Л. Становлення та основні віхи музею історично-воєнних пам'яток // Наукові записки Львівського історичного музею. – Вип. V, ч. I. – Львів, 1996. – С. 33–46.

²⁹ Коваль Л. Історична довідка про фундаторів та жертвувателів музею історично-воєнних пам'яток НТШ у Львові // Наукові записки Львівського історичного музею. – Вип. VI. – Ч. I. – С. 39–42.

³⁰ Крутоус А. Львівські музеї і Олександр Чоловський // Наукові записки Львівського історичного музею. Вип. VI. Ч. I. – Львів, 1997. – С. 6–13.

³¹ Крутоус А. Сторінки з минулого (1939 – 1990) Львівського історичного музею // Наукові записки Львівського історичного музею. Вип. IX. – Львів, 2000. – С. 4–5.

Другої світової війни виїхав на схід. Повернувся до Львова у 1946 р., проте його професійний, науковий підхід до справи не сподобався партійним функціонерам, музейника перевели на викладацьку роботу до Львівського університету ім. І. Франка³².

Після реорганізації «по-радянськи» музейних збірок один із найкращих музеїв Галичини, визнана у світі культурно-мистецька установа – Національний музей Львова був просто ліквідований і став відділом Львівської картинної галереї. У галерею були передані тільки твори живопису, графіки та скульптури, а значна частина музейних фондів, зокрема рукописні, архівні документи та книгозбірня, була розпорошена між «профільними» архівами та бібліотеками³³, безапеляційному вилученню підлягали «ідеологічно шкідливі» матеріали, які або потрапляли до спеціальних фондів, або безслідно зникали, їх доля досі не відома. Таке «реформування» означало, по суті, тотальне знищення Національного музею.

Створення музею тісно пов'язано з іменем видатної постаті в історії України – митрополита Андрея Шептицького, який розцінював українську культуру як важливий засіб консолідації нації, можливість продемонструвати світові високу життєву силу народу. Задля збереження пам'яток давньої спадщини, зокрема творів національного сакрального мистецтва, він зніщював створення Церковного музею (1905 р.), заснованого на колекціях Церковно-археологічного музею при митрополичій канцелярії³⁴. 11 липня 1911 р. нотаріальним актом Шептицький офіційно змінив назву фундації на «Національний музей у Львові», 29 серпня цю назву своїм рескриптом затвердило Галицьке намісництво. Того ж року Кураторія музею (до її складу входили історики, мистецтвознавці, літератори, юристи, економісти, церковні діячі) за

надані митрополитом кошти (34 080 доларів) придбала для закладу окрему віллу з садивою у центрі Львова, вул. Мохнацького, 42 (тепер вул. Драгоманова). 13 грудня 1913 р. відбулося «святочне відкриття збірок Національного музею для публічного ужитку»³⁵.

На урочистій церемонії в промові «З історії і проблем нашої штуки» (тобто: мистецтва. – авт.). Андрей Шептицький говорив «про значення національної культури у житті народу, про потребу музеїв у кожному цивілізованому суспільстві, про особливу функцію сакрального мистецтва і неповторність українського церковного малярства, будівництва, різьби тощо»³⁶. Завдання музею митрополит не обмежував лише колекціонуванням антикваріату, а вбачав у ньому важливу роль у системі національного виховання, у формуванні в суспільстві поваги до власної історії, до духовних надбань попередніх поколінь³⁷. У вересні 1935 р. з нагоди 30-річчя музею на садібі було встановлено пам'ятник його фундаторові роботи українського скульптора Сергія Литвиненка. У повоєнні роки радянська влада неодноразово намагалася знищити монумент, під час однієї з таких спроб І. Свенціцький заступив пам'ятник собою. Однак у ніч з 9 на 10 серпня 1947 р. скульптуру підступно розбили, а уламки вивезли за місто³⁸.

Створення національного музейного зібрання у Львові активно підтримала українська громадськість міста і краю. Видатний художник Іван Труш у публікації «Потреба українського музейництва» від імені інтелігенції Львова вітав створення музею «як джерела духовних і творчих сил». До музею увійшли збірки рукописів, стародруків, серед яких – єдина в Європі збірка друків кирилицею, рідкісні переклади Ф. Скорини, колекції старовинної зброї, золотарства, тканин, ікон, портретів, нумізматичних предметів.

³² Макаруч С. З професором Гриторієм Гербільським серед істориків Львівського університету. Спогад. 1951–1956 і 1973–1977 роки // Наукові записки Львівського історичного музею. Вип. XV. – Львів, 2012. – С. 284–309.

³³ Посацька Д. З історії фондів музею // Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. – 2001. – № 1. – С. 47–48.

³⁴ Парацій В. М. Музейницький зміст життя та діяльності митрополита Андрея Шептицького // Роль музеїв у культурному просторі України й світу. Зб. матеріалів Загальноукр. наук. конф. з проблем музеєзнавства. Вип. 11. – Дніпропетровськ, 2009. – С. 120–122.

³⁵ Сидор О. Національний музей у Львові // Наш Львів. Альманах. Ч. I. – Львів, 2006. – С. 89.

³⁶ Там само. – С. 90.

³⁷ Шептицький А. Не хочемо чужої культури, хочемо жити своєю! – Львів, 2005.

³⁸ Дяків С. Львів музейний // Наш Львів. Альманах. Ч. I. 2007. – С. 574.

На базі музею було організовано Товариство наукових викладів імені Петра Могили, яке отримало статус своєрідного національного університету, завданням якого було поширення освіти серед широкого загалу, зокрема діяла програма лекторіїв за участю відомих митців. Музей набув просвітницьких функцій, став впливовим центром громадського і культурно-мистецького життя, що й визначило його роль в утвердженні української національної ідеї.

Висвітлюючи музейницьку діяльність Андрея Шептицького, слід відзначити його глибоке розуміння суті і змісту музейництва, яке у багатьох позиціях співзвучне сучасному. Цьому сприяло тісне спілкування митрополита з мистецькою інтелігенцією, дослідниками старовини, музеєзнавцями, яких він всіляко підтримував. Музеолог Іларіон Свенціцький під впливом музейницької концепції свого наставника розглядав музей як «скарбницю творчості людини у зв'язку зі всесвітом, коли людина, як його атом, одночасно бачить силу розуму людини над цією видимою безкінечністю»³⁹, підкреслюючи тим самим суспільно-виховну функцію музеїв.

Доля першого і довголітнього директора музею, видатного українського музеєзнавця, доктора філології, археолога, мистецтвознавця Іларіона Свенціцького (1876–1956) нерозривно пов'язана з історією цієї унікальної музейної і наукової фундації. Закінчивши математично-філософський факультет Львівського університету, він на запрошення доктора І. Шараневича впорядковував музей Ставропігійського інституту, захопився мистецтвознавством та культурною спадщиною, згодом слухав лекції у Петербурзькому університеті та в Археологічному інституті, працював у Народному домі у Львові під керівництвом вченого А. Петрушевича, який, власне, і порекомендував талановитого дослідника митрополиту Андрею для формування колекцій майбутнього музею.

Відомий вчений, людина зі стійким характером, І. Свенціцький попри всі історичні катаклізми залишався палким патріотом і громадянином. З початком Першої світової війни російська армія уже 3 вересня 1914 р. зайняла Львів, оку-

паційна влада встановила жорсткий режим щодо місцевого населення, були заборонені українські партії та громадські організації, преса. Як уже згадувалось, почалася депортація з Галичини відомих діячів освіти і культури, духовенства. 18 вересня був заарештований і вивезений спершу до Києва, а потім до Новгороду, Курська, Суздаля митрополит Андрей Шептицький. Уночі 30 червня 1915 р. з групою представників української інтелігенції вивезли до Києва й І. Свенціцького з сім'єю. Але, навіть перебуваючи під наглядом російських властей як заручник, він не перериває музейницької роботи. За сприянням відомого музеєзнавця Миколи Біляшівського, на той час директора Київського міського музею, І. Свенціцький працює в нього помічником, водночас невтомно збираючи колекцію і для поповнення фондів Національного музею у Львові.

До Львова І. Свенціцький повертається 28 лютого 1918 р. Під час польської окупації Східної Галичини за відмову присягати на вірність Польщі його звільнили з посади доцента Львівського університету, де він викладав перед війною. Вчений у 1921–1925 рр. читає лекції у Львівському таємному українському університеті, офіційно не зареєстрованому польською владою, деякі заняття відбувалися в приміщеннях музею⁴⁰. Музеолог постійно дбав про молоду зміну фахівців музейної справи і зокрема – про підготовку спеціалістів для заснованого ним в Національному музеї реставраційного центру. Наприклад, у 1927 р. він у непростих політичних та фінансових умовах знайшов можливість відправити талановиту художницю і реставратора Ярославу Музику на кілька місяців на вишкіл у реставраційні майстерні при музеях Києва та Москви.

Знаковою подією у мистецькому житті Львова стало започаткування І. Свенціцьким у 1934 р. часопису «Літопис Національного музею», до виходу якого з 1931 р. інформацію про діяльність установи систематично публікувала на своїх сторінках газета Українського католицького союзу «Мета»⁴¹. Музейницьке видання вміщувало не лише опис нових надходжень, подій, заходів та благодійної підтримки закладу, але й у кожному числі подавало глибоку фахову оцінку

³⁹ Свенціцький І. Про музеї і музейництво: Нариси і замітки. – Львів: Діло, 1920. – С. 27.

⁴⁰ Лазечко П. З історії створення та діяльності Українського таємного університету у Львові (1921–1925 рр.) // Наукові записки Львівського історичного музею. Вип. II – III. – Львів, 1994. – С. 209.

⁴¹ Різун І. Висвітлення діяльності Національного музею у Львові на сторінках газети «Мета» (1931–1939 рр.) // Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. – 2010. – № 7 (12). – С. 112–113.

виставок музею у Львові та закордоном з детальними характеристиками експозиційної побудови, історичної і мистецької цінності представлених предметів, аналізувало спонуки, які приводять відвідувачів до музею, друкувало відгуки місцевих та іноземних глядачів, листування з видатними діячами української культури тощо. У жовтні 1939 р. Національний музей, як зазначалося, перестав існувати як самостійна установа, І. Свенціцького перевели на посаду завідувача відділу Львівської картинної галереї. Учений і серед цих обставин робив усе, щоб зберегти колектив і музейні колекції.

З початком радянсько-німецької війни масовий терор НКВС на західноукраїнських землях набув особливого розмаху. В останні дні червня і в перші дні липня 1941 р. у тюрмах було знищено понад 20 тис. осіб, із них близько 5 тис. на Львівщині⁴². Жертвами енкаведистів стали насамперед представники інтелігенції, у тому числі немало музейників чи меценатів музейної справи. Так, у сумнозвісній львівській тюрмі по вулиці Лонцького був закатований Богдан Чайковський, син письменника і громадського діяча, близького товариша Івана Франка, одного із діячів ЗУНР Андрія Чайковського. За професією адвокат, Богдан Чайковський був відомим організатором національно-просвітницького руху, долучився, зокрема, до створення музею «Сокальщина» на Львівщині. Із вересня 1939 р. працював науковим співробітником Етнографічного музею АН УРСР. Його, серед інших жертв так званого «розвантаження тюрем», упізнали родичі, про що повідомлялось у львівській газеті «Українськiщоденні вісті» від 8 липня 1941 р.⁴³

Встановлення гітлерівського «нового порядку» теж розпочалось із розстрілів, знищення «расово неповноцінних елементів», наступу на українські патріотичні сили, зокрема на діячів і прихильників ОУН, примусового виселення на підневільні роботи до Німеччини. З приходом окупаційної влади музеї також опинилися під пильним контролем, а далі – зазнали явного і прихованого розграбування. За розпорядженням

Генерал-губернаторства від 23 червня 1942 р. були закриті для відвідування всі музеї дистрикту Галичина (так адміністративно були іменовані галицькі терени окупованих західноукраїнських земель), у тому числі 14 закладів у Львові (музей етнографії, картинна галерея, історичний музей, музей художнього промислу, музей стародавньої та давньої історії, природничий музей, музей українського мистецтва та ін.), музейні установи у Дрогобичі, Самборі, Стрию, Сокалі⁴⁴. Влада скрупульозно збирала інформацію про стан музеїв, провела огляд їх фондів, формуючи, зокрема, і списки про втрати музеїв у 1939–1941 рр., цікавилась збірками приватних колекцій, не гребуючи при цьому викраданням музейних цінностей для «потреб рейху».

Іларіон Свенціцький, усвідомлюючи необхідність збереження музейних колекцій, наражаючись на репресії і, по суті, ризикуючи життям, ініціював проведення наради музейників, щоб обговорити проблему охорони збірок від знищення та пограбування. Саме його титанічними зусиллями вдалось зберегти майже весь фонд Національного музею: навесні 1944 р., з наближенням лінії фронту до Львова та загрози вивезення унікальних музейних надбань до Німеччини, учений неймовірними зусиллями зумів перемістити основний фонд музею у підвали митрополичих палат та Домініканського костелу⁴⁵.

Інакше склалась ситуація у Львівському історичному музеї. Під час нацистської окупації музей формально був відкритий для огляду, хоч документів про його діяльність не збереглося. З музею, де його директорами (читай – і захисниками) у лихі часи окупації були Р. Менкицький (передчасно помер у серпні 1942 р.), до грудня 1942 р. – О. Тарнович, до вересня 1944 р. – професор В. Подляха, а відділ стародавньої та давньої історії Львова очолював з лютого 1942 р. Я. Пастернак (у квітні 1944 р. вчений, як і приблизно 30–50 тис. львів'ян, не чекаючи передбачуваних енкаведистських репресій, виїхав на Захід⁴⁶), високі сановники окупаційної влади

⁴² Федущак І. До 65-ї річниці комуністичного злочину (червень 1941 р.) // Український визвольний рух. Науковий збірник. – Львів, 2006. – № 7. – С. 137.

⁴³ Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941 р. – Львів – Нью-Йорк, 2002. – С. 164, 258.

⁴⁴ Культурне життя в Україні. Західні землі [Текст]: документи і матеріали. Т.1. 1939–1953... – С. 161.

⁴⁵ Посацька Д. Національний музей у Львові під час німецької окупації (1941–1944): хроніка подій // Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. – 2008. – № 6. – С. 9–26.

⁴⁶ Луцький О. Приборкання інтелігенції (1939–1953 рр.)... – С. 591.

викрали значну кількість унікальних експонатів. Досі важливою проблемою Львівського історичного музею залишається розшук і повернення втрачених колекцій. У вересні 1944 р. комісія, яка оцінювала збитки музею під час нацистської окупації, визначила розмір втрат – у грошовому еквіваленті вони становили понад 9,3 млн крб, лише у філіалі-заповіднику «Підгорецький замок» збитки склали понад 2,2 млн. крб.⁴⁷ У 1945 р. повторний перелік втрат музею, за підрахунками співробітників, становив 7 047 од. зб., не враховуючи вивезених книг, у грошовому еквіваленті це склало 10 млн 154 тис. крб. Нацистські окупанти пограбували і вивезли збірки книг, колекції археології, зброї, меблів, виробів із золота, живописні полотна та ін. За свідченнями колишнього директора музею професора В. Подляха, із музею було вивезено 24 скрині із музейними предметами⁴⁸.

Нових обертів репресивної машини зазнало населення західних областей України з поверненням радянської влади у 1944 р. За неповними даними, впродовж 1944–1953 рр. різних форм політичних репресій зазнали понад 500 тис. осіб⁴⁹. Владні структури тоталітарної системи із ще більшою напористістю встановлювали жорсткий ідеологічний контроль за всіма сферами суспільного життя, в тому числі і за музейною галуззю. Зокрема, постановою обласного комітету КП(б)У від 4 грудня 1944 р. «Про реорганізацію Львівського історичного музею» запроваджувалась перевірка кадрів з тим, щоб звільнити працівників, які начебто «пролізли в музей, розбазарювали музейні фонди, дезорганізують роботу». Під ідеологічним тиском перебувала експозиція музею, відкрита для відвідування у серпні 1944 р., яку розкритикували за «відсутність чіткості в ідейній направленості в експозиції історії України», вимагалось «відмовитись від антинаукової теорії Грушевського», вказувалось на «засміченість фондів» та «засміченість кадрів». Наукові консультанти музею відомі вчені І. Крип'якевич, І. Свенціцький, Д. Похилевич були піддані критиці та звинуваченню

в українському буржуазному націоналізмі. Наслідком пильного партійного контролю стало звільнення 9 наукових працівників як таких, що «не заслуговують на політичну довіру», «очищення музейних фондів від ідеологічно ворожих видань», вилучення та знищення предметів, які «не мають музейної цінності». Із 40 тис. од. зб. фондів музею вилучено картини (1140 од. зб.), речі побуту (140 од. зб.), предмети релігійного вжитку (72 од. зб.), гобелени (63 од. зб.)⁵⁰ тощо. Замість них за великі кошти закуплялись твори про будови комунізму, історію робітничого класу, індустріалізацію краю і т. п.

За період з 1946 по 1951 рр. було прийнято 12 найбільш одіозних за своїм характером постанов з ідеологічних питань, де основне вістря атаки спрямовувалось на всі групи інтелігенції. Зокрема, після постанови ЦК ВКП(б) від 14 серпня 1946 р. про журнали «Звезда» і «Ленинград» розпочалась кампанія проти «буржуазної культури». Реалізація зазначеного «курсу партії» увійшла в історію як «ждановщина», яка в Україні розгорнулася з другої пол. 1946 р. В атмосфері нищівної критики так званого «українського буржуазного націоналізму», пропагандистська преса рясніла звинуваченнями за «спроби літературних покидьків отруїти свідомість нашої молоді, завдати шкоди справі ідейного виховання радянського народу»⁵¹, закликала «працівників ідеологічного фронту України бути особливо пильними до проявів буржуазно-націоналістичної ідеології». Публічному остракізму були піддані письменники, художники, композитори, режисери, історики, мовознавці, працівники музеїв, архівів та бібліотек.

У серпні 1946 р., в черговий раз перевірюючи львівські музеї, влада розкритикувала експозицію Історичного музею за її невідповідність марксистсько-ленінській періодизації історії України, в Етнографічному музеї не сподобалось «перенасичення старовиною», а унікальний проєкт про створення парку-музею відхилено цілком, оскільки він, мовляв, популяризує «стародавню хатку, церкву з Бойківщини, а не сучасне

⁴⁷ Крутоус А. Сторінки з минулого (1939–1990) Львівського історичного музею... – С. 7–8.

⁴⁸ Перелигіна О. Утрати фондів колекцій Львівського історичного музею у період німецько-фашистської окупації. Частина II // Наукові записки Львівського історичного музею. Вип. XI. – Львів, 2006. – С. 177–180.

⁴⁹ Луцький О. Приборкання інтелігенції (1939–1953 рр.)... – С. 591.

⁵⁰ Крутоус А. Сторінки з минулого (1939–1990) Львівського історичного музею... – С. 9–15.

⁵¹ Культурне життя в Україні. Західні землі [Текст]: документи і матеріали. Т.1. 1939–1953... – С. 321.

життя»⁵². Ще одним ганебним методом нищення історичних цінностей був їх грабунок, про що свідчить, зокрема, лист письменника Я. Галана до уряду від 31 травня 1946 р., у якому він повідомляє про напад озброєних енкаведистів на один із львівських архівів і викрадення «неоціненної вартості фоліантів». Згодом працівник Львівського історичного музею знайшов серед сміття рештки спаленого пергаменту з хроніками XIV ст.⁵³. За наказом Комітету у справах мистецтв УРСР від 17 серпня 1947 р. у музеях та бібліотеках посилено контроль за фондами: не задля їх збереження, а для виявлення «політично шкідливої та контрреволюційної літератури».

Українське музейництво, затиснуте у жорсткі рамки комуністичного агітпропу та відвертої фальсифікації історії, наприкінці сорокових – на початку п'ятдесятих років постійно перебувало під пресом ідеологічних утисків та політичних репресій. В музеях України систематично відбувались кадрові чистки, вилучення з колекцій «ідеологічно шкідливих матеріалів, що не мають музейного значення», очищення фондів від «історичного мотлоху». Особливо жорсткими дії влади щодо музеїв проявились у західних областях України. У 1951 р. в статті «Що пропагують львівські музеї», опублікованій у газеті «Правда»⁵⁴, вказувалося, зокрема, що Львівський історичний музей забагато возвеличує князів, вельмож, султанів, козацьких полковників і єпископів, недостатньо висвітлює класову боротьбу та прагнення українського народу возз'єднатися з народом російським. Львівський державний музей українського мистецтва (колишній Національний) було звинувачено в тому, що він «не підносить досягнення радянського періоду», а у Львівській картинній галереї «відображені польські буржуазні

історичні концепції і принижується історична роль Росії»⁵⁵.

Музей українського мистецтва влада назвала осередком націоналістів і навіть ставилось питання про недоцільність нести витрати на його утримання. У закладі постійно проводились перевірки фондів та експозицій, вилучались твори «політично неблагодійних» авторів, детально вивчалися особові справи працівників музеїв, розпочалися арешти. У 1948 р. були заарештовані і відправлені у концтабори ГУЛАГу відома художниця, реставратор Ярослава Музика, науковий співробітник Віра Свенціцька (дочка директора музею І. Свенціцького)⁵⁶. Показово, що влада пропонувала авторитетному вченому за звільнення доньки підписати підготовлене органами КДБ так зване звернення української інтелігенції до воїнів УПА про їх капітуляцію. На що Іларіон Семенович мужньо відреагував: «Завинила, то хай спокутує», не піддавшись на цинічну провокацію⁵⁷. Репресій зазнали також дослідники історії українського мистецтва Микола Батіг та Євген Кравчук, завідувач відділу народного мистецтва Олена Бордун, завідувач музейної бібліотеки Степан Сампара⁵⁸. Багатьох працівників музею було звільнено з роботи.

Після листа управління у справах літератури та видавництва при виконкомі Львівської обласної ради № 191/с від 12 грудня 1949 р. постійними стали чистки надзвичайно багатой музейної збірки книг, а контрольно-вибіркові перевірки щораз призводили до «необхідності повторних докладних звірок», які знову закінчувались вилученням цінних історичних видань. Директор І. Свенціцький кілька разів звертався до Комітету у справах мистецтв при Раді міністрів УРСР з

⁵² Лобай Д. Непереможна Україна. Факти про боротьбу Москви з українським націоналізмом на культурному фронті по Другій світовій війні / Д. Лобай. – Вінніпег: Видання Комітету українців Канади, 1950. – С. 48.

⁵³ Культурне життя в Україні. Західні землі [Текст]: документи і матеріали. Т.1. 1939–1953... С. 334–342.

⁵⁴ Одинець М. Що пропагують львівські музеї // Правда. – 1951. – 13 вересня.

⁵⁵ Культурне будівництво в Українській РСР [Текст]: збірник документів в 2 т. – К.: Політвидав УРСР, 1959–1961. Т. 2: Найважливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду: червень 1941–1960 рр. / під ред. О. В. Килимника. 1961. – С. 213–230.

⁵⁶ Рінко О. У пошуках страченого минулого. Ретроспектива мистецької культури Львова ХХ століття. – Львів: Каменяр, 1996. – С. 167–169.

⁵⁷ Кость-Григорчук Л. Передмова // Іларіон Свенціцький: бібліограф. показ. / Уклад. Л. Панів; наук. ред. та авт. передм. Л. Коць-Григорчук; редкол.: В. Кметь (голова) та ін. – 2-е вид. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – С. 6.

⁵⁸ Франко П. Репресоване духовенство УГКЦ. – Львів, 2008. – С. 236.

проханням зберегти унікальний книжковий науково-дослідний фонд музею, але «очищення книжкового фонду від ідеологічно-шкідливої літератури» продовжувалось. За підрахунками співробітників музею, впродовж 1941, 1947–1953 рр. із музейного фонду вилучено 3 630 книг, 7 502 тиражних видань, 138 томів архівних матеріалів, а також 193 од. зб. інших збережень (в т. ч. три військові шаблі, жовто-блакитний прапор, світлини Українських Січових стрільців, листівки)⁵⁹.

Навесні 1949 р. спеціальна комісія ЦК КП(б)У перевіряла роботу львівських музеїв і дійшла висновку, що «внаслідок недбалості в підборі кадрів наукових співробітників до деяких музеїв м. Львова проникли ворожі елементи, зокрема, колектив Музею українського мистецтва цілковито складається з місцевого населення, вихованців середніх і вищих навчальних закладів довоєнної Польщі й, природно, не опанувавши уповні принципів науково-дослідної роботи радянських музеїв». Партійної критики зазнали путівник музейних фондів, «просякнутий націоналізмом і низькопоклонством перед культурою і мистецтвом буржуазного Заходу», науково-експозиційна робота, яка «не відповідає вимогам боротьби з безродним космополітизмом». Іларіона Свенціцького звинувачували, крім інших «гріхів», у тому, що він із 2436 творів радянських художників, переданих до музею Комітетом у справах мистецтв при Раді Міністрів України, помістив до експозиції лише 124, тобто 5%, мотивуючи свої дії тим, що подібне «збагачення» було «лише кількісне, а не якісне»⁶⁰. Комісія порушила питання про заміну керівництва музею: директора і його заступника, досвідченого музейника М. Драгана. У грудні 1949 р. М. Драгана звільнили з посади, у вересні 1951 р. на IX пленумі Спілки радянських художників України його звинувачували в тому, що він «чимало потрудився, щоб відірвати західноукраїнське мистецтво від українського радянського

мистецтва і віддати його під цілковитий вплив реакційного формалістичного мистецтва буржуазного Заходу». 5 березня 1952 р. після кількох операцій в лікарні М. Драган помер⁶¹. Постає питання українського мистецтва ще потребує окремого ґрунтовного дослідження: масштабність і новаторство його наукового доробку складає вагому частку українсько-гомузезнавства.

У травні 1950 р. заступником директора Національного музею був призначений далекий від музейної роботи художник і чиновник В. Любчик, який запопадливо виконував завдання із виявлення «націоналістичних» та «формалістичних» творів мистецтва і подальшого їх знищення. Злочинні дії проти музейних пам'яток набрали свого апогею у 1951–1952 рр. Спершу в музеї створили так званий «спецфонд», до якого занесли «націоналістичні» твори: портрети Січових стрільців, діячів церкви, роботи митців, засуджених як «буржуазних націоналістів». Матеріали комісії управління культури Львівського облвиконкому, яка в 1988 р. займалась справою знищення у 1952 р. мистецьких творів Музею українського мистецтва, засвідчують: у списках спецфонду, датованих 19 березня 1952 р., значилось 804 експонати, в тому числі твори живопису – 317, скульптури – 29, графіки – 406. Всього у травні 1952 р. ці списки включали 2115 музейних предметів⁶². Серед них – полотна роботи видатних українських художників О. Новаківського, М. Сосенка, Ф. Красицького, П. Холодного, М. Бойчука, І. Труша, С. Гординського, О. Кульчицької, М. Глуценка, Г. Нарбута та ін. Спочатку їх планували вивезти до Києва, але на заваді стояв І. Свенціцький, однак, за свідченням заступника директора музею В. Любчика, матеріали спецфонду, куди увійшли твори живопису (317 од. зб.), скульптури (29 од. зб.), графіки (400 од. зб.), все-таки були відправлені до Києва в липні 1951 р.⁶³ До експозиційних залів вони не потрапили: більшість з них було розграбовано або знищено.

⁵⁹ *Посацька Д.* Втрачене: 1941, 1947–1953 роки // Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. – 2010. – № 7 (12). – С. 95–97.

⁶⁰ *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.) / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 232–234.

⁶¹ *Бадяк В.* В опалі режиму // Літопис Національного музею у Львові. – 2000. № 2 (7). – С. 37.

⁶² *Культурне життя в Україні. Західні землі [Текст]: документи і матеріали. Т. 2. 1953–1966 / упоряд. Т. Галайчак та ін. / НАН України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. – К.: Наукова думка, 1996. – С. 297–302.*

⁶³ *Культурне життя в Україні. Західні землі [Текст]: документи і матеріали. Т. 1. 1939–1953... – С. 674, 867–868.*

Іларіона Свенціцького звільнили з посади директора музею і перевели на роботу до Інституту суспільних наук АН УРСР. У характеристиці керівництва Львівського філіалу АН УРСР на професора І. Свенціцького від лютого 1952 р. зазначалось, що він, як директор Музею українського мистецтва, «допустив засмічення фондів музейної бібліотеки націоналістичною літературою», з якої в серпні 1951 р. було вилучено близько 2500 книг, а І. Свенціцький «виявляв явну протидію такому вилученню»⁶⁴. Однак і після свого звільнення вчений продовжував стежити за музейним життям Львова та інших культурно-мистецьких центрів західних областей України. У грудні 1954 р., виступаючи на засіданні вченої ради інституту, науковець з боєм і обуренням говорив про долю музеїв в Україні: музей в Острозі було «знищено і пропито», у Львівському державному музеї українського мистецтва стан збереження цінностей залишався жалюгідним, і таке ставлення до національної спадщини було характерним для усіх музейних закладів⁶⁵. Постійні цькування влади, переживання за долю музеїв і зокрема – колекцій Національного музею трагічно відбилися на стані здоров'я І. Свенціцького. 18 вересня 1956 р. видатний подвижник українського музейництва пішов із життя.

На початку серпня 1952 р. за розпорядженням Львівського обкому партії культурні цінності Національного музею двома вантажівками за три рейси перевезли до приміщень Львівської бібліотеки АН УРСР «для знищення націоналістичних антирадянських експонатів». Раніше сюди ж звезли 4,5 тис. історичних книг та дві скрині музейної зброї. Свідки тих подій підкреслювали, що «крематорій для мистецтва» димівся у центрі міста кілька днів і ночей. За словами тодішнього виконуючого обов'язки заступника директора бібліотеки О. Куца, все, що могло горіти, було спалено (для цього виділили дві кімнати з печами), а скульптуру потовчено молотами та вивезено за межі міста, частина творів мистецтва була розкрадена, розпродана, розійшлася по спекулятивних приватних збірках⁶⁶.

Викриттю ганебного злочину проти української культури сприяв інцидент, коли у грудні 1955 р. з Лондона до музею звернувся український художник В. Перебийніс з проханням про повернення свого творчого доробку (перед початком Другої світової війни він проводив персональну виставку своїх творів, які були застраховані французькою фірмою на 34 770 франків золотом). Пошуки колекції художника (а вона на той час уже була знищена) привели до судових справ щодо винуватців злочину. При перевірці у 1956 р. із майже двох тисяч вилучених музейних експонатів виявлено вцілілими лише 99 пам'яток, але більшість художніх творів та цінних матеріалів бібліотечного та архівного фондів пропали, мабуть, назавжди⁶⁷.

Упродовж 1950-х рр. планомірна політика щодо розформування та люстрації музейних фондів не припинялась. У 1955 р. за вказівкою Міністерства внутрішніх справ УРСР до державних архівів із Львівського музею українського мистецтва та Рівненського обласного краєзнавчого музею підлягали передачі матеріали, які, за визначенням чиновників, не мали стосунку до наукової роботи музеїв. Так, із львівського музею передано до філіалу Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Львові 500 кілограмів, як зазначалося в накладних квитанціях, історичних документів, згодом до Інституту ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР надійшло 904 автографи. У травні 1955 р. з музеїв вилучено 630 книг за формулюванням «із дублетного фонду непрофільного характеру» для Львівського державного університету ім. І. Франка, у 1956 р. до музею І. Франка передано ще 219 примірників книг⁶⁸. У листі Міністерства культури УРСР до Львівського обкому КПУ від 3 лютого 1956 р. під грифом «секретно» повідомлялось про виявлення у фондах Львівського історичного музею матеріалів, які не мають музейного значення і підлягають вилученню, а також про створення при музеї спецфонду, що «дало б можливість не тільки ізолювати цю частину матеріалів від загальних відкритих фондів,

⁶⁴ Культурне життя в Україні. Західні землі [Текст]: документи і матеріали. Т. 2. 1953–1966... – С. 111.

⁶⁵ Вандали в музеї // Жовтень. – 1989. – № 4. – С. 83.

⁶⁶ *Батіг М.* Білі сторінки в історії Національного музею у Львові // Літопис Національного музею у Львові. – 2000. – № 2 (7). – С. 25.

⁶⁷ *Посацька Д.* Втрачене: 1953–1956 роки // Літопис Національного музею у Львові. 2011. № 8(13). С. 66–67.

⁶⁸ *Посацька Д.* Втрачене: 1953–1956 роки... С. 68–69.

але і ввести певний режим щодо їх користування у відповідності з встановленими МВС СРСР законоположеннями»⁶⁹.

Після широкого громадського резонансу щодо знищення музейних цінностей у червні 1957 р. заарештували головного виконавця злочинних рішень В. Любчика. При обшуку у його помешканні були знайдені художні твори та рідкісні друковані видання в кількості 195 найменувань. На суді він визнав себе винним лише у халатності, тому що вчасно не повернув речі до музею. Військовий трибунал виніс вирок: за статтею 54 Кримінального кодексу УРСР злочинець отримав 10 років виправних таборів із позбавленням прав та конфіскацією майна. Але покарання він не відбув, його перевели на викладацьку роботу в Інститут прикладного та декоративного мистецтва. Верховний суд УРСР 27 вересня 1957 р., розглядаючи повторно цю кримінальну справу, визнав «не встановленим намір т. Любчика присвоїти взяті ним літературу і експонати музею», тому він повинен нести відповідальність не за привласнення, а лише за несвоєчасне їх повернення до музею⁷⁰. Про знищення сотень унікальних музейних цінностей мова не йшла взагалі. Так влада вивела від покарання слухняного виконавця її злочинних наказів. Без наслідків завершилося і звернення у 1956 р. львівського художника Р. Турина, який просив повернути до фондів музею близько 200 творів самобутнього народного митця Никифора Дровняка з Криниці на Лемківщині, які у 1954 р. були передані в спецфонд Львівської бібліотеки разом із 1 469 творами мистецтва та 3 083 примірниками книг⁷¹. Акти вандалізму, нищення збірок Національного музею та фальшиві судові процеси свідчили про ставлення комуністичного режиму до української історії та культури.

Ще одним нищівним заходом влади стало рішення, прийняте в лютому 1953 року: перемістити з Львівського музею українського мистец-

тва десять тисяч ікон, скульптур та інших творів сакрального мистецтва до непристосованого для зберігання музейних предметів недіючого Вірменського собору. Йшлося про створення ще одного «спецфонду», щоб згодом унікальну колекцію знищити⁷². Запобігаючи повторенню трагічних подій 1952 р., наукові співробітники Я. Нановський, І. Катрушенко, М. Батіг, М. Пигель по суті врятували колекцію. Вона була належним чином облікована, пронумерована і згодом за топографічною картотекою розташована на стелажах. Їм вдалося, зокрема, зберегти пам'ятку новітнього релігійного малярства – іконостас каплиці Греко-католицької духовної академії у Львові роботи «ворога народу» П. Холодного. Всі інші твори видатного майстра – пейзажі, портрети, жанрові композиції, графіку – було спалено ще в 1952 р.⁷³ А хранителькою цього унікального фонду стала Віра Іларіонівна Свенціцька: після повернення із сибірської каторги вона до кінця своїх днів досліджувала, берегла від злих намірів влади ці духовні скарби народу.

Тільки в незалежній Україні, з весни 1994 р., у музеї розпочалась копітка праця з переміщення збірки давньоукраїнського мистецтва із сирих мурів до нового музейного фондосховища відновленого Національного музею. На сьогодні Національний музей імені Андрея Шептицького – один з найбільших музеїв України, в ньому зберігається понад сто тис. пам'яток. Однак і досі відчутні злочинний вандалізм та непоправні руйнування 1940–50-х рр., які суттєво змінили структуру унікальної музейної колекції. Позначились на музейній збірці перерозподіл музейних предметів між суміжними закладами, неповернення експонатів з численних виставок у радянські часи, постійні «ідеологічні чистки», перелік втрат яких сягає 1 729 предметів образотворчого мистецтва, понад 4 000 книг бібліотечного фонду, 138 томів і тек рукописного та на правах рукопису матеріалів⁷⁴.

⁶⁹ Культурне життя в Україні. Західні землі [Текст]: документи і матеріали. Т. 2. 1953–1966... – С. 157–158.

⁷⁰ Там само. – С. 503–506.

⁷¹ *Посацька Д.* Втрачене: 1953–1956 роки // Літопис Національного музею у Львові. – 2011. – № 8(13). – С. 72–73.

⁷² Вандали в музеї // Жовтень. – 1989. – № 4. – С. 85.

⁷³ *Откович В.* Про збереження унікальної збірки давньоукраїнського мистецтва // Літопис Національного музею у Львові. – 2000. – № 1 (6). – С. 57–58.

⁷⁴ Батіг М. Білі сторінки в історії Національного музею у Львові // Літопис Національного музею у Львові. – 2000. – № 2 (7). – С. 10.

Усвідомлюючи глибокий вплив національного надбання на світогляд і свідомість суспільства, радянський політичний режим на Західній Україні всілякими засобами намагався викоринити історичну пам'ять українців. Із музейних фондів вилучались цілі пласти самобутньої української спадщини, ліквідації підлягали не лише унікальні пам'ятки національної культури, але й нівелювався професіоналізм у музейній галузі.

Політичні репресії знищили велику когорту фахових працівників, науковців. Частина з них, люди відомі і ті, чий імена ще відкриє нам історія, наперекір тоталітарній, репресивній, командно-адміністративній системі, нерідко ризикуючи життям, докладали чимало зусиль, таланту і мужності, щоб розвивати музейну галузь, зберегти історико-культурне надбання українського народу і передати його поколінням грядущим.

(Закінчення в наступному номері).

References

- Badiak V. V opalirezhyumu // Litopys Natsional'noho muzeiu u L'vovi. 2000. № 2 (7). S. 35–38.
- Batih M. Bilistorinky v istorii Natsional'noho muzeiu u L'vovi // Litopys Natsional'noho muzeiu u L'vovi. 2000. № 2 (7). S. 5–28.
- Bojko V., Koval' L. Stanovlennia ta osnovni vikhy muzeiu istorychno-voiennykh pam'iatok // Naukovi zapysky L'vivs'koho istorychnoho muzeiu. Vyp. V, ch. I. L'viv, 1996. S. 33–46.
- Vandaly v muzei // Zhovten'. – 1989. – №4.
- Davyd I. Bil'shovyts'ka inkvizytsiia v Halychyni // Naukovi zapysky L'vivs'koho istorychnoho muzeiu. Vyp. II – III. – L'viv, 1994. – S. 224
- Doroshenko V. Knyzhky. napalyvo... // Zakhidnia Ukraina pid bol'shevykami. IKh. 1939-VI. 1941. Zbirnyk za redaktsiieiu M. Rudnyts'koi. Naukove tovarystvo im. Shevchenka v Amerytsi. – N'iu-Jork, 1958 – S. 235–242.
- Diakiv S. L'viv muzejnyj // Nash L'viv. Al'manakh. Ch. I. 2007. S. 569–581.
- Ilarion Svientsits'kyj: bibliohraf. pokazh. / Uklad. L. Paniv; nauk. red. taavt. peredm. L. Kots'-Hryhorchuk; redkol.: V. Kmet' (holova) tain. – 2-e vyd. – L'viv: Vyd. tsentr LNU im. Ivana Franka, 2008. – 678 s.
- Kyrychuk O. Stavropihijs'kyj Instytut u zberezheni i vyvchenni pam'iatok material'noi kul'tury // Narodoznavchi zoshyty. – 1999. – № 6.
- Koval' L. Istorychna dovidka pro fundatoriv ta zher-tvuvateliv muzeiu istorychno-voiennykh pam'iatok NTSh u L'vovi // Naukovi zapysky L'vivs'koho istorychnoho muzeiu. Vyp. VI. Ch. I. – S. 36–47.
- Kost'-Hryhorchuk L. Peredmova // Ilarion Svientsits'kyj: bibliohraf. pokazh. / Uklad. L. Paniv; nauk. red. taavt. peredm. L. Kots'-Hryhorchuk; redkol.: V. Kmet' (holova) tain. – 2-e vyd. – L'viv: Vyd. tsentr LNU im. Ivana Franka, 2008. – 678 s.
- Krutous A. Do pytannia formuvannia okremykh muzejnykh zbirk Ukrainyta m. L'vova u XIX – pershij tretyni XX st. // Naukovi zapysky L'vivs'koho istorychnoho muzeiu. Vyp. VII. – L'viv, 1998. – S.7.
- Krutous A. L'vivs'ki muzei i Oleksandr Cholovs'kyj // Naukovi zapysky L'vivs'koho istorychnoho muzeiu. Vyp. VI. Ch. I. L'viv, 1997. S. 6–13.
- Krutous A. Storinky z mynuloho (1939–1990) L'vivs'koho istorychnoho muzeiu // Naukovi zapysky L'vivs'koh oistorychnoho muzeiu. Vyp. IKh. – L'viv, 2000. – S. 4–5.
- Kul'turne budivnytstvo v Ukrain'skij RSR [Tekst]: zbirnyk dokumentiv v 2 t. K.: Polityvdav URSS, 1959–1961. T. 1: Najvazhlyvishi rishennia komunistychnoi partii i radians'koho uriadu 1917–1959 rr.: 1917 – cherven' 1941 rr. / pid red. O. I. Yevsieieva. 1959. 884 s.
- Kul'turne budivnytstvo v Ukrain'skij RSR [Tekst]: zbirnyk dokumentiv v 2 t. K.: Polityvdav URSS, 1959–1961. T. 2: Najvazhlyvishi rishennia komunistychnoi partii i radians'koho uriadu: cherven' 1941–1960 rr. / pid red. O. V. Kylymnyka. 1961. 664 s.
- Kul'turne zhyttia v Ukraini. Zakhidni zemli [Tekst]: dokumenty i materialy. T.1. 1939–1953 / Upor. T. Halajchaktain. / NAN Ukrainy, In-t ukrainoznav. im. I. Kryp'iakevycha. K.: Naukova dumka, 1995. 747 s.
- Kul'turne zhyttia v Ukraini. Zakhidnizemli [Tekst]: dokumenty i materialy. T. 2. 1953–1966 / uporiad. T. Halajchaktain. / NAN Ukrainy, In-t ukrainoznav. im. I. Kryp'iakevycha. K.: Naukova dumka, 1996. 919 s.
- Lazechko P. Z istorii stvorennia ta diial'nosti Ukrain'skoho taiemnoho universytetu u L'vovi (1921–1925 rr.) // Naukovi zapysky L'vivs'koho istorychnoho muzeiu. Vyp. II – III. – L'viv, 1994. – S. 205–217.
- Lytvyn M. R., Luts'kyj O. I., Naumenko K. Ye. 1939. Zakhidni zemli Ukrainy / M. R. Lytvyn, O. I. Luts'kyj, K. Ye. Naumenko. – L'viv: Instytut ukrainoznavstvaim. I. Kryp'iakevycha Natsional'noi akademii nauk Ukrainy, 1999. – S. 141.
- Lobaj D. Neperemozhna Ukraina. Fakty pro borot'bu Moskvy z ukrains'kym natsionalizmom na kul'turnomu fronti po Druhij svitovij vijni / D. Lobaj. Vinnipeh: Vydannia Komitetu ukrainsiv Kanady, 1950. 239 s.
- Lorents S. Muzei y kolleksy y Pol'shy. 1945–1955 hh. Varshava, 1956. S. 37–42.

- Luts'kyj O. Pryborkannia intelihentsii (1939–1953 rr.) // Reabilitovani istoriieiu. U dvadtsiaty semy tomakh. L'vivs'ka oblast' / (hol. red. V. M. Lytvyn, zast. hol.: S. A. Kokin, O. P. Reient, V. A. Smolij, obl. red.: zast. hol. V. M. Savchak). Kn. 1. – L'viv: Vydavnytstvo «Astrolia-biia» – Vydavnychij tsentr «Pam'iat'», 2009. – S. 581–596.
- Makarchuk S. Z profesorom Hrytoriieim Herbil's'kym sered istorykiv L'vivs'koho universytetu. Spohad. 1951 – 1956 i 1973–1977 roky // Naukovizapysky L'vivs'koho istorychnoho muzeiu. Vyp. KhV. – L'viv, 2012. – S. 284 – 309.
- Marusyk T. Zakhidnoukrains'ka humanitarna intelihentsiia. Realii zhyttia ta diial'nosti (40–50-ti rr. XX st.). Monohrafiia / Tamara Marusyk. Chernivtsi: Ruta, 2002. 464 s.
- Nadopta A. Kul'turno-osvitnia ta naukova diial'nist' muzeiu NTShnaprykintsi XIX – 30-kh rr. XX st. // Muzei L'vova: podii, kolektsii, liudy. Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii. L'viv, 27–28 zhovtnia 2011 r. L'viv, 2012. S. 21–29.
- Odynets' M. Scho propahuiut' l'vivs'ki muzei // Pravda. 1951. 13 veresnia.
- Paratsij V. M. Muzejnyts'kyj zmist zhyttia ta diial'nosti mytropolyta Andreia Sheptyts'koho // Rol' muzeiv u kul'turnomu prostori Ukrainy j svitu. Zbirnyk materialiv Zahal'noukrains'koi naukovo konferentsii z problem muzeieznavstva, prysviachenoj 160-richchju zasnuvannia Dnipropetrovs'koho istorychnoho muzeiuim. D. I. Yavornyts'koho. Vyp. 11. Dnipropetrovs'k, 2009. S. 118–127.
- Perelyhina O. Utraty fondov y khkolektsij L'vivs'koho istorychnoho muzeiu u period nimets'ko-fashysts'koi okupatsii. Chastyna II // Naukovi zapysky L'vivs'koho istorychnoho muzeiu. Vyp. KhI. L'viv, 2006. S. 177–180.
- Petranivs'kyj, V. L. Turystychno kraieznavstvo: navch. posib. / V. L. Petranivs'kyj, M. J. Rutyns'kyj; Zastavnyj F. D., red. 2-he vyd., vypr. – K.: Znannia, 2008. – 575 s.
- Posats'ka D. Vtrachene: 1941, 1947–1953 roky // Litopys Natsional'noho muzeiu u L'vovi imeni Andreia Sheptyts'koho. 2010. № 7 (12). S. 90–102.
- Posats'ka D. Vtrachene: 1953–1956 roky // Litopys Natsional'noho muzeiu u L'vovi. 2011. № 8(13). S. 64–76.
- Posats'ka D. Z istorii fondovykh zbirk muzeiu // Litopys Natsional'noho muzeiu u L'vovi imeni Andreia Sheptyts'koho. – 2001. – № 1. – S. 47–54.
- Posats'ka D. Natsional'nyj muzej u L'vovi pid chasn imets'koi okupatsii (1941–1944): khronika podij // Litopys Natsional'noho muzeiu u L'vovi imeni Andreia Sheptyts'koho. 2008. № 6. S. 9–26.
- Protokol nadzvychajnykh zboriv Naukovoho tovarystva im. Shevchenka u L'vovi pro samorozpusk // Kul'turne zhyttia v Ukraini. Zakhidni zemli. Dokumenty i materialy. T.1. – K., 1995. – S. 79 – 84.
- Rizun I. Vysvitlennia diial'nosti Natsional'noho muzeiu u L'vovi na storinkakh hazety «Meta» (1931–1939 rr.) // Litopys Natsional'noho muzeiu u L'vovi imeni Andreia Sheptyts'koho. – 2010. – № 7 (12). – S. 112–113.
- Ripko O. U poshukakh strachenoho mynuloho. Retrospektyvamystets'koi kul'tury L'vova XX stolittia. L'viv: Kameniar, 1996. S. 141–215.
- Romaniv O., Feduschak I. Zakhidnoukrains'ka trahediia 1941 r. / Naukove tovarystvo im. Shevchenka; Fundatsiia Ukrains'koho Vil'noho Universytetu v SSHa. – L'viv – N'iu-Jork, 2002. – 429 s.
- Rubl'ov O. S., Cherchenko Yu. A. Stalinschyna j dolia zakhidnoukrains'koi intelihentsii (20–50-ti roky XX st.) / O. S. Rubl'ov, Yu. A. Cherchenko. K.: Naukovadumka, 1994. 350 s.
- Riabchykova F. Muzejnytstvo na zakhidnoukrains'kykh etnichnykh zemliakh u 1939–1941 rr. / F. Riabchykova // Volyns'kyj muzejnyj visnyk: muzei, doslidzhennia ta zberezhenia pam'iatok kul'turnoi spadschyny zakhidnoukrains'kykh etnichnykh zemel': nauk. zb. Luts'k, 2012. Vyp. 4. S. 12–20.
- Svietsits'kyj I. Pam'iaty doktora Volodymyra Kobil'niaka. Osnovnyka Muzeiu «Bojkivschna» v Sambori // Litopys Natsional'noho muzeiu za 1936 r. – L'viv, 2001. – S. 53.
- Svietsits'kyj I. Promuzei i muzejnytstvo: Narysy i zamitky. L'viv: Dilo, 1920. 80 s.
- Sydor O. Natsional'nyjmuzej u L'vovi // Nash L'viv. Al'manakh. Ch. I. – L'viv, 2006. – S. 83–96.
- Silets'ka L.V. Rol'diiachiv nauky i kul'tury v zasnuvanni j rozbudovi muzeiu naukovo tovarystva im. Shevchenka u L'vovi // Muzei Ukrainy XIX – pochatku XX stolit'. Zbirnyk naukovykh prats'. – K., 2005. – S. 161–171.
- Ters'kyj S. V. Reformuvannia muzeiv Halychyny na pochatku Druhoi svitovoi vijny // Vijs'kovo-naukovyj visnyk. – 2013. – Vyp. 19. – S. 144–155.
- Feduschak I. Do 65-i richnytsi komunistychnoho zlochynu (cherven' 1941 r.) // Ukrains'kyj vyzvol'nyj rukh. Naukovyj zbirnyk. – L'viv, 2006. – № 7. – S. 137.
- Franko P. Represovane dukhovenstvo UHKTs. – L'viv, 2008. – S. 236.
- Chornobaj Yu. Pryrodnychij muzej iak koordynator rehional'nykh doslidzhen' // Muzej XIX stolittia: aktual'ni problemy s'ohodennia. – L'viv, 2008. – S. 12–28.
- Sheptyts'kyj A. Vstupne slovo // Litopys Natsional'noho muzeiuza 1934 r. – L'viv, 2001. – S. 3–6.
- Sheptyts'kyj A. Nekhochemo chuzhoi kul'tury, khochemo zhyty svoieiu! L'viv, 2005.

**Церковно-історичне
краєзнавство: витоки
та сучасний дискурс**

Ігор Козак, Ганна Козак, Адам Стемпень (м. Люблін)

Аналіз сакрального ландшафту на прикладі церкви у селі Дахнув із використанням тривимірної візуалізації

Проведено дослідження культурного ландшафту села Дахнув (українська назва Дахнів) Любачівського повіту (району) Підкарпатського воєводства у східній Польщі, де виявлено залишки давньої східної української курганної культури. Представлено історичний аналіз поселення села Дахнув та пояснення його топонімів, який доводить постійне та тривале закорінення тут українців та їхньої культури. Аналізовано сакральний ландшафт із українською греко-католицькою церквою Воздвиження Чесного Хреста Господнього із дерев'яною дзвіницею та їхнє оточення. Аналізовано також історію греко-католицької парафії села Дахнув. Церква Воздвиження Чесного Хреста знаходиться на шляху дерев'яної архітектури. Після 1947 року церква є недіючою. У зв'язку із занепадом та знищенням церкви актуальним є відновлення та документування такого давнього зразка української сакральної архітектури. Метод тривимірної візуалізації, застосований у статті, дає можливість детально запізнатись із пам'яткою української архітектури та її оточенням та зберегти її для нащадків. У перспективі це можливо здійснити у формі документу чи фільму у тривимірній візуалізації.

Ключові слова: сакральний ландшафт, українці, церква, село Дахнув, тривимірна візуалізація.

Ihor Kozak, Hanna Kozak, Adam Stempień

The analysis of sacral landscapes on the example of the Tserkva in the village Dachnyw (Poland) using three-dimensional visualization

A study of the cultural landscape of the Dachnów village in Lubaczów district in eastern Poland was conducted. There were found the remains of ancient eastern Ukrainian «kurgan» culture. A historical analysis of settlements of the Dachnów village was presented. Name of Dachnów was explained. It proves that Ukrainian population and its ethnic culture had been developing there for a long period of time. Sacral landscape of Ukrainian Greek-Catholic Tserkva with a wooden bell tower and its surroundings were analyzed. The history of the Greek Catholic parish of Dachnów village was analyzed as well. Tserkva is located on the wooden architecture route. However after 1947 Tserkva has stopped to function. Due to its destruction Tserkva requires restoration and should undergo documentation process as an example of the old Ukrainian sacral architecture. Three-dimensional visualization method was applied and presented in this article. The visualization demonstrates the value of Ukrainian architecture along with its surroundings and preserve it for future generations. In the future, it is possible to realize that in the form of a documentation film with three-dimensional visualization.

Key words: sacral landscape, Ukrainians, Ukrainian Tserkva, village Dachnów, three-dimensional visualization

Игорь Козак, Ганна Козак, Адам Стемпень

Анализ сакрального ландшафта на примере церкви в селе Дахнув с использованием трехмерной визуализации

Проведено исследование культурного ландшафта села Дахнув Любачивского района в восточной Польше, где обнаружены остатки древней восточной украинской курганной культуры. Представлены исторический анализ поселения села Дахнув и объяснение его топонимов, которые доказывают постоянное и длительное укоренение здесь украинской культуры. Проанализирован сакральний ландшафт с украинской греко-католической церковью Воздвижения Честного Креста Господнего

с деревянной колокольней и их окружения. Описана также история греко-католического прихода села Дахнув. Церковь Воздвижения Честного Креста находится на пути деревянной архитектуры. Сейчас церковь является недействующей. В связи с упадком и уничтожением церкви актуальным является восстановление и документирование такого древнего образца украинской сакральной архитектуры. Метод трехмерной визуализации, применен в статье, дает возможность детально познакомиться с памятником украинской архитектуры и ее окружением и сохранить ее для потомков. В перспективе это возможно осуществить в форме документа или фильма с тримерной визуализацией.

Ключевые слова: сакральный ландшафт, Украинцы, украинская церковь, село Дахнув, трехмерная визуализация.

Постановка наукової проблеми та її значення. Прадавні ландшафти, заселені українцями, закономірно розбудовувались та розвивались навколо своїх духовних начал – церков. У селі Дахнув (українська назва Дахнів) Любачівського повіту залишилась церква Воздвиження Чесного Хреста, яка була перейнята римо-католиками, а потім покинена і поступово підпадає у руйнацію. Питання занепаду та нищення українських культурних, а у першу чергу сакральних ландшафтів, є вкрай актуальним. Всупереч науковим та історичним даним назву села Дахнув (укр. Дахнів) на електронній сторінці римо-католицької парафії пояснюють «видними високими дахами», а будівництво церкви «напливом православного люду у першій половині XVI ст.?». Тому вважаємо за необхідне об'єктивно висвітлити дані щодо походження місцевих топонімів та історії української греко-католицької парафії села Дахнув та її культурної спадщини

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. У даний час відсутні дослідження сакрального ландшафту ареалу української етнічної культури за винятком тривимірної¹ візуалізації сакральних ландшафтів², відтворення знищених церков³ та відкритих українських наукових ресурсів⁴. Церкви лише показано на шляху дерев'яної архітектури, але, на жаль, на інформаційних таблицях написи є польською, німецькою та англійською мовами і відсутні написи українською мовою.

Формулювання мети та завдань статті.

Метою праці було глибше дослідження питання поселення українців у селі Дахнув, їхнього історичного ландшафту та місцевих топонімів, історії української греко-католицької парафії із церквою Воздвиження Чесного Хреста Господнього. Актуальним також представлено дослідження сакрального ландшафту за допомогою тривимірної комп'ютерної візуалізації.

Матеріали і методи. Об'єктом дослідження був сакральний ландшафт українського етнічного ареалу села Дахнув Любачівського повіту сучасної Польщі. На основі історичних, фотографічних (120 фотографій) та лексикографічних матеріалів досліджено історію української греко-католицької церкви, її оточення, історію греко-католицької парафії та місцевих топонімів. Використано у дослідженні української церковної архітектури та ландшафту також методи тривимірної комп'ютерної візуалізації. Для цього застосовано програму 3D Studio Max. Фото церкви і її оточення зроблено за допомогою фотоапарату Nikon D70. На основі фотографій і розмірів церкви утворено спочатку габаритну, а пізніше і тривимірну модель церкви. Утворені моделі виявилися ефективними у дослідженні української сакральної спадщини, що залишилась на території Польщі.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Уже у ранньому середньовіччі на теренах Любачівщини існувала розвинена сітка поселень.

¹ Stępień A. Cyfrowa fotografia i modele 3D w badaniach krajobrazów kulturowych / A. Stępień, H. Kozak, I. Kozak, P. Kociuba. // Problemy Ekologii Krajobrazu Warszawa IGI PAN i PAEK. – 2014. – №38. – С. 171–184.

² Kozak H. Holy Spirit church reconstruction and formation of its surrounding landscape using three-dimension visualization techniques / H. Kozak, I. Kozak, A. Stępień. // ТЕКА. – 2013. – С. 193–200.

³ Stępień A. trójwymiarowa rekonstrukcja obiektu architektoniczno - krajobrazowego – na przykładzie nieistniejącej cerkwi w Beniowej (Bieszczady Zachodnie) / A. Stępień, I. Kozak, H. Kozak H. // Roczniki Bieszczadzkie. – 2011. – С. 378–387.

⁴ Apokryf Ruski. [Електронний ресурс] // Otwarte Ukrainskie zasoby naukowe. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.apokryfruski.org/>

Археологи знайшли близько 300 слідів поселень і пам'яток із VII–XIII століть. Залишки перебування тут людини відкрито у Дахнові – цвинтаріще, в Лукавці і Чесанові – поселення та в Любачеві – городище і поселення. У кінці першого тисячоліття Любачівщину заселяло населення східнослов'янського племені, яке у X столітті належало до Русі. Від XI століття в околицях сучасного Любачева існував невеликий город (оборонна споруда, місто) і кілька поселень над річкою Любачівкою у тому і село Дахнув за 5 кілометрів⁵.

Село Дахнув (укр. Дахнів) – одне із найдавніших поселень, що знаходиться у 4 кілометрах на південний захід від Чесанова у південно-східній частині сучасної Польщі. Історія села сягає своїми коріннями прадавніх часів. Тут є рештки курганів VIII–IX століть, у яких, зокрема, було знайдено рештки людських останків та фрагменти глиняного посуду, ліпленого вручну. Слово курган східного тюркського походження. Із тюркських мов означає кругла могила. Давні кургани – це пам'ятки не лише археології, а й історії, культури та архітектури. Вони поширені на всіх територіях Старого Світу. Широко відомі в Україні, особливо у степовій зоні, звичай їх споруджувати виник у степах Північного Причорномор'я України у 4 тис. до н. е. з утвердженням тут рухливого скотарства і став притаманним приблизно до 14 століття. В українському фольклорі їх іменують «Кам'яними бабами», «Дівками кам'яними», «Мар'їними каменями» чи Половецькими статуями. Одним із перших, хто усвідомив потребу збереження цього ландшафту, обережного ставлення до насипів курганів, зокрема під час їх археологічного дослідження, був Тарас Шевченко, про це він писав у багатьох своїх поезіях (курган чи висока могила) та у щоденнику (наприклад, у записі від 13 серпня 1857 року). За деякими підрахунками, на сьогодні у степовій зоні України залишилося близько 150 тисяч Курганів (найбільше у Запо-

різькій, Херсонській, Черкаській та ін. областях України та Криму). Курган за східною традицією був образом житла померлих. Кургани поширилися на усіх українські землях і стали важливою складовою української етнічної культури, вони широко опоетизовані в переказах і легендах. Селяни впорядковували на верхів'ях курганів кам'яні стели, а у випадку пошкодження курганів ставили стели в селах біля хат або воріт, білили та прикрашали їх перед кожним літнім церковним святом, у молитвах зверталися до них по допомогу⁶.

У такому прадавньому ландшафті знаходиться парафіяльна дерев'яна церква Воздвиження Чесного Хреста Господнього у селі Дахнув (укр. Дахнів) із першої половини XVII ст. 1735р. на місці ще старшої, ґрунтовно перебудована у 1899–1901 рр. Окрема дерев'яна дзвіниця (1928 р.). Майстром-теслею церкви був Іван Головка, який є автором багатьох церков на цих землях сучасної Польщі у першій третині XX століття⁷. Останній парох – о. Мирослав-Юрій Черкавський. Після 1947 р. церква перейнята римо-католиками на парафіяльний костел (до 1993 р., зараз використовується лише спорадично). Всередині церкви збереглося декілька ікон кінця XIX – поч. XX ст. Біля церкви у 1938 р. встановлений був хрест із нагоди ювілею 950-річчя Хрещення Руси-України, який на сьогоднішній день знищений. Новий костел із 1996 р. У північній частині села (при дорозі до Чесанова) розташоване парафіяльне кладовище, зараз у користуванні римо-католиків, на якому збереглося біля 40 українських пам'ятників, передусім виготовлених у славному бруснівському осередку відомими майстрами-каменярями.

За обрахунками В. Кубійовича у 1939 р. у Дахнові проживало 1800 мешканців, у тому числі 1050 українців, 150 поляків (з чого 120 колоністів у колонії Гриньки), 570 латинників і 30 гебреїв⁸.

⁵ Козій Н. Поселення Любачівщини і суміжні поселення Томашівщини. Короткий довідник / Н. Козій, Ю. Судин, Ч. Герон. – Львів, 2014.

⁶ Черняков І. Т. Кургани в культурі України / І. Т. Черняков // Курганні пам'ятки як явище давньої культури. / І. Т. Черняков. – К., 1993.

⁷ Тимофієнко В. В. Зодчі України кінця XVIII-поч. XX століть. Біографічний довідник / В. Тимофієнко В. – К., 1999. – 477 с

⁸ Kubijovyc V. Ethnic groups of the South-Western Ukraine (Halycyna-Galicia) 1. 1. 1939 / V. Kubijovyc. – München.: Logos, 1983.

Багато суперечливих даних знаходиться на сторінці теперішньої римо-католицької парафії села Дахнув. У першу чергу це стосується походження назви села Дахнув: як вважають назва походить від «видних великих дахів». Але чомусь із невідомих причин назва села Дахнув була змінена на Явожина у 1977–1981 рр. Як відомо, у розділі Походження українських прізвищ серед численних типових українських суфіксів та закінчень значаться такі на – но: Ліхно, Махно, Юхно, Дахно. А присвійний суфікс – ів надає значення приналежності чогось комусь. І звідси назва села Дахнів (польська назва Дахнув / Dachnow). Отже, топоніми Дахнів та присілок Гриньки засвідчують українське походження місцевих власних назв.

Наступне непорозуміння щодо місцевого населення. На інтернетній сторінці села Дахнув читаємо, що ніби то місцева церква була збудована

у селі Дахнув для прибувавших? у першій половині XVI ст. сюди людей православної віри. Але ж із вищенаписаного відомо, що на терені Дахнова уже у X столітті проживали східні слов'яни, що належали до Русі, а східна українська курганна культура Дахнова доводить, що поселення було уже навіть у VIII столітті.

Прадавня українська церква Воздвиження Чесного Хреста Господнього збудована у 1735 році на місці ще старшої (роки перебудови 1899–1901, 1929 та дзвіниця із 1928 р.) є зразком та пам'яткою неповторної української сакральної архітектури. Церква є тризрубною та одноверхою.

Щоб удокументувати цей зразок архітектури і представити аналіз його особливостей, виконано тривимірну візуалізацію, яка базувалась на цифрових 120 фотографіях та вимірах церковної споруди. На цій основі постала габаритна модель без накриття (Рис. 1).

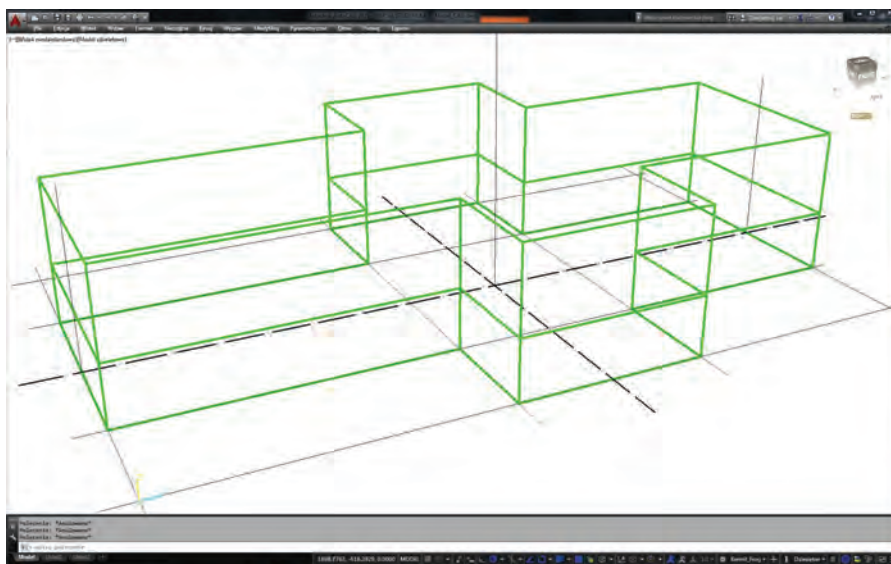

Рис. 1. Габаритна модель церкви

Впасувавши модель CAD до фотографій церкви у програмі 3D Max, ми створили тривимірне відображення церкви (Рис. 2). Добрим інструментом при цьому у програмі 3D Studio Max виявилась Camera Match. Вона дозволила нам за допомогою шести характеристичних пунктів, визначених у CAD і віднайдених на фотографіях церкви, зробити допасування їх до тривимірної моделі церкви.

Створено також моделі більш складних форм: додані фундамент, вікна, дах із куполом і хрести. Візуалізація дзвіниці, проведена на базі її фотографії вигляду спереду і показана, як фото вписане у вертикальну поверхню у 3D Max, Від-

творено окремі стіни і піддашся дзвіниці, а потім і цілу форму будівлі (Рис. 3) і виконано рендерування (Рис. 4).

Комплексна модель церкви та дзвіниці була повторно висвітлена на базовій фотографії для порівняння цілісності моделі. До неї додано оточення. Це дозволить оглядати модель церкви (Рис. 5) у ландшафтному оточенні.

Готова тривимірна візуальна модель культурного ландшафту із церквою та дзвіницею може послужити для приготування 3D фільму чи інтерактивної презентації особливостей української сакральної архітектури із її ландшафтним оточенням.

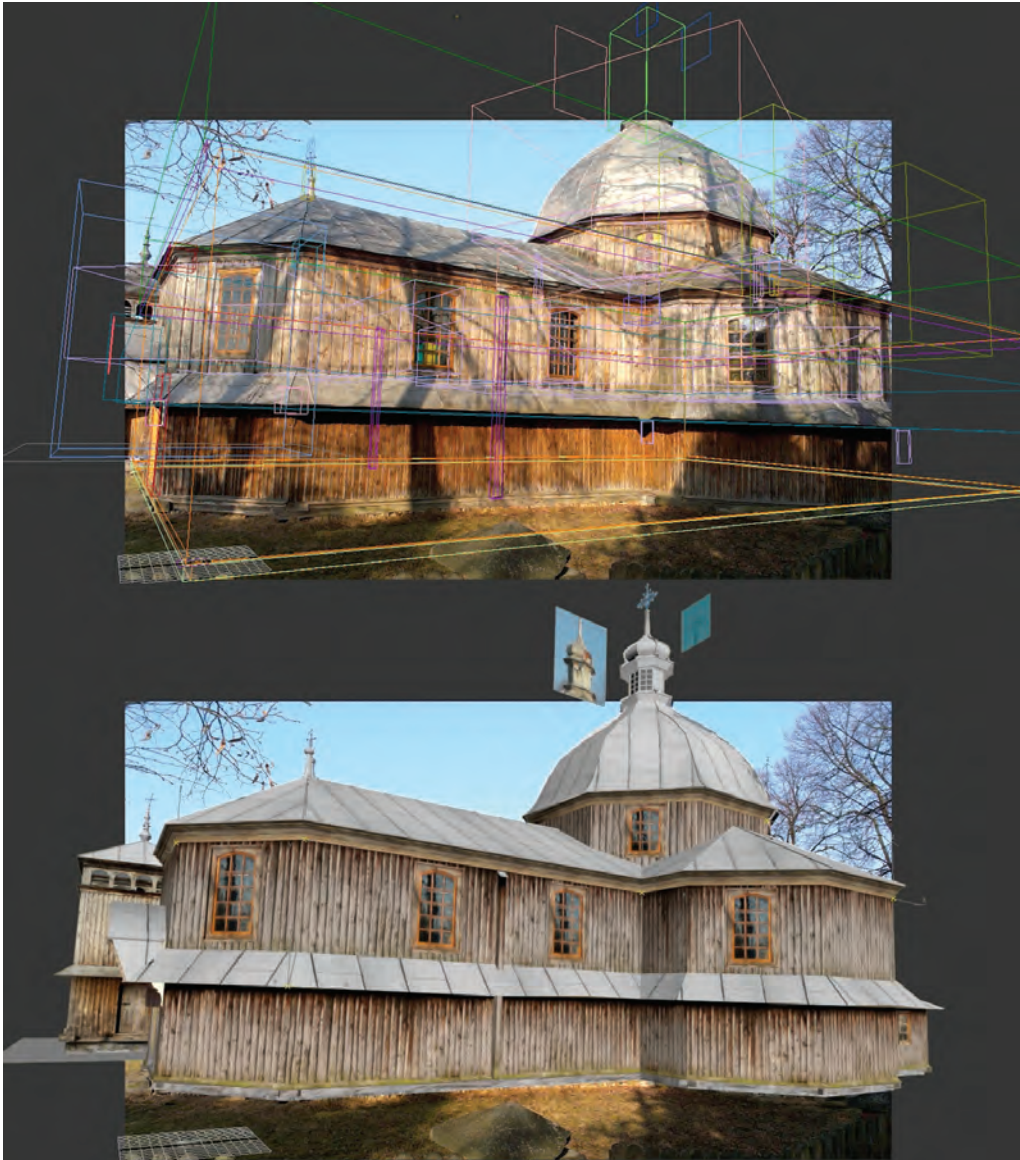

Рис. 2. Допоміжні схематичні лінії (верхня частина) та допасована до фотографій повна тривимірна модель (нижня частина) церкви

Рис. 3. Фрагменти моделі дзвінниці у 3D Max.

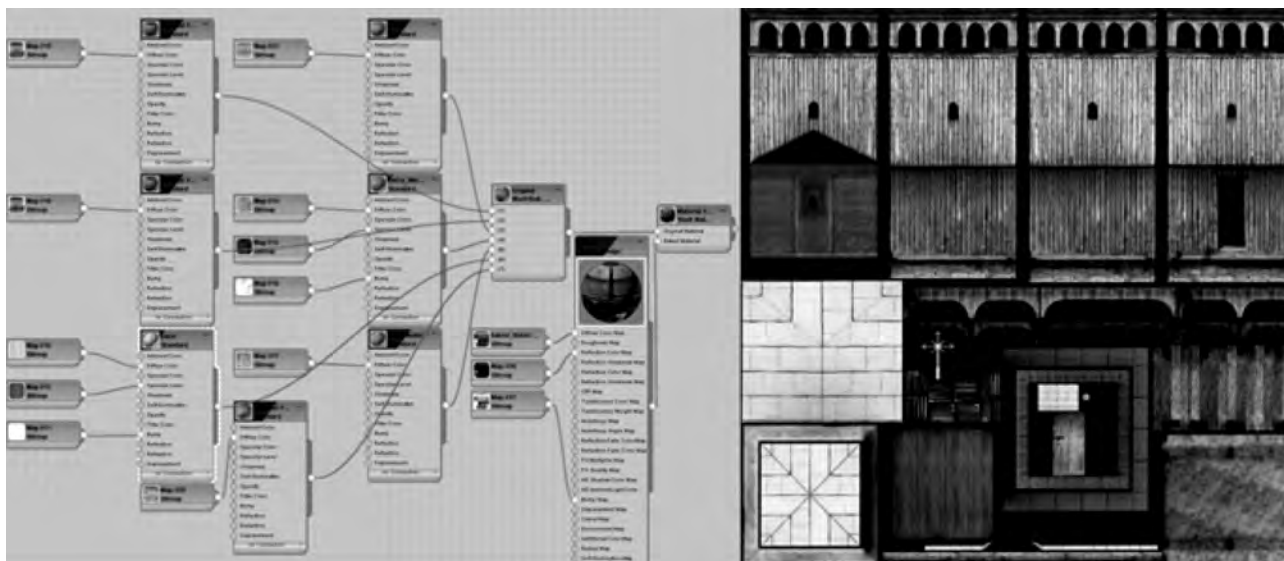

Рис. 4. Фрагмент матеріалу та текстура дзвіниці

Рис. 5. Один із прикладів готової тривимірної візуалізації

Висновки і перспективи подальших досліджень. Аналіз сакрального ландшафту із залишками курганної культури та церквою Воздвиження Чесного Хреста Господнього у селі Дахнув (укр. Дахнів) Любачівського повіту засвідчує глибоке закорінення та існування століттями тут українців та української культури.

Дерев'яна церква, дзвіниця та греко-католицький цвинтар свідчать про ідентичність та

високий рівень української сакральної архітектури та скульптури надмогильних пам'ятників Бруснівської школи.

Тривимірна візуалізація представляє неповторність української церковної архітектури в усіх її аспектах.

У перспективі дані дослідження служитимуть для відтворення, реставрації, удокументування таких зразків (які є типовими для польсько-українського прикордоння) для майбутніх поколінь.

References:

- Kozij N. *Poselennya Lyubachivshchyny i sumizhni poselennya Tomashivshchyny. Korotkyj dovidnyk* / N. Kozij, J. Sudyn, Ch. Heron. – Lviv, 2014.
- Tymofijenko V. *Zodchi Ukrainy kintsya XVIII-poch. XX Stolyit. Biohrafichnyj dovidnyk* / V. Tymofijenko - K., 1999. - 477 s.
- Chernyakov I. T. *Kurhany v kulturi Ukrainy* / I. T. Chernyakov // Kurhanni pamjatky jak javyshche davnoji kultury. / I. T. Chernyakov. – K., 1993.
- Апокрыф Руски. [Електронний ресурс] // *Otwarte Ukraińskie zasoby naukowe*. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.apokryfruski.org/>
- Kozak H. *Holy Spirit church reconstruction and formation of its surrounding landscape using three-dimension visualization techniques* / H. Kozak, I. Kozak, A. Stępień. // TEKA. – 2013. – С. 193–200.
- Kubijovyč V. *Ethnic groups of the South-Western Ukraine (Halyčyna-Galicia) 1. 1. 1939* / V. Kubijovyč. – München.: Logos, 1983.
- Stępień A. *Trójwymiarowa rekonstrukcja obiektu architektoniczno - krajobrazowego – na przykładzie nieistniejącej cerkwi w Beniowej (Bieszczady Zachodnie)* / A. Stępień, I. Kozak, I. Kozak H. // *Roczniki Bieszczadzkie*. – 2011. – С. 378–387.
- Stępień A. *Cyfrowa fotografia i modele 3D w badaniach krajobrazów kulturowych* / A. Stępień, H. Kozak, I. Kozak, P. Kociuba. // *Problemy Ekologii Krajobrazu Warszawa*

A decorative rectangular frame made of thin black lines. The top edge features a ribbon-like element with a diamond-shaped knot in the center. The corners and sides are adorned with intricate, swirling scrollwork patterns.

**До 80-річчя
«Великого терору»**

Сергій Гула (м. Вінниця)

Відповідальність працівників Вінницького обласного УНКВС за правопорушення: динаміка і статистика (1935–1938 рр.)

У статті розглянуто правопорушення, які вчиняли співробітники радянських органів державної безпеки у своїй діяльності та їхню відповідальність. На основі аналізу розпоряджень Вінницького обласного УНКВС про накладення стягнень на чекістів за правопорушення автор визначив та класифікував основні види протиправних дій і з'ясував міру відповідальності за їх здійснення. Дослідник навів статистичні дані вчинених правопорушень і проаналізував їхню динаміку за період з 1935 р. по 1938 р.

Ключові слова: правопорушення, відповідальність, стягнення, догана, арешт.

Serhii Hula

The responsibility employees of Vinnytsia region NKVD for offenses: dynamics and statistics (1935–1938)

The article deals with offenses committed by Soviet security employees in their activity. It also highlights the responsibility for their deeds. On the basis of analysis of Vinnytsia regional NKVD orders on imposing penalties on security officers for offenses the author has identified and classified the major types of illegal actions and studied a measure of responsibility for their commitment. The researcher has cited statistics of offenses committed and analyzed their dynamics in the period from 1935 to 1938.

It was established that the most severe responsibility was for violation of official duties and executive discipline, financial improprieties, as well as poor operational-agent work. The author draws attention to the numerous violations of «socialist code». But their perpetrators were treated mildly. The punishment was not so much for the violation of the rights of the accused, prisoners or suspects, as for the fact of non-compliance with the revolutionary law of the Chekist, which was considered the of discredit the authorities.

It was concluded that the facts of the systematic commission of certain types of violations, in particular the so-called «revolutionary law» in 1935–1936, subsequently became the cause of unlawful arrests, fabrication of cases and mass death sentences during the «Great terror» period of 1937–1938.

Key words: offense, liability, penalty, reproof, arrest.

Сергей Гула

Ответственность сотрудников Винницкого областного УНКВД за правонарушения: динамика и статистика (1935–1938 гг.)

В статье рассмотрены правонарушения, которые совершали сотрудники советских органов государственной безопасности в своей деятельности и их ответственность. На основе анализа распоряжений Винницкого областного УНКВД о наложении взысканий на чекистов за правонарушения автор определил и классифицировал основные виды противоправных действий и выяснил меру ответственности за их совершение. Исследователь привел статистические данные совершенных правонарушений и проанализировал их динамику за период с 1935 по 1938 гг.

Ключевые слова: правонарушение, ответственность, взыскание, выговор, арест.

В історії радянської доби вперше про відповідальність співробітників НКВС за правопорушення згадувалося у контексті так званої «хрущовської реабілітації» жертв сталінського «Великого терору» 1937–1938 рр. Тоді спеціально створені комісії з розслідування фактів незаконних репресій намагалися з'ясувати причини масового порушення чекістами «радянської законності» в 1937–1938 рр. Проте страх керівництва Компартії перед встановленням його прямої причетності до масових репресій, а також пасивність обласних комісій з реабілітації жертв гальмували цей процес. У результаті, в публічній сфері з'явилися своєрідні пояснення «порушень соціалістичної законності»: одні вказували на те, що значна частина оперативних і слідчих працівників була без юридичної освіти, тому не знала норм кримінально-процесуального законодавства¹. Інші, зокрема виконавці терору, виправдовували свої дії отриманими зверху наказами, директивами, постановами². Але це були окремі причини, які спеціально оминали чи спотворювали суть масового терору. І сьогодні, не дивлячись на значну кількість історичних праць, залишається відкритим питання: чому було знищено стільки невинних людей, чим керувалися виконавці терору, коли, навіть, не бачачи своїх жертв, вони виносили смертельні вироки?

Загальновідомо, що система НК-ДПУ-НКВС була створена та функціонувала як один з інструментів боротьби за збереження та легітимізації більшовицької влади, виконання масових політичних і господарських кампаній. Репресії у різних формах, в тому числі фізичне знищення активних чи прихованих противників радянської влади, були невід'ємною складовою діяльності чекістів. З початку свого функціонування НК фактично були поза правовою регламентацією. Але в подальшому репресивна діяльність радянських органів державної безпеки отримала власну «правову» основу.

Окремі репресивні акції проводилися з урахуванням формальностей норм кримінально-процесуального права: погоджувалося здійснення репресивних заходів з обласним УНКВС,

отримувалися санкції прокурора на арешт осіб, умовно дотримувалися строки ув'язнення, терміни висунення обвинувачень, проведення допитів тощо. Хоча й ці елементарні вимоги досить часто порушувалися. Проте найбільше правовий нігілізм характерний для періоду терору 1937–1938 рр., коли порушувалися навіть елементарні формально визначені процедури репресій. Аби зрозуміти чому так сталося, необхідно провести компаративний аналіз правопорушень в структурі НКВС за роки, що передували «Великому терору». Така необхідність і спонукала автора до написання статті, у якій на основі аналізу наказів Вінницького обласного управління НКВС за 1935–1938 рр., характеризуються правопорушення співробітників НКВС та їхня відповідальність.

Об'єктом нашої уваги виступає функціонування чекістських структур у контексті дотримання ними норм радянського законодавства. Враховуючи це, необхідно визначити важливі фактори, які впливали на діяльність спецслужб. По-перше, інтенсивність роботи органів держбезпеки залежала від поставлених завдань союзного і республіканського центрів влади та управління. Тому важливим був правовий аспект винесення та зміст самих постанов та рішень для системи НКВС, які направлялися партійними органами чи безпосередньо Й. Сталінім. Фактично постанова політбюро була важливішою за радянську конституцію і могла нівелювати чи обходити норми основного закону. У зв'язку з цим, зокрема й забезпечувалося існування позасудових органів – ревкомів, ревтрибуналів, а пізніше особливих нарад – «трійок» і «двійок». По-друге, діям працівників спецслужб була притаманна звичка застосування так званої революційної доцільності у виборі методів роботи та засобів впливу. На початковому етапі реалізації диктатури пролетаріату, коли законодавство як таке було відсутнє, доля звинувачених одноосібно залежала від волі чекіста і його розуміння революційної доцільності у застосуванні тих чи інших засобів покарання. Частина співробітників початку 1920-х рр., які вважали

¹ Бажан О.Г. Комітет держбезпеки при РМ УРСР та кампанія масової реабілітації жертв політичних репресій в Україні (друга половина 1950-х – початок 1960-х років) / О. Г. Бажан // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. – 2015. – Т. 169. – С. 16.

² Бажан О.Г., Золотарьов В.А. «Несу моральну відповідальність за викривлення в органах МВС...», або Історія покарання ексекютора «масового терору» І. А. Шапіро у часи «хрущовської відлиги» / О. Бажан, В. Золотарьов // Краєзнавство. – 2013. – № 3. – С. 172–173.

НК «безжальною машиною», перейшли на партійну роботу³. Проте в 1937 р. було чимало «старих» чекістів, які безпосередньо працювали в перші революційні роки і в період «Великого терору» займали керівні посади в органах НКВС. Вони продовжували боротися з контрреволюціонерами в нових умовах, але за старими уявленнями. Поряд з цим, із початком функціонування чекістських структур формувалися правила корпоративізму НК-ДПУ-НКВС, що використовувалися для виховання нових кадрів, їх правосвідомості і культивували здатність виконувати накази, які могли суперечити законодавству та моральним засадам молодих співробітників. Потретьє, значний вплив мала практика формування радянською пропагандою сталих стереотипів та уявлень чекістів про себе і свою роботу, з одного боку, а з іншого – суспільства про органи держбезпеки та їх співробітників. У цьому контексті привертає увагу дослідження Р. Подкура, який описує систему уявлень та самоідентифікацію чекістів, а також їх сприйняття в радянському суспільстві. У пресі чекістів називали «захисниками першої в історії соціалістичної держави», «борцями із ворогами народу» і тому вони користувалися повагою у населення. Пропаганда переконувала, що партія направляла лише найкращі кадри до органів ДПУ-НКВС. Пересічний співробітник мав селянське чи робітниче походження і, пройшовши через систему агітаційно-пропагандистської підготовки, був позбавлений традиційних моральних регуляторів⁴. Чекіст фактично отримував необмежену владу над окремою людиною, колективами, галузями виробництва, цілими адміністративними одиницями і він швидко навчився посилати людей на смерть на благо великої ідеї⁵. Варто зазначити, що загальний освітній рівень працівників НКВС був низьким, не кажучи вже про наявність юридичної освіти. Тож усі ці чинники впливали як на діяльність працівників спецслужб так і на функціонування системи НКВС.

Аналіз розпорядчих документів про накладення стягнень на працівників органів держбезпеки вимагає від дослідника розуміння того, що

вони не можуть бути достовірним і повним джерелом. Закономірно: формальна сторона відповідальності за скоєні правопорушення не відображала їхніх реальних проявів. По-перше, беремо до уваги людський фактор – недонесення про злочинний вчинок чи проступок, свідоме приховування таких через товариські, корисливі мотиви або через погрози. По-друге, розпорядження про накладення адміністративних чи дисциплінарних стягнень досить часто мали лише чітко виписану резолютивну частину. Натомість мотиваційне формулювання було завуальоване стандартними кліше, наприклад, «за халатне відношення до роботи», «за неетичну поведінку» або «за дискредитацію органів НКВС»; а описова частина взагалі могла бути відсутньою. Рідше в документах про накладення стягнень повністю розписувався склад правопорушення чи проступку.

Попри це в документах до 1937-1938 рр. зафіксовано і відображено більшість скоєних правопорушень. Це відбулося завдяки налагодженій багатоканальній системі інформування чекістських органів, а також через страх настання відповідальності за недонесення про відомі проступки колег чи співробітників. Сприятливим фактором для фіксації правопорушень була постійна ротація кадрів – від начальника облуправління до начальника районного чи міського відділку НКВС, що заважало приховувати проступки, недбалість, фальсифікацію документів та процедур. Помітну роль у цьому процесі відіграло уявлення керівників управління про тяжкість правопорушень, яке відображало ставлення усієї каральної системи до них. Наприклад, з погляду керівництва, була сувора і необхідна відповідальність співробітників НКВС за порушення або невиконання директив, розпоряджень, указівок чи інструкцій. З іншого боку, спостерігаємо нігілістичне ставлення співробітників до основоположних прав і свобод людини й громадянина. Перед чекістом поставав демонізований «націонал-шовініст», контрреволюціонер, шпигун, диверсант або член міфічної фашистської організації. Тому відповідальність

³ Подкур Р.Ю. Деякі стереотипи світогляду чекістів під час «великого терору» (1937-1938 рр.) / Р.Ю. Подкур // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету / Голов. ред. Ф.Г. Турченко. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – Вип. XXIII: Тематична еліта в історії України. – С. 258.

⁴ Подкур Р.Ю. Там само. – С. 259-261.

⁵ Подкур Р.Ю. Діяльність УНКВД Вінницької області під час «великого терору» 1937-1938 рр. / Р.Ю. Подкур // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2007. – Вип. 34. – С. 216–217.

наставала за порушення не скільки «законних» прав громадян-«елементів», стільки за порушення формального дотримання процесуальних норм у здійсненні «правосуддя». Слугувало фіксуванню порушень співробітників таке явище як «самокритика». Цим демонстративним «самоконтролем» користувалися переважно в партійному середовищі, коли існувала затримка або неналежне виконання поставлених господарських завдань центру. Оскільки більшість чекістів були партійцями, а начальники регіональних органів ДПУ-НКВС були членами бюро парткомітетів відповідного рівня, то самокритики поширювалася і на систему органів держбезпеки. Її наслідком було спонукання у виконанні завдань та вишукування винних у затримках процесу чи малопомітних результатах. Підставою для «самокритики» могла бути слабкість оперативно-агентурної роботи, затримка звітності, недостатність у викритті різноманітних ворожих організацій та елементів. Так, через відсутність достатньої кількості потрібних агентурних розробок у напрямку «троцькістів» начальнику відповідного обласного або районного відділу могли оголосити попередження або догану, а уповноваженому з тієї ж структури – сувору догану чи заарештувати на 3-5 діб за неналежну роботу в оперативно-агентурному напрямку.

Потребує уваги і те, що в 1934 р. завершився процес централізації репресивно-карального апарату СРСР. Постановою ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р. було утворено загальносоюзний Наркомат внутрішніх справ (НКВС), до якого увійшли колишні підрозділи ОДПУ, що було перетворене в Головне управління державної безпеки (ГУДБ) та Головне управління робітничо-селянської міліції (ГУРСМ)⁶. Додатково це було визначено в наказі НКВС СРСР від 21.08.1934 р. № 0044 «Про структурну організацію та підпорядкування органів НКВС»⁷. У цій системі органи міліції були поставлені під контроль управління державної безпеки. На начальників

районних відділків НКВС покладалася відповідальність за організацію роботи районного відділку міліції. Через це чимало працівників, зокрема начальників райвідділків НКВС, було притягнуто до різних видів відповідальності за діяльність чи бездіяльність підпорядкованих їм відділків міліції. Так сталося після обстеження начальником Віноблуправління НКВС Д.М.Соколинським Бердичівського міського відділку міліції, у результаті якого виявлено ряд недоліків у функціонуванні мережі інформаторів, діяльності дільничних інспекторів, у роботі з паспортизації населення тощо. У наказі про підсумки обстеження від 15 квітня 1935 р. начальнику міського відділу НКВС Ю.Е. Каневському вказувалося, що міліція вже давно є невід'ємною частиною апарату НКВС за яку начальник органу НКВС несе повну відповідальність⁸. Схожою була ситуація у Жмеринській райміліції, де наказом Віноблуправління НКВС від 20 жовтня 1935 р. за порушення класової пильності та інструкції з паспортної роботи, начальнику райвідділення міліції і начальнику паспортного столу оголошено догани, а начальнику райвідділення НКВС Голову нагадувалося про відповідальність начальників органів НКВС за роботу підпорядкованої міліції⁹.

Попри зазначені особливості відомчих наказів про притягнення співробітників НКВС до відповідальності, вони все ж залишаються важливим джерелом вивчення причин, видів, системності скоєних правопорушень і проступків чекістів та їх відповідальності.

На основі аналізу наказів Вінницького обласного управління НКВС щодо фактів правопорушень співробітників органів держбезпеки з'ясовано, що до винуватців застосовувалися такі види покарань: зауваження, попередження, догана, сувора догана, сувора догана з попередженням, арешт (на 3, 5, 7, 10, 15, 20 і 30 діб), який міг бути з виконанням службових обов'язків або без них, арешт і звільнення, арешт і переведення

⁶ Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917-1991: справочник / сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров; ред. А. Н. Яковлев; Международный фонд «Демократия» (Фонд Александра Н.Яковлева). – М.: МФД: Издательство Йельского ун-та, 2003. – С. 545-546.

⁷ ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1917-1960: сборник документов / сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров; ред. В.Н. Шостаковский; Международный фонд «Демократия» (Фонд Александра Н.Яковлева). – М.: МФД, 2000. – С. 241-242.

⁸ Архів Служби безпеки України у Вінницькій області (далі – АУСБУ у Вінницькій обл.), ф.1, оп.1, спр. 81/1, арк. 6-7.

⁹ АУСБУ у Вінницькій обл., ф. 1, оп. 1, спр. 81/1, арк. 110.

на іншу посаду або місцевість, зняття з посади, звільнення, передача порушника до суду військового трибуналу. У 1935 р. зафіксовано 182 випадки притягнення співробітників держбезпеки до відповідальності, у 1936 р. – 271, у 1937 р. – 173, у 1938 р. – 78. За період з 1935 р. по 1938 р. найчастіше застосовувався арешт – 349 випадків, що складає майже половину усіх видів стягнень – 49,6%. Водночас серед арештів на першому місці був арешт на 5 діб – 118 випадків, що становить 33,8% усіх арештів. Після них найбільше було доган – 132 випадки, тобто 18,8% усіх стягнень. На третьому місці була сувора догана – 103 випадки, що складало 14,6% з-поміж усіх видів покарань. Умовний рейтинг застосування зазначених видів відповідальності виглядав так: у 1935 р. догана застосовувалася у 37 випадках (20,3% усіх стягнень), сувора догана – 33 (18,1%), арешт на 3 доби – 35 (19,2%); у 1936 р. на першому місці був арешт на 5 діб – 54 випадки (19,9% усіх стягнень), далі догана і сувора догана по 44 випадки (по 16,2%); у 1937 р. на першому місці вже був арешт на 3 доби – 31 (17,9% усіх покарань), догана на другому – 23 (13,3%), сувора догана на третьому – 20 (11,6%); у 1938 р. найчастіше застосовувалася догана – у 28 випадках (35,9% усіх стягнень), на другому місці був арешт на 5 діб та сувора догана з попередженням – по 7 випадків (по 8,9%), а третє місце розділили зауваження та сувора догана, які застосовувалися по 6 разів (по 7,7%).

Притягнення співробітників НКВС до кримінальної відповідальності застосовувалося рідко. Зазвичай вона наставала для неоперативних працівників за порушення фінансово-господарської діяльності в органах. Аналіз стягнень та покарань показує, що найчастіше до кримінальної відповідальності притягувалися рахівники або секретарі-рахівники, які займалися фінансово-господарськими операціями структурних підрозділів карального відомства. Усього за 1935-1938 рр. до суду військового трибуналу передано 10 осіб, що складає 1,4% усіх покарань.

Щодо кореляції притягнення до відповідальності за посадами, то вона виглядала так: у 1935 р. найчастіше покарання несли начальники окружних, міських або районних органів міліції, відносно яких зафіксовано 41 факт їх притягнення до відповідальності, начальники окружних, міських або районних органів НКВС притягалися 28 разів, уповноважений або оперу-

повноважений притягався у 22 випадках, фельд'єгері – 16 разів, начальник паспортного столу 9, помічник уповноваженого – 7 разів. У 1936 р. ситуація була наступною: начальник окружного, міського або районного органу НКВС отримував стягнення у 53 випадках, помічник уповноваженого притягувався 28 разів, уповноважений або оперуповноважений 26, начальник бюро виправних робіт 19, заступник начальника політвідділу 11, начальник периферійного органу міліції і фельд'єгер по 10 разів. У 1937 р. зафіксовано 33 випадки різного виду стягнень до начальника окружного, міського або районного органу НКВС, 19 до помічника уповноваженого, 18 до уповноваженого або оперуповноваженого, 15 до фельд'єгеря, 10 до начальника бюро виправних робіт, 6 до наглядача в'язниці, 5 до начальника райоргану міліції. У 1938 р. керівник органів НКВС притягувався 19 разів, уповноважений чи оперуповноважений – 6, помічник уповноваженого і фельд'єгер – по 5 разів.

Характер відповідальності за вказаними посадами був наступним: у 1935 р. найпоширенішим видом стягнень, що застосовувався до начальника органів НКВС була сувора догана – 10 разів і зауваження – 7; на керівника органу міліції накладалися покарання у вигляді арешту на 5 діб – 11 випадків і сувора догана – теж 11 випадків; уповноважений або оперуповноважений отримував арешти на 5 діб у шести випадках і сувору догану також шість разів; фельд'єгері за свої порушення отримували серйозніші покарання – у сімох випадках застосовувався арешт на 10 діб. У 1936 р. до начальників органів НКВС найчастіше застосовувалися сувора догана – 13 разів, догана і зауваження по 10 разів, арешт на 5 діб – 7 разів; до уповноваженого – сім разів арешт на 5 діб, по шість разів арешт на 3 доби та догана; помічник уповноваженого отримав однакову кількість доган та арештів на 15 діб – по шість разів, а також по п'ять випадків застосування арешту на 10 діб та догани; начальник бюро виправних робіт отримав шість арештів на 5 діб та п'ять арештів на 15 діб. У 1937 р. керівник периферійного органу НКВС отримав 8 доган, 7 зауважень, 5 суворих доган і 5 арештів на 5 діб; уповноважений – п'ять арештів на 10 діб і чотири на 3 доби; помічник уповноваженого – по чотири арешти на 10 та 5 діб і три арешти на 20 діб; фельд'єгер – чотири арешти

на 10 діб і по три арешти на 3 і 5 діб; начальник бюро виправних робіт 6 доган. У 1938 р. начальник окружного, міського чи районного органу НКВС отримав 12 доган, а також двічі суворо догану та арешт на 10 діб; уповноважений – двічі арешт на 20 діб та догану.

Географія покарань виглядала таким чином: у 1935 р. найбільше накладених стягнень зафіксовано у Жмеринському районі – 9, у Крижопільському – 5, у Ізяславському та Шаргородському по 4; у 1936 р. найбільше фактів покарань було у Вінницькому УНКВС – 12, далі Жмеринський район – 11 фактів, Шепетівський окружний відділ НКВС – 10, Кам'янець-Подільський окружний відділ НКВС – 8, Бершадський район – 7, Проскурівський окружний відділ НКВС – 6; у 1937 р. найчастіше до відповідальності притягалися знову чекісти Вінницького УНКВС – 14 випадків, у Кам'янець-Подільському окружному НКВС – 8, у Полонському, Ізяславському та Козятинському райвідділеннях НКВС по 5 випадків; у 1938 р. лідером знову було Вінницьке УНКВС, де співробітники притягувалися до відповідальності у 23 випадках.

Щодо самих правопорушень працівників спецслужб, то їх можна розділити на три типи: 1) порушення службових та посадових обов'язків; 2) правопорушення, скоєні працівниками з корисливих мотивів та грубі дисциплінарні проступки; 3) порушення «соціалістичної» або революційної законності, тобто норм радянського законодавства.

До правопорушень першого типу відносяться невиконання директив, доручень, інструкцій, службова недбалість та халатність. Окремо відслідковувалися порушення в оперативно-агентурному напрямі та в паспортній роботі. Виявлення правопорушень цієї категорії відбувалося через неотримання відповідних даних чи відповідей на запити обласного управління, або їх неточність чи несистематичність. Іншою підставою для притягнення винних осіб до відповідальності були результати перевірок оперативно-агентурної чи паспортної роботи периферійних органів.

Статистичний аналіз накладених стягнень засвідчує, що перше місце займали саме порушення функціональних і посадових обов'язків, а також інструкцій, розпоряджень та директив.

У 1935 р. таких порушень зафіксовано 62 (34% від загальної кількості правопорушень), у 1936 – 64 (23,6%), 1937 – 53 (30,6%), а у 1938 р. – 17 (21,8%). У наказі обласного управління НКВС від 7 серпня 1936 р. № 435 вкотре зазначалося про слабку виконавчу дисципліну в реалізації директив як центру – СРСР та УРСР, так і обласного управління. Тут же вказувалося на збільшення затрат на постійні телефонні дзвінки та телеграфування з нагадуванням про необхідність вчасного виконання поставлених завдань. У резолюції всім начальникам периферійних органів НКВС доручено налагодити систему контролю за виконанням директив з попередженням про притягнення винних осіб до відповідальності¹⁰. Практика стягнень за вказані порушення виглядала наступним чином: у 1935 р. найбільше накладено суворих доган – 14 (42,4% від їх загальної кількості доган по усіх порушеннях), далі були догани – 13 (35%), арешт на 5 діб – 13 (37,1%), попередження – 6 (60%), арешт на 10 діб – 5 (21,7%) та арешт на 3 доби – 4 (28,6%). У 1936 р. ситуація була такою: сувора догана – 17 (38,6%), догана – 13 (29,5%), арешт на 5 діб – 11 (20,4%), арешт на 3 доби – 7 (23,3%), арешт на 10 діб – 6 (22,2%), зауваження – 6 (31,6%). У 1937 р. на першому місці вже був арешт на 3 доби – 11 (35,5%), на другому сувора догана – 10 (50%), на третьому догана – 9 (39%), далі зауваження – 8 (66,7%), арешт на 10 діб – 6 (21,4%), арешт на 5 діб – 5 (22,7%). У 1938 р. на першому місці була догана – 7 (25%), потім були арешт на 5 діб, на 3 доби та зауваження по 2 рази.

Систематично карали працівників НКВС за невиконання конкретних завдань і разових доручень. Так, уповноважений Кам'янець-Подільського міськвідділу НКВС Бугаєнко отримав завдання від обласного управління перевірити наявність компрометуючого матеріалу щодо кандидата на з'їзд колгоспників Афіцького. Бугаєнко надав позитивну характеристику на кандидата, однак згодом з'ясувалося, що на нього існував компрометуючий матеріал – родичі були «петлюрівцями», частина з яких перебувала за кордоном, а інші вислані на північ. За неналежне виконання доручення Вінницького облуправління НКВС уповноваженого арештували на 7 діб з виконанням службових обов'язків¹¹. Аналогічно

¹⁰ АУСБУ у Вінницькій обл., ф. 1, оп. 1, спр. 81/2, арк. 22-24.

¹¹ Там само, спр. 81/1, арк. 4.

за подання недостовірної інформації про призовника був арештований на 5 діб уповноважений Ольгопільського райвідділку НКВС М.Є.Войтов, а його начальнику винесено суворо догану¹². За невиконання запитів обласного центру щодо перевірки кандидатів на вступ до школи військовоповітряних сил винесено догани начальникам Жмеринського, Тиврівського і Станіславчинського райвідділків НКВС¹³.

Особлива увага зі сторони радянської влади приділялася паспортній роботі: паспортизація населення вперше, обмін старих паспортів на нові, вилучення документів у «ненадійних» осіб та їх виселення, відселення або переселення з режимної місцевості, спостереження за тими хто повертався після виселення тощо. Підтримування паспортного режиму відбувалося двома основними методами: штрафуванням та адмінвиселенням¹⁴. Обласне керівництво пильно стежило за цією роботою периферійних органів. Зазвичай до відповідальності притягували за результатами перевірок паспортних столів. У 1935 р. зафіксовано 16 порушень у паспортній роботі – це становило 8,8% від усіх правопорушень. У 1936 р – 13 (4,8%), в 1937 р. – 8 (4,6%), у 1938 р. – порушення в опрацьованих матеріалах не відображені. Зменшення порушень у паспортній роботі пояснюється двома факторами: перший – налагодження паспортної роботи, другий – зайнятість НКВС масовими репресивними акціями 1937-1938 рр. Найчастіше до відповідальності притягувалися начальники паспортних столів, паспортисти та начальники райвідділків міліції. Види покарань були традиційними: у 1935 р. доган було 6, суворих доган – 4, арештів на 5 діб – 2 та арештів на 3 доби – 2. У 1936 р. картина виглядала таким чином: арешт на 5 діб і по три догана та зауваження. У 1937 р. зауваження використовувалося тричі, арешт на 3 доби двічі. Рідше застосовувалися суворіші види відповідальності. Наприклад, у результаті перевірки Затонського райвідділку РСМ виявлено ряд порушень паспортизації населення та паспортного

режиму: не проведено «очистку» регіону від осіб, яким відмовлено у наданні паспорту, не стягнуто штрафи за порушення паспортного режиму, не надано паспорти особам, які мали право на проживання у режимній місцевості, відсутні перевірки осіб, які претендують на отримання паспортів по лінії держбезпеки, судових інстанцій та карного розшуку тощо. У підсумку начальник Затонського райвідділу НКВС Тимчук отримав догану, начальник Затонського райвідділку міліції арештований на 10 діб з відбуванням арешту у Вінницькій гарнізонній гауптвахті, а начальника паспортного столу звільнено з передачею матеріалів перевірки на розгляд особливої сесії щодо отримання санкції для передачі його до суду¹⁵.

Третім видом правопорушень першого типу було невчасне подання оперативно-строкових звітів та статистики. За таке порушення начальника Орининського райвідділку міліції арештовано на 3 доби з відбуванням арешту у Вінницькій гауптвахті. За аналогічну затримку, нерегулярність та неповність подання оперативно-статистичної звітності начальники Літинського і Хмельницького райвідділків міліції, а також їх уповноважені карного розшуку арештовані на 5 діб кожен з відбуванням покарання у гарнізонній гауптвахті м. Вінниці¹⁶. Схожа тенденція спостерігалася і в подальшому¹⁷. У 1935 р. зафіксовано 14 випадків цих порушень, що складає 7,7% від їх загальної кількості, у 1936 р. – 9 і відповідно 3,3%, у 1937 р. – 2 (1,1%), а вже 1938 р. – 5, що становило 6,4% правопорушень. Покарання для порушників зазвичай було у вигляді догани або суворої догани.

Накладали стягнення і за несвоєчасне донесення важливої оперативної інформації. Так було з начальниками Старокостянтинівського, Яришівського, Волковинецького і Козятинського райвідділків міліції, яким оголошені суворі догани за недонесення про факти вбивства і замаху на вбивство активістів та партійних осіб, підрив потягу та викрадення вибухових речовин¹⁸.

¹² АУСБУ у Вінницькій обл., ф. 1, оп. 1, спр. 81/1, арк.114-115.

¹³ Там само, арк. 22.

¹⁴ Там само, спр. 81/2, арк.155.

¹⁵ Там само, спр. 81/1, арк. 12-14.

¹⁶ Там само, арк. 37-38.

¹⁷ Там само, спр. 81/2, арк. 6.

¹⁸ Там само, спр. 81/1, арк. 19, 20, 24.

Увага центрального апарату НКВС до системи звітності та оперативних донесень посилювалася під час проведення масових репресивних акцій. На адресу периферійних органів надходили директиви з нагадуванням щодо необхідності регулярного звітування та термінових донесень про господарський стан та реакцію різних груп населення на чекістські операції¹⁹.

Першочерговою для органів НКВС була оперативно-агентурна робота. Її ефективність моніторило обласне управління і вимагало постійних результатів у боротьбі з ворогами народу, шпигунами та контрреволюцією різних мастей. За результатами обстеження оперативної роботи Козятинського райвідділку міліції, через її незадовільний стан начальника арештовано на 10 діб, оперуповноваженого та помічника уповноваженого – на 5 днів кожного. Начальнику райвідділку НКВС Максягіну М.Г. за відсутність контролю за роботою райміліції оголошено догану²⁰. За провал у всіх напрямках роботи Шаргородської міліції її начальника знято з займаної посади й арештовано на 15 діб з відбуванням покарання у Вінницькій гарнізонній в'язниці. Начальнику Шаргородського райвідділення НКВС за відсутність контролю оголошено сувору догану²¹. Не покращилася робота на Шаргородщині і в 1936 р. Після чергової перевірки встановлено, що район насичений куркулями та «соціально-ворожим елементом» і жодних заходів щодо його виселення не вживається. Також зазначалося про відсутність належного паспортного режиму та малу кількість штрафів за його порушення. Начальника райміліції Безсонова знято з посади та понижено до посади начальника паспортного столу²².

Постійна репресивна діяльність органів НКВС вимагала систематичної агентурної роботи. Вербування нових агентів та інформаторів і забезпечення їх завданнями з вимогами високої результативності було пріоритетною роботою оперативного співробітника. Обласне управління НКВС наполегливо вимагало від окруж-

них, міських і районних органів звітності про проведену агентурну роботу: плани зустрічей з агентурою та їх виконання, кількість завербованих агентів, інформаторів і їх ефективність, кількість і стан агентурних розробок за різними напрямками тощо. Незадовільні результати були підставою для накладення різного роду стягнень. Наприклад, уповноваженого секретно-політичного відділу Дунаєвського райвідділку НКВС за неправильний інструктаж інформатора, через що той спровокував отримання хабара, арештували на 10 діб²³. За недостатню роботу з агентурної розробки та управління агентурною мережею начальнику Ізяславського райвідділку НКВС Максягіну М.Г. оголошено догану, а уповноваженого цього ж відділення Мацака П.А. арештовано на 3 доби²⁴.

Значення агентурної роботи підвищувалося під час проведення масових каральних акцій таких як «куркульська операція» або зачищення прикордонної смуги від «шкідливих» та «контрреволюційних елементів». Серед останніх значну частину складало польське населення, яке влада вважала антирадянським. Під час обстеження у 1936 р. оперативної роботи Шепетівського окружного, Ізяславського та Славутського районних відділів НКВС відзначені серйозні успіхи в «очищенні» прикордонної смуги від польського населення. Хоча були зауваження до агентурної роботи в Шепетівці та Славуті як містах-форпостах, через що ряд уповноважених особливих відділів отримали суворі догани²⁵.

Статистика цих правопорушень виглядає так: у 1935 р. їх зафіксовано 7 (3,8% від загальної кількості порушень), у 1936 р. – вже 19 (7%), у 1937 р. – 10 (5,7%), а в 1938 р. – 7, що складало майже 9% усіх порушень. Види відповідальності були наступними: у 1935 р. – три догани, одна сувора догана і по одному арешту на 3, 5 і 10 діб відповідно. У 1936 р. засоби стягнення стали жорсткішими: шість арештів на 5 діб, чотири на 3 доби, а також по одному арешту на 7, 10 і 15 діб. Решта були догани та попередження.

¹⁹ АУСБУ у Вінницькій обл., ф. 1, оп. 1, спр. 81/3, арк. 147, 148,

²⁰ Там само, спр. 81/1, арк. 59.

²¹ Там само, арк. 181.

²² Там само, спр. 81/2, арк. 12-14.

²³ Там само, спр. 81/1, арк. 148.

²⁴ Там само, арк. 178.

²⁵ Там само, спр. 81/2, арк. 1-4.

Станом на 1937 р. відповідальність була ще суворішою – з десяти стягнень вісім були арешти, з яких три арешти на 10 діб, два на 20, два на 5 діб і один арешт на 3 доби. Два арешти доповнювалися переведенням на іншу роботу або місцевість. У 1938 р. обласне керівництво ліберальніше ставилося до порушників: з семи стягнень чотири були доганами, дві суворими доганами і один арешт на 20 діб з подальшим звільненням.

Останньою групою правопорушень першого типу були фінансово-господарські. Вони виявлялися під час ревізій окружних, міських чи районних органів НКВС, виправних трудових колоній, бюро виправних робіт і в'язниць. Типовими порушеннями були: перевитрати бюджету, відсутність обліку матеріальних цінностей, нераціональне використання коштів, несплата різних внесків за робітників, нездача штрафних сум до держбюджету тощо. Особливістю цих порушень була сувора відповідальність за їх вчинення. У 1935 р. зафіксовано два випадки накладення стягнень за ці порушення – арешт на 5 і на 15 діб з подальшим звільненням. У 1936 р. фінансово-господарських порушень було вже 23, що складало 8,5% від загальної кількості. Як міру покарання у сімох випадках застосовано догану і тричі винних осіб віддавали під суд військового трибуналу²⁶. В 1937 р. ситуація була незмінною, що підтверджується 22 аналогічними випадками, а це вже 12,7% від усіх зафіксованих порушень. Відповідальність за них була такою: дві догани, три суворих і три суворих догани з попередженням, п'ять арештів на 3 доби, чотири на 5 діб, а також два випадки передачі винних осіб під суд військового трибуналу. У 1938 р. було п'ять порушень фінансового характеру (6,4% усіх порушень), через які трьом особам оголосили догани, а також одного працівника віддано під суд військового трибуналу і ще одного звільнено з посади.

Правопорушення другого типу – це ті, що скоєні співробітниками НКВС з корисливих мотивів, а також грубі дисциплінарні проступки, аморальна та неетична поведінка, зловживання службовим становищем, що загалом кваліфікувалися як дискредитація органів НКВС. До цієї

категорії правопорушень відносилися також пияцтво, хуліганство, самозабезпечення, крадіжка, незаконне вилучення і присвоєння грошей та інших матеріальних цінностей в ув'язнених тощо. Зазначені правопорушення виявлялися за фактом донесення про вчинення або під час згаданих уже перевірок периферійних органів чи режимних об'єктів системи НКВС (в'язниці, бюро виправних робіт тощо).

В умовному рейтингу цих правопорушень перше місце відведено проявам дискредитації органів НКВС їх співробітниками. Це були дисциплінарні проступки та вчинки, що трактувалися як неетична та античекістська поведінка працівників спецслужб. Аналіз цілого ряду розпорядчих документів дозволяє стверджувати, що чітких критеріїв для використання терміну «неетична поведінка» як обґрунтування для притягнення до відповідальності не існувало. Також вибірково надавалися пояснення щодо суті проявленої «неетичної» поведінки покараного. Тут спрацьовував суб'єктивний підхід керівництва. Логічним буде припущення, що за такими конструкціями маскувалися ті вчинки співробітників, які не зовсім вписувалися у сформований радянською пропагандою образ чекіста «з гарячим серцем і холодною головою». Так, 28 лютого 1935 р. за неетичну поведінку під час допиту свідка заступника начальника політвідділу арештовано на 7 діб²⁷. 13 квітня 1937 р. помічника оперуповноваженого Станіславчинського РВ НКВС Терехова І.Є. за статеву розпусту, яку той вчиняв будучи заступником начальника політвідділу, арештували на 20 діб та перевели на роботу поза управлінням державної безпеки²⁸.

«Неетичною поведінкою» були й статеві злочини, хоча кваліфікувалися як проступки. Наприклад, 19 червня 1935 р. дільничного інспектора та міліціонера Янушпольського райвідділку міліції цього ж райвідділення НКВС за неетичну та грубу поведінку із затриманими жінками арештували на 10 діб кожного. Додатково попереджалося, що за такий повторний вчинок їх віддадуть під суд військового трибуналу²⁹. А 23 вересня 1936 р. виїзна сесія військового трибуналу прикордонної і внутрішньої

²⁶ АУСБУ у Вінницькій обл., ф. 1, оп. 1, спр. 81/1, арк. 126, 137.

²⁷ Там само, арк. 132.

²⁸ Там само, спр. 81/3, арк. 71.

²⁹ Там само, спр. 81/1, арк. 194.

охорони по Вінницькій області засудила заступника начальника політвідділу Ольчедаївського цукрового радгоспу Ковальова Г.М. до позбавлення волі на півтора роки. Підставою для покарання було примушування доярок до вступу з ним у статеві стосунки. Військовий трибунал кваліфікував цей вчинок як античекістський і такий, що дискредитує органи НКВС³⁰.

У мотиваційних частинах розпоряджень про накладення стягнень використовувалися завуальовані формулювання: у наказі від 20 червня 1935 р. експедитора Жмеринської експедиції зв'язку як аморального (рос. «морально разложившегося» – авт.) і такого, що не справляється з роботою доручено арештувати на 5 днів з подальшим звільненням з органів НКВС³¹. Схожими до неетичних були античекістські вчинки працівників спецслужб. Іноді вони використовувалися як тотожні поняття. Наприклад, 30 березня 1935 р. уповноваженого секретно-політичного відділу Ляховецького РВ НКВС Іжака І.К. за ряд античекістських вчинків, які дискредитують органи НКВС арештували на 15 днів та звільнили з органів НКВС³².

Найчастіше правопорушення цього типу здійснювали працівники фельдслужби. Так, в лютому 1935 р. фельд'єгеря І розряду Полонського пункту зв'язку за неетичну поведінку та недисциплінованість було арештовано на 10 днів без виконання службових обов'язків³³. А в квітні цього ж року фельд'єгер Антонінського пункту зв'язку за неетичну поведінку отримав аналогічне покарання 10 днів арешту³⁴. Наказом про адміністративні стягнення від 25 травня 1935 р. до відповідальності притягнуто ще двох фельд'єгерів: одного за втрату револьвера арештували на 10 днів, а іншого за порушення правил фельдслужби, п'янство та дискредитацію органів НКВС на такий самий строк з подальшим звільненням³⁵. А вже 31 травня за втрату револьвера фельд'єгер Ляховецького пункту зв'язку ареш-

тований на 10 днів, а його колега із Барського пункту зв'язку за неетичну поведінку і дискредитацію органів НКВС арештований на такий же термін з подальшим звільненням з органів³⁶.

Статистика неетичних та античекістських вчинків працівників НКВС засвідчує, що у 1935 р. з таким формулюваннями до відповідальності притягнуто десять осіб (5,6% усіх правопорушень), дев'ять з яких отримали арешти від 5 до 15 днів. У 1936 р. було 17 подібних випадків (6,3% усіх правопорушень) і десять працівників були арештовані, два з яких на 30 днів. Чотири арешти доповнювалися звільненнями, а три – переведенням на інші посади або місцевість. У 1937 р. десять випадків «неетичної» поведінки (5,8% усіх правопорушень) потягнули за собою по два арешти на 5, 10 і 15 днів, а трьох працівників знято з посади. У 1938 р. за античекістські вчинки чотири працівники отримали дисциплінарні стягнення у формі догани і суворої догани, а одного арештували на 10 днів.

Серед правопорушень, вчинених з корисливих мотивів, варто відзначити самозабезпечення, використання службового становища для отримання дефіцитних товарів і окремих послуг. Так, на заступника начальника особливого відділу 96 прикордонного загону і начальника Жмеринського РВ НКВС Галубенка А.Г. та на уповноваженого цього ж відділу Возного накладено дисциплінарне стягнення у вигляді догани за передачу власних свиней на відгодівлю до радгоспу³⁷. Аналогічне покарання отримав оперуповноважений секретно-політичного відділу Гайсинського райвідділку НКВС Громовський за продаж м'яса і сала зі свиней власної відгодівлі за ринковими цінами³⁸. А тимчасово виконувач обов'язків начальника Затонського районного НКВС Петровський П.Є. зумів організувати власну ковбасну фабрику в підсобному господарстві НКВС. Підприємливого керівника арештували на 20 днів та зняли із займаної

³⁰ АУСБУ у Вінницькій обл., ф. 1, оп. 1, спр. 81/2, арк. 108.

³¹ Там само, спр. 81/1, арк. 173.

³² Там само, арк. 140.

³³ Там само, арк. 131.

³⁴ Там само, арк. 148.

³⁵ Там само, арк. 151.

³⁶ Там само, арк. 152.

³⁷ Там само, арк. 120.

³⁸ Там само, спр. 81/2, арк. 67.

посади³⁹. Існували серйозніші випадки. Наприклад, у грудні 1937 р. шифрувальник обласного УНКВС Концедайло І.М. без дозволу адміністративно-господарського відділу самовільно зайняв квартиру репресованого Шойвмана. В тому ж місяці без відповідного дозволу зайняв опечатану квартиру репресованого Нікітка і поселив працівника обласного земельного управління Лондкевича. Санкція за такі вчинки була у вигляді арешту на три доби та звільнення⁴⁰.

Одним із показових рішень про притягнення до відповідальності є наказ від 6 лютого 1935 р. про арешт на 15 діб та звільнення з органів НКВС начальника Крижопільського райвідділку НКВС Писарівки М.Я. Серед висунутих обвинувачень були: служба у Петлорі, незаконне отримання товарів у райспоживспілці, систематичне отримання в кредит товарів і фальшивий запуск пожежної тривоги, що призвело до дискредитації його та органів НКВС⁴¹. Вирішальним фактором, на нашу думку, стала робота на адміністративних посадах в період Гетьманату у Директорії⁴².

У 1935 р. зафіксовано 6 випадків самозабезпечення (3,3% загальної кількості порушень), в 1936 р. – 19 (7%), в 1937 р. – 15 (8,6%), в 1938 р. – 5 (6,4%). Відповідальність була такою: в 1935 р. – дві догани, одна сувородогана і сувородогана з попередженням та два арешти на 3 та 15 діб; в 1936 р. – три догани, п'ять сувородоган і десять арештів, три з яких на 20 діб; у 1937 р. усі проступки потягнули за собою арешти – три на 3 доби, два на 5, шість на 10 діб, два на 15 і два на 20 діб; у 1938 р. – три арешти, одне звільнення та один випадок передачі винуватця до військового трибуналу.

Численні правопорушення відбувалися в місцях обмеження чи позбавлення волі – в'язницях, таборах виправних робіт тощо. Типовий приклад, коли 29 червня 1936 р. начальник Бершадського бюро виправних робіт за отримання від засуджених грошей та використання їх у

власних цілях був арештований на 10 діб⁴³. Подібні порушення набули системного характеру. Через маховик репресій зросла кількість ув'язнених. Це сприяло зловживанням співробітників місць утримання – починаючи від наглядачів і закінчуючи начальниками в'язниць. Найпоширенішим правопорушенням було незаконне отримання грошей, речей та їжі від засуджених, п'янство з ними, а також незаконний арешт громадян. Санкції за такі прояви були різні – від догани до арешту на 20 діб з подальшим звільненням з органів НКВС⁴⁴. Показовим притягненням до відповідальності був арешт на 30 діб з подальшим звільненням помічника уповноваженого секретно-політичного відділу Літинського райвідділку НКВС Пашкіна І.С. Таку санкцію він отримав за п'янство, грубе порушення службової дисципліни та дискредитацію органів НКВС⁴⁵.

У наказі облуправління НКВС від 26 липня 1936 р. № 418 усім начальникам окружних, міських і районних органів НКВС вказувалося на необхідність термінового донесення про наявність компрометуючих фактів на працівників державної безпеки та місць ув'язнення⁴⁶.

Боролися в органах НКВС із усталеною практикою вживання алкоголю. У наказах начальника облуправління НКВС про накладення адміністративних стягнень часто підставою для покарання було систематичне п'янство та зловживання алкоголем, а також вчинення на цьому ґрунті хуліганських дій.

Прискіплива увага приділялася формуванню корпоративізму та «чекістської етики». Начальника Тиврівського бюро виправних робіт Крижка В.М. за розповсюдження контрреволюційних анекдотів арештували на 20 діб та звільнили з органів НКВС. Разом з ним покарано районного інспектора НКВС Безпалька Ф.М. арештом на 5 діб за недонесення про антирадянську поведінку Кришка⁴⁷. Кучера лінії зв'язку обласного НКВС Басанця І.А. за антирадянські висловлювання на

³⁹ АУСБУ у Вінницькій обл., ф. 1, оп. 1, спр. 81/2., арк. 129.

⁴⁰ Там само, спр. 81/4, арк. 40.

⁴¹ Там само, спр. 81/1, арк. 130.

⁴² Там само, спр. 6678, арк. 68.

⁴³ Там само, спр. 81/2, арк. 71.

⁴⁴ Там само, арк. 68, 71.

⁴⁵ Там само, арк. 40.

⁴⁶ Там само, арк. 78.

⁴⁷ Там само, арк. 110.

дискредитацію партії та уряду – арештували на 10 діб та звільнили з органів⁴⁸.

Незгодних з діями влади або тих, хто піддавав сумнівам її заходи, система обов'язково ламала. Чекіст мав думати і діяти згідно з поставами бюро чи вказівками Сталіна. Якщо офіційна партійна лінія змінювала риторичку, так робили і працівники спецслужб. Прикладом цього була кримінальна відповідальність співробітника фінвідділу обласного НКВС Беліна Е.І. За висловлювання контрреволюційної точки зору з приводу смерті Кірова військовий трибунал прикордонної та внутрішньої охорони засудив його за ст. 54-10 КК УСРР на 5 років таборів у віддалених місцях і з трьома роками позбавлення громадянських прав⁴⁹. Про цей факт було спеціально видано наказ по управлінні НКВС від 10 квітня 1935 р. з указівкою ознайомлення з ним усього особового складу обласного НКВС і районних органів.

Третім типом були порушення чекістами «соціалістичної» законності, тобто норм кримінального і кримінально-процесуального законодавства та прав арештованих. До цієї категорії відносимо: безпідставний і незаконний арешт (без санкції прокурора та погодження з облуправлінням), порушення термінів тримання під вартою у камерах попереднього утримання та термінів ув'язнення, перевищення термінів висунення обвинувачень, порушення строків провадження по карних справах, створення фіктивних справ та фальшування доказів, застосування фізичної сили тощо. Порушників виявляли під час ревізій місць утримання ув'язнених, а також по факту надходження справ репресованих на погодження та санкцію обласного УНКВС для передачі на розгляд «трійки». Окремі порушення виявлялися уже безпосередньо на розглядах у судових інстанціях, коли справи поверталися з указівкою на доопрацювання або взагалі закривалися через безпідставність та необґрунтованість звинувачень.

Загальна статистика правопорушень цього

типу виглядає таким чином: у 1935 р. за порушення соціалістичної законності притягнуто до відповідальності 15 співробітників системи НКВС (8,2 %), у 1936 р. – 45 (16,6%), у 1937 р. – 13 (7,5%), у 1938 р. – 15 (19,2 %).

Незважаючи на тяжкість таких вчинків, відповідальність винних осіб була незначною. Найпоширенішою формою покарання була догана або арешт від 3 до 15 діб. Наприклад, за затримку в оформленні карної справи для передачі її на розгляд судової трійки НКВС УРСР, начальнику Крижопільського райвідділку міліції оголошено сувору догану⁵⁰. Теплицьке райвідділення НКВС оформило справу на громадянку Кручановську у звинуваченні її у скоєнні злочину передбаченого ст. 7-174-4 КК УРСР. Як виявилось пізніше громадянка цього злочину не вчиняла і слідство було проведено некваліфікованим міліціонером. Окрім того за своїм характером розслідування мало б проводитися по лінії управління держбезпеки. За таку неприпустиму халатність у проведенні слідства у серпні 1935 р. начальника Теплицького райвідділку НКВС Бутенка М.С. арештовано на 5 діб⁵¹. У лютому 1936 р. він знову притягувався до дисциплінарної відповідальності за незаконне утримання під вартою арештованого без санкції районного прокурора⁵². Проте зазначені «недоліки» у чекістській роботі не завадили його призначенню в квітні 1938 р. на посаду помічника начальника облуправління НКВС⁵³.

31 січня 1936 р. начальнику Шаргородського райвідділку НКВС Сухоніну було оголошено сувору догану за те, що слідча справа не розглядалася впродовж 42 днів і оформлена технічно неграмотно із порушенням ряду процесуальних норм⁵⁴. 2 лютого аналогічне покарання отримав начальник Ізяславського районного НКВС Поморцев за допущену халатність у проведенні слідства. Через це ув'язнений довгий час провів за ґратами, хоча за вказівкою райпрокурора його мали відпустити під підписку про невийзд⁵⁵.

⁴⁸ АУСБУ у Вінницькій обл., ф. 1, оп. 1, спр. 81/3, арк. 72.

⁴⁹ Там само, спр. 81/1, арк. 147.

⁵⁰ Там само, арк. 27.

⁵¹ Там само, арк. 50.

⁵² Там само, спр. 81/2, арк. 48.

⁵³ Там само, спр. 81/4, арк. 34.

⁵⁴ Там само, спр. 81/2, арк. 39.

⁵⁵ Там само, арк. 41.

Поблажливість у покараннях до чекістів можна пояснити двома причинами. Перша – це повсякденна і систематична практика такого роду порушень. Друга – це низький освітній рівень начальників органів районного рівня та уповноважених, не кажучи вже про слідчих звичайного райвідділку НКВС. Підтвердженням цього є наказ облуправління від 15 вересня 1936 р. у якому аналізується ряд порушень кримінально-процесуального права. Зазначалося, що помічники оперуповноважених неграмотні та не мали досвіду роботи у цій сфері, а слідчі справи доручалися некваліфікованим інспекторам. У результаті справи базувалися на здогадках і вимислах свідків, а в протоколах допитів зафіксовано ряд нецензурних висловів щодо радянської влади, компартії, вождя тощо. В результаті декілька начальників районних органів НКВС та уповноважених отримали по 5 діб арешту⁵⁶.

Специфіка радянської законності полягала в тому, що органи НКВС її «офіційно» могли ігнорувати. Доказом цього є директива обласного управління НКВС від 26 вересня 1937 р. на адресу оперуповноважених в'язниць та виправних трудових колоній. У ній зазначалося, що особи, засуджені за ознаками польського шпигунства, після відбування терміну ув'язнення не звільнялися, а чекали на розгляд їхніх справ особливою нарадою при НКВС СРСР⁵⁷.

Динаміка порушень строків розгляду справ виглядала так: у 1935 р. до відповідальності притягнуто 6 осіб – це 3,3% усіх правопорушень, у 1936 р. – зафіксовано вже 25 аналогічних випадків, тобто 9,2% загальної кількості накладених стягнень, у 1937 р. – були накази узагальнюючого характеру без означення конкретних випадків, у 1938 р. – 7 випадків, тобто майже 9%.

Питання щодо отримання санкцій для арешту з часом набувало формального характеру. Якщо у 1935-1936 рр. за арешт без санкції

прокурора та обласного УНКВС співробітника могли покарати навіть арештом, то вже 1937 р. існують факти, коли за проведенні несанкціоновані арешти чекісти отримували догану чи попередження. Подальшим правопорушенням сприяла відсутність потреби отримання санкції прокурора для арештів у ході масових операцій⁵⁸. Наприклад, вказувалося, що «куркульська операція» завершується 8 грудня, проте 15 грудня все ще проводилися арешти без санкції обласного УНКВС та відсутніми лімітами⁵⁹.

20 лютого 1935 р. Крижопільським райвідділенням НКВС було заарештовано 7 осіб без санкції районного прокурора і утримувалися під вартою з порушенням термінів. За це уповноваженому секретно-політичного відділу цього райвідділення оголошено лише сувору догану⁶⁰. Але 13 липня цього ж року уповноваженого економічного відділу Жмеринського райвідділення НКВС за незаконний арешт свідка по справі «Заготхудоба» арештовано на 5 діб⁶¹. Незаконні арешти та необґрунтовані утримання осіб у в'язниці навіть до двох з половиною місяців були і в Тростянецькій, Тиврівській, Шаргородській міліції. У цих випадках начальники райміліції отримали по 5 діб арешту⁶².

Аналогічні порушення елементарних процесуальних норм та прав ув'язнених відбувалися і надалі⁶³. Інколи громадяни незаконно утримувалися упродовж 73 днів без висунення обвинувачень⁶⁴. У січні 1937 р. полковий уповноважений особливого відділу 26 кавалерійської дивізії Лиманюк І.І. без достатніх підстав протримав під арештом військовослужбовця упродовж двох з половиною місяців. Але покарання обмежилось лише суворою доганою⁶⁵.

15 жовтня 1935 р. за неналежне оформлення карної справи – постанови підшиті після винесення обвинувального висновку, ордер на арешт виписаний через місяць після постанови про

⁵⁶ АУСБУ у Вінницькій обл., ф. 1, оп. 1, спр. 81/2, арк. 98-100.

⁵⁷ Там само, спр. 81/3, арк. 164.

⁵⁸ Там само, арк. 146.

⁵⁹ Там само, арк. 181.

⁶⁰ Там само, спр. 81/1, арк. 133.

⁶¹ Там само, арк. 169.

⁶² Там само, арк. 208.

⁶³ Там само, спр. 81/2, арк. 44-46, 57, 66.

⁶⁴ Там само, арк. 95.

⁶⁵ Там само, спр. 81/3, арк. 22.

обрання міри запобіжного заходу – уповноваженого секретно політичного відділення Бердичівського міського відділу НКВС Грицика арештували на 3 доби⁶⁶. В іншому випадку 30 березня 1935 р. уповноваженого секретно-політичного відділу Тиврівського райвідділку НКВС Сікоського К.К. за підробку підписів на протоколах допиту свідків арештували на 5 діб з виконанням службових обов'язків⁶⁷.

Із посиленням репресій проти населення частішали випадки порушення співробітниками НКВС процесуальних норм законодавства. З'явилися факти створення фіктивних справ. У січні 1937 р. за спробу створення такої справи був арештований на 3 доби начальник Дунаєвського райвідділку НКВС Видайко В.Ф.⁶⁸. Оперуповноважений Кам'янець-Подільського окрвідділу НКВС Карабейник А.В. пішов ще далі – оформив матеріали на фіктивну агентурну розробку та її ліквідацію. Вчинок чекіста кваліфікували як злочинно-халатне відношення до агентурно-оперативної роботи і покарали ув'язненням на 10 діб⁶⁹. Помічника начальника особливого відділу УДБ 17 стрілецького корпусу та оперуповноваженого особливого відділу УДБ 97 стрілецької дивізії «за злочинну фальсифікацію оперативного документа» арештовано на 20 діб кожного з відстороненням від оперативної роботи.

Регулярно відбувалися підштовхування керівництвом співробітників до «активізації» боротьби з «ворогами». У телеграмі начальника Вінницького облуправління НКВС Тимофєєва М.М. від 13 червня 1937 р. до усіх районних начальників НКВС зазначалося нерозуміння рішень березневого пленуму ЦК. Констатувалися слабкі результати по роботі з ПОВ, українською контрреволюцією, троцькістами, правими і релігійниками. Наказано негайно активізувати агентурну роботу з метою отримання нових агентурних розробок та термінової ліквідації ворога⁷⁰. 6 липня на оперативній нараді керівного складу працівників держбезпеки обласного НКВС за

участі керівників районних НКВС обговорювалася телеграма Леплевського І.М. У ній український нарком критикував діяльність Вінницького НКВС у боротьбі з троцькістами. У своїй промові начальник облуправління Тимофєєв вказував на правильність слів Леплевського і додав, що, незважаючи на арешт 200 осіб, організованого підпілля троцькістів досі не виявлено⁷¹. Тож такі підштовхування до активнішої боротьби з ворогом лише сприяли порушенням законодавства співробітниками органів держбезпеки. Вже у серпні 1937 р. новий начальник облуправління Морозов Г.Д. у листі до керівників периферійних органів зазначав про наявність у слідчих справах, що передані на розгляд «трійки», сфабрикованих оперативними працівниками свідчень. Після цього начальникам оперативних груп доручено усі справи на репресованих перевіряти особисто⁷².

Новопризначений керівник облуправління Корабльов І.М. у листі від 31 березня 1938 р. до усіх начальників оперативних груп, міських і райвідділів вказував на слабку аргументацію справ обвинувачених, які передавалися на розгляд особливої «трійки». Так, у протоколах допитів свідків замість конкретних вказівок на факти контрреволюційної діяльності обвинувачених часто зазначалися загальні роздуми. Одні свідки посилалися на свідчення інших, котрі насправді не допитувалися. Антирадянська діяльність обвинувачених обмежувалася 1930-1932 рр., тоді як матеріали про антирадянську діяльність останніх років відсутні. Додатково зазначалося, що в подальшому такі справи будуть повертатися, а винні особи притягатимуться до відповідальності⁷³. У квітні 1938 р. до відповідальності було притягнуто начальника Ольгопільського райвідділення НКВС Войтова і уповноваженого карного розшуку райміліції Севастьянова: перший арештований на 10 діб, другий – на 5. Підставою для арешту був факт підроблення ними свідчень звинуваченого в контрреволюційній діяльності,

⁶⁶ АУСБУ у Вінницькій обл., ф. 1, оп. 1, спр. 81/1, арк. 81-82.

⁶⁷ Там само, арк. 140.

⁶⁸ Там само, спр. 81/3, арк. 21.

⁶⁹ Там само, арк. 72.

⁷⁰ Там само, арк. 129.

⁷¹ Там само, арк. 135-136.

⁷² Там само, арк. 149.

⁷³ Там само, спр. 81/4, арк. 134.

який свою провину не визнавав. Після такої «корекції» зміст свідчень арештованого діаметрально змінився⁷⁴.

Порушення співробітниками держбезпеки процесуальних норм мало систематичний характер. Так, 10 листопада 1938 р. оперуповноваженому 3 відділу УДБ УНКВС Вінницької області Беркуті А.П. за порушення слідчих термінів по справі оголошено догану. У наказі від 1 грудня вказувалося, що попри ряд оперативних нарад, де обговорювалися факти помилок і збочень у роботі органів НКВС, продовжувалися порушення процесуального законодавства. Найпоширенішими залишалися перевищення термінів ув'язнення, невчасне висунення обвинувачень, порушення термінів допитів тощо. Серед порушників знову фігурувало прізвище чекіста Беркута, якого за систематичне порушення процесуальних норм тепер арештували на 3 доби. Проте інші винуватці вказаних порушень отримали попередження⁷⁵.

Фіксувалися порушення і в місцях постійного утримання. Промовистим є наказ Вінницького облуправління НКВС від 9 липня 1935 р., в якому після обстеження Вінницької та Бердичівської в'язниць виявлено численні порушення. Серед них були незаконні та безпідставно доготривалі арешти, механічне надавання санкцій начальникам міліції на арешти, неправильне використання в'язничних лімітів тощо. У резолютивній частині наказу вимагалось привести справи арештованих до вимог інструкцій, що регулюють тюремну роботу, здійснити перерозподіл лімітів таким чином, що арештованих осіб за дрібні злочини звільнити, а на їх місце арештувати тих, хто скоїв правопорушення серйознішого характеру⁷⁶. Аналогічні порушення виявлені під час обстеження Проскурівської в'язниці. Особливий акцент робився на перевищенні лімітів ув'язнених. Наприклад, ліміт на утримання засуджених складав 50 осіб, а дійсно утримувалося

172 особи. Обмеження на утримання пересильних ув'язнених було на 40 осіб, а утримувалося 55. В результаті начальнику в'язниці висунуто лише вимогу негайної ліквідації усіх «недоліків»⁷⁷.

Комісія УНКВС під час перевірки в'язниць Вінницької області упродовж 8-13 серпня 1938 р. також виявила значні порушення – у камерах ув'язнених знайдено заборонені предмети побуту і гігієни: леза, бритви, ножі тощо. Було виявлено факти п'янок персоналу з ув'язненими, що спровокувало втечу трьох осіб. За результатами перевірки начальника Вінницької в'язниці звільнено, а начальника виправної трудової колонії Губник арештовано на 5 днів та звільнено з органів⁷⁸.

Існували критичні факти порушень норм законодавства. Так, 21 березня 1936 р. начальника Ярмолинецького райвідділку НКВС Назаренка О.П. за незаконне виселення на північ колгоспника було заарештовано на 10 діб і «перекинуто» в інший район⁷⁹. Аналогічне покарання отримав тимчасово виконуючий обов'язки начальника Теофіпольського райвідділку НКВС Патрушев М.Я., який допустив незаконне виселення громадянки та використовував службове становище для безоплатного помолу зерна⁸⁰.

Окремо слід звернути увагу на такі правопорушення, як застосування фізичної сили до підозрюваних та ув'язнених. Закономірно, про подібні випадки не афішували, тому їх могли кваліфікувати як неетичну поведінку співробітника. Наприклад, 10 лютого 1937 р. помічник начальника особливого відділу 25 кавалерійської дивізії за грубе ставлення до ув'язненого в якості покарання отримав догану⁸¹. Теж догану за аналогічне правопорушення отримав оперуповноваженого особливого відділу Старокостянтинівського районного НКВС⁸². За застосування до неповнолітнього ув'язненого недозволених засобів впливу помічника начальника Могилів-Подільської в'язниці Бекера І.А. арештовано на 3 доби⁸³.

⁷⁴ АУСБУ у Вінницькій обл., ф. 1, оп. 1, спр. 81/4, арк. 50.

⁷⁵ Там само, арк. 18-21.

⁷⁶ Там само, спр. 81/1, арк. 184-186.

⁷⁷ Там само, арк. 205.

⁷⁸ Там само, спр. 81/4, арк. 10-12.

⁷⁹ Там само, спр. 81/2, арк. 54

⁸⁰ Там само, арк. 128.

⁸¹ Там само, спр. 81/3, арк. 47.

⁸² Там само, арк. 56.

⁸³ Там само, арк. 55.

Начальника Гніванського виправного трудового комплексу за застосування фізичної сили до ув'язнених та використання їх у власних цілях арештовано на 20 діб та звільнено з органів НКВС⁸⁴.

Таким чином, отримані статистичні дані засвідчили наявність правопорушень співробітників Вінницького обласного УНКВС напередодні «Великого терору». Компаративний аналіз накладених на них стягнень показав, що окремі правопорушення стали нормою у діяльності чекістів. Проте, для інтерпретації отриманих статистичних даних необхідно враховувати особливості досліджуваного періоду, а саме масові репресії 1937-1938 рр. Так, динаміка окремих видів правопорушень за 1935-1936 рр. демонструє їх загальне зростання, в той час як у період 1937-1938 рр. загальна кількість тих же правопорушень різко зменшилася. Таку специфіку можна пояснити двома чинниками. По-перше, систематичне застосування адміністративного арешту як міри покарання за окремі порушення, наприклад, невиконання доручень чи вказівок, неподання або невчасне подання оперативної інформації та звітності, підвищило виконавчу дисципліну чекістів. По-друге, у період масових каральних акцій на певні протиправні вчинки підлеглих керівництво не звертало увагу. Аби викрити якомога більше «ворогів народу», контрреволюційних чи фашистських організацій

тощо, формальна сторона їх досягнення відсувалася на другий план.

Аналіз стягнень, які застосовувалися до порушників, продемонстрував, що найсуворіша відповідальність наставала за порушення посадових обов'язків і виконавчої дисципліни, фінансові зловживання, а також слабку оперативно-агентурну роботу. Також суворе покарання порушники отримували за використання свого службового становища для задоволення особистих потреб і за так звану «неетичну поведінку» або «дискредитацію органів НКВС». Чимало було порушень «соціалістичної законності», але до їхніх винуватців відносилися поблажливо. У такому випадку каралося не стільки порушення прав звинувачених, ув'язнених чи підозрюваних, скільки факт недотримання революційної законності чекістом, і, як наслідок, його дискредитація органів.

На нашу думку, проаналізовані правопорушення співробітників радянських органів держбезпеки відображали правовий рівень функціонування системи НКВС не лише Вінницької області. Отримані дані можна екстраполювати на загальнореспубліканську площину. Встановлені нами факти систематичного вчинення окремих видів порушень, зокрема так званої «революційної законності» у 1935-1936 рр., в подальшому стали причиною незаконних арештів, фабрикування справ та масових смертельних вироків періоду «великого терору» 1937-1938 рр.

References

- Bazhan O.H. Komitet derzhbezpeky pry RM URSR ta kampaniia masovoi rehabilitatsii zhertv politychnykh represii v Ukraini (druha polovyna 1950-kh – pochatok 1960-kh rokiv) / O. H. Bazhan // Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky. – 2015. - T. 169. – S. 16.
- Bazhan O.H., Zolotarov V.A. «Nesu moralnu vidpovidalnist za vykryvlennia v orhanakh MVS...», або Istoryiia pokarannia ekzekutora «masovoho teroru» I. A. Shapiro u chasy «khrushchovskoi vidlyhy» / O. Bazhan, V. Zolotarov // Kraieznavstvo. – 2013. – № 3. – S. 172-173.
- Podkur R.Yu. Deiaki stereotypy svitohliadu chekistiv pid chas «velykoho teroru» (1937-1938 rr.) / R.Iu. Podkur // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnogo universytetu / Holov. red. F.H. Turchenko. – Zaporizhzhia: Prosvita, 2008. – Vyp. XXIII: Tematychna elita v istorii Ukrainy. – S. 258.
- Podkur R.Yu. Diialnist UNKVD Vinnytskoi oblasti pid chas «velykoho teroru» 1937-1938 rr. / R.Iu. Podkur // Istoryiia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty. – 2007. – Vyp. 34. – S. 216-217.
- Lubianka: Orhany VChK-OHPU-NKVD-NKHB-MNB-MVD-KHB. 1917-1991: spravochnyk / sost. A. Y. Kokurnyn, N. V. Petrov; red. A. N. Yakovlev; Mezhdunarodnyi fond «Demokratyia» (Fond Aleksandra N.Iakovleva). – M.: MFD: Yzdatelstvo Yelskoho un-ta, 2003. – S. 545-546.
- HULAH (Hlavnoe upravlenye laherei) 1917 -1960: sbornyk dokumentov / sost. A. Y. Kokurnyn, N. V. Petrov; red. V.N. Shostakovskiy; Mezhdunarodnyi fond «Demokratyia» (Fond Aleksandra N.Iakovleva). – M.: MFD, 2000. – S.241-242.

⁸⁴ АУСБУ у Вінницькій обл., ф. 1, оп. 1, спр. 81/3, арк. 87.

Олег Бажан (м. Київ), Вадим Золотарьов (м. Харків)

«Особисто я розстріляв 702 контрреволюціонера...» (реконструкція біографії чекіста Михайла Віхмана)

Опираючись на архівні матеріали, вперше детально відтворено основні етапи життя співробітника радянських органів держбезпеки Михайла Мойсейовича Віхмана, його роль в утвердженні радянського режиму на Півдні України, Криму, Поволжі, функціонуванні більшовицької таємної поліції.

Ключові слова: Михайло Мойсеєвич Віхман, «Червоний терор», Одеська губерньська надзвичайна комісія, «Великий терор».

Oleg Bazhan, Vadym Zolotariov

«Personally, I shot 702 counter-revolutionaries ...» (reconstruction of checkist Mykhailo Vikhman's biography)

Based on archival materials, for the first time there are reproduced in detail the main stages of the life of Mykhailo Moiseievych Vikhman, his role in the establishment of the Soviet regime in the south of Ukraine, the Crimea, the Volga region, and the functioning of the Bolshevik secret police. The author used the documents of the Branch State Archive of the Security Service of Ukraine, the Central State Archives of Public Associations of Ukraine, which help to depict a portrait of Soviet state security agencies employee the against the background of the era. The article contains detailed information on the structure of the bodies of the VUCHK-DPU-NKVD, orders that M. Vikhman was guided, information about some checkists from his nearest environment. Reproducing the biography of Mykhailo Vikhman, the authors of the publication were willing to uncover the repressive and punitive policies of Soviet power in Russia and Ukraine under the conditions of the policy of war communism, the NEP, collectivization. Particular attention is paid to the specifics of regional peculiarities, to the direct performers of these repressive actions.

Key words: Mykhailo Moiseievych Vikhman, «Red Terror», Odesa Provincial Extraordinary Commission, «Great Terror».

Oleg Bazhan, Vadim Zolotarev

«Лично я расстрелял 702 контрреволюционера...» (реконструкція біографії чекіста Михайла Віхмана)

Опираясь на архивные материалы впервые детально воспроизведены основные этапы жизни сотрудника НКВД Михаила Моисеевича Вихмана, его роль в становлении советского режима на Юге Украины, в Крыму, Поволжье, функционировании большевицкой тайной полиции.

Ключевые слова: Михаил Моисеевич Вихман, «Красный террор», Одеская губернская чрезвычайная комиссия, «Большой террор».

У дослідженнях, присвячених «червоному терору» в Криму, Куренівському повстанню 1919 року, діяльності Одеської губерньської надзвичайної комісії згадується ім'я чекіста Михайла Мойсейовича Віхмана. Зовнішній бік біо-

графії людини, яка була уособленням «червоного терору» на Одещині представлений у невеличкому нарисі¹ та у вигляді стислих відомостей на сторінках довідників про кадровий склад ВУЧК-ДПУ-НКВД-КДБ². Автори нарису на основі ар-

¹ Катчинский О.И. «Окаянные дни» Ивана Бунина. – М.: Вече, 2014. – С. 335-344.

² Абрамов В. Евреи в КГБ. – М.: Яуза, Эксмо, 2005. – С. 142–143; Ф.Э. Дзержинский – председатель ВЧК-ОГПУ. 1917–1926 /Сост. А.А. Плеханов, А.М. Плеханов. – М.: МФД, Материк, 2007. – С. 724–725; Золотарев В.А., Степкин В.П. ЧК-ГПУ-НКВД в Донбассе: люди и документы. 1919–1941. – Донецк: Алекс, 2010. – С. 125–126; ВЧК.1917–1922. Энциклопедия / Авт.сост. А.М. Плеханов, А.А. Плеханов. – М.: Вече, 2013. – С. 84–85; Тулишиц М.А., Золотарёв В.А. Евреи в НКВД СССР. 1936–1938. Опыт биографического словаря – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Университет Дмитрия Пожарского, 2017 г. – С.192–194.

хівних матеріалів прагнуть вибудувати вірогідну версію життя чекіста Михайла Віхмана, висвітлити його діяльність на керівних посадах в радянських органах державної безпеки.

Михайло Мойсейович Віхман народився 18 травня 1888 р. в станиці Городофорпостинська Астраханського повіту Астраханської губернії. Варто зазначити, що у 1893 р. станиця була перейменована в Отаманську, а в 1921 р. трансформувалася у фабрично-робітниче селище імені Трусова в межах міста Астрахань. Тому не дивно, що в більшості документів, М. Віхман вказував місцем свого народження Астрахань. Його батько, Мойсей Аронович Віхман, був сином талмудиста³ і заробляв собі на хліб тим, що в астраханському порту скуповував у рибалок їхній улов та перепродавав великим рибним торговцям. Напередодні Першої російської революції Мойсей Віхман потрапив у борги, внаслідок чого все його майно було описане та продане. Після банкрутства М.А. Віхман влаштувався прибиральником з засолу риби і до останніх днів свого життя працював по найму⁴. Попри фінансові негаразди Мойсей Аронович прагнув дати синові якісну освіту. У 1907 р. Михайло Мойсеєвич закінчив 7 класів реального училища в Астрахані, а наступного року – курси кіномеханіків і електромонтажу. Трудовий шлях розпочав у 1908 році у якості електромонтера в астраханській монтажній конторі Керна, а згодом в конторі Елухена. У 1912 р. Віхмана призвали на військову службу. Опановував військову професію у 24-му саперному батальйоні, дислокованому у місті Самарі. У розпал Першої світової війни відбув на фронт у якості рядового-сапера 11-го саперного батальйону, був нагороджений георгіївським хрестом 4-го ступеню. Відомо, що у 1916 р. ефрейтор М.Віхман лікувався у шпиталі.

Позитивно сприйнявши жовтневий переворот у Петрограді, М. Віхман долучається до вій-

ськових формувань більшовиків та бере активну участь у придушенні козацько-калмицького повстання 11–24 січня 1918 р. в Астрахані під керівництвом військового отамана генерал-майора Івана Олексійовича Бірюкова (1856–1919)⁵.

З початком активних бойових дій на Волзі М. Віхман вступає до лав ЧК, про що згодом напише так: «коли ворошиловці (бійці Царицинської групи військ під командуванням Клима Ворошилова – авт.) прийшли до Царицина, я почав працювати в Царицинській ЧК. З корінням знищував контрреволюцію я відрубав їм голову, власноручно виконуючи вироки»⁶. Функцію ката М. Віхман опанував у той час коли до Царицина на початку літа 1918 року прибув Йосип Сталін. Наділений надзвичайними повноваженнями керівника продовольчої справи на Півдні Росії, Йосип Сталін відразу заходився утверджувати диктатуру пролетаріату методами «червоного терору». У місті почалися широкомасштабні викриття «контрреволюційних осередків». Першим був заарештований начальник штабу Північно-Кавказького військового округу Анатолій Леонідович Носович (1878–1968) та кілька його підлеглих. В п'яти томній «Історії громадянської війни в СРСР», яка побачила світ у 50-х рр. ХХ сторіччя відзначалося, що «Царицинська ЧК викрила змову колишнього царського полковника Носовича ... Заколотники готували підняти повстання проти більшовиків під час наступу білих козаків»⁷. Утім, насправді все було інакше. За вказівкою наркомвійськморю РРФСР Л.Д. Троцького А.Л. Носович був звільнений, але вже 11 жовтня 1918 р. втік до білогвардійців, прихопивши надважливі важливі документи штабу Південного фронту, що призвело до відчутних поразок Червоної армії⁸.

Серпневі 1918 року арешти торкнулися колишніх царських чиновників, офіцерів, підприємців і пересічних громадян. Кістяком контрре-

³ *Качинский О.И.* «Окаянные дни» Ивана Бунина. – М.: Вече, 2014. – С.335.

⁴ ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр. 33032-ФП, т. 14, арк. 57.

⁵ Див. докл.: *Антропов О.О.* Астраханские казаки и калмыки в борьбе с большевиками (конец 1917 – начало 1919 гг.) // Новый исторический вестник. – 2007. – №2 (16) – С. 231–243.

⁶ ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр. 33032-ФП, т. 15, арк. 154.

⁷ История гражданской войны в СССР: в 5 томах. Т. 3. Упрочение советской власти. Начало иностранной военной интервенции и гражданской войны. (Ноябрь 1917 г. – март 1919 г.) / Ред. комиссия тома: Найда С. Ф., Обичкин Г. Д., Петров Ю. П., Стручков А. А., Шатагин Н. И. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1958. – С.426.

⁸ *Шехаев Б.А.* Боевая жизнь 16-й стрелковой Ульяновской имени Киквидзе дивизии. – М.-Л.: Гос. Воениздат, 1926. – С. 20.

волюційних сил була оголошене «угруповання», очолюване службовцем наркомату шляхів сполучення М.П. Алексєєвим, який прибув до Царицина з Москви. Швидко розслідування надуманої справи завершилося розстрілами, про які було повідомлено у місцевій газеті.

Разом з М.П. Алексєєвим був заарештований і прибулий до Царицина з Москви член Вищої ради народного господарства РРФСР більшовик з чималим партійним стажем К.О. Махровський, якого кілька місяців протримали в тюрмі. Після звільнення обурений К. Махровський написав розлогу записку в Москву про «царицинські звірства», в якій стверджував, що справу М.П. Алексєєва сфабрикували місцеві чекісти: «Бачу таку картину... М.П. Алексєєв, обличчя якого являло суцільну криваву маску... Одне око було зовсім закрите, і не можливо було зрозуміти, чи вибито воно зовсім чи покрито пухлиною ... Алексєєва били рукояткою револьвера, кулаками, коли він упав, топтали ногами... Повертаючись до галереї типів, і заарештованих і таких, що утримувалися при ЧК, які мені довелося спостерігати, повинен відзначити наступне: більшість з них заарештовані випадково, розстріляні, а через деякий час в місцевих газетах з'являлися нотатки, в яких розстріляні перераховувалися з віднесенням до всякого роду злочинів»⁹. Окрім керівників царицинської ЧК К. Махровський звинуватив в організації «царицинського терору» Й. Сталіна та навів приклади, коли людей заарештовували лише за те, що дозволяли собі сперечатися з членом радянського уряду та ЦК РКП(б).

Керівник радянського уряду В.І. Ленін спочатку негативно поставився до самоправства Й.В. Сталіна, але 21 березня 1919 р., виступаючи на VIII з'їзді РКП(б) наголосив: «У нас бували суперечки, помилки – ніхто цього не заперечує. Коли Сталін розстрілював у Царицині, я думав, що це помилка, думав, що розстрілюють неправильно... Моя помилка розкрилася, адже я телеграфував: будьте обережні. Я робив помилку. На

те ми всі люди... Заслуга царицинців, що вони відкрили цю змову Алексєєва»¹⁰.

На початку вересня 1918 року Йосип Сталін, Клим Ворошилов від імені керівництва Північно-Кавказького військового округу відправили до Москви рапорт про організацію в регіоні «відкритого, масового, систематичного терору проти буржуазії та її агентів»¹¹. У відповідь на замах на В.Леніна (30 серпня 1918 року на заводі Міхельсона в Москві) у Царицині одночасно було розстріляно понад 50 осіб¹². Лише за опублікованими в тогочасних газетах даними Царицинська ЧК у серпні-жовтні 1918 р. покарала на смерть 102 особи, з яких 28 були колишніми офіцерами та 24 жандармами¹³. Визначити кількість «класових ворогів» особисто страчених чекістом М. Віхманом у Царицині на основі відомих на сьогодні архівних документів не є можливим. Не вивченим в біографії М. Віхмана залишається період, коли він, після захоплення Царицина денікінцями, командував військовим підрозділом, який у документах особового походження згадується під назвою «1-й партизанський червоний полк»¹⁴.

Більш охоче в листуванні з органами державної влади М. Віхман розповідає про особистий внесок у розгром контрреволюції в Україні. Не забував при нагоді підкреслити важливість своєї місії у придушенні Куренівського повстання – організованого масового збройного виступу проти радянської влади, здійсненого 9-10 квітня 1919 року селянами низки передмість Києва та приміських сіл. Справді, завдяки загонам бійців-«інтернаціоналістів» – євреїв (під командуванням М. Віхмана) і китайців (командир – Лі Сю Лян), які вчасно прибули в район Подола було зірвано спробу повстанців замкнути кільце навколо Києва¹⁵. Радянські історики, описуючи придушення Куренівського повстання часто-густо цитували уривок з газети «Вісті ВУЦВК» за квітень 1919 року, але при цьому свідомо уникали згадки про астраханського єврея

⁹ Хлевнюк О.В. Жизнь одного вождя. – М.: АСТ, Corpus, 2016. – С. 90–91.

¹⁰ Ленинский сборник XXXVII. – М.: Издательство политической литературы, 1970. – С. 136.

¹¹ Известия ВЦИК. – 1918. – 2 сентября.

¹² Ратьковский И. С. Красный террор и деятельность ВЧК в 1918 году. – СПб: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2006. – С. 151.

¹³ Там само. – С. 170.

¹⁴ ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр. 33032-ФП, т. 15, арк. 13зв.

¹⁵ Коваль Р. Отаман Зелений. – Київ-Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2008. – С. 27; Файзулін Я., Гінда В. Україна у вогні минулого століття: постаті, факти, версії. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2015. – С. 183.

М. Віхмана та китайця в лавах ЧК Лі Сю Ляна ймовірно задля формування міфу про громадянську війну в Україні: «Беззавітна хоробрість та відданість, яку демонстрували загони ЧК у боротьбі з повсталими бандитами, зіграли колосальну роль у ліквідації цього погромного виступу. Швидко та стійко під градом куль загони ЧК йшли в атаку на бандитів... Якщо місто не було розгромлене озвірілими бандитами, то тільки завдяки прекрасним та енергійним діям ЧК»¹⁶.

Приборкавши чергову хвилю повстанського руху на Київщині, М. Віхман разом з колишнім начальником секретного відділу ВУЧК Олексієм Івановичем Пузирьовим, колишнім інструктором

ВЧК Григорієм Мойсейовичем Меламедом і колишнім секретарем Царицинської ЧК Веніаміном Веніаміновичем Сергєєвим наприкінці квітня 1919 року вирушає до Одеси¹⁷. У важливому для більшовиків причорноморському місті досвідчені чекісти мали обійняти керівні посади Одеської губернської ЧК (ОГЧК): О.І. Пузирьов очолив секретно-оперативний відділ; В.В. Сергєєв – він же «товариш Веніамін» – агентурний відділ; Г.М. Меламед – юридичний відділ; М.М. Віхман – оперативну частину секретно-оперативного відділу (підрозділ здійснював арешти, примусове вилучення майна, проводив обшуки, відповідав за процедуру виконання смертних вироків)¹⁸.

I ряд сверху:

Злева направо. І. Барац Лев /комиссар-операт./, З. Гуляев Тимофей, В. Краснянский, Ю. Мер Николай /живет в Одессе/, П. Дегтярев Юрий.

II ряд:

І. Якоби Юзек /фотограф/, 2. Юрьев /зам.нач./, 3. Баленков Василий /комиссар-операт./, 4. Віхман Михаил /нач. опер. отд./.

III ряд:

Справа крайний – Щунский Евгений /кличка "Анюта"/, внизу справа лежит Дновский /Кучинский/.

Снимок сделан в 1919 году

Групове фото співробітників Одеської губ. ЧК 1919 р.

Центральний апарат ВЧК і надалі продовжував «зміцнювати» ОГЧК. Серед прибулих до «Південної Пальміри» чекістів слід назвати Станіслава Францовича Реденса (1892–1940), який з 10 липня по 23 липня 1919 р. працював завідувачем юридичним відділом та слідчою частиною ОГЧК. Свояк Сталіна відіграє помітну роль в подальшій кар'єрі М. Віхмана.

Станіслав
Реденс.
1920-ті рр.

¹⁶ Міймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922) – Харьков: Основа, 1990. – С. 338–339; Голинков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. Кн.1. – М.: Политиздат, 1978. – С. 318–320; Голіченко В. Вартові революції. Короткий нарис з історії чекістських органів України від часу їх утворення до 1922 р. – К.: Політвидав України, 1966. – С. 32–37; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. – К.: УРЕ, 1987. – С. 301.

¹⁷ Капчинский О.И. «Окаянные дни» Ивана Бунина. – М.: Вече, 2014. – С. 221.

¹⁸ Там само. – С.73-74.

Згадуючи про своє перше відрядження до Одеси, Михайло Віхман, перш за все, акцентував увагу на особистій участі у знищенні класових ворогів. Розповідав при цьому пристрасно та з елементами патетики: «Лично мною були расстреляны военный министр Украинской Рады – Рагоза¹⁹ и министр Коморный²⁰ и ещё много сотен врагов Советской власти расстреляны моей собственной рукой, точная цифра их записана на моем боевом маузере и боевом карабине»²¹. Ставив собі у заслугу розстріл останнього поліцейського Одеси барона Сергія Васильовича ван дер Ховена (1865–1919)²². Особлива слідча комісія по розслідуванню злочинів більшовиків (створена за розпорядженням Головнокомандуючого Збройними силами Півдня Росії генерала А. Денікіна) восени 1919 р. встановила, що М. Віхман особисто стратив колишнього ректора Новоросійського університету, професора медицини Сергія Васильовича Левашова (1855–1919)²³.

Одночасно з виконанням функції «санітара революції» у «Південній Пальмірі» М. Віхман брав активну участь у придушенні повстання німецьких колоністів на Одещині, яке тривало влітку 1919 року. В ході чергової каральної акції проти невдоволених політикою «воєнного комунізму», яка мала місце у серпні 1919 року М. Віхман зазнав поранення, проте швидко повернувся до лав борців за встановлення радянської влади на Півдні України. Крім того М. Віхман не забував відзначити власну роль у «організованому» відступі наприкінці серпня 1919 року територіального підрозділу ВУЧК з Одеси: «Я, відступаючи з Одеси в 1919 р., залишившись один зі складу Колегії губ. ЧК, вивів

всіх чекістів, сформував 397-й полк і бився в рядах Південної групи військ»²⁴.

Восени 1919 року М. Віхман опинився у місті Уральську у статусі члена Колегії Уральської обласної ЧК²⁵, а після падіння денікінського режиму в Україні, прибув на початку 1920 року до Харкова займатися знищенням «міського бандитизму»²⁶. Можна припустити, що М. Віхман був причетним до діяльності «Особливої групи ВЧК», яка під керівництвом Федора Яковича Мартинова (1893–1944) у січні-березні 1920 р. боролася з кримінальним елементом у Харкові. За декілька місяців членам «Особливої групи ВЧК» вдалося знешкодити кілька бандитських угруповань, які займалися розбоєм, грабунками приватних квартир, державних установ та банків²⁷.

На початку квітня 1920 р. Віхман переїздить до Одеси. Працює на посаді помічника секретаря, а через деякий час секретарем ОГЧК²⁸. Ситуація на той час в портовому місті була дуже складною. У період денікінської окупації багато місцевих комуністів змушені були переховуватися від білого терору у торговців та кримінальників і, як відзначалося в одному з чекістських документів, більшовики-підпільники «після повернення радянських військ опинилися «у боргу» у ворогів радянського ладу. Одеські спекулянти і навіть бандити широко користувалися цією слабкістю місцевих робітників. Робота Одеської губернської ЧК весь час стикалася з проханнями за окремих заарештованих. Потрібно було прислати до Одеси нових рішучих комуністів, не пов'язаних ніякими «особистими відносинами» і лише тоді з'явилася можливість направити роботу Одеської ЧК на вірний

¹⁹ Рагоза (Рагоза) Олександр Францович (1858–1919) – військовий міністр Української Держави у 1918 році. За відмову перейти на службу до Червоної Армії розстріляний 29 червня 1919 року на Катерининській площі в Одесі.

²⁰ Коморний Семен Семенович у 1917–1918 рр. – головний окружний комісар уряду УНР Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній, у березні-травні 1918 р. – генерал-губернатор Одеси.

²¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 5, спр. 51645, т. 2, арк. 225.

²² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 33032-ФП, т. 14, арк. 155 зв.

²³ Капчинский О.И. «Окаянные дни» Ивана Бунина. – М.: Вече, 2014. – С. 103–104.

²⁴ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 33032-ФП, т. 15, арк. 36

²⁵ ВЧК. 1917-1922. Энциклопедия / Авт. сост. А.М. Плеханов, А.А. Плеханов. – М.: Вече, 2013. – С. 84

²⁶ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 33032-фп, т. 15, арк. 36.

²⁷ Отчет Центрального Управления Чрезвычайных Комиссий при Совнаркоме Украины за 1920 год. – Харьков, 1921. – С. 22–23.

²⁸ Капчинский О.И. «Окаянные дни» Ивана Бунина. – М.: Вече, 2014. – С. 337.

шлях»²⁹. Роль «рішучого комуніста» на посаді голови губ.ЧК, необтяженого жодними зобов'язаннями перед одеським криміналітетом мав виконати Станіслав Реденс. Ймовірно повернення Віхмана до Одеси слід розглядати з точки зору «зміцнення» місцевої ЧК.

Отримавши відповідальну посаду в структурі ОГЧК, М. Віхман вкотре нагадав одеситам про себе як про «ліквідатора ворогів радянської влади». Анонімний автор «В.О.» в своїх спогадах «56 днів в Одеській надзвичайці», опублікованих у 1920 р. в емігрантській паризькій газеті «Общее дело» писав: «Приїзд «самого» Віхмана навів настільки сильну паніку на всіх заарештованих, що останні швидко пішли по камерах. Віхман – страховисько Чека. Він власноручно розстрілює засуджених. Про це всім відомо чудово. Однак Віхман, якщо йому фізіономія чиясь не сподобається або йому не догодиш відповіддю, може на місці розстріляти в камері за одноосібним своїм бажанням»³⁰. Як свідчив колишній комендант Одеської ГубЧК Наум Львович Мер (1900–1988) Михайло Віхман встановив своєрідний рекорд – протягом ночі 1920 року власноручно розстріляв понад 250 осіб³¹.

З 1 по 10 серпня 1920 р. М.М. Віхман тимчасово очолював Одеську губ.ЧК³², а згодом, за його власними спогадами, був «командуючим збройними силами Одеського повіту»³³ та брав участь у ліквідації «банди Заболотного – Шаргородського (Балта – Ананьїв)»³⁴ ... в бою був поранений, але лишався на своєму посту до закінчення ліквідації»³⁵. Стверджуючи про знищення

у серпні 1920 р. збройного формування С. Заболотного, М. Віхман видавав бажане за дійсне. У вересні 1920 р. загін колишнього сільського вчителя С. Заболотного здійснив вдалий наліт на Балту. Захопити у полон Семена Федоровича Заболотного (1892/94–1922) чекістам вдалося лише 7 лютого 1922 року. Невдовзі С.Ф. Заболотний здійснив вдалу втечу з Харківської в'язниці та продовжив боротьбу з радянським режимом аж до своєї загибелі в ніч проти 4 липня 1922 р.³⁶.

Брати участь у вистежуванні та остаточному знешкодженні ватажка антирадянського угруповання С. Заболотного М. Віхману так і не довелося. У січні 1921 року М. Віхману було призначено заступником повноважного представника ВЧК по Криму. Про «кримський період» у чекістській кар'єрі М. Віхман, перебуваючи у тюрмі в 1938 році, писав наступним чином: «Балицький³⁷ мене призначив в Крим, для цього просував в Одесі по посаді т.в.о. голови, вказуючи завжди, що потрібно бути добрим виконавцем вищого керівництва, зокрема його, без обговорення. Таким в моїх вимогах був і Реденс. Моє призначення до Криму після винесення рішення Одеського губкому та зняття з роботи та відраження в ЦК було невірним, оскільки я по суті отримав підвищення, великий масштаб роботи. Все це було зроблено для того, щоб послати своїх людей до Криму»³⁸. ... При здобутті Криму був призначений особисто тов. Дзержинським першим головою Надзвичайної Комісії Криму, де за завданням бойового органу партії ВЧК знищив «енну кількість» білогвардійців – залишки

²⁹ Отчет Центрального Управления Чрезвычайных Комиссий при Совнарком Украины за 1920 год. – Харьков, 1921. – С.6.

³⁰ В.О. 56 дней в Одесской чрезвычайке // Красный террор глазами очевидцев. – М.: Айрис Пресс, 2009. – С. 112.

³¹ Бажан О., Золотарьов В. Керівний склад ЧК-ГПУ-НКВД Чернігівщини у 1918–1941 роках // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Чернігівська область. Кн. 1. – Чернігів: РВК «Десяняська правда», 2008. – С.725.

³² Скоркин К.В. На страже завоеваний Революции. Справочник. Местные органы НКВД-ВЧК-ГПУ-РСФСР. – М.: VividArt, 2010. – С. 529.

³³ ЦДАГО України, ф.263, оп.1, спр. 33032-фп, т. 15, арк. 13зв.

³⁴ Там само, арк. 5.

³⁵ Там само, арк. 130-131.

³⁶ Чебан О. Костянтин Завальнюк: «Отаман Заболотний був найпомітнішою постаттю повстанського руху Причорномор'я // Урядовий кур'єр. – 2012. – 2 листопада.

³⁷ Балицький Всеволод Аполонівич (1892–1937) з травня 1920 р. працював заступником начальника Центрального управління надзвичайних комісій та особливих відділів України.

³⁸ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 33032-фп, т. 15, арк. 36.

врангелівського офіцера. Герой Радянського Союзу Папанін І.Д. працював комендантом Кримчека під моїм особистим керівництвом по знищенню біло-зелених банд в Криму»³⁹.

Іван Папанін.
1920-ті рр.

Заради об'єктивності слід відзначити, що 19 грудня 1920 р. Кримську ЧК очолив Йосиф Йосифович Камінський (1890-1924)⁴⁰. Саме колишній голова Мінської губернської ЧК, а не «самозванець» М. Віхман, став де-юре першим керівником Кримської ЧК після повернення на півострів радянської влади. 21 січня 1921 р. Кримська ЧК була розформована, а замість неї було утворено повноважне представництво ВЧК по Криму, яке очолив С.Ф. Реденс⁴¹. Коментуючи це призначення, газета «Известия» згодом писала: «Станіслав Реденс у двадцятому році приходить услід за частинами Червоної Армії на згарище врангелівських таборів, щоб залізною рукою вимести з Криму білогвардійське охвістя»⁴². Ймовірно, що разом з Станіславом Реденсом до Криму прибув і Михайло Віхман.

Станіслав Реденс докорінно змінив саму структуру ЧК на півострові. У Сімферополі, Севастополі та Керчі були утворені міські підрозділи ЧК з правами губернських ЧК (у тому числі надавалася прерогатива у винесенні смертних вироків), з підпорядкуванням безпосередньо повноважному представникові ВЧК на теренах Криму, в повітах функціонували політбюро, з правами виключно проводити слідство, а в Карасубазарському, Бахчисарайському та

Джанкойському районах (згідно постанови Кримревкома від 8 січня 1921 р. № 206 «Про зміни адміністративних кордонів» у деяких повітах створювалися райони) діяли уповноважені. Головою Сімферопольської міської ЧК був призначений Михайло Віхман, який зберіг за собою посаду заступника повпреда ВЧК по Криму; головою Севастопольської міської ЧК Василь Іванович Савинов (1880-1944) – колишній секретар Президії ВЧК; головою Керчинської міської ЧК – Й.Й. Камінський.

Встановити за висловом самого М.Віхмана бодай деяку «енну кількість білогвардійців», знищену ним в Криму для дослідників не є можливим. На сьогодні збереглися поодинокі протоколи засідань комісії Сімферопольської ЧК датовані лютим 1921 року під головуванням М. Віхмана, в яких відображена репресивна діяльність радянських органів державної безпеки на Кримському півострові: 5-го лютого до розстрілу було засуджено 5 осіб; 9-го – 2 особи; 14-го – 3 особи; 21-го – 6 осіб колишніх офіцерів, чиновників та поліцейських⁴³. Відомо також, що 4 квітня 1921 комісія Сімферопольської міської ЧК (голова – Віхман, члени – Цвибак, Глебов, Бирзгал; завідувач відділом Управління Кримського ревкому Антіпов, завідувач відділом юстиції Порецький і секретар Сорін засудили на смерть генерала М.Ф. Сомчинського та Д.І. Юдіна⁴⁴.

Варто зауважити, що прізвище М. Віхмана відсутнє у протоколах засідань судових трійок Кримської ударної групи (йдеться про корпус документів, які зберігаються в українських архівах – авт.), членом яких він був. Немає навіть побіжної згадки про діяльність Михайла Віхмана і у книзі Леоніда Абраменка «Последняя обитель. Крым, 1920–1921 годы», присвяченій червоному терору на півострові⁴⁵. Таким чином можна лише припускати, що в 1921 році М. Віхман був більше

³⁹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 33032-фп, т. 14, арк. 31.

⁴⁰ Из годового отчета КрымЧК за 1921 г. // Реабилитированные историей. Автономная Республика Крым: Книга первая. – Симферополь: ИПЦ «Магистр», 2004. – С. 56.

⁴¹ Скоркин К.В. На страже завоеваний Революции. Местные органы НКВД-ВЧК-ГПУ РСФСР. 1917–1923: Справочник. – М.: VividArt, 2010. – С. 397.

⁴² Часовые социализма // Известия. – 1935. – 27 ноября.

⁴³ Крымские чекисты в начале 1920-х годов: без грима и глянца // Зеркало Крыма. // Зеркало Крыма. Режим доступа: http://zerkalokryma.ru/important/krymskie_chekisty_v_nachale_1920h_godov_bez_grima_i_glyanca/

⁴⁴ Реабилитированные историей. Автономная Республика Крым: Книга первая. – Симферополь: ИПЦ «Магистр», 2004. – С. 59–60.

⁴⁵ Абраменко Л.М. Последняя обитель. Крым, 1920–1921 годы. – К.: МАУП, 2005. – 480 с.

задіяний у розстрілах білогвардійців, ніж у роботі позасудових органів переслідування ворогів радянської влади.

Одночасно з реалізацією організованої фази «червоного терору» на півострові відбувалася реорганізація роботи Кримської надзвичайної комісії. Ситуація з функціонуванням різноманітних чекістських установ на Кримському півострові не подобалася місцевому партійному керівництву. 7-го квітня 1921 року новий секретар Кримського обласного комітету РКП(б) Іван Олексійович Акулов (1888–1937) та голова Кримського ревкому М.Х. Поляков звернулися до ЦУПНАДКОМУ з пропозицією ліквідувати особливі відділи ВЧК IV-ї армії, Чорноморсько-азовських морів і разом з тим посилити діяльність місцевих ЧК. Партійні функціонери пропонували створити насамперед обласну ЧК: «доцільніше всього зараз Сімферопольську ЧК оголосити обласною. Зробити це необхідно негайно»⁴⁶.

14 квітня 1921 р. під головуванням члена Колегії ВУЧК Юхима Георгійовича Євдокимова (1891–1940) відбулося засідання Сімферопольської міської ЧК, на якому було прийнято рішення про ліквідацію в Криму Особливого відділу ВЧК Чорноморсько-азовських морів та реорганізацію Сімферопольської міської ЧК в Кримську обласну ЧК з безпосереднім підпорядкуванням її ВУЧК. При Кримській обласній ЧК створювався Особливий відділ і цьому єдиному органу підпорядковувалися всі надзвичайні органи Криму. На місцях були організовані з правами самостійного винесення смертних вироків Севастопольська та Керченська ЧК, а в інших повітах (Євпаторія, Ялта, Феодосія, Джанкой) повітові ЧК зі зменшеним штатом з правом винесення судових вироків стосовно позбавлення волі та смертної кари, які мала затверджувати Кримська обласна ЧК. Головою Кримської обласної ЧК був призначений М. Віхман, а начальником Особливого відділу – Федір Тимофійович Фомін (1894–1970)⁴⁷. Останній добре знав Михайла Мойсейовича по

спільній роботі в Одесі у 1919 р., втім жодним словом не обмовився про стосунки з ним у надрукованих в 1960-ті роки спогадах⁴⁸. Відсутнє прізвище Віхмана і у мемуарах колишнього коменданта Кримської ЧК Івана Дмитровича Папаніна (1894–1986)⁴⁹.

Повноважний представник ВЧК по Криму Станіслав Реденс на той час вже виїхав до Москви і, здавалося, що у Михайла Віхмана з'явився шанс стати «чекістом № 1» на півострові. Втім вже 25 квітня 1921 р. на об'єднаному засіданні Кримського обкому ВКП(б) і Кримського ревкому М. Віхмана усунули з посади за «арешти відповідальних парттоваришів, абсолютне небажання рахуватися з партійними та радянськими органами, свідому брехню перед керівними установами: областкомом і Кримревкомом»⁵⁰. В умовах, що склалися на посаду голови Кримської обласної ЧК 7 травня 1921 р. був призначений Микола Олександрович Смирнов (1890–?). Та на цьому неприємності для Михайла Віхмана не скінчилися. 18 травня 1921 р. голова ВЧК Ф.Е. Дзержинський направив голові ВУЧК Василю Миколайовичу Манцеву (1889–1938) телефонограму за № 27140, в якій повідомляв, що кандидат в члени політбюро ЦК РКП(б), головний редактор газети «Правда» М.І. Бухарін розповів йому про зміст секретного циркуляра, підписаний М.М. Віхманом (у таємному документі М. Віхман наполегливо радив своїм підлеглим висувати свої кандидатури на посади в місцеві партійні осередки «для підняття авторитету особливого відділу»). Обурений самоправством М. Віхмана, «Залізний Фелікс» зауважував: «видання таких цир-

Федір Фомін.
1920-ті рр.

⁴⁶ Плеханов А.М. ВЧК-ОГПУ в годы новой экономической политики 1921–1928. – М.: Кучково поле, 2006. – С. 185.

⁴⁷ Из годового отчета КрымЧК за 1921 г. // Реабилитированные историей. Автономная Республика Крым: Книга первая. – Симферополь: ИПЦ «Магистр», 2004. – С. 57.

⁴⁸ Фомин Ф. Записки старого чекиста. – М.: Госиздат политической литературы, 1962. – 205 с.

⁴⁹ Папанин И.Д. Лёд и пламень. – М.: Политиздат, 1977. – 416 с.

⁵⁰ Абрамов В. Евреи в КГБ. – М.: Яуза, Эксмо, 2005. – С. 142.

кулярів справою неприпустимою та антипартиною, вважаю, що Віхмана слід негайно прибрати з Криму, прибрати, призначивши і слідство»⁵¹.

Через два дні голова ВУЧК В. Манцев повідомив Ф. Дзержинського про те, що повпред ВУЧК по Криму М. Смирнов відрядив М. Віхмана до Харкова у розпорядження ВУЧК та заодно поінформував голову ВЧК, що Кримський обласний комітет РКП(б) просив ВУЧК відкликати опального чекіста з Криму та заборонити йому працювати в ЧК, зробивши відповідний запис у партійній книжці. Телеграма В. Манцева адресована Ф. Дзержинському завершувалася фразою: «Ваше ставлення до циркуляра Віхмана цілком поділяю і після його приїзду до Харкова прийму відповідні заходи»⁵².

Чи насправді ініціатива М. Віхмана про формування привабливого «іміджу ЧК» була причиною для усунення його від роботи в радянських органах держбезпеки в Криму? Мабуть, ні. Проблемою створення позитивного образу репресивної структури радянської влади переймалися всерйоз і на центральному рівні ВУЧК. Так, наприклад, 8 грудня 1920 р. відбулося чергове засідання бюро партійного осередку Центрального управління надзвичайних комісій і особливих відділів України, яке розглядало питання «про популяризацію ЧК». У протоколі засідання відзначалося, що «це питання неодноразово піднімалося в бюро. Популяризація ЧК, підняття його престижу в очах робітничих мас – нагальне завдання Бюро»⁵³.

Сидять з ліва на право: В.М. Манцев, Ф.Д. Дзержинський, В.А. Балицький.
Харків, літо 1920 р. Другий ряд: невідомий, Іван Степанов-Скворцов.

⁵¹ Плеханов А.М. ВЧК-ОГПУ в годы новой экономической политики 1921–1928. – М.: Кучково поле, 2006. – С. 560.

⁵² Там само.

⁵³ Державний архів Харківської області, ф. 1, оп. 1, спр. 59, арк. 43.

Відповідь на питання чому М. Віхман побував відповідальною посади криється у рядках звіту Кримської ЧК за 1921 р.: «Віхман і Смирнов вели себе занадто незалежними від місцевої влади»⁵⁴. Про невідповідність чекістів партійному апарату, про величезний вплив органів держбезпеки на політичні процеси в Криму простежуються у свідченнях М. Віхмана на допиті восени 1938 р.: «Під час від'їзду до Криму я отримав від Манцева доручення особливо «опрацювати» Дмитра Ілліча Ульянова⁵⁵ з таким розрахунком, щоб його з Криму прибрати. Мені особливо це було підкреслено і Балицьким. Розмови про це була вдома на квартирі у Балицького... перед поїздкою до Криму я і Реденс жили на квартирі Балицького. Завдання по Ульянову я виконав, через пару місяців він був відкликаний до Москви. Справу «розкладання» Ульянова я доповідав в Харкові в ЦУПНАДКОМі по виклику Манцева, в той час, коли до Харкова приїздили т.т. Дзержинський, Рославець⁵⁶ і третього прізвища члена Колегії ВЧК не пам'ятаю»⁵⁷.

Подальшу чекістську кар'єру М. Віхман продовжив на Північному Кавказі. Ризикнемо припустити, що переведення на нове місце служби сталося не без допомоги тодішнього інспектора-організатора повпредства ВЧК по Півдню Росії Семена Митрофановича Штиба (1893-1923), під керівництвом якого Михайло Мойсейович працював в Уральську. Влітку 1921 р. М. Віхман обійняв посаду начальника секретно-оперативного відділу і одночасно заступника голови Ставропольської губ.ЧК. Протягом серпня-жовтня 1921 р. він виконував обов'язки голови Ставропольської губ.ЧК⁵⁸. У неопублікованих спогадах чекіста Г.Т. Яшина подається розгорнута характеристика на керівника Ставропольської губ.ЧК: «Віхман не від світу цього, і я думаю, що він і батька свого б зарахував у контрреволюціонери. Худий, високий на зріст, дещо

сутулий, з суровим поглядом він завжди був чимось стурбований. В Ставрополі він не щадив контрреволюційні елементи, це за його наказом взяли в заручники, а потім розстріляли 5 чоловік з місцевої буржуазії (за повідомленням ставропольської газети «Власть Советов» 7 жовтня 1921 року було розстріляно 13 з 29 заручників, затриманих згідно до постанови Ставропольської губчека від 3-го жовтня «за наліт біло-зелених банд на психіатричну лікарню в ніч на 1 та 6 жовтня, а також за підрив роботи з заготівлі дров для робітників та службовців радянських установ та самих установ» – авт.). Віхман любляв випити, і коли під час партійної чистки Лиманський спитав його: «Ви п'єте, товаришу Віхман?», він гучно заявив: «Пив, п'ю та буду пити, але контрреволюції від цього легше не буде!»⁵⁹.

Г.Т. Яшин пригадав ще одну історію, пов'язану з очільником Ставропольської губЧК: «коли М. Віхману доповіли, що за чутками комісар з обшуків і арештів Щербина привласнив конфісковано майно, то Михайло Мойсейович в різкій формі наказав заступнику голови губ. ЧК Угарову негайно заарештувати Щербину та поставити на Колегії губ. ЧК питання про його страту. Проте «культурний і освічений» Угаров все ж таки зумів переконати Віхмана не арештовувати Щербину, а спочатку перевірити ці чутки. Розслідування довело невинність останнього. Приблизно тоді ж до Віхмана на прийом прийшов неохайний велетень-бородань, запропонував свої послуги у якості ката «бо мав великий досвід», та спитав як він буде отримувати заробітну платню грошима чи продуктами? Віхман миттєво став похмурим, наказав заарештувати відвідувача. З'ясувалося, що цей мешканець села Старомар'євка під час революції 1905 р. був катом в одній з царських в'язниць, а останнім часом став психічно хворою людиною». Як склалася доля ката-добровольця Г. Яшин не повідомляє.

⁵⁴ Реабилитированные историей. Автономная Республика Крым: Книга первая. – Симферополь: ИПЦ «Магистр», 2004. – С. 57.

⁵⁵ Дмитро Ілліч Ульянов (брат В. Леніна) у 1920–1921 роках член Кримського обкома РКП(б).

⁵⁶ Рославець-Устинова Наталія Олексіївна (1888–1957) у 1921 р. начальник Секретного відділу ВУЧК.

⁵⁷ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 33032-фп, т. 15, арк. 36.

⁵⁸ Скоркин К.В. На страже завоеваний Революции. Местные органы НКВД-ВЧК-ГПУ РСФСР. 1917–1923: Справочник. – М.: VividArt, 2010. – С. 485.

⁵⁹ Уривок зі спогадів Г.Т. Яшина люб'язно надав авторам Д.В. Парфьоненко (м. Ставрополь).

У той час коли М. Віхман боровся з «контрреволюційним елементом» на Північному Кавказі в Криму місцева партійна організація позбавила його партійного квитка. Обставини свого виключення з партії М. Віхман подавав наступним чином: «У 1921 році я працював головою Сімферопольської ЧК, в цей час проти повноважного представника Криму Смирнова та групи працівників ЧК була порушена справа по партійній лінії, обвинувачували нас в господарських злочинах. Кримською партійною організацією я був виключений. Питання розбиралося ЦКК. В партії мене відновили у 1923 р. зі збереженням партійного стажу. Через виключення з партії я був звільнений з органів ЧК»⁶⁰.

За для поновлення в лавах більшовицької партії М. Віхман влаштувався робітником-електромонтером до Одеського трамвайного депо. З моменту набуття членства у ВКП(б) кар'єра М. Віхмана потрохи пішла вгору: на початку 1924 р. - завідувач підрозділом нерухомості Одеського міського господарства⁶¹, згодом очолював службу мережі та підстанцій Управління міського трамваю в Одесі; з 1925 р. стає членом ЦК Міжнародної організації пам'яті революції (МОПР)⁶².

У 1939 р. М. Віхман згадуватиме, що у 1926 р. критикував на окружній партійній конференції відповідального секретаря Одеського окружного КП(б)У Павла Пилиповича Маркитана (1887–1937) та начальника Одеського окружного відділу ДПУ Ізраїля Мойсейовича Леплевського (1896–1938) за те, що

Ізраїль Леплевський.
1920-ті рр.

вони допустили контрреволюційну троцькістську роботу голові Одеської окружної ради профспілок Миколі Васильовичу Голубенку (1897–1937). За словами Віхмана Леплевський викликав його до себе в кабінет і заявив, що «критикуючи його я дискредитував орган ДПУ. На це я відповів, що готовий відповідати перед партією за свою критику, яку вважаю вірною. Жаль, що я ще тоді не розпізнав цих ворогів, які творили свою ворожу справу до останніх років. Все вищесказане є в документах, стенограмах»⁶³. Нікого зі згаданої трійки на той час вже не було в живих (причому перший секретар Чернігівського обкому КП(б)У П.П. Маркитан був розстріляний за вказівкою наркома внутрішніх справ УРСР І.М. Леплевського) отже підтвердити або заперечити ці слова Віхмана не могли, а ось посилення останнього на архіви заслуговує на увагу.

У 1928 р. М. Віхман повертається на роботу до органів держбезпеки в якості начальника відділку Харківського окружного відділу ДПУ. У той саме час на адреси найбільших заводів України, а також на ім'я Й.В. Сталіна та голови ОДПУ СРСР В.Р. Менжинського надійшов анонімний лист про нездорову ситуацію в органах ДПУ УСРР⁶⁴ з докладним висвітленням неблаговидних вчинків чекістів. Автором анонімки виявився співробітник Особливого відділу Українського військового округу Фомін, який згодом «за демагогічні, необґрунтовані обвинувачення» був засуджений до позбавлення волі⁶⁵. М. Віхман частково підтримав критику Фоміна, яка стосувалася роботи деяких провідних чекістів України, через що і «отримав на горіхи». В одній зі своїх «сповідей», написаних М. Віхманом під час тюремного ув'язнення зазначалося «за критику я був у загоні (1929 р. за Фоміна)»⁶⁶. Ймовірно, що за свою принципову позицію у справі чекіста Фоміна М. Віхману довелося змінювати місце роботи.

⁶⁰ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 33032-ФП, т. 14, арк. 58.

⁶¹ Капчинский О.И. «Окаянные дни» Ивана Бунина. – М.: Вече, 2014. – С. 342.

⁶² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 33032-ФП, т. 15, арк. 140.

⁶³ Там само, т. 14, арк. 155 зв.

⁶⁴ Повний текст цього листа опубліковано в книзі Шановал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – С. 271-279.

⁶⁵ Державний архів Харківської області, ф. 99, оп. 3, спр. 354, арк. 427.

⁶⁶ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 33032-ФП, т. 14, арк. 154.

Протягом 1929–1930 років Михайло Мойсейович працював заступником начальника Дорожньо – транспортного відділу ОДПУ Закарпатської залізниці. Переведення М.М. Віхмана до Тифлісу відбулося не без допомоги тодішнього повноважного представника ОДПУ по Закарпатській РФСР С.Ф. Реденса.

У розпал форсованої колективізації сільського господарства М. Віхман знову опиняється в Україні. Як досвідченого чекіста його у 1930 році вводять до складу оперативної групи ДПУ УСРР з ліквідації селянських повстань (так званих «волинки») у Тульчинській окрузі. На Поділлі він близько познайомився з начальником Адміністративно-організаційного управління ДПУ УСРР Миколою Станіславовичем Бачинським⁶⁷, тісний зв'язок з яким підтримував і в наступні роки⁶⁸.

Микола Бачинський.
1920-ті рр.

Восени 1930 р. М. Віхмана призначають начальником оперативного відділу 2-го (Донецького) оперативного сектору ДПУ. Очолюваний М. Віхманом чекістський підрозділ проводив роботу по п'яти основним напрямам: 1-й напрям – «розвідка зовнішнього спостереження» (негласне зовнішнє спостереження; супроводження з цією ж метою об'єктів під час їхнього пересування по країні; агентурні зйомки та арешти; негласна охорона іноземних місій і посольств апаратом розвідки); 2-й напрям – «контроль» (виявлення настроїв серед міського населення, армії, селянства). 3-й напрям – «політичний нагляд» (арешти та обшуки за ордерами; виїзди на особливо важливі пригоди; ліквідація конфіскованого майна; виклики на побачення із заарештованими по справам політичних партій; обслуговування міської міліції та проведення агентурних розробок по вказаному об'єкту; обслуговування населення по домівам і проведення попередніх агентурних розробок по узгодженню із відповідними відділами; розшук політичних злочинців; встановлення об'єктів за завданням відділів; боротьба з антирадянською агітацією на вулиці; вилучення через апарат міліції зброї, яка зберігається незаконно у населення; виявлення куркульського елемента;

⁶⁷ Бачинський Микола Станіславович (05.05.1894 – 28.10.1937). Народився у м. Сквирі Київської губернії у родині службовця. У різних документах свою національність указував по різному: українець або росіянин. Член ВКП(б) з червня 1919 р. У 1903–1908 рр. навчався у 2-х класному училищі у Сквирі. З 1908 р. – переписувач на винному складі у м. Сквирі. З 1913 р. – діловод телефонного відділку Сквирського земства. У жовтні 1915 р. – червні 1919 р. – рахівник з матеріальної частини та завідувач електротехнічним складом телефонної мережі Київського губернського земства. З липня 1919 р. – завідувач відділом народного господарства Хорольського повітового комітету Полтавської губернії. У вересні – листопаді 1919 р. – помічник завідувача та завідувач політкурсами політвідділу 14-ї армії, (м. Брянськ). З листопада 1919 р. – співробітник для особливих доручень відділу постачання 14-ї армії. У березні – червні 1920 р. – комісар з постачання Київського губвійськомату у Києві та Черкасах. З червня 1920 р. – секретар при начальнику штабу тилу 14-ї армії. З липня 1920 р. – військовий комісар штабу тилу 14-ї армії. З жовтня 1920 р. – військовий комісар штабу 10-ї дивізії внутрішніх сил у м. Єлисаветград. З січня 1921 р. – військовий комісар штабу 10-ї зведеної стрілецької бригади (Єлисаветград). З травня 1921 р. – помічник начальника оперативної частини політуправління штабу Трудової армії (м. Київ). У вересні 1921 р. – 1922 р. – начальник економічного відділу та член Колегії Волинської губ. ЧК, Житомир. У 1922–1923 рр. – секретар і начальник організаційно-адміністративної частини Волинського губвідділу ДПУ. З 1 жовтня 1923 р. – інспектор Адміністративно-організаційної частини (АОЧ) ДПУ УСРР. З 12 грудня 1923 р. – інспектор з обліку адміністративного відділу АОЧ ДПУ УСРР. З 7 січня 1924 р. – начальник господарчого відділу АОЧ ДПУ УСРР. З 25 січня 1924 р. – секретар ДПУ УСРР. З 15 лютого 1924 р. – начальник адмінвідділу ДПУ УСРР. З 15 грудня 1924 р. – 23.11.1927 р. – заступник начальника адміністративно-організаційного управління (АОУ) ДПУ УСРР. З 23 листопада 1927 р. – начальник Дорожньо-транспортного відділу ДПУ Донецьких залізниць, Харків. З 1 червня 1928 р. – начальник АОУ. З 1 жовтня 1931 р. – начальник відділу кадрів ДПУ УСРР. З 7 січня 1932 р. – заступник повпреда ОДПУ по Центрально-Чорноземній області, Воронеж. З 15 червня 1934 р. – начальник Головного управління робітничо-селянської міліції УСРР. З 11 липня 1934 р. по 17 липня 1937 р. – начальник Управління робітничо-селянської міліції НКВС УСРР. З 19 травня 1937 р. по 17 липня 1937 р. – заступник наркома внутрішніх справ УРСР. Заарештований 17 липня 1937 р. Розстріляний у Москві. Звання: директор міліції (11 липня 1936 р.). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора УСРР (13 грудня 1931 р.), знаком почесного працівника ВЧК – ДПУ(У) №127; знаком почесного працівника РСМ (23 квітня 1936 р.).

⁶⁸ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 33032-ФП, т. 14, арк. 60.

керівництво системою прописки та адресними столами; облік елемента, що проходить по установкам та зовнішньому спостереженню (у загальній картотечі секретаріату); повідомлення у відповідні відділи про прийняття заходів по особливо важливим пригодам у місті; оформлення тимчасово затриманих); 4-й напрям – «спеціальна охорона» (охорона керівництва області; охорона вищих партійних і радянських установ; постійна негласна охорона вищезазначених об'єктів; обслуговування охорони свят, з'їздів, процесів); 5-й напрям – «технічний»: обслуговування відділів телеграфним зв'язком; обслуговування відділів по контролю телефонної мережі; обслуговування телефонного високочастотного зв'язку.

У 1931–1932 роках М. Віхману довелося очолювати Чернігівський міський відділ ДПУ, а з 1932 р. працювати начальником оперативного відділу повноважного представництва ОДПУ по Іванівській промисловій області (ІПО)⁶⁹. Регіональне ДПУ очолював Василь Тимофійович Іванов (1894–1938), який перед цим керував Київським оперативним сектором ДПУ, до складу якого входив у тому числі і Чернігівський міський відділ ДПУ. Можна допустити, що саме В. Іванов запропонував М. Віхману роботу в Іваново-Вознесенську.

У період між 5 і 16 квітня 1932 р. у Вічужькому, Тейковському, Лежньовському та Пучезькому районах ІПО відбувався страйковий рух, в якому взяли участь понад 15.000 робітників. Страйк переріс в політичний бунт, який супроводжувався побиттям керівних працівників і розгромом радянських установ, міліції та райвідділу ОДПУ у Вічужі⁷⁰. По партійній лінії розслідування справи займалася член ЦКК ВКП(б) Прасковія Федорівна Сахарова (1890–1969). За свідченнями М. Віхмана на допиті у 1938 р.: «Іванов дізнавшись про це, доручив мені особливе завдання «обробити» Сахарову з

тим, щоб цю справу змазати. Завдання Іванова мною було виконано, я зійшовся з Сахаровою, їздив кілька разів до Москви, де зустрічався з нею, говорив про справу Іванова, дав йому добру характеристику, вказуючи, що рішення про Іванова буде ударом не по Іванову, а по органу ДПУ, та добився того, що вона закінчила справу так, що Іванов не постраждав»⁷¹.

Отже не дивно, що за клопотанням В. Іванова 20 грудня 1932 р., на честь 15-ти річчя органів ВЧК-ДПУ М. Віхман був нагороджений знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (ХУ)⁷² за № 246. Невдовзі, у березні 1933 р., політбюро

Посвідчення кавалера знаку почесний працівник ВЧК - ДПУ (ХУ) В.Т. Іванова. Таке ж було у М.М. Віхмана.

ЦК КП(б)У затвердило В. Іванова начальником Донецького облвідділу ДПУ⁷³, а М. Віхман лишився працювати в Іваново до кінця 1933 року. Відкликаний у розпорядження ОДПУ СРСР 20 грудня 1933 року, М. Віхман зумів працевлаштуватися лише 22 лютого 1934 р., посівши посаду заступника начальника Донецької обласної міліції⁷⁴. Не виключено, що до Сталіно Михайла Мойсейовича запросив його колишній патрон – Василь Іванов. Варто зауважити, що переведення з органів державної безпеки до

⁶⁹ Іванівська промислова область (ІПО) – адміністративно-організаційне формування в РРФСР у 1929 – 1936 рр., яка включала терени розформованих Іваново-Вознесенської, Володимирської, Костромської та Ярославської губерній.

⁷⁰ Голод в СССР. 1929–1934: В 3 т. Т. 1: 1929 – июль 1932: Кн. 2. – М.: МФД, 2011. – С. 109–115.

⁷¹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 33032 –ФП, т. 14, арк. 27.

⁷² Буяков А.М. Ведомственные награды ОГПУ-НКВД: 1932–1940 гг. Часть II. Знак «Почетный работник ВЧК-ГПУ (ХУ)». – Владивосток: Русский остров, 2008. – С. 101.

⁷³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 282, арк. 12.

⁷⁴ Золотарев В.А., Степкин В.П. ЧК-ГПУ-НКВД в Донбассе: люди и документы. 1919–1941. – Донецк: Алекс, 2010. – С. 126

міліції було суттєвим пониженням для М. Віхмана, але вказати обставини, які сприяли такому своєрідному покаранню не є можливим.

У Сталіно М. Віхман довго не затримався, так як був знятий з роботи на вимогу начальника Донецького облвідділу ДПУ В. Іванова. Потрапив у немилість М. Віхман через те, що виступив проти об'єднання органів міліції та ДПУ»⁷⁵.

16 грудня 1934 року М.М. Віхман отримав чергову посаду – начальник відділу пожежної охорони УНКВС по Дніпропетровській області. Опікуватися діяльністю пожежних команд, які не отримували належного фінансування з місцевого бюджету було не до снаги Михайлу Мойсейовичу. Згодом він зізнавався: «Я вирішив за будь що з цієї роботи піти. Використавши відсутність квартири на протязі майже 5-ти місяців, я заявив, що більше працювати в таких умовах не можу та змусив Миронова⁷⁶ відрядити мене у розпорядження начальника УПО (управління пожежної охорони – авт.) Елькіна⁷⁷. В резерві ВК (відділу кадрів – авт.) я знаходився пару місяців. На роботу мене не послали, хотіли демобілізувати зовсім. Я зайшов до Бачинського в ГУРСМ (головне управління робітничо-селянської міліції –

Сергій Миронов.
1920-ті рр

Юхим Елькін.
1920-ті рр.

авт.) відносно моєї роботи знову в міліції. Останній заявив, що переговорить з хазяїном»⁷⁸.

«Хазяїн», тобто, нарком внутрішніх справ УСРР В.А. Балицький дав таки дозвіл і наприкінці 1935 р. Віхман був призначений заступником начальника Управління робітничо-селянської міліції (УРСМ) по Вінницькій області. Керував на той час вінницькою міліцією Олександр Семенович Скульський⁷⁹ (1900–1971), який під час роботи у 1920-х роках в одеському карному розшуку виділявся особистою мужністю та відчайдушною вдачею, неодноразово брав участь у захопленні особливо небезпечних злочинців, кілька разів був поранений в перестрілках⁸⁰. На посаді заступника начальника УРСМ по Вінницькій області Михайло Мойсейович прагнув протиставити себе «ввічливо-м'якому» О. Скульському з метою «щоб менше перечили підлеглі та менше обговорювали розпорядження»⁸¹. За словами начальника санітарного відділу УРСМ УНКВС Вінницької області Менделя Юкелевича Ройтмана (1901 – ?): «ставлення Віхмана до підлеглих було нелюдським, він рвав подані йому на підпис папери, принижував, ображав, залякував в'язницею, виганяв з кабінету»⁸². Про грубість М. Віхмана та його знущання над підлеглими свідчили

авт.) відносно моєї роботи знову в міліції. Останній заявив, що переговорить з хазяїном»⁷⁸.

⁷⁵ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 33032-ФП, т. 14, арк.38

⁷⁶ Миронов Сергій Наумович (1894 – 1940) у 1933 – 1936 рр. – начальник Управління НКВС Дніпропетровської області.

⁷⁷ Елькін Юхим Давидович (1895-1937) – начальник управління пожежної охорони (УПВ) НКВС УСРР.

⁷⁸ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 33032-ФП, т. 14, арк. 39.

⁷⁹ Скульський Олександр Семенович (1900 – 10.1971). Народився в Одесі в родині робітника-бондаря. Єврей. Освіта нижча: закінчив 4 класи народного училища у 1911 р. та політехнічні курси у м. Одеса у 1916 р. Член ВКП(б) з грудня 1924 р. З 1911 р. працював учнем і помічником майстра в оптичній механічній майстерні в Одесі. У 1919 р. – червоний партизан. З 1919 р. рядовий 2-го окремого кавалерійського полку. З липня 1920 р. на роботі в ЧК. З грудня 1922 р. на роботі в міліції. У 1920-х рр. працював інспектором і начальником активної частини Одеського губернського карного розшуку, начальником карного розшуку Одеського повіту. З грудня 1932 р. – заступник начальника Київської обласної міліції. З 1935 р. – начальник УРСМ УНКВС Вінницької області. З 14 серпня 1937 р. – начальник УРСМ УНКВС Київської області. З 1 червня 1938 р. – заступник начальника УРСМ НКВС УСРР. Заарештований 2 вересня 1938 р. 23 листопада 1939 р. засуджений до 8 років позбавлення волі. Звільнений у березні 1945 р. Після відбуття покарання та реабілітації проживав в Одесі. Звання: капітан міліції (11 липня 1936 р.). Нагороджений: орденом Червоної Зірки (13 листопада 1937 р.); знаком почесний співробітник ВЧК-ДПУ (XV) (23 квітня 1936 р.)

⁸⁰ Барбашин Н.В. Обретение истины. – Одесса, Скайбук, 2008. – С.366.

⁸¹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 33032 – ФП, т. 14, арк. 40.

⁸² Там само, арк. 86.

також начальник фінансового відділу УРСМ УНКВС Вінницької області Михайло Самійлович Лумельський (1900 – ?)⁸³; начальник адміністративно-господарського відділу УРСМ УНКВС Вінницької області Роман Гнатович Касьян (1897 – ?)⁸⁴

За словами ж О.С. Скульського М.М. Віхман був креатурою начальника УРСМ НКВС УСРР М.С. Бачинського, і запам'ятався частими висловлюваннями про незадоволеність своїм службовим становищем⁸⁵. Гнітило М. Віхмана і його невисоке спеціальне звання – старший лейтенант міліції, отримане 11 липня 1936 року. Бажанням звернути на себе увагу, домогтися просування по кар'єрній драбині можна пояснити виступ М. Віхмана з нищівною критикою керівництва української міліції на червневій 1937 р. нараді в Києві, яку проводив перший заступник наркома

внутрішніх справ СРСР комкор Михайло Петрович Фриновський (1898-1940)⁸⁶.

15 червня 1937 р. НКВС УСРР очолив комісар державної безпеки 2-го рангу І.М. Леплевський, який, судячи з всього, не забув М.М. Віхману його критику під час спільної роботи в Одесі. За твердженням заступника начальника УРСМ НКВС УСРР майора державної безпеки Я.З. Камінського⁸⁷ «при відвідуванні мене Віхман був схвильований, виявляв велику образу, що його обійшли у званні, також, що його обійшли при організації нових областей і не був

Яків Камінський.
1920-ті рр.

⁸³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 33032 – ФП, т. 14, арк. 94.

⁸⁴ Там само, арк. 101.

⁸⁵ Там само, арк. 67.

⁸⁶ Там само, арк. 155.

⁸⁷ Камінський Яків Зельманович (18.12.1891 – ?). Народився у Миколаєві у родині конторника. Єврей. У 1908 р. закінчив 4 класи Миколаївського міського училища. У 1912–1919 рр. – анархіст. Член ВКП(б) з березня 1920 р. 3 серпня 1908 р. – учень ливарника у приватній майстерні, Миколаїв. 3 1909 р. – учень ливарника в майстерні, Кривий Ріг. 3 листопада 1910 р. – ливарник на заводі Литовського у м. Одеса. У серпні 1911 р. – березні 1912 р. – ливарник в Одесі потім перебрався у м. Миколаїв де не зміг знайти роботи. 3 березня 1912 р. – ливарник на заводі Кононова (м. Одеса). 3 вересня 1912 р. – шпательник на машинобудівному заводі у м. Львові. 3 1913 р. – ливарник на чеських заводах Австро-Угорщини. У липні 1915 р. – 1918 р. – в'язень табору для інтернованих осіб у Австро-Угорщині. У травні 1918 р. – березні 1919 р. – безробітний та член анархістського підпілля у Миколаєві. 3 березня 1919 р. – завідувач банком у Миколаєві. У травні – липні 1919 р. – боєць Миколаївського караульного полку. Брав участь у ліквідації повстання селян та німців-колоністів поблизу Миколаєва та Вознесенська. 3 липня 1919 р. у складі червоного зведеного загону брав участь в боях проти Добровольчої армії під станцією Помощна. 28 серпня 1919 р. потрапив у полон до махновців під станцією Помощна, був зарахований у 2-й полк імені Нестора Махна, звідки втік через два тижні. У вересні 1919 р. – березні 1920 р. – безробітний та підпільник у Миколаєві. У червні – жовтні 1920 р. – політбоєць, голова комуністичного осередку, секретар військового комісара 305-го батальйону військ ВНУС Херсонської групи Південного фронту. Брав участь у придушенні селянського повстання в районі залізничної станції Долинська. У 1920 р. – січні 1921 р. – секретар військомуч, т.в.о. голови колективу 88-го полку 30-ї бригади ВНУС. Працював у Миколаївській губернській ЧК / губвідділі ДПУ (з 6 січня 1921 р. – завідувач ліквідаційним столом секретно-оперативного відділу, з 10 лютого 1921 р. – помічник уповноваженого 1-ї групи секретно-оперативного відділу, з 26 березня 1921 р. – помічник уповноваженого по лівим партіям, з 18 червня 1921 р. – т.в.о. уповноваженого 1-ї групи, з 21 липня 1921 р. – уповноважений 1-ї групи. 3 15 серпня 1921 р. – т.в.о. начальника політвідділку, з 22 серпня 1921 р. – заступник начальника політвідділку, з 1921 р. – у розпорядженні начальника агентури. 3 14 лютого 1922 р. – заступник начальника уповноваженого агентурою секретно-оперативного відділу, з 5 березня 1922 р. – заступник начальника секретною частиною та уповноважений 1-ї групи, з 3 по 17 травня 1922 р. – т.в.о. начальника секретного відділу (СВ) та за сумісництвом т.в.о. заступника начальника секретно-оперативною частиною (СОЧ), з 17 травня 1922 р. – начальник СВ та заступник начальника СОЧ, з 20 липня 1922 р. – начальник 5-го відділу, з 13 жовтня 1922 р. – начальник 2-го відділку). 3 18 січня по 31 серпня 1923 р. – начальник СВ Одеського губвідділу ДПУ. 3 4 жовтня 1923 р. по 31 березня 1924 р. – помічник начальника СОЧ Київського губвідділу ДПУ. 3 17 квітня 1924 р. – помічник начальника 23-го Кам'янець-Подільського прикордонного загону ДПУ по СОЧ. 3 15 вересня 1925 р. – начальник Тульчинського окрвідділу ДПУ. 3 7 вересня 1926 р. – начальник Проскурівського окрвідділу ДПУ. 3 26 січня 1930 р. – начальник Коростенського окрвідділу ДПУ. 3 1 липня 1930 р. – заступник начальника Одеського окрвідділу ДПУ. 3 15.09.1930 –

призначений начальником обласного управління міліції, і я, позбавлений можливості йому, Віхману, чим не будь допомогти, навіть у переводі на роботу до Києва, чого він, Віхман, наполегливо добивався, через заперечення Леплевського, який вважав за необхідне його демобілізувати»⁸⁸.

14 серпня 1937 р. капітан міліції О. Скульський був призначений начальником УРСМ УНКВС по Київській області, і у зв'язку з цим у Михайла Віхмана з'явився новий начальник - капітан міліції Никанор Іванович Верьовка⁸⁹, давній його знайомий по роботі на Донбасі. За словами

М. Віхмана Н. Верьовка у 1934 р. був засуджений військовим трибуналом до трьох років позбавлення волі за розкрадання цінностей із речових доказів Костянтинівського міського відділу ДПУ, яке він очолював. Втім через заступництво тодішнього наркома внутрішніх справ УСРР В. Балицького, якому

Никанор Верьовка.
1936 рік

помічник начальника Одеського оперсектора ДПУ. З 20 березня по 19 квітня 1931 р. – начальник особливого відділу Дніпропетровського оперсектора ДПУ. З 20 березня по 27 вересня 1931 р. – помічник начальника Дніпропетровського оперсектора ДПУ. 27 вересня 1931 р. відряджений до ДПУ УСРР. З 25 жовтня 1931 р. – помічник начальника Київського оперсектора ДПУ. З березня 1932 р. – заступник начальника Київського облвідділу ДПУ. З 27 лютого 1933 р. – заступник начальника Одеського обласного відділу ДПУ. З 28 серпня 1934 р. – заступник начальника УНКВС Харківської області. З 17 березня 1937 р. по 9 березня 1938 р. – заступник начальника УРСМ НКВС УСРР. У липні – листопаді 1937 р. – т.в.о. начальника УРСМ НКВС УСРР. Заарештований 9 березня 1938 р. 23 листопада 1939 р. Особливою нарадою при НКВС СРСР засуджений до 10 років позбавлення волі. З квітня 1940 р. по 24 березня 1947 р. відбував покарання у Східно-Уральському таборі НКВС СРСР. З осені 1947 р. працював ливарником на заводі у Краснодарі. Заарештований 26 січня 1949 р. Особливою нарадою при МДБ як «колишній троцькіст» засуджений до вислання на поселення у Красноярському краї. Реабілітований 12 липня 1957 р. Наприкінці 50-х рр. ХХ ст. проживав у Києві. Звання: Майор державної безпеки (13.12.1935). Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ(ХВ) № 94 (20 грудня 1932 р.), бойовою зброєю від колегії ОДПУ (28 грудня 1927 р.), золотим годинником від ЦВК УСРР (19 грудня 1937 р.).

⁸⁸ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 33032 –ФП, т. 14, арк. 76.

⁸⁹ *Верьовка Никанор Іванович* (1898 – 04.1957). Народився у селі Насветичево Лисичанської волості Бахмутського повіту Катеринославської губернії в родині робітника-шахтаря. Українець. Освіта: нижча, закінчив у 1911 р. сільську школу. Член ВКП(б) з серпня 1918 р. У 1911 – 1916 рр. – виборець породи, розсильний, конторський учень копальні братів Шматьєвих у с. Насветичево. У 1916 – 1917 рр. – табельник скляного заводу АТ «Лівенгофських скляних і пробкових виробництв» у Рубіжному. У 1917–1919 рр. – конторник копальні братів Шматьєвих; член військревкому, Насветичево; голова Рубіжансько-Аннеусного комітету. У 1919 р. – уповноважений Лисичанського продовольчого повіткому. У 1919 р. – червоноармієць 1-го Бахмутського стрілецького робітничого полку (Харків-Лозова-Гаврилівка-Постово). Після поранення у 1919 р. лікувався у Полтавському хірургічному шпиталі; в 8-му шпиталі у Києві; 2-му госпіталі у Гомелі; у шпиталі, Смоленськ; у шпиталі м. Рибинська Ярославської губернії. У 1920 р. – секретар військ ревкому у м. Лисичанську Донецької губернії. У 1920 р. – уповноважений Лисичанського політбюро. У 1920 – 1923 рр. – уповноважений Юзівського політбюро / окрвідділу ДПУ. З травня 1923 р. – уповноважений Шахтинського окрвідділу ДПУ Донецької губернії. З вересня 1924 р. – начальник економічного відділу Артемівського окрвідділу ДПУ. З травня 1928 р. – старший уповноважений Сумського окрвідділу ДПУ. З 1 жовтня 1930 р. до 27 серпня 1934 р. начальник Костянтинівського районного / міського відділу ДПУ. З 27 серпня 1934 р. – начальник Артемівського міського відділу НКВС і за сумісництвом начальник Особливого відділу 80-ї стрілецької дивізії. З осені 1934 р. знаходився під слідством. З 1934 р. – заступник начальника УРСМ УНКВС Донецької області. З 29 липня 1937 р. – т.в.о. начальника УРСМ УНКВС Донецької області. З 14 серпня 1937 р. – начальник УРСМ УНКВС Вінницької області. З грудня 1939 р. – заступник начальника УНКВС Львівської області. З липня 1941 р. – командир 2-го полку військ НКВС на Південному фронті. З серпня 1942 р. – заступник командира дивізії військ НКВС, Північно-Кавказький фронт. З січня 1943 р. – заступник начальника обласного УНКВС, м. Калач. З травня 1943 р. – начальник УНКВС Харківської області, Куп'янськ. З серпня 1943 р. – начальник УНКВС Харківської області. З 28 вересня 1950 р. – начальник УМВС Кіровоградської області. З серпня 1953 р. звільнений на пенсію через хворобу. Пенсіонер у Харкові. Звання: капітан міліції (11 липня 1936 р.), майор міліції (21 жовтня 1940 р.), полковник міліції (4 березня 1943 р.), полковник (9 вересня 1943 р.). Нагороджений: орденом Леніна (1945 р.); орденом Червоного Прапора (1945 р.); орденом Червоного Прапора (1952 р.); орденом Вітчизняної війни 1-го ступеню (1945 р.); орденом Трудового Червоного Прапора (1948 р.); орденом Червоної Зірки (1942 р.).

він нібито поставляв в квартиру дзеркала з косятинівського заводу, Верьовка домігся заміни вироку на умовне покарання на умовне і був переведений до міліції для роботи у карному розшуку⁹⁰. Згідно офіційних даних начальник Артемівського міського відділу НКВС Верьовка був притягнутий наприкінці 1934 р. до кримінальної відповідальності за «недбальське ставлення до службових відносин» і у грудні 1935 р. засуджений на один рік умовно⁹¹.

Спільно з новим керівником Михайлу Віхману вдалося попрацювати до середини літа 1938 року. Несподівано, 9 липня 1938 року у помешканні М. Віхмана по вул. Пушкіна, буд. 20, кв. 3 співробітниками органів держбезпеки було проведено обшук (вилучено чималий арсенал зброї: 3 маузери, з гвинтівки наган, браунінг) після чого господаря під конвоєм відправлено з Вінниці до Києва.

Михайло Віхман. Тюремне фото.
Липень 1938 року. ЦДАГО України,
ф. 263, оп. 1 спр. 33032-ФП, т. 14, арк. 2.

Затримання М. Віхмана було здійснене на підставі підозри у причетності до антирадянської організації, яка існувала в органах міліції та НКВС УРСР під орудою колишніх високопосадовців в системі держбезпеки В. Балицького, І. Леплевського, та М. Бачинського (дозвіл на арешт М. Віхмана як учасника антирадянської змови в органах робітничо-селянської міліції, військовий прокурор Прикордонних та внутрішніх військ УРСР Морозов підписав значно пізніше – 27 липня 1938 року⁹². До «злочинного угруповання» за даними слідства, які базувалися на показах колишнього заступника начальника Управління РКМ НКВС УРСР Якова Зельмановича Камін-

ПОСЛУЖНОЙ СПИСОК
для лиц, состоящих на службе в органах
Г О С У Д А Р С Т В Е Н Н О Й Б Е З О П А С Н О С Т И
Приказ НКВД СССР от 11.01.1933 г.

ПЕРВАЯ ЧАСТЬ (общие сведения).

Фамилия, кличка (указ. в скоб)	КАМИНСКИЙ
Имя и отчество	Яковлевич
Место ужбы:	
а) наим. органа	Одесский Губотдел Р.П.Д.
б) часть и отделение	Сектор по расследованию
в) занимаемая должность	Начальник
г) с какого врем. в дан. орг.	с 18 Января 1928 г.
д) откуда приб. в послед. долж. дан орг.	с 18 Января 1928 г.
Время и место рождения (приписки)	в 1891 г. Одесско г. уез. вол. с. Нилова
Национальность	Белорос, белорус, украинец, еврей, грузин, армянин, башкир, киргиз, татарин, тузген, чуваш, или
Социальное положение:	
а) по происхождению	Из семьи рабоч., крестьян-бедняка, средняка, служащего, ремесленника, мещанина, дворянина, лица из дворянства, гражд., купца, духовно-зван., офицера, чиновника, помещика или
б) по личному положению	Промыш. работ., земледелец, батрак, ремесленник, торговец, прилазник, служащ. в торг. предпр., банках, заводах, сов. учр., предпр., учителя, б. офицер, учащийся или
Профессия (основная специальность)	Директор

Послужний список Я.З.Камінського.
ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1 спр. 3032-ФП,
т. 1, арк. 278.

ського, входило 12 осіб: начальник командного відділу УРСМ НКВС УРСР Костянтин Васильович Комаров; начальник відділу зовнішньої служби УРСМ НКВС УРСР Аркадій Михайлович Михайлов; начальник відділу по боротьбі з розкраданням соціалістичної власності УРСМ НКВС УРСР Еммануїл Маркович Давидов-Барг; тимчасово виконуючий обов'язки начальника політвідділу УРСМ НКВС УРСР Вольневич; начальник Державтоінспекції УРСМ НКВС УРСР Губанов; колишній начальник УРСМ УНКВС Дніпропетровської області Ераст Іларіонович Дербенцев; начальник УРСМ УНКВС Донецької області Віктор Олександрович Дроздов; колишній начальник УРСМ УНКВС Чернігівської області Андріан Олександрович Петерс (Здебський);

⁹⁰ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 33032 –ФП, т. 14, арк. 101.

⁹¹ Петров Н.В. Кто руководил органами госбезопасности 1941-1954: Справочник. – М.: Международное общество «Мемориал» – Издательство «Звенья», 2010. – С. 249.

⁹² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 33032 –ФП, т. 14, арк. 11.

колишній начальник УРСМ УНКВС Одеської області Петро Мойсейович Селіванов; начальник політвідділу Одеського обласного управління РСМ НКВС УРСР Бондаренко; колишній начальник відділу кримінального розшуку УРКСМ НКВС УРСР Альберт Янович Аузен (розстріляний ще у вересні 1937 р.), а також заступник начальника Вінницького обласного управління РСМ НКВС УРСР Михайло Мойсейович Віхман⁹³.

Яків Камінський. Тюремне фото.
Березень 1938 р. ЦДАГО України,
ф. 263, оп.1, спр. 33032-ФП, т.1, арк. 278.

Олександр Скульський. Тюремне фото.
Вересень 1938 р. ЦДАГО України,
ф. 263, оп.1 спр.33032-ФП, т.4, арк. 17а.

Слід відзначити, що окрім «змови Камінського-Скульського», в 1938 р. в НКВС УРСР була викрита ще одна «міліцейська змова», з членами якої обійшлися значно суворіше. 23 вересня 1938 р. були страчені: Сергій Іванович Козаков (1901–1938) – начальник особливої інспекції УРСМ НКВС УРСР; Аркадій Михайлович Михайлов (1900–1938) – начальник відділу зовнішньої служби УРСМ НКВС УРСР; Яків Павлович Шелигін (1900–1938) – начальник УРСМ УНКВС по Чернігівській області; Микола Іванович Щепетов (1896–1938) – помічник начальника УРСМ УНКВС по Київській області.

У численних скаргах на адресу вищих партійних інстанцій М. Віхман пояснюватиме свій арешт наслідком «нахабного та безпринципного бажання позбавитися від неугодної особи». М. Віхман стверджував, що підставою для його арешту стали: «моя розмова з колишнім начальником Вінницького управління НКВС Корабльовим⁹⁴, який стрілявся після викриття Успенського), коли я виказав свої сумніви в правдоподібності свідчень арештованих, отриманих внаслідок жорстокого побиття; та мої взаємовідносини з начальником Вінницької облміліції Верьовкою... Дивна «втеча» у дворі НКВС Вінниця арештованого начальника Гайсинської міліції Врублевського, який був поранений, а потім пристрелений у дворі та оформлений актом «домашнього порядку» без судово-медичної експертизи; деякі недоліки в роботі коменданта УДБ (управління державної безпеки – авт.) Бельського⁹⁵ і ще низка інших обставин, якими я цікавився, в тому числі привезений мною з периферії протокол (в копії), отриманий нач.[альником]

⁹³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 33032 –ФП, т. 14, арк. 69–72.

⁹⁴ Корабльов Іван Михайлович (1899 -?). У березні 1938 р. – січні 1939 р. - начальник УНКВС Вінницької області. 30 січня 1939 р. здійснив спробу самогубства: двічі стріляв у себе з пістолета. Лікувався в лікарні. З 25 травня 1939 р. – заступник начальника табору та будівництва Архангельського целюлозно-паперового комбінату НКВС. 18 травня 1940 р. був заарештований у лікарняній палаті Московського інституту нейрохірургії, де проходив лікування. 6 травня 1941 р. військовим трибуналом військ НКВС Київського військового округу засуджений за ст. 206-17 «б» на смерть. 24 червня 1941 р. ВК ВС СРСР пом'якшив покарання до 10 років позбавлення волі. З початком німецько-радянської війни у 1941 р. пішим етапом прибув до Харкова, звідки був доставлений до тюрми м. Бугульма (Татарська АРСР). У серпні 1942 р. достроково звільнений з табору та направлений в діючу армії: рядовий-червоноармієць 8-ї окремої штрафної роти 48-ї армії (Брянський фронт). 22 лютого 1943 р. під час бою біля села Красне Орловської області потрапив в оточення та після поранення потрапив у полон. До 5 травня 1945 р. утримувався в таборах для радянських військовополонених в Рурській області (Німеччина), де працював на вугільних шахтах. Звільнений американськими військами та направлений до фільтраційного табору у м. Рава-Руська Львівської області. Після проходження перевірки виїхав на постійне проживання до Куйбишева.

⁹⁵ Бельський Леонід Наумович (1893 - ?). Народився у м. Баку. Єврей. З робітників. Член ВКП(б) з 1931 р. У 1926 – 1931 рр. – уповноважений по боротьбі з контрабандою Миколаївського окружного / міського відділу

Делегати 14-го з'їзду КП(б)У від Вінницької області.
Стоять у першому ряду Т.А. Строкач (другий з права), І.М. Корабльов (четвертий з права).
Г.К. Міщенко (п'ятий з права) м. Київ. Червень 1938 р.
Фото з ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного.

РВ (районного відділу – авт.) УДБ від побитого арештованого про колосальні склади прихованої зброї – явно безглузких, в чому я і виказав свої сумніви начальнику НКВС Корабльову, звертаючи його увагу на те, що робиться по районах в слідчих групах... Зрозуміло, що такий стан не міг влаштувати псевдо-більшовицьке керівництво в лиці Корабльова та Верьовки, тим більше, що Верьовка наказом Корабльова по облуправлінню був призначений керівником однієї з оперативних груп»⁹⁶.

Поступово кримінальна справа стала наповнюватися заявами та показами підлеглих М. Віхмана: старшого інспектора політвідділу, сержанта міліції Кичко, начальника відділу по боротьбі з розкраданням соціалістичної власності старшого лейтенанта державної безпеки Михайла Івановича Щербини, начальника адмі-

ністративно-господарського відділу УРСМ Романа Ігнатовича Касьяна; начальника фінансового відділу Вінницького обласного управління РСМ Михайла Самійловича Лумельського; начальника санітарного відділення Менделя Юкелевича Ройтмана.

Слід зауважити, що свідчення колег не містили жодної згадки про участь М. Віхмана у діяльності законспірованої антирадянської організації, а лише розкривали непоодинокі факти зловживання посадовою особою владою або службовим становищем:

– за рахунок коштів обласного управління міліції у себе в квартирі облаштував лікувальний кабінет (лампа «Солюкс», апарат Дарсонваль, лампи для лікування вуха, горла, носа, набір інструментів для лікування глухоти, інгалятор, електрична піч, машинки для масажу та ін.);

ДПУ. У 1931–1932 рр. – комендант Полтавського оперсектора ДПУ. У 1932–1939 рр. – комендант Вінницького обласного відділу ДПУ / УНКВС. 28 лютого 1939 р. звільнений в запас через хворобу. У 1949 р. звільнений з посади начальника внутрішньої тюрми УМДБ Сталінської області через неможливість подальшого використання. Звання: лейтенант державної безпеки (23 березня 1936 р.), майор. Нагороджений орденами Леніна (12 травня 1945 р.), Червоного Прапора (19 січня 1945 р.), Червоної Зірки (19 грудня 1937 р.).

⁹⁶ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 33032 – ФП, т. 15, арк. 21.

– безкоштовно отримував овес в кавалерійському ескадроні для відгодівлі власних свиней:

– привласнив фотоапарати, рушниці, музичні інструменти, які належали політвідділу УРСМ УНКВС Вінницької області;

– віддав наказ начальнику речового складу зрізати замшеві налобники з 35 касок, які були використані для пошиття черевиків та рукавичок дружині;

– за наполяганням М. Віхмана на кошти поліклініки виготовлені зубні протези для його дружини.

Окрім того, М. Віхману колеги ставили за провину підтримку сім'ї заарештованого «ворога народу» Пилипа Євдокимовича Макеєва (родича по лінії дружини) – колишнього оперативного комісара Київського окрвдділу ДПУ. Не приховуючись, М. Віхман на службових машинах регулярно поставляв родині репресованого у Києві керосин, дрова, продовольство⁹⁷.

Після тривалих і жорстоких допитів із застосуванням тортур (безперервне стояння на ногах від 1 до 4 діб, нанесення тілесних ушкоджень за допомогою ніжки письмового стола, броньованого резинового кабелю, нікельованого батога, дверного ключа) 17 липня 1938 року М. Віхман визнав себе «голим нервом на здоровому радянському тілі» і на 5 друкованих аркушах розкрив власні «антипартійні, антирадянські та контрреволюційні дії» в органах держбезпеки та корисливі мотиви вступу до лав ВНК: «Візьmemo мій вступ на роботу в ЧК. Яку тоді мету міг переслідувати і переслідував я. Перше – це меркантильне питання – гарний пайок, але аж ніяк не розуміння політичної важливості моменту (1918 р.) боротьби з контрреволюцією всіх мастей...»⁹⁸ Разом з тим, М. Віхман просив високопосадовців при розгляді його кримінальної справи врахувати, що він в ім'я революції «особисто розстріляв 702 контрреволюціонери»⁹⁹

Покаянні свідчення чекіста з чималим досвідом оперативної роботи слідство умисно спрямувало в бік розкриття ворожої діяльності, здійснюваної ним в 1932–1933 роках на посаді начальника оперативного відділу Повноважного представництва ОДПУ по Івановській області РСФРР та надання компрометуючої інформації на свого патрона – розстріляного в серпні 1938 року комісара держбезпеки 3-го рангу Василя Тимофійовича Іванова – повноважного представника ОДПУ по Іванівській промисловій області (січень 1932 р. – березень 1933 р.). Не втаїв М. Віхман перед слідством про схеми спекулятивних оборудок, здійснюваних наближеним до В. Іванова начальником господарського відділу в Івановському повпредстві ОДПУ Шпінським: «По всій спекулятивній діяльності «зароблялися» великі суми, так як з Іваново з фабрик бралися по твердим цінам мануфактура вагонами і відправлялася у Київ, а з Києва вивозився цукор в Іваново теж вагонами. Додому ІВАНОВУ доставлялися кращі матеріали з Москви і Києва, під час спеціально відрядженими спекулянтами за тим чи іншим сортом матеріалу»¹⁰⁰.

Шантажуючи арештом дружини, слідчі С. Ратнер¹⁰¹ та Р. Грабар¹⁰² (фото 14) змусили

Василь Грабар.
Тюремне фото. Грудень 1939 р.

⁹⁷ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 33032 – ФП, т. 14, арк. 165-165 зв.

⁹⁸ Там само, т. 15, арк. 25.

⁹⁹ Там само, арк. 154.

¹⁰⁰ Там само, арк. 27-29.

¹⁰¹ *Ратнер Семен Борисович* (1908 - 1946). Народився в Полтаві в робітничій родині. Єврей. Освіта початкова: закінчив 4 класи єврейської школи та школу учнів конторників. Член ВКП(б) з 1939 р. У 1919–1920 рр. – хлопчик на фабриці кишенькових ліхтарів «Циклон» у м. Харкові. У 1920 – 1921 рр. – кур'єр Спілки харчовиків і в комосередку Палацу праці (м. Харків). У 1921–1922 рр. – учень чоботаря чоботарської майстерні ХПО (м. Харків). У 1922 – 1926 рр. – продавець правління ХПО, Харків. У 1926 р. – співробітник редакції «Південсталь» (м. Харків). У 1926 – 1929 рр. – завідувач магазином ТПО Південної залізниці (м. Харків). У 1929 – 1930 рр. – завідувач магазином ХЦРК (м. Харків). У 1930 – 1932 рр. – завідувач магазином ТПО, завідувач пайовим відділом, інструктор оргвідділу ППО (м. Харків). У 1932 р. – серпні 1937 р. – помічник уповноваже-

М. Віхмана вдатися до самообмови і підтвердити факт, що до контрреволюційної організації наприкінці 1935 року його втягнув начальник УРСМ НКВС УРСР Микола Станіславович Бачинський, який діяв за вказівкою наркома внутрішніх справ УРСР Всеволода Аполонівича Балицького. Однак «розговорити» М. Віхмана про конкретні факти шкідницької діяльності ворожого угруповання в лавах міліції, вивудити поіменний список учасників контрреволюційної організації слідству так і не вдалося. Ба більше, М. Віхман через деякий час

відмовиться від своїх свідчень про причетність до антирадянської організації. Намагаючись виправдати незаконний арешт М. Віхмана, слідчі з VI відділу I Управління НКВС УРСР Семен Ратнер, Олександр Майський-Зінов'єв¹⁰³), Сергій

Олександр Майський (Зінов'єв)

ного, уповноважений, помічник оперуповноваженого Валківського райвідділу ДПУ/НКВС Харківської області. 3 серпня 1937 р. – помічник оперуповноваженого 1-го відділку 4-го (секретно-політичного) відділу УДБ УНКВС Харківської області. 3 21 березня 1938 р. – т.в.о. оперуповноваженого 5-го відділку 4-го (секретно-політичного) відділу УДБ УНКВС Харківської області. 3 липня 1938 р. – прикомандирований до 6 відділу 1 Управління НКВС УРСР, де виконував обов'язки помічника начальника 4 відділку. У 1938-1939 рр. – оперуповноважений 9-го відділу УДБ УНКВС Харківської області. 3 1939 р. – начальник 2 відділку 3 відділу Економічного управління УНКВС Харківської області. У 1941 р. – начальник Валківського РВ НКВС. У 1941 р. «зрадив Батьківщині на окупованій території». 17 вересня 1945 р. заарештований. 29 червня 1946 р. військовим трибуналом військ НКВС по Харківській області за ст. 54-16 КК УРСР засуджений на смерть. Страчений. Звання: сержант державної безпеки (23 лютого 1936 р.), молодший лейтенант державної безпеки.

¹⁰² *Грабар Василь Романович* (28.02.1908 – 25.12.1940). Народився в Одесі в родині кур'єра-грубника. Росіянин (за іншими даними – українець) Закінчив 7-літню школу в м. Кодима у 1926 р. та 2 курси технікуму. Член ВКП(б) з 1932. Професія – службовець-дактилоскопіст. У вересні 1928 р. – червні 1932 р. – політкерівник окремого кавалерійського ескадрону. 3 серпня 1932 р. – співробітник ДПУ УСРР. Служив у Бердичеві в особливому відділі 3-ї кавалерійської дивізії (у 1932 – 1933 рр. – практикант, у 1933 – 1935 рр. – уповноважений, у 1935–1936 рр. – полковий оперуповноважений 16 кавалерійського полку. 3 серпня 1936 р. – полковий оперуповноважений механізованого полку). 13 серпня 1937 р. прикомандирований до 5-го (особливого) відділу УДБ НКВС УРСР для проведення слідства «по змові в РСЧА». 3 листопада 1937 р. – начальник 11-го (водного) відділку УДБ УНКВС Житомирської області. 3 20 грудня 1937 р. – начальник 7 відділку (воєнізовані організації) 5-го відділу УДБ НКВС УРСР. 3 липня 1938 р. – начальник 6-го відділу 1-го Управління НКВС УРСР. 3 26 вересня 1938 р. – заступник начальника особливого відділу НКВС Київського особливого військового округу. 4 грудня 1938 р. – заарештований. 11 жовтня 1940 р. – ВТ військ НКВС УРСР за ст. 206-17 п «б» КК УРСР засуджений на смерть. Розстріляний. Звання: Сержант державної безпеки (23 березня 1936 р.), молодший лейтенант державної безпеки (17 листопада 1937 р.), старший лейтенант державної безпеки (23 серпня 1938 р.). Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) (14 серпня 1938 р.).

¹⁰³ *Майський (Зінов'єв) Олександр Гнатович* (12.07.1903 - ?). Народився у м. Бобринець Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Українець. Із робітників. Закінчив вище початкове училище. Член ВКП(б) з 1929 р. У 1921–1922 рр. – районний уповноважений повітового відділу ВУЧК у м. Бобринець. У 1923–1924 рр. – помічник уповноваженого Обліково-інформаційного відділку Єлисаветградського окрвідділу ДПУ. У 1924 р. – помічник уповноваженого Обліково-повідомного відділку Миколаївського окрвідділу ДПУ. У 1928–1930 рр. – районний уповноважений Зінов'євського окрвідділу ДПУ. У 1930–1933 рр. – районний уповноважений Одеського оперсектора/облвідділу ДПУ. У 1933 р. – оперуповноважений секретно-політичного відділку Херсонського міськвідділу ДПУ. У 1933–1937 рр. – начальник Ново-Бузького райвідділу НКВС/ДПУ Одеської області. У 1937 – квітні 1938 р. – начальник 3-го відділку 4-го (секретно-політичного) відділу УДБ УНКВС Одеської області. 3 20 квітня 1938 р. – т.в.о. начальника 14-го відділку 3-го (контррозвідувального) відділу УДБ НКВС УРСР. 3 20 червня 1938 р. – т.в.о. начальника 1-го відділку 5-го (особливого) відділу НКВС УРСР. 3 серпня 1938 р. працював в особливому відділі НКВС Київського військового округу, виконував обов'язки заступника начальника відділу. 3 25 жовтня 1938 р. – т.в.о. начальника 6-го відділу 1-го Управління НКВС УРСР. 3 1939 р. – начальник 2-го відділку Економічного управління НКВС УРСР. 3 лютого 1939 р. перебував у резерві НКВС. Звільнений з НКВС 13 липня 1939 р. 3 1939 р. – начальник мобілізаційного відділу Наркомлісу УРСР. 21 лютого 1941 р. заарештований. 31 березня 1942 р. Особливою нарадою НКВС СРСР засуджений до 10 років позбавлення волі. Звання: лейтенант державної безпеки (22 березня 1936 р.), старший лейтенант державної безпеки (1938 р.). Нагороджений: знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) (14 серпня 1938 р.).

Васильєв¹⁰⁴, Олександр Шаров¹⁰⁵, Роман Грабар знову вдалися до фізичних та психологічних методів впливу до колишнього заступника началь-

Сергій Васильєв

Олександр Шаров.

ника управління Вінницької обласної міліції. У вересні 1938 року в камеру до М. Віхмана «підселили» колишнього начальника Донецької обласної міліції О. Ряботенка¹⁰⁶, який не спромігся вмовити колегу піти на угоду зі слідством в обмін на припинення катувань. Пережиті муки і страждання в Лук'янівській тюрмі

Олександр Ряботенко. Початок 1930-х років.

¹⁰⁴ *Васильєв Сергій Олексійович* (1907 – ?). Народився в с. Вонюх Кологривського повіту Костромської губернії. Росіянин. Закінчив 3-х класне міське училище. Член ВКП(б) з 1931 р. У 1917–1918 рр. – батрак у с. Вонюх. Відомо, що упродовж 1920–1926 років здобував освіту в навчальному закладі (назву освітянського закладу встановити авторам не вдалося). У 1926–1927 рр. – пічник по найму. У 1929–1931 рр. – служив у РСЧА. З вересня 1931 р. – фельд'єгер 2-го розряду Одеського оперсектора ДПУ. З квітня 1932 р. – помічник уповноваженого особливого відділу Одеського облвідділу ДПУ. Служив у особливому відділі 15-ї стрілецької дивізії у Миколаєві (з січня 1933 р. – помічник уповноваженого, з 1934 р. – уповноважений, з 1935 р. – полковий оперуповноважений 43-го полку). Працював уповноваженим особливого відділу УДБ Миколаївського міськвідділу НКВС, оперуповноваженим 5-го (особливого) відділу УНКВС Одеської області. У 1937–1938 рр. – оперуповноважений і т.в.о. начальника відділку 5-го (особливого) відділу УНКВС Миколаївської області. З літа 1938 р. – оперуповноважений та помічник начальника відділку 6-го відділу 1-го Управління НКВС УРСР. До 20 квітня 1939 р. – помічник начальника відділку 2-го (секретно-політичного) відділу НКВС УРСР, звільнений з НКВС. У 1940 р. – керуючий обласним борошномельним трестом у Дрогобичі. У 1967 р. проживав у Житомирі. Звання: сержант державної безпеки (22 березня 1936 р.).

¹⁰⁵ *Шаров Олександр Макарович* (1906 – ?). Народився в с. Фокіно Нижньгородської губернії в родині селянина-бідняка. Росіянин. Освіта нижча: закінчив 5 класів трудової школи. Член ВКП(б) з 1929 р. У 1921–1924 рр. – батрак і учень кравця у с. Фокіно. У 1924–1925 рр. – учень маляра на заводі «Труд» у м. Нижньому Новгороді. У 1925–1928 рр. – піонерський працівник (м. Горький). У 1928 – 1930 рр. – курсант полкової школи, молодший командир механізованого полку (м. Горький). У 1930 – 1931 рр. – практикант ПП ОДПУ Горьківського краю. У 1931 -1932 рр. – штатний практикант ПП ОДПУ Горьківського краю. У 1932 – 1933 рр. – уповноважений Особливого відділу ПП ОДПУ Горьківського краю. У 1933 р. – полковий уповноважений Особливого відділу 17-ї стрілецької дивізії (м. Горький). У 1933–1934 рр. – оперуповноважений Особливого відділу 17-ї стрілецької дивізії (м. Горький). У 1934–1935 рр. – уповноважений 3-го відділку Особливого відділу УДБ УНКВС Горьківської області. У 1935–1937 рр. – оперуповноважений 3-го відділку ОВ УДБ УНКВС Горьківської області. У 1937 р. – начальник відділку 3-го (контррозвідального) відділу УДБ УНКВС Горьківської області. З 2 серпня 1937 р. – начальник 1 відділку 5 (особливого) відділу УНКВС Горьківської області. З 28 листопада 1937 р. – начальник відділку 5-го відділу УНКВС Київської області. З 2 червня 1938 р. – начальник 3-го відділку 5-го відділу УДБ НКВС УРСР. З 20.06.1938 р. – т.в.о. начальника 4-го відділку 5-го відділу УДБ НКВС УРСР. З 30.09.1938 р. – начальник 6-го відділку Особливого відділу НКВС Київського особливого військового округу. З 21 жовтня 1938 р. – начальник 2-го відділку 6-го відділу 1-го Управління (державної безпеки) НКВС УРСР. З 1939 р. – начальник 12-го відділку Особливого відділу Київського особливого округу. З 1939 – начальник 4-го відділку 2-го (секретно-політичного) відділу УДБ НКВС УРСР. З 1941 р. – заступник начальника 3-го відділу 3-го Управління НКДБ УРСР. Звання: молодший лейтенант державної безпеки (23 березня 1936 р.), лейтенант державної безпеки (23 серпня 1938 р.). Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) (14 серпня 1938 р.), орденом Червоної Зірки (15 січня 1945 р.).

¹⁰⁶ *Ряботенко Олександр Іванович* (1896 –26.09. 1938). Народився в Києві в родині робітника-повара. Українець. Освіта середня: закінчив міське училище імені Жуковського у Києві. Згодом продовжив навчання

НКВС надовго закарбувалися в пам'яті М. Віхмана: «Слідчий VI відділу УДБ НКВС УРСР – РАТНЕР, який вів справу, усе «слідство» звів до голої, зовсім не обґрунтованої вимоги дати свідчення про мою участь у право-троцькістській змові в органах міліції. З перших допитів я піддавався систематичному жорстокому побиттю, знущанню, які доходили до звірства та садизма. Перший поверх спецкорпуса Лук'янівської тюрми був перетворений в катівню. Мене піддавали катуванням та тортурам в одиночній камері № 5-7 щоночі, вимагаючи брехливих показів. Протягом липня і до жовтня 1938 року майже щоночі, з 9 годин вечора до 5 год. ранку з перервами, слідчий РАТНЕР, нач. відділу ГРАБАР, КОГАН¹⁰⁷, МАЙСЬКИЙ – «били смертним боєм»... В першій половині жовтня 1938 року, після кількох днів безперервних допитів та нанесення тяжких тілесних ушкоджень в стінах

Наркомата слідчим РАТНЕРОМ, я був заведений в кабінет нач. VI відділу Грабаря, який став вимагати від мене показів... Запаморочливим ударом в потилицю Грабарь звалив мене на підлогу і почав сікти німецьким батоном (стальний звитий спіраллю в трубку). Пом. начальника КОГАН та нач. відділку ВАСИЛЬЄВ, які прибули до кабінету допомагали бити резиновим батоном і тією ж сталюю спіраллю. Обмотавши мені голову, знятою з мене шинеллю, на підлозі Ратнер сідав мені на голову, а удвох Грабар та Коган сікли батоном... Багато разів при втраті свідомості відливали водою, знову пропонували писати і вкотре вдавалися до побиття. Катування продовжувалися три з половиною години»¹⁰⁸.

Скалічений, неспроможний самостійно пересуватися, М. Віхман в квітні 1939 року опинився в тюремній санчастині. Тривалі лікувальні

у київській гімназії в Києві (закінчив 6 класів). У вересні 1912 р. – лютому 1915 р. – чорнороб, конторський учень в панському маєтку, с. Ровчан Чернігівської губернії. У 1915 р. закінчив Житомирську школу прапорщиків. У лютому – вересні 1915 р. – рядовий та молодший офіцер 174-го Роменського стрілецького полку. У вересні 1915 р. – серпні 1919 р. – військовополонений в Німеччині. У серпні - грудні 1919 р. – командир роти 53-го батальйону ВОХР (м. Москва). У грудні 1919 р. – 1920 – командир батальйону 1-го Українського полку. Член ВКП(б) з квітня 1920 р. У 1920 р. – квітні 1921 р. – командир батальйону 3-го запасного полку. 3 травня 1921 р. – командир – військом 9-го полку особливого призначення (м. Маріуполь). 3 1921 р. – начальник міліції Кременчуцької губернії. 3 листопада 1922 р. – начальник міліції Кременчуцького повіту. 3 березня 1923 р. – начальник міліції Роменської округи. 3 червня 1925 р. – начальник міліції Лубенської округи. 3 квітня 1927 р. – начальник Всеукраїнської школи міліції. 3 березня 1932 р. – начальник міліції Харківської області. 3 березня 1934 р. – начальник міліції Київської області. 3 13 липня 1934 р. – начальник УРСМ УНКВС Київської області. 3 14 серпня 1937 р. – начальник УРСМ УНКВС Донецької області. 13 лютого 1938 р. заарештований. 26 вересня 1938 р. засуджений на смерть та розстріляний. Звання: старший майор міліції (11 липня 1936 р.). Нагороди: орден Трудового Червоного Прапора УСРР (9 листопада 1932 р.); знак почесного працівника РСМ (1933 р.), знак почесний працівник ВЧК-ДПУ (XV) (17 листопада 1937 р.)

¹⁰⁷Коган Ізраїль Абрамович (1904 – ?). Народився у Катеринославі. Єврей. Освіта нижча. Член ВКП(б) з 1926 р. У 1918–1920 рр. – помічник токаря по металу на фабриці металевих виробів. У 1921–1923 рр. – співробітник для доручень відділу по боротьбі з бандитизмом Катеринославської губ.ЧК/губвідділу ДПУ. У 1923–1926 рр. – помічник оперуповноваженого особливого відділу 30-ї дивізії (м. Катеринославі). У 1926 – 1929 рр. – уповноважений особливого відділу 7-го стрілецького корпусу (м. Дніпропетровськ). У 1929 – 1932 рр. – начальник відділку особливого відділу 14-го стрілецького корпусу (м. Київ). У 1933– 1934 рр. – заступник начальника політвідділу МТС по ДПУ (Каховський район Одеської області). У 1934– 1938 рр. – помічник начальника особливого відділу НКВС 7-ї дивізії та начальник особливого відділу НКВС 15 стрілецької дивізії. У 1938 р. – начальник 5-го (особливого) відділу УДБ УНКВС Чернігівської області. 3 літа 1938 р. – заступник начальника 6-го відділу 1-го Управління НКВС УРСР. 18 листопада 1938 р. відряджений у розпорядження Укршляхбудтресту. У 1938– 1939 рр. – начальник контори автотранспорту УШОСДОР НКВС УРСР. 3 червня 1939 р. – начальник 3 спецвідділу УНКВС Сумської області. 14 квітня 1940 р. перейшов на іншу роботу. На фронті з 1941 р. У 1943 р. – начальник відділку ОВ НКВС 62-ї армії Сталінградського фронту. На серпень 1943 р. – начальник відділу контррозвідки Смерш 28-го армійського корпусу. У 1947 р. звільнений через невідповідність. Звання: лейтенант державної безпеки (22 березня 1936 р.), капітан державної безпеки (на 1942 р.). Гвардії підполковник. Нагороджений: орденом Червоної Зірки (14 листопада 1942 р.), орденом Вітчизняної війни 2-го ступеню (8 червня 1944 р.), орденом Вітчизняної війни 1-го ступеню (15 грудня 1944 р.), орденом Червоного Прапора (3 листопада 1944 р.), орденом Червоного Прапора (30 травня 1945 р.), медаллю XX років РСЧА (22.02.1938), знаком почесного працівника ВЧК-ГПУ (XV)(28 травня 1934 р.)

¹⁰⁸ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 33032 –ФП, т. 14, арк. 23.

заходи не давали бажаного результату. Прикутим до ліжка, М. Віхман ознайомився з рішенням Особливої наради при НКВС СРСР від 23 листопада 1939 року по його кримінальній справі – 5 років заслання до Казахстану.

Тимчасова інвалідність М. Віхмана змусила військового прокурора військ НКВС УРСР Барткова 31 грудня 1939 року призупинити на певний час рішення Особливої наради при НКВС СРСР про примусове виселення засудженого з місця його проживання з обов'язковим поселенням в середньоазіатській республіці СРСР.

У лютому 1940 році лікувальна комісія санчастини Лук'янівської тюрми встановила, що ув'язнений М. Віхман «страждає залишковими явищами після крововиливу в спинний мозок. У зв'язку з відсутністю фізіотерапевтичної установки, знаходиться в тюремній лікарні немає сенсу. Рекомендоване лікування в стаціонарі з фізіотерапевтичною установкою»¹⁰⁹. Опираючись на виписку з акту медичного огляду, М. Віхмана, після 22-місячного перебування під арештом було звільнено під підписку про невиїзд із міста Києва для подальшого лікування в одній з київських лікарень.

Перебуваючи на лікуванні у фізіотерапевтичній лікарні, а згодом у психоневрологічному інституті, М. Віхман неодноразово звертається до наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берія, наркома

внутрішніх справ УРСР І. Серова, секретаря ЦК КП(б)У М. Бурмистренка з проханням «в ім'я сталінської правди... відмінити рішення Особливої наради... у відверто сфабрикованій справі».

Лише 26 квітня 1941 року «сталінська фемида» відреагувала на благання непрацевдатного внаслідок тортур чекістів Михайла Віхмана. Особлива нарада при НКВС СРСР переглянула кримінальну справу М. Віхмана і змінила рішення Особливої наради при НКВС СРСР від 23 листопада 1939 року та винесла новий вердикт – «обмежитися терміном відбуття покарання в тюрмі, від заслання звільнити».

Зневажений та зламанний сталінським режимом «санітар революції» М. Віхман мав призвичаїтися до нових обставин і шукати можливості для виживання в умовах радянської дійсності. Напередодні німецько-радянської війни переїздить до Астрахані де працює службовцем на підприємствах річкового флоту. У другій половині 1940-х років очолив адміністративно-господарський відділ Головернерго у місті Києві, згодом обійняв посаду начальника відділу постачання курортного управління у м. Трускавець Дрогобицької області. По виходу на пенсію переїхав до Львова, де підробляв продавцем мінеральної води. Михайло Віхман, якому долею було уготовано побувати в статусі ката і жертви комуністичного режиму, помер 1963 року.

References

- Abramenko L.M. *Poslednyaya obyitel' Kгym, 1920–1921 годы*. – К.: МАУП, 2005. – 480 s. [in Russian].
- Abramov V. *Evrey v K·HB*. – М.: Yauza, Эксмо, 2005. – S. 142–143. [in Russian].
- Antropov O.O. *Astrakhanskye kazaky u kalmyky v bor'be s bol'shevykami (konets 1917 – nachalo 1919 hh.)* // *Novyy ystorychesky vestnyk*. – 2007. – №2 (16) – S. 231–243. [in Russian].
- Bazhan O., Zolotar'ov V. *Kerivnyy sklad ChK·HPU·NKVD Chernihivshchyny u 1918-1941 rokakh // Reabilitovani istoriyeyu: U dvadtsyaty semy tomakh. Chernihiv'ska oblast'. Kn. 1*. – Chernihiv: RVK «Desnyans'ka pravda», 2008. – S.725. [in Ukrainian].
- Buyakov A.M. *Vedomstvennye nahrady OHPU·NKVD: 1932–1940 hh. Chast' II. Znak «Pochetnyy rabotnyk VChK·HPU (XV)»*. – Vladyvostok: Russky ostrov, 2008. – С. 101. [in Russian].
- Cheban O. *Kostyantyn Zaval'nyuk: «Otaman Zabolotnyy був найпомітнішою постаттю повстан-*
- s'koho rukhu Prychornomor'ya // Uryadovyy kur'yer*. – 2012. – 2 lystopada. [in Ukrainian].
- Fayzulin Ya. *«Zahal'nyy stan radyans'koyi vlady v Ukrayini takyy, shcho dovodyt'sya dyvuvatysya, na chomu zh vona trymayet'sya»* // *Gazeta.ua* [in Ukrainian].
- Faizulin Ya., Hinda V. *Ukraina u vohni mynuloho stolittia: postati, fakty, versii*. – Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia, 2015. – S.183. [in Ukrainian].
- Fomyn F. *Zapysky staroho chekysta*. – М.: Hosyzdat polytycheskoi lyteratury, 1962. – 205 s. [in Russian].
- F.Э. Dzerzhynskyy – predsedatel' VChK·OHPU. 1917-1926 /Sost. A.A.Plekhanov, A.M.Plekhanov. – М.: MFD, Materyk, 2007. – S.724–725. [in Russian].
- Holichenko V. *Vartovi revolyutsiyi. Korotkyy narys z istoriyi chekist's'kykh orhaniv Ukrayiny vid chasu yikh utvorennya do 1922 r.* – К.: Polityvdav Ukrayiny, 1966. – S. 32–37. [in Ukrainian].

¹⁰⁹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 33032 – ФП, т. 14, арк. 23.

- Holynkov D.L. Krushenye antysovetskogo podpol'ya v SSSR. Kn.1. – M.: Polytyzdat, 1978. – S. 318–320. [in Russian].
- Kapchynskyy O.Y. «Okayannyye dny» Yvana Bunyna. – M.: Veche, 2014. – S. 335–344. [in Russian].
- Khlevnyuk O.V. Zhyzn' odnogo vozhdya. – M.: AST, Corpus, 2016. – S. 90–91. [in Russian].
- Koval' R. Otaman Zelenyy. – Kyiv-Vinnytsya: Derzhavna kartohrafichna fabryka, 2008. – S. 27.
- Lenynskyy sbornyk KhKhKhVII. – M.: Yzdatel'stvo polytycheskoy lyteratury, 1970.- S. 136. [in Russian].
- Maymeskulov L.N., Rohozhyn A.Y., Stashys V.V. Vseukrainskaya chrezvychaynaya komysyya (1918–1922) – Khar'kov, Osnova, 1990. – S.338–339. [in Russian].
- Papayn Y.D. Lëd y plamen. – M.: Polytyzdat, 1977. – 416 s. [in Russian].
- Plekhanov A.M. VChK-ОНПУ v hodyy novoy ekonomicheskoy polytyky 1921–1928. – M.: Kuchkovo pole, 2006. – S. 185. [in Russian].
- Rat'kovskyy Y. S. Krasnyy terror y deyatelnost' VChK v 1918 godu. – SPb: Yzd-vo Sankt-Peterburskogo unyversyteta, 2006. – S. 151. [in Russian].
- Reabylytirovannyye ystoriyye. Avtonomnaya Respublyka Krym: Knyha pervaya. – Symferopol': YPTs «Mahystr», 2004. – S. 59–60. [in Russian].
- Shapoval Yu., Prystayko V., Zolotar'ov V. ChK-HPU-NKVD v Ukrayini: osoby, fakty, dokumenty. – K.: Abrys, 1997. – S. 271–279. [in Ukrainian].
- Shekhaev B.A. Bоевая zhyzn' 16-y strelkovoy Ul'yanskooy ymeny Kykvydze lyvyzyu. – M.- L.: Hos. Voenyizdat, 1926. – S. 20. [in Russian].
- Skorkyn K.V. Na strazhe zavoevannyy Revolyutsyy. Spravochnyk. Mestnyye organyy NKVD-VChK-HPU-RSFSR. – M.: VividArt, 2010. – S. 529. [in Russian].
- Tumshys M.A., Zolotarëv V.A. Evrey v NKVD SSSR. 1936-1938. Opyt byohraficheskogo slovarya — 2-e yzd., yspr. y dop. – M.: Unyversytet Dmytryya Pzharskogo, 2017 h. – S. 192–194. [in Russian].
- VChK. 1917–1922. Entsyklopedyya / Avt.sost. A.M. Plekhanov, A.A.Plekhanov. – M.: Veche, 2013. – S.84-85. [in Russian].
- Velykyy Zhovten' i hromadyans'ka viyna na Ukrayini. Entsyklopidychnyy dovidnyk. – K.: URE, 1987. – S. 301. [in Ukrainian].
- Ystoriyya hrazhdanskooy voyny v SSSR: v 5 tomakh. T. 3. Uprochenye sovetskoy vlasty. Nachalo ynostrannoy voennooy ynterventsyy y hrazhdanskooy voyny. (Noyabr' 1917 h. – mart 1919 h.) / Red. komysyya toma: Nayda S. F., Obychkyn H. D., Petrov Yu. P., Struchkov A. A., Shatahyn N. Y. – M.: Hosudarstvennoe yzdatel'stvo polytycheskoy lyteratury, 1958. – S. 426. [in Russian].
- Zolotarev V.A., Stepkyn V.P. ChK-HPU-NKVD v Donbasse: lyudy y dokumenty. 1919–1941. – Donetsk: Aleks, 2010. – S. 125-126; [in Russian].
- Zub Э. Komanda volkodavov. Kak zachyshchaly Khar'kov v 1920-m // Kharkivtoday. – 2016 – 9 veresnya. [in Russian].

**Національна спілка
краєзнавців України:
панорама
сучасного життя**

Всеукраїнський музейний форум: діалог із суспільством

3–5 липня 2017 р. у м. Переяславі-Хмельницькому відбувся Всеукраїнський музейний форум, присвячений 1110-річчю міста. Його організаторами виступили Переяслав-Хмельницька міська рада, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» та Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Для проведення Форуму був створений оргкомітет, Національну спілку краєзнавців України в якому представляла заступник голови НСКУ Руслана Маньковська.

У Форумі взяли участь понад 150 музейників, науковців, освітян, мистецтвознавців, представників органів державної влади та засобів масової інформації. На урочистому відкритті заходу, яке відбулося в актовому залі Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, його учасників привітали ректор університету, заступник голови НСКУ, член-кореспондент Академії педагогічних наук України, доктор історичних наук, професор Віктор Коцур, міський голова Переяслава-Хмельницького Тарас Костін та генеральний директор заповідника «Переяслав», кандидат історичних наук Олексій Лукашевич. На урочистостях вшанували пам'ять видатного музейника, Героя України Михайла Сікорського. Музичне вітання подарували гостям із усієї України студенти університету.

На пленарному засіданні з доповідями виступили заступник директора Центру пам'яткознавства, доктор технічних наук, професор Леонід Гріффен, заступник голови НСКУ, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук Руслана Маньковська, заступник генерального директора Національного музею українського народно-декоративного мистецтва Адріана В'ялець, директор Музею космонавтики ім. С. П. Корольова в Житомирі Ірина Дячук, завідувач аспірантури-докторантури Академії керівних кадрів культури і мистецтв, доктор історичних наук Віктор Карпов, заступник декана факультету культурології Київського національного університету культури і мистецтв, кандидат педагогічних наук, професор Юлія Ключко. Доповідачі розкрили низку актуальних питань музейної галузі, що стосуються суспільнотворчої ролі сучасних музеїв, участі українських музеїв у міжнародних організаціях, підготовки музейних кадрів.

У наступні дні робота тривала в секціях, у яких взяли участь понад сто учасників Форуму. Вони обговорювали питання удосконалення методів управління музейної галузі, напрями музейної роботи, особливості збереження культурних цінностей на сучасному етапі. Зокрема на секції, модератором якої була заступник голови НСКУ Руслана Маньковська, музейники підняли важливі питання використання сучасних інформаційних технологій у музейній діяльності. Своім досвідом впровадження новітніх підходів поділилися співробітники Національного заповідника «Софія Київська» А. Присякайло та Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» І. Гайдаєнко і С. Вовкодав.

У рамках Форуму діяла виставка літератури з музейної тематики. Свої видання представили Національний заповідник «Софія Київська», Національний науково-природничий музей НАН України, Кам'янський державний історико-культурний заповідник на Черкащині та інші музейні заклади. У ході виставки відбулася презентація монографії Руслани Маньковської «Музеї України в суспільно-історичних викликах ХХ – початку ХХІ століть», яка викликала жвавий інтерес серед науковців та музейників.

Під час Форуму свою художню виставку «Код нації» в університеті представив заслужений діяч мистецтв України художник Юрій Нагулко.

Переяслав-Хмельницький – місто музеїв. Впродовж трьох днів учасники Форуму знайомилися з їхніми скарбами, обмінювалися досвідом із місцевими музейниками.

Учасники Форуму обговорили актуальні питання розвитку музейної галузі в Україні. Вони відзначили високий рівень організації та проведення Форуму, підтримали ініціативу міського голови міста Тараса Костіна щодо проведення Всеукраїнського музейного форуму кожних два

роки. Учасники Форуму наголосили на зростаючій суспільній місії музеїв, їх ролі у збереженні національного культурного надбання, відродженні історичної пам'яті українського народу, формуванні суспільної свідомості.

Під час обговорень були вироблені наступні рекомендації органам державної влади щодо ефективного розвитку музейної галузі:

1. Звернутися до Міністерства культури України про необхідність розробити і затвердити Державну цільову програму розвитку музеїв України на 10 років, в якій передбачити:

1.1. Фінансову стратегію розвитку музейної галузі.

1.2. Мораторій на закриття музеїв та виселення їх з приміщень, в яких вони перебувають, закріпити за музеями земельні ділянки і території, на яких музеї знаходяться.

1.3. Підняття престижу професії музейного працівника, встановивши (окрім національних державних музеїв) доплати до посадових окладів у розмірі 50% – як це вирішено в державі для працівників бібліотек України.

1.4. Баланс оплати праці працівників державних і комунальних національних музеїв, поширивши на комунальні національні музеї встановлення додаткового коефіцієнту підвищення посадових окладів, які застосовуються для державних національних музеїв.

1.5. Удосконалення номенклатури через затвердження типового штатного розпису музеїв усіх форм власності та налагодження системи підвищення кваліфікації працівників музеїв на базі Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв.

1.6. У рамках законів про декомунізацію здійснити переформатування музейних експозицій з тематики Другої світової війни для збереження фондів вказаного періоду.

2. Підтримати ініціативу Асоціації музеїв космонавтики України про надання Музею кос-

монавтики ім. С.П. Корольова (м. Житомир) статусу Національного як базового музею космонавтики України.

3. Створити Всеукраїнський науково-дослідний музезнавчий центр для координації діяльності музейних закладів різного підпорядкування, освітніх установ та громадських організацій, розробки і реалізації музейних проектів.

4. Організувати при Міністерстві культури України Центр управління Музейним фондом України для створення Державного реєстру національного культурного надбання, контролю за порядком обліку Музейного фонду України, його охороною і збереженням.

5. Звернутись до Міністерства культури України, Верховної Ради України та профільного комітету Верховної Ради України з питань культури та духовності з пропозицією обговорити з фахівцями музейної справи та внести зміни до чинної Інструкції з музейно-фондової роботи, затвердженої у вересні 2016 року.

6. Створити Національний інформаційно-комунікаційний центр для комп'ютеризації та автоматизації обліку музейних експонатів, оцифрування найбільш цінних пам'яток культури і мистецтва, формування Музейної інтернет-мережі України із загальною базою даних культурного надбання країни, Національної інтерактивної карти музеїв України, використання та запровадження новітніх технологій у музейній роботі, інформування міжнародної спільноти про культурні надбання України. Розробити та впровадити національні стандарти із обліку та збереження Музейного фонду України (електронного реєстру).

7. Порушити перед Міністерством освіти і науки України питання про підпорядкування музеїв у вищих навчальних закладах відомчому Міністерству.

ДЗЕРКАЛО КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ: репортаж із засідання Правління НСКУ, присвячене 90-річчю наукового журналу «Краєзнавство» та врученню Премії імені академіка Петра Тронька

12 липня 2017 року в конференц-залі Інституту історії України НАН України відбулося засідання Правління НСКУ, присвячене 90-річчю наукового журналу «Краєзнавство». На ньому були присутні керівники більшості обласних організацій Співки, низка відомих краєзнавців, вчені, громадські діячі, представники ЗМІ тощо. Роботу заходу вів голова Національної спілки краєзнавців України, член-кореспондент НАН України О.П. Реєнт.

Засідання розпочалося із вшанування пам'яті відомих діячів краєзнавчого руху, багаторічних членів Правління Співки, які нещодавно відійшли у вічність (Олійник Борис Ілліч, Арсенич Петро Іванович).

До присутніх із вітальним словом звернувся директор Інституту історії України НАН України, член Президії НСКУ, академік НАН України В.А. Смолій.

Робоча частина засідання включала декілька пунктів:

- урочисте вручення Премії імені академіка Петра Тронька НСКУ 2017 р.;
- вручення відзнак НСКУ активістам краєзнавчого руху;
- доповідь «Журнал “Краєзнавство”: історія та сучасні напрями діяльності»;
- про співпрацю Національної спілки краєзнавців України та Української академії історичних наук;
- про досвід Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна з викладання історичного краєзнавства;
- про заходи НСКУ на 2018 рік;
- різне.

Перед розглядом цих питань голова Співки О.П. Реєнт окреслив підсумки роботи НСКУ за період від проведення VI з'їзду до початку липня 2017 р. Зокрема, він проінформував про результати роботи двох засідань Президії НСКУ (16 лютого та 29 травня), проведення Всеукраїнського дня краєзнавства та ініціювання його відзначення на державному рівні, реєстрацію в Міністерстві юстиції України змін до складу керівних органів та Статуту НСКУ, підготовку тиражу підручника «Основи краєзнавства», виступи краєзнавців на радіо- та телепередачах, проведення низки конференцій за участі Співки, напрями співпраці з Малою академією наук України тощо.

Після цього відбулося урочисте вручення Премії імені академіка Петра Тронька. Її цього-річними лауреатами стали:

1) Кремень Василь Григорович – доктор філософських наук, професор, академік НАН України, академік НАПН України, президент Товариства «Знання» України, президент Національної академії педагогічних наук України;

2) Бакіров Віль Савбанович – доктор соціологічних наук, професор, академік НАН України, член-кореспондент НАПН України, академік АН ВШ України, ректор Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна;

3) Губерський Леонід Васильович – Герой України, доктор філософських наук, професор, академік НАН України, академік НАПН України, ректор Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

4) Завгородня Тетяна Костянтинівна – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки імені Богдана Ступарика Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

5) Шваб Анатолій Георгійович – доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;

6) Калакура Ярослав Степанович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка (премія була вручена на засіданні Президії НСКУ 28 вересня 2017 р.).

У своїх виступах лауреати премії наголосили на особливій важливості для них отримати таку високу відзнаку, позитивно оцінили діяльність Співки на ниві розвитку краєзнавства та вказали на необхідність збереження традиції вшанування пам'яті Героя України, академіка Петра Тимофійовича Тронька. Крім того, голова НСКУО. П. Реєнт вручив співчанські відзнаки декільком активістам краєзнавчого руху, дослідникам історії та культури рідного краю.

У своїй доповіді і «Журнал «Краєзнавство»: історія та сучасні напрями діяльності» О.П. Реєнт наголосив, що «історія часопису бере витoki з 1925 р., що ознаменувався важливою подією для розвитку краєзнавчого руху в Україні – Всеукраїнською конференцією з краєзнавства». Він також окреслив основні етапи історії періодичного видання та аргументовано зазначив цінність кожного номеру журналу як важливого джерела інформації про форму і зміст краєзнавчої роботи.

За результатами заслуховування доповіді присутні прийняли рішення взяти її до відома; підготувати матеріали до чергового номеру журналу «Краєзнавство», присвяченого його 90-річному ювілею; видати бібліографічний покажчик журналу (спільно з Національною історичною бібліотекою України); провести в областях заплановані ювілейні заходи; висловити подяку заступнику голови Співки, ректору ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ ім. Г. Сковороди», академіку НАПН України В.П. Коцуру за сприяння у виданні праці «Національна співка краєзнавців України в інформаційному просторі. До 90-річчя журналу «Краєзнавство»».

Заслухавши доповідь заступника голови НСКУ, члена-кореспондента НАПН України О.А. Удада про співпрацю Національної співки краєзнавців України та Української академії історичних наук, члени Правління Співки доручили йому координувати цей напрямок діяльності.

Про досвід Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна з викладання історичного краєзнавства розповів, із демонстрацією презентації, завідувач кафедри туристичного бізнесу та країнознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна А.Ю. Парфіненко. Він ознайомив присутніх із тенденціями розвитку історико-краєзнавчих досліджень в університеті, починаючи із XIX ст., вказав на започаткування наскрізного характеру викладання краєзнавства в 1920-ті – на початку 1930-х рр., констатував його предметну невизначеність у 1990-х рр. та утвердження в якості окремої навчальної дисципліни лише наприкінці 2000-х рр. На завершення обговорення цього питання порядку денного голова Донецької обласної організації НСКУ В.І. Романько запропонував ініціювати встановлення меморіальної дошки на будівлі університету на честь відомого поета Михайла Петренка. Як результат, було прийнято декілька рішень: про необхідність поширення регіональними організаціями Співки досвіду ХНУ ім. В.Н. Каразіна з викладання історичного краєзнавства; доручено заступникам голови НСКУВ. П. Коцуру та О.А. Удоду підготувати нараду представників університетів з питань викладання курсу «Основи краєзнавства» у вищих навчальних закладах України; запропоновано розмістити текст доповіді А.Ю. Парфіненка на сайті НСКУ (пропозиція голови Волинської обласної організації Г.В. Бондаренка).

Наступним етапом роботи засідання стало затвердження «Плану заходів НСКУ на 2018 рік» (після ознайомлення із доповіддю заступника голови НСКУ Р.В. Маньковської). До нього увійшли: нарада представників університетів з питань викладання курсу «Основи краєзнавства» у вищих навчальних закладах України; науковий семінар «Краєзнавчий сегмент у сучасній акаде-

мічній науці» (До 100-річчя НАН України); «Духовна спадщина Олесь Гончара» – презентація творчого доробку письменника (До 100-річчя від дня народження О. Гончара); наукова дискусія «Коліївщина: сучасні підходи» (До 250-річчя козацько-селянського повстання); науково-краєзнавча експедиція «Краєзнавчі маршрути України»; вручення премії імені П.Т. Тронька НСКУ 2018 р.; Третя Всеукраїнська науково-практична краєзнавча конференція «Минуле і сучасне: Херсонщина. Таврія. Каховка»; вручення премії імені Героя України Михайла Сікорського НСКУ 2018 р.; відзначення 10-річчя надання статусу національної Співки краєзнавців; Всеукраїнська науково-краєзнавча конференція «Західноукраїнська Народна Республіка: осмислення історичних уроків» (До 100-річчя ЗУНР); вручення премії імені Д.І. Яворницького НСКУ 2018 р.; круглий стіл «Етапи становлення та розвитку Центру краєзнавства імені академіка П.Т. Тронька Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (До 10-річчя Центру краєзнавства) та ін. У рамках обговорення «Плану» член правління Співки С.М. Аржевітін запропонував організувати у 2018 р. науково-краєзнавчу експедицію до Закарпаття, зокрема до села десяти музеїв Колочава.

Після завершення розгляду заявлених питань порядку денного член Президії НСКУ, заступник директора Українського державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді Міністерства освіти і науки України Д.Г. Омельченко підкреслив особливу важливість краєзнавчої роботи серед молоді та анонсував проведення XI Всеукраїнського зльоту юних туристів-краєзнавців (19–24 липня), а голова Київської обласної організації НСКУ Г.П. Савченко закликав присутніх долучитися до організації Всеукраїнської шкільної олімпіади, присвяченої 100-річчю Української революції.

На завершення роботи присутні мали можливість прослухати декілька українських пісень у виконанні творчого колективу артистів ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ ім. Г. Сковороди». На заході були присутні представники ЗМІ, зокрема газети «Культура і життя», «Центрального каналу» та ін.

*Текст: Володимир Милько
Фото: Олексій Лупандін*

НА ПОРЯДКУ ДЕННОМУ.. (Засідання Президії Національної спілки краєзнавців України 28 вересня 2017 р.)

28 вересня 2017 року відбулося засідання Президії Національної спілки краєзнавців України. На ньому були присутні представники керівництва Спілки, очільники регіональних організацій з різних областей України, представники академічних установ та вищої школи, краєзнавці, ЗМІ.

Порядок денний передбачав розгляд низки питань:

1. На початку роботи зібрання із вітальною промовою з нагоди 80-річчя доктора історичних наук, професора Ярослава Степановича Калакури виступив директор Інституту історії України НАН України, академік НАН України В.А.Смолій. Від імені очолюваної ним установи він висловив найщиріші побажання

ювіляру та подякував за багаторічну плідну співпрацю.

2. Голова Національної спілки краєзнавців України, член-кореспондент НАН України О.П. Реєнт вручив Я.С. Калакурі одну із найпочесніших відзнак Спілки – Премію імені академіка Петра Тронька 2017 р., відзначивши участь ювіляра у активізації краєзнавчого руху в незалежній Україні.

3. Члени Президії розглянули пропозиції від регіональних організацій щодо відзначення краєзнавців Премією імені Героя України Михайла Сікорського 2017 р. та визначилися із кандидатурами лауреатів. Заплановано, що урочисте вручення відбудеться 13 жовтня 2017 року під час проведення VI Всеукраїнського історико-культурологічного форуму «Сікорські читання».

4. Обговорення кандидатів на отримання Премії імені Дмитра Яворницького 2017 р. за-

вершилося прийняттям рішення про необхідність збору більш детальної інформації про їх здобутки у дослідженні та популяризації історико-культурних і природних багатств рідного краю.

5. Наступне питання стосувалося підготовки до проведення наради керівників вищих навчальних закладів України щодо впровадження навчального курсу «Основи краєзнавства». Запрошений на засідання завідувач кафедри освіти

для дорослих Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, професор М.Л. Головка проінформував присутніх про запровадження викладання низки дисциплін краєзнавчого циклу і вказав на необхідність активізації співпраці вищої школи з Національною спілкою краєзнавців України. Про планомірну роботу із підготовки наради проінформував заступник голови НСКУ, член-кореспондент НАПН України О.А. Удод. У своїй доповіді він запропонував створити робочу групу та залучити до організаційної роботи представників МОН України, Національної академії педагогічних наук України, ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» та ін.

6. Про результати перебування делегації Спілки в Закарпатській області розповіла Р.В. Маньковська, заступник голови НСКУ. Її доповідь супроводжувалася демонстрацією фотографій, а за результатами обговорення були прийнято рішення про проведення краєзнавчої експедиції на Закарпаття влітку 2018 року.

7. На кінець жовтня 2017 року члени Президії запланували здійснити науково-краєзнавчу експедицію – «Історико-культурна спадщина Хмельниччини» та визначили її маршрут.

8. Далі присутні розглянули декілька документів, які надійшли від регіональних організацій щодо прийняття до складу Спілки нових членів та відзначення краєзнавців нагородами (Подяками і Грамотами НСКУ).

9. Наприкінці засідання члени Президії обговорили подання до Київського міського голови В. Кличка про найменування нових вулиць; ознайомилися із інформацією про актуальні науково-краєзнавчі конференції, підготовку чергового номера журналу «Краєзнавство» та низки видань Спілки, започаткування журналу «Пам'ятки України: національна спадщина» (оновлений номер презентував член Правління Спілки Євген Букет) тощо.

Текст: Володимир Милько

Фото: Олексій Лупандін

VI «СІКОРСЬКІ ЧИТАННЯ»

13 жовтня 2017 р. з нагоди 94-ї річниці від дня народження Героя України, визначного музейного діяча Михайла Сікорського у стінах Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» відбувся VI Всеукраїнський історико-культурологічний форум «Сікорські читання». За попередні роки на полях цього дійства відбулися чисельні наукові та творчі зібрання. Не виключенням став вже вшосте проведений захід, який відвідали представницькі делегації постійних співорганізаторів – Національної спілки краєзнавців України та Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Цьогоріч уперше форум відвідала делегація громадської ради при Міністерстві культури України. Значне організаційне сприяння та підтримку роботи заходу здійснили: видавничий партнер «Калина-Принт», творче об'єднання художників Переяславщини «Полотно», а також підрозділи ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» – це соціально-гуманітарний відділ, кафедра мистецьких дисциплін, бібліотека, наукове товариство. Інформаційними партнерами заходу традиційно виступили Всеукраїнський благодійний фонд «Журналістська ініціатива», Державна телерадіокомпанія «Культура», ТРК «Альта», тижневик «Культура та життя», громадсько-політична газета «Вісник Переяславщини».

Ректор ДВНЗ
«Переяслав-Хмельницький ДПУ
імені Григорія Сковороди» Віктор Коцур.

Активну участь у роботі форуму узяла громадськість міста та району, науковці, музейні працівники, освітяни, студенти. Під час урочистої частини зібрання вітальні промови проголосили ректор університету **Віктор Коцур**, голова громадської ради Мініс-

терства культури України **Богдан Кожушко**, громадський та політичний діяч **Микола Томенко**, генеральний директор Національного

Голова громадської ради Міністерства культури України **Богдан Кожушко**.

Доктор політичних наук, громадський та політичний діяч **Микола Томенко**.

історико-етнографічного заповідника «Переяслав» **Олексій Лукашевич**, заступник міського голови м. Переяслава-Хмельницького **Валентина Губенко**, голова

Генеральний директор Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» **Олексій Лукашевич**.

Національної спілки краєзнавців України **Олександр Реєнт**.

Голова НСКУ **Олександр Реєнт**

Промовцями вкотре було підкреслено значиму роль та важливість постаті М.І. Сікорського у розвитку вітчизняної музейної справи та культури загалом.

У межах заходу відбулося п'яте вручення Премії імені Героя України Михайла Сікорського Національної спілки краєзнавців України. Лауреатами цієї високої нагороди став 21 представник наукової та творчої громади України. Цього року до почесної когорти додалися діячі культури з Волинської, Житомирської, Київської та Хмельницької областей: **Наталія Пась, Лариса Копійченко, Віра Мельник, Олег Погорілець.**

Лауреат премії імені Героя України Михайла Сікорського Національної спілки краєзнавців України 2017 року **Наталія Пась.**

Лауреат премії імені Героя України Михайла Сікорського Національної спілки краєзнавців України 2017 року **Віра Мельник**

Лауреат премії імені Героя України Михайла Сікорського Національної спілки краєзнавців України 2017 року **Олег Погорілець.**

Член Президії НСКУ, голова Житомирської обласної організації НСКУ **Павло Скавронський** отримує премію за **Ларису Копійченко** (Житоирська обласна організація).

Під час урочистої частини форуму відбулася презентація поетичної збірки **Віктора Єганова** «Всім, хто має в душі вишиванку», яку представила сестра поета заслужений журналіст України, головний редактор тижневика «Аграрний тиждень. Україна» **Наталія Чершинська.**

Заслужений журналіст України, головний редактор тижневика «Аграрний тиждень. Україна». Наталія Черешинська презентує збірку віршів українського поета Віктора Єганова (живе й працює в Гельсінкі, Фінляндія) «Всім, хто має в душі вишиванку».

Одразу після урочистої частини форуму книга була представлена бійцям АТО, що проходять реабілітацію в Українському державному медико-соціальному центрі ветеранів війни, що у с. Циблі Переяслав-Хмельницького району. Ця патріотична акція відбулася завдяки старанню постійної учасниці форуму заслуженого журналіста України, президента Всеукраїнського благодійного фонду «Журналістська ініціатива», кавалеру ордена княгині Ольги III-го ступеня **Людмили Мех**. Свої книжки для бібліотеки медичного закладу передав письменник, журналіст та прижиттєвий біограф М.І. Сігорського **Микола Махінчук**.

Традиційно програма «Сікорських читань» включила численні мистецькі виставки та майстер-класи, підготовлені викладачами та студентами університету. Наукова частина форуму була представлена роботою круглого столу «Краєзнавство Переяславщини: дослідження, проблеми, постаті», присвяченого пам'яті вітчизняних археологів Михайла Сікорського, Михайла Кучери та Олега Сухобокова. Окрім місцевих дослідників, участь у зібранні взяли науковці Інституту археології НАН України, делегацію яких очолив завідувач відділу давньоруської та середньовічної археології, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАНУ **Олександр Моця**.

Загальне фото учасників VI Всеукраїнського історико-культурологічного форуму «Сікорські читання».

Напередодні роботи VI Всеукраїнського історико-культурологічного форуму «Сікорські читання» відбувся другий за ліком художній пленер приурочений вшанування пам'яті Михайла Івановича Сікорського організований творчим об'єднанням переяславських художників «Полотно».

Засновники форуму ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» та громадська культурно-просвітницька організація «Переяславський скарб» висловлюють щирю вдячність усім партнерам, учасникам, гостям зібрання та сподіваються на подальшу плідну співпрацю.

Лауреати та організатори VI Всеукраїнського історико-культурологічного форуму «Сікорські читання»

Учасники круглого столу «Краєзнавство Переяславщини: дослідження, проблеми, постаті», присвяченого пам'яті вітчизняних археологів Михайла Сікорського, Михайла Кучери та Олега Сухобокова.

Краєзнавчий форум в Національній історичній бібліотеці України

2 листопада 2017 року в рамках, започаткованих Національною історичною бібліотекою України, краєзнавчих читань пам'яті Петра Тронька відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція «Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України», яка присвячувалася 100-річчю подій Української революції 1917–1921 років та 90-річчю з часу заснування журналу «Краєзнавство».

Організатори конференції – Міністерство культури України, Національна історична бібліотека України (НІБУ), Національна спілка краєзнавців України, Київський національний університет культури і мистецтв.

Як і передбачалося програмою конференції, після пленарного засідання учасники форуму – понад 80 фахівців бібліотечної справи – науковці (історики, архівісти, викладачі вищих навчальних закладів, працівники музеїв), аматори-краєзнавці на секціях обговорили актуальні проблеми бібліотечного краєзнавства, практичні питання краєзнавчої роботи різних установ та громадських організацій.

Краєзнавчий форум відкрила Генеральний директор Національної історичної бібліотеки України А. В. Скорохватава і виступила з доповіддю «Краєзнавчі конференції – важливий напрям в діяльності НІБ України», де підвела підсумки роботи попередніх краєзнавчих конференцій, підкреслила їх значення для подальшого розвитку бібліотечного краєзнавства. Вона повідомила, що за останні шість років проведено три Всеукраїнські науково-практичні конференції, які відбулися у 2011–2013–2015 роках за спільною назвою «Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України».

У своїй доповіді А. В. Скорохватава наголосила, що, готуючись до Четвертих краєзнавчих читань, фахівці Бібліотеки здійснили аналіз матеріалів трьох попередніх науково-практичних конференцій щодо тематики розглянутих питань, кола учасників та виконання ухвалених рекомендацій.

Алла Скорохватава

З'ясувалося, що активну участь у конференціях взяли фахівці обласних універсальних наукових бібліотек України (ОУНБ), бібліотек міста Києва, викладачі, аспіранти і студенти вищих навчальних закладів, краєзнавці, працівники архівів та музеїв. Серед регіональних бібліотек постійними учасниками краєзнавчих читань були: Харківська державна наукова бібліотека імені В.Г. Короленка, Вінницька, Полтавська, Херсонська, Івано-Франківська, Волинська і Рівненська ОУНБ. До роботи

Четвертого форуму краєзнавців приєдналися фахівці Дніпропетровської ОУНБ та інших книгозбірень. А. В. Скорохатова подякувала колегам Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Національної бібліотеки України для дітей та Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН України, які брали участь в усіх попередніх конференціях і в цьогорічній також.

Доповідачка відзначила внесок фахівців Національної історичної бібліотеки України, які презентували свої напрацювання та результати наукових досліджень і підготували 34 повідомлення, а також – значний доробок викладачів, аспірантів та студентів фахових вишів – 40 наукових публікацій до збірників матеріалів попередніх краєзнавчих читань. Генеральний директор Національної історичної бібліотеки України з вдячністю відмітила, що «починаючи з Перших краєзнавчих читань нас активно підтримує і допомагає Національна спілка краєзнавців України, яку очолює Олександр Петрович Реєнт – член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії України НАНУ, доктор історичних наук. На пленарних засіданнях неодноразово виступали: Руслана Вікторівна Маньковська – перший заступник голови НСКУ, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук; Володимир Іванович Дмитрук – відповідальний секретар НСКУ, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України; Олександр Петрович Гончаров – голова Київської міської організації НСКУ, кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

А.В. Скорохатова відзначила позитивну тенденцію: до участі в Читаннях долучилося численне коло краєзнавців із різних регіонів нашої країни, їх доробок – понад 30 повідомлень – це розвідки з історії міст і сіл України та цікаві повідомлення про видатних діячів рідного краю. Наприклад, краєзнавець-аматор Гурба Віктор Григорович – вчитель історії, керівник шкільного краєзнавчого музею загальноосвітньої школи села Дубовичі Сумської області брав участь у всіх конференціях виступаючи з доповідями про історію рідного села; Левченко Валерій Валерійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства, історико-пра-

вових та мовних дисциплін Одеського національного морського університету – також учасник всіх конференцій, котрий в своїх повідомленнях висвітлював питання з історії бібліотечної справи міста Одеси. Серед активних учасників конференцій лідери регіональних відділень НСКУ: Павло Степанович Скавронський – директор Музею історії міста Бердичева, голова Бердичівського регіонального товариства НСКУ; Олександр Васильович Залуцький – доцент кафедри музики Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, голова Чернівецького обласного відділення НСКУ; Степан Костюк – директор Тернопільського обласного краєзнавчого музею, голова Тернопільської обласної організації НСКУ та багато інших.

Завершуючи свою доповідь, А.В. Скорохатова підкреслила, що «важливим підсумком роботи науково-практичних конференцій є ухвалення рекомендацій, в яких окреслюються завдання для подальшого розвитку бібліотечного краєзнавства. Перевірка виконання рекомендацій, затверджених на конференціях попередніх краєзнавчих читань, показала, що майже всі завдання були успішно виконані». Доповідачка висловила впевненість, що рекомендації, ухвалені на науково-практичній конференції в рамках Четвертих краєзнавчих читань пам'яті Петра Тронька визначать сучасну перспективу бібліотечного краєзнавства, сприятимуть розбудові краєзнавчого руху в Україні.

Учасників конференції привітала Р.В. Маньковська – перший заступник голови НСКУ, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук і розповіла про міжнародний досвід створення та діяльності бібліотек-музеїв.

Руслана Маньковська

З вітальним словом виступив О.С. Кучерук – директор музею Української революції 1917-1921 років, який підкреслив значення інформаційних ресурсів бібліотек у вивченні та популяризації знань про події визвольних змагань цього історичного періоду.

Олександр Кучерук

Олег Бажан

Учасники краєзнавчого форуму

Тему Української революції 1917-1921 років розкрили в своїх виступах А.Є. Бартош – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу історії та археології Лаври Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника та К. В. Петриченко – молодший науковий співробітник Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

На пленарному засіданні та секційних заняттях з доповідями про здобутки краєзнавчих підрозділів регіональних бібліотек та презентаціями нових краєзнавчих видань виступили фахівці провідних бібліотек України: Г.В. Горбань – заступник директора з наукової роботи та її колега Г.І. Пристай – завідувач відділу літератури з мистецтва Івано-Франківської ОУНБ ім. І. Франка; М.А. Федорова – завідувач відділу краєзнавства Полтавської ОУНБ; О.Ю. Антонюк – завідувач відділу краєзнавства Вінницької ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва; М. В. Шилкіна – завідувач відділу краєзнавства Дніпропетровської ОУНБ імені Первоучителів слов'янських Кирила і Мефодія.

У роботі краєзнавчого форуму взяли активну участь фахівці Національної історичної бібліотеки України, які підготували 11 доповідей. Волошінська Н.О. – завідувач сектора краєзнавчої роботи науково-методичного відділу виступила з повідомленням «Зміни у Адміністративно-територіальному устрої України та їх відображення у довідково-пошуковому апараті Національної історичної бібліотеки України»;

Кисельова В.П. – завідувач сектора науково-дослідної роботи науково-методичного відділу розкрила тему «Розвиток бібліотечного краєзнавства в сучасний період (на основі аналізу потоку видань та публікацій за 2007-2016 рр.)»; Смірнова С.М. – головний бібліотекар науково-дослідного відділу стародруків, цінних та рідкісних видань розповіла про своє дослідження життя і діяльності видатного українського вченого, громадського і культурного діяча Федора Кіндратовича Вовка, наукові праці якого в різних галузях науки є потужним підґрунтям для краєзнавчих розвідок.

До роботи конференції долучилися й краєзнавці-аматори, які виголосили свої повідомлення щодо нових краєзнавчих досліджень з історії рідного краю. Зокрема, Євген Букет – головний редактор газети «Культура і життя», заступник голови Київської обласної організації НСКУ розповів про свої цікаві краєзнавчі розвідки щодо датування появи на Київщині хуторів Калинівки, Павлинівки та Мар'янівки; Олег Карпунь – повідомив про історію села Конела Жашківського району Черкаської області.

На завершення, учасники Всеукраїнської науково-практичної конференції «Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України» ухвалили рекомендації щодо подальшого розвитку бібліотечного краєзнавства та проведення наступних краєзнавчих читань у 2019 році в Національній історичній бібліотеці України.

Науково-краєзнавча експедиція «Історико-культурна спадщина Хмельниччини: проблеми збереження»

30–31 жовтня 2017 року відбулася науково-краєзнавча експедиція «Історико-культурна спадщина Хмельниччини: проблеми збереження», присвячена 80-річчю утворення Хмельницької області та 10-річчю надання Національній спілці краєзнавців України статусу творчої. Її метою стало вивчення досвіду роботи краєзнавців Хмельниччини, зокрема в галузі шкільного краєзнавства, та привернення уваги громадськості до питань дослідження і збереження культурного надбання краю.

Активну допомогу в організації і проведенні експедиції надавала Хмельницька обласна організація НСКУ та місцева влада, зокрема Хмельницька обласна державна адміністрація, Старосинявська, Летичівська, Старокостянтинівська районні державні адміністрації, міська влада Старокостянтинова. У експедиції взяли участь представники керівництва Спілки, члени Президії та Правління, голови декількох обласних організацій (зокрема, Хмельницької, Київської, Житомирської) тощо.

Маршрут експедиції: Київ – село Пасічна – село Пилява – Меджибіж – Летичів – Старокостянтинів – Самчики – Київ.

Перед учасниками експедиції були поставлені наступні завдання:

- ознайомитися з пам'ятками культури та громадськими музеями Старосинявського району;
- вивчити стан шкільного краєзнавства на Хмельниччині на прикладі шкіл у селах Пасічна та Пилява Старосинявського району;

- відвідати у селі Пилява історичні місця, пов'язані з козацькою добою української історії;

- оглянути музейну експозицію Державного історико-культурного заповідника «Межибіж»;

- обговорити з краєзнавчим активом області перспективи розвитку краєзнавства Хмельниччини, відзначити активістів краєзнавчого руху області;

- оглянути пам'ятки історії та культури національного значення у місті Старокостянтинів;

- екскурсійна подорож по Державному історико-культурному заповіднику «Самчики».

У перший день експедиції, 30 жовтня, на кордоні Старокостянтинівського та Старосинявського районів делегацію краєзнавців із хлібом та сіллю зустріли керівництво району, учнівська молодь, громадськість, керівники місцевого державного дослідного господарства «Пасічна».

Ознайомившись із історією Старосинявського району учасники заходів відвідали Пасічнянський навчально-виховний комплекс «Загальноосвітня школа I–III ступенів, технологічний ліцей». І не випадково, адже історія шкільництва села Пасічна сягає 1865 року, коли в селі стараннями сільської громади, духовенства, землевласників було відкрито одну з найперших церковно-парафіяльних шкіл у краї. Члени науково-краєзнавчої експедиції на подвір'ї навчального закладу вшанували пам'ять борців за волю і незалежність України, зокрема уродженців Старосинявського району, які загинули боронячи рубежі на Сході України: Олександра Романенка (19.08.2014 р.), Олексія Герегу (08.06.2015 р.), Романа Сологуба (23.04.2016 р.) та Вадима Шала-

товського (05.09.2014 р.), поклали живі квіти до меморіальних дошок Вадима Шалатовського та Романа Юзви – випускників Пасічнянської школи. Учні, вчителі, батьки радо зустрічали гостей. Директор школи Руса Тетяна Василівна презентувала навчальний заклад, який включено до Всеукраїнського проекту Міністерства освіти та науки України як «Школа козацької педагогіки». Під час візиту гості ознайомилися з впровадженням козацької педагогіки, змістом та формами освіти, складовими науково-патріотичного виховання; відвідали спортивно-оздоровчий комплекс «Самсон», музей «Знатних земляків» та музей-кімнату історії села Пасічна. Прізвища гостей були внесені до реєстру почесних гостей навчального закладу із врученням відповідних сертифікатів.

Наступним пунктом зупинки членів експедиції стало село Пилява, неподалік якого за даними історичних джерел відбулася битва під проводом Богдана Хмельницького. Змістовною та наповненою історичними фактами була екскурсія стінами місцевої школи. Директор Яловчук Вадим Васильович презентував навчальний заклад як школу сприяння здоров'ю і козацькому гарту, ознайомив краєзнавців із експозицією артефактів часів козаччини, які були віднайдені жителями села. Члени делегації відвідали кабінет молодії Січі, прослухали інформацію про історію закладу, його досягнення та плани на май-

бутнє. Присутніх вразила постійно діюча виставка фотографа-монументаліста Р. Теліпського, який залишив на згадку про свій візит ексклюзивні світлини з місць козацької слави. Цікаве було спілкування з педагогами та учнями школи.

Науково-краєзнавча експедиція вдалася і до науково-практичних досліджень. На теренах кладовищ сіл Олексіївка та Пилява було оглянуто кам'яні козацькі хрести на місці ймовірних козацьких поховань. Дослідження цього аспекту в майбутньому, можливо, поставить крапку на дискусії щодо локалізації місця Пилявецької битви. Після науково-практичної складової

члени експедиції вшанували пам'ять козаків-звитяжців покладанням квітів та вінків на курган Козацької слави і до могили Уманського полковника Івана Ганжі.

Всім учасникам експедиції, працівники райдержадміністрації на чолі з головою Русим Ігорем Петровичем (якому Національна спілка краєзнавців України висловлює особливу подяку) вручили набір видань місцевих краєзнавців із серії «Славетна Старосинявщина», світлини з кургану Козацької слави, а також символічні торбинки із землею з поля переможної Пилявецької битви.

Цього дня, вже після заходу сонця, краєзнавці завітали до Меджибожа, відвідали Державний історико-культурний заповідник «Межибіж», де ознайомилися з ходом реставрації палацу Сенявських – складової частини комплексу пам'яток національного значення, ініціатива порятунку якого від руйнування належить академіку НАН України Петру Троньку. Під час екскурсії музеями Меджибізької фортеці, яку проводив заступник директора Ігор Западєнко, краєзнавцям були показані як вже відомі, так і нещодавно оновлені експозиції та виставки, а також предмети, які щойно надійшли до фондів. Серед найцікавіших – пам'ятна монета Національного банку України «80 років Хмельницькій області»,

на реверсі якої зображено замкову церкву св. Миколая. Це перше в історії зображення пам'яток Меджибізької фортеці на грошах. Найунікальнішим надходженням є щойно знайдена археологами на території фортеці металева печатка Київської митрополії, яка за попередніми оцінками датується 1090-ми роками, тобто раніше першої письмової згадки про Меджибіж (1146 р.).

У ході спілкування з представниками місцевої влади та заповідника керівник експедиції, голова НСКУ Олександр Реєнт відзначив результати діяльності Хмельницької обласної організації Спілки у краєзнавчій та видавничій роботі: «Не лише її чисельність, найбільша в Україні, не тільки кількість конференцій та круглих столів, але й якість досліджень та розвідок відрізняє хмельничан. Коли правління спілки отримує нові видання з регіонів, я радю кількості матеріалів – але насамперед запитую, чи є серед них цікаві теми, оригінальні матеріали? У хмельничан вони завжди є». А голова Хмельницької обласної організації НСКУ, доктор історичних наук, професор Лев Баженов наголосив, що Меджибіж, завдяки Державному історико-культурному заповіднику, разом із Хмельницьким і Кам'янцем-Подільським є тим центром, де зосереджується робота краєзнавців, науковців та музейників.

У Меджибожі учасники експедиції поспілкувалися із головою Летичівської райдержадміністрації Іриною Матлаєвою та начальником відділу освіти, молоді, спорту та культури райдержадміністрації, головою районної організації Національної спілки краєзнавців України Світланою Коржик. Звертаючись до краєзнавців, Ірина Дмитрівна відмітила важливу роль краєзнавчих досліджень, їх значення у житті підростаючого покоління, розповіла про здобутки району в процесах децентралізації, розкрила важливу роль туризму в популяризації пам'яток історії та культури.

Цього дня голова НСКУ Олександр Реєнт відзначив краєзнавців спілчанськими відзнаками, зокрема голову Летичівської районної організації НСКУ Світлану Коржик – Подякою.

Другий день (31 жовтня) краєзнавчої експедиції на Хмельниччину розпочався у Летичеві. Краєзнавці мали змогу оглянути Санктуарій Летичівської Богородиці, почути розповідь про його більш, ніж 400-річну історію, традиції та сучасний розвиток від отця Адама Пшивускі – настоятеля римсько-католицької парафії Внебовзяття Пресвятої Діви Марії в смт. Летичів та хранителя Санктуарію (з 2003 року).

Далі краєзнавці завітали до Старокостянтинова, де у виконавчому комітеті міської ради відбувся їх урочистий прийом. Міський голова Микола Мельничук привітав учасників експедиції, розповів про діяльність міської влади щодо відновлення замку князів Острозьких, збереження сторожової вежі Домініканського кляштору, про реконструкцію Меморіального комплексу та встановлення у місті пам'ятника Тарасу Шевченку. Під час цього візиту було обговорено подальшу співпрацю Старокостянтинівської міської ради, громади міста, місцевого осередку краєзнавців (голова – Скрижевська Тетяна Михайлівна) із Національною спілкою краєзнавців України, її Хмельницькою обласною організацією, зокрема у питаннях збереження та відновлення історико-культурної спадщини Старокостянтинова. Було порушено проблему популяризації історії міста на всеукраїнському рівні, вивчення його маловідомих сторінок: діяльність Костянтинівської

академії у 1599 році, перебування та діяльність у місті першодрукаря Івана Федорова у 70-х роках XVI століття, а також про гурток переписувачів книг, який діяв при Свято-Троїцькій церкві наприкінці XVI століття.

Голова Спілки Олександр Реєнт відзначив активну позицію міського голови Миколи Мельничука у питанні дослідження історії міста та надання всебічної підтримки у проведенні науково-практичних історико-краєзнавчих конференцій, подальшому дослідженні і популяризації минувшини древнього Старокостянтинова та Південно-Східної Волині загалом. Позитивна оцінка розвитку краєзнавчого руху в Старокостянтинові пролунала з вуст голови Київської обласної організації НСКУ, професора Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, доктора історичних наук Григорія Савченка, від начальника Управління контролю у сфері вищої освіти Державної інспекції навчальних закладів України, доктора історичних наук Юрія Телячого та інших науковців.

Далі відбулася екскурсія визначними місцями Старокостянтинова. Учасники експедиції відвідали Меморіальний комплекс, Пантеон пам'яті жертв голодомору, пам'ятник Т.Г. Шевченку, замок князів Острозьких. На завершення візиту голова НСКУ Олександр Реєнт вручив міському голові Миколі Мельничуку та голові міської організації Спілки Тетяні Скрижевській подяки за активну науково-дослідницьку та просвітницьку діяльність у популяризації історії рідного краю.

Краєзнавча експедиція завершилася візитом до Державного історико-культурного заповідника «Самчики». Цікаву та пізнавальну екскурсію палацово-парковим ансамблем провів засновник та багаторічний директор заповідника Олександр Пажимський.

Національна спілка краєзнавців України відзначає особливу активність та результативність роботи Хмельницької обласної організації і дякує їй, а також органам місцевої влади, за організацію та проведення науково-краєзнавчої експедиції.

*Огляд підготовлено за матеріалами прес-служб Національної спілки краєзнавців України, Хмельницької обласної державної адміністрації, Старосинявської райдержадміністрації, ДКЗ «Межибіж», Летичівської райдержадміністрації, Виконкому Старокостянтинівської міської ради.
Фото Олексія Лунандіна.*

**Наукова
інформація**

Презентація серії бібліографічних покажчиків про малі міста України у рамках форуму-фестивалю «Малі міста України»

Протягом 2008–2017 рр. в Державній науковій архітектурно-будівельній бібліотеці імені В. Г. Заболотного під егідою Мінрегіону України реалізовувався проект «Історія малих міст України». Ініціатори проекту визначили за мету активізувати науковців, громадськість, місцеве населення до вивчення історії архітектури, будівництва і культури малих міст, архітектурних пам'яток, регіонального краєзнавства, збереження історико-архітектурної спадщини малих міст України. Його результатом мала стати серія бібліографічних покажчиків «Історія малих міст України».

Протягом 2008–2016 рр. у рамках проекту було проведено 25 засідань бібліотечного клубу «Національні святині». На кожне засідання обиралося по одному малому місту з усіх областей України та Автономної Республіки Крим. Таким чином у результаті проведення засідань на високому представницькому рівні за участю місцевої влади, підприємств промисловості та закладів культури детально досліджено такі міста: Бар Вінницької обл. (2008), Василівка Запорізької обл. (2012), Верхньодніпровськ Дніпропетровської обл. (2012), Волноваха Донецької обл. (2011), Гадяч Полтавської обл. (2011), Галич Івано-Франківської обл. (2010), Глухів Сумської обл. (2009), Жовква Львівської обл. (2010), Зба-

раж Тернопільської обл. (2009), Зміїв Харківської обл. (2010), Ічня Чернігівської обл. (2011), Кодима Одеської обл. (2012), Корсунь-Шевченківський Черкаської обл. (2009), Корець Рівненської обл. (2011), Любомль Волинської обл. (2013), Новомиргород Кіровоградської обл. (2012), Овруч Житомирської обл. (2011), Олександрівськ Луганської обл. (2013), Очаків Миколаївської обл. (2011), Свалява Закарпатської обл. (2011), Судак Автономної Республіки Крим (2010), Хотин Чернівецької обл. (2009), Цюрупинськ (нині Олешки) Херсонської обл. (2011), Полонне Хмельницької обл. (2012), Вишгород Київської обл. (2015).

Одночасно з організацією засідань, працівники ДНАББ ім. В. Г. Заболотного проводили дослідження бібліотечного фонду в контексті пошуку інформації про малі міста України. Частково інформація презентувалася під час бібліотечних засідань у вигляді книжкових виставок. Також велася робота з каталогізації та систематизації дослідженої інформації.

Під час форуму-фестивалю «Малі міста України», який відбувся 16–17 листопада 2017 р. в читальній залі ДНАББ ім. В. Г. Заболотного, було презентовано результат роботи проекту – 25 бібліографічних покажчиків про малі міста України.

Відкрила презентаційний захід директор ДНАББ ім. В. Г. Заболотного **Галина Войцехівська**, яка зазначила, що бібліографічні покажчики були видані протягом року (друга половина 2016 р. – листопад 2017 р.). Проте над створенням бібліографічних покажчиків, створенням баз даних, аналітичним розписом документальних джерел працювали майже всі працівники бібліотеки впродовж 2008 р. – листопада 2017 р. Вона зазначила, що укладачами стали працівники відділу бібліографії Дмитро Мироненко, Ольга Углова та Світлана Кайнова. До покажчиків увійшла не тільки бібліографія, а й короткі історичні довідки та ілюстративний матеріал. Для редагування покажчиків створено редакційну колегію, яка складалася з працівників бібліотеки: Галини Войцехівської, Раїси Дідик, Олени Жидецької, Дмитра Мироненка, Віри П'яскіної, Світлани Артамонової. Видання консультували науковці, співробітники Інституту історії НАН України Олег Бажан і Володимир Дмитрук. Також велику допомогу у виданні покажчиків бібліотека отримала від партнера – організації «Вікімедіа», яка надала інформацію про світлина до покажчиків. Галина Войцехівська відзначила «гігантську наукову роботу» бібліотеки та зазначила, що видавцем «Малих міст України» стало підприємство КВІЦ. Отже, зусилля багатьох людей призвели до результату – видання 25 бібліографічних покажчиків.

Наступним виступив завідувач відділу бібліографічної та довідково-інформаційної роботи ДНАББ ім. В. Г. Заболотного **Дмитро Мироненко**. Він відзначив, що після дев'яти років праці, презентувати 25 бібліографічних покажчиків, побудованих за адміністративно-територіальним принципом. До бібліографічних покажчиків увійшли міста, чисельність населення яких складала менше 50000 осіб (відповідно до останнього Всеукраїнського перепису населення, 5 грудня 2001 р.). Таких міст виявилось 366. Д. Ми-

роненко зупинився на характеристиці етапів, які передували виданню бібліографічних покажчиків. Першим етапом стало проведення документознавчого дослідження, де основна увага, з огляду на тематичне спрямування бібліотеки, приділялася архітектурі, будівництву, містобудуванню, демографії, природно-кліматичним особливостям міст, основним об'єктам туризму, організації місцевої промисловості. Він зазначив, що протягом цього етапу було досліджено, зокрема, фонд рідкісної книги та краєзнавства, до якого входять як давні видання, так і видання XX та XXI ст. Було досліджено енциклопедії, довідники, путівники, краєзнавчі джерела, періодичні видання тощо. Унікальними джерелами стали матеріали Науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування, оскільки вони акумулюють у собі кресленики, фотофіксації, звіти наукових досліджень архітектурних об'єктів малих міст у різні етапи їхнього розвитку.

Наступним етапом стало створення галузевого електронного ресурсу на базі бібліотечного інтегрованого програмного забезпечення «IRBIS-64» і організація цілодобового вільного доступу до інформації в режимі on-line. Доступ до електронного каталогу є цілодобовим і за ключовими словами можна знайти інформацію, включену до покажчиків, що є зручним для користувачів бібліотеки. Інформація є доступною через електронний каталог ДНАББ ім. В. Г. Заболотного (www.dnabb.org).

Третім етапом стало укладання на базі створеного галузевого електронного ресурсу тематичних бібліографічних покажчиків. Матеріали в покажчиках систематизовано, інформацію розміщено за абеткою назв малих міст кожної досліджуваної області. У межах кожного міста літературу розміщено за абеткою прізвищ авторів або заголовків видань. Із загальної абетки виокремлено нормативно-правові акти, які подані у зворотньо-хронологічному порядку. До кожного джерела складено анотацію із зазначенням конкретних сторінок, на яких знаходиться інформація. Анотації розкривають тему або подають зміст усіх праць. Протягом редагування й макетування доводилося чимало моментів з'ясувати й уточнювати, порівнюючи з першоджерелами.

Наступним етапом стало укладання коротких письмових довідок із зазначених питань на основі досліджених документальних джерел. Велику консультаційну допомогу в цій роботі надали наукові консультанти Олег Бажан і Володимир Дмитрук. Структура довідок є типізованою для

всіх покажчиків: загальна характеристика, географічне розташування, походження назви (колишньої та актуальної), основні віхи історії, визначні пам'ятки архітектури та містобудування, садово-паркового мистецтва. В основних віхах історії обрано лаконічне подання матеріалу. Також укладачі та наукові консультанти намагалися максимально об'єктивно подати викладений матеріал, відійти від політичної заангажованості.

Завершальним (перед макетуванням) етапом став підбір ілюстрацій, що характеризують різні

періоди існування малих міст України, їхніх архітектурних пам'яток.

На завершення Дмитро Мироненко навів статистичну інформацію про серію бібліографічних покажчиків «Малі міста України». Він зазначив, що загальна кількість сторінок бібліографічних покажчиків про малі міста становить 7461 або 466,31 умовних друкованих аркушів, де вміщено інформацію про 25821 документальне джерело з фонду бібліотеки та 1413 світлин (табл. 1).

Таблиця 1

№ з/п	Адміністративно-територіальна одиниця	Кількість сторінок	Кількість міст	Кількість джерел	Кількість світлин
1	Автономна Республіка Крим	479	11	1836	78
2	Вінницька область	343	17	1049	68
3	Волинська область	215	8	592	47
4	Дніпропетровська область	126	13	346	34
5	Донецька область	319	36	1218	35
6	Житомирська область	198	7	534	72
7	Закарпатська область	367	9	1031	91
8	Запорізька область	175	10	525	39
9	Івано-Франківська область	287	12	916	54
10	Київська область	623	22	2660	58
11	Кіровоградська область	127	10	308	28
12	Луганська область	191	26	634	22
13	Львівська область	663	40	2902	74
14	Миколаївська область	111	7	418	10
15	Одеська область	239	15	611	78
16	Полтавська область	351	16	1228	95
17	Рівненська область	287	10	798	73
18	Сумська область	391	12	1503	59
19	Тернопільська область	511	17	1631	124
20	Харківська область	311	14	1026	71
21	Херсонська область	159	7	483	33
22	Хмельницька область	215	11	633	55
23	Черкаська область	311	13	1187	43
24	Чернігівська область	167	10	600	26
25	Чернівецька область	295	13	1152	46
	Всього	7461	366	25821	1413

Для ілюстрування видань були використані світлини, надані Вікісховищем – сестринським проектом Вікіпедії, приватними особами – харківським архітектором Денисом

Вітченком, бібліотечними працівниками Світланою Кайною та Дмитром Мироненком, матеріали з фонду ДНАББ ім. В. Г. Заболотного (табл. 2).

Таблиця 2

№ з/п	Адміністративно-територіальна одиниця	Світлини Вікісховища	Світлини з фонду ДНАББ ім. В. Г. Заболотного	Світлини приватних осіб
1	Автономна Республіка Крим	71	7	0
2	Вінницька область	63	5	0
3	Волинська область	43	1	3
4	Дніпропетровська область	9	25	0
5	Донецька область	33	2	0
6	Житомирська область	25	46	0
7	Закарпатська область	34	57	0
8	Запорізька область	32	7	0
9	Івано-Франківська область	47	7	0
10	Київська область	36	18	4
11	Кіровоградська область	3	25	0
12	Луганська область	10	12	0
13	Львівська область	9	65	0
14	Миколаївська область	7	3	0
15	Одеська область	38	40	0
16	Полтавська область	66	29	0
17	Рівненська область	65	8	0
18	Сумська область	57	2	0
19	Тернопільська область	122	2	0
20	Харківська область	30	3	38
21	Херсонська область	18	15	0
22	Хмельницька область	41	4	10
23	Черкаська область	36	7	0
24	Чернігівська область	25	1	0
25	Чернівецька область	43	3	0
	Всього	963	394	55

На завершення виступу Дмитро Мироненко зазначив, що фахівцям, які працювали над виданням, вдалося випустити вперше в незалежній Україні цінні краєзнавчі бібліографічні видання, що стануть у нагоді науковцям, архітекторам, історикам, краєзнавцям, освітянам, бібліотечним працівникам, екскурсводам, туристам, представникам об'єднаних територіальних громад.

У своєму виступі кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, перший заступник головного редактора часопису «Краєзнавство» **Олег Бажан** зазначив, що головним завданням, яке

стояло перед упорядниками видання, було показати крізь призму основних віх історії міста його біографію, своєрідний образ, який би став магнітом не тільки для бізнесменів і підприємців, як майданчик, куди можна інвестувати кошти, а й для туристів.

Містам не потрібно створювати привабливий імідж, оскільки після грандіозної роботи стало зрозуміло, що малі міста – унікальні населені пункти України. Через коротку інформацію вдалося показати, що вони, незважаючи на історичні катаклізми (світові війни, радянські експерименти), зберегли до сьогодні власну культурну самоідентичність, автономність і притягальну силу.

Олег Бажан зазначив, що заполітизованим аспектом є дата походження міста. Він зазначив, що в цьому плані працювалося важко, оскільки політики працюють над тим, щоб зробити місто «старішим». Під час роботи необхідно було вивірити всі версії. На думку наукового консультанта, упорядники змогли об'єднати думки істориків, географів, антропологів.

Перший заступник головний редактор часопису «Краєзнавство» зауважив, що проблемою під час підготовки видання до друку було насичення його візуальною частиною. У різноманітних фотобазах переважають світліни архітектурних об'єктів радянської доби, пам'ятників радянським діячам, а необхідно було віднайти своє, українське. Олег Бажан подякував «Вікімедії», які сприяли оновленню візуальних матеріалів.

На думку виступаючого, проект має своє продовження. Він є базою того, що було накреслено академіком Петром Троньком, який бачив перевидання історії України на новій джерельній історичній базі. Саме серія бібліографічних покажчиків може стати джерельною базою для написання такого видання, оскільки в них максимально зібрано літературу, яка науковцям, тим, хто любить рідний край, знадобиться для подальшої дослідницької роботи.

Наступним виступив кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України **Володимир Дмитрук**. Він зазначив, що в краєзнавців «на слуху» видати нову «Історію міст і сіл України». Проте, на жаль, у сучасних реаліях здійснити цей проект

неможливо. У Національній спілці краєзнавців України формується бібліотека, до якої долучають сучасні краєзнавчі книги з різних регіонів України. Зустрічаються видання, тираж яких всього 20 примірників.

Серія бібліографічних покажчиків «Малі міста України» є унікальною, оскільки бібліотека змогла на основі своїх фондів об'єднати і видати для дослідників цілісний матеріал, який дасть поштовх розширити дану базу. Будь-який науковець починає досліджувати матеріал з вивчення бібліографії за темою.

Володимир Дмитрук зазначив, що унікальність видання є неоціненною. Члени Національної спілки краєзнавців України неодноразово брали участь у заходах ДНАББ ім. В. Г. Заболотного, присвячених малим містам України. На теренах України є мало бібліотек загальнодержавного значення, які, реалізуючи власні проекти, у комплексі залучаючи учасників з областей, представників влади і громадськості, реалізують це в безпосередніх виданнях. Він зазначив, що працювати над покажчиками було цікаво, доводилося порівнювати матеріали 1950–1980-х рр. із сучасними. Необхідно було знайти «золоту середину», щоб відійти від помилок і вигаданих фактів і по-сучасному їх опрацювати. Від імені голови Національної спілки краєзнавців України Олександра Реєнта доповідач привітав і нагородив грамотою Спілки за значний внесок у розвиток краєзнавчого руху України колектив ДНАББ ім. В. Г. Заболотного, зазначивши, що це єдина бібліотека, яка двічі відзначена такою грамотою.

Менеджер проєктів громадської організації «Вікімедія Україна» **Анна Хроболова**, яка відзначила злагожденість роботи над виданням. «Вікімедія» опікується некомерційним проєктом «Вікіпедія» – вільною енциклопедією. Електронний формат дозволяє викладати не лише тексти.

Статті можуть доповнюватися фото, відео-, аудіо- та 3D-проєктами. Вона зазначила, що відділення спільноти волонтерів започатковують

різноманітні проекти, щоб наповнити енциклопедію. У 2010 р. в Нідерландах започатковано конкурс «Вікі любить пам'ятки». Його ідея – укласти список об'єктів, які охороняються державою, та зробити зручний завантажувач для додавання світлин до «Вікісховища», яке є централізованим репозитарієм файлів. У 2011 р. цей проект став міжнародним, а в 2012 р. до нього приєдналася Україна. Зупинилася Анна Хроболова на проблемах реалізації конкурсу в Україні. По-перше, це відсутність єдиної бази даних пам'яток. Представники «Вікімедіа» вимушені були робити запити до органів місцевої влади, щоб укласти відкритий реєстр. По-друге, в Україні відсутня свобода панорами. А. Хроболова наголосила на тому, що щороку надходить близько 30000 фото і протягом 6 років назбиралося майже 200000 світлин. Представник «Вікімедіа» Ілля Корнійко виконав роботу зі створення галереї, з яких буде зручно вибрати світлини того чи іншого міста. Всі світлини конкурсу є вільними для використання із згадуванням автора. На сторінках покажчика ці умови дотримані.

У своєму слові кандидат архітектури, доцент кафедри дизайну Інституту мистецтв Київського університету імені Б. Грінченка **Олександр Крижанівський** зазначив, що нині він представляє проект «Барська земля Поділля – європейський вимір сталого розвитку» (керівник – Микола Мосунов). Протягом восьми років проведено близько 50 різних заходів з популяризації, просвітницької роботи малих міст, зокрема м. Бара.

Проект почався паралельно із соціально-бібліотечним проектом «Історія малих міст України» в рамках бібліотечного клубу «Національні святині». Участь у бібліотечному клубі є продовженням I-ої міжнародної конференції в м. Барі. Саме в бібліотечному клубі сконсолідувалася участь всіх представників громадянського суспільства. Таким чином розпочався міждисциплінарний і міжфаховий проект. Проведені

конференції змінили ставлення до історії малих міст. Олександр Крижанівський підкреслив необхідність розгляду історії малих міст України в контексті європейської історії. Важливим моментом стала підготовка до спільного з бібліотекою круглого столу, в результаті якого вийшло видання «Культурна, історична, архітектурна та природна спадщина Барської землі Поділля в контексті сталого просторового розвитку Європи».

Доповідач зазначив, що він намагався залучити науковий потенціал університетів для вирішення проблемних ситуацій малих міст. Першим заходом стала розробка навчальних програм, дипломних і курсових робіт, щоб Бар став майданчиком для наукових і курсових робіт студентської молоді. Це є важливим ресурсом залучення вищих навчальних закладів для вирішення соціально-економічних проблем і сприяння сталому розвитку на місцях.

Нині важливою є проблема збереження історичних міст. Зокрема, в м. Барі відсутній історико-опорний план і місто може стихійно забудуватися, що становить загрозу автентичності тих місць, які є на сьогоднішній день. У процесі децентралізації виникає проблема збереження пам'яток архітектури і культури, оскільки фінансування відсутнє. Є ризик, що ці пам'ятки можуть бути знищені.

Кандидат архітектури, завідувач відділу збереження і популяризації культурної спадщини південно-східного регіону Українського державного інституту культурної спадщини (м. Київ) **Олександр Харлан** розповів про м. Василівку Запорізької обл., зазначивши, що останні 9 років

займається дослідженням архітектурно-містобудівних особливостей міст України. Василівка – дуже цікаве місто, яке не потрапило до «Списку історичних населених місць України», хоча тут розташована відома всім пам'ятка архітектури 2-ї половини XIX ст., палацово-парковий ансамбль – нині Василівський історико-архітек-

турний музей-заповідник «Садиба Попова». Далі Олександр Харлан охарактеризував стан збереженості різних споруд комплексу. Він зазначив, що саме в бібліотеці він зустрівся з представниками міста (мером і директором заповідника), після чого почалася спільна робота над планом організації території заповідника. Було досліджено територію міста, історію розвитку території, розроблено зони охорони заповідника. Матеріали колишнього інституту НДІТІАМ, що зберігаються в ДНАББ ім. В. Г. Заболотного, дуже допомогли в цій роботі. Використовуючи матеріали бібліотеки й досліджуючи натурно пам'ятки вдалося створити історико-архітектурний план.

Наприкінці заходу виступив заступник директора Державного історико-архітектурного заповідника в м. Жовкві **Михайло Кубай**, який наголосив, що незважаючи на багаторічну працю, тільки зараз науковці доходять до глибокого розуміння історії міст, у т. ч. й Жовкви. За кілька років неможливо вивчити історію міста. Наприклад, м. Жовква починалася з «копання ровів», за чим стоїть оборонна функція

населеного пункту. Зараз укріпленню надається мало уваги. Основна загроза місту йде від сучасників, які починають без глибокого дослідження будувати нові будівлі. Але туристам цікавими є не нові будівлі, а автентика міста. Історичне місто, яке хоче бути туристично привабливим, без автентичних збережень, відтворених речей не має в цьому перспективи. Тому треба велику увагу приділяти саме цьому аспекту розвитку міста. Насамкінець, Михайло Кубай зазначив, що бібліографічні покажчики «Малі міста України» є дуже цінними, особливо для Центральної і Східної України.

Член редакційної колегії серії бібліографічних покажчиків, кандидат педагогічних наук **Світлана Артамонова** порівняла презентовані видання з працею відомого українського краєзнавця Л. Похилевича. Вона наголосила, що якщо Л. Похилевич дослідив лише населені пункти Київської губернії, то ДНАББ ім. В. Г. Заболотного зробила фундаментальне дослідження малих міст України на основі власних фондів.

Проведений презентаційний захід у рамках форуму-фестивалю «Малі міста України» ще раз підкреслив унікальність соціально-бібліотечного проекту «Історія малих міст України», реалізованого колективом Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В. Г. Заболотного, який спряв активізації вивчення історії малих міст, їх архітектурних пам'яток, розвитку регіонального краєзнавства, туризму, показав готовність місцевих громад до пошуку шляхів розвитку малих міст України.

2017 рік – рік родини Щербаківських на Ружинщині

Просвітницький проект під такою назвою з метою вшанування знаменитої родини земляків ініціював Ружинський районний селищний осередок Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка, заснований 2013 р. і очолюваний колишнім учителем Віктором Митюком. Він був підтриманий районною державною адміністрацією, яка схвалила відповідний план. Згідно з ним проведено низку заходів, зокрема уроки історії в загальноосвітніх закладах району на тему «Видатні постаті Ружинщини», присвячені родині Щербаківських; у газеті «Ружинська земля» та на сайті РДА опубліковано матеріали про роль братів Щербаківських у відродженні української культури; організовано науково-практичну конференцію і встановлено пам'ятний знак в с. Шпичинці тощо¹.

Саме в цьому селі (тоді Сквирського повіту Київської губ.) з 1870-х рр. настоятелем церкви Різдва Богородиці служив Щербаківський Михайло Пилипович (1850–1920). Він та його дружина належали до родин духовного сану у кількох поколіннях. Їхні четверо дітей – Вадим і Данило, Євгенія (Ївга) та Зинаїда – виховувались у душі високої християнської моралі, поваги до національних традицій і культури. Батько був активним громадським діячем. 1906 р. в Києві було створено Товариство «Просвіта», членами якого стали о. Михайло та його сини². У Шпичинці до нього приїздили етнограф, економіст, член київської Старої громади Тадей Рильський, директор Київського художньо-промислового і наукового музею Микола Біляшівський, редактор газети «Рада» Мефодій Павловський, художник Василь Кричевський, який 1912 р. одружився з Ївгою Щербаківською. У Києві приятелював з професором Університету св. Володимира, членом Старої громади Володимиром Антоновичем, співробітничав з редакцією журналу «Києвская старина».

Отець Михайло дбав про збереження народних звичаїв і традицій, мови і культури, збирав старожитності і усну народну творчість. Вкладаючи власні кошти і сили, відбудував у Шпичинцях церкву, побудував школу, клуб-читальню для селян, створив дитячий хор у школі. Дарував старожитності київським музеям, зокрема у Національному музеї українського народного декоративного мистецтва збереглися до наших днів кайма на престольній сорочці, порцеляна, дерев'яна ковганка. На жаль, життя та діяльність Михайла Щербаківського й досі залишаються мало дослідженими в українській історіографії.

Разом з батьком великий вплив на становлення дітей, які рано втратили матір, мала

¹ 2017-й – рік роду Щербаківських на Ружинщині // «Промінь Просвіти»: інформаційний бюлетень Ружинського селищного осередку ВУТ «Просвіта»: Спецвипуск, присвячений роду Щербаківських на Ружинщині. – Ружин, 2017. – С. 6, 15.

² Білокін С. Нові матеріали до біографії Данила Щербаківського // Студії мистецтвознавчі. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – № 3(27). – С. 99.

бабуся Тетяна Шеремецинська. Онуки називали її найкращим українським етнографом³.

Обидва сини Михайла Щербаківського стали відомими вченими, музейними діячами, присвятивши все своє життя і самовіддану працю науковому пізнанню України, збереженню її культури.

Щербаківський Вадим Михайлович (1876–1957) – археолог, етнолог, мистецтвознавець, музейний, громадський, політичний діяч, дійсний член Чеської академії наук, Міжнародного антропологічного інституту у Франції, Чеського археологічного товариства, Чехословацького етнографічного товариства, Словацького наукового товариства – *Pro limes Romanus*, Наукового товариства імені Шевченка у Львові, Української Вільної Академії Наук у США, титулярний член Міжнародного інституту археології. Автор понад 100 наукових праць. Здобув визнання в Європі своїми студіями з україністики. 1930 р. у Белграді був нагороджений званням «лицаря Ордена св. Сави». Ім'я вченого, який емігрував з більшовицької України 1922 р. і похований на чужині (Лондон, Велика Британія), та його творчий доробок тривалий час були викреслені з української історії.

Радянський тоталітарний лад довів до самогубства його молодшого брата Щербаківського Данила Михайловича (1877–1927) – етнолога, археолога, мистецтвознавця, завідувача етнографічного і народного мистецтва відділів Київського художньо-промислового і наукового музею (у 1920-х рр. – Всеукраїнський історичний музей ім. Т.Г. Шевченка). Був членом Київського товариства старожитностей і мистецтв, Київського

товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва; співтворцем Української державної академії мистецтв (1917) та її професором, ученим секретарем секції мистецтв Українського наукового товариства в Києві (1921), заступником голови Всеукраїнського археологічного комітету.

Не пробачила комуністична влада і родину Кричевських, яка емігрувала 1944 р. з Києва і закінчила свій земний шлях у м. Каракас (Венесуела).

Імена членів родини Щербаківських у радянський час було табуовані. Тільки зі здобуттям Україною незалежності відбулася їх наукова і суспільна «реабілітація».

Гідним внеском у відродження національної духовності стали заходи, проведені в Ружині 22 вересня 2017 р. У цей день у Будинку культури пройшла Міжнародна науково-практична конференція «Вклад роду Щербаківських в українську культуру», в організації якої взяли участь Ружинська районна рада, відділ освіти і відділ культури та туризму Ружинської РДА, Ружинський селищний осередок ВУТ «Прогрес» ім. Т.Г. Шевченка і Ружинська районна бібліотека для дорослих. Присутнім було вручено заздалегідь підготовлений збірник «Рід Щербаківських – звитязці української культури» (Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2017. – 240 с.). У передмові до нього професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктора історичних наук Володимира Сергійчука підкреслено, наскільки важливо, що «ружинська земля не забула своїх славних синів».

Біля Будинку культури: Кудик П.М. – просвітянин; група представників УПЦ-КП із Житомира, серед них Салюк В.В. і Черешнюк О.М. – працівники Ружинської РДА; Митюк В.О., Махорін Г.А., Васильчук С.К. – просвітяни; Сорокопуд О.І. – працівник РДА.

³ *Ходак І.* Брати Щербаківські: на шляху осягнення феномену української храмової архітектури // Щербаківський В.М., Щербаківський Д.М. Українське мистецтво : в двох томах з додатками / Упоряд. О.О. Савчук. Харків: Видавець Савчук О.О., 2015. С. 7–9; *Атлантова Л.* Родовід Щербаківських // Національний музей українського народного декоративного мистецтва : Історія музею. Електронний ресурс: режим доступу : <http://www.mundm.kiev.ua/HISTORY/PERSON/SCHER.HTM> (дата звернення : 16.11.2017).

Збірник має три розділи. У першому передруковано кілька праць та фрагментів з них членів роду Щербаківських: уривок з твору Михайла Пилиповича «Детский Эдем до вкушения плода от древа познания добра и зла (из детского мира деревенского мальчика)», опублікований 1894 р. в «Киевской старине»; спогади Вадима Щербаківського «Батько» та статтю «Концепція

Грушевського про походження українського народу в світлі палеонтології»; розвідку Данила Щербаківського «Культурні цінності в небезпеці»; доповідь сина Євгенії Кричевської Вадима Павловського «Його життя та доля», виголошену 1977 р. в УВАН у Нью-Йорку на конференції, присвяченій 100-літтю народження та 50-літтю смерті Данила Щербаківського.

Обкладинка збірника.

У другому розділі опубліковано статті сучасних дослідників, спеціально підготовлені до конференції. Андрій Франко (кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу франкознавства Інституту Івана Франка НАНУ) і Оксана Франко (доктор історичних наук, професор кафедри етнології України історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка, онука брата І. Франка Онуфрія) підготували масштабну розвідку на основі ґрунтовної джерельної бази «Науково-творча, організаційна та педагогічна діяльність Вадима Щербаківського упродовж емігрантського періоду життя (березень 1922 – січень 1957 років). (До 140-річчя від дня народження).

Людмила Пекарська (доктор філософії, куратор Бібліотеки й архіву ім. Т. Шевченка Союзу

Українців у Великій Британії; Лондон) і Лариса Федорова (доктор історичних наук; Київ) у своїй статті «Вадим Щербаківський: роки еміграції (1922–1957 рр.)» більш детально висвітлили раніше мало відомий лондонський період життя вченого (1951–1957 рр.).

Ірина Ходак (кандидат мистецтвознавства, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського; Київ) у розвідці «Данило Щербаківський як пам'яткоохоронець» розглянула його діяльність зі збереження історико-культурного надбання українського народу: як предметів музейного значення (рухомих пам'яток), так і нерухомих об'єктів (пам'яток археології, архітектури, історії та мистецтва).

Людмила Білоус (заступник директора з наукової роботи Національного музею україн-

ського народного декоративного мистецтва; Київ) подала дослідження «Дерев'яні хрести з експедицій Данила Щербаківського в колекції Національного музею українського народного декоративного мистецтва», в якому звернулася до однієї колекції з багатьох, укомплектованих подвижницькою працею Данила Михайловича, що мають велике історичне і наукове значення для пізнання життя, культури та традицій українського народу.

Тамара Романова (провідний науковий співробітник Національного музею українського народного декоративного мистецтва; Київ) і Наталія Денисенко (старший науковий співробітник того ж музею) звернулися до теми «Данило Щербаківський – один із фундаторів колекції Національного музею українського народного декоративного мистецтва».

Євген Котляр (кандидат мистецтвознавства, доцент, професор Харківської державної академії дизайну і мистецтв, член Національної спілки художників України та Спілки дизайнерів України) мав доповідь «Студіювання єврейських надгробків у науковій спадщині Данила Щербаківського (за матеріалами Наукового архіву Інституту археології НАНУ), підкресливши, що вчений першим аргументовано здійснив типоло-

гічну класифікацію зазначених пам'яток і розглядав їх як частину українського мистецтва. До своєї статті автор додав незавершену працю Д. Щербаківського «Єврейські надгробки», яка публікується вперше.

У третьому розділі збірника вміщено фотографії, що ілюструють життя та творчий шлях членів родини Щербаківських.

Учасники конференції переглянули документальний фільм «Із життя – у безсмертя» у рамках просвітницького проекту, присвячений Вадиму і Данилі Щербаківським та їхньому батьку Михайлу Пилиповичу. Його підготували уродженець Ружина, заслужений будівельник України Анатолій Богуш, його дружина Ольга Богуш, Віктор Митюк та Світлана Ходаківська. У кінофільмі давали інтерв'ю, коментували і аналізували наукову спадщину, життєвий і творчий шлях родини Щербаківських, історію с. Шпичинці: сільський голова Василь Шокал, учителька історії Шпичинецької школи Наталія Шокал; доктор історичних наук, професор КНУ ім. Т.Г. Шевченка, академік Академії наук вищої школи України Володимир Сергійчук; кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу франкознавства Інституту Івана Франка НАНУ Андрій Франко та доктор історичних наук, професор кафедри етнології України історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка, онука брата І. Франка Онуфрія Оксана Франко; доктор історичних наук Лариса Федорова; нащадок роду Щербаківських Оксана Нешта та ін.

У фільмі показано с. Шпичинці, в якому у ХІХ ст. жив священицький рід Щербаківських, який дав світові всесвітньовідомих дослідників української культури, учених, про яких понад півстоліття було заборонено згадувати навіть на їхній батьківщині.

Голова Ружинського селищного осередку ВУТ «Просвіта» ім. Т. Шевченка Віктор Митюк у своєму виступі на пленарному засіданні розповів про роботу просвітян протягом 2017 р., подякував благодійникам і всім, хто долучився до виконання проекту «2017 рік – рік родини Щербаківських на Ружинщині».

Єпископ Житомирський і Овруцький Української Православної Церкви – Київський патріархат Паїсій благословив і привітав учасників конференції із знаменною подією, пов'язаною зі священицьким родом Щербаківських.

Кандидат медичних наук, член Національної спілки краєзнавців України Володимир Сінчук, який навчався в Маркушівській школі Бердичівського р-ну, розповів присутнім про шкільний музей у с. Маркуші.

На конференції виступили також голова обласної організації «Просвіта» Святослав Васильчук, кандидат історичних наук Житомирського Національного університету Геннадій Махорін, краєзнавець Олександр Коляновський.

Після завершення пленарного засідання учасники конференції здійснили екскурсію у с. Вчорайше, де відвідали приміщення старої школи, в якій свого часу працював учителем поет Максим Рильський; поклали квіти до пам'ятного знака уродженцю села Володимиру Амбросійовичу Менцицю (1837–1916) – етнографу і фольклористу, власнику мережі книгарень, де поширювалася зокрема і українофільська література, члену Петербурзької, Київської

та Єлисаветградської громад. У 2016 р. Ружинський осередок ВУТ «Просвіта» провів конференцію, присвячену важливій, але призабутій постаті громадівського руху XIX ст.⁴ Його племінник Михайло Грушевський писав про свого дядька: «се був чи не єдиний активний українофіл в сім'ї моєї матері», «в широкому значенні слова, з українськими інтересами»⁵.

У с. Шпичинці відбулися урочистості з відкриття пам'ятного знака родині Щербаківських, в яких взяли участь і учасники конференції. Поряд із знаком було закопано капсулу з землею, взятою біля могили Данила Щербаківського на території Києво-Печерської лаври (її привезла з Києва Людмила Білоус) та капсулу з землею, взятою біля могили Михайла Пилиповича. Гості відвідали руїни церкви, яка згоріла за нез'ясованих обставин у 1980-х рр., оглянули будинок Щербаківських, що перебуває у напівзруйнованому стані.

На відкритті пам'ятного знака Щербаківським.

⁴ Ожити через 100 літ. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті В.А. Менциця (1837–1916) / Голов. ред. В.І. Сергійчук, упоряд. В. Митюк. К.: Вид-во Типографія від А до Я, 2016. – 100 с.

⁵ Цит. за: Гордійчук М. Історіографічний огляд діяльності видатного фольклориста і громадівського діяча Володимира Амбросійовича Менциця (1837–1916) // Там само. – С. 53.

Стан родинної оселі одразу нагадує трагічну долю дітей Михайла Пилиповича. Невже не залишиться на малій батьківщині історичної споруди, де можна було б розбудувати меморіальний музей славетної родини? Є безліч прикладів останніх десятиріч, коли в Україні музеєфікувалися будинки й садиби з метою створення меморіальних музеїв заборонених радянською владою історичних діячів.

Наприклад, у Тернопільській обл. функціонують Меморіальний музей-садиба Леся Курбаса у с. Старий Скалат Підволочиського р-ну, відкритий в 1987 р. в родинному будинку Курбасів; Літературно-меморіальний музей Уласа Самчука в с. Тилявка Шумського р-ну заснований 1993 р., відкритий 1995 р. у приміщенні колишньої учительської семінарії, де навчався письменник; Музей-меморіальний комплекс імені патріарха Йосифа Сліпого у с. Заздрість Тербовлянського р-ну, створений у 1995–1998 рр., до складу якого входить відрес-

таврована родинна хата Сліпих. У Львівській обл. – Історико-меморіальний музей Євгена Коновальця у с. Зашків Жовківського р-ну, відкритий 1990 р. у родинному будинку Коновальців, який виступає тут як головна меморіальна пам'ятка – свідок періоду дитинства та юнацьких років майбутнього визначного українського політичного та військового діяча, тощо.

Музеєфікація пам'яток є однією з найважливіших тенденцій і перспективним напрямом розвитку сучасних музеїв України. У такому разі музейні предмети і музеєфіковані пам'ятки, які становлять культурне надбання регіону, стають частиною універсальної, багатоаспектної збірки музею. А будинки-пам'ятки набувають значення центрального об'єкта показу такого музею.

На часі поставити питання про створення у с. Шпичинці Історико-меморіального музею родини Щербаківських, який відіграє вагомий роль у ствердженні сучасних політичних та духовних орієнтирів в українському суспільстві.

Будинок Щербаківських.

**«Історико-культурна спадщина:
збереження, доступ, використання»
II Міжнародна науково-практична конференція
(Київ, 23-24 листопада 2017)**

23-24 листопада в Національному авіаційному університеті (далі – НАУ) на базі кафедри історії та документознавства відбулася II Міжнародна науково-практична конференція «Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання». Співорганізаторами конференції стали: Університет Градець-Кралове (Чеська Республіка), Новий державний архів Литви (Литовська Республіка), Каунаський окружний архів (Литовська Республіка). До участі у конференції долучилося 105 учасників, які представляли освітні та наукові установи, архіви, бібліотеки, музеї України, Білорусі, Литовської Республіки, Канади, Росії, Німеччини, Туреччини, Чеської Республіки.

Це вже друга конференція з цієї проблематики, проведена в рамках міжнародного проекту InterPARES Trust, у якому були задіяні викладачі, аспіранти та студенти кафедри історії та документознавства НАУ. Перша конференція з цієї тематики відбулася 2015 р. і засвідчила інтерес до проблеми захисту, збереження історико-культурної спадщини, важливе місце у якій належить саме документальному надбанню установ соціальної пам'яті. Адже саме документальна спадщина, як зазначено в «Універсальній декларації про архіви», належить «до унікального та незмінного спадку, який передається від одного покоління до іншого». Проведення такого масштабного наукового форуму було обумовлено необхідністю вивчити та проаналізувати вітчизняний і міжнародний досвід у теоретичній та прикладній площині документно-соціальних комунікацій, у взаємодії з трансформаціями, які несе цифрова ера. Тому конференція стала відкритим науковим майданчиком, де відбувся обмін думками щодо шляхів підвищення ролі інститутів соціальної пам'яті у захисті прав громадян, збереженні особистої та громадянської історичної пам'яті та забезпеченні постійного й довготривалого доступу до задокументованої інформації.

Тематика конференції була надзвичайно сміливою: від нагальних проблем використання, доступу та збереження документального надбання, ролі історико-культурної спадщини у формуванні колективної відповідальності та становленні громадянського суспільства – до проблем формування фахівців в умовах цифрової доби.

Відкриттю конференції передувала презентація колективної монографії викладачів кафедри історії та документознавства, виконаної в рамках міжнародного проекту InterPARES Trust

(*Соціально-етичні основи збереження цифрової спадщини в Україні: монографія / Тюрменко І. (кер. авт. кол.), Рогожа М., Божук Л., Курченко Т., Халецька Л. – Київ: Талком, 2017. – 172 с.*). Її науковими рецензентами виступили М. Палієнко – д. і. н., професор, завідувач кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Національного університету імені Тараса Шевченка; доктор наук Р. Боден – науковий архівіст BStU (м. Берлін, Німеччина); Г. Дручкус – Директор Каунаського окружного архіву (Литовська Республіка).

Конференцію відкрила її ініціатор та голова організаційного комітету І. Тюрменко – д. і. н., проф., завідувач кафедри історії та документознавства НАУ. У вітальному слові вона наголосила на важливості наукової комунікації у визначенні ефективних механізмів, практик, політик збереження документального надбання, у тому числі і цифрового. Яскраво прозвучало вітальне слово А. Гудманяна – д. філол. н., проф., директора Навчально-наукового гуманітарного інституту, виголошене мовами учасників конференції. Синхронний переклад англійських доповідей здійснювала к. філол. н., викладач Національного університету імені Тараса Шевченка О. Дьомкіна.

Відкриття пленарного засідання

Вітальне слово А. Гудманяна

Пленарне засідання

Перший блок наукових проблем пленарного засідання був присвячений збереженню документального надбання. Великий інтерес учасників конференції викликала доповідь *«Історико-культурна спадщина в фондах Галузевого державного архіву Служби безпеки України: інформаційний потенціал, засоби доступу»* виголошена к.і.н., доц., ст. наук. співробітником Інституту історії України НАН України *О. Бажаном*, у якій було розкрито структуру та зміст архівних фондів, проаналізовано діловодні документи ВУЧК-ГПУ-НКВС-МВД-КДБ, наголошено на заходах Галузевого архіву СБУ з реалізації державної програми *«Реабілітовані історією»* та зусиллях для забезпечення вільного доступу громадян до архівних документів радянських спецслужб. *О. Бажан* також зупинився на роботі

О. Бажан

Галузевого архіву СБУ з оцифрування документів, поширення їх у мережі Інтернет відповідно до Закону України від 9 квітня 2015 р. «Про доступ до архівів радянських органів радянського тоталітарного режиму 1917-1991 рр.». Пріоритетним завданням, зауважив доповідач, залишається оприлюднення оцифрованих документів на веб-сайті СБУ, що сприятиме включенню документальної спадщини у світовий інформаційний простір.

Р. Боден

Доповідь д-ра Р. Боден – наукового архівіста BStU («Stasi» архів, м. Берлін, Німеччина) *«Збереження, доступ та використання записів Служби Державної безпеки Німецької Демократичної Республіки»* була присвячена аналізу діяльності зазначеного міністерства з 1950 по 1990 рр., перетвореного у поліцейсько-слідчий орган.

За даними дослідниці, у 1989 р. лише на службі «Stasi» працювали 91 000 штатних співробітників і у два рази більше – неофіційних, з яких 80% були чоловіками. Штат співробітників «Stasi» на щільність населення у декілька разів перевищував кількісний склад аналогічних служб у СРСР, Польщі та Румунії. З початком революції, як зазначила д-р Р. Боден, значна кількість документів почала систематично знищуватися співробітниками Міністерства державної безпеки в останні дні його роботи. Цей процес припинився вже після 03 жовтня 1990 р., коли відбулося відновлення Німеччини, а колишні відділення «Stasi» були перетворені на музеї та архіви. Сьогодні Агентство, яке очолює Федеральний комісар Stasi Records, опрацьовує документи та надає доступ до них через публікації, дослідження тощо. Архіви, підконтрольні Агентству, уміщують 111 км записів, понад 40 млн карток-індексів, біля 1,7 млн фотографій, а також фільми, аудіозаписи, карти, плакати. Р. Боден розкрила умови доступу до документів «Stasi» згідно із Федеральним Законом, який гарантує конфіденційність інформації, надає доступ до його матеріалів тим, хто постраждав від діяльності «Stasi», а також відповідним органам влади, які відбирають урядовців на державну службу. Д-р Р. Боден підкреслила, що з 111 лінійних км

документів «Stasi» 51 км вже існували як архіви відомства, індексуєчись лише за іменами. Решта 60 км почали збиратися і впорядковуватися вже з 1990 р. Сьогодні ще триває процес архівування цих документів. Складність роботи полягає у тому, що «Stasi» використовувала складну систему стеження, а тому обробка та індексація документів потребують значного часу. Окрім того після падіння Берлінського муру залишилось тисячі мішків з розірваними документами. Понад 1,5 млн цих документів були вручну реконструйовані. Дослідниця зупинилася на умовах зберігання документів та їх важливості для майбутніх поколінь, які намагаються зрозуміти механізми існування диктаторських та авторитарних режимів, ментальність тих, хто здійснював репресії та мужність діячів руху опору. Задokumentована інформація дозволяє, підсумувала Р. Боден, визначити загрози для демократії сьогодні і у майбутньому.

Т. Бевз

Актуальну тему *«Архіви політичних партій: реальність чи утопія?»* порушила у своїй доповіді д.і.н., проф., голов. наук. співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України Т. Бевз. Дослідниця, зокрема, підкреслила, що в умовах інформаційного суспільства можна знайти інформацію про будь що, але

тільки не про політичні партії. Кількість зареєстрованих політичних партій в Україні чи не найбільша у Східній Європі. Однак більшість з них зареєстрована з комерційною метою, а контроль за ними майже відсутній. Лише 10% політичних партій мають свій веб-сайт, що ускладнює процедуру контролю громадськості за їхньою діяльністю. Навіть у поточному архіві Міністерства юстиції не можна отримати повну інформацію про діяльність парламентських партій. Т.Бевз звернула увагу на те, що виходом з даної ситуації може стати співпраця Центрального державного архіву громадських організацій України з політичними партіями. Архівісти пропонують різні форми співпраці, у тому числі проводять методологічні семінари. Однак незацікавленість політичних партій фактично призводить до того, що значний комплекс документів може бути назавжди втрачений.

М. Михайлуца

У своїй доповіді «*Документи Держархіву Одеської області про голод 1921-1922 рр.: стан, структура, сутнісна цінність задля "Подолання власної історії"*» д.і.н., проф. завідувач кафедри українознавства, історико-правових та мовних дисциплін Одеського національного морського університету М. Михайлуца зупинився на ролі архівних джерел у встановленні історичної істини і правди, захисті особистих прав. Він проаналізував документи до вивчення голоду в Україні 1921-1922 рр., які містяться в Державному архіві Одеської області. Дослідник звернув увагу на те, що значний обсяг інформації задокументований на зворотному боці надрукованих документів, навіть зустрічаються документи виконані на кальці. Погано читабельні, зауважив доповідач, вони можуть бути назавжди втрачені, оскільки умови зберігання в архіві, який до того ж втратив своє приміщення, вкрай незадовільні. М. Михайлуца детально проаналізував зміст звітів, інформаційних зведень, інформаційних бюлетенів за 1921-1922 рр., які готувала партійна номенклатура. Задокументована інформація, як підкреслив дослідник, засвідчує злочинні дії радянської влади проти місцевого населення, розкриває становище у сільському господарстві, рух опору селян проти експропріаційної політики більшовицької влади, величезну смертність населення від голоду. М. Михайлуца підсумував, що сучасна політика декомунізації є правильною з огляду на злочини більшовицької влади проти населення, про що красномовно свідчать архівні джерела.

С. Кот

Другий тематичний блок був присвячений питанням пошуку, поверненню та реституції культурних цінностей. Велику зацікавленість та дискусії викликала доповідь «*Культурні цінності України, втрачені внаслідок Другої світової війни: актуальні проблеми розшуку і повернення*», виголошена к.і.н., ст. наук. співробітни-

ком, керівником Центру досліджень історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України С. Котом. Дослідник зупинився на обсягах втрат культурних цінностей, які зазнала Україна під час Другої світової війни. Однак досі, підсумував С. Кот, не був проведений загальний обсяг збитків українських музеїв у повоєнний період, які за його підрахунками, можуть сягати від кількох сотень тисяч до 1 млн експонатів. Тому актуальною для України залишається проблема повернення культурних цінностей втрачених у роки війни. С. Кот проаналізував роботу Національної комісії з питань розшуку і повернення культурних цінностей в Україну при Кабінеті Міністрів України. У доповіді наголошувалося на труднощах, що виникали на шляху повернення культурних цінностей. Це зокрема, проблема тотального переміщення культурних цінностей і народів, пов'язана з війнами, збройними конфліктами, революціями тощо; проблема пошуку й ідентифікації переміщених культурних цінностей й обґрунтування реституційних претензій; проблема різного тлумачення міжнародно-правових норм та національних законодавства; різні підходи до проблеми реприватизації майна на посткомуністичному просторі тощо. С. Кот детально проаналізував проблеми, пов'язані з реституціями культурних цінностей на рівні міждержавних діалогів між Україною-Німеччиною, Україною-Польщею та Україною-Росією. Об'єктивний аналіз проблемних питань, на думку дослідника, дозволить знайти нестандартні рішення та вибудувати нові міждержавні стосунки з метою повернення культурної спадщини.

Тематичний блок, присвячений ролі інститутів соціальної пам'яті у формуванні та збереженні культурних цінностей, розпочався з доповіді «*Музеї в соціокультурному просторі суспільства: пам'ятєва парадигма*», виголошеної д.і.н., проф., директором Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» А. Киридон. Дослідниця підкреслила, що сучасний музей виступає маркером культурного коду, простором, що має великий інформаційний та культурний

А. Киридон

вплив, є місцем знань та духовного збагачення людини. Такі елементи музею, як коди, символи, знання, традиції формують соціальну пам'ять. Тому, на думку А. Киридон, головною місією музею є генерування сучасної та майбутньої культури нації. Адже музеї, зберігаючи культурні об'єкти, є джерелом та каналом інформації, формою комунікації, формоутворюючим елементом національної пам'яті.

Спільна доповідь Директора Каунаського окружного Литовської Республіки *Г. Дручкус* та *К. Станісауске* (керівник департаменту управління цифровими документами цього ж архіву) «*Пам'ять нації та відповідальність архівів*»

Перекладач
О. Дьомкіна

К. Станішауске

привернула увагу учасників конференції поставкою проблеми та підходом до визначення ролі архівних установ у збереженні національних цінностей. У доповіді була висловлена думка про те, що тексти закарбовані на кам'яних носіях інформації, зокрема, т.з. «Ізраїльська стела» часів Стародавнього Ізраїлю, витримали випробування часом, а інформація зафіксована на електронних носіях більш вразливіша до технологічних змін. Багато сучасних електронних документів вже втрачено. З огляду на швидкий розвиток цифрової доби зростає відповідальність архівів за збереження національної пам'яті. К.Станісауске зупинилася на ролі архівів, підкресливши, що архів – це саме та установа, яка несе відповідальність за минуле, сучасне і майбутнє. Архіви і архівісти мають бути готовими реагувати на виклики цифрової доби, на суспільні трансформації, використовуючи документальну пам'ять минулого та сучасну інформацію і знання. Архівіст – це не працівник складу документів. Його обов'язок полягає не у видачі

документів будь-кому. Архівісти мають бути об'єктивними та нейтральними статистами історії нації. Як вони не залишились пасивними, коли уряд Угорщини подав пропозицію знищити записи секретної поліції, або коли уряд апартеїду почав незаконно знищувати свої документи. Однак сьогодні, на думку доповідачки, мають бути розширені та змінені класичні архівні концепції, підґрунтям яких стала культура бюрократизованого адміністративного діловодства. Найвірогідніше, підкреслила К. Станісауске, що письмові документи зовсім скоро перестануть бути єдиним джерелом знань і пам'яті народів. Доповідка детально зупинилася на відповідальності архівів та обов'язках архівістів, які базуються на етичному кодексі архівіста. Архівіст, зазначила вона, має чітко розуміти призначення інформації та потреби суспільства. К.Станісауске висвітлила напрямки діяльності Каунаського окружного роботи архіву та проаналізувала його фонди, які уміщують 1 303 285 одиниць зберігання, а це – 10449 лінійних метрів стелажних полиць та 2410 фондів. Перлиною архіву є паспортні документи, які видавались жителям Каунаса протягом 1919-1939 рр. Архівіст, підсумувала К. Станісауске, має чітко усвідомлювати свою роль як активного гравця у збереженні пам'яті нації.

Тематичний блок присвячений керуванню цифровою інформацією розпочався з доповіді *Л. Оздемір PhD*, заступника декана Інформації та документації Мармара університету (м. Стамбул, Туреччина) «*Пост-СЕД: від цифрової неперервності до електронних архівів, проблеми, що виникають в інформаційному менеджменті в цифрову еру*». Доповідка звернула увагу на те,

Перекладач
О. Дьомкіна

О. Лале

що цифровий простір став реальністю в житті сучасної людини, що у свою чергу сприяло кардинальній зміні підходів у роботі з цифровими документами. Л. Оздемір наголосила на необхідності неперервного управління цифровими записами вже від початку їх створення. Адже перш за все йдеться про забезпечення захисту особистих прав громадян від несанкціонованого доступу до інформації. Дослідниця проаналізувала досвід Великобританії щодо відповідальності посадових осіб за втрату важливих інформаційних активів. Л. Оздемір зауважила, що установа або організація мають бути обізнаними щодо своїх інформаційних ресурсів та мати їх у задокументованому виді. В іншому разі виникає складність із їхнім захистом. Організація повинна також ідентифікувати інформаційні активи та визначити співробітників, які несуть за них відповідальність. Це дає підстави для створення системи неперервності цифрової інформації. Цифрова неперервність дозволяє працювати з будь-якою інформацією незалежно від її обсягу та порядку записів. Л. Оздемір підкреслила, що цифрова неперервність важлива для будь-якої установи державної або приватної форми власності, оскільки дозволяє забезпечувати ефективну роботу з даними на законних підставах, приймати обґрунтовані рішення, захищати персональну дані, репутацію установ та організацій, знижувати витрати та покращувати надання інформаційних послуг. Ці вимоги застосовуються також і до архівних установ, адже користувачі інформаційних послуг вже вимагають надавати їх в он-лайн режимі. Однак управління цифровою інформацією передбачає перш за все ідентифікацію цифрових активів. Цифровий актив, на думку, Л. Оздемір, є сукупністю інформації, яка визначається та управляється як одне ціле. Цифрові активи можуть уміщувати бази даних персональних контактів, конкретні файли установ і організацій тощо. Цифрова наступність вимагає розроблення політики у різних структурних підрозділах організації для того, щоб інформація залишалася доступною протягом тривалого часу, або до часу втрати її актуальності. Політика включає: призначення співробітника, відповідального за ризики, роботу мережі, за обсяги інформації та її пріоритети; створення групи експертів, до яких мають входити спеціалісти з ІТ технологій; наявність управлінців з керування інформацією. Важливим

чинником у роботі з неперервними цифровими даними є розуміння сутності профілювання файлів (вік, розмір, дата останніх змін, формати). Це дозволяє скоротити кількість дублікатів файлів та допомогти з довгостроковим зберіганням записів, можливістю їх перетворення в інші формати. Для підготовки файлів до архівного зберігання потрібно мати на увазі, що файли варто записувати у форматах, прийнятих для архіву та враховувати такі архівні процеси як оцінка, відбір, передача цифрової архівної інформації. Дослідниця підсумувала, що інформація, яка зберігається у цифрових ресурсах організації чи установи, має бути включена у систему EDRM (система спільної роботи, яка поєднує електронну пошту, Інтранет, Інтернет, соціальні мережі). При роботі з цією системою потрібно враховувати різні підходи до відбору інформації у паперовому та цифровому форматах. Відбір інформації у цифрових форматах має здійснюватися на макрорівнях, враховувати чутливість до великих обсягів інформації, що неможливо зробити без аналізу текстових даних. EDRMS, підсумувала Л.Оздемір, це – початок довгого та ризикованого шляху цифрової інформації до архіву.

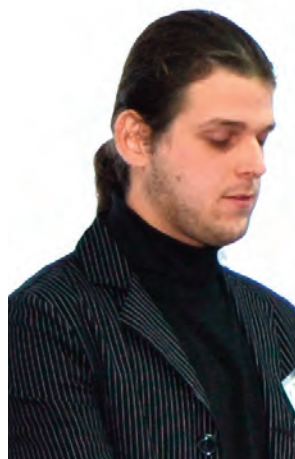
Тема «*Модель доступу до документів*» була розкрита у доповіді завідувача відділом надзору за управлінням документів Нового державного архіву Литви Д. Контрїмавічене, яка зауважила, що в умовах швидкого розвитку інформаційних комунікаційних технологій архів також зазнає змін. Зокрема, вона проаналізувала основні фактори, що визначають якість доступу до документів у державних архівах республіки. Доповідачка поділила їх на три блоки: фізичні, інтелектуальні та соціальні. Д. Контрїмавічене підкреслила, що фізичний доступ починається з доступу до необхідної інформації, а завершується дослідженням, коли документ опрацьовується користувачем внаслідок чого з'являється нова інформація. Фізичний доступ поширюється на електронні та цифрові записи. Прямий фізичний доступ, який

Д. Контрїмавічене

реалізується в архівних установах, доповнюється опосередкованим он-лайн доступом. Відмінність полягає у тому, що прямий доступ надає можливість працювати з оригіналами документів, а опосередкований лише з їх копіями та здійснюється через інтерактивні мережі. При прямому фізичному доступі користувач безпосередньо вивчає документи у читальних залах, у деяких випадках – на виставках та в установах, куди передаються документи для опрацювання. Д. Контрімавічене зупинилася на детальному аналізі фізичного доступу, у якому важливу роль відіграє місцезнаходження архіву та режим його роботи, облаштуваність робочого місця, реєстрація користувачів, умови виконання замовлень та вимоги роботи з документами. Фізичний доступ також передбачає створення умов для людей з обмеженими можливостями. Доповідачка наголосила, що облаштування робочого місця має відповідати вимогам збереження документів, а реєстрація користувачів спрощує доступ до інформації щодо кількості отриманих справ та часу їх видачі. Он-лайн доступ до інформації дозволяє також спростити роботу з документами людям з обмеженими можливостями. Однак важливо правильно відбирати документи для оцифрування, в іншому разі он-лайн доступ втрачає свій сенс. Д. Контрімавічене зауважила, що он-лайн доступ тісно пов'язаний з інтелектуальним доступом. Ідентифікація інформації визначається умінням правильно сприймати архівне описування, рівнем освіти читача (знання мов, лексики, діалектів) та його комп'ютерною грамотністю. Інтелектуальний доступ може бути покращений за рахунок якісних архівних описувань документа, наявності різних засобів пошуку, які дозволяють ідентифікувати документи. Не останню роль відіграють особисті якості користувача. Для забезпечення всебічного доступу до документів, підкреслила Д. Контрімавічене, важливо враховувати соціальні фактори. Соціальний доступ визначається соціальними нормами, демографічними факторами, наявністю фінансових ресурсів, інституалізацією архіву. Д. Контрімавічене підсувала, що архіви мають враховувати у своїй роботі усі три фактори.

У доповіді архівіста Нового державного архіву Литви Д. Мозураса «Культурне надбання та Інтернет комунікації: віртуальні виставки Нового державного архіву Литви» було наголошено, що завданням установ соціальної пам'яті

Д. Мозурас

є не лише збереження документальної спадщини, а й передача інформації. Ефективною формою комунікації документальної спадщини являються віртуальні виставки, які знаходяться на веб-сайті Офісу головного архівіста Литви (система державних архівів республіки складається з 10 державних архівів та Офісу головного архівіста). Доповідач проаналізував форми таких виставок та наголосив, що перша виставка Литовського державного архіву була створена 2001 р. До травня 2017 р. державні архіви Литви створили вже 168 таких виставок на трьох різних порталах. Тематика виставок досить різноманітна: ювілейні та пам'ятні дати; визначні події; спеціальні матеріали (марки, малюнки, ноти); конкретні теми; унікальні документи; презентація роботи архіву; освітні та розважальні виставки. Д. Мозурас наголосив, що якість виставок є важливим фактором їхнього успіху. Доповідач зупинився на аналізі факторів якості, які впливають на популярність виставок та аналізі «нового порталу», який був запущений 2017 р. Технічне обслуговування віртуальних виставок спрямоване на забезпечення доступу до виставок та збереження її цілісності. Також були передбачені: безпека віртуальних виставок, можливість сумісності технічних характеристик вже існуючих віртуальних виставок з новими носіями інформації, сумісність старого програмного забезпечення з новими версіями. Доповідач підкреслив, що нове програмне забезпечення надало доступ до виставок, записаних у старих форматах до 2012 р. При перегляді виставок можна користуватися функціями збільшення зображення, переходити до повноекранного режиму, переглядати аудіо-відео документи. Доповідач однак зауважив, що доступ до віртуальних виставок обмежений (особливо для іноземців) через двомовність (литовська й англійська мови) та відсутність англійських версій текстів багатьох віртуальних виставок. На основі проведеного контент-аналізу Д. Мозурас визначив активність архівів у створенні віртуальних виставок та їхню

тематичну спрямованість. Зокрема, із 168 виставок – 81 були присвячені визначним історичним подіям та ювілейним датам. На особливу увагу, на думку доповідача, заслуговує виставка Центрального державного архіву Литви про співробітництво архіву та відвідувачів, яка висвітлює інформацію про його щоденну роботу.

В. Спрінсян

Голови асоціації документознавців України «Новітні науково-практичні напрями розвитку інформаційної освіти в Україні». Доповідач зупинився на викликах, пов'язаних з підготовкою фахівців у цій сфері після введення в дію постанови Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 р. «Про затвердження галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти». Згідно з «Таблицею відповідності Переліку напрямів, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах» «Документознавство та інформаційна діяльність» були віднесені до спеціальності «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа». В. Спрінсян наголосив на необхідності виділення «Документознавства та інформаційної діяльності» в окрему спеціальність як таку, що має свою специфіку та здобула популярність на ринку освітніх послуг.

В. Бездрабко

Тематичний блок присвячений підготовці фахівців з інформаційної, бібліотечної та архівної справи в умовах цифрової доби розпочався з доповіді В. Спрінсяна, к. мист., доц., завідувача кафедри документознавства та інформаційної діяльності Одеського національного політехнічного університету,

Виступ В. Спрінсяна поклав початок дискусії, яка знайшла логічне продовження у доповіді В. Бездрабко, д.і.н., професора кафедри інформаційної, бібліотечної та архівної справи Київського національного університету культури і мистецтв «Архівний менеджмент в освіті: класична модель і сучасні трансформації».

В. Бездрабко проаналізувала проект галузевого стандарту зі спеціальності 029 «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа», підкресливши, що окрім інформаційного менеджменту, якому приділено значну увагу у проекті нового стандарту, потрібно врахувати й специфіку інших напрямів підготовки спеціальності. Інакше, підсумувала доповідачка, втрачаються засади розвитку самої спеціальності, а отже, нівелюється мета її започаткування. Також В. Бездрабко зупинилася на викликах модерного суспільства, пов'язаного з поширенням е:середовища, яке принесло зміну ролі та статусу архіву й самого архівіста. Класична концепція архіву виплекана Школою хартії та Національними архівами Франції, яка базувалась на «кустодійній парадигмі» та патримоніальному історизмі, на думку дослідниці, відходить у минуле. Тому, підсумувала В. Бездрабко, соціальні трансформації вимагають розроблення нової моделі архівного менеджменту й реорганізації самої архівної діяльності загалом.

Я. Войтішкова

Досвід підготовки архівістів у Чеській Республіці та Університеті Грець-Кралове розкрила у своїй доповіді «Система освіти майбутніх архівістів у Чеській Республіці (сучасні тенденції в Університеті Грець-Кралове)» Я. Войтішкова PhD, доцент Університету Грець-Кралове (Чеська Республіка). Я. Войтішкова, зупинилася на аналізі мережі архівних установ республіки, яка складається з державних та приватних архівів. До першої групи державних архівних установ відноситься Національний архів Чеської Республіки. У його фондах зберігаються комплекси історичних документів, документи установ та організацій, церковні архіви, колекції документів недержавного походження (міжнародних організацій, некомерційних неурядових структур, профспілок, організацій роботодавців, чеської діаспори, видатних осіб). До цієї ж групи належать регіональні архіви. До системи державних архівів відносяться й галузеві архіви, фондоутворювачами яких були Міністерство закордонних справ, Служба безпеки, розвідувальні служби та інші установи, які можуть уміщувати

конфіденційну інформацію. Друга невелика група архівів включає архіви територіальних громад, які знаходяться у юрисдикції міського самоуправління та утримуються за їхній рахунок. До таких архівів належать міські архіви Праги, Брно, Острави, Познані, Усті-над-Лабем. У Чеській Республіці існують також приватні архіви. Я. Войтішкова розкрила історію становлення та розвитку архівної освіти в Чехії. Зокрема, сьогодні архівна підготовка здійснюється в університетах Праги, Брно, Чеське Будейовіце та Градець-Кралове. Доповідачка зупинилася на особливостях підготовки архівістів в Університеті Градець-Кралове, підкресливши, що він є провідним вищим навчальним закладом, де підготовка архівіста відповідає сучасним вимогам цифрової доби. Я. Войтішкова, розкрила особливості бакалаврської підготовки, яка поєднує вивчення теоретичних гуманітарних дисциплін з комп'ютерними навчальними курсами. Така підготовка робить випускників конкурентоздатними на ринку праці. В університеті діє магістерська програма та акредитована докторська програма. Я. Войтішкова підсумувала, що поєднання у формуванні сучасних архівістів класичних та технічних дисциплін є правильним кроком, оскільки ринок праці буде постійно вимагати технічно підготовлених фахівців.

П. Грюліх

Основні ідеї, викладені у доповідь Я. Войтішкової були детально розвинуті у виступі доктора наук, професора Університету Градець-Кралове, а сьогодні й Директора музею Східної Чехії П. Грюліха *«Кібер-архівіст – специфічна частина майбутнього в архівістиці і освіті архівістів»*. У своїй доповіді П.Грюліх роз-

крив особливості навчання студентів Університету Градець-Кралове у системі all-in-one, яка поєднує класичну освіту з комп'ютерними науками. Ця система підготовки була покликана до життя необхідністю оцифрувати значну кількість архівних документів, на що були виділені чеські та європейські гранти, та швидкими суспільними трансформаціями, привнесеними цифровою ерою. Отже, підкреслив доповідач, з

2006 р. підготовка архівістів в Університеті Градець-Кралове ведеться у двох напрямках: класичному та системі all-in-one. П. Грюліх зауважив, що на відміну від спеціалістів з інженерно-комп'ютерною освітою, фахівці, які володіють знаннями з архівної справи та інформатики, здатні керувати цифровими архівами та виконувати складніші завдання, пов'язані з безпекою інформації та її збереженням. Доповідач пояснив значення терміну «кібер-архівіст» та зупинився на особливостях освітньої програми їх підготовки. Зокрема, бакалаврська програма включає три основні блоки. Перший блок спрямований на історичну підготовку студентів та вивчення допоміжних історичних дисциплін (палеографія, дипломатика, сфрагістика). Ці курси незначні за обсягом у порівнянні з класичною архівною освітою, але достатні для орієнтації у проблематиці. До другого блоку входять дисципліни з орієнтацією на комп'ютерну підготовку, знання в галузі баз даних, комп'ютерної графіки тощо. Доповідач підкреслив важливість знань у галузі 3D проектної документації, оскільки архівістам у майбутньому доведеться зберігати та проводити експертизу цінностей саме цифрових документів. З цією метою був створений мультимедійний освітній центр, послугами якого користуються також працівники музеїв та археологи. Третій блок дисциплін спрямований на вивчення іноземних мов, переважно англійської та німецької. Мета такої освіти надати якісну підготовку випускнику, яка б дозволила йому працювати на посадах оператора з оцифрування, оператора зберігача цифрових архівів, а також спеціаліста поза архівом, зокрема, у галузі державного управління. Магістерська програма спрямована на вивчення «хмарних» технологій та управлінської діяльності, зауважив П. Грюліх. Докторат орієнтований на проведення наукових досліджень в усіх вказаних напрямках. Головне в системі all-in-one знайти оптимальне поєднання гуманітарної та технічної освіти. Доповідач підкреслив, що освіта кібер-архівіста носить міждисциплінарний характер, тому випускники університету затребувані не лише в архівних установах, а й у державних органах влади, органах місцевого самоуправління, галузі телекомунікацій тощо. П. Грюліх підсумував, що вже сьогодні в умовах цифрової доби архівістика перестає бути консервативною галуззю, вона змінюється до

непізнаваності. Добре це чи погано – невідомо. Однак ці зміни приносять надію кращого розуміння того, що людина є невід’ємною складовою єдиного глобального світу.

В рамках конференції працювало чотири секції: «Архівні, бібліотечні та музейні установи як осередки національної пам’яті», «Цифровий інформаційний простір та діяльність інститутів соціальної пам’яті», «Збереження та використання історико-культурної спадщини: національний та світовий досвід», «Формування фахівців у галузі бібліотечної, архівної та музейної справи в умовах переходу до цифрового суспільства».

У секційних засіданнях були виголошені доповіді к.і.н., доц., доцента кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка *О. Бонь* («Театральне середовище провінції радянської України першої половини 1920 років у щоденниках Василя Василька»); к.і.н. заступника Генерального директора з наукової роботи Шевченківського національного заповідника (м. Канів) *С. Брижицької* («Погляд на історію Тарасової гори 1937-1938 рр.»); к.і.н. провідного наукового співробітника Галузевого державного архіву СБ України *В. Ворожжа* («Архіви радянських спецслужб як джерело історичних досліджень»); завідувача відділу літератури і мистецтва Івано-Франківської обласної універсальної наукової бібліотеки імені І. Франка *Г. Пристай* («Бібліотека як центр комунікаційної репрезентації унікальної культурної ідентичності регіону»); к. філол. н., старшого наукового співробітника відділу зарубіжної україніки Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського *О. Супронюк* («Книжкова культура української діаспори в

Європі повоєнної доби (1945–1960): досвід збереження та використання»); докторанта кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова, к.і.н., доцента *О. Шишка* («Архівно-слідчі справи архіву УСБУ в Одеській області як джерело дослідження політичного терору в Одеській губернії у 1920 р.»).

Свої доповіді також представили: *О. Анісімова* – д.е.н, доц., професор, завідувач кафедри інформаційних систем управління Донецького національного університету імені Василя Стуса (м. Вінниця) та *Г. Лукаш* – д. філол. н., професор цієї ж кафедри («Розвиток цифрової інфраструктури України»); *О.Шевченко* – д. н. з соц. комун., доцент, професор кафедри документознавства та інформаційної діяльності Одеського національного політехнічного університету («Загальна характеристика журналу “Військо України” у контексті інших видань для військових»); *О.Клімчук* – стипендіатка Ради науково-технічних досліджень Туреччини (TÜBİTAK) («Система управління електронними документами у Мармара Університеті: досвід використання»); *О. Лавриненко* – зберігач фондів музею історії НАУ, м. Київ («Основні напрями збереження історичних пам’яток в діяльності музею історії НАУ»); *І. Отамась* – завідувач відділу науково-організаційної роботи Університету менеджменту освіти Національної академії педагогічних наук, м. Київ («Перспективи впровадження сучасного електронного документообігу у закладах післядипломної освіти»); *З. Свердлик* – к.і.н., доцент кафедри бібліотекознавства та інформології Київського університету імені Бориса Грінченка, м. Київ («Сучасні тенденції розвитку бізнес-освіти у со-

Секційне засідання

ціокультурній сфері»); Є. Перегуда – д.п.н., професор, завідувач кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури, м. Київ та Н. Гербут – к.п.н., доцент цієї ж кафедри («Про формування та трансформацію культурних кодів об'єктів архітектури»); Л. Чередник – к. філол. н., доц., доцент кафедри українознавства, культури та документознавства Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка та Н. Кочерга, к.і.н., доц., доцент цієї ж кафедри («Експертиза

Юрія Кондратюка як артефакт: історико-культурний контекст»); В. Яценко – ст. наук. співробітник Інституту педагогіки Національної академії педагогічних наук України, м. Київ («Використання краєзнавчого підходу в позашкільній роботі: досвід ознайомлення із культурно-освітніми проектами художніх музеїв Києва»).

Дискусії та обговорення нагальних наукових проблем тривали й під час перерв. Студенти-документознавці також включилися в діалог з гостями та учасниками наукового форуму.

Я. Войгішкова та П. Грюліх
зі студенткою НАУ

К. Станісауске та Д. Мозурас
зі студентами-документознавцями

Д. Конрїмавічене
зі студентами-
документознавцями

Дискусії
під час перерви:
сидять
зліва направо:
О Клімчук,
Л. Оздемір,
Д. Мозурас,
К. Станісауске

Зліва направо:
Т. Бевз та А. Киридон

Учасники конференції відвідали музей НАУ та Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. З вітальним словом до присутніх звернувся ректор університету О. Самойленко.

Під час зустрічі учасники конференції подарували бібліотеці університету книжки, а також відвідали унікальний музей рідкісної книги та картинну галерею, які входять до структури університету.

У музеї НАУ

Зустріч з О. Самойленком (по центру) – ректором Ніжинського державного університету імені М. Гоголя

У бібліотеці рідкісної книги Ніжинського державного університету імені М. Гоголя

Видання збірки наукових праць ще до початку конференції (*Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання: збірка наукових праць/ відп. ред. Тюрменко І. Тернопіль: Бескиди, 2017. 235 с.*) дозволило учасникам конференції глибше зануритись у наукову

проблематику доповідачів та розгорнути предметні дискусії з важливих проблем захисту історико-культурної спадщини, її збереження та використання. Конференція дала поштовх до нових форм співробітництва та наукової комунікації.

УДК 811.82.

Наталія Мех (м. Київ)

ЛЮБОВ ЯК ГОЛОВНИЙ ПРИНЦИП ЖИТТЯ... (до ювілею С.Я. ЄРМОЛЕНКО)

У статті розглядаються основні риси українознавчої концепції видатного стиліста, славіста, філолога Світлани Єрмоленко. Представлені погляди та думки вченого про рідну мову, рідне слово, про формування українознавчого світогляду, про входження через мову в суспільство, в якому живеш, в його культуру.

Розглянуто у розвідці й зв'язок ідей С. Єрмоленко з поняттями та поглядами на проблему рідної мови українських вчених Івана Огієнка та Михайла Грушевського.

Ключові слова: рідна мова, українознавчий світогляд, україноцентрична особистість, українська культура.

Natalia Mekh

LOVE AS A MAJOR PRINCIPLE OF LIFE ... (to the anniversary of S.YERMOLENKO)

The article deals with the main features of the Ukrainian-speaking concept of the outstanding stylist, Slavist, philologist Svetlana Yermolenko. The views and opinions of the scientist about the mother tongue, the native word, about the formation of the Ukrainian-speaking worldview, the introduction of the language into the society in which you live, into his culture are presented.

Considered in the exploration and communication of the ideas of S. Yermolenko with concepts and views on the problem of the native language of Ukrainian scientists Ivan Ogienko and Mykhailo Hrushevsky.

Key words: native language, Ukrainian-speaking worldview, Ukrainian-centric personality, Ukrainian culture.

Наталія Мех

ЛЮБОВЬ КАК ГЛАВНЫЙ ПРИНЦИП ЖИЗНИ ... (к юбилею С.Я. ЕРМОЛЕНКО)

В статье рассматриваются основные черты украиноведческой концепции выдающегося стилиста, славіста, филолога Светланы Ермоленко. Представлены взгляды и мнения ученого о родном языке, родном слове, о формировании украиноведческого мировоззрения, о вхождении через язык в общество, в котором живешь, в его культуру.

Рассмотрено в статье и связь идей С. Ермоленко с понятиями и взглядами на проблему родного языка украинских ученых Ивана Огиенка и Михаила Грушевского.

Ключевые слова: родной язык, украиноцентричная личность, мировоззрение, украинская культура.

Щаслива та людина, якій вдалося зрозуміти для чого вона прийшла у цей світ. Вона знайшла своє призначення, своє місце у бурхливому потоці безкінечних життєвих подій. Вона відчуває свою потрібність. Вона має сили, бажання, нахнення служити іншим, дарувати радість, спрямовувати, підказувати, підтримувати ближніх. І при цьому, вона не втратила вміння вчитися, пізнавати та прагнути нового. Вона не байдужа... Їй болить все, що порушує гармонію, зовнішню та внутрішню. Їй болить...

Ці рядки про людину, яка все життя дарує любов людям, бо її серце переповнює любов в різних проявах, ці рядки про Світлану Яківну Єрмоленко. Адже любов – це головний принцип її життя і ми всі, її учні, колеги та рідні, щасливі бути причетними до її служіння.

А служіння видатного стиліста, славіста, філолога – це любов до слова, це захист та плекання рідної мови, це вміння надихнути інших на любов, запалити вогник у серці. І людина буде нести його все життя і з вдячністю згадувати Світлану Яківну. І це добро їй повертається, наповнюючи життя змістом, радістю та красою.

Маючи філософський склад мислення, глибоко розуміючи фундаментальні теоретичні проблеми, які стоять перед науковою лінгвістичною спільнотою, Світлана Яківна здатна збагнути і ті важливі питання, які стоять перед сучасним вчителем, освітні та культурні завдання, які потрібно терміново вирішувати у вихованні молодшого покоління.

*Як виплекати ту любов до рідної мови,
пісні, культури
в сучасному глобалізованому світі?
Як виховати
україноцентричну мовну особистість?*

У монографії «Мова і українознавчий світогляд» знаний лінгвіст наголошує, що мовна особистість «формується в сім'ї, у дошкіль-

них дитячих закладах, у школі. Відомо, що основні знання про мовну систему, уміння застосувати ці знання на практиці, а також навички володіння грамотним усним і писемним словом виробляються в загальноосвітній середній школі. Рівень мовної компетенції особистості залежить від природних лінгвістичних даних людини, розвитку індивідуального мовного чуття й можливості якнайширшої практики спілкування»¹.

Світлана Єрмоленко

Один з підрозділів зазначеної вище праці Світлана Яківна назвала «Рідну мову вивчаємо все життя і завжди відкриваємо в ній непізнане». Це, дійсно, мудрий висновок людини, залюбленої в батьківську мову, в мамине слово. І ця думка перегукується з поглядами відомого українського філолога, культуролога та церковного діяча Івана Огієнка (митрополита Іларіона). Найважливішими «ознаками рідної мови кожної людини І. Огієнко вважав духовне начало, нерозривний зв'язок з мовою батьків (тобто «батьківською мовою»), мовою етносу, до якого людина належить (тобто «етнічною мовою»), і культурою цього етносу.

У «Передмові до «Науки про рідномовні обов'язки» культуролог зазначав, «рідна мова – це найважливіша основа, на якій зростає духовно й культурно кожний народ». Мислитель закликав: «Виховуйте своїх дітей тільки рідною мовою, бо тільки вона принесе їм найбільше духовних цінностей». Рідна мова – найцінніша основа духовного об'єднання кожного народу, в якій зосереджено «глибини його духовної культури». ..

Інші складники поняття «рідна мова» учений визначав так: «Рідна мова – то мова наших батьків і мова народу, до якого належимо». Розвиваючи ідею рідної мови як мови батьківської, яку дитина чує з моменту народження і якою користується в дитинстві, дослідник зауважив: «Пильуйте всіма силами, щоби перша мова

¹ Єрмоленко С.Я. Мова і українознавчий світогляд: Монографія / Світлана Єрмоленко. – К.: НДІУ, 2007. – С. 318.

вашої дитини була справді мова матері, – своя рідна», оскільки «дитина вважатиме тільки ту мову за рідну, якою говоритиме перші п'ять років свого життя»².

Найцікавішим є те, що сучасні психологи своїми дослідженнями підтверджують думки, висловлені І. Огієнком ще у першій половині ХХ століття. Дійсно, «дитина відкриває світ через слово. Перші усвідомлені звуки рідної мови, перша загадка, казка, пісенька, віршик прилучають дитину до народної творчості. Слово об'єднує людей у родину, рід, народ, націю. Воно виступає виразником інтелектуально-раціонального й психічно-емоційного розвитку як окремої людини, так і всього суспільства»³.

Михайло Грушевський – ще одна видатна постать нашої культури – наголошував на важливості знання рідної мови, її історії, особливо високо цінуючи її літературний варіант. Вчений розглядав проблему рідної мови, у своїх наукових дослідженнях, у «нерозривному зв'язку з культурологією, літературознавством, етнологією, психологією, соціологією, історіографією українського народу. .. У політичних змаганнях за незалежність України важливе значення М. Грушевський надавав упровадженню рідної (української) мови в школах, семінаріях, вузах. Цикл статей, присвячених цій проблемі, учений оприлюднив у газеті «Слово»; згодом вони стали змістом його відомої книги «Про українську мову і українську школу» (1911) .. Учений зауважував про шкідливість викладання в школах, особливо початкових, нерідною (у той момент історичного буття – російською) мовою. .. у кон-

цепції М. Грушевського рідна мова в її літературній формі постає одним із найважливіших націотворчих чинників»⁴.

Ідеї та погляди знаного історика та громадського діяча гармонійно вплелися в українознавчу концепцію С.Я. Єрмоленко, яка відзначає:

«Вивчення української мови – це передусім формування українознавчого світогляду, входження через мову в суспільство, в якому живеш, в його культуру. Мова допомагає опанувати знання про свій народ і людство»⁵, і далі підкреслює, що «феномен української мови найтісніше пов'язаний з територією, на якій живе народ, з його матеріальною і духовною культурою, з глибинами історичної пам'яті. Енергія мовленого слова формує універсальне духовне середовище, в якому діють доцентричні сили спілкування, спрага пізнання, радість взаєморозуміння, співпереживання і природність безпосереднього виявлення емоцій людини»⁶.

Зверніть увагу на той заклик, який Світлана Яківна Єрмоленко спрямовує до нас усіх:

«Прислухаймося, як говорить народ. Прислухаймося не до того обмеженого, збідненого жаргону, яким послуговуються деякі наші сучасники, а до збагаченого досвідом, колективним розумом Слова, яке витримало віки поневірянь, зневіри, а проте зберегло непереборну твердість духу й щирі ніжність, іскрометний гумор і високий романтизм»⁷.

Ці слова – слова Людини, яка любить рідну землю, свій народ, любить і плекає батьківську мову. І ця ЛЮБОВ є головним принципом її життя...

References

Batsevich (2009). *Spiritual Synergy of the Native Language: Linguistic Philosophy Essays*. – K. [in Ukrainian].

Yermolenko (2007) *Language and Ukrainian-speaking worldview*. – K. [in Ukrainian].

² *Бацевич Флорій. Духовна синергетика рідної мови: Лінгвофілософські нариси: монографія / Флорій Бацевич. – К.: ВЦ «Академія», 2009. – С. 99-100.*

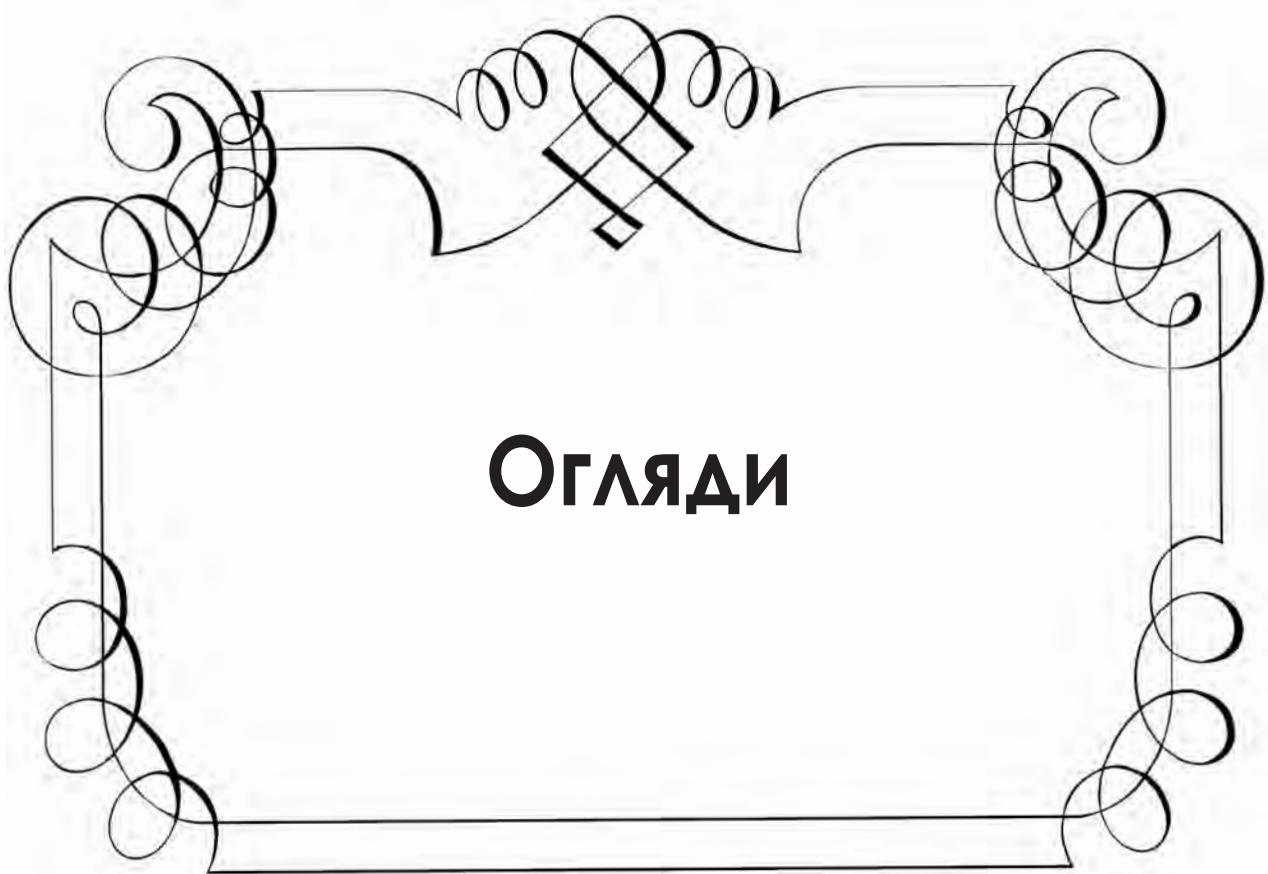
³ *Єрмоленко С.Я. Мова і українознавчий світогляд: Монографія / Світлана Єрмоленко. – К.: НДІУ, 2007. – С.423.*

⁴ *Бацевич Флорій. Вказ. праця. – С. 115-116.*

⁵ *Єрмоленко С.Я. Мова і українознавчий світогляд: Монографія / Світлана Єрмоленко. – К.: НДІУ, 2007. – С. 339.*

⁶ Там само. – С. 423.

⁷ Там само. – С. 424.

ОГЛЯДИ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ ГАЛИЧНИНИ У КРАЄЗНАВЧИХ СТУДІЯХ ІВАНА КРЕВЕЦЬКОГО

У статті проаналізовано багатоаспектні краєзнавчі студії галицького історика І. Кревецького (1883–1940 рр.) із суспільно-політичної та соціально-економічної історії Галичини австрійського періоду. Звернуто увагу на розкриття істориком політико-адміністративного статусу Галичини, формування кордонів. Висвітлено політичну програму українців щодо утворення у Східній Галичині окремої провінції з українською адміністрацією.

Ключові слова: історико-краєзнавчий рух, Іван Кревецький, Галичина, суспільно-політична історія, соціально-економічний розвиток, австрійський період.

Lubomira Fedunyshyn

Social and political and socio-economic history of Halychyna in the regional studios of Ivan Krevetskyi

In the article the multidimensional regional studios of the Halych historian I. Krevetskyi (1883–1940) are analysed from social and political and socio-economic history of Halychyna of the austrian period. The attention is paid to the openind of the political and administrative status of Halychyna, borders formation. The political program of Ukrainians as to the formation of a separate province with the Ukrainian administration in the Eastern Halychyna is reflected.

Key words: historical and regional motion, Ivan Krevetskyi, Halychyna, social and political history, socio-economic development, austrian period/

Любомира Федунішин

Общественно-политическая и социально-экономическая история Галичины в краеведческих студиях Ивана Кревецкого

В статье проанализированы многоаспектные краеведческие студии галицкого историка И. Кревецкого (1883–1940 гг.) из общественно-политической и социально-экономической истории Галичины австрийского периода. Обращено внимание на раскрытие историком политико-административного статуса Галичины, формирования границ. Отражена политическая программа украинцев относительно образования в Восточной Галичине отдельной провинции с украинской администрацией.

Ключевые слова: историко-краеведческое движение, Иван Кревецкий, Галичина, общественно-политическая история, социально-экономическое развитие, австрийский период.

Державотворчі процеси на сучасному етапі вимагають відтворення історичної пам'яті. Багатовікова традиція боротьби за власну незалежність і, водночас, тривале поневолення українського народу різними окупаційними режимами призвели до забуття як певних історичних подій, так і окремих визначних постатей.

Серед численних дослідницьких проблем історичної науки визначне місце посідає проблема ролі особи в історії. Саме в історичних студіях особа виступає не тільки як творець історії, а й як дослідник своєї минувшини, письменник, митець, вчений – творець визначних духовних і матеріальних цінностей, які ввійшли в аннали

культурної та інтелектуальної історії певного народу, історії людства загалом¹.

Сьогодні зберігає свою цінність персональна історія, адже аналіз індивідуальної діяльності окремих особистостей є важливою складовою багатьох мікроісторичних досліджень. Вивчення творчої спадщини галицького історика Івана Кревецького (1883–1940) є методологічною основою для осмислення історичного розвитку України.

Наприкінці XIX ст. в Галичині відбувся перехід від поодиноких індивідуальних історичних пошуків до організованого колективного, більш системного вивчення рідної історії. Аналіз суспільно-історичних обставин засвідчив, що українська наука у Львові не мала повноцінної державної підтримки ні фінансової, ні науково-організаційної, ні видавничої. Львівський університет, номінально австрійський, а фактично польський, не міг бути повновартісною науковою базою для української історичної школи, тому вона опиралася на Наукове Товариство ім. Шевченка².

Регіональний зріз вивчення місцевої історії був започаткований М. Костомаровим (історико-географічний підхід), який дістав дальший розвиток у працях В. Антоновича та його учнів. Саме з цими працями М. Грушевський пов'язував утвердження «земельного» напрямку в історіографії. М. Грушевський стверджував, що В. Антонович здебільшого звертав увагу на об'єктивні умови життя в окремих «землях» – географічну обстановку, комунікаційні зв'язки, торговельні і культурні зносини³.

На аналізі колонізаційних процесів і соціально-економічних умов життя регіонів, які він називав «областями», фокусував свою увагу й наддніпрянський історик Д. Багалій, який з самого початку своєї наукової діяльності обстоював «обласництво» як один з найперспективніших методів вивчення вітчизняної історії. Він

безпосередню пов'язував пропаганду «обласної концепції» із завданнями пробудження самосвідомості українського народу, зміцнення історико-лінгвістичної традиції в українському національному русі. Почавши з вивчення історії Чернігово-Сіверщини, він вніс вагомий вклад у висвітлення регіональних особливостей Лівобережної, Слобідської, Південної України та колонізаційних й міграційних процесів на цих територіях⁴. Цей підхід до вивчення регіональної історії, обраний Д. Багалієм, багато в чому нагадує концепцію викладу матеріалу з місцевої історії, яку проводив І. Кревецький.

У Західній Україні в останній чверті XIX ст. місцеве вивчення історії здійснювалося під впливом німецького краєзнавства, що покликало до життя розгалужену систему формування національної свідомості, у тому числі і шляхом цілеспрямованого виховання «локального патріотизму». Саме на ці базові підвалини опирався І. Франко, якому наприкінці XIX ст. належить почесна роль «першопрохідця» у формуванні предметного поля і наукових основ українського краєзнавства. В останньому він убачав і засіб наукового пізнання краю, і «перший ступінь, першу прикмету раціональної освіти», засіб виховання причетності до «живого свідомого й об'єднаного організму». І. Франко доводив, що пізнати народ – значить пізнати людей, що мешкають на певній території, їх нинішнє і минуле становище, інститути, економічний стан, торговельні відносини, інтелектуальні зв'язки. Таким чином, Франкове бачення краєзнавства наближене до розширеного наповнення терміну «народознавство»⁵.

На початку 1920-х рр. термін «краєзнавство» остаточно витіснив поняття «батьківщинознавство» і став застосовуватися як до наукових пошуків у сфері локальної історії, так і до громадського руху, спрямованого на захист, вивчення і пропаганду історико-культурної спадщини.

¹ Ясь О. З історії народження і розвитку Грушевськознавства // Український історик. – 1996. – № 1–4. – С. 441.

² Педич В. Підготовка кадрів національних істориків історичною школою М. Грушевського у Львові (1894–1914) // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Історія. – Івано-Франківськ: Плай, 1998. – С. 169.

³ Верменич Я. Роль М.С. Грушевського у становленні системи регіонально-історичних досліджень в Україні // Український історичний журнал. – № 2. – С. 92–93.

⁴ Там само. – С. 93.

⁵ Франко І. Галицьке краєзнавство // Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 46. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 116–150.

У середині 1920-х рр., повернувшись на Велику Україну з еміграції, М. Грушевський запропонував «порайонне» дослідження місцевої історії. Вводячи в історіографію поняття «району», М. Грушевський та його учні вважали за необхідне застерегти, що вживають його не в тогочасному «технічному адміністративному розумінні», а в більш загальному значенні, як синонім «певної сконсолідованої території-землі»⁶. Хоча саме в той час в Галичині І. Кривецький запропонував поряд з краєзнавством використовувати поняття «регіон»⁷. Таким чином, І. Кривецького можна з впевненістю називати краєзнавцем, який досліджував історію Галичини кінця XVIII – початку XX ст.

Львівська історична школа фактично була єдиним осередком в українській історичній науці, який займався дослідженням історії української державності і друкував свої праці українською мовою. Актуальним є врахування відносин «учитель» – «учень», оскільки І. Кривецький як послідовник М. Грушевського брав активну участь у засіданнях історичного семінару у Львівському університеті та історично-філософській секції НТШ. Прямий і безпосередній контакт І. Кривецького з учителем та іншими представниками Львівської історичної школи сприяв оволодінню новітніми дослідницькими методами та їх практичному застосуванню в наукових дослідженнях⁸. Він став продовжувачем справи свого вчителя, дотримуючись концепції безперервного історичного розвитку українського народу.

Краєзнавчий доробок І. Кривецького можна зарахувати до інтелектуального фонду «золотого десятиріччя» краєзнавства 1920-х рр., що зумовлювало збереження традицій, культури, системи цінностей, високий професіоналізм у дослід-

женнях⁹. Історик, захоплюючись локальними студіями, вивчав історію, населення, господарство Галичини, що у XIX–XX ст. належала до історико-географічного регіону Західна Україна (історико-географічної території – Західно-Українські землі)¹⁰. Вчений як фаховий історик є автором краєзнавчих праць, статей, записок, рецензій з місцевої історії Галичини, які публікував у різних періодичних виданнях з метою ознайомлення широкого кола галицьких читачів з історією краю.

Я. Верменич зауважила, що І. Кривецький як представник галицької історичної школи віддавав перевагу поняттям «регіоналізм» у своїх наукових працях. Вважаємо, що краєзнавча діяльність історика відповідає такій логічній схемі пізнання: «накопичення фактів, виявлення їхньої специфіки, зумовленої регіональними особливостями, визначення місця і ролі локальних подій у загальному перебігу історичного процесу, простеження певних закономірностей, що стосуються діалектики загального і особливого»¹¹.

Слід погодитися з думкою Ірини Колесник про те, що в історіографічній практиці львівського історика регіональна історія займає чи не найважливіше місце. По-перше, вона була фактором становлення української історичної науки; по-друге, становила складову національної свідомості, суспільної психології; по-третє виконувала методологічні функції, виступала як засіб наукового пізнання на різних етапах розвитку історичної ідеології. Адже державницький ірраціоналізм української історії, перервність державницької традиції, брак державно-адміністративних інституцій та установ слугували передумовою формування у свідомості українців почуття місцевого, локального патріотизму¹².

⁶ Верменич Я. Роль М. С. Грушевського... – С. 95.

⁷ Кривецький І. Регіоналізм. Що досі зробили галицькі українці на сім полі // Нова Зоря. – 1928. – Ч. 8. – С. 6.

⁸ Педич В. Підготовка кадрів національних істориків... – С. 171.

⁹ Куделко С., Кашаба О. Теоретико-методологічна дискусія з питань історичного краєзнавства в 20-ті – на початку 30-х років XX ст. // Краєзнавство. Науковий журнал. – 2009. – № 3–4. – С. 22.

¹⁰ Турченко Г. Історична регіоналістика і краєзнавство в контексті національної історії (південноукраїнський аспект) // Краєзнавство. – 2006. – № 1–4. – С. 53–54.

¹¹ Верменич Я. Історична регіоналістика і краєзнавство : діалектика співвідношення // Історико-географічні дослідження в Україні. – 2004. – № 7. – С. 33.

¹² Колесник І. Регіональна історія в українській історіографії : практика та рефлексія // Регіональна історія України. Збірник наук. статей. – Вип. 1. – К., 2007. – С. 207.

Виходячи з цього, І. Кривецький як свідок та учасник національно-визвольного руху на західноукраїнських землях першої чверті ХХ ст. ставив перед собою завдання висвітлити політичну, культурну, економічну і загальнонаціональну роль Галичини в українській історії. Він писав, що «тільки Галичина, як показує українська історія, щось без порівняння, вартіше в українським національним організмі, ніж рука або нога в організмі людським»¹³.

Краєзнавчі зацікавлення І. Кривецького зосереджувалися навколо проблем історії Галичини кінця ХVІІІ – поч. ХХ ст. Історику належить комплексна стаття «Королівство Галичина і Володимирія. 1772–1918», опублікована в журналі «Стара Україна» (Львів, 1925). Дослідник вказав на загальну анархію, економічний занепад міст, відсутність внутрішніх реформ, війська, що зумовило поділ Речі Посполитої правлячими сусідніми дворами¹⁴. І. Кривецький зауважив, що в результаті дипломатичних переговорів щодо розподілу Польщі було укладено спільну ділову декларацію, яку від імені Австрійської імперії 19 лютого 1772 р. підписали королева Марія Терезія і цісар Йосиф ІІ, зі сторони Пруссії 28 лютого 1772 король Фрідріх ІІ і від Російської імперії 5 березня 1772 р. цариця Катерина ІІ. Одночасно держави опублікували документи – історичні «Виводи прав», які з'явилися друком латинською, французькою, німецькою і польською мовами¹⁵.

Вчений присвятив досліджуваній проблемі одну з найбільших своїх праць – «Справа поділу Галичини в рр. 1846–1850 рр.», яка була опублікована серією статей. Дослідник проаналізував маніфест Марії Терезії від 11 вересня 1772 р. та «Виводи прав» держав щодо окремих польських окупованих земель. Він зазначив, що Марія Терезія титулувала себе королевою Галичини і Володимирії від 1741 р., а в 1769 р. додала до своєї королівської печатки герб вищезазначених

земель. В окупаційному маніфесті від 11 вересня 1772 р. йшлося про те, що частина Польщі відійшла під владу австро-угорського двору. Також зазначено про заклик щодо послуху підданих та іменовано губернатором краю графа І. Пергена¹⁶.

Автор стверджував, що за наказом Йосифа ІІ велася активна пошукова робота істориків в австрійських та угорських архівах з метою пошуку документів для підтвердження прав на захоплені польські території. У 1772 р. угорський історик І. Бенцур видав «Вивід прав королівства Угорщини до Малої або Червоної Русі і Поділля та Чехії до князівств Освенціма і Затора»¹⁷. Згідно з виявленими документами, починаючи з ХІ–ХІІ ст. угорські королі були володарями Королівства Малої, або Червоної Русі, а саме двох частин цього Королівства: Галичини й Володимирії. На підтвердження цього наводилися виписки з польських, українських й угорських хронік і літописів, а також печатки й документи давніх угорських королів, на яких знаходилися герби та титули Галича і Володимира¹⁸.

Іван Кривецький звернув увагу на конкретні історичні факти. В договорі угорського короля Людовика І з польським королем Казимиром ІІ Великим 1352 р. вказувалося, що коли в Казимира не буде спадкоємця престолу, то польська і руська (галицько-волинська) корони мають перейти до Людовика І; підтверджувалося безперервне існування в угорському королівському титулі додатка «rex Galitiae et Lodomeriae». У 1673 р. Польща визнала право Угорщини на Червону Русь (Галичину) (лист польського підканцлера А.Ольшанського від 4 серпня 1673 р.)¹⁹. Історик проаналізував 17 оригінальних документів, 12 з яких стосувалися права Угорщини на Галичину.

Дослідник зауважив, що польський історик та економіст Ф. Лойка виступив проти поділу земель Речі Посполитої сусідніми державами. Він

¹³ Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 368, оп. 1, спр. 173, арк. 45.

¹⁴ *Кривецький І.* Королівство Галичини і Володимирія. 1772–1918 // *Стара Україна.* – 1925. – № 1–2. – С. 19.

¹⁵ ЦДІАЛ України, ф. 402, оп. 1, спр. 5, арк. 13–14.

¹⁶ *Кривецький І.* Справа поділу Галичини в рр. 1846–1850 // *Записки наукового товариства ім. Шевченка.* – 1910. – Т. 93. – С. 54–55.

¹⁷ Там само. – С. 57.

¹⁸ *Кривецький І.* Королівство Галичини і Володимирія... – С. 20.

¹⁹ *Кривецький І.* Справа поділу Галичини... – С. 58.

за дорученням польського короля Станіслава IV Августа підготував та опублікував у 1773 р. «Відповідь на вивід прав угорської корони до Червоної Руси та Поділля, а чеської – до князівств Освенціма і Затору». Польський історик, за І. Кривецьким, наводив аргументи невідповідності правничо-історичної дійсності щодо окупації польських земель чужими державами. Але, як зазначив автор, ця історично-дипломатична полеміка з «виводами прав» і «відповідями» польської сторони не могла вже зупинити ходу історичних подій²⁰.

Дослідник значну увагу звернув на висвітлення питання формування кордонів Галичини в 1772–1850 рр. На основі договору між Пруссією і Російською імперією від 19 лютого 1772 р. та домовленостей між Пруссією, Російською і Австрійською імперіями від 2 серпня 1772 р. відбувся перший поділ Польщі, за яким Галичина стала австрійською провінцією. Історик висвітлює окупацію Галичини австрійськими військами під командуванням генерала Гадіка. Австрійський воєначальник 10 червня 1772 р. видав прокламацію, де закликав галичан підкоритись новій імперській владі. 11 вересня 1772 р. оголошено маніфест Марії Терезії про приєднання до Австрійської імперії українських земель (входили до Галицько-Волинської держави у XII–XIV ст.) та польських територій. 15 вересня о 12 годині останні відділи російських військ покинули Львів. Генерал Гадік видав наказ австрійській армії увійти в місто²¹.

Територія, яка перейшла до Австрійської імперії в результаті першого поділу Польщі, складалася з двох груп земель: української і польської. У габсбурзькі володіння були інкорпоровані колишня територія Руського (без Холмщини), Белзького, окраїн Подільського і Волинського воєводств, а також південні частини Краківського і Сандомирського та частина Люблінського воєводств. Незважаючи на відмінності, які існували між цими землями протягом усього періоду їхнього існування, імператорський двір об'єднав їх у єдину адміністративну одиницю – Королівство Галичини і Володимирії з великим князівством Краківським та князів-

ствами Освенцімським і Заторським, провінцією Австрійської імперії 1772–1918 рр. Землі були штучно об'єднані в один коронний край, який поділявся на дві частини: Східну Галичину, заселену переважно українцями, та Західну Галичину, де більшість становили поляки.

Іван Кривецький зауважив, що, з метою зміцнення та утвердження чітких кордонів, австрійські війська за наказом цісарівни від 1 жовтня 1774 р. зайняли Буковину, а 7 травня 1775 р. між Австрійською та Османською імперіями був укладений Константинопольський трактат, який узаконив перехід Буковини до Австрії. Понад десять років Буковина керувалась безпосередньо австрійською військовою адміністрацією. 30 листопада 1786 р. її приєднано як Чернівецький округ до Королівства Галичини і Володимирії. Внаслідок третього поділу Речі Посполитої 1795 р. австрійське військо увійшло на територію Люблінщини та Волині, північно-східні межі Австрійської імперії були визначені ріками Пилиця, Вісла і Західний Буг²².

У ході наполеонівських війн на підставі Шенбурнського договору 14 жовтня 1809 р. Австрійська імперія віддала майже всю Західну Галичину Варшавському князівству Наполеона, а невеликий Тернопільський округ – Російській імперії. У 1815 р. частина Західної Галичини відійшла до Польського Конгресового Королівства, натомість Австрійська імперія повернула Тернопільський округ, який був багатий покладами солі. На завершальному етапі визначення кордонів імперії в 1850 р. після ліквідації Краківської республіки її територія була приєднана до Королівства Галичини і Володимирії під назвою Велике Краківське князівство. Тоді ж 1850 р. Буковина отримала окрему конституцію і, відокремившись від Королівства Галичини і Володимирії, існувала як окремий коронний край імперії²³.

І. Кривецький здійснив історико-правовий аналіз відмінностей між Східною та Західною Галичиною, вирізняючи історичні, етнографічні, економічні та культурні фактори. Дослідник зауважив, що Східна Галичина за етнічною належністю є українською, а Західна – польською.

²⁰ Кривецький І. Справа поділу Галичини... – С. 62.

²¹ Кривецький І. Королівство Галичини і Володимирія... – С. 24.

²² Кривецький І. Справа поділу Галичини... – С. 65.

²³ Там само. – С. 66.

Є відмінності в побутовій та релігійній площині: українці належать до візантійської культури (східний обряд), а польська група населення – до романо-германської культури (західний обряд, або латинський).

Географічна і суспільно-економічна різниця регіонів полягала в тому, що в Західній Галичині, зважаючи на безпечні умови життя, мешканці були більш заможними, що спричинило зростання народжуваності населення, чого не скажеш про жителів Східної Галичини, оскільки набіги татарських орд XVII–XVIII ст. призвели до спустошення прикордонних територій краю. Але, незважаючи на ці відмінності, Австрійська монархія об'єднала дві частини Галичини в єдину територіально-адміністративну одиницю – Королівство Галичини і Володимирії, до якого пізніше було включено Велике князівство Краківське і князівства Освенцімське і Заторське²⁴.

Вчений порушив питання про роль Галичини на міжнародній арені. У публікації «Галичина і Росія. Кілька історичних пригадок» автор зауважив, що хоча Австрійська і Російська імперії постійно демонстрували зовнішню гармонію відносин, насправді між ними існувало велике напруження, джерелом якого була ситуація на Балканах і змагання за Галичину. У цьому плані особливе стратегічне значення мало розвинуте м. Львів. Історик перерахував конфлікти між двома імперіями та зазначив, що вперше відкрита суперечка між державами почалася в 1772 р. щодо Галичини і Малопольщі та соляних копалень. «На Східну Галичину, – писав дослідник, – дивиться Росія жадним оком уже від першої хвили прилучення сего краю до Австрії... Та від того часу питання захоплення старого галицько-володимирського князівства не перестає займати умів найвизначніших і найвищих російських державних керманічів ні на хвилю – через цілий XIX вік аж по нині»²⁵. Перехід Галичини до Австрійської імперії в 1772 р. був тяжким ударом для російської політики. Але Росія ніколи не покидала планів захопити всі українські землі, які належали до Київської держави і за будь-якої

нагоди заявляла про свої права на Східну Галичину. Як наслідок, експансіоністські зазіхання Російської імперії на Галичину в Першій світовій війні.

Галичина з центром у м. Львові перетворилася на геополітичний фактор, з одного боку, стабілізації українського національного руху, який став підривати могутність Російської імперії, а з іншого – вона стала як інтегрована частина Австрійської імперії фактором-перешкодою для натиску Росії на Центральну Європу²⁶. І.Кревецький логічно виклав історичні факти про важливу роль східногалицького питання та геостратегічного розташування краю в міжнародній політиці.

Історик у своїх дослідженнях велику увагу приділив характеристиці господарства краю в 1770–1780-х рр. Земельні відносини, на думку вченого, відображали соціальну стратифікацію населення. Була розроблена спеціальна система управління землею та річним посівом. Значна частка землі (1/3) належала австрійській державі, існували також єпископські, церковні, монастирські землі.

Як зауважив дослідник, земля, на якій проживали селяни, належала шляхті, а за користування нею селяни повинні платити дідичам грошима чи господарськими продуктами або відпрацьовувати. Панщизняна повинність зобов'язувала не тільки селянина до праці на панських полях, але й долучення до роботи власної домашньої худоби. Панщина для селян у рік становила 32 дні з двома парами тяглової сили, 64 дні з одною парою, а 95 днів – для піших селян, які не мали худоби²⁷.

Дослідник називав причини, що викликали нестачу зерна для харчових потреб: по-перше, значна частина урожаю залишалась на нові посіви; по-друге, децю з урожаю транспортувалось до Гданська на продаж; по-третє, зерно з нового урожаю поставлялось до гуралень для виготовлення горілки. Саме остання причина, на думку вченого, викликала дефіцит зерна. Окрім того, орендарі змушували селянам за виконану ними роботу брати зарплату горілкою.

²⁴ Кревецький І. Справа поділу Галичини... – С. 69.

²⁵ Кревецький І. Галичина і Росія. Кілька історичних пригадок. – Львів, 1914. – С. 25–30.

²⁶ Баган О. Чому почалася Перша світова війна? Геополітичне значення Галичини в оцінках українських істориків початку XX ст. [Електронний ресурс] // Універсум. – 2014. – № 7–8. – Режим доступу : <http://www.universum.lviv.ua/journal/2014/4/bahan.htm>

²⁷ Кревецький І. Наукова хроніка. Нові праці по історії Галичини 2-ої пол. XVIII в. (1772–1790) // Записки НТШ. – Т. CVIII. – 1912. – С. 167.

Автор звернув увагу на розвиток бджолярства, рибальства, тваринництва у краї. Найпоширенішим промислом вважалось добування солі, значні поклади якої знаходились на території західної і південно-східної частини Галичини. Галицькі селяни експортували сіль на Наддніпрянщину, Волинь та Поділля. Видобували нафту й озокерит на Дрогобиччині.

Іван Кривецький зауважив, що найбільш розвинутими галузями було гуральництво, ткацтво, килимарство, обробка шкіри тощо. У порівнянні з іншими провінціями Австрійської імперії, промисловість Галичини перебувала у відсталому стані, за винятком гуральництва. Розвиток ремісництва краю мав кустарний характер. У деяких галузях ремісництва майстрів було надмірно багато, наприклад у кравецтві. Особлива конкуренція спостерігалась між ремісниками-християнами та ремісниками-євреями. Перші зосереджували у своїх руках шевство, а другі – кравецтво. Інколи між ними виникали конфлікти²⁸.

Невід'ємним елементом соціально-економічного життя була торгівля, розвиток якої в краї також вивчав історик. Торгівля наприкінці XVIII ст. зосереджувалась переважно в руках євреїв. Продаж пшениці формував основний напрям галицького експорту, зокрема до польського міста Гданськ. Це пов'язано з географічним становищем Галичини, оскільки через р. Вісла можна було здійснювати експорт продукції. Окрім пшениці, до Гданська експортували льон, шкіру, віск, мед, горілку, тютюн, деревину тощо.

Натомість, до Галичини завозили продукцію та товари з Англії, Голландії, Франції, генуезьких міст. Також Галичина торгувала з Кримським ханством, Молдавським господарством, Османською імперією. Незначна торгівля відбувалась із сусідньою Угорщиною (наприклад, вина, овочі), з Італією (ювелірні вироби), з Голландією (книги) та ін.²⁹ Найбільшим торговим містом у Східній Галичині був Львів. Сюди з'їжджались не тільки місцеві торговці, але й із сусідніх Поділля і Волині. Окрім Львова, торгові ярмарки проходили в Бродах, Заліщиках, Тернополі, Сокалі, Любліні, Ярославі.

Економічні реформи австрійської влади викликали спротив польської шляхти, яка не бажала втрачати панівного становища в Галичині. Марія Терезія в таємних інструкціях до адміністрації краю закликала до практичних дій у сфері реформування мануфактурно-фабричного виробництва, надання ремісникам і промисловцям різного роду привілеїв.

Заслугує на увагу праця І. Кривецького із соціально-економічної історії Галичини «Помічні дні. Причинки до історії панщини в Галичині в XIX в.». При написанні статті автор використував історичні дослідження В. Калінки, М. Зубрицького, Б. Лозинського та аналізував матеріали сільських громад. Історик зазначив, що за ініціативою Марії Терезії були розпочаті соціальні реформи, які продовжив цісар Йосиф II та завершив Фердинанд I у 1848 р., коли ліквідував інститут кріпацтва як пережиток середньовічної доби. 20 листопада 1781 р. цісарською канцелярією видано патент, згідно з яким панщина становила до трьох днів на тиждень. Новий патент від 15 січня 1784 р. забороняв додаткові відробіткові повинності, так звані «помічні служби». На постійні прохання дідичів, за сприяння галицького губернатора графа фон Бригіда, 8 серпня 1786 р. було видано цісарем новий патент, який уперше вводив нову норму повинностей – «помічні дні», обов'язкову платну допомогу дідичам зі сторони залежних селян у час жнив і сінокосів. Це стосувалося тих селян, які працювали на панських ланах 1 або 2 дні на тиждень. Сума обов'язкової панщини і «помічних днів» разом не могла перевищувати 3 дні на тиждень. Ціни за «помічні дні» мали встановлювати старости округу кожного року³⁰. Дана норма повинностей була ліквідована цісарським маніфестом 13 квітня 1846 р. після придушення польського повстання.

Досліднику належить праця «Аграрні страйки і бойкоти у Східній Галичині в 1848–1849 рр.». Автор спростував хибні погляди істориків про те, що нібито перші страйки на селі розпочалися тільки в 1896–1897 рр.³¹ Він аргументовано і переконливо довів, що такого характеру невдово-

²⁸ Кривецький І. Наукова хроніка. Нові праці по історії Галичини 2-ої пол. XVIII в. (1772–1790) // Записки НТШ. – Т. CVIII. – 1912. – С. 168.

²⁹ Там само. – С. 169.

³⁰ Кривецький І. Помічні дні. Причинки до історії панщини в Галичині в XIX в. // Записки НТШ. – Т. LXXVI. – 1907. – С. 145.

³¹ Кривецький І. Аграрні страйки і бойкоти у Східній Галичині в 1848–1849 рр. До історії боротьби за суспільно-економічне визволення українських селянських мас у Східній Галичині. – Львів, 1906. – 23 с.

лення селян мало місце одразу ж після скасування панщини. Дослідник охарактеризував причини страйків і райони їх поширення, згадав усі відомі йому аграрні рухи 1848–1849 рр. та показав реакцію крайового і центрального уряду на них.

Заслугою вченого є здійснення наукового аналізу причин, хронології та території поширення аграрних страйків галицьких селян як форми боротьби за суспільно-економічне визволення напередодні та під час революції 1848–1849 рр.

У праці «Справа поділу Галичини в 1846–1850 рр.» І. Кривецький велику увагу звернув на діяльність першої української політичної організації в Галичині – Головної Руської Ради (ГРР), яка була утворена 2 травня 1848 р. у Львові для оборони прав українського населення. Історик відзначив законодавчі ініціативи ГРР щодо поділу Галичини на дві окремі адміністративні одиниці: західну – польську і східну – українську, до якої мали також входити Буковина і Закарпаття. Вчений зауважив, що вперше ГРР виступила з вимогою поділу Галичини на дві провінції на Слов'янському конгресі в Празі 31 травня 1848 р., куди направила трьох делегатів: Г. Гінелевича, І. Борискевича й О. Заклинського. Згодом 9 червня 1848 р. ГРР надіслала меморіал до цісаря з цією ж вимогою, 17 липня 1848 р. – до Міністерства внутрішніх справ, 18 липня 1848 р. звернулася з петицією до австрійської Державної Ради. Поляки виступили проти поділу Галичини. У зв'язку з цим, було направлено ГРР ще два меморіали до Міністерства внутрішніх справ: 28 жовтня 1848 р. і 29 березня 1849 р.³²

Автор зауважив, що 25 січня 1849 р. на засіданні конституційної комісії Державної Ради за поділ Галичини голосувало тільки 3 членів із 28 присутніх, а саме голова ГРР Г. Яхимович, адвокат із Праги А. Пінкас і суддя з провінції Тіроль Рац. У результаті не вдалося як законодавчо, так і конституційно вирішити питання про поділ Галичини на дві окремі політико-адміністративні провінції.

Переглядаючи краєзнавчу працю І. Кривецького, слід звернути увагу на додатки, які є особливо цінними, оскільки в них подана низка важливих законодавчих документів про діяльність

ГРР в 1848–1850 рр., що відображають державницькі настрої українського народу. При підбірці матеріалів автор використав архівні документи з Відня та з урядового часопису «Вісник державних законів».

Варто проаналізувати деякі аспекти конституційно-правових матеріалів під назвами: «Крайова конституція для королівств Галичини й Володимирії з князівствами Освенцімом і Затором і з Великим князівством Краківським» та «Крайова виборча ординація для королівств Галичини й Володимирії з князівствами Освенцімом та Затором і з Великим князівством Краківським». Обидва документи були прийняті австрійською владою 29 вересня 1850 р.³³

«Крайова конституція для королівств Галичини й Володимирії з князівствами Освенцімом і Затором і з Великим князівством Краківським» складалась із трьох розділів та 82-х параграфів. Згідно з першим розділом «Край» (§§ 1–6), Королівство Галичини й Володимирії становило невід'ємну складову частину австрійської монархії і один коронний край цісарства. Параграф 4 визначав, що «народи польський та український, а також інші, які живуть у краю, є рівноправні, і кожний народ має ненарушиме право плекати й розвивати свою національність і свою мову».

Другий розділ «Крайова репрезентація взагалі» (§§ 7–9) називав адміністративними одиницями в краї сеймові курії (категорії депутатів) та виділи (комітети), до компетенції яких належало вирішення питань «крайової культури, публічних будівель, удержуваних крайових фондів, добродійних закладів у краю, складання крайових рахунків, громадські, церковні і шкільні справи».

Найбільшим розділом Крайової конституції був третій розділ «Склад крайової репрезентації» (§§ 10–82), який визначав кількість, процедуру обрання членів та повноваження сеймових курій, Крайового та Центрального комітетів. Варто зазначити, що трьом округам – Львівському, Краківському та Станіславівському – відповідали три окремі сеймові курії. Так, Львівський округ представляли п'ятдесят депутатів, Краківський – п'ятдесят вісім, а Станіславівський – сорока два. Параграф 16 визначав, що «вибирати до сеймової курії певного адміністра-

³² Кривецький І. Справа поділу Галичини в рр. 1846–1850 // Записки НТШ. – 1910. – Т. 94. – С. 74.

³³ Там само. – С. 98.

ційного округу має право взагалі кожний повнолітній горожанин австрійської держави, який користується вповні горожанськими і політичними правами, й або в дотичнім державнім окрузі платить певну, означену в виборчій ординації, річну суму безпосередніх податків, або має на підставі постанов виборчої ординації виборче право до сеймової курії дотичного державного округу на основі своїх особистих прикмет»³⁴.

За документом, члени сеймової курії обирались терміном на шість років, але через три роки відбувалась їх заміна. Також важливо зазначити, що депутати отримували грошові виплати від держави як відшкодування за витрати і роботу на пленарних засіданнях (§ 22), які проходили як відкрито, так і таємно (§ 31), проте голосування відбувалося виключно у відкритий спосіб (§ 34)³⁵.

За І. Кривецьким, важливе значення в адмініструванні краєм належало Крайовому та Центральному комітетам, які, згідно з Конституцією, були окремими адміністративно-правовими упровами коронного краю. Відносно компетенції Крайового комітету (складався з 15 членів, по 5 з курії), то, відповідно до § 76, Комітет займався організаційними справами підготовки сесій сеймових курій та Центрального комітету; представляв крайові справи в сеймовій курії; якщо послы курії не зібрались на засідання, то Комітет міг представляти справи намісникові краю або й міністерствам; також Крайовий комітет опікувався рахунками крайового маєтку й контролював крайові доходи; виконував нагляд над урядниками, які перебували в безпосередній компетенції Комітету³⁶.

Центральний Комітет складався з 33 членів (по 11 членів із сеймових курій Львівського, Станіславівського і Краківського округів). Параграф 73 визначав діяльність Центрального комітету як державного органу, який проводив наради та зібрання, але не мав права пропонувати закони щодо розвитку краю. Але якщо ухвали Центрального комітету є важливими й отримали цісарську санкцію, то вони набували сили крайового закону для цілого коронного краю (§ 74).

Важливість такого конституційного документа для українського народу, на нашу думку,

маніфестується в прагненні українців до власної автономії зі збереженням територіальної цілісності Австрійської імперії. Дана Конституція була документом щодо втілення прав і свобод українського народу на практиці.

Важливе значення в реалізації конституційних прав галичан мала також «Крайова виборча ординація для королівства Галичини й Володимирії з князівствами Освенціма й Затору і з Великим князівством Краківським», яка визначала виборчі права мешканців коронного краю, зокрема українців, щодо можливості обирати й бути обраним до сеймових курій певного округу³⁷. Проте ні конституцію, ні ординацію не вдалося втілити в життя, оскільки вони були ліквідовані цісарським патентом 31 грудня 1851 р. Не зважаючи на це, історичний досвід щодо національного самовизначення, який прослідкував у своїй праці І. Кривецький, є вагомим джерелом для сучасної законодавчої ініціативи в державі.

Таким чином, І.Кривецький зробив вагомий внесок в розвиток історико-краєзнавчих наукових знань: дослідив політико-адміністративний статус Галичини після її входження до складу Австрійської монархії, прослідкував процес формування кордонів. Історик вивчав суспільно-політичну та соціально-економічну ситуацію в Галичині під час революції 1848–1849 рр., зокрема розглядав український національний рух у Галичині під час «весни народів» як боротьбу за національно-територіальну автономію українських земель з метою утворення власної національної державності.

Дослідник на основі аналізу документів Головної Руської Ради висвітлив політичну програму українців щодо утворення у Східній Галичині окремої провінції з українською адміністрацією та національним сеймом. І.Кривецький, аналізуючи праці істориків, охарактеризував соціально-економічний розвиток краю, звернувши увагу на селянські страйки у Східній Галичині, які свідчили про недосконалість аграрних перетворень. Дослідник порушив проблему краю в системі міжнародних відносин двох імперій – Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської) та Російської наприкінці XIX – початку XX ст.

³⁴ *Кривецький І.* Справа поділу Галичини ... // Записки НТШ. – 1910. – С. 114.

³⁵ Там само. – Т. 97. – С. 134–135.

³⁶ Там само. – С. 141.

³⁷ Там само. – С. 143.

References

- Bahan, O. (2014). Chomu pochalasia Persha svitova vijna? Neopolitychne znachennia Halychyny v otsinkakh ukrains'kykh istoriykiv pochatku XX st. *Universum*, 7–8. Retrieved from <http://www.universum.lviv.ua/journal/2014/4/bahan.htm> [in Ukrainian].
- Vermenych, Ya. (2004). Istorychna rehionalistyka i kraieznavstvo: dialektyka spivvidnoshennia. *Istoryko-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini*, 7, 29–47. [in Ukrainian].
- Vermenych Ya. (1998). Rol' M. S. Hrushevs'koho u stanovlenni systemy rehional'no-istorychnykh doslidzhen' v Ukraini. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2, 92–101. [in Ukrainian].
- Kolesnyk I. (2007). Rehional'na istoriia v ukrains's'kij istoriohrafii : praktyka ta refleksii. *Rehional'na istoriia Ukrainy* (1), 205–220. [in Ukrainian].
- Krevets'kyj I. (1906). *Ahrarni strajky i bojkoty u Skhidnij Halychyni v 1848–1849 rr. Do istorii borot'by za suspil'no-ekonomichne vyzvolennia ukrains'kykh selians'kykh mas u Skhidnij Halychyni*. L'viv. [in Ukrainian].
- Krevets'kyj I. (1914). *Halychyna i Rosiia. Kil'ka istorychnykh pryhadok*. L'viv. [in Ukrainian].
- Krevets'kyj I. (1925). Korolivstvo Halychyny i Volodymyriia. 1772–1918. *Stara Ukraina*, 1–2, 19–24. [in Ukrainian].
- Krevets'kyj I. (1912). Naukova khronika. Novi pratsi po istorii Halychyny 2-oi pol. XVIII v. (1772–1790). *Zapysky NTSh*, (CVIII), 158–180. [in Ukrainian].
- Krevets'kyj I. (1907). Pomichni dni. Prychynky do istorii panschyny v Halychyni v XIX v. *Zapysky NTSh*, (LXXVI), 143–155. [in Ukrainian].
- Krevets'kyj I. (1928). Regionalizm. Scho dosi zrobyly halyts'ki ukraintsi na sim poli. *Nova Zoria*, 8, 6. [in Ukrainian].
- Krevets'kyj I. (1910). Sprava podilu Halychyny v rr. 1846–1850. *Zapysky NTSh*. (93), 54–69. [in Ukrainian].
- Krevets'kyj I. (1910). Sprava podilu Halychyny v rr. 1846–1850. *Zapysky NTSh*. (94), 58–83. [in Ukrainian].
- Krevets'kyj I. (1910). Sprava podilu Halychyny v rr. 1846–1850. *Zapysky NTSh*. (96), 94–115. [in Ukrainian].
- Krevets'kyj I. (1910). Sprava podilu Halychyny v rr. 1846–1850. *Zapysky NTSh*. (97), 105–154. [in Ukrainian].
- Kudelko S., Kashaba, O. (2009). Teoretyko-metodolohichna dyskusiiia z pytan' istorychnoho kraieznavstva v 20-ti – na pochatku 30-kh rokiv XX st. *Kraieznavstvo. Naukovyj zhurnal*, 3–4, 21–27. [in Ukrainian].
- Pedych V. (1998). Pidhotovka kadriv natsional'nykh istoriykiv istorychnoiu shkoloiu M. Hrushevs'koho u L'vovi (1894–1914). *Visnyk Prykarpats'koho universytetu. Seriiia : Istoriiia*, (1), 167–174. [in Ukrainian].
- Franko I. (1986). Halyts'ke kraieznavstvo, *Zibrannia tvoriv u 50-ty tomakh* (Vol. 46, pp. 116–150). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
- Yas' O. (1996). Z istorii narodzhennia i rozvytku Hrushevs'koznavstva. *Ukrains'kyj istoryk*, 1–4, 441–444. [in Ukrainian].

На перетині наукових пошуків

Рец. на: Петренко І.М. *Історик Віра Жук (1928–2008): життя, віддане науці.* – Київ: Міленіум, 2017. – 512 с.

Галерея життєписів українських істориків поповнилася ще одним дослідженням, присвяченим відомому на Полтавщині краєзнавцю, одному з фундаторів історичної регіоналістики у Полтавській області, енциклопедично обізнаному у цій галузі фахівцю, архівісту, педагогу, історик-болгаристу, кандидату історичних наук, доценту, заслуженому працівнику культури України Вірі Никанорівні Жук.

Науковий спадок В.Н. Жук є надзвичайно плідним та тематично різноманітним. Вона є авторкою (самостійно чи у співавторстві) близько 1000 публікацій, присвячених вітчизняній історії, минулому Болгарії, архівній справі, історичній регіоналістики. Вочевидь, що саме через цю обставину будь-який дослідник, намагаючись узагальнити та проаналізувати творчий доробок вченої, стикався з неминучими труднощами. Їх здолання потребувало відповідної фахової спеціалізації та високої кваліфікації. Авторка рецензованої розвідки Петренко І.М.,

доктор історичних наук, професор, відома дослідженнями у галузі історичної регіоналістики, соціальної історії, історії жінок, історії освіти, оприлюднила свої спостереження щодо творчого доробку В.Н. Жук, спираючись не тільки на її публікації, але й на джерельну базу 3-х архівів, спогади, листування, інтерв'ю. І.М. Петренко зверталася також до фондів особистих архівів, що потребує особливої тактовності. Безсумнівно, при опрацюванні зазначених матеріалів було виявлено високу археографічну культуру. Саме завдяки широкому залученню різноманітних історичних джерел вдалося всебічно осмислити постать талановитої вченої, проаналізувати її наукову та педагогічну діяльність, громадську позицію як одного з найкращих представників вітчизняної інтелігенції радянської та пострадянської доби, що мешкала на периферії. До того ж, зазначена джерельна база допомогла уникнути фрагментарності, притаманній попереднім публікаціям про Жук В.Н.

У структурному відношенні рецензована праця складається з передмови, 4-х розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (загалом 532 позиції), бібліографічного покажчика праць Жук В.Н., покажчика імен. Структура розвідки є логічно виваженою та сприяє висвітленню теми. Окрасою монографії стали додатки. В них представлені фотографії, які зафіксували важливі події і побутовий бік життя героїні, оригінали деяких листів до друзів та офіційних установ, одна з рецензій на її книгу «З сивої давнини» (Полтава, 2005). Пожвавлюють та вдало доповнюють текст чисельні ілюстрації.

Перший розділ, присвячений аналізу історіографії проблеми та джерельній базі дослідження, є цікавим не тільки з точки зору з'ясування проблеми, винесеної у назву монографії. Він наближає до відповіді на питання «Якою має бути біографія історика?». Адже розвиток вітчизняної історичної біографії в останні роки характеризується очевидним поступом. Міркування авторки щодо мотивації звернення до статті Жук В.Н. (с. 15–16), безсумнівно, можуть бути при нагоді при з'ясуванні особливостей вітчизняного розвитку жанру історичної біографії на різних його етапах.

Другий розділ присвячений первинній та вторинній соціалізації героїні монографії. Загальній характеристиці становлення особистості та шляху у науці присвячено загалом приблизно п'яту частину тексту. Цей розділ є одним з найбільш вдалих. Безсумнівно, викликатиме інтерес читача сюжетна розповідь про родинне походження та виховання В. Жук, її дитинство та навчання в університеті. Основні етапи особистої та інтелектуальної біографії вченої розглянуто крізь призму не тільки творчого доробку, але й у контексті суспільного клімату та атмосфери, яка панувала у науці, насичені багатим фактичним матеріалом. Факти, наведені у другому розділі, безсумнівно, мають високій пізнавальній рівень з точки зору відтворення тогочасних конкретно-історичних та соціальних реалій. Це актуально у фрагментах як про дитячі роки (голодомор с. 34, нацистська окупація у роки Другої світової війни с. 3–37,), так й доросле життя (студентські роки у Київському університеті ім. Т.Г. Шевченка с. 41–42, захист кандидатської дисертації с. 56–57, викладацька робота у провінційному виші с. 64–66, побутове життя

с. 270–273). Як етапну подію у науковій біографії В.Н.Жук авторка монографії розцінює участь у праці над багатотомним новаторським за своїм характером виданням, якому не було аналогів у вітчизняній науці, «Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область» (1967). Це видання досі залишається найповнішим літописом населених пунктів Полтавщини. Докладно простежуючи наукові аспекти, а також позанаукові перипетії (с. 84, 99–101) праці над ним, Петренко І.М. доходить висновку, що зазначена розвідка справжній «подвиг місцевих науковців, краєзнавців, дослідників-аматорів, які створили справжній пам'ятник своєму народу» (с. 98). Саме вагомий внесок В.Н. Жук у підготовку та видання полтавського тому «Історія міст і сіл УРСР» дозволяє її вважати одним з фундаторів сучасної історичної регіоналістики на Полтавщині.

Третій розділ докладно аналізує науковий спадок вченої. Виокремлено дві групи наукових пріоритетів – болгарознавчі студії та розвідки з історії Полтавщини. Вони тісно перетиналися у доробку героїні монографії впродовж майже всього її творчого життя. Саме дослідження з болгарської тематики були підсумовані у ґрунтовній кандидатській дисертації В.Н. Жук «Громадськість України у російсько-болгарських відносинах 60-х – 70-х рр. XIX ст.», захищеної у 1977 р. Попри схематизм внаслідок панування ідеологічних марксистських схем у тогочасній вітчизняній науці, тема, затверджена у якості теми кандидатської розвідки, все ж залишала простір для об'єктивних наукових узагальнень. Опрацювання її дозволило органічно поєднати досвід архівіста, невтомного дослідника, практика-пропагандиста (з огляду на те, що В.Н. Жук була одним з активних членів полтавського осередку Товариства радянсько-болгарської дружби). Згодом коло болгаристичних зацікавлень героїні монографії доповнилося зверненням до більш раннього періоду. Авторка ретельно прослідковує, як у наслідок поєднання регіональної тематики з болгарознавчими сюжетами доби середньовіччя у доробку вченої відбувається процес легітимації у вітчизняній регіоналістиці загальноновизнаних у європейській та світовій науці історичних фактів, які, на жаль, не набули сталого підтвердження в українській науковій традиції. Це стосується прашурів сучасного слов'янського болгарського етносу – праболгар, до

складу цієї держави входили певний час території сучасної України. Підтримуючи висновки Жук В.Н. щодо наявності праболгарського компонента в українській історії, авторка монографії ретельно співставляє її доказову базу з аргументами інших дослідників (с. 117–121, 125). Доречним у цьому зв'язку виглядає також звернення та короткий виклад нарисів Жук В.Н. «Із сивої давнини» (Полтава, 2005), які одразу ж по виходу друком стали бібліографічною рідкістю. Петренко І.М. особливу увагу приділяє практиці використання дослідницею мовних реліктів (с. 136–145, 207–211), що не знайшло поки широкого використання в історичних розвідках вітчизняних медієвістів. З'ясовуючи внесок вченої у розвиток історичної регіоналістики краю, авторка виокремлює наступні тематичні пріоритети – давня та середньовічна доба, козацька доба, історія церкви, німецькі колоністи, Українська революція (1917–1921), Друга світова війна, освіта, наука, культура, пам'ятки природи, музейна справа. Їх ретельний аналіз у творчості В.Н. Жук є переконливим підтвердженням її енциклопедичних знань. Надзвичайна порядність,

скромність, висока вимогливість до себе, високий професіоналізм завжди мали своїм результатом високоякісний інтелектуальний продукт. Мабуть, що саме цього не могли вибачити В.Н.Жук її чисельні недоброзичливці. Авторка монографії не замовчує факти нескінчених інтриг проти дослідниці (с. 77–78, 151, 173–174, 177–176, 237–238). Їх організатори та виконавці, вочевидь, не могли знайти наукових аргументів для спростування висновків вченої, а вдавалися саме до неетичних або позанаукових методів дискусій. На жаль, такими були реалії вітчизняної науки. Попри це, дослідницький талант Віри Жук повністю був реалізований. Випробування долі не зламали цю мужню жінку, не позначилися на її особистісних якостях. Вона користувалася незмінною повагою у всіх, хто з нею спілкувався, що доводиться у четвертому розділі рецензованого видання.

Монографія І.М. Петренко, беззаперечно, не тільки збагачує українську історичну біографістику, але є прикладом чесної книги, достоїнства якої не зменшують досадні огріхи редакційного характеру (с. 10, 17, 21, 64, 69, 51, 123, 125, 131).

A decorative rectangular frame composed of thin black lines. The frame features ornate scrollwork at each corner and along the sides. At the top center, there is a diamond-shaped element with a smaller diamond inside it, and a horizontal line with a central diamond shape above it. The text "In memorium" is centered within the frame.

In memorium

ПАТРІОТ УКРАЇНСЬКОЇ ЗЕМЛІ (Володимир Іванович Різник)

В переддень свят Покрови та Захисника України з моєї малої батьківщини – Мелітопольщини прийшла сумна і трагічна звістка: відійшов у вічність національного виміру учений-краєзнавець, ветеран і визначний організатор санітарної медицини, донедавна керівник Мелітопольської СЕС, письменник і публіцист, багатогранно обдарована людина, відомий громадський діяч, почесний громадянин міста Мелітополь, стипендіат Президента України, великий український патріот, симиренкознавець та один із моїх найкращих друзів Володимир Різник.

Нащадок запорозький козаків та садівників з Придніпров'я, народився у перший повоєнний рік під Запоріжжям у селі Веселянці Кушугунського р-ну. Його батько український солдат, а мати – звільнена з гітлерівського концтабору бранка з України. Хлопець виховувався дідом та в одному з Василівських інтернатів. У 1970 році закінчив Дніпропетровський медичний інститут. Слухав лекції відомих українських учених – корифеїв гігієнічної та епідеміологічної науки: Громашевського, Медведя, Жаботинського, Шандала, Павлова, Покровського, Габовича, Калужного, Братуся, Шутика. Одночасно заочно навчався у театральній студії народного артиста СРСР Юрія Любимова у Москві. Працював у різних санітарно-епідеміологічних установах Запорізької області.

Наприкінці 70-х років минулого століття його призначили головним санітарним лікарем Мелітопольської санітарно-епідеміологічної станції. На цій посаді він працював до самої раптової смерті. Влітку минулого року санітарно-епідеміологічна служба України, учені-краєзнавці, численні друзі та широка громадськість міста вшанували його славетне 70-ліття.

Науковий та літературно-публіцистичний доробок небіжчика величезний. Він – автор близько сотні фахових, краєзнавчих та публіцистичних праць, різножанрових науково-популярних творів.

Володимир Різник збагатив санітарно-гігієнічну науку, історію та краєзнавство дюжиною оригінальних, добротних монографій, відкрив

для Північної Таврії і, зокрема, для Мелітопольщини, цілу низку забутих і знакових для всієї України особистостей.

Авторитетний краєзнавець був одним із ініціаторів створення на Мелітопольщині Національного історико-культурного заповідника «Кам'яна Могила», здійснив видання унікального фотоальбому «Мелітополь ХХ століття», «Таврійської кулінарії», спорудив у центрі Мелітополя пам'ятник основоположнику земської медицини на Мелітопольщині, організатору Мелітопольської СЕС, основоположнику мелітопольського промислового садівництва, піонеру освоєння сипких пісків Нижнього Придніпров'я під сади та виноградники, батьку знаменитої мелітопольської черешні – Андрію Корвацькому.

Пишаюся тим, що мені пощастило разом із знаним краєзнавцем повертати із забуття ім'я видатного таврійського земського лікаря та талановитого ученого-садівника Андрія Корвацького. Цю справу після мого вимушеного від'їзду з Мелітополя продовжив Володимир Різник. Наприкінці 70-х років минулого століття його призначили головним лікарем Мелітопольської СЕС, яку колись створив Андрій Корвацький. Новий керманіч станції не обмежився лише фаховою роботою, але й розпочав активну пошукову діяльність, вивчаючи історію СЕС та діяльність її першого керівника.

Мушу зауважити, що на той час ми з місцевим мелітопольським істориком Зиновієм Дубровським підготували солідну науково-популярну монографію про життя та діяльність

Андрія Корвацького. Кілька розлогих публікацій про мелітопольського подвижника – лікаря та садівника я зробив і у запорізькій пресі. Публікації докорінно міняли висвітлення історії мелітопольського садівника і не стикувалися із загальноприйнятою компартійною точкою зору. Партійне начальство та інститутське керівництво звинувачували мене в необ'єктивному висвітленні історії і заборонили публікацію нашої праці «Серед пісків, за шляхом Муравським». Її я з своїм співавтором направив у дніпропетровське видавництво «Промінь». Через цей конфлікт я змушений був покинути Інститут і повернутися до Криму.

Рукопис нашої монографії мудра невістка Корвацького Катерина Тубалова передала до Херсонського державного архіву, на батьківщину лікаря. Володимир Іванович відшукав переданий рукопис і зустрівся зі мною у Сімферополі. Він взявся за видання праці. Тож, завдячуючи йому, майже через 30 років після написання науково-популярного нарису про Андрія Корвацького в 2007 році. Він був опублікований окремою книгою, з передмовою Володимира Різника у видавничому домі Мелітополя.

З того часу діяльність доктора Андрія Корвацького та створеної ним Мелітопольської СЕС стало головною темою в дослідженнях Володимира Різника.

Як фахівець з санітарної медицини, мій побратим набагато глибше вивчав історію формування земської медицини у Північній Таврії, історію та діяльність Мелітопольської СЕС, створеної Андрієм Корвацьким. Об'єднавши з моїми садівничими дослідженнями, пошукові здобуття Володимира Різника, упродовж 2008–2009 років, ми видали у ТОВ «Видавничий будинок Мелітопольської міської друкарні» два томи монографії «Провісник» про життя та діяльність Андрія Корвацького. Володимир Іванович взяв на себе також всі організаційні та фінансові питання.

Краєзнавець ініціював також створення телефільму «Зірка Корвацького» та організацію постійно діючої експозиції у Мелітопольському краєзнавчому музеї. Разом з Володимиром Різником на запорізькому та мелітопольському телебаченні ми провели кілька передач.

У пошуках матеріалів про видатного таврійського лікаря та садівника мелітопольський краєзнавець ретельно вивчав московські, петер-

бурзькі, польські і навіть паризькі архіви. За ініціативи і фінансової підтримки дослідника, у м. Мелітополі поблизу СЕС відкрили пам'ятник знаменитому лікарю й садівнику Андрію Корвацькому. Володимир Різник ініціював також відродження та впорядкування могили Андрія Корвацького на території його родинної садиби, розташованої на мелітопольських сипких пісках.

Як багатогранний дослідник, тонкий знавець поезії та літератури Володимир Іванович зібрав, упорядкував та видав у 2014 році велику збірку поетичних творів сина Андрія Корвацького Івана «Мені б повернутися до рідного Мелітополя». Він як емігрант жив і помер у Швеції у 1975 році.

Талановитий поет і музикант Іван Корвацький був добре знайомий з Львом Толстим, товаришував з Іваном Будіним, Олександром Блоком, Костянтином Бальмонтом, Андрієм Білим, Леонідом Андрєєвим та багатьма поетами, художниками й музикантами тієї доби. До речі, майбутній перший російський лауреат Нобелівської премії, з яким Іван Корвацький підтримував тісні зв'язки в еміграції, високо поцінував його біографічний роман «Перед смертю». Його мелітополець написав, перебуваючи 13 місяців в одиночній камері смертників у петербурзьких «Крестах».

До упорядкованої Володимиром Різником збірки поезій Івана Корвацького дослідник написав розлогу передмову-розвідку «На зламі епох». Вона по своїй суті є самостійним історико-мемуарним твором. Зазначена праця має величезне значення для дослідників денікінсько-врангелівського періоду Криму. Адже Іван Корвацький, як провідний тогочасний журналіст та один з ідеологів білогвардійського руху, перебував у близькому оточенні як Денікіна, так і Врангеля. За свідченням Володимира Різника, емігрант залишив спогади про ситуацію у Криму, зокрема Сімферополі, Феодосії, Севастополі та у Північній Таврії упродовж 1918–1920 рр.

Мелітопольський краєзнавець Володимир Різник досить тісно і плідно працював з Кримом. Готуючи свою наукову монографію про земську медицину у Мелітопольському повіті, він перелопатив не лише кримознавчу бібліотеку «Таврика», але й кримські архіви. Він довів близьку дружбу першого хірурга м. Мелітополя, й організатора земської медицини в Північній Таврії та фундатора Мелітопольської СЕС

Андрія Корвацького з відомим кримським лікарем С. Єлпатьєвськи, у якого він часто гостював і лікувався. Знаменитий мелітополец, перебуваючи на лікуванні, помер в Ялті у 1907 році. Тож саме цього року виповнилося 110 років від дня його смерті.

Володимир Різник з'ясував, що один із братів Андрія Корвацького, Сергій працював управителем Качинського маєтку великого кримського землевласника, адмірала Мордвинова. А молодший син лікаря Дмитро Корвацький як ґрунтознавець тривалий час працював у Криму. Він створив першу ґрунтову карту півострова.

Основоположник промислового садівництва у Північній Таврії та «батько» славетної мелітопольської черешні Андрій Корвацький, створюючи свої знамениті сади на Мелітопольщині, ретельно вивчав багатющий досвід криських садівників. Він поставив собі за мету виростити у Північній Таврії на сипких пісках Придніпров'я кращу від кримської садовину та винограду, створити на Мелітопольщині вина кращі від кримських. І з цими завданнями піонер мелітопольського садівництва впорався успішно. Садовина, виноград та вина сорту Каберне з Мелітопольщини упродовж кількох десятиліть отримували золоті медалі та найвищі нагороди на всеросійських та міжнародних виставках.

А черешню з промислових садів Корвацький експортував до Франції. Запорізькі туристи ще у радянські часи, за свідченням преси, бачили у Парижі фруктову крамницю «Мелітопольська черешня». Намагався відшукати цю крамницю і Володимир Різник, але, як він мені розповідав, цей магазин у Парижі не зберігся. Тож завдячуючи нашим дослідженням спільно з Володимиром Івановичем, в українську історію та садівничу науку повернуто усвідомлено вилучене радянською владою ім'я основоположника мелітопольського садівництва знаменитого хірурга й організатора таврійської земської медицини Андрія Корвацького..

Плідна співпраця Володимира Різника з Кримом не припинялася до самої його окупації російськими загарбниками. Володимир Іванович майже щороку брав участь у симиренківських та

інших конференціях, які відбувалися у Криму. Я познайомив його з видатною кримською майстринею Героєм України Вірою Роїк. Вони стали близькими друзями. Мелітопольський дослідник відвідував майже всі кримські виставки вишивальниці. А до 95-ліття від дня народження Віри Роїк мелітопольські художники вручили їй портрет.

Сам Володимир Іванович ініціював і фінансово підтримав проведення повноформатних виставок творів майстрині у Мелітополі. Запоріжжі та Харкові. Тісна дружба пов'язувала мелітопольського краєзнавця і щедрого мецената Володимира Різника з сином видатної вишивальниці Вадимом Роїком та багатьма кримськими науковцями.

Як почесний громадянин Мелітополя Володимир Різник запросив знану в Україні сімферопольську дитячу театральну студію «Світанок» під керівництвом заслуженого працівника культури України Алли Петрової та режисера Олександра Польченка на святкування 220-ліття міста. Гастролі кримських студійців виявилися досить успішними.

З Володимиром Івановичем ми мали намір створити у Мелітополі відділення Наукового товариства ім. Тараса Шевченка. Але не встигли. Проте невгамовний дослідник встиг створити повноцінну «Спілку краєзнавців Мелітопольщини», яку він і очолив. Запрошував до співпраці й мене.

Сподіваюся, що вдячна Мелітопольщина гідно вшанує пам'ять цієї видатної людини, гідного сина української землі. Думаю, що мелітопольські краєзнавці, враховуючи величезний внесок дослідника у вивчення історії запорозького краю, назвуть його іменем створену ним «Спілку краєзнавців Мелітопольщини», а міська влада надасть його ім'я одній з міських вулиць.

Твердо переконаний, що видатного краєзнавця будуть завжди пам'ятати як в Криму, так і в усій Україні.

Вічна пам'ять і пошана великому досліднику і патріоту української землі.

Петро ВОЛЬВАЧ

Про авторів

Бажан Олег Григорович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України. E-mail: bazhanclio@ukr.net

Вільховик Ольга Василівна – завідувач відділу масової роботи та творчих здібностей дітей Полтавської обласної бібліотеки для дітей імені Панаса Мирного. E-mail: Vlhovik.olga@gmail.com

Войцехівська Галина Анатоліївна – директор Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки ім. В. Г. Заболотного (м. Київ). E-mail: galinadnabb@ukr.net

Вольвач Петро Васильович – академік Української академії екологічних наук, дійсний член НТШ, заслужений діяч науки і техніки АРК.

Гаухман Михайло Володимирович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Національного музею Республіки Башкортостан (м. Уфа, Росія). E-mail: mihailo-gauhman@ukr.net

Гончар Ольга Трохимівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України. E-mail: honchar_o_t@ukr.net

Гончаров Олександр Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, голова Київської міської організації НСКУ. E-mail: olexandr.goncharov@gmail.com

Гула Сергій Анатолійович – аспірант сектору історико-енциклопедичних досліджень Інституту історії України НАН України. E-mail: 08sergoula@ukr.net.

Добржанський Сергій Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. E-mail: dobrserg2128@gmail.com

Закірова Світлана Геннадіївна – кандидат історичних наук, доцент; старший науковий співробітник Національної бібліотеки України імені В. І Вернадського НАН України. E-mail: zakirovasvtl@gmail.com

Золотарьов Вадим Анатолійович – кандидат технічних наук, доцент Харківського національного університету радіоелектроніки. E-mail: v.zolotaryov@gmail.com

Ільїн Вадим Геннадійович – асистент кафедри суспільних наук Харківського національного медичного університету. E-mail: ilin_vadim@ukr.net

Калашник Євгеній Станіславович – аспірант Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПК (м. Київ). E-mail: relichunter08@rambler.ru

Козак Ганна Григорівна – магістр, асистент кафедри охорони навколишнього середовища та ландшафту Люблінського католицького університету імені Іоанна Павла II. E-mail: hannakozak@kul.lublin.pl

Козак Ігор Іванович – доктор біологічних наук, професор кафедри ландшафтно-ї екології Люблінського католицького університету імені Іоанна Павла II. E-mail: modeliho@kul.lublin.pl

Кочубей Юрій Миколайович – кандидат філологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України. E-mail: yurkokochubey@gmail.com

Криворучко Віталій Володимирович – аспірант відділу історії України другої половини ХХ століття. E-mail: krivoruchko_vv@yahoo.com

Кудлач Володимир Андрійович – мистецтвознавець-дослідник, співробітник Одеської національної наукової бібліотеки, член Національної спілки журналістів України та Національної спілки художників України. E-mail: artvlad@ukr.net

Левченко Валерій Валерійович – кандидат історичних наук, доцент Одеського національного морського університету. E-mail: levchenko_lav@ukr.net

Левченко Галина Сергіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова E-mail: levchenko_lav@ukr.net

Маньковська Руслана Вікторівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії другої половини ХХ століття. E-mail: ruslana_man@ukr.net

Машкевич Стефан Володимирович – доктор фізико-математичних наук, провідний науковий співробітник Інституту теоретичної фізики ім. М.М. Боголюбова НАНУ. E-mail: mash@mashke.org

Мех Наталія Олександрівна – доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту української мови НАН України. E-mail: mno_logos@ukr.net

Милько Володимир Іванович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України XIX- початку XX ст. Інституту історії України НАН України. E-mail: mylko_v@ukr.net

Мироненко Дмитро Олександрович – завідувач відділу Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки ім. В. Г. Заболотного (м. Київ). E-mail: myronenko.dmytro@gmail.com

Нагайко Тарас Юрійович – кандидат історичних наук, заступник голови організаційного комітету VI Всеукраїнського історико-культурологічного форуму «Сікорські читання». E-mail: taras.nahaiko@ukr.net

Она Олена Віталіївна – заступник директора з навчально-виховної роботи, вчитель географії вищої категорії Каланчацької загальноосвітньої школи I-III ступенів № 2 Каланчацької селищної ради Херсонської області. E-mail: onalengeo@gmail.com

Прищеп Олена Петрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету. E-mail: bogol2006@ukr.net

Рябчикова Файна Денисівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк). E-mail: etnografia@ukr.net

Резніт Олександр Петрович – доктор історичних наук, заступник директора Інституту історії України НАН України, член-кореспондент НАН України, голова НСКУ. E-mail: kraeznavstvo@ukr.net

Савчук Надія Іванівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри іноземних мов і країнознавства факультету туризму Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. E-mail: Sav4uk_n_i@ukr.net

Сапронов Андрій Леонідович – аспірант кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. E-mail: cohkka92@gmail.com

Сердюк Ігор Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. E-mail: Ig.Serdiuk@gmail.com

Сергієнко Вікторія Володимирівна – аспірант кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. E-mail: viktoriya_istfak@meta.ua

Смілянець Світлана Іванівна – заступник генерального директора з наукової роботи Національної історичної бібліотеки України (м. Київ). E-mail: nibu.kiev@ukr.net

Стаценко Дмитро Володимирович – магістр історії, викладач Коледжа управління, економіки і права Полтавської державної аграрної академії. E-mail: Statsenkodm@gmail.com

Стемпень Адам Андрійович – магістр, інженер, асистент кафедри ландшафтної екології Люблінського католицького університету імені Іоанна Павла E-mail: Pcalendula_oficynalis@o2.pl

Таранець Сергій Васильович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. E-mail: trimonastyrje@yandex.ua

Тюрменко Ірина Іванівна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та документознавства Національного авіаційного університету. E-mail: tira@nau.edu.ua

Федунишин Любомира Любомирівна – кандидат історичних наук, викладач соціально-гуманітарних дисциплін Бурштинського енергетичного коледжу Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу. E-mail: fedunyshyn3@gmail.com

Федорова Лариса Данилівна – доктор історичних наук (м. Київ). E-mail: ldanilovn@gmail.com

Чиркова Марина Юрійівна – магістр державного управління, викладач кафедри філософії та соціально-політичних дисциплін Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка. E-mail: chirkovam@ukr.net

Шишко Олександр Григорович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. E-mail: shyshko2011@ukr.net

До уваги авторів!

РЕДАКЦІЙНІ ВИМОГИ ДО ПУБЛІКАЦІЙ

1. Загальні вимоги

До друку приймаються наукові статті, доповіді і повідомлення, публікації документів і пам'яток, історичні довідки, бібліографічні та джерелознавчі огляди, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи українською або англійською мовами.

Обсяг рукописів – не більше 1,5 авторського аркуша (1 авторський аркуш – 40 000 друкованих знаків (включаючи пробіли між словами, розділові знаки, цифри тощо)).

Подані на розгляд редакційної колегиї статті (доповіді, повідомлення) мають відповідати встановленим вимогам і містити такі **необхідні елементи: постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; **виділення невирішених раніше частин загальної проблеми**, котрим присвячується стаття; **формулювання цілей статті** (постановка завдання); **виклад основного матеріалу дослідження** з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; **висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок** у визначеному напрямі.

Кожна стаття має містити **метадані**. Вони публікуються у виданні, на сайті видання і зберігаються в інформаційних і наукометричних базах. Метаданими є:

УДК – подають окремим рядком, ліворуч перед відомостями про авторів.

Відомості про автора (авторів) вказують праворуч над назвою публікації (команда – вирівнювання по правому краю тексту) із зазначенням імені / ініціалів і прізвища; рядком нижче – наукового ступеня і вченого звання; посади, місця роботи (повна назва); ще рядком нижче – населеного пункту (в дужках), де живе або працює автор, назви країни, e-mail. Усі відомості наводять у називному відмінку. Ім'я автора (авторів) виділяють жирним та курсивним накресленням.

Назву публікації подають прописними (заголовними) літерами жирним накресленням одним абзацом (команда – вирівнювання по центру тексту). Якщо публікацію подано частинами в кількох випусках видання, її назву змінювати не дозволено. Окрім того, у підрядковій примітці до назви публікації потрібно наводити відомості про її продовження чи закінчення («Продовження (Закінчення). Початок див. ...») (і наводять номер (и) випуск (-ів) видання, в якому було надруковано попередні частини цієї публікації).

Анотацію розміщують перед текстом публікації після її назви. Обсяг – не більше 250 слів (до 1500 знаків із пробілами; приблизно 0,5 сторінки). Рекомендовані пункти анотації:

- мета / завдання дослідження;
- методологія / методи / наукові підходи;
- основні результати дослідження;
- перспективи подальших студіювань;
- практичне значення досягнутих результатів, вплив на суспільство, політику;
- оригінальність дослідження.

Ключові слова (від трьох до восьми) подають окремим рядком після анотації, позначаючи «Ключові слова» (ці два слова виділяють жирним та курсивним накресленням).

References – окрема складова частина публікації. Це список використаної літератури та опублікованих джерел в алфавітному порядку, виконаний латинським шрифтом. У цьому блоці повторюють посилання на латинськомовні праці та наводять кириличні видання у транслітерованому вигляді. Наявні в статті посилання на архівні джерела – не включають. References подають наприкінці публікації після основного тексту, позначаючи назву прописними (заголовними) літерами жирним накресленням.

Список літератури та джерел у блоці References має бути оформлений відповідно до міжнародного стандарту з переліку міжнародних стилів оформлення публікацій **APA** (American Psychological Association (APA) Style), коли рік публікації наводиться у круглих дужках після імені автора.

Оформити цитування відповідно до стилю **APA** можна на сайті онлайнного автоматичного формування посилань:

– <http://www.bibme.org/apa/book-citation/manual> (Generate APA citations for Books).

Для оформлення кирилических цитувань необхідно транслітерувати: а) імена авторів; б) назви видань; в) назви статей; варіант: наводиться авторський англійський варіант назви статі, якщо він наявний у публікації.

Рекомендовані онлайнні транслітератори можна знайти за адресами:

<http://litopys.org.ua/links/intrans.htm> (Транслітератор з української на порталі «Ізборник»);

<http://translit.net/ru/gost-7-79-2000/> (Транслітератор з російської за ГОСТ 7.79-2000).

При транслітеруванні необхідно звернути увагу на написання прізвищ авторів латиницею!

У більшості сучасних видань наявні назви та прізвища авторів англійською мовою. Транслітерацію прізвищ здійснюють відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 55 від 27 січня 2010 р. «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею».

Назви періодичних видань (журналів) потрібно наводити відповідно до **офіційного латинського написання за номером реєстрації ISSN** (можна перевірити на сайті журналу або в наукових онлайнних базах – elibrary.ru, sciencedirect.com, «Наукова періодика України» та багатьох інших).

У блоці References наприкінці кожного бібліографічного запису в квадратних дужках необхідно вказувати англійською мовою мову оригіналу видання [in Ukrainian] [in English] [in Russian].

Метадані пунктів 2, 3, 4, 5 потрібно подавати трьома мовами (**українською, англійською та російською**).

2. Вимоги до оформлення тексту

Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**, береги – **всі по 2 см**, абзацний відступ – **1,27 см**. Формат файлу – **.DOC**. Якщо під час набору статті були використані нестандартні шрифти, необхідно обов'язково повідомити їх повну назву або надати сам шрифт (стандартне розташування в ОС Windows: локальний диск C:/Windows/Fonts).

Текст потрібно набирати **без переносів слів**. Абзацні відступи формувати за таким алгоритмом: виділити необхідний текст; у діалоговому вікні «Абзац» виставити такі параметри: вирівнювання – по ширині, відступ справа – 0 см, відступ зліва – 0 см, інтервал перед – 0 пт, інтервал після – 0 пт, міжрядковий інтервал – 1,5 рядка, відступ першого рядка – 1,27 см. Заборонено формувати абзаци за допомогою пробілів і табулятора.

Таблиці створювати автоматично через меню «Таблиця – Вставити таблицю» й нумерувати послідовно. Праворуч над назвою таблиці розміщувати напис «Таблиця» із зазначенням її номера (виділяти курсивним накресленням). Назву таблиці наводити посередині сторінки симетрично до тексту, виділивши жирним накресленням. На всі таблиці мають бути посилання у тексті («табл. ....», «у табл. ...», «див. табл. ...»).

Ілюстрації до тексту подавати окремими файлами у форматі **.JPEG** з послідовною нумерацією арабськими цифрами та підписом. Посилання на ілюстрації в тексті вказувати їх порядковим номером («рис. ...», «фото ...», «схема ...»).

При наборі тексту слід дотримуватись таких **загальних норм**:

Між словами ставити тільки **один пробіл**.

Розрізняти **тире (–)** та **дефіс (-)**. **Дефіс** – це знак, що з'єднує частини складних слів. Під час друку має позначення маленької горизонтальної рисочки (-), та **не відокремлюється** пробілами від слів. **Тире** – це розділовий знак, що вживається для позначення прямої мови, пауз, перед *це (це є), оце, то, ось (це) значить*. Тире у тексті обов'язково з обох боків **відділяють** пробілами.

Не відділяти від попередньої цифри знак градуса, мінути, секунди, процента (25°; 5'; 30"; 77%).

Відділяти **нерозривним пробілом** (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+Пробіл) знаки і літери на означення томів, частин, параграфів, пунктів, номерів сторінок тощо від наступної цифри (Т. 7; ч. 23; § 5; № 34; С. 28–30); загальноприйняті позначення одиниць виміру від попередньої цифри (45 пуд.; 150 грн; 32 км; 6 млн; 45 тис.).

Виділяти **нерозривним пробілом ініціали та прізвище** (В. А. Лавренов); **скорочення** після переліків (типу *i m. n., i m. d.*), перед іменами та прізвищами (п. Наталка, ім. В. Винниченка), перед географічними назвами (м. Чернівці, с. Моринці, р. Золота Липа).

Скорочення типу *80-ті, 2-го* друкувати через нерозривний дефіс (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+Дефіс).

Лапки використовувати у варіанті “ ”.

Апостроф має виглядати так – ’.

Використовувати арабські чи римські цифри згідно з традицією.

Дати подавати через тире без пробілів. Перед скороченнями *p., pp., ст.* ставити **нерозривний пробіл**. Якщо дати наводити в дужках, то «*pp.*» не писати (1861 р., 1945–1947 рр., (1945–1947), XV–XVIII ст.). У сполученнях на означення десятиліть між датами ставити тире з пробілами: 40-х – 50-х рр., 1940-х – 60-х рр. Роки, що не збігаються з календарними, подавати через похилу риску (1997/98 навчальний рік; 2012/13 бюджетний рік).

Часові та числові інтервали оформляти через тире без пробілів (липень–серпень; 36–44).

У **цифрових даних**, що включають більше п’яти цифр, після кожних трьох цифр ставити **нерозривний пробіл** (13 255; 457 357; 46 532,5 кг.)

Будь-які зроблені автором **уточнення, коментарі, виділення** тощо, які вставляють у цитату, слід оформляти за таким шаблоном: [текст. – *Авт.*].

3. Вимоги до оформлення приміток і бібліографічних посилань

Різного роду змістові **примітки** (коментарі, уточнення, «ліричні відступи» від основної теми тощо) оформляти за допомогою посилань автоматично внизу відповідної сторінки (діалогове вікно «Виноски» з параметрами: виноски – внизу сторінки; формат – інший – символ зірочка (*, **, ***)).

Бібліографічні посилання (бібліографічні примітки) розміщувати посторінково автоматично (діалогове вікно «Виноски» з параметрами: виноски – внизу сторінки; формат номерів «1, 2, 3, ...»); нумеровані списки – продовжити). Знак виноски ставити перед розділовим знаком (двокрапкою, крапкою з комою, комою, крапкою), а не після нього.

Бібліографічне посилання – сукупність бібліографічних відомостей про цитований, розглядуваний або згадуваний у тексті інший документ / твір, що необхідні й достатні для його загальної характеристики, ідентифікації та пошуку. Бібліографічні посилання потрібно оформляти згідно з вимогами, встановленими у ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання», але з певними відмінностями.

Бібліографічне посилання має містити *наступні елементи*:

- прізвище та ініціали автора (авторів);
- заголовки документа;
- відомості, що відносяться до заголовка (монографія, записки, збірник тощо);
- відомості щодо відповідальності – інформація про осіб та організації, які брали участь у створенні описуваного видання (вказуються укладачі, відповідальні редактори, перекладачі тощо);
- відомості про видання – інформація про зміни й особливості даного видання стосовно попереднього видання цього ж твору (наприклад: Вид. 10-е, перероб. і доп.);
- вихідні дані (місце, видавець, рік видання);
- відомості про серію (номер журналу, випуску, тому);
- сторінки, на які зроблено посилання або загальна кількість сторінок (при посиланні на весь документ).

Прізвища авторів виділяти курсивним накресленням. Прізвище передує ініціалам. Між ініціалами, а також між ініціалами і прізвищем ставити **нерозривний пробіл**. Окремі блоки бібліографічного посилання розділяти крапкою з тире. Існує автоматичний оформлювач бібліографічного опису <http://vak.in.ua/do.php>

Усі бібліографічні посилання подавати мовою оригіналу. За умови **неодноразового посилання** на різні праці одного автора застосовувати скорочений запис (автор, перші два–три слова назви, три крапки, тире, сторінка). У **повторних посиланнях** на багатотомний документ зазначати автора,

заголовка, номер тому (випуску, книги), сторінки. Якщо повторне посилання слідує одразу за первинним, його текст замінюють словами «Там само», «Там же», «Ibid.» (залежно від мови джерела, на яке посилаються). У повторному посиланні на іншу сторінку до вказаних слів додають номер сторінки. У повторному посиланні на твір одного, двох чи трьох авторів, яке не слідує за первинним посиланням, зазначають прізвище та ініціали авторів, слова «Вказ. праця», «Указ. соч.», «Op. cit.» та сторінки.

Бібліографічні посилання, включені у комплексне посилання, розміщують в алфавітному порядку і відділяють одне від одного крапкою з комою. Якщо до комплексного посилання включено кілька посилань на одного й того ж автора (авторів), то в другому й наступних посиланнях його прізвище й ініціали замінюють на «Його ж», «Її ж», «Їх же», «Его же», «Её же», «Их же» або, відповідно, «Idem», «Eadem», «Iidem».

Посилання на архівні матеріали подаються національною мовою, залежно від місцезнаходження документа, згідно із загальноприйнятою в даному архіві (в даній країні) системою посилань (наприклад: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 3, спр. 38, арк. 45; РГАДА, ф. 124, 1624 г., кн. 35, л. 65; ВО, rkps 161/58; rkps 17070, к. 45 v.). У першому посиланні на архів вказується його повна назва, а в дужках зазначається аббревіатура. У наступних посиланнях ставиться лише аббревіатура.

Офіційні ініціальні аббревіатури назв архівних установ та інші рекомендації щодо оформлення архівних посилань можна знайти на порталах державних архівних служб, зокрема України: <http://www.archives.gov.ua/Law-base/Regulations/index.php?2002-of>

Редакційній колегії слід подавати **один роздрукований примірник та електронну копію статті**.

Редакційна колегія не розглядатиме статті, які не відповідають вказаним вище вимогам.

Редакційна колегія має право редагувати й скорочувати подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів не повертаються.

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

ПРИКЛАДИ

оформлення списку літератури та опублікованих джерел

ЛІТЕРАТУРА Відповідно до вимог ВАК згідно з ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання»	REFERENCES Відповідно до міжнародного стандарту з переліку міжнародних стилів оформлення публікацій APA (American Psychological Association (APA) Style)
КНИГИ Шаблон оформлення за стилем APA: Автор. (Рік публікації). Назва книги транслітерована. Місто (повністю): Видавництво. [in Ukrainian (in English, in Russian тощо)]. ВАЖЛИВО: в елементах опису можна використовувати лише прямі лапки (!)	
Один автор:	
Чорновол І. Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір / І. Чорновол; наук ред. Л. Зашкільняк. Український науковий інститут Гарвардського університету; Інститут критики; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – К.: Критика, 2015. – 376 с.	Chornovol, I. (2015). <i>Komparatyvni frontyry: svitovyy i vitchyzniansky vymir</i> . Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
де Рибас А. Старая Одесса. Исторические очерки и воспоминания / Александр де Рибас. – Одесса, 1913. – 379 с.	De Ribas, A. (1913). <i>Staraya Odessa. Istoricheskie ocherki i vospominaniya</i> . Odessa. [in Russian].

Два автори:	
Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.) / О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк; НАН України. Інститут історії України. – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.	Bazhan, O. H., & Danyliuk, Yu. Z. (2000). <i>Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX st.)</i> . Kyiv: Ridnyj kraj. [in Ukrainian].
Від трьох до шести авторів:	
Гроші України / Р. М. Шуст, А. Л. Крижанівський, О. П. Целуйко, В. Є. Швець, О. Д. Вовчак, З. М. Комаринська; Національний банк України. – К.: УБС НБУ; Х.: ТОВ «Видавництво “Фоліо”», 2011. – 502 с.	Shust, R. M., Kryzhanivskiy, A. L., Tseluiko, O. P., Shvets, V. Ye., Vovchak, O. D., & Komarynska, Z. M. (2011). <i>Hroshi Ukrainy</i> . Kyiv: UBS NBU; Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
Якщо більше шести авторів, сьомого і наступних авторів позначають <i>et al.</i>	
Багатотомне видання:	
Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Гесць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011.	Smolii, V. A. (Ed.). (2011). <i>Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia</i> . (Vols. 1–2). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. Т.1 / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Гесць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – 696 с.	Smolii, V. A. (Ed.). (2011). <i>Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia</i> (Vol. 1). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Редактор (без автора):	
Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / НАН України; Інститут історії України / С. В. Кульчицький (відп. ред.). – К.: Наук. думка, 2005. – 495 с.	Kulchytskyi, S. V. (Ed.). (2005). <i>Orhanizatsiia ukrains'kykh natsionalistiv i Ukrain's'ka povstans'ka armii: Istorychni narysy</i> . Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
Історія Одеси / Колектив авторів. Голов. ред. В. Н. Станко. – Одеса: Друк, 2002. – 560 с. : іл.	Stanko, V. N. (Ed.). (2002). <i>Istoriia Odesy</i> . Odesa: Druk. [in Ukrainian].
Редактор і керівник авторського колективу:	
Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси / Ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Даниленко, С. О. Довгий, С. В. Кульчицький, Ю. А. Левенець, О. С. Онищенко, В. А. Смолій, В. М. Шаповал; Відп. ред. В. А. Смолій; Кер. авт. кол. Л. Д. Якубова; Авт. кол.: О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський, Т. В. Вронська, В. І. Головченко, Г. Г. Єфіменко, В. О. Котигоренко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко, О. М. Майборода, І. Г. Патер, Р. Я. Пиріг, О. С. Рубльов, В. П. Щетніков, І. Я. Щупак. НАН України. Інститут історії України. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 592 с.	Smolii, V. A. (Ed.). (2012). <i>Natsional'ne pytannia v Ukraini XX – pochatku XXI st.: istorychni narysy</i> . Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].

Без автора (або ред. колегія)	
Нариси історії української революції 1917–1921 років / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк, С. В. Кульчицький, В. М. Литвин, Р. Я. Пиріг, О. П. Реєнт, О. С. Рубльов, В. Ф. Солдатенко, Ю. І. Терещенко. НАН України. Інститут історії України. – К.: НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2011. – Кн. 1. – 390 с.	Smolii, V. A. (Ed.). (2011). <i>Narysy istorii ukrains'koi revoliutsii 1917–1921 rokiv</i> (Vol. 1). Kyiv: NVP "Vydavnytstvo "Naukova dumka" NAN Ukrainy". [in Ukrainian].
Упорядники	
Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів. – Вип. 1: Волинь XVI ст. / Упорядн.: Безпалько В. В., Висотін М. Б., Ворончук І. О., Кучерук М. М., Чубик Ю. І.; Наук. ред. І. Ворончук; Ред. кол.: Бездрабко В. В., Гримич М. В., Кулаковський П. М., Однороженко О. А., Ульяновський В. І. НДІ українознавства МОН України; ЦДІА України; ГО «Центр досліджень та відродження Волині». – К.: Фенікс, 2014. – 776 с. = (Серія документальних джерел).	Bezpal'ko V. V., Vysotin M. B., Voronchuk I. O., Kucheruk M. M., & Chubyk Yu. I. (Comps.). (2014). <i>Ukrains'ke povsiakdennia rann'omodernoï doby: zbirnyk dokumentiv</i> (Vol. 1: Volyn' XVI st., Seriia dokumental'nykh dzherel). Kyiv: Feniks. [in Ukrainian].
Українські жертви Волині 1938–1944 рр. у картах і таблицях. Володимир-Волинський район / Упоряд. О. Голько, О. Тучак, Н. Халак. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського – Львівське відділення; ТЗОВ Інститут геоінформаційних систем. – Львів, 2014. – 96 с.	Holko, O., Tuchak, O., & Khalak, N. (Comps.). (2014). <i>Ukrains'ki zhertyv Volyni 1938–1944 pp. u kartakh i tablytsiakh. Volodymyr-Volyns'kyj rajon</i> . Lviv. [in Ukrainian].
Автор і перекладач:	
Зомбарт В. Евреи и хозяйственная жизнь : авториз. пер. с нем. / Вернер Зомбарт; Г. Гросман (ред. пер.); Межрегиональная академия управления персоналом. – К.: МАУП, 2003. – 229 с.	Zombart, V. (2003). <i>Evrei i hozyajstvennaya zhizn': avtoriz. per. s nem.</i> (G. Grosman, Trans.). Kyiv: MAUP. [in Russian].
Перевидання	
Бойко О. Д. Історія України: Навчальний посібник / О. Д. Бойко. – 5-е вид., доп. – К.: Академвидав, 2014. – 720 с.	Boiko, O. D. (2014). <i>Istoriia Ukrainy: Navchal'nyj posibnyk</i> (5th ed.). Kyiv: Akademydav. [in Ukrainian].
Частина книги	
Шевченко В. В. Розвиток галузей промисловості / В. В. Шевченко // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. Т.1 / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Гесць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Розд. 20. – С. 626–632.	Shevchenko, V. V. (2011). Rozvytok haluzej promyslovosti. In V. A. Smolii (Ed.), <i>Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia</i> (Vol. 1, pp. 626–632). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].

ПЕРІОДИЧНІ, ПРОДОВЖУВАНІ ВИДАННЯ, МАТЕРІАЛИ КОНФЕРЕНЦІЙ	
Шаблон оформлення за стилем APA:	
Автор. (Рік публікації). Назва публікації транслітерована [Назва публікації англійською мовою (якщо наявна)]. Назва видання транслітерована – Назва видання англійською мовою, Том (номер) чи (випуск), Сторінки	
Стаття в журналі:	
Донік О. М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 159–177.	Donik, O. M. (2005). Blahodiinist v Ukraini (XIX – pochatok XX st.). <i>Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal</i> , 4, 159–177. [in Ukrainian].
Стаття в збірнику:	
Боровой С. Я. Особливості формування населення міст Південної України в дореформений період / С. Я. Боровой // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К.: Наукова думка, 1982. – Вип. 16. – С. 63–68.	Borovoi, S. Ya. (1982). Osoblyvosti formuvannia naselennia mist Pivdennoi Ukrainy v doreformenyj period. <i>Istoriia narodnoho gospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrains'koi RSR</i> , (16), 63–68. [in Ukrainian].
Силка О. З. Сільські відділення Російського товариства Червоного Хреста в Лівобережній Україні / О. З. Силка // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Збірник наукових праць / НАН України, Інститут історії України; голова ред. кол. О. П. Реєнт. – К., 2014. – Вип. 23. – С. 234–246.	Sylka, O. Z. (2014). Sil's'ki viddilennia Rosijs'koho tovarystva Chervonoho Khresta v Livoberezhnij Ukraini [Rural branches of Russian Red Cross Society in Left-Bank Ukraine] (O. P. Reient, Ed.). <i>Problemy istorii Ukraini XIX-pochatku XX st. – Problems of the history of Ukraine of XIX-beginning XX cc.</i> , (23), 234–246. [in Ukrainian].
Матеріали конференцій:	
Терентьева Н. А. Греческие купцы в Одессе (XIX столетие) / Н. А. Терентьева // Україна – Греція: Історія та сучасність: тези II міжнародної наукової конференції, Київ, 22–24 лютого 1995 р. – К., 1995. – С. 125–128.	Terent'eva, N. A. (1995). Grecheskie kupcy v Odesse (XIX stoletie). <i>Abstracts of Papers '95: Ukraina – Hretsiia: Istoriia ta suchasnist.</i> (pp. 125–128). Kyiv. [in Russian].
ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ	
Шаблон оформлення за стилем APA:	
Автор. (Рік публікації). Назва публікації транслітерована. [Назва публікації англійською мовою (якщо наявна)]. Назва джерела – Назва джерела англійською мовою, Том (номер, випуск) – якщо вони наявні, Сторінки. Retrieved from адреса сайту	
Губарь О. Одесса – как памятник патриархальным менялам [Електронний ресурс] / О. Губарь. – Режим доступу: http://www.migdal.ru/article-times.php?artid=5673&print=1	Gubar', O. (n. d.). Odessa – kak pamyatnik patriarxal'nym menyalam. Retrieved from http://www.migdal.ru/article-times.php?artid=5673&print=1 [in Russian].
Донік О. М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) [Електронний ресурс] / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 159–177. – Режим доступу: http://history.org.ua/JournALL/journal/2005/4/8.pdf	Donik, O. M. (2005). Blahodiinist v Ukraini (XIX – pochatok XX st.). <i>Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal</i> , 4, 159–177. Retrieved from http://history.org.ua/JournALL/journal/2005/4/8.pdf [in Ukrainian].

ДИСЕРТАЦІЇ	
Беліков Ю. А. Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Беліков Юрій Анатолійович. – Х., 2003. – 267 с.	Belikov, Yu. A. (2003). <i>Kupetstvo Kharkivs'koi hubernii (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)</i> [Merchants of Kharkiv province (the second half of 19 th – beginning of 20 th century)] (<i>Candidate's thesis</i>). Kharkiv. [in Ukrainian].
АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ	
Волониць В. С. Торговельно-комерційна діяльність греків-купців в Україні (середина XVII–XIX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. С. Волониць. – Донецьк, 2007. – 20 с.	Volonyts, V. S. (2007). <i>Torhovel'no-komertsijna diial'nist' hrekiv-kuptsiv v Ukraini (seredyna XVII–XIX st.)</i> [Trade and Commerce of the Greek Merchants in Ukraine (middle of XVII–XIX)] (<i>Extended abstract of Candidate's thesis</i>). Donetsk. [in Ukrainian].

Написання обов'язкових елементів оформлення списку літератури англійською мовою

Редактор / редактори	Ed. / Eds.
Упорядник / упорядники	Comp. / Comps.
Перекладач	Trans.
Тези доповідей	Abstracts of Papers
Матеріали (праці) конференції	Proceedings of the Conference Title
Матеріали II Всеукраїнської конференції	Proceedings of the 2nd All-Ukrainian Conference
Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції	Proceedings of the 5th All-Ukrainian Scientific and Practical Conference
Матеріали III Міжнародної конференції	Proceedings of the 3rd International Conference
Дис. ... канд. наук	Candidate's thesis
Дис. ... д-ра наук	Doctor's thesis
Автореф. дис. ... канд. наук	Extended abstract of Candidate's thesis
Автореф. дис. ... д-ра наук	Extended abstract of Doctor's thesis

КРАЄЗНАВСТВО

Науковий журнал

№ 3/4 (100/101), 2017 р.

Макетування – *Леонід Мигаль*

Редакція залишає за собою право на відбір найцікавіших, оригінальних, художньо досконалих і суспільно значимих матеріалів. За точність викладених фактів і цитат відповідальність несуть автори.

При передруку посилання на журнал обов'язкове.

Видано Національною спілкою краєзнавців України
та Інститутом історії України НАН України
м. Київ, вул. М. Грушевського, 4,
тел./факс: +380 (44) 278 02 38,
e-mail: bazhanclio@ukr.net

Підписано до друку 28.12.2017 р.

Формат 60x84 1/8. Друк офсетний. Папір офсетний.

Ум. друк. арк. 22,32. Обл.-вид. арк. 44,0. Наклад 300 прим.

Зам. № 11-2018

Надруковано ПП «ПФ «Фоліант»

00121, м. Київ, вул. Семенівська, 13

тел. (098) 513-54-49

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 4631 від 14.10.2013 р.